

Къуекъо Налбый

Къуекъо Налбий

**ЗЭХЭУГЪОЕГЪЭ ТХЫГЪЭУ
ТОМИЙ ХЪУРЭ ТХЫЛЪХЭР**

Мыекъяупэ
Адыгэ Республикэм итхыль тедзапІ
2012

Къуекъо Налбий

ЯТФЭНЭРЭ ТОМ

Роман, повестхэр, рассказхэр

Мыекъяупэ
Адыгэ Республикэм итхыль тедзапІ
2012

УДК 821.352.3-31
ББК 84(2Рос=Ады)6-44
Къу 15

Куёк Н. Ю.

Къу 15 Собрание сочинений в восьми томах. На русском и адыгском языках. Том V. Предисловие Н. Хуажевой.— Май-коп: Адыг. респ. кн. изд-во, 2012.— 592 с. Адыг.

Ятфэнэрэ томым АР-м искусствэхэмкIэ изаслуженнэ ИофышIэшхоу, Къандурым ыцIэкIэ шыт премием илауреатэу, Адыгэ Республикэм и Къэралыгъо премие илауреатэу, Къэбэр-тэе-Бэлъкъар Республикэм и Лъэпкъ фонд ипремиеу «Амра» зыфиорэм илауреатэу Къуекъо Налбый ытхыгъэмэ ащыщхэу дэхъагъэх романэу «ЩымыIэжъхэм ясэнабжъ», повестхэу «Къушъхъэ Ябг», «Зэкъомэз», «Шымэ ялыеу Бэчкъан», рассказхэу «Хъанахъу», «ХъакIэ», «Лъэпшъ», «Абдзахэмэ ян».

Романри повестхэри адыгэмэ ятарихъ чыжъэ фэгъэхьыгъэхэм, непэрэ лъэпкъ гумэкIхэри IупкIэу къахэщых. ЩыIэныгъэм илэзныкыо зэфэшъафхэр къащыгъэлъэгъуагъ Къуекъо Налбый ирассказхэми. Сурэтым фэдэу плъэгъоу, IупкIэу, хъугъэ-шлагъэхэр къэтхыхъэх тхакIом. ЗэкIэ тхылъеджэхэу Къуекъом итворчество зыкIасэхэр мы тхылъым ыгъэгъушIощтых.

ISBN 978-5-7608-0667-3
ISBN 978-5-7608-0703-8

©Адыгэ Республикэм итхылъ тедзапI, 2012

Лъэпкъым идунай

Къуекъо Налбый адыгэ прозэм илахышхо хильхъагъ. Ащ иапэрэ романэу «ЩымыIэжъхэм ясэнабжъ» (2002) зыфиорэмкIэ адыгэ лъэпкъым гъогоу къыкIугъэм, ыщэчыгъэм, шэн-хабзэу ыугъоигъэм, дунэе гурыIуакIэу, лъэгъукIэу, хэуцуакIэу зэфихъы-сыгъэм урегъэгупшысэ. Романыр новеллэ 17 мэхъу, нахыбэр поэм, усэкIэ тхыгъэ проз е орэд Iомэ нахъ тэрэз: дзэпащэм, зэолIым япоэм, шульэгъуныгъэм, къашъом апае прозэкIэ тхыгъэ ус е орэд. Мыщ фэдэ роман гъэпсыкIэр адыгэ прозэмкIэ кIэ, тхакIом, гупшысакIом зыфигъэуцугъэ пшъэрылхэр IэпIэсэныгъэ ин хэлъэу зэшIуихыгъэх. Адыгэ литературэм новеллэ къутамэкIэ гъэпсыгъэ романыкIэ къыхэуцуагъ, зы лъэгапIэ прозэр дицъагъ гъэпсыкIэм-кIи, темэм иекIолIакIэкIи, мэхъанэу, куцIэу хэлъымкIи. Мыр психологическэ, философскэ роман. Ащ шыгъэфедагъэх историческэ хъугъэ-шлагъэхэр, къыщызэлухыгъэх хышъэм къыхэнэгъэ адыгэ дзэзещэу Рэдэд, бжъэдыгъупщэу Къунчыкъокъо Пшымаф. IорыIуатэмкIэ укыкIмэ нартмэ яобразхэу Шэбатныкъу, Лъэпшъ, Адыиф, Сэтэнай.

Романым къеубыты илэс мин пчъагъэу адыгэ лъэпкъым къы-кIугъэр, охътэ гъэнэфагъэхэм къахэхыгъэу, пычыгъо-пычыгъоу зэщэлIагъэх: нартмэ ялэхъан къыщегъэжъагъэу, хъатмэ, къасо-гъмэ къапкъырыкIызэ, Урыс-Кавказ заом, революцием, Хэгъэгъу зэошхом нэсыжъэу. А историческэ лъэхъанхэм апхырышчыгъэх ады-гэ лъэпкъышхоу, къутэмэшхоу хъатхэр, ахэмэ къахэкIыгъэ цыф-хэр. ЛIыгъэу ахэмэ зэрахъэрэм къыхэкIэу ХъаткъоескIэ тхакIор яджагъ. ЯкъежъакI, ядунэтеуцуакI, гурыIуакI, шыIэныгъэм зы-хигъэуцохэрэр, псэукIэу къыхахырэр, зызфагъасэрэр, къакIэхъу-хъэрэр зыфапIурэр, шэнэу, зекIуакIэу, хабзэу зыфагъэпсыжъхэрэр, яакъыл, ягукIуачIэ язытет, лIэшIэгъумэ къахэкIэзэ непи Хъаткъо-есмэ къынагъэсыгъэр – джары романыр къызтегушчыIэрэр.

ГъэшIэгъоныр романым игъэпсыкI: зы хъурае горэм игъэу-цуагъ, новеллэхэр нарт Шэбатныкъо ехылIагъэмкIэ къырегъажъэ, ыужым лIэшIэгъумэ къахэхыгъэ пычыгъохэр, образхэр къэгъэ-лъэгъуагъэх, аужрэ новеллэм нартмэ къафегъэзэжъы, Лъэпшъ иду-

най фэгъэхьыгъ. Ащ фэдэ художественнэ зэхэгъэуцуакIэм бэмэ уарегъэгупшысэ, ащ фэд цIэ зэпрыгъэзагъэхэри зэригъэфедэрэр: Къунтэбэш-ШэбатныкIу, Дэдэр-Рэдэд, Фэнэс-Сэнэф. Мыхэр шы- Iэныгъэм изылэныкIо горэм фэпсэугъэх, Къунтэбэш – лыгъэ закIом, Дэдэри гуIуачIэр, шульэгъур зэхэшIэми, зэолIыным нэ- мыкI ышIагъэп, Фэнэс санэм нахь IэшIу зэхышIагъэп. ИкIоу шы- Iэныгъэ шыпкIэм хэтыгъэхэп, зэхашIагъэп, зэкIэри ащ дагошы- гъэп, зууцолIэгъэ, къэугупшысыгъэ дунай горэм хэтыгъэх, зэпры- гъэзагъэ фэдэу шыIагъэх ШэбатныкIуи, Рэдэди, Сэнэфи. Джауш- тэу къегъэнафэх КъуекIом мы героймэ ацIэ зэпрыгъэзагъэхэр ящы- Iэныгъэ зэртешIыкIыгъэхэр.

Романым игерой шхьаIэхэу ХьаткIоесхэм анэгу, ядунай охъ- тэ, лъэхьан зэфэшхьафмэ япхыгъэхэу КъуекIом къытегъэлъэгъух. Лъэхьан пэпчъ ХьаткIоесмэ зэфэдэныгъи, зэтекIыныгъи, хэхо- ныгъи, кIеIыхыныгъи ахэолъагъо. Зы лъы зэрэшчыхэр кIэозгъа- шIэрэр шыIэныгъэм, кIыныгъом, зыкIэухъумэжыныгъэм кIыха- ригъэхыгъэу дунэтетыкIэ-псэукIэ гъэнэфагъэ, IэкIоцI хэбзэ ин- хэр хэлъыжъэу, зэрIэр ары. Ар хульфыгъэхэмкIэ – зэолIыныр, ащ епхыжыгъэ сэнаушыгъэр, IэпIэсэныгъэр ахэлъыныр, къакIэ- хуухъэхэрри зэоным фэухъазырыгъэнхэр, фэпIугъэнхэр, бзыль- фыгъэхэмкIэ – лIымэ якIын адагошыныр, адашчыныр, шыIагъэу, шыпкIагъэу ахэлъымкIэ унэгъо хъызмэтыр зехьанымкIэ, лIы- зэолI шыпкIэ къызхэкIышт клалэхэр пIугъэнхэмкIэ, улагъэхэм, узхэм яIэзэнхэмкIэ адэIэпыIэгъэныр. ЛъэныкIуитIумкIи шыIэныгъэм зытригъэуцогъэ, кIыхаригъэхыгъэ псэукIэм кIыхэкIыгъэхэу цIыф шэн, психологие, дунэлъэгъукIэ, гурыуа- кIэ, философии гъэнэфагъэ къахилъхьагъ. Ежъ ихабзи, зэфыщы- тыкIи, зекIуакIи, гъэсэкIэ-пIукIи а псэукIэм къыдэхъугъ.

Апэрэ новеллэм Къунтэбэш тыIокIэ, ар ныбжыкI, нарт, лIыгъэшхо хэлъ, ащ фыщыI, фэпсэу, цIэрыIу, ау ыгукIэ къэушы- гъэп, ыгу зэфэшIыгъ, къыфэе бзыльфыгъэ дэхэ дэдэу нарт Адыиф къегъэгубжышъ шыплIэм дедзэ: хульфыгъэмэ, нартмэ ялIыгъэ къезгъэлIыхэу, мэхэгъэ къахэзылхъэрэр ыгъэпщынэнэу рехьыжъэ. Къунтэбэш ХьаткIоесмэ ялI къызтрегъэуцэ, шхьэкIэфэнчъагъэу кIыхэфагъэм пае, Адыиф зэрдзекIуагъэр фэмышчэу Къунтэбэш шэгъогогъо (гурыуатэм ихабз) чIесэ, ящэнэрэм ышхьэ кIыхэшъ кIодыеу. Мыщ ыужым къэхъухэрэм къытагъашIэ ХьаткIоес лIыр Къунтэбэш ебгъапшэмэ (лIыгъэм игурыгъуаз, итамыгъ) шIульэ- гъум, лIыгъэм афэпсэу, къахэкIыгъ, ахэмэ ятамыгъ. Джары къызэ- режъэрэр хьатмэ ядунай, яцIыф зэхэлъхьакIэ, гурыуакIэ, псэукIэ.

«Шульэгъумрэ гопэгъумрэ яхьопсагъо чэтэпкIэ къыдахрэн, ошъогумэ янэфынэ лъагэ къыздехьы... Насып шыгIиIэнэу ары мы дунайр къызфэгъэшIыгъэр», – етхы КъуекIом ыкIи зэхыуегъашIэ шIульэгъуныгъэм идунай, ыкIуачIэ, ыпсэ, изекIуакIэ. Тхьэр

шIульэгъум хэшIыкIыгъ, ащ псэр къегъэхъу, щегъаIэ, дунайр, чIыгур ыIыгъ, нэмыкI дунаймэ цIыфыр ахегъэуцэ, адегъэпсэу, Космосым шышы ешIы, ащ кIыхэмызыным фэлажъэ. ЦIыфыр зыгъэпсэурэр, дунэе лIэшIэгъухэр зэпызышIэхэрэр шIульэгъу. Ятлонэрэ, яплIэнэрэ новеллэхэм ХьаткIоесмэ ащыцэу, анахь лIэ- бланэу Дэдэр къагъэзлагъо, ари ЛIыгъэмрэ ШIульэгъумрэ къахэ- кIыгъ.

Дэдэр Мысырым кIышыхъугъ, щэпсэу, адыгэми, имычIыгу идунаеу кIышхъу, шIу елъэгъу. Илъэс шьитIо Мысыр къэралыгъор пачыхьагъукIэ зыIыгыгъэ адыгэ малыкIэмэ Дэдэр къахэкIыгъ, ахэмэ якIэух. Адыгэм ылъапсэ къумалыгъэкIэ Мысырым шыраупкIэтыкIыгъ, рагъэкIодыкIыгъ. Ахэмэ къахэфагъ Дэдэр ятэу Хьат Осмэзи, игъашIэ, илIыгъэ къэралыгъом псэемыблэжъэу фиgъэIорышIагъэми. Дэдэр къумал зекIуакIэр къыгурыуагъэп, зэ- рэмэхъэджагъэр зэхышIагъ, анахь тхьамыкIэгъошхоу ищыIэныгъэ кIыхэуцугъ, адыгэмэ ямыхэбзэ шыкIэуи ятэ ыгъэтIыльыжыгъ: мзыым чыжъэ дэдэу хахьы, мыжъо унэ ышIи ятэ чIилъхьагъ – бэрэ фэкIо, зэрегъэлъэгъу, дэгущыIэ. Дэдэр лIыгъэшхо, кIочIэшхо, сэ- наушыгъэ, акылышхуи ягъусэжъэу хэлъэу зэрэзаощтыгъэр Къуе- кIом новеллэмэ къащигъэлъэгъуагъ. Мыхэр Iорыуатэм икIэбар шIагъомэ афэдэу гъэпсыгъэх.

Ятфэнэрэ новеллэр къосэгъумэ ядззэшэу Рэдэд фэгъэхьыгъ, ащ къехъулагъэр тарихьым кIыхэнагъ, КъуекIом унаIэ зытыры- уигъадзэрэр – ари ХьаткIоес, ау Дэдэр мыгупшысэу, зэолI, укIын кIодыем къыфалъфыгъэу къызэрэшчыхъурэм фэмыдэу Рэдэд изекIуакIэ, заом иекIоллакIэ лIыгъэшхо, сэнаушыгъэ ин хэлъ- ми, емгъэзыгъэу зао Iухъэрэп, укIакIо хъунэу, цIыфхэри ыгъэкIодынэу фаеп. ЧIыгур, псыр, мэзыр хъои, зэкIэми афикъушт, ау иадыгэ лъэпкъ нахь лъэпкъ инхэр къышхъэх агъэпщылIынэу, яшхьафитныгъэ аIахынэу. Идзэ урысыдзэм нахь мэкIагъэми къызэрэзэкIэмыкIоштыр ышIэштыгъэти, адыгэ хульфыгъэ минитIур къыгъэнэжыным пае Мстислау ебэны, адрэм икIума- лыгъэ текIуадэ. Рэдэд къехъулагъэр ыгукIэ ыштэрэп, къыгу- рыIорэп, джэуап лъэхъу, ХьаткIоесмэ янэнэжышхъу романым кIы- хафэрэм къыреIо: «Чэтэцэм пыпхыгъэ акылымкIэ цIыфыгъэм ушыгугъыгъ. Чэтэцэм цIыфыгъэ ралэжъырэн. О уиакыIл къызэкIом, уидэогъуи иакыIл къэкIуагъэу пIытагъэ. Джары тэ тызэкIодылIэрэр... АкыIл чыжъэм, гу чыжъэм джэуап яIэп».

Рэдэд иобраз психологическэу къэгъэлъэгъуагъ, къехъулIэрэр, игупшысэхэр къызхэкIхэрэр зэпышIэжыгъэх. Героим исурэт, итеп- лъэ, изэрэшчыт, ишытесыкIэ, цIыфмэ апашхьэ зызэриIыгъыр, дзэ- зещэ, дзэмкIэ пый пэгъокI амал гъэшIэгъонхэр, шIэныгъэхэр зэ- рэхэлъыр Рэдэд ищыIэныгъэ хэтхыхьагъэхэу КъуекIом къыгъэ- лъэгъуагъ.

Зэоллым ипоэм, прозэклэ тхыгэ ус е оред плэм хушт новеллэху «Дзэпаш», «Хьаткьоес малыкыр». Яблэнэрэ новеллэм ильэ-сишгэ зыныбжэ, ильэс 40-рэ дээр зезыщэгэ дзэпашэм иклэху мафэ кьегэзлабгэ. Дзэм хэбзэшхо хэлгыг, акьыл закьоклэ зеклоштыгэ, зыгорэ зыукьорэм лэныгээр зэрэпыщылгыр ышлэщтыгэ – ащ фэдэ дзэ зеклуаклэм бэрэ лэпкыкыр кыухумагэ, ащ ипытагэ бэ епхыгэагээр, бэ шыгугыштыгээр. Ильэс 40 зэмыутэклыгэ чыплэ кьин дзэпашэр ифагэ. Гушылэ хэмытэу дзэм ыпашхэ зи кэмысысэу, кэмыхыеу ялэклоцл дзэ хабзэм кыиз-редилгытэу пашэм Тхээм зыщыфигэазэрэ, ыгуклэ джэуап зэхишлэнымклэ зыщедэлурэ охтэ лэаплэм дзэклоллитлу кьэгу-жэуагэ, хабзэр инэу аукэуагэ, изын ямылэу пашэр кэаухэумэми, мэзыкыо пашгэм иукын пылыгэх. Пумэ яз е плури а чыплэм дзэ хабзэм зэрилгытэу аукынхэ фэагэ. Дзэклоллитлум кыяхулабгэу кьалотагэмклэ гуклэгэу афэмышлынэу шытыгэп. Кьыгэшлагэем акьыл закьо зыхэлэ дзэ хабзэм, дзэпэщэ шылэныгэм гуклэгур зыщемызэггырэ чыплэ пашэр иуцуагэ. Ащ дзэклоллитлур иригэуукынхэ ыльэкыгэп, дзэ хабзэри ыукьон, Хьаткьоесмэ ячатэ ынапи тырихын ыльэкыгэп. Мы шэныр, зеклуаклэр, дунэегурыуаклэр, дунэететыклэр ильэс мин пчэагэклэ псыхагэ хугыгэ. Емыуцоллэныгээр, шылэныгэм кыыхэтэджы-клэр игэом мыштэгэныр адыгэм идунэегурыуаклэ зэрэшыщэр дзэпашэмклэ зэхэошлэ, кьыбгурэло. Лэныгэм нахы нахэ кьин, нахэ хьазаб еуцоллэныгээр.

Кьукьом тхэклэ лэпэлэсныгээшхо зэрэхэлгыр мы пычыгэом инэу кыыхэшы, куоу дзэпашэм идрамэ кьызэлугэ, психологизмэр кьэзгэлэшырэр пашэм пэгэуцугэу хэклэ-кьуаклэм, кьопла-шгэм иллаклэ кьызэригэлэагэрэр ары. Дзэпашэмрэ кьопла-шгэмрэ ззогэапшэх, плуми зэкьоныгээр яклэху, егэашлэм аугэои-гэ лушыгэ, пытэгэ ин зыхэлэ клочлэ лэжыгээр шхьадж ипсэуклэ елытыгэу шылэныгэм кьызэпеуты, кьызэтрегэуцо, ыштэжэрэп.

«Дзэпашэм» пыгэшагэ «Хьаткьоес малыкыр» – мыр дзэклоллым ишылэныгэ шыщ пычыгэу, ащ иклэху плэм хушт. Гэашлэм ыухэсыгэ дзэклолл шылэклэ-псэукл, дзэклолл дунэететыкл, дзэклолл дунэегурыуакл новеллэм кьыгэлэагэрэр. Кьангыур ильэс 60 ыныбжэ, Мысыр кьышыхугы, ар игэашлэм зэолл, ау ильэпкэ, игупсэмэ, иныбджэгумэ кьумалыгэ инэу мысырмэ кьа-дызэрахэагэем ыгу ыукыгэ.

Кьангыур инэнэжыиш Хэкужым идэхагэ, ибаигэ цыклузэ кьыфилотэгэагэ, ыгуи риубытэгэагэ. Лашынэ-орэдылом кьылоу зэхихыгэм хэкур ынэгу кьыклегэуцо, ыгуклэ Чыгужым зекьу-дыижы, зыдимышлэжыпэу а гухэлгыр Лашынэ зэхэшлэ, ицлыф

макэхэмклэ кьеубыты, занклэу кьырело: «Мыщ ушызэолл, адрэм ушыцлыфышт. Джауштэу сэ зэхэсэхы».

Кьангыур хэкум кьызегэзэжым, зэсэгэ шылэныгэм, дзэклоллым идунэй кыыхэклын, ыгуи ыгэлэсэжыын ыльэкыгэп, ыугэои-гэ дзэклолл кьуачлэм, дзэклолл зэоклэ-бэнаклэ лэпэлэсныгэ ин зыхэлэ угэои-гэем лээгэуаклэ горэ, гьэфедаклэ горэ Чыгужым кьышыфигэотышгэу. Тыгужэу ыукыгэм ихэадэ зэрэдзеклуагээр гушылэм, цыф зеклуаклэм кьыхэрэп.

Дзэклоллыр лыгэм, зэфэныгэм, шхьафитныгэм афэпсэ-уми, зэрахэми, зэрэуклаклор нафэ. Ащ дзэклоллым ицлыфыгэгу инэу зэблэху, гуклуачлэм кьыхегэалэ, гьунапкэмэ адегэуцо. Зы лээныкьомклэ уахтэм, зыкэуухэумэжыным кьалгыгэ ежэ цыффри зэуцоллэгэ лэпэлэсныгэ ин ыпсэклэ, икьарыуклэ зыхи-лэхэгэ дзэклолл шылэклэ-псэукл, ятлонэрэ лээныкьомклэ дзэкло-ллыр – уклакло, ащ кьыздихэрэ тхэамыклагэохэри, пшэдэклэжыри нафэ.

Дзэклолл лэпэлэсныгэ ин зыхэлэ шылэныгэм гуклуачлэм ишылэныгэ ышэчышгэрэп; хьадэгум шымышынэрэр гуклуачлэм кьеуфэ, кьызэтрегэуцо, ащ рымыпсэушгэу, емыуцуалэу Кьан-гыур зэо-банэу лэныгээр зиклэху кьыхэхы. Дзэпашэм игэогу иклэху Кьангыур-дзэклоллым кьыкилотыкыжыгэ емыуцоллэ-ныгэмклэ.

Новеллэу «Пшы пхэаш» зыфилорэм Хьаткьоес лэпкыым ишылэныгэ зэрэлгыкьуатэрэр, зэрэзэхэоклэр Пшымэфэ пшым иобразклэ Кьукьом кьегэлэагэ. Пшымафэ бэ зэхишлыкырэр, зэкьорыбанэу адыгэмэ агэалэу, оредхэр зыфызэхалхэрэм пклэ зэримылэр кьыгурэло, лэпкэ зэхэуцоным, зэхэханым, зэдэлужы-ным ыкьуачлэ зэхэшлэ, ыпси а юфыр кьезыхыжэшт цыфым кьур-мэн фишлышт, ау ащ фэди адыгэмэ ахилгагэрэп. Хьаткьоесми, ижы дэдэ кьыщэжагэу гэхэгээшхохэр ялэми, кьэбарыбэ афы-зэхалхыагэми, яклэху кьызэрэсэрэр, адрэмэ зэрахэткьухажэрэр, лэпкыым икьодыжыгэ кьэбгэуцуужыын зэрэмылэклэжыштыр зэхэшлэ.

«Урыс офицер» зыфилорэ пычыгэом Урыс-Кавказ заом ильэ-хэан адыгэ унагэр урыс дзэклолл улагэем цыфыгэ, адыгагэ зэрэпагэохыгэр кьыщегэлэагэ тхаклом. Офицерым ильэс тлокл нахэ ыныбжыгэп, илэшхэтетмэ алорэр ышлэщтыгэ, ахэмэ аухэсрэм клэгупшысыхажыштыгэп. Ау джы цыфыгэ зеклуаклэу зэаорэмрэ ауклэрэмрэ кьырахыгэм изэхашлэ, игупшы-сэ кьагэушыгэ: сыд пае мош фэдэ цыфмэ лыпсыгэагэ арашлылагэ, сыд пае зэмыныбджэгух?

«Зэшхэр» зыфилорэ новеллэм урыс революцием Хьаткьоес зэшитлур зэрэхэхуэхэрэр Кьукьом кьышетхыхэ. Махымудэ ыгуклэ агоуцагэу плыжымэ адэзао, насыпыгэм фэзаоу гура-

гъауагъ, ежыи ауштэу елытэ. Махьмудэ зынэсыгъэ дунаим хэу-
цошъурэп, шлоу зэхихыгъэмрэ еу зэутэкIыгъэмрэ зэрихы-
лэшъурэп, емызгъэу къехъулэрэм, шлошъхьакIом кыхэкIэу
шымылэжыныр кыхехы. Ппсэ кызэрэухъумэжыныр фаер
изэхэлъкI хэзыгъ, ышлошъ хьугъапэр кызыкьутэрэ кIуачIэм
зылокIэм, хэкIыплэу кыфигъотыгъэр хьадэгъур ары. Махьмудэ
ышищи кIодыклае хьугъэх. Хьаткьоес лъэпкьыр мэкIоды. Ащ
пшыныжыым ынэгу укIегъэплыхьэ, урегъэгупшысэ.

«Аужрэр» зыфиIорэ новеллэм кышыгъэлъэгъуагъ Хьат-
кьоес кIэлэ ныбжыкIэ илъэс I8 ыныбжъэу Хэгъэгу зеошхом ичIыгу
кыухъумэнэу зэрэкIуагъэр, илъэситфэ лыгъэ хэлъэу, зекIокIэ гъ-
рээ зэрихъэу, хэшIыкI фырилэу зэрэзэуагъэр. Хьаткьоесмэ яужы-
рэ лым ылъ хэлъыгъ зеоIым идунай, илъэкIхэр, ижыкьашцэ, ащ
кыхэкIэу кIын хымылгъагъоу «заом илэжъакIо» хьугъэ, ау цыф
дунаим, гукIуачIэм игъашIэки ыштагъэп ыкIи ыштэштэп псэхэ-
хыныр, псэгъэкIодыныр. Псэщылэныр Тхьэм кыуеты, ащ
плэхыжы. Дунаир кээзгъэшIыгъэм ихэбзэ пытэ пэуцужьырэр мош
фэдиз лэшIэгъу пчъагъэм Хьаткьоесмэ алъы хэлъы хьугъэу, егъэ-
зыгъэхэми, чIыплэ зэжъу шыIэныгъэм ригъэуцохи зеоI хьугъэхэ-
ми апсэ пэуцужыых, гукIуачIэр акъутэ, тIэкIу-тIэкIузэ загъэкIо-
дыжы. Ары къехъулагъэр Хьаткьоес лъэпкьым: шыIэныгъэм
зеоIым идунай хигъэуцагъ, ежыи ар кыхихыгъ, IэпIэсэныгъэ
ин хилъхьагъ, иапэрэ мафэ щегъэжъагъэу икIэух зэхилъхьэзэ,
кыгъэблагъэзэ зигъэкIодыжыгъ.

ЗэкI пIоми хъунэу пычыгъомэ къахэфэ Хьаткьоесмэ янэнэжъ
пIашъэ, Дэдэр кышгъэжъагъэу, революцием илъэхъан кIодыклаеу
зыщылэныгъэ зыухыгъэ Хьаткьоес зэшитфымэ анэсыжъэу. Мысы-
рым ныор шагъэежыгъэ аIозэ бэрэ кычIэужыштыгъэ, Хьаткьо-
есмэ къахахъэштыгъэ, Рэдэди ыгъэтIылыжыжыгъэ, Хэкужыым ис
хьатмэ пкIыхьапIэкIэ къафэкIо, гупсэфрэп ыпсэ. Нэнэжыищыр за-
оми пэуцужы, ыштэрэп, зеоI шыIакIэр еумысы, ау шыIэныгъэм
Хьаткьоесхэр зеоIынхэу зэрэригъэуцоллагъэхэри кыгурэIо, ыгу
зэкIэми афэузы, Рэдэд рилогъагъ: «Чатэм шIур ылэжърэп».
«ЗеоIым ыгу пхъэаш, орэдыIом ыгу шъэбаш» нэнэжъ пIашъэм
Лашынэ-орэдыIом рилогъагъ, а дунаитIум азыфагу илъ, иуцорэ го-
рэм илъфыгъэмэ апае кIэхъопсыштыгъэ ягъашIэ кIыхьэ ышIы
шIоигъоу.

Адыгэ лъэпкьым ищылэныгъэ чIыплэшхо щаубыты джэгуакIо-
орэдыIомэ. Ахэмэ егъашIэми лъэпкьым ыугъоигъэ шIэныгъэр,
философиер кыздыхьахьакIы, блэкIыгъэр кыднагъэсыжы,
лэшIэгъухэр зэпашIэ. Лашынэ иобразкIэ Къуекъом кыгъэлъэ-
гъуагъ джэгуакIо-орэдыIор кызэрежъэрэр, дунаир зэрэзэхи-
шIэрэр, ылъэ зэрэтеуцорэр, зэрэпсэурэр.

Къуекъом итворчествэ IэпIэсэныгъэ ин хэлъэу кышыцэIуи-
хыгъэх чыгым, мэзым, псыхьом, нэфым, шIункIым, къушъхьэм,
ныбжыкьым ядунай, яшэнхэр, зэкIэ ахэмэ апсэ епхыгъэр. Джы
макъэм, мэкъамэм идунай тыхегъэуцо, ар зыфэдэр, изэрэщыт,
кыызхэлъкIрэр, псэ зыпыты зыпымыты зэряIэр, зэкIэми зэрахъуцо-
рэр кытегъэлъэгъу. ИцIыкIугъом щегъэжъагъэу Лашынэ зэкIэ
макъэхэр зэхыхы, кыгурэIох, цIэхэри афеусых: мэкъэ шъуагъу,
гоIу, гъушъ, зэпачыгъэ макъ, фыжыбз, чъэрхэр, джэгулэхэр, жы-
псы дакIохэр, утысэхэр. Макъэхэр шъхьафитых. Псэ апыт, шэн яI.
Сыд фэдэ уахъти Лашынэ макъэмэ ыгуи ышъхьы кьатIупшырэр,
афырикъун ылъэкIырэр. «Тхьэшхом зыкъэзгъашIэ зышIоигъом
макъэ ешъы».

Хьаткьоесмэ янэнэжыищ лъэпкьым иакъылзехъэу шытыгъ,
апэрэ шIэныгъэхэр, дунэхэуцуакIэр ары Лашынэ езгъэгъотыгъэр.
Къамылми, сырынэми япцэу, пщынэтIаркъоми ео зэхъум, апэрэ
орэдхэри кыIо зэхъум, нэнэжыищ ишIошIыхэр къариIуалэштыгъ,
кIалэр илъэгъо шъыпкъэ теуцоным, ыгу ымакъэ кызхищыным
фэгумэкIыгъ.

Лашынэ сыд сикъинми, зэшIокIыплэ горэ, джэуап горэ зэрэз-
гъотыштыр сшIэмэ, сыкъэуцуштэп зэриIожыштыгъ. Фэнэс
кыриIуагъ: «Узшыщмэ уафэдэп, узфэдэмэ ащышы ухъугъэп...
Охътэ зэпычыплэмэ уащзэкIо, зэпычыгъэ лIэуж гъашIэхэр
зэпыпшIэжъхэзэ, зэкъодзапIэхэр гушIэрэ мэкъамэрэкIэ ошIы, ау
сыд ащ кыкIырэ? Уиорэдмэ зэпашхъыырэр анахъ къэмэ цакоми
зэпигъэчъыжышты. КIэпсакIэ гъэщы, Лашын».

Романым бэрэ кыхэфэ Фэнэс иобраз, новеллэмэ эпиграфэу
яIэх Лашынэрэ Фэнэсрэ ягупшысэхэр. Фэнэс природэм ицIыф, ащ
шыщэу хэуцо, щэпсэу, ишIоигъоныгъэхэр кыфешIэ, сэнэфыр
икIас, санэр къегъэкIы, сэнэф хешIыкIы, философиие гъэшIэгъон
хэлъ: зэкIэмкIи разэ, сыдигъуи Тхьэм опсэу релo, Дунаир
кээзгъэшIыгъэм иакъыл зэкIэми ахэлъэу кыугупшысыгъ, тэ те-
мыгупшысыжыми хъуштэу героим елытэ. «Нэфынэм сыкъэлъэгъу
елo, шIункIым угу гъэпытэ еIо, зым уетхьакIы, адрэм уелъэкIыжы.
Уахэмыд сэлo, зафэгъад нахъ».

Новеллэу «МэщфэшIу икъашъу» зыфиIорэм искусствэм имэ-
хъанэ урегъэгупшысэ. Хэгъэгу зеошхор кIозэ Хьаткьоесэу
МэщфэшIу ыIапэхэр пытыжъэпти чылэм кыдэнагъ, нэмыщхэр
кызэсым адыгэ полицаим ахэмэ афызэхищэгъэ джэгуи
егъэзыгъэкIэ къашъом фэгъэсэгъэ МэщфэшIу адыгэ цые зэкIужъ
шыгъэу кышгъэгъэуагъ. ЗэIукIэм зэкIэри егъэзыгъэу къекIо-
лIэгъагъэх, зи ашIомгъэшIэгъонэу, шынэхэу, ау МэщфэшIу пчэгум
кыхьы къашъо зэхъум дунаир кызэхъокIыгъ, цыфмэ агухэр зэ-
лIубытыгъ, полицаим ыгу римыхъэу шхончкIэ къашъорэмэ
алъакъокIэ уагъэ. МэщфэшIу ылъакъо улагъэу ыныкьо къэшъуагъ,

узыр зышиггэгъушээз, бзыум фэдэу быбыштыггэ, игъусэ пшъашъэми изэхашлэхэр, насыпыр зэдагышгъ, цыфмэ агуи апси кьагъэушыгъ, алъэгъурэм, гушлом ыгъэкъыгъагъэх, зэлъиштэгъагъэх. Мэщфэшлү икъашъо – искусствэм ыкълуачлэклэ цыфым ыпсэ зэрэщылэр, зэрэлъыкълуатэрэр, насыпым ытамэ зэрэнэсрэр кьыбгургьаго.

Джэгъуаклоу Лащынэ ыугъоиггэ гушлэныггэм кьыхэхыггэ гушлэхэмклэ кьырегъажэ Тальэустэнрэ Амыдэрэ афэггэхыггэ тхыггэр. Мыр шульэгъуныггэм ипоэм, иорэд, прозэклэ тхыггэ ус.

Тхьэм пситлү кьызэфеггэхъух зэлуклэнхэу, апэ ахэр уашъом щызэлөклэх, ыужым члым кьышцзэрэгъотых, зэрэшлэхэрэп, ау апсэхэр зэфэклог, нахь зэпэгъунэгъу мэхъух, апэрэеу зэлөклэх, «нэ-фынэр ыгу кьышцтхыуагъ, лъэу клэтым зыгорэ кьыкырыуггэм фэдэу кьышцхъугъ».

Зэхамышыкълпаггэми, тлүми ящылэныггэ нэфынэ-фэбаггэ кьызэрэхэхыггэр зэхашлэ, зыдамышлэжъэу зэжэх, зэлэхъух, зэ-гупшысэх, джыри зэлөклэх. Нафэ къэхъу кьызэрэзэфэхъуггэхэр агуклэ, апсэклэ, акъылым бэ джыри кьымыубытрэр, ау гум ыштаггэм акъылри кьезэгъы, цыфыр зэрэщыггэу оштэ, гүфэбаггэ зэфэошлэ, узэфэпсэу, кьурмэны зызэфэошлэ... Тальэустэнрэ Амыдэрэ яшульэгъуныггэ кьыхэхы Дунаир кьэзггэшлыггэм зэклэ кьэбзаггэу, псэгъурылоныггэу цыф шульэггум хильхъаггэр. Лъэпкьым ишэн, идунай, ипсихологие, идунэелъэггуклэ-хэуцуаклэ кьахэхы нэбгыритлүм псэфэбаггэу зэфашлыггэм. Амыди лъэпкь шэным, психологиэм щыц хъуггэу хьадэггур кьыхэхыным итамыгъ. Ау «насып щытилэнэу ары мы дунаир кьызфэггэшлыггэр, ар зымы цыфым тырихын ылъэкълыштгэп, сыда плөмэ цыфыпсэр – плэлъэнчъ. Къыныггэу ппэклэклэхэрэр ежъ ыгу зыукъэбзыжърэ нэпсэу риггэхрэмэ адэклогдыжы».

Амыдэ иштэхъэгъусэ зышлөклөдым идунэелъэггуклэ, хэуцуаклэ кьырилотыклэу гыбзэ ыусыгъагъ. Гыбзэр чыгым изэкьоныггэ фэггэхыггэ. Чыгыми псэ пыт, ащ идунай, ипсэуклэ, ишлоигъоныггэхэр цыфым идунай пэггунэггух, зэфэдэу бэ зэдашчэрэр. Чыгыр кьэмыгушылэми, ыпсэ зэрегъагло, дунаим хеггэуцо, щеггэпсэу. Мэзышхом хэтыггэ чыгым зехишлагъ нахьыбэрэ ежъ ие шыпкьэу жъау имылэу зэрэмыпсэужьышщытыр, «сижъауклэ сашлэжъынэу, сакъыхэхынэу сыфай». Мазэм зыдэгъушлэм тыггэмрэ мэзымрэ яхабзэ ащ кьыфилотагъ, ау едэлүшгъггэп, мэзым енэкьокъунэуи фэяггэп, ау ащ хэтынэуи фэежыггэп. Мэзыр ыбгыни, гъэхъунэ дахэм иуцуагъ, ижъауи илэ хъуггэ, «чыг псаоу, чыг икъу сурэт дахэу члыгум зытырилъэгъожыггэ, изакъоу мээ псэоуи зыкышцхъужьыггэ».

Къуекко-гупшысаклом зэрилгытэгггыггэмклэ шульэгъуныггэ азфагу илэу нэбгыритлү зэдэпсэушгъунымклэ кьэмыгупшысыггэ

щылэныггэм кълуачлэ хэлъэп, кьытрэп, а гукъэбзэныггэ, гузэгъурылоныггэ ин, псэээхэшлэ шыпкьэ лъэныкълуитлүмклэ зыхэлъыр нахьыбэмэ анэ кьыклэо, ыггэгупсэфхэрэп, зэреггэдэожьых, аштэрэп. Тальэустэнрэ Амыдэрэ апсэхэм язэгъурылоныггэ-зэдэпсэуклэ щылэныггэм ыштаггэп, Амыди а пситлүзэхашлэм ыуж изакъоу кьызэнэм, нэмыкл гъогу кьыхихыжъышгъггэп, чыггэу «изакъоу мээ псэоу» зыкышцхъужьыггэми «ггээжъ зимылэ лъаггэ» зэрэтеуцуаггэр зехишлагъ. Адыг лъэпкьми, Амыди, чыгми а зы псэээхашл, дунэээхэшлэкл, дунэегъурылуакл, кьыхэхыкл, тетылэ ялэр.

«Аужрэр» зыфилорэ пычыггөм Къуеккөм кьышиггэлъэгъуагъ аужырэ Хьаткьөөс зэоллым иклэух, илэклэ, дунай, цыфи фэмылгэгъужьхэу члым зэрехыжъыггэр, ау Къуеккөр – гуманист, романым иклэух гуггэ кьыуеты, бэмэ уареггэгупшысы, уицлыф лъаггэ урыклонэу уклеггэгъушлэ. «Джауштгэу щэрэт» зыфилорэ новеллэм щыхъурэ хъуггэ-шлаггэмклэ тхаклом илгэс шьыллү горэклэ ироман уахътэ кьызэклоггэклогжы. Къеггэлъаггэ джыри зэ сыдиггэуи зэбэнрэ шлүмрэ емрэ – шыу фыжъымрэ шыу шлүцлэмрэ ячатэхэр кьыхыггэу мээ гъэхъунэм щызэфачггэхэу, ежъхэри ячатэхэри зэутэкълых, зэзаох. Лащынэ Дунаир кьэзггэшлыггэм зыфеггэзэ игупшысэхэмклэ. Джэгъуакло-орэдылом зорэ банэрэклэ псэуггэу, фэхыггэ пчъаггэмэ ялыуз зэхэшлэ, аггэгупсэфрэп, Тхьэм елгэлү кьэзггэгумэклэхэрэм анэгъу кьыриггэлъэггунэу, адиггэгъушылэнэу е ыгу ришынхэу, кьариггэгбгынэнэу.

Цуабзэм итео макъэ кьэлүгъ, зэзаорэ шыуитлүри кьэуцуггэх, ячатэхэр ращэхыгъ. Адыг чылэ цыклүм пшггэшгэ дахэрэ лыжъ жэклэфырэ щыггын фыжъхэр ашыггэу кьыдэкълыггэх, пшггашгэр тлэкълү ыпэ ит, мэшлө бэщ ылыгъ. Унэмэ цыфхэр кьарэкълых, хъулгъыггэмэ ялэшхэр кьызпахы, члым тыралгхэ, пшггашгэм имашлө щыц лыхы, яунэмэ ахы, яджэныкьө машлө клэгганэ. Чылэ гупчэм цыфхэр кьышцзэрэггөих, Тхьэм зыфиггэззэ лыжъ жэклэфыр кьадэгъушылэ.

«Угуи ггэрэхъат, гурэхъатклэ, гукъэбзаггэклэ Тхьэшхом зыфэггэз, гупшысэ гомылүхэу шггэфгэу угъу кьэзыутлэсхъыхэрэр Уашъом иунэ нэфынэмэ афэмытлүпщых. Угу шлункыр ипфымэ, нэфынэр кьыхъашт... Ор-орэу кьэулэжърэм нахьыбэ Тхьэшхом кьыуипсэыштгэп, сыда плөмэ Ащ тэри тырилэжъыггэу, тэ кьэтылэжъырэми Ар хэтэшлыкълыжы».

Новеллэр кьеухы «мышлэныггэм хьазаб кьыдэклог, хьазабыр – шлэныггэ» зыфилорэ гушлэхэмклэ ыклэ романым изы гупшысэ джыри зэ тыкыфешггэжы пычыггөу «Хьаткьөөсмэ ятхгэггэшлыггэм» иклэухклэ. Романым икьежггэлэ уахътэ тхаклом кьыфеггээжъы нахь нахь тищылэныггэ кьыдгуриггэлөным, уасэ фэтшлэным, ггэспэгггхыдэ хэтхыным пае. Героир Лъэпшгъ, ар хьат лъэпкьым ыугъоиггэ щылэныггэ шлэныггэм, шэным, еплгъыклэм,

лъэгъуклэм, гупшысаклэм, дунай хэуцуаклэм къахэкыгъ. Лъэпшъ – тхьэхэлъыгъ, тхьэу зыкъщэхъужы: бэ зэхышлэрэр, ылъэклэрэр, зы- нэрэр, цыфмэ атеклы хъугъэ, ошбогуми ит щыщэу, жьымэ адэчъэ, псыхьохэр ылгумэ арэчых, чыгъ жьаухэр ынэгъу щэлъушгъашгъэх, макъэр лъэныкыуабэклэ зэхехы, зэхешыкы, плэлъэнчъ, гъунэнчъ. Лъэпшъ игъашлэ клэух илэу ышлэшъ хъуштыгъэп, егъашлэми чым тетынэу къышыхъуштыгъэ, ау мэклэ дэд зэрыллыкыгъэр. Адыиф лъэпкъым ичылъапхъэу Лъэпшъ сабий хихыгъ, ушгугъынэу, зэклэ шлоу, шлэныгъэу, гурылуаклэу тхьэхэлъытэм ыугъоигъэр хэтклухагъэу хэлъынэу ыпэклы лъыгъэклотэнэу. Гугъэ щыл. Цыфыр шылэшт. Шпури шылэшт.

Къуекъо Налбый лэпэлэсэныгъэ ин зыхэлъ тхаклу, гупшысаклу, ироман психологическэу клэтлыгътэрэр куоу, гупшысэхэмклэ ушгъагъэхэу образхэр, шылэныгъэр къетышъ, ахэмэ ялэклоцл зэхьоклы- ныгъэхэр, язэпшылэныгъэхэр нэгум гупклэу къыклэуцохэу къыгъэ- лъэгъуагъэхэшъ ары. Къуекъом художественнэ къэгъэлъэгъоклэ амалыбэ егъэфедэ, игероймэ жьы аклэт, ахэлъ, ежъ-ежъырэу егъэ- гупшысэх, ящылэныгъэ хэлажъэх, авторым ымакъэ атеклорэп, агот, ыл афэузы, тхылъым еджэрэр къызыдыхегъэлажъэ, къызыдегъэ- гупшысэ.

Къуекъо Налбый иновеллэ пэпчъ лэпэлэсэныгъэ ин хэлъэу тхыгъэ, псыхьэгъэ художественнэ произведение псэоу щыгъ. Но- веллэ пэпчъ дунай псэу мэхъу, лъэпкъым изы лъэныкыо горэ худо- жественнэу къыщызлэхуыгъ, зэхэбгъэхъожьмэ, Лъэпкъым идуна- ишхоу зэхыуегъашлэ. Новеллэмэ аклоцл усэ ухыгъэ – усэ дунай, орэд, гъыбзэ шыпкъэ – орэд дунай псэу къахэфъ.

Къуекъо Налбый тхаклоу, гупшысаклоу Тхьэм къыгъэхъугъ, адыгэ бзэ къабзэ, бзэ куу, бзэ щэрыо лэклэлъ, ащ инэу узлэклеубыгъ, уеумэхъы, укыхьэклыжыын умылгъэклэу оухыфэ итхылъ бгъэтлылэрэп. Адыгэ лорылуатэм ыбзи, икыгъэлъэгъоклэ амалхэ- ри, итемэмэ, иобразмэ клэ шыпкъэу еклотлэкхэри, ащ фэдэу ху- дожественнэ литературэм – усэм, прозэм, драмэм яхэбзэ куухэр, якыгъэлъэгъуклэ амалхэри къызлэклигъэхъагъэх.

Зэоллым епхыгъ лыгъэр, шъхьафитныгъэр, зыкыуэхъумэжы- ныр, мыхэмэ дэхабэ лорылуатэм, тхыгъэхэм ащыфалуагъ. Зэоллым ятлонэрэ клэлъэныкыоу илэр зэрэуклалор ары, фэмыеми, егъэзы- гъэми, Тхьэм псэ зыхылъхъагъэхэр егъэклодых, еуклых – мыр не- пэми, неущми, илъэсишъэ пчъагъэклы цыфымклэ, игупсэхэмклэ, илэахьоклэ, илъэпкъклэ къызэклэрэожьы, уегъэпщынэжы. Ар тэзгъалорэр Хьаткъоес зэоллэм лъэхъэнэ зэфэшъхьафмэ къяхъу- лагъэр ары, аужырэ Хьаткъоесым дунаир, цыфыр фэмылгъэу- жьхэу ищылэныгъэ зэрихъожьыгъэр ары. Анахь лъэклыбэ дэдэ уилэми, тхьэми зебгъапшэу ухъуми, Дунаир къэзгъэшлыгъэм укы- зэтырегъэуцо, зыкыуегъэшлэжы, анахь бгъэлъаплэрэр пшлэклэды.

Цыфыр насыпым къыфэхъугъ – къыным, хьазабым, лыузым, гуузым ахэтми – ахэр зэклэри шлэныгъэх, ушэтыплэх, псэр зыпсы- хьэрэ, шлэныгъаклэхэр езгъэгъотрэ лъэныкыох – джары тхаклоу Къуекъо Налбый игупшысэ романклэ тыкызыфищэрэр.

Къуекъо Налбый адыгэ лъэпкъышхоу хьатмэ якъэхъуклэ, япсэуклэ, ядунай, яшэнхэр, яклэдыжыкыкыгъэлъэгъуагъэмэ, ащ къыклэрэп адыгэ лъэпкъыр зэрэщытэу клэдыгъэу, неущ мафэ тимылэжъэу. Адыгэхэр япчъагъэклэ миллионипллым къехъух ало. Чыгужьым исыр нахь макл, нахьыбэр хымэ хэгъэгумэ арыс. Уихэку уисыныр насыпыгъ, ау ари къыбдэмыхъугъэмэ, убзи умышлэжъмэ – ари хэклыплэ зимылэжъ гуклодыгъоп. Цыфыр чым къызыфетехъо- рэр цыфыныр, цыфыгъэ зэрихъаныр, псэлэжыным фэпсэуныр, акылым, гуклуачлэ хигъэхъоныр, ащклэ дунаим хэуцоныр, хэлэ- жъэныр, илахьы хигъэхъоныр ары. Мыщ шышэу амал зилэу зи- лэпкъ фэлэжъэн зылгъэлыштым икыарыуклэ, ишлэныгъэхэмклэ, ипсэлэжыгъэклэ лъэпкъыр щэгугъы инеущ мафэхэмклэ.

Джы дунэезэхэтыклэу, зэдэпсэуклэу, зэгурылуаклэу шылэм кыхьэклэу, Чыгур зэрэщытэу къэдгъэнэжыным, тымгъэклэдыным пае тызщыфэлажъэрэ уахътэм цыфыпсэм, зэклэ псэ зыпыти зы- пымыти ягъашлэ фэгумэклэрэ, лъызгъэклэуатэрэ, дунаим цыфыр тетыфэ ыугъоирэ шлулгъэу, акылым, клэуачлэм, шлэныгъэм ахэз- гъэхорэ, адыгэм ипсэлэжыныи хэгъэхъошт лэфыгуаабэ, тхыгъа- бэ шылэныгъэм къыдэклонхэу гугъэщтыгъэ Къуекъо Налбый. Ежъыри игъашлэклэ, ицыфыгъэклэ, ытхыгъэхэмклэ ыпсэ ылэжы- гъэ лъэпкъ Орэд шыпкъэ къылуагъ. Орэдыр гупшысэу хэлъымклэ, ишъуашэклы, игъэпсыклэкли Дунаимклэ, Цыфлэпкъымклэ гъэхъэ- гъэшху. Лъэпкъ Орэдым шыщ «Къушъхьэ Ябгэри» (1997-рэ илгъэс).

Повестэу «Къушъхьэ Ябгэм» ипшъэрылъ мары усаклэм къы- зэригъэнафэрэр: «Сыда Ер зиллэужыгъор, хэта е сыда ащ пэуцу- жьын зылгъэлыштыр? — джащ сегупшысэзэ стхыгъэ «Къушъхьэ Ябгэр». Ар иамал кыхьынэу цыф шылуу къысшлэшлэрэп, ау ащ уемыгупшысэн плгъэклэрэп».

«Къушъхьэ Ябгэм» ижанрэ къэгъэлъэгъогуауи. Щэшлэ Каз- бек къызэритхэу, мыр рассказ, повесть, роман, поэм, прозэ, дра- матургиеуи щыгъ.

Къуекъо Налбый Ем ынэгъу шыпкъэ къыгъэлъэгъоным пае адыгэ лъэпкъым кыкылугъэ гъогумклэ анахь хьазабэу зыхэфэгъэр къетхыхьэ — Урыс-Кавказ заом икылух мафэхэр. Лъэпкъгъэклэод заоу, адыгэр кызхэхъухъэгъэ дунаим игъэклэод (цыф укыныр, ичлыгужэ егъэбгынэныр, инамыс рыджэгуныр, уни, хапли, алэжы- гыи, къагъэклыгыи, япсэушъхьыи зэклэ гъэклэдыныр, упклэтэныр, тегъэстыкыныр).

Къуекъо Налбый заом, укылаком ямэхъэджэ нэгъу къызэригъэ- лъэгъуагъэм фэдэу зыми къыдэхъугъэп тиадыгэ литературэклэ.

Урыс пачыхьэм идзэкIоллIищ ильэсипшI нахь зымыныбжь пшэшьэжьиер кыыздыращэкIзэ зэрэрыджэгухэрэр унэгу кыкIегъэуцо. «Ащ ынитIу Тхьэшхом акIимыгъэплъагъот! Сыда цIыфыр мыщ фэдэ зышIын зыльэкIырэр: дунэе тхьамыкIагъор, хьазаб мыухэу гур зыгъэушкьойрэр зы нэбгырэм ынитIу, ынэгу кьэбзагъэ, ыпкэ псэнтъэ кьаIуатэу? Сыд пай ащ фэдиз хьазабыр зы нэбгырэм еплъэгъулIэн фая?» — кыщетхы Налбый повестым.

Ильэпкэ кьехьулIэрэ хьазабыр зэхишIэнэу, ыльэгъурэ, зылу-кIэрэ Ер, бздджагъэр кыызхэкIрэр, ащ кыльэжърэр кыгурылIонэу Тхьэм Нэшъуарэ (поэмэ-повестым игерой шхьаI) дунаим кы-тыригъэхьуагъ. Ильэс шьитIу зыныбжь лъыжъэу Мэзагъо гу чыжьэкIэ кышIлэгъагъ кIэлэхьур (Нэшъуарэ) «лъэпкэ псаум чылапхъэ фэхьун зыльэкIын кIуачIэрэ гъэретрэ зыхэлъыр» кызырэр-хьугъэр. Мэзагъо идунай зэблэхьугъо кызырэрсыгъэр зэхишIэ-щтыгъэ, ау зы пшэрылъ чIыгум тетыфэ кыфэнэжьиыгъагъ: «зы-гуи зыахьыли нэшъу хьурэр» (мэшIо хьазабэу ыльэгъухэрэм апае — лъы, гыбз, хьадэ, стаф, гъоз, чыг шIуцI, огу шIункI) кыгъэп-лъэжьиэнэу (Нэшъуарэ, ильэс 15–16 зыныбжьиер), адыгэ чIыгур ри-мыгъэбгынэнэу. Лъыжым кыдэхьу игухэлъ.

«Къушхьэ Ябгэм» тхакIом дунаим хэшIыкIэу, зэхашIэу фыриIэр нахь шылъэкIуатэ. Ар тэзгъаIорэр Мэзагъу, Нэшъуар, ащ ятэу Нарыч тыкъэзыуцухьэрэ дунаимкIэ шIэныгъэу, амал дзэкIуакIэу ахэлъыгъэхэр ары. Нарыч мэзыр, шэкIоныр лъэшэу икIэсагъэх, чыгмэ, кьэкIхэрэм, бзымэ ядунай кыгурылIощтыгъ, бэрэ мэзым кIоти кыхэсыщтыгъ, кIочIакIэхэр кыхэхьагъэу иунэ кыгъэзэжьищтыгъ. ИкIалэу Нэшъуари бэ зэхыригъэшIыкIыгъэр, гу зылыригъэтагъэр, Къушхьэ Ябгэми икьэбар, ащ изекIуакIэ, хэушъэфэгъэ кочIэ шIуцIэм ехьылIагъэуи кыфилотагъэр. Нэшъуа-рэ ыгу кьэкIыжьи ятэрэ ежьиэрэ амакъэхэр мыIоу зэрэздэгу-шыIэщтыгъэхэр. КIалэм янэ кыриIуагъ ятэу Нарыч зэрэлIэгъэ шIыкIэр, ныбжьику шIуцIэм ыпсэ ыхьыгъэу зэрилъытэрэр, ныри ятэ лыкIуагъ, зэрэлъэгъужьиыгъэхэп.

Нэшъуарэ иунэ кыбгынагъэу, машIом хэтэу ичIыгу кыкIухьэщтыгъэ. КIалэм дунэешхом ипкыгъо пстэури, кышчыкIи, шыхьый, шIункIыри, нэфынэри, макъэхэри зэрахэп-хьагъэхэу, ыпкынэ-лынэ хэгъэткIухьагъэх. ЗэкIэри зэхехы, зэхешIэ. «ЗэкIэм афитэу, афитыр арэп, зэкIэми изакъоу яджэуапы фэдэу кышчыхьугъ», — кыщелIо Налбый иповесты.

Нэшъуарэ заом еу хэлъыр ыльэгъугъ, зэхишIагъ, дзэкIолIмэ ямэхъэджагъэ шыхьат фэхьугъ, ахэмэ кIэхуэу афэхьуштыр Тхьэм зэхыригъэшIагъ.

КIалэр чылагъохэм адэхьэ, мэхэр зэпечы, адыгэ лъэпкьыр лъэпсэкIод зэрэхьурэр елэгъу, амылгъэкIыжъэу, егъэзыгъэхэу бэмэ ячIыгужь абгынэ, хымкIэ екIыжьиых. КIэлэхьум ыльэгъугъ чы-

гым адыгэ хьулъфыгъэ зыраригъэпхыжьиыгъэу хы ШуцIэм ынIэу фэгъэзагъэу, «Чыгыпкым ытхы кьупшхьэхэхэмкIэ зэгорэм хэкIыхьажьиыгъэу», джауштэу ичIыгу зыкыригъэнэнэу. «Уимазэ сигъэчьиыгъ, уитыгъэ сигъэфэбагъ, уитеплъэ дэхагъэр зэхысигъэшIагъ, уипсымэ сакъыдэшъуагъ, уичьиымэ садэубзагъ. Умакьэмэ атесшIыкIи, гукIэгъум, шIулъэгъум, кьэбзагъэм, шып-кьагъэм, лIыгъэм, зэфагъэм абзэ сылэжьиыгъ... Тхьэшхом ыпашхьэкIэ сыдкIэ сымыс? Ащ иосыетэу сыд сщыгъупшагъэр?» — кьелIо тхакIом адыгэ цIыфэу зичIыгу зэрагъэбгынагъэм ыцIэкIэ. Сыд нахь тхьамыкIагъоу, нахь насыпынчъагъэу, нахь хьазабэу цIыфым теплъхьан плъэкIыщтыр? ИчIыгужь кьэбгъэбгынэныр. «ЗичIыгу зыбгынэрэм ыгъэшIожьины зыгъэшIожьины ыгъоты-жьищта? Хымэ чIыгу, хымэ лъэпкэ, хымэ гъашI». «УичIыгу ущы-мыпсэурэмэ — гу ныкъу, псэ ныкъу».

Поэмэ-повестым зэкIэ шыхьурэм, шышIэрэм ыгукIэ япхыгъ Нэшъуарэ. «Уильэпкэ игъашIэ икIыхьагъэкIэ иолъэгъукIыжьи... ШIулъэгъу алэжьиэ, хьазабыр кызфахьыжьиыгъ». Повестым хэт Нэфынэр, образ шхьафэу, ари Нэшъуарэ епхыгъэу, ыгукIэ ыльэ-гъугъэу. Нэфынэр — ныбджэгъунчъ, пIэлъэнчъ, лъэныкьончъ, гъу-нэнчъ.

Нэфынэм пэуцугъ ШIункIыр, Ныбжьикуыр, Къушхьэ Ябгэр. Аужым кыхэкIыгъэ кIочIэ бзаджэр, кIочIэ шIункIыр, Ныбжьикуыр ежъ яхабзэкIэ мэпсэу, кыызфэгъэшIыгъэр кьегъэшъыпкьэжьи: Нарыч ыпсэ ныбжьику шIуцIэм ыхьыгъ, ХьэкъуакIэм (хьэкIэ-кьуакIэм) ыпсэу ятэ хьугъэ, Къушхьэ Ябгэм икIочIэ бзаджэ мы-шъэм зыриутэкIыжъэу ебэны, кьэгъэгъэ шьофым зытехьэкIэ, кьэ-халъэу кьегъанэ.

ЕгъашIэм шыIэх Нэфынэр — ШIункIыр, ШIур — Ер, ахэмэ хэбзэ гъэнэфагъэхэри, кIочIэ гъэнэфагъэхэри ахэлъых. ШIури, Ери зэ-дэпсэх, зэхэкIых, зэпэуцужьиых, зэбэных. Дунаим кырыкIуагъэм ар кьеушыхьаты. Нэфынэм лъыкIозэ Нэшъуарэ Къушхьэ Ябгэм ыныбэ, мыжъом ыгузэгу шьыпкэ зэрэхьагъэр зэхешIэ, кьушъ-хьэри рэхьатыгъэ зыфаер кыдэхьугъэу.

Нэшъуарэ «гууз пстэури кыльэIэсы, ыпкынэ-лынэ нахь ины хьузэ, шIункIыр зэбгырегъэкIоты, ыгу хэхьо... кьин мыгъуакIэ Нэфынэр ыкIоцIы кышцежъ», — еIо Налбый.

Къуекъом етхы аужырэ пычыгъом ышхьэу «Зыми ышIэрэп нэф кызышъыжьищтыр», тэ тэгугъэ Нэшъуарэ нэфынэ кIуачIэ, гукIуачIэ фикъунышъ, Къушхьэ Ябгэм ыкIоцI кьикIэу нэфынэ лъагъо пхырищынышъ, кыхэкIыжьиэнэу, ШIум иухъумаIоу, ибэнаIоу чIым кытехьажьиэнэу. Нэшъуарэ Ем хэкIодагъ е хэкIодэшт зыIони шыI, сыда пIомэ Еми кIочIэ ин хэлъ, бэ фызэшIокIрэр.

Лъэпкъым къырыкIуагъэм, къехъулагъэм, хъазабэу ышчэгъэм къэнагъэхэр бэмэ арегъэгупшысэ. Библиеми Къурланми къашаIo Цыфыр дунаим зэрэтетын фаер: умыукIакоу, умыгыгуакоу, умыбзаджэу, гукIэгъу пхэлъэу, гунахъэ умыгъахъэу, улэжъакоу, сабыим ипIун упылъэу, цыфыгъэ зепхъэу ушыIэныр.

Псэ зыпытэм иеу, зы цыфым иеу, лъэпкъым иеу, цыф пстэу-ми къалэжыгъэу пщыныжъ, пшъэдэкIыжъ щыI, а зэкIэри зепхыжыгъэх, зэхэхъэх — пщыныжъ, пшъэдэкIыжъ зэпышIэныгъэх. Зы цыфым изы шыIэныгъэ ыгъэхъагъэхэр зыдешIэжы (шIугъи бзэджагъи), ыпэ илыр ахэмэ япхыгъ, шыIэх зырыз дэдэхэр цыфым блэкIыгъэ ишыIэныгъэхэм, ыгъэхъагъэхэм яхыылIэгъэ шIэныгъэ къызIэкIахъэхэрэр. ШIоу пшIагъэм, бзэджагъэу зепхъагъэм къакIэлъыкIохэрэр олъэгъух, къыбгурэлIох.

Къуекъо Налбий мары ащи къыриуалIэрэр: «О къыптефэу зыфэшIэжыерэр дунаими фэошIэ, сыда пIомэ ори дунаим ушыщ, зэкIэ зепхыгъэмэ зы ны быдзыщэр ягъомыл, гуаоу пшIэрэр оркIэ зэрар зэгорэм хъужыщт».

Адыгэ лъэпкъым игъашIэкIэ ылэжыгъэ адыгагъэр, адыгэ хабзэр, нарт эпосыр дунэе хъарзынэщым идышъэ кIэнмэ ащыших. Дунэе хъишъэм адыгэм ишIу ехылаагъэу бэ хъагъэр, ау лъэпкъым игунэхъэ инмэ ащыших ижъкIэ тхэлъыгъэхэу лъышIэжыер, сабий тыгуныр, ар хымэ цыфмэ, хымэ хэгъэгумэ ащыпщэныр, шъхъафитныгъэ кIэдэо егъэлыагъэр, лъэпкъ зэмызэгъыныр, ащ къыхэкIрэ зыкIыныгъэнчъэр, мыщ епхыжыгъэ «шъхъэзэкъо» дунээеплъыкIэр, дунээегурыуакIэр, дунээегупшысакIэр.

ТхакIом ыгу, иакъыл апхырыкIыгъэр ары итхыгъэмэ къашигъэлъэгъожьэр. Къуекъом шыIэныгъэм и Мэфэ нэфи и Чэщ шIункIи икъоу зэхышIагъ, зэпищэчыгъ. Чыгоу тызыщыпсэурэми, къэралыгъоу тызэрысми зэхъокIыныгъэшхохэр ащэкIо, зэблэкIыгъо уахътэм, гупшысакIэр, псэукIэр инэу зыщызэхъокIрэ зэманым тыкъыхэфагъ. Ахэмэ яхыылIэгъэ гупшысэх, образых Къуекъом я 21-рэ лIэшIэгъум икыхъагъум ытхыгъэмэ къашигъэлъагъорэр. Илъэс 30–40 зыныбжъ УсакIом игупшысакIэ-псэукIэ къебэкIыщтыгъэр Нэфынэр, Къэбзагъэр, Дэхагъэр, Гугъэр арых. Ар къаушыхъаты итхылхъэу къыдэкIыгъэхэм: «Чыгур сыгу къыщекIокIы», «Огур зылэтыгъэр», «Гум инэф, псэм ифаб», «СыфэкIо цыфым», «Зы бзый, зы макъ, зы къамзый».

Урысые хэгъэгум я 20-рэ лIэшIэгъум икIэуххэм кыхыухъэгъэ зэхъокIыныгъэхэм, шIошъхъуныгъэр зыкътэрэ Ioфыгъохэм, лъэпкъи, хэтрэ цыфи кIыныгъо пчъагъэу зыхэфагъэхэм къапкъырыкIыгъэ илъэс 60-м нэсыгъэ ТхакIом идунэлъэгъукIэ-гурыуакIэ зыкътэхэрэр, ар тэзгъаIорэр итхыгъэхъу: «Гум истафэхэр», «Сшъхъэ шыкъэбархэр», «ХэкIы», «СышъолъэIу, сыжыугъэтIы-лъыжъ». Мыхэмэ ясатыр хэуцо повестэу «Зэкъомэз».

2005-рэ илъэсым къыдэкIыгъэ тхылъэу «ЩымыIэжъхэм ясэ-набжъ» зыфиIорэм къыдэхъагъ «Зэкъомэзыр». Ащ игерой шъхъаIэр Зэкъоныгъэр, КIым-сымыр, ахэмэ къахъуцорэ гупшысэхэр арых. ГупшысэкIо иным изэкъоныгъи ины мэзым фэшIоу, мээ псэоу. Зэкъомэзыр адрэ мэмэ афэдэп, жъи, пси кIэтыжъэп, псэ зыпытхэ-ри щыхъыежърэп, онтэгъу хъугъэ, кIым-сымым, гукIодыгъом зэлыш-штагъ, Тхэм къызфигъэхъугъэр зэпригъэзэпнэу ежъагъ. Зэкъо-мэзым ежъ фэд ышчэчэрэр: Хъэшыр щэпсэу, хъэп ыкIи шэп, ау зянэ зыукIыжыгъэ псэушъхъэу зызэзыхъокIыпагъэр ары. Ащ нэмыкIэу зиунагъо агъэстыгъэу, аукуIыгъэу, изакъоу къэнэгъэ кIалэу ЛъыкIуати Зэкъомэзым щэпсэу. Ар Хъэшым зэрэтекуIырэр гукIодыгъом, гухэкIым цыфынчъэ, хъайуан амышIэу машIоу бэрэ зыкIэрысыщтыгъэм ижъ шIоир, бзаджэр хигъэстыкIи, кIалэр «нэ-фынабзэ» зэрэхъугъэр ары.

Зэкъомэзым къыхахъэрэмэ ягумэкI инэу зыкъелэты, зыгорэ къателункIэрэм фэдэу хылыгъэ ащэхъу, къыхэкIыжыкIагъэ зэгоутых. Ащ фэдэх адыгэ кIэлищэу, зэныбджэгъухъу, ныбжыкIэ бгъакъхъу, къонтхъ къашIынэу зекIо зэдакIохъу, зыщыгугъужъхъу щытыгъэ-хэр Зэкъомэзым зыхэхъэхэм «къэсымаджэхи», псынкIэу къыхэкIыжыгъэх, ахышамти, чылэ цыкIу горэм пэмычыжъэу чэщ рахынэу къэуцугъэх.

Пшъэшъэ ныбжыкIэ дахэу къатыгъугъэм, яхъайуаныгъэ къатекIуи, нэбгыришри зэуж итхэу рыджэгугъэх, ныкIуалIэу чы-лэгъунэм къылуани, шIункIэ Зэкъомэзым зыщагъэбыллыгъ. Пшъашъэр лэжъэкIо адыгэ чылэгъо цыкIу шыщэу къычIэкIыгъ, Дэхан ыцIэр. Идэхагъэрэ нурэу шъхъашихыерэмрэ цыфхэр нэмыз-Iумызэу, кIэрыкIыжыынхэ амылъэкIэу, еплъын фэлIэ зэпытхэу ышIыщтыгъэх. Дэханэ IукIэрэм шыIэныгъэр шIу ылыгъэу хъуш-тыгъэ, ащ имэхъэнэ шыпкъэ къыгурыIожыщтыгъэ. ИдэхагъэкIи, изекIуакIэкIи, игупшысакIэкIи пшъашъэр мэлэIичым фэдагъ. Зэ-чылэгъухъу Дэханэрэ Темтэчрэ шIу зэрэлъэгъуштыгъэх. Къехъулаагъэм къыхэкIэу пшъашъэм зиукIыжыынэу ежъагъэу кIалэм къызегъотыжыым, чылэм къамгъэзэжъэу, гъунэгъу мэзым куоу хахъэхэи зыщагъэбыллыгъ. Ар Зэкъомэзэу къычIэкIыгъ.

Зы мафэ горэм Дэханэрэ Темтэчрэ альэгъугъ хъайуан бза-джэу Хъэшым адыгэ кIэлищэу пшъашъэм рыджэгугъэхэр зэриукIыгъэхэр. Дэханэ лыхэр къышIэжыгъэх, ау гухъэ-гужъ афериIагъэп, ыгу афэузыгъ. Нурэ зышъхъашихэр, шIулъэгъу зыгу илъ пшъашъэр къыхэхъагъэм щегъэжъагъэу Зэкъомэзым ижъ зэб-лэхъу, нэфынэ цыпэ горэ къыщежъэ, идунай зэрэщытэу зэхъокIынэу, къызфэгъэшIыгъэ шыпкъэм илъагъо теуцожыынэу регъажъэ. Бзаджэ зышIагъэр бзаджэ зэрэIукIэжърэми (лищым якIодыкI) тхакIом урегъэгупшысэ.

Повестым щыхъурэмэ хэлажъэрэмэ, ахэмэ къашиIэкIыгъэмэ, жъэу, псэу кIэтым къыбгурагъаIo шыIэныгъэр зэрэкIыныр, бэрэ

цЫфыр мыжыошхьалым зэрэдафэрэр, гукIодыгъо пчъагъэ зэрэ-
зэпичырэр, бэрэ акъылым, гурыIоныгъэм къамыубытыжъэу зэкIэри
зэрэзэхатакьорэр. Ахэмэ къапкъырыкIыгъэ Зэкъоныгъэ уиухэу,
КIым-сым онтэгъоу повестым инэу кыыхэщхэрэр. Къуекъо Нал-
бый «Зэкъомэзым» нэмыкI тхыгъэ илэп хьылъэу, онтэгъу укыишIэу,
гур ыгъэцIыкIоу, нэфынэр фэмакIэу.

Шъукъысэмыж...

ТызэлукIэжыщтэп...

КIаси, гонэси, ныбджэгъуи щыIэжъэп...

Сэ джы машIом игъогу сырыкIощт.

Повестым икъежъапIэ къыщиIогъэ гушыIэхэм къагъэлъэ-
гъуагъ ТхакIор нэмыкI Дунай зэрэкIожьырэр, бэ зэримыгъэ-
шIэжыщтыр.

«Шымэ ялыеу Бэчкъан» зыфиIорэ повестым Нэфынэр, Гугъэр
щыпэрытых. Апэрэ повестыр кыздэхъагъэр тхылъэу «Псым ыхьы-
рэ Iуашъхъ» (1991) зыфиIорэр ары. 2008-рэ илъэсым «Къуекъо
Налбый. ХэшыпыкIыгъэ тхыгъэхэр» зыфиIоу кыыхаутыгъэм
ятIонэрэу кыдэхъагъ. Тхылъый хъоу Къуекъо Налбый иугъоигъэ
тхыгъэхэр зыдэтыщтым иапэрэ томэу 2011-рэ илъэсым кыдэкIы-
гъэм ежъ урысыбзэкIэ зэридзэкIыгъагъэр «Превосходный конь
Бечкан» ыIоу кыдэхъагъ.

Повестым игерой шъхьаIэхэр: Шъалихъ, илъэс 80 зыныбжъ
лIыжъ, ащ ылэжыгъэхэу адыгэ шы лъэпкъышIоу Абэкъур,
шыкIэхъоу Бэчкъан. Шъалихъ игъашIэ тыригъэкIодагъ адыгэ шы
лъэпкъышIур мыкIодыжыным пае. ЛIыжым шымэ хэшIыкIышхо
афыриI: шы лъэпкъ пэпчъ узэрэдзекIощтыр, ылъэ зэрэтебгъэу-
цощтыр, лъэпкъ нэшанэхэр чIимынэным пае узэрэфэсакъыщтыр,
шыр шы дэгъу хуыным пае зэрэбгъэсэщтыр, узэрэфыщтыщтыр.

Заом илъэхъани, ащ ыужы Шъалихъ шыхэр колхозым зэрэ-
римытхэрэр, ыгъашIохэу, атеубгъуагъэу кызэриухъумэхэрэр
цIыфмэ къагурылощтыгъэп. «Кум кIэпшIагъэм лъэпкъышIоу игугъу
умышIыжъ. ...ИжъкIэ адыгэмэ ахъуштыгъэ шы лъэпкъмэ ащыц
бгъэкIоды хъуштэп, лъэпкъыр дэкIоды». ЦIыфыгухэр кыгъэушын
ылъэкIыгъэп Шъалихъ, зэгурылохэрэп, шы лъэпкъышIур кызэ-
рыбгъэнэн фаер зэхашIыкIрэп тхэматI, цIыф кызэрыкIуи.

Ау илъэс 60 хъугъэу мэзым щыпсэурэ лIыжыыр къэзыуцухъэ-
рэ чыгмэ, уцмэ, псэушъхъэмэ, псыхъомэ, ыгъэсэгъэ шымэ дэгъоу
зэхашIэ, зэхашIыкIы. ЛъэныкъуитIуми гуфэбагъэ, зэгурылоныгъэ
азыфагу илъ. Ар къэзыушыхъатрэр Абэкъушыр нэмыцмэ заубы-
тым кызэрэлэкIэжыжыгъэр, хъаджрэт бзаджэмэ адыгэ лIыжъ
алэкIуагъэу залоохэм, шыбзыр зэрэзекIуагъэр арых.

Шыр цIыфым фэдэу Къуекъом къегъэлъагъо, хъайуанми,
зэхэшIыкI иI. Шъалихъэрэ Абэкъумрэ макъэкIэ, нэплъэгъукIэ
зэгурэлэх, ягукъэкIэхэр, ягупшысэхэр зэпэблагъэх. Ибэу ыпIужьырэ
урыс кIэлэцIыкIоу Санерэ ипхъорэлъфэу Лъэкурэрэ лIыжыым
кыдэлэпыIэх, шы фэлэ-фашIэхэр, дзэекIуакIэхэр ахэмэ арегъашIэх.
КIэлэцIыкIуитIуми шыбзымрэ шыкIэмрэ шIу альэгъугъэх.

Повестым икIэух Шъалихъэрэ Абэкъумрэ псыхъо къиугъэм
хэкIуадэх, лIыжыым аужырэу ылъэгъужьырэр «ышъхъэ лъагъу
Iэтыгъэу Бэчкъанэ исурэт дахэ мээгъо чэщым псыхъом инэпкъ
лъагэ шъхъарытэу». Шымэ афэгъэхыгъэ повестым адыгэ лъэп-
къым кырыкIуагъэм урегъэгупшысэ. Сыда тапэ илъыр? Хэта
тызыщыгугъыщтыр? Тызхэс лъэпкъышхор къытфэсакъыщта?
Сыда цIыф пэпчъ тефэрэр?

Мыщ фэдэ упчIэхэр къащыIэтыгъ, щыIэныгъэм илъэныкъо
зэфэшъхъафхэр къащыгъэлъэгъуагъ Къуекъо Налбый ирассказхэм,
ахэр апэ кыздэхъагъэхэр тхылъэу «Псым ыхьырэ Iуашъхъ» (1991).
Рассказэу «Хъаныхъу» кызтегушыIэрэр цIыф кызэрыкIу,
лэжъакIу, иунагъо кыухъумэнэу Революцием илъэхъан плъыжъ
купым изакъоу къапэгъокIыгъ, апэуцужыгъэти, къаукIыгъ. Хъа-
нахъо ежъ идунай кызэрыкIо хэт, кыгурылуагъэп плъыжыи фы-
жыи зыфэзаохэрэр.

«ХъакIэ» зыфиIорэ рассказым героинц хэтыр: ефэндэу Алэдж,
хъакIэр, унэлутыр. ХъакIэм кыIотэгъэхэм нафэ къытфашIы зэрэ
Хъан-Джэрыер, адыгэ-просветителэу я 19-рэ лIэшIэгъум щылагъэр.
Илъэс 80 зыныбжъ ефэнд пхъашэр хъакIэу иунэ кыхъагъэм
зыдэгущыIэм, кыгурылуагъ ягупшысакIэ, ядунэлъэгъукIэ инэу
зэрэзэтекIэхэрэр. Щэнаут зыхэлъ къундысыу Алэдж иунэлут хъакIэм
фырегъэхъышъ, рагъашъо, агъалIэ. Рассказым игупшысэ шъхьаI:
адыгэмэ егъашIэми агу алэжыгъэр, джы акъылым илэжыни
иуахътэ къэсыгъ; адыгэм ежъ зилэжыжыын закъор арымырэу...
нэмыкI лъэпкъмэ «ахэхъан фае заригъэпшэнэу, зафигъэдэнэу,
захишIыкIынэу, инэплъэгъу зиушхунэу, иакъыл уахътэм фэлэжъэнэу».

«Лъэпшъ» зыфиIорэ рассказыр романэу «ЩымыIэжъхэм ясэ-
набжъэм» изы пычыгъоу хэуцуагъ. «Абдзахэмэ ян» зыфиIорэр
Iорылуатэм кыхэхэнгъэ къэбарым тыхыгъ. Сурэтым фэдэу плъэгъоу
хъугъэ-шIагъэр тхакIом къытхыхъагъ. Заом къыщаукIыгъэ нэбгы-
рибл зыгъэтIылыжырэ адыгэ бзылъфыгъэм изекIуакIэ, ищыIэ-
ныгъэ, ипытагъэ рассказым IупкIэу кышыгъэлъэгъуагъ.

Къуекъо Налбый зэкIэ ытхыгъэхэр адыгэ лъэпкъым и Дунай
куоу кыизгъэлъэгъукIырэ Тхылышхоу тапашъхъэ къеуцо.

Хъуажъ Нурмет,
филологие шIэныгъэхэмкIэ кандидат

ЩЫМПЭЖЬХЭМ ЯСЭНАБЖЪ

Къэбар заулэу зэхэт роман

Лащын: *О пцІэ закьо, ар изгъэкьоу,
Дунаишхом фэсыусыгъ.
«Шу сэлъэгъу!» — кызысІом,
СиІэрэр зэкІэ къэсыухыгъ.*

Фэнэс: *Сыдзу удела, Лащын! Моу къеплъ сызхэлъ
пшахъом: джац нахъ пІэ шъабэ цыІэн,
сыда пІомэ бзылфыгъэр арэн ар зэлъзы-
хыгъэр; дэплый огу: джац нахъ чыхІэн
къабзэ цыІэн, сыда пІомэ бзылфыгъэм
ыІэ ац теІэбагъэн. Мо чыгъэу дунаим
Іэрылхъэ зыфэзышІырэр арымырмэ, хэта
цыІакІэ сзэгъэшІэцтыри? Зынэгу бгъэсэ-
ин умылгъэкІырэ бзылфыгъэу, зэкІэ уиІэ-
ри, уигъаши, оры шыпкъи гъэры зыфэ-
зышыжъыхэрэ ара?*

(Тхылъым дэмыхъагъэмэ ащыц.)

Мыщ къушъхъэхэр шылбагэх, ау цІыфхэр ахэмэ ашъ-
хъадырэплъых.

Мыщ чыгхэр шыпытэх, ау ышъхъапэ ыубытэу, кыкыу-
дыймэ, цІыфым кымыуфэн ахэтэп.

Мыщ шахъурэ шыхэр бзымэ анахъ псынклэх. ЛІы-
хъужъмэ лІыгъэшхохэр зэрахъэшъ, лІыжъмэ аусырэ орэдмэ
ядэІунхэу, Іугъом ылыцІэгъэ онджэкъ шІуцІэмэ апэтІысхъа-
жъых.

Къушъхъэхэр зэцаутых, хышхомэ онэгу гъушъэкІэ азэ-
пырэсыкІыхэшъ, блэгъожъхэр, иныжъхэр зэхаупклэтагъэхэу,
аргъой лыхъопІэ мээ чылмэ ащэчъыежъых.

Дзэ псаур зэхагъэтакъошъ, бзыу цыкІоу ошъогум ит ны-
баджэм ІэкІэфагъэр гуегъукІэ шъхъафиты ашІыжъы.

Ахэмэ яшылбажъэмэ лэжыгъэу аутагъэр хымэ хэгъэ-
гу заулэмэ илъэсрэ ашхы икъун.

Іоф мыухыгъэ зиІэ лІыхъужъ горэ, тыгъэр къуимыгъа-
хъэ шІоигъоу, ошъогум дэкІоегъагъ, ау ынэхэр къэушІункІхи,
мазэм ыбжъэ елъэпэуагъ, адрэ бжъэм икІыІутелъ шІуани,
мэфиблырэ пІэтІэраоу пылгъагъ. ЧыІунэхэр зэрытхъыхи,

аш фэдиным копкытлуклэ шэу ылыгыгъэм зэрэтесэу кье-
фэхыжыгъ, ау шыгыныр кыщинагъ. А кылутелгыр ма-
зэм шыпсээрэ мэлахъом джы ыпллэлу идзагъэу алъэгъу.

Мы чынальгэр загъорэ гырзэу кыхэкымэ, ар зилажъэ-
мэ ащыш Къунтабэш. Ыгъэхъагъэр ыкыбы щэжъоты, ымы-
шлагъэгор бэшлагъэу зэхалъхъэгъах, непэрэшъы, мы сыхъа-
тыршъы, джыдэдэрэ нэплэгъуршъыжъэу кылулырэм нахъ
кыхъэп инэплэгъу, иш зэшъхъэмыгъаз, ежъ пчэдыжъ
зышахъэлагъэр шыгъупшэжыгъ, иакъыл чэтацэклэ пыу-
пкыгъ. Ымыгъэтхысхъагъэ къэкыгъэп, къаримыгъэльфыгъэ
цлэрылэп.

Мы чынальгэм щэчъэ, щэхуртэ Къунтабэш. Ежъ фамы-
усыгъэр ордэп, ежъ фамыуагъэр шытхъоп, ежъ ыныбэ зы-
шимыунэкыгъэр цыраоп.

Мэгырзы, гъогунапцэр тхурбэклэ еуцлэпы Къунтабэ-
шы ишыжъ. Ежъ ытэмэ сэмэгъу шэкло бзыур шынэплэ псынкл,
исагындакы щэбзэщэ тларкхъэр шызэрэшых, ичатэ,
лышхыгъо хэмынынэу, чэтаплэм щэтальэ.

Чъэмэ чъэзэ, Къунтабэш дахэмэ анахъ дахэр зышыпсэ-
урэм къэсыгъ. Ащ лыхъуштыгъэми зыми ышлэрэп, ау ежъ
мычыерэмэ чъэныр ихэбзагъэти, рыхыхъухъагъэ кхехъу-
лэщтыгъэп, кхехъулэми — лыгъэшлэплэ хъуштыгъэ. Мары
пэнэпцлэ чээр, Къунтабэш ипапо дидзыягъэкли, ынабжъэ нэ-
сыщтэп. Мары кълэлпчъэшхор, анахъ къушхъэ джадэр
кытеуагъэкли сысыщтэп. Ау Къунтабэш ишыжъ етхъэпауи,
пэнапцлэм елъагъ, нэбгъузыклэ кызызэплэкым,
ихъапклэгъу жъэу кыпыхыгъэм кълэлапчъэр зэрэзыхыгъэтэ-
къауагъэр ыльэгъугъ.

Ордэ унэжъэу шагу хъоо-пшаум дэтым ыпэшхъэ шып-
къэ ипклагъ Къунтабэш. Къушхъэтхы благъэхэр тэкъуа-
гъэх, къушхъэ кыб мэххэр къутэмэнчъэхэу, чыпэ уджэшъу-
гъэхэу пхъэхыгъэх. Ау сысыгъэп ордэ унэжъыр, иклэсэххэри
къебэ-нэбагъэхэми, идэпкхъэр жъыгъом кьошэ-нашэ
ышлыгагъэхэми, унашхъэр гъонэ-санэу, кълэлжъ псэуплэ
бэшлагъэу хъужыгагъэми, сысыгъэп е кощыгъэп. Тхыуа-
гъэп ордэ унэжъыр, сыда плэмэ дахэмэ анахъ дэхэжъым инэ-
фыпс, инэфынэ псашлэ ар хэшлыкыгагъ, ащ идэпкыи, ип-
къэуи, ибгыкыуи, иклэсэни, жъэу шызеклорэми а нэфынэр
яшхэпсыгъ.

Унэм кымыклэу, изыгъээзэгъу нэфынэу кыпыкылрэмклэ
унэ дэпкыхэм уапхырыплгъэу кышши, ладыйф кълэгъугъагъ.

Кълэгъугъагъ шъхъае, дахэмэ анахъ дэхэжъым исурэт кълэ-
плотэн плэкылынэу шытэп. Ар зыльэгъугъэм псэуми анахъ
дах ыльэгъугъэр, ау ладыйф зыфэдэ шыпкыэр зыми ышлэ-
рэп, сыда плэмэ зыфэбгъэдэн шылэп. ладыйф нэфынэм изэо-
кыгъо псэуми ахэшлыкыгъ, гопэгъу хэшэтыкл шъэфхэр,
гугъэткл мэкъэмэ гъэшхъыгъэхэр ипсалъэх. Узымэхъы-
рэ, шъхъэр хъопсагъоклэ зыгъэуназэрэ хъыегъухэр итэджы-
гъох. Ынаплэ ыгъэсысмэ, бгыкыухэр зэшэклотхэш, ошъогу
жъуагъохэр, зыфэдэ кълэмыхъугъэм ынэплэ члэгъы члэплэн-
хэу, бжъэ пчлыгъэм фэдэхэу, унашхъэм кышчызэрэуагъох.
Тхъэр зэуагъэр гугъэнчъэу ащ ыпашхъэ еуцо. Тхъэр зэта-
гъэм ыпсэ зэрэпытэу ащ иджэхэшъо пцлэнэ зыщелэтыжыи.

— Къунта-а-бэш!.. — дэпкыэмэ къапхырыкли, нэбзыц
кылрхэр кылытхыоажъхи, мэкъэ лэшлоу гопэгъум зэрехъэ-
рэм шъэджащгъэм зыкырищэкыгъ. — Къунта-а-бэ-э-ш!.. —
Ыгу ыгъэлгъэпэрапи, ылъакхъохэр ыгъэклэзэххи, а макъэм
рымыутыгъэллэ мы цагум илъэсишъэ зэблэкхэм кыдэхъа-
гъэп.

Ау Къунтабэшы цыджанэ шыгыгъ, ыбгъэцыжъхэу
кълэцпанэм фэдэу ащ кыпхырылыгъулырэмэ акылу гъучл
ашъо телъыжыгъ. Гъучл ашъом инэрынэ зэрытхэу, гъэшлэ-
ным кълэщыгъэмрэ кълэсыгъэмрэ, ишы кылузыгъэ тхур-
бэмрэ, ежъ кълэхыгъэ пклэнтлэжъымрэ агъэулыныгъэмэ шы-
лыч гъэчъыгъэ лэбгъушхохэр ателъыжыгъэх, ари имыкыоу,
чъыр лужъу онтэгъум хэшлыкыгъэу, хъэклэ-кълэжъэмэ ашъо
зэтэдэхэр клэбзагъэхэу, мэлүшхом ыбгъэгъу ыупыцлэщтыгъэ. Ау
ыбгъэгъу пцлэнэ шыпкыэу кычъыжыгъагъэкли, щэбзаци,
чати, пчыпыджыни, аужыпккъэм, пчыклэ лыгъоми
афэмытлэкыгъэу лыхъужыгъу ащ клэцлылыгъ. «Клэцлы-
тыгъ» плэмэ, джар нахъ тэрэзынкли мэхъу, сыда плэмэ ащ
ныбжыи гълэпсэф илагъэп, пшъыгъэп, тхысыгъэп, ары гупсэф
кълэзымытэу, ыпэ ит зэпытэу зыкълудыищтыгъэр.

— Къунтабэш! — джыри кълэджагъ а макъэу, бзыоу
блэбыбыклхэрэм ягъогу ащызгъэгъупшэу, гъошагъэхэу зы-
гъэгъэмаохэрэр, а зы хъулыфыгъэм ыцлэ тло ныбжыи кълэзэ-
рымыуагъэри ащ кыхъэщыгъ.

Ау Къунтабэш хэтырэ бзылыфыгъи кылырэм ежъ зы-
фаер кыыригъэкыштыгъэ. Арыти, пчъэ лухыклэ рамыгъэ-
шлагъэу кычлэкын, чатэм изылэбэгъуклэ дэпкыэм цыфым
фэшлу хъун хыгъэчъи, ладыйфы лылыбагъ.

Къылугушугагъ Iадыиф, инэфынэхэр къыгъэтхыуагъэх, ыкуашьохэр зэблигъэIэбыкIхи, ыбгъэшъо фыжыбзэхэр къыгъэхъопсагъэх, ыIэхэр псынэкIэчъ макъэхэу къыгъэжъ-гъыугъэх.

— Сшъхъэ ухэзгъэуIэн,— къылушIыкIыгъ Iадыифы,— лIыху копкъ пхэсхын, ыльакъохэр кIэсэнхэу, ыIэхэр бгыкъу-хэу, лъэпкъыр дэбэгъонэу, уишъэожъые IаплыкIэ пIыгъэу уизгъэкIыжъын.

Iадыиф инэфынэ Къунтабэшы ынапIэ къылыгъуагъэп, ылъэкIапIэ къэмахэу, ыгуи къэтхыуагъэп. Iаби, шIулъэгъу псалъэхэр, гопэгъу хъапщэгъухэр минрэ зыщыкIосэгъэ дэ-нэгъо шъхъацэу, зыкIыхъагъэ афэмышыгъэр ыIаблэ къыри-щэкIи, кIый макъэр ыпэ къишъыгъэу Iадыиф унэм къыри-хыгъ.

— ПэщыныцIэхэр огъэбагъох, хъабзыуд,— ыIуагъ Къун-табэшы, щагур къызебгынахэм къыпигъэхъожъыгъ: — ЛIыхужъ пхэмыкIэу, чэмцум хэмыкIхэрэр уихъэныбэ къекIых. Анахъ хы куум анахъ къушъхъэ лъагэу шъхъары-тым укъесыдзыхыщт!

Джары къыфэIуагъэр, ау къымыIошъугъэу нэмыкIхэри ащ ыгу илъыгъэх: «ЛIыхужъмэ ягъогумэ узлъэххэрэ жъау-хэр ащыоухъытых, сагъындакъым цытэлъэрэ щэбзащэхэр атIупщыным ычIыпIэкIэ, хъопсащэхэр бгъодж цыраумэ аты-раутхэ. Гъэ тIокIым сышъхъадэкIыгъэу, Хъарам Iуашъхъэмэ сэ сакIэхъопсызэ, о пкошъо шъуантIэхэр къысфызэщыохъох. Хъэныбэм укъизи, нарт лIэхъусэмэ уз бзаджэ уафэхъугъ».

Джар къымыIогъэ иаужырэ гушыIэу, Iадыиф хъэдэн дзы-ожъы горэу ишыплIэ дидзи, хъапкIэкIэ шъофыжъым илъэ-дагъ Къунтабэш.

Мачъэ-мэхъапкIэ Къунтабэш, икIэкIожъ зытыридзэгъэ Iадыифы ыIэкI къычIэщымэ, нэфынэр чэщ шIункIым къыщэхъопскIы, ышъхъацэу къычIэтэкъурэм жъуагъохэр къычIэух-чIэожъых. Псыхъом зэпырыпкIымэ, псыорхэр, нэп-къыхэр абгынэшъ, къалъежъэх, мээу зальэхэрэм гуузым за-регъапхъэхы, къушъхъэтххэр шъыгъо нэгъу къалъэплъэх.

Бэрэ чъагъа, макIэрэ хъэпкIагъа, нартыр Хъоурэ Уахъ-тэрэ ягупшысэрэп, зыщызэуагъэр — чIыгу, зыщыфэхыгъэр — зэман. Зыдежъэрэм нэмысэу, нарт лIэхъусэр къэуцоу хабзэп. Ау мызыгъэгум Къунтабэш зыщымыпшъыгъэ чIыпIэ къы-щыуцунэу хъугъэ. Гъэхъунэшхоу гъэшIэрэ хэшъэе чыгъ зыб-

гъупшI зэбгырыдзыгъэхэу зэрытыгъэм зы лIышхо ыжэкIэ-пакIэмэ ос пхъапхъэ ахэутысагъэу, ежъыри хэшъэе чыгым фэдэу, ыплIэIухэр зэщыгъэкIотыгъэхэу, ыльашъхъэ нэс чIыгур ыщIыцIэу итэу ылъэгъугъ.

Нартым цIыкIу, ины иIэп, нартыр шышъхъэмыгъаз, зэ-рипэсыжъырэр къыдэхъу. Къунтабэшы иш ыпэбзиджынмэ машIоу къарихырэм уц шхъонтIэ кIырхэр ылыгъохэу, мо лIым ебгъунджэонэу жэхэлъэдагъ — шыIэмэ анахъ дахэр езыхъыжъагъэр лIы нэгъуаджэ горэм пае къэуцуна, чэмэ-хъожъ горэн е хъэкIо-бгъуакIу, чыеныбэуцэу бахъсымэ башэ ришъугъэмэ, цырау кIыры лъэхъу. Чыр ыгъэгырзэу Къунтабэш ебгъучъагъ, ау лIыр къэIаби, нартом ишыкIэ ыубыти, зэребгъучъагъэм фэдиз къабзэу къызэкIилъэшъо-жъыгъ.

— Нарт цэгэжъ сымыщIыцIэу згъээжъымэ, сянэжъ-нэ-нэжъищыр цIэцIалэшъ, хъэмэ саригъэшхынышъ, къялырэр къолэжъмэ шхафэкIэ аритыжъын... Зэпырыгъэзагъэу очъэ, лIэхъус. Непэрэм уипкIынышъ, тыгъуасэрэм учъэжъынэу ары узфаер.

Ынэгъу къэоягъ Къунтабэшы, «зы делэжъы укъыгъэу-цушъугъэмэ, псэхалэ охъу!» ыIуи, IэбжымкIэ шым ышъхъэ-джанэ еуи, зэхигъэфагъ. КIакIоу шым къытэзыгъэм, налмэс-налкъутэм яхъыщыр нэпсыр уц шъхъапэмэ атыритакъозэ, Iадыиф къыкIоцIыкIыгъ.

— Хъэ гъогурыкIомэ азфагу къыдэзыгъ! — къэтхыуагъ лIы нэгъуаджэр.— Тыгъэр къохъажъэу, мазэр къэгужъомэ, нэпсымрэ псапэмрэ зэблэкIыхэу, гужъырэ жъалымрэ гъусэ зызэфэхъухэкIэ, гур къэзгъэнэфэу, дунаим тызэрэфитыр къэтэгъэшIэжъырэм уикIэкIожъэу шъумэжъы зехъэр теп-хъуагъа?!

Къунтабэш къэнэгужъыгъ, пчыкIэхэр ынэмэ къащы-хъопскIхи, ыпэкIэ лыгъохэр къэхъублэблагъэх.

— Хэтмэ ащыща мы къоцэжъ утIэрэхъыгъэу, къолэжъ набгъомэ ащаупIэIужъыщтыр?

— Iадыиф инэфынэ зыщызекIорэм къолэжъмэ набгъо щаухъытырэп. Сэ Хъатмэ сашыщ, Хъаткъоес лIакъом илIэу-жыбэмэ сырящыр пас, о уикъэбар нэпцI зынэсыгъэм сы-щыIэу, ащ блэбгъэкIымэ, хэтыкIи хъэйнап сIуи, сыкъэкIуагъ. Къунтабэш зэпырыгъэзагъэу мэпсэу, тэрэзэу бгъэуцужъы-мэ, ШэбатныкIо хъункIи мэхъу сIуагъэ. О уишыжъэу хъа-

кынчээр огъэдыдыфэ, Iадыиф инэфынэ зэманхэм апэ ишъи, джыри къамылъфыгъэ шъэошIухэр Iашэм ригъэтхъуагъэх. Шулъэгъур чатэкIэ къыдахырэп, ошъогумэ япсэпшIагъэу къытфэсы нахь. Ным ибыдзыщэ къысIучъу сыкъежъэгъагъ, сыжакIэ осыр къытехагъэу уапашъхэ сыкъиуцуагъ. Жъыбгъэу гырзыхэрэр къысэIункIыщтыгъэх, къушъхъэу шъыгъо-хэрэр сигъозагъэх, нэфшъэгъо осэпсхэр сигъомылагъэх... О укыыздикIыгъэр пщыгъупшагъэу, узнэмысыщтым учъэжъагъ.

Хъатыр кощыгъэ, ылъакъомэ чIы-мыжъоу япкIыгъэхэр къыпытэкъужьыхэзэ, Къунтабэшы къекIуалIи, Iэбэгъу римытэу къыIэти, чIыгум лъэшъхэ дакIоу чIисагъ, ау зыкъы-хичыжъыгъ. Джыри къыIэти, ныбыджым лъыкIахъэу чIиIугъ, ау джыри зыкъыхичыжъыгъ. «Шъхэ тэрэз къызыуамытым, пкъы пытэ къызэрэуатыгъэр сшIэпхъагъэ!» — ыIуи, ящанэ-рэу къыIэти ыбгъапэ кIаоу хисагъ, мыжъо-сапэу къыIэты-гъэм чIигъэсэегъапэти, ынитIу плъэнэу, пэкIэ жъы къыщэ-нэу, а тIэкIур къыфычIигъэщыжъи риIуагъ:

— Къаплъэ, Къунтабэш, къыптешхэмэ — ппакIэ хэбзэ-ежъ, къыптесэмэ — уцэгъу.

Хъатыр Iадыиф екIуалIи, бзыу пэгъэ цIыкIум нахъэу шIомыонтэгъоу къыIэтыгъ, къыIэтыгъэр ным къызэрилъ-фыгъ.

— ШъхъакIом имашIо сидэнэ къекIокIхэр ыстыгъэх, Хъат,— ыIуагъ Iадыифы.

— ШэкI къызэохъокIыми, о зыр ары зышIэрэр, Iадыиф,— ыIуагъ Хъатыми, нэфынэм ынэкухэр римы-стыкIынхэу Тхъэшхом елъэIузэ.— Пщэс кIыбыми тыгъэр щыкIуасэрэп!.. Нартыжъ дел,— зыфигъэзагъ Къунтабэшы,— узычIэсэIум, уинэплъэгъу нахъ чаны хъугъэнкIи мэхъу, еплъ уикIэкIо шъумэжъ зытепхъогъагъэм!

Ылгъапэ чIышъхъашъом нэс-нэмысышъоу, ыIэхэу жъыдакIохэр нэфынэм ыуткIопкIыхэмэ, къэнэфэжъхэу, напIэр къыIэтмэ — уиумэхъэу, къыоплъымэ — кIодыпIэмрэ дунэе тхъагъомрэ угу къызэдырищэхэу, Iадыиф апашъхэ итыгъ.

Дунаишхом ыкIуачIэ Хъатым ыгу къышъхъыагъ, псы-хъошхохэр ылъынтфэмэ къащыбыжъутагъэх, жъы мэхъа-джэхэр къыкIэIагъэх... Гу тезышIыхъи машIом пэхъагъэр къызэплъэкIыжъына, Iадыифы екIолIагъ, Iэблэмысысэу къыIэти, ежъ ыпсэ закъо ыIэгъу къыралъхъагъэм фэдэу, ри-

хъыжъагъ. Мэз благъэр — мэз чыжъ, мэз чыжъэр — мэз благъ, дунэе мэз чIэгъ жъаум Хъатыр еблэгъагъ, Iадыиф ыIаплIы илъэу.

Нартмэ ялIышIу, уахътэмрэ хъоумрэ янэкъокъунэу ежъэ-гъагъэр, зэпырыгъэзагъэу чъэщтыгъэ Къунтабэш ынэрэ ыпэ-рэ ащэхъу чIым къыхамышъэу, ыпкъынэ-лынэ иадрэ куп мыжъомрэ ятIэмрэ зэкIагулIагъэу хэтIагъ.

Зы купрэ Iушъэшъэ макъэхэу, зы гушъыIэ псау къызхэ-мыфагъэмэ уц куашэхэр икIыхъагъэкIи ишъомбгъуагъэкIи агъоолъагъэх, нэужым, зырачыщтым фэдэу, лъэпэпцIый-псэ сакъхэу бэрэ залъыгъ, ау гопэдэгъэкI хъапщэгъу стырмэ алыгъуагъэхэу еплIыхыжъыгъэх. Зы купрэ къушъхъэтххэм-рэ хэшъэе чыгыжъэу гъэхъунэм итхэмрэ анэIухэр рагъэзэ-кIыгъ, етIанэ зтедыагъэхэу, мэшIочэ зэблэоу мэз чIэгъ жъа-ум къышъыдэуаерэмэ зэпагъэжъыужъхэу Iэсагъэх. Бзыу щтагъэмэ запхъуати, къагурымыIорэм чыжъэу Iуильэсы-кIыгъэх; джы нэс зэхамыхыгъэ убзэ псалъэмэ хъэкIэ-къуакIэмэ ягъолыпIэхэр аригъэбгынагъэх.

Бэрэ хэчъыагъ нартыр, бэрэ къэушъыжъыгъ, аргъой-бэ-дзэнэшъоу ыIупшIагъэмэ къатIысэкIхэрэр бзэгупэкIэ жэкIэ-пакIэмэ къатырибзэикIызэ ыуцэгъугъэх.

ЕтIани зы куп тешIагъэу, къобэ-бжъабэу, чыгыжъэ уджэ-шъугъэу, бэджыджэзэ Хъатыр гъэхъунэм кIыхъагъ, щэо-плIаозэ зиплъыхъи, иныбжъыкъоу ежъ нахъи нахъ пшъыгъэр ыужы къинэзэ, псыхъо благъэм нэси, псы къаргъом ышъхэ унэзагъэ чIиIугъ. Псы макъэ къэмыIужъэу, псыхъошхом къыкIэныгъэ псылъэбанэмэ пцэжъыехэр ащыкIэпаохэу, нэп-къымэ атет чыгхэр къызэгъуанлэхэр ары зыкъызиIэты-жъыгъэр.

Къызегъэзэжъым, щэо-плIаозэ къыдзырэ лъэбэкъу пэпчъ зэмкIэ — уц къурэ шхъуантIэу, лантIэу, махэу, къарыунчъэу, зэмкIэ — щылычыпкъэу, ынэхэм мэшIуачэр къакIихэу, ду-нэшхор насып IахъэгъукIэ ыгъэшIоным фэхъазырэу, ылъа-къохэр чIым пхырыззэ, мэз чIэгъ жъаум фиузэнкIыжъыгъ.

Ежъ нэмыкIы джы нэс зэхимышIэгъэ тхъагъомэ зэрау-мэхъыгъэу, чIым чIисэгъэ нартым къебгъукIожъызэ къы-риIуагъ:

— Синыбжъыкъу къыпфыщысээнэ, ащи о уриуасэп, ау сыкъэтыфэ джащ къегъэIуатэх спэкIэкIыгъэхэр.

Хьатым пэклэкыгъэхэр къэзылэтэжыныбэ къэнагъ. Хьатымрэ ладифрэ тыгъэ-мэзэ зэкълэтыклэмэ аужы абгы-нэгъэ мэзым чыгыри жъы шыхъужьырэп, уцыри шыгъу-жъырэп, лэучэцлэу хэлъадэрэм илэуж мэбагъо, шэкложь горэ а чыплэм рихьылэмэ, ыпсэ зэрэплэлъэнчъэр зэхешлэшъ, илэш кууплэм хедзэ, чыгым дэлэбае, ащ къыпиклыкыгъэ къутамэм мэкъамэ къызэрыклын хешлыкышъ, дахэмрэ хаб-зэмрэ зыщызэклушт орэдхэр зэхелъхъэх. Хьопсацэу мэз члэгъ жьаум гулэнклэ шыохъугъэхэр джы къызнэсыгъэми жьы утэшъуагъэмэ рахыжъэхэшъ, цыфынчъэ чыналъэмэ лъэпкъ шлагъохэр ащагъэбагъо.

Ныбжыкълэ хъужыгъэу Хьатыр мэзым къыхэкълэ-жыгъ. ладифэу зыныбжъ зымыхъожьырэм ежъ игъашлэ иуцагъэу гъэхъунэм кыхъажыгъ. лаби нартъжыр къы-члитхыжыгъ, ыутхыпклэ ылъакъо тыригъэуцожыгъ.

— Сиш осэты, нарт делэр, — ылауагъ Хьатым, — о пшлэрэ гъогумэ ар арыклэштэп, ежъ ышлэрэм нэгъэс, чыгур зы-щагъоу, лэжыгъэр зыщалоужэу, сэнашъхэмрэ тыгъэпсымрэ ахэшлыкыгъэ сэнэфым Фэнэс ешъоу ащ ушылулэмэ, уиакъыл махэ уапэ имыгъэшъэу, угуклэ далэ, къыолурэ гушы-лэхэр, уинасыпмэ гонэсы пфэхъуных. Сэ ладифы сыдэкълэтэшт, ежъ зыфилорэм сыплэшт, сэ зыфаслорэм тыклэшт. Шалъэ тилэп, гъогу тфэмышъун чыналъэ шылэп. Уахътэ тешлэу, анахъ чыжъэм ушыгъошагъэу къычлэкълэми, угоу джы лушы хъугъэмклэ зыплыхъэри, мыгъушыжыгъэрэ налмэс-налкъутэ осэпсыр зыщышлэтырэ лъэс лъагъомклэ тэ тыздэшылэр къэпшлэшт. А лъагъом псынэкълэчъ теплъагъо-мэ — джа чыплэр тигъэпсэфыплагъ, убзэ гушылэу зэтлауагъэмэ ар чым къычлащыгъ. Къоджэ дэхэшхом хэшъэе чыгмэ зачлиубгъуагъэу улуклэмэ — ар чыплэ нэклэу зыщэ-тым, мэфэ псаурэ ладифрэ сэрырэ тыщыдэхагъ. Цыфмэ ахэплыхъ: бзылъфыгъэхэр ладиф нэгухэу, хульфыгъэхэр Хьат зеклуаклэхэу пшлэжыштых.

Джауцтэу Хьат зыфалорэ лъэпкъэу, Хьаткьоес зыфэзы-усыжыштымэ нэлуасэ уафэхъушт. Шулъэгъумрэ Лыгъэмрэ къальфыгъэмэ гъогумафэ адытехъ!

*Тхъэ гори а лъэхъаным ащ цылагъ,
Ашлэшъ ыгъэхъоу бэрэ ащ ылауагъ:
«Моу шьуплэ: Нэфынэр мары къышъуфэлъагъо,
Къешэцтэп ныбжыи шлункыр ащ илъагъо!»*

*Ау а Нэфынэр, Шунклым ицлышхъ маклэу,
Къыщыблэцтыгъэ Хъоум изы паклэ:
Хьазабэу тилэр ренэу къыльэгъунэу,
Ижъалым клуачли джауцтэу ригъэкъунэу.*

— Хьаткьоес!..

Хьаткьоес Дэдэр лы джад. Джэнапцлэ зызишыклэ, ыта-мэхэр пллэмыехэу, ыбгъэгуи, ытхи, ылэхэри быргу-сыргоу зэхэплыкых. Узыр ышлэрэп, чыылэ ллэрэп, фабэ пэрэп. Ма-къэ зишыкылэ, бзыухэр унэзагъэхэу къетэкъохых, чыгыжъ-хэр ебэдджхэшъ, чыг къичыгъаклэхэр щтагъэхэу, нэфынэу къэуагъэм лъыдэтхъаех.

— Хьаткьоес!..

Цлэцлэныр къыублагъ Гоцандэ.

— Ушхэгъаклэу уныбэ умыкъузы! Зы мэзпчэн, тхъачэ-тыхъуитлу, мэз атэкъиш, плэстэ шыуанитлу пшхи, сэнэ къо-шынищыр зыдэогъаклом, пшхыгъэм къупшъхъэу къыхэкълэ-жыгъэр зы хъэжъ фиудзыжынклэ оукытэ. Пчэдыжыым шхэныр оублэшъ, пчыхъэу къэблагъэрэм удэтэджыжы, узы-гъолыкылэ, уапхэклэ зыдэбгъазэрэм шъхъангъупчъэхэр шы-хэоуты, гъомэ дыджэу къыпхэкълэрэм щагу уцхэр елыгъошъ, лэгъо-блэгъур луегъэмэхыкы, лэучэцлэхэр мэзыжыымэ арегъэ-клужы.

— Хьаткьоес!..

— Уишхэ зы маф, уичъые мэфибл. Чыеныбэуцэу лэгум уимыкл. Ллитфымэ ерагъэу агъэуцугъэ клэсэныр уеутэкълэмэ иоуты, узтеуцорэ мыжъо лэбгъур лъэс гъогум хэогъэкълоты. Сыозэщыгъ, сыбгъэпшыгъ, Хьаткьоес!.. Уишлулъэгъу го-пэгъухэр мээаклэм нэгуфэу къыдежъэхэшъ, мээжыым нэгуп-лъэу дэкълосэжыых. Лпакъоу пхэкылгъэр мэзыжъ псэушъхъэ-мэ анахъэу бэгъуагъэ.

— Хьаткьоес!..

Ынэ шлуцлэшхомэ кѳагъэушлунклэу-кѳагъэнэфыжъэу, ылэ псыдаклэхэр ыбгы шыджэгухэу-шыгубжхэу, игушылэ тлупшыгъэ уашъом нэсынышъ, мыосмэ, ошхыр клыгъоу кѳыгъээжъынэу, кѳушъхъэ ныкѳогъэшлым яхъыщырэу, пэ-чыжъэ хъазырэу шыт Хъаткѳоесым Гошандэ машлор фыреп-хъыхъэ.

— Хъаткѳоес!..

— Уигъогужъмэ атехъанхэклэ хъэклэ-кѳуаклэхэр мэщы-нэх. Тыгъуасэ птлупшыгъэ шэбзашэр, мэзыкѳо плашъэр пылъэу, мы шагу чыгыжъымэ шэ ашъхъарыбыбыклыгъ, псыиклыгъохэр зэшигъакѳомэ, жъы стырэу зэрихъэрэм орыжъхэр ригъэгъуклыхэзэ, члы мытл — члы мыжъом зыхи-хъажыгъэу, шэбзашэм пылъ плашъэр члыныбэм шэгъогы, шабзэм ыклэу бгъоджым шысысырэм чылэ унашъхъэмэ зареутэклы. Чэтэжъэу зеплъашъорэм узычъыеклэ, чэтаплэр ебгынэшъ, ежъ-ежъырэу зехъо-зелъы, унэм елъэтышъ, чэ-щым гугеупклы, мафэм гугегаклэ, зэщымышч-зэмыклухэр зэгоклагъэхэу, тыгъэм икѳыкѳоклыплэхэр ежъыр шъыпкъэ-ми шлузэхэклоклэжъых.

— Хъаткѳоес!..

— Мэзлэумэ япхъу клас!.. — гъочлэгъ макъэу, ау шъабэу кѳылушлыкыгъ Хъаткѳоесым.

— Къэсыухыгъэп джыри, Хъаткѳоесмэ ялы хаф!.. Кѳы-бдэзгъэшлагъэм фэдизрэ джыри къэслон къэзгъотышт.

— Къэплоштым нахы, кѳыбдэзгъэшлэнэу къэнагъэр нахъ къэсэштэ.

— Сэ къэсымыухзэ, о уигъашлэ уухыштми, къезгъэ-жъагъэр къэслошт. Къыпфэслъфыгъэмэ къальфыгъэмэ ялъ-фыгъэмэ къаклэлыкложыгъэхэр нэнэжъищыклэ кѳысэджэх, орышъы — тыгъуасэ апэрэу уиплэ зэлэсхыжыгъэм фэдэу укѳысэплъы. Ппэбзыджынхэр умыгъэуалъэх, Хъаткѳоес ллы дыджыр! Умышъхъахэу зэгорэм зэплъыжъ.

— О зыр ары сыд теплъэ сйлэми кѳысэплъын фитыр. О кѳысхэплъагъорэр ары хъунэуи мыхъунэуи схэлъыр...

— Клуачлэм узэклоцлетхы. Узэрэтхъагъэр бгъэшлагъэм нахъыб. Орыклэ ошъогур ренэу шхъуантлэ, члыгур сыдигъуи къашхъо. Узымгъэгущлорэ олъэгъуа? Узымгъэщхырэ зэхэ-ха? Узгеуцорэр орыклэ зэшиз, узгоуцорэм уфэдиз. Зызэгбъэ-къурэр блыпкъы пфэхъу. Удэклымэ, чыгмэ заушхужъы, бзылъфыгъэ шхужъымэ хъупщыр ахэклъжъы... Укѳыздэмы-кыжъын члыналъэ сыдигъо уишы лъакѳо теуцошт?

— Мы шагур сыбгынэмэ, уиджэнэклэ члэгъырэ убгъэшъо шъабэрэ якъэрэгъулэу синыбжъыкѳу кѳызэрэзгъанэрэр пшлэрэба?

— Гъашлэу о зэппэсыжыгъэм сигушылэ ыпэ ешъыфэ, сипсалъэ къэсыухыштэп, Хъаткѳоес! Тэрэзэу сыкъэлъэгъу. Слъакѳохэр члыгум хэкллагъэх, гъишъэм зы налъэ зыхэмы-зыгъэ сшъхъащыхэр уашъом ыжэгъу шэуалъэх, уахътэмрэ хъоумрэ сырязэпышлалл, о плэу пфэсшыжъырэр Шъузы-шлум илъагъо дэплъые, о нэпсэу пфезгъэхырэр осэпсэу тыгъэ лэпэбзыймэ члыгум кѳышчырахъаклы. Икыплэ зимылэмэ уалъыхъоу, уишы лэхъогъухэр зышчымыхъушлэшт шъофы-жъымэ уаклэмынэцл. Тхъэшхом кѳыуитыгъэ члыгум ипсы-лъэбанэ кѳыххэпхышт псы лэгубжъэм нахъ псашлэрэ, сишлурэгъо лыбжъэ нахъ лэшлурэ уиджэнэтыпчъи кѳылуа-хъажышчтэп!..

— Унитлу сыкъастызэ, спкъышъол гъонэ-санэ хъугъэ, хъабзуд! Ппэбзыджыны одыджынхэр шымыгъэжъыгъух... Шыблэхэр лъапэклэ зесфэмэ, пчыклэхэр слэклы есшэклыхэзэ, итар-итыкухэр исэклуклых. О уииклыплэхэр арых сызлъыхъу-хэрэр, уздаплъэрэм ичыжъагъ сезыфыжъэрэр, чэщныкѳо пклыхъэу плъэгъурэмэ яжъыкѳэщэ стырхэр, сыкъалыгъошъ, унэм ебыбыклых, кѳушъхъэтхымэ зарагъэутхыпклэу, мыжъо-пцлэжъыхэр агъэушхъорэцэу, дунэе лъачлэхэр къабыбы-хъэшъ, гырз рэзэнчъэхэу сичыхлэн члэгъы шэлэсэжъых. Кѳу-шъхъэу сыкъыпфилъыгъэми, лъэу склэтыр зэклэчъэжъыгъэу уапашъхъэ сышчыфэхыгъэми, блэнэ кѳыклэштагъэуи укъэт-хыуагъэп, шы ефыжъагъэуи узэлуйхъагъэп. Сэ, Хъаткѳоесым, мыжъожъы кѳушъхъэри згъэшъузын слъэклынэу сызшэгъу-гъыжъы, ау уиджэнэкоклы ыгъэжъаурэ тлэклур джы нэсыфэ исклуклын слъэклыгъэп.

— Хъаткѳоесмэ ямамунэжъ!..

Чылэрэ хъотырэ уамыгъэупэбжъагъэу, лъагэмрэ лъхъан-чэмрэ уамыгъэпшыгъэу, шитф зэгобгъэутэу, утыгумэ пса-лъэр ащиптэкъухъэу, узезыхъэрэм Зеклотхыи шымыгъуазэу, дунэе къуапэмэ уакъышчычлэужъэу, уиунэжъ жъыбгъэмэ зэ-раугъонырэр къэпшлэжъэу, укъэкложъы зыхъуклэ, угу гъэла-сэ, сэмэгуи джабгъуи кѳушъхъэ тлоклэжъымэ зэрлэр пшы-гъупшагъэу, тэмэжъхэмклэ мыжъо дэпкъхэр зэщымыгъэкло-тых. Узфэгумэклын шылэжъэп, уимылъку лъфыгъэ минэу тилэмэ атегошэгъах, ордэ унэжъымэ пхъэцы шлуцлэхэр къяб-

лэблэхы, хэта угу зыфэчъэжырэ, жы кыпфумыкыжыу укызфэсыжырэ? Сэрымэ — слэдакъэ къецакъэщтыгъэ шъхъацыр сипчанэ кыдэкIоежыгъ, оры нылэп ар ошъогум изылэгъоажырэ. ЗекIо ущылэу гъолъыпIэ пшIырэ мэз шIункI, мэз цунэмэ сынэхэм укыщагъотыщтыгъэмэ, джы сынапIэ есыдзыхмэ, пкIэгъуасэр къакIэтэкъу. Осэпсымрэ псыкIэчъымрэ кызылчычъэщтыгъэ лъэкIапIэмэ джы чэтыу ныбаджэмэ закъыщахъо. Нэфшъагъом сыкъэтэджимэ, шъхъангъупчъэу Iусхырэм сэнэшъхъэ Iэраммэ кысылыIабэхэу зыкыращаштыгъэ. Уцышъхъэхэр сымыгъэсысхэу, шъоф кIыхэр зэпысчыти, псынэкIэчъ къабзэм ипсы Iээгъу зырызгъэпскIыщтыгъэ, джы нэпс лъэужмэ тыркъо мыкIыжыу сынэгущъхъэхэр рашхыкIы, Хъаткъоес...

— Зэ ужэ зэтэльхъ, Мэзлэумэ япхъу!

— Къезгъэжъагъэр къэсэбгъэухырэп, лIыжъ мыгъу!

— ЗыпакIэ къечъэгъакIэу щылэр Тхъэшхом сэш фэдэ ешI.

— Къаригъэлъфыгъэр шэсэу дэкIы зыхъукIэ, лIым пхъэнтIэкIу кIыхъэ ешIышъ, мэтIысыжы хабзэ. Сыда сыкызылэхэунэрэр? Сыд чIыгуа умылэгъугъэр? Сыд псыхъуа уиш зызэпырымысыкIыгъэр? Сыд къушъхъа уздэмыкIоагъэр? Мэзыжъ щыIа ущымычъыагъэу, узэмыбэныгъэ пIэшъэжырэ уицэбазэ зылъымытIупщыгъэ лэуцэцIырэ дунэешхом кытенагъа? Угу гъэIасэри, сижышъхъэм унэшъхъэ гъуанэрэ дэпкъ ныкъоебэрэ сизакъоу сакъылэхэмын.

— Мэзлэумэ япхъу джад! Сэра унэ пфэзымышIыгъэр? Апэу узысэлтэгъум, сихэщэтыкI макъэ зынэсырэм нахъ гъогу кIыхъэ зэрэсымыкIужыщтыр къэсшIагъ. Джащ къыщегъэжъагъэу мы дунаишхом зэрэпсаоу бзылфыгъэ нэгү илэу хъугъэ. О пцIэ къасIоу, мыжъобгым сителабэми, шъао кыльтфынэу сшIэщтыгъэ. Мы унэ лъачIэм мыжъоу хэсы пэпчъ Тхъэшхом силъэлү фэстIупщызэ згъэтIылыгъэ. Мары сыбзэгү мыIорышIэжыкIэ къасIощтыгъэр: «Осэу кыптесагъэр, ошхэу кыптещагъэр, жы стырэу узылыбжъагъэр зыщыгъэгъупш. Сыгу укыисхыгъэу, сIэгущыокIэ узгъэшIуагъэу усэгъэтIылы. ГъэшIэным умысыс, чIыгур гырзыгъэми, мэкъаер зыхэушъафэри, чIыныбэ шIункIымэ афэтIупщыжъ, сиунэ кымыгъахъ, зыпсэ кысэзыхылIэщтым ылэхъомбэжые зэхисIэн мэкъэ гомыIу джэхашъом кыпхырымыгъэкI. Анахъ мэз цунмэ анахъ чыг лъэпкъышIоу ахэтхэр плIэлүшъокIэ къэслэшъугъэх. ИсыупкIыщты пэпчъ, слэз-

гушъо уцымэ язгъэдэхашIээ секIуалIэти, ащи Тхъэшхом фэстIупщырэ псалъэр зэхезгъэхыщтыгъэ: «О сичыг! Тхъэшхом укыыгъэшIыгъ, Мэзытхъэ укыыухъумагъ, ошхымэ уагъэшъокIыгъ, жыбгъэмэ уауджэшъугъ, чIыгур уипсашIэу, огур уишIагъоу тхъэпэ мылгытэкIэ дунэе кIуачIэхэр зэхэшIагъэх, жъогъо чыжъэхэр кыыIушъэшъагъэх, тыгъэ нурэмэ уагъэшIуагъ. А пстэури зэхасшIээ, зэхэсхызэ, IэгущыокIэ, гущылэу кыысIуальхъагъэмкIэ сыоушъыйзэ, лъэпэцIыеу сыокIуалIэ. Мэзыкъоу плъапсэ къетIагъэмэ амакъэ кысылэлэсы, блэнэ щтапхэхэу жъаупIэ узфэхъугъэмэ ясакы сышъхъарыт, къуалэу набгъо зэптыгъэмэ яныбжыкъу псынIэхэр нэплъэгъукIэ сэгъэкIуатэ, сэлъало хъэкIэ-къуакIи, лэуцэци, къолэбзыуи о плъэгъугъэмэ ащыщ сицэуапIэ кымыфагъэу кычIэкIынкIэ. Ул сымыгъэузэу, уибзаджэ къэсымыгъэлагъоу, ош фэдэр уалыпэгъоу уашъом шъабэу укъезгъэпсыхын. ГукIаем кыпщиухъанэу, уилIэкъо лъачIэ ныбжы мыкIосэнэу, жыр агъэкабзэу, псыр агъэбзэгоу, тэмэшхо жъаукIэ чIыгур къаухъумэнэу, ошъогу нэфынэм шызэххэр тхъэпэ жъыхуэм къалотэжынэу, уилIэуж хэкIэу о пфэдишI плъапсэ зыщагъэкощыгъэм изгъэтIысхъажын. Сиунэ уридэпкъэу, урикIэсэнэу, анахъ дахэу, ныбжы зэщ кызэсымыгъэкIуштым укIэрытыщт. БгъэшIагъэм игумэкIырэ игукIаерэ хэгъэкIыри, имээз гупсэфрэ итыгъэ фабэрэ япсэпэшIагъэ сиунэ кIыхъ. УигъашIэ кысэт сIорэп, сызфэгъад сэлэ, пкъошэу сышт. Цыхъэ кыпфэсшIэу, пэзупIэ усэшIышъ, Тхъэшхом ыпашъхъэкIэ учыпэжыеми, сэркIэ угъэшIэрэ плIэлү, ошъогу чыг, жъогъо куам, бзыу там, гъэбжыу кIуапI. СынапIэ зэтеслэхъажымы, узхэтыгъэ мэзыр сынэбзыщ арэу кызышIогъэшI, о уихъатыркIэ рэхъатэу жы кысэщэщтышъ, сижыкыэщэ гупсэфхэм уипкIэшъэ тэкъуагъэхэр Iушъабэхэу угу къарэгъэкIыжъ. Мары, лъэгонджэмышъхъэкIэ упашъхъэ сыкъетIысхъэ, убзэ псалъэкIэ пкIышъо пхъашэ згъашIозэ, сыкыюльэлү: симаитэ кыпхалэмэ, зымыгъэпкъый, Тхъэшхом джы нэс уримэзыгъэмэ, Ащ исабыи джы уриунэшт!...» Зэхэоха, Мэзлэумэ япхъу?

— Хъаткъоесэу шъузмэ аупIэпIи, къэсыупIэпIыхъажызэ цIыфы фэдэ сшIыжыгъэр! Слэдакъэу Мэзлэумэ яунэ кысхыгъэр зы нэпIэ IэтыгъокIэ сэгбгэлъэгъужыгъ нылэп... Тисабыймэ оры ятэр, ау джыри урякыылэп. Сибгыбзэ кыптезгъэкIагъэу, сипсэлъэ гомыIухэр упэуи уаужэуи удэгъэ-кIышт!

— Угу къэгъэкIыжъ, Мэзлэужтымэ япхъоу, лIыхъу-жъишъэ зицагу щыуджыштыгъэр, спсэ лъэгукIэтыны зэрэфэсшIыгъагъэр. УкIытэ лъагъокIэ уращымэ, уипсыщэ кIуапIэмэ икIыпIэхэр рахъыжъэхэу, уинэплъэгъу зэ ылыгъуагъэм мэджнунэ гъашIэр игъогоу, лIыгъэрэ гъыбзэрэ укъамы-убытынэу пIощтыгъэ. Орыба зылогъагъэр, уятэ иунэжъы пагъу укъиплъызэ: «СынитIу амыумэхъэу, сIитIу хъытыу бжэлэ пытэу къышчымыхъугъэу, щагу гъэхъунэшхоу сызчы-хъарзэрэм сшъхъацы изыщыналъэ къыдэзыгъуатэрэм мэээ къыхъэгъагIэр жэкIэфы охъужьыфэ, синэплъэгъумэ ыгу щызэрагъэпцIыгъэр ожъужьыфэ къысэпсэлъыхъон фит?»

— Сэ сиIуагъэ орыкIэ гъуазэ хъугъагъа?

— Сыгурэ гопэгъу хъадэгъушIэу сызышхыштыгъэмрэ сэ гъуазэу сиIагъэр. Плъэдэкъэ мафэ зыгъэбылтырэ шъхъа-цым сыкъыхэIаби, Iэпитфымэ адафэрэр къызысэубытым, унэбыц тхыуагъэп, нэпIэ Iэтыгъомрэ нэпIэ ефэхъыжъыгъом-рэ азфагу сионэгъу тIысыпIэ пфэхъугъ. Зы чэщырэ етIани зы мафэрэ сычъагъ, пшынахъыжъэу къыслъежъагъэмэ алъ сы-мыгъэчъэнэу.

— Тхъэшхом ешIэ сымышIапхъэм игъогу сызэрэтеу-дзэгъагъэр! СыпIэкIэкIыжъын слъэкIынэу щытыгъэмэ!..

— Хъа-хъа! Хъадэгъуми сэ слэкIэкIыжъын ылъэкIы-шттэп: симафэхэр суухэу, ащ ынахэ слъэгъу сшIоигъо зыхъу-кIэ. Мэзлэумэ япхъу, къысэбгызэ гъогум сытегъахъ!

— Сибгыбзэ гъогу хэмышIыкI. Къытебгъазэу укъы-зежъэжъыкIэ, орэд къэмыIу. Умэкъэ дыджы хъадэхэр егъэ-уджых, джэгъу машIохэр зэрелъасэх. Цуныжъхэр уикIуапIэхэу, псыкIуапIэхэр уилъэмыджынчъэхэу, плъэгъурэм хэкIэу, пкIэхэкIырэм хахъоу озекIу. УкъэмыкIожъышъумэ, укъэмы-цохъожъы мыхъунэу, мы унэжъ ебагъэм щэхъу гупсэфыпIэ щымыгъотынэу Тхъэшхом сыпфелъэIу.

— Жэмафэ уигушчыIыкIыгъэу орэхъу.

Хъаткъоес Дэдэры иш ыIупIэкIэ аIыгъэу лIыхъузанэмэ къырашэллагъ. Изиусхъан ымылгъэгоу е зигъуамэ фэмынэIо-сэ цIыф щытэу ащ зэригъэкIуалIэхэ ихабзэп. КъыгъэшIагъэ-мэ къазфагу Дэдэры зы шы Iэхъогъу фэдиз зэблихъугъэми, мыдрэр къауIэу къыхэкIыгъэп, зао рыхэмыхъажъырэми, лIыгъэшIапIэкIэ рыдэмыкIыжъырэми, ыгу къызщиIорэм — чэфынчъэгъу е гупсэгъэ зэштегъэу кIыхъэм зырихъыжъэкIэ — ешэсы. Мы шыр ары Дэдэры къехъулагъэр зэкIэ зышIэ-

рэр, ешIэ фэд къехъулIэн ылъэкIыштыри, къэнагъэм къе-мышъулIэжъыштыри, сыда пIомэ ащ тесы зыхъукIэ ары ыгу илтыр зэкIэ жъыгъо нэшанэкIэ шъхъэрыгушчыIэжъ фэдэу къызиIуатэрэр. Шым ешIэ Дэдэр псыхъоу зэрыкIыхэрэр, къушъхъэу зэпичхэрэр, гъолтыпIэ ышIырэ мээхэмрэ тIуа-кIэхэмрэ. ЕшIэ ежъ нэмыкIы димылгъэгъугъэ чIыпIэу илгъэс къэс, джы фэдэ мафэм, зыдакIощтыгъэр. Непэ ащ зэрэкIо-штыри ышIэщтыгъэ.

— НекIо, Чэбэхъ,— шым ыцIэ къыIуагъ Дэдэр,— о зыр ары сызшIомыхылтыр.— Дэдэр ышIэщтыгъэ Мэзлэумэ яп-хъу къызэрэлъымыплъэрэр, ау анахъ гушчыIэ дахэхэр къыльтитIупщызэ зэрэфэлъаIорэр. Щагум шыр щагъэпсынIкIэ хабзэп нахъ, зы хъапкIэгъукIэ мыжъо чэум елгъэни. Шыбгым исэу, IашэкIэ узэндэгъэм нэпсыдэкIо гушчыIэ махэ ышъхъа-гъы ратIупшхъэрэп, ау Тхъэшхом уелгъэIу хъушт — бгъо-джыр зэпыригъазэу чъэрэ шыу мэхъаджэм хэта нэшIукIэ къыпэгъокIыштыр? Анахъ чIынэлъэ чыжъэм Дэдэр нэсыгъэ-ми, Гошандэ ышIэщтыгъэ ащ ыгу зэрэмычыжъэр: жъэу къыIукIырэм нахъ благъэу ар ренэу зэхышIэщтыгъэ.

Чэбэхъ а зы гъогум ныбжьи тIо рыкIуагъэп. Изиусхъа-ны зэрилгъытэщтыгъэмкIэ, зэ узэрыклогъэ гъогум пэубли-кIэухи иI, ау дунэешхом икъежъапIи иухыпIи хэта зыгъэу-нэфыгъэр? Анахъ гъогу кIыхъэ зэпызычыгъэм анахъ Iоф-благъэ иIагъэуи къычIэкIыжъэу мэхъу.

Дэдэр джы зыдакIорэм а зы гъогумкIэ ныбжьи тIо-екIолIагъэп. Къамыщ тхъапэр зэ нэмыIэми ишы фигъэшъуи-шттэп, зэ нэмыIэми елгъэдэкъэошттэп. Зыдежъагъэм зынэсы-кIэ, бэным емыкIуалIэзэ, иш ытIупщынышъ, зы мафэрэ зы чэщырэ шъыгъошт, тыгъэр отIысыжъыфэ щытэу Тхъэшхом дэгъушчыIэшт, мазэр къызылгъагъокIэ, тIысынышъ, зэкIэри ыгу къыгъэкIыжъышт. Гужъ ышIыгъэу, ащ кIуачIэ хегъотэжъы-кIэ арэп, ятэ икIодыкIэ къыгурэIофэ, ащ емыгупшысэн ылъэкIышттэпышъ ары. Ащ ыужы бэным кIэрыхъашт.

Мэфих гъогур зикIукIэ, чIыгум мыжъор къебэкIэу къыу-блэшт. ТIэкIу тешIэ къэс мыжъор нахъыбэу, псэушъхъэрэ къолэбзыурэ нахъ макIэу къэлъагъо хъушт. Яблэнэрэ мафэм икIосэжъыгъом мыжъо мыкъырышхомэ анэмыкI плъэгъу-жъышттэп. Ащ ыужы къэнэрэ гъогур оухыфэ, укъэмыуцумэ нахъышIу: мыжъо гъэры ухъункIэ шынагъо. Псэ зыпыт ныб-жьи къышчымлгъэуагъэ фэдэу, мэкъэнчъэ кIуачIэ горэм

узлэклэубытэ. Жы пси шымылэжымы, мыжыжы блыгумэ мэкэ умэхыгэхэр кыакоух, цыхэ афэпшэу уафызэ-плэкымэ, шыпэгээзэнчэу укээнэшт. Ащ фэдэ зэ кы-хуэлэгыаг: зыхэфагэр кыгурымылоу кызызтеуцом, зы лэныкыомклэ мыжы фыжэ нэтлэ хыоклыгэмэ нэрымы-лэгыу кыучлэклэ ыпкыны-лынэ псэнчэ кыашэу, нэмык лэныкыомклэ мыжыопцыхэу, зышыгхэр лэрышыгэкклэ зэфакло фэдэхэу зэхэтхэм ыгу кыагэлэлэу, ау зэшлэгыаджэу зэтенэгыаг. Чэбэхы зы нэплэлэтыгюклэ зэшлонаг, ау Тхэ-шхом ымакэ ащ ыпэу зэхихыгэу кычлэклын, зэу кэтхыуи, джэрпэдэжэ зымыгыотышт клоц гырзыр кыжэздэи, кы-рыужыг. Псычэшхор е мээ цунэр зэрэзэпачырэм яхы-щырэу, кын мыгыуаклэ чыплэ зыричи, сыхатыпэрэ кэ-мыуцужышыоу хэпклагэ... Джы мары а чыплэри Дэдэры зэпичыг.

Ятэ кызаукым, илэс пшыкылу ыныбжыг Дэдэр. А сыхатыпэм дунаим адыгэл кытенэжыгыагэп, армыр-мэ Хятэ Осмэз лэтыгю зыфимыфэжыгэ чатэу шыгю макэкклэ лэклэзыгэр зыгорэм кыпхыотэни. Зы цыф гыашлэ фэдызэр а чатэм еплыгэу клалэм кыщыхыг. Жыгыу макэр пылуклэу мыжы джэхашыом тефи, зыкылэтыжы шлоигыоу, ыцэ мэхаджэ кэтхыуаг, етланэ дэпкэ остыгэмэ шэплышыоу апэжыужызыз лэсагэ. Нэплэлэтыгю зау-лэрэ мысырыл джадэхэр шыхарытыжыгэх. Хят шына-гюр, псауэ пшысэ кэбары хыужыгэ зэолыр, ау кын алэ-кыгэу ашлшы хыуштыгэп. Дунэешхоу зыфэшлугэр зыфикудыжэу, зылэклимытлупшы шлоигыоу, ылэшхохэм-клэ нэшхоу лэблэаби, ыпсэ ихэклыгюм онтэгыоу дэпкыым еуцоллаг. Ебэджынэу-раутынэу фэягэп. Шэжые кыхэ заулу ыкыбы, ыпшэ зэрытылэ ахэлугэмэ лэу ыклоцкык лэагаклорэр ытыкыны кызэреорэр кышлаг, кыупшэхэ фыжы зыклэ хэшкылыгэ сэ шыомбгю клакор ыпшэ кы-хитхыжы, ынэхэр кэумэзэххэзэ, пчыклэр кыздизырэ зэрэмылэгыоу, псынклэу ыдзыг. Лы джадэмэ ащыц ытыкыны сэр хэлугэу, шэлугэу имыфэжыгэуи зэхэфаг. Етланэ Хятэ Осмэз дэпкыым зандэу кыкларызыг.

Зэузапсэу зэхэфагэм зи тебэнэжыгэп. Кыфызэплэ-клэхэзэ клэрыкыжыгэх; кыыригэкырэ умышлэнэу, «етла-нэ кээдгээзэжышт» — ащыц горэм кылуаг.

Ащыгум илэс пшыкылу итыг Дэдэр, Хят Дэдэр, Хят Осмэз ыкэр. Ятэ ыпсэ зыщыхэлыгэ нэплэгыу дэдэм Хяткыоес Дэдэры хыгэ. «Хыатым ыкэ лыхыужыу» а мафэм шэгэжыагэу еджэцых, мэфагэп, чэщыгэ. «Адыгэ укым» ичэщ хызабышхуаг.

Илэс пшыкылуыр зи арыхэп, ау Дэдэр лы икыгэу шытыг. Кыулайрэ амалрэ тлэку джыри афэныкыу зылони бгыотыни, ау ыкыучлэ кэклогэхыаг. Ежэ Осмэз клочлэ башэ хэлэу зэплыжыштыгэ, ау ыкэ ыкыучлэ зыдэшлэм, ыгэ-цыхэагэ, рилоштыри зыфиучлынэтлыштыри ымышлэу, «е гыашлэм кыгэлэгыон, е тшлэцтымклэ Тхэшхор гыуазэ тфэхун» зэриложыгыаг.

Ыкыоклэ зэрыгюзэщтыр зэрымышлэрэм пае, лашэмэ афигэсагэми, ахэр ригаштэщтыгэп, ау шакло зыдищэу хыуштыгэти, шэжые кыхэрэ, кэмэ бгыуитлүцэрэ ри-тыгэх. Гыогу мычыжэ дэди зэ-тло зыдытырищагэти, ащ фэдэ зыхыурэм ашбоджани зыщыригальэщтыгэ.

Ашбоджанэр шыгыгэ непи, ятэ кырымылоу, ау шы-гыуазэу зышиллаг. Ащ ыкылу цы джэнэ кыхэр тырил-хыажыг, бгырыпхым шэжыемрэ кэмэ клакорэ пиль-хыагэх. Зэолл шыуашэм кылуатель зэрэфишыгэр зельэ-гыур ары Осмэзы ыкэ ашбоджанэр зэрэщыгыр кызфи-дагэр. Хыаклэу маклох, зэлүклэшхо шылэшт, зэолл дзэпашэ-хэр, цыф лэрыхыхэр арых ащ хэхан фитхэр, ланэм пэ-тысхыаштхэри. «Ыпкыклэ лы хыгэ, джы акыларэ гулы-тэрэ ерэшл,— зэриложыгэ ыгуклэ.— ланэм пэтысхыаштэп ныла, ежэ фэдэмэ ахэрэт, кэрэшэу, ореджэгу. лэшэ зэпелэм хыхэхэмэ, ахэлэжэнэу ищылагэп, клочлэ лые зэрэхэлэр кыашлэмэ, пый пасэхэр бэу кыфыкыокыных».

«Зэлүклэшхомрэ» ешхэ-ешхомрэ оклофэ, Дэдэр ятэ инэп-лэгыу ригэкыгэп, зыгорэм энэгуклэ арыгэп, гычыжэкклэ хэты ышлэра зэгуцафэщтыгэр, ау рыгушхоуи, ятэ нахэ лы пхыашэ ахилэгыоными тлэку тешыныхэуи, хэгырэймэ, лэнэхэхэмэ захигэкыуаклэзэ ятэ лыпллаг. Зышымысакы-гэ закэр ары тхамыклагэр кызысыгэри. Унэ кыхэу зэ-тло горэм зэрыплэгыагэм бырсыр кышылу зэхыум, ежы-ри ащ чыагэ, ащ ныбжыклэ куп ялашэхэр кырахыгэхэу зэхохэу шилэгыг. Тлэку тэшлэ кэсэ цыфыр унэм кы-зэрэгозэ, кыахэкыжыны ымылэкклэу охэтэшлэ текыг. Джа-щыгыур ары хыуштыр зыхыгэри. Нэужым кыгурыложы-гыаг кыумалыгэкклэ зэрагэшэхыугыагэхэр...

Шышхуагъэ Осмэз, хъульфыгъэ заулэми афэмылэтын кыпшлэшлэу, шъэджашъэу дэпкъым кыкларызыгъэу шылыгъ. Ау Дэдэр ащ фэдэ ыгу кыхъагъэп. Тыхдэки шыбырсырэу, ятэ зышауклыгъэ унэр зэрэнэклигор зелъэгъум, Осмэз кылэти, унэм кырихыгъ. Чэбэхъ рипхы ихэбзагъэпти, макъэ зырешъым къэчъагъ. Ятэ шыпллэм кыдилъхыи, мытхытхъэу шагу хъоо-пщар кызэпичыгъ, тлэклу зылоклотыр ары ушъыным зытехъагъэр. Шы шыщ макъэ жъынчэу къэлугъэм зыфызэплъэклым, ятэ иш кызэрэклэхъажьырэр ылъэгъугъ.

Мэфишлырэ чэщипшлырэ гъогу тетыгъ Дэдэр. Ятэ илъэс тлоклырэ шэу зытесыгъэм джы тырилъхъажьыгъэу, зэпедзэклэу тепхыхъагъ. Зыдаклорэр ежъыри ышлэрэп, ышлэрэр — чыжъэу клон фае, чыжъэ дэдэу луклын фае, зыфэдэ къэмыхъугъэ къумалыгъэм ымы ыпси къэмыужъэу, ащ икъэбар ныбжьи зылъымылэсышт чыплэ нэсы шлоигъуагъэщтын. Бжыхъэжъы чылэмэ джыри амыстыгъэго уц шхъуантлэхэр зилъэгъухэклэ, шыхэр ытлупщыхэти, тлэклурэ ыгъэхъуштыгъэх, гъогу гъомылэу янэ лалъмэкъымэ къарилъхъагъэм, илэшлугъи зэхимышлэу, ежъ загъорэ ецэгъуштыгъэ. «Сыдэу псэ муыхыжъа пхэлъыгъэр, тят, — егупшысагъ непэ ятэ ихъадэ кызепплъыхъэм, — джыри умыучылыжыгъэ фэд, тлэклу чыплэм уигъэдыигъ умылоштымэ, узэрэллы псау...» Хъадэр шым кытырихи, шъхъэкладзэ фишли, ынэгу ихыгъэу зы купрэ чыгум тыригъэлъыгъ. «Бэн шлунклым емыклужьызэ, уашъом лорэплъэжъ. Чыгум ижъы къабзэхэр кылорэпщэжъых. Ыпсэ Тхъэшхом зиштэжъыпэклэ, хэты ышлэра Ащ чыплэу жъогъо чыжъэмэ азфагуклэ шыфигъэнэфэщтыр. Сэ къэсэщэклыфэ, ыпсэ ыштэжъыгъахэнкли хъун, рэхъатыжъыгъахэу, сэ джы сшлэрэмэ къалъэплъэ».

Япшлыклузэнэрэ мафэм ипчэдыжъ ары мыжъоф-мыжъуапцлэмэ захэхъагъэр. Зэу дунаим зызэблихъугъэу кышчыхъугъ. Тыгъэр псыпс шлуцлашъо кыпхырыплъырэм яхышчыр, макъэ ныкъо, къэмылугъэ макъэ псаумэ яклэух цыпэхэр зэхэо-зэхэклуасэх, лушъэшъэ макъэхэр тхыохэу, клэззэхэу зэблэчъых, нэпллэтыгъо тешлэшъ, — зи зэхэмыхыгъахэ фэд, зы мыжъор фыжъы, зы мыжъор шлуцлэ, зы ныбэ кымыккыгъитлур гъусэ зэфэхъугъ.

Чэбэхъ къэтхыуи, кызэтеуцагъ. Осмэз иш клырыугъ, кызэщышчы, ымакъэп, джэрпэджэжъыр ары Дэдэр зэхи-

хыгъэр. Мыжъо чыгур зызэпечыхэр ары ятэ зэ кырилогъагъэр ыгу кызыккыжыгъэр. Ежъ кыгъэшлагъэм шымыщэу, тхыдэжъ фэдэу кылуатэрэм кыыхигъэфэгъагъ «гушылэрэ» мыжъоф-мыжъопцлэ хатэр, ащ уеуаллэмэ, къэбгъэзэжъымэ нахышлоуи ылогъагъ. «Зэрэхъурэмклэ, сятэ мы чыплэми къэсыгъагъ, ащи блэклыгъэщт», — егупшысагъ Дэдэр. Етланэ кышлэжъыгъ ятэ тхыдэм клэухы фишлыгъагъэри: мыжъоф-мыжъопцлэ хатэм ыккыб цыфыр зытеплъэ мыхъун чыплэ шыл...

Ау Дэдэр ыклуачлэклэ ллы ныбжъ ыгъотыгъэхъагъэми, изэхэшлык джыри гуплъырыгъо къабзэм шъхъадэккыгъагъэп. Кызтехъогъэ дунаим узфимыт тетын фитэу ащ кыгурылоштыгъэп. Хэта ар мытэрэзэуи зылоштыр?

Мыжъоф-мыжъопцлэ хатэр Дэдэр зэпичыгъ. Тыгъэр хъазырэу кыдэклогъагъ, лъэу клэтым зыкызешлэжъым. Етланэ цыфмэ джыри амыушэтыгъэ джэхънэмым рихыллагъ — узытеплъэ мыхъушт чыплэм.

Апэу зэхишлагъэр жъэу зыхэтыр шэнычъэ кызэрэхъурэр ары, огъу-огъоу, ащ пэпчъ нэплъэгъум зэхэпшлыккэу кымыхырэ шъо гъэнэфэгъэ илэу, ау ахэмэ язэблэккы хабзэ гори хэмылэу жьыр кылухъэпщагъ. Ащ макъэхэр кыкклэ-ллыккылагъэх: зыхэр гырзыхэу, адрэхэр гурымхэу, чычлэ куумэ штагъэу къачлэугъэхэу, ллым, жъалымыгъэм клэнэцлыхэу; зыхэр зыми упамышлэу мэчачэх, чыжъэ дэдэм фэлэтыгъэхэу, плэлъэнчъэхэу зэрэщытым гур клэужынчъэу егъэушкыои, адрэхэр ныбжьи мыкощыгъэ чыплэрынэхэу, ау уалэ-клэккын зэрэмылэккыштыр ашлэу, ори ар кыбгурагъалоу мэцэлашхэх... Макъэ кыхъэхэу, жьыри нэфынэри пкыгъо клуачлэккэу зыубырыухэрэр, лыпцэхэр агъэклэззэхэу, псэнчъэ узышлэу ллым пхырыккыхэрэр... Пцымамэр... щэлур... гушлогъошхоклэ къежъэхэу, блэгъожъ ныбэм шырэхъатыжъырэ гухэккыхэр...

Дэдэр ятэ ишы ишхомлаккэу кыккыудыигъ. Ыклуачлэ фимытыжъы зэрэхъурэр лъэдэкъэ гъуанэккэу зэхилагъ. Сыд лъэдэкъэ гъуана? Ылъэгучлэ телэбэжъы шлоигъо хъугъэ, ащ лыпыгъэу ар шыгъупшэжъи, ятэ ичатэу кыштэжъынэу игъо зыфифагъэр, къумалыгъэ бзаджэм иунэ кырихыжъыгъэр кырипхъотыгъ. Джыри зи ылъэгъуштыгъэп. Ныбжыкыумэ апэгъоккы, ежъыри ныбжыкыу хъугъэ. Хъурэм шыщ зи кыгурылоштыгъэп, ау мыккыжъын тыркыо — ыпсэ мыщ кыыхыжъымэ — кызэрэтенэщтыр зэхишлэщтыгъэ.

Токлэшхоу джы зыдэтым ежъхэм афэдэ хьэкIэ-кьуакIэмэ адэпсэужьын зымылэкIыгъэ хьэкъокIэжъхэм анэмыкI щыплэгъуштыгъэп. Илъэсыбэ тешIэнышъ, тхыдэлэуатэмэ къагурылжышът, джауштыуи къалотэжышът: хьэкъокIэжъхэмэ мыр яаужырэ псэупI, лъы стырыр ылупэ зэхимышIэу, гъомылэр зыныбэ ымыштэрэ псэжъхэр арых мыщ щызэрэуугъо-ижыгъэхэр, мыр яаужырэ маф — анахъ жъалымэу, анахъ къумалэу, анахъ хьилэу, нэфыни шIункIи зэхэзымыдзэу, уахъти хъоуи щымыщыжъхэу къэнагъэмэ ежъхэм зыкIи афэмыдахэ горэ къапэкIэфэн фае. Джары «къэгъээжыпIэ» афэхъуштыр, хьэкIэ-кьуакIэ щылэшъ, щылэни фаешъ, къадэгъэшIыгъэ нэшанэмэ «хабзэ» горэ хэлъэу арызгъэуцожышътхэр. Жъалымыгъэр — хабзэба? Мыухэбзыгъэ горэ щылэн елъэкIа? Жъалымыгъэр хабзэмэ, ащ гъунапкъэ илэн ылъэкIынэуи щытыжъэп, ежъ уахътэм гъунапкъэ зыфишIыжырэпышъ, ар зезыхъэрэми гъунапкъэ е шапхъэ фэзышIышъун щылэп.

Ахэмэ ягупшысэштыгъэп Дэдэр, жъы къат зэмшъогъумэ, мэкъэ зэхаблэмэ ахэтыгъ. Чатэр ыпашъхъэ рилъхьы, Тхъэшхом ынэгъу фигъэзагъ — уашъом дэплъыягъ. Ау уашъор ылъэгъугъэп, тIокIэ куоу къолэбзыуи зышъхъарымыбыбэрэм ар дэтыгъ, чIыгур къымылэгъуштымэ, бзыум зилэтыштытэп, мыдрэ чIэ зымылэ фэдэр сыдэуштыу нэплъэгъум кыхъыныя.

Дэдэр зиплъыхъагъ: Iужъу къэхъурэ жъы къатмэ закъыщызгъэлъэгъорэ хьэкъокIэжъхэм анэмыкI плъэгъурэп. ЕтIанэ ятэ ичатэ къыгуштылэныгъ — къыздэкIыгъэр ымышIэрэ нэфынэр чэтатэмэ къащыджэгугъ. Ащ лъыпытэуи хьэкъокIэжъхэр къээзэрэгъэтэджыгъэх...

Тхыдэлэуатэмэ япсэлъэжъмэ зэрахэлъымкIэ, а зэошхор цIыф жабзэм кыхъыштытэп, ежъ Дэдэр шъыпкъэм ижышъхъэм кIалэмэ къафилотэжыгъагъэр — ар хъишъэ кIыхъэу уахътэм ыхъыжыгъэм щыбыбыгъэ алпышмэ алъэгъу къыIэтыгъэ сэпац нылэп. Ащ нахъи къылотэжыын иамалыгъэп, джары къышIэжыштыгъэр. Акъыл е зэхэшIыкI горэ зыхэлъ зэуагъэп ар, лъэныкъуитIури къэмынэн ылъэкIыштыгъэ, лъэныкъуитIумэ язырэр псаоу къыхэкIыжыны ылъэкIыштыгъэ. Тхъэшхори мыщ щымэкъэнчъагъ, Ащ ылэ псашIэмэ ягубжи яжъауи бгъуитIумэ язи зэхышIагъэп...

Дэдэр фэхъити, псэ ышIыжыштыгъэ. Ятэ ымакъэ зэхыгъэу къышIошIызэ, зэ-тIо къызэплъэкIыгъ. Осмэз ыкIыбы дэтыгъ, ныбжыкьушхоу, ынэгъу чъэкIыгъэу, ынапIэхэр зэ-

телыгъэх, гукIэгъум ыфызызэ къыреIоу къыщыхъугъ: «Уз-фимытым ушъхъадэкIыгъ, кIэлэхъу! Мы хьэкъокIэжъхэм сичатэ ямыгъэуцIэпIэу, Iэрылхъэ зафэшI!» ЗытыришIыхъэрэри ымышIэу, Дэдэр къыззэкIыгъ — ныбжыкьури кIодыжыгъэ.

Джауштыу нэф къэшъыгъ. Жъалымыгъэр, анахъ жъалымыгъэри лъэужынчъэ мэхъу — утекIомэ. КъыптекIоми ары, ори зи къыпкIэнырэп, гушъылэ аложыкIэ сыда, пчэдыжъ пщэ-гъопсэу ари уахътэм хэкIодэжъы.

Тыгъэм тIуакIэр пщэгъошхом къызхеушъхъафыкIым, хьэкъокIэжъхэмэ апкъынэ-лынэ гори плъэгъужынынэу щытыгъэп. Нэф къэмышъызэ, цIыраухэр къэкIыгъэх, мэз цунмэ хъоу шIункIэхэр зэлъаубытыгъэх. Хъаумэ джащ фэдизрэ зэуагъа Дэдэр?.. Чатэу ылыгъым ыцэпэшIуанэ чIышъхъашъом зызырегъэкIым, ишъыгъынхэр щытхыгъэхэу, иашъоджани еупIэIохыгъэу, кIочIэ мэхъаджэр хэмыкIосыкIыгъэу хъабхъохъоу щытыгъ. ЗэкIэ ылъэгъугъахэу, ылъэгъугъэм нэшъу ышIыгъэу, джы икIэрыкIэу къээзгъэплъэжыштытым паплъэрэм фэдагъ.

* * *

Мары джыри Дэдэр зэкъобэным къэсыгъ. Мэфэ псаум Тхъэшхомрэ ятэрэ апашъхъэ итыгъ, чэц псаум зэкIэ ыгу къыгъэкIыжыгъ. Джы къызнэсыгъэми ятэ щымылэжъэу къызшIуигъэшIын ылъэкIырэп. Илъэс тхъапша тешIэжыгъэр? Зы нэбгырэшIу игъэшIэ кIыхъэм фэдэштыр къыззэринэкIыгъ, ау ыкIуачIэ къыхэлэгъэу зыдишIэжырэп. Ащ фэдиз гъэрет къыратыгъэмэ, ыкъомэ акъожъхэр чэщныкъоу шэсхэмэ, тхъамафэ тешIагъэу къыдэхъажъхэмэ, ошъогу ма-зэм тIо зиуныкъоу, тIо зырегъэкъужыфэ ежъыри гъогу тетын елъэкIымэ, ашъыгъум къэзыгъэшIыгъэр лъэшэу къыщэгъугъы. Ау ащ пэгъокIы фэхъун ылъэкIыжыгъа?

Мыщ ятэ зыщегъэтIылым, къумалыгъэшхом икъэбар ныбжыи къылымылэсыжынынэу ары зэрэгугъагъэр. Ежъ Осмэзи ыпсэкIэ цIыф ылъэгъужынынэу фэенэпштын. Мары мыжъо унэу зэххэпс хэмылэу фызэтырилхъагъэр. Тыгъэми къылыгъурэп, жъы къеокIырэп, ошъыпси къытеткIорэп. Мы дунаим щыщэу сэщ нэмыкI ишъыкIагъэп — зыгорэ ишъыкIэгъэжъэу щытмэ. Гукъао къыщинагъэу плôщтымэ —

зэолэ нафэ зэрэщымыфэхыгээр арышт. ИукIакIохэр кыльтэ-
гъужыгъэхэми, ыкIуачIэ фитэу, ипый игупаплъэу пэгъо-
кIыгъэп. Ныбжьи Хьатымэ ащыщ пыир ыкIыб кыыригъэ-
плъагъэп, ежъыри пым ыкIыбкIэ екIугъэп, Тхьэшхом
ыпашъхьэкIэ зиухыижьын ымылъякIынэу хьарам ышIагъэп.

Дэдэр мыжъо унэм чIэплъагъ. Ары, ятэ зигъэтIылы-
жьыгъагъэм зэрэтет. Ынэгъу кIыфы хьазыры хьугъэ умыло-
щтмэ, хьэдэ теплэ илэп. Ышъхьац къэрабэ ыцыпэхэр фэ-
тIыргъуашъохэу танджым кычIэщых. Ыпэшхохэр...
ШогъэшIэгъонэу ылэмэ яплъыгъ: ыбгъэгупэ щызэтырилъ-
хьэгъагъэхэми, Iэ джабгъур, къамэм кылылабэрэм фэдэу,
къекIотэхыгъ. Апэрэу ащ гу зыльетэм, Дэдэр Iаби, ятэ ылэ
ыбгъэгъу тырилъхьажьынэу кыкIэлагъ, ау къебэныжьырэм
фэдэу кIуачIэ горэ кызэхышIи, ытIупщыжьыгъ. «Тят,—
ылогъагъ джащыгъум,— рэзаджэу ппсэ уашъом зэрэдэкIо-
ежыгъээр сэшIэ, Хьатмэ ахэмыл хабзэкIэ, къэхалтэ усымы-
хьыжъэу, узакъоу мыщ ущызгъэтIылыгъ, ау ар Тхьэшхом
кысфигъэгъунщтын, сыда пIомэ Ащ ушIозгъэбылтын си-
мурадыгъэп. Ощ пае лъы згъэчъэжы пшIоигъуагъэмэ, ар
зыгорэуштэу къэсэгъэшIэни. Адэ сыд уашъом ппсэ темы-
загъэу, джы кызнэсыгъэм пIашъхьэ кызфыкIалэрэр? Къэ-
мэ Iапшъэр кыпIэкIэхьагъэкIи, сыда джы пшIэжьын
плъэкIыштыр? УиукIакIомэ ащыщ гори чIыгум кыщче-
кIокIыжьырп, зыхэр яжъалымыгъэ текIодэжыгъэх, адрэ-
хэм, япIалтэ къэси, яхьадэгъукIэ ахьырэт агъотыгъ. Хьаумэ
Хьатмэ чатэрэ къамэрэ гъэшIэным амытIупщынэу ара узфа-
ер? КызэрэпIу, тят, ппсэ къэбгъотыжъэу, укъэтэджыжьы-
гъэу слъэгъугъэми, ащи сеуцолIэшт. Хымэ чIыгум, Мысы-
рым тис — джауштэу заулэрэ къапIоу зэхэсхыгъ. Уятэжъым
ятэжъыри мыщ кыихъухьагъэу пIощтыгъэми, хымэ чIыгукIэ
уеджагъ. Хымэ чIыгум Хьатмэ кыщяхьулагъэр къэзыубы-
тын цIыф хэбзэ-шапхъэ щылэп. ЛIэшIэгъу зытIупщырэ шъупсэ
фэжъугъэтIылызэ шъузфэлэжъэгъэ хэгъэгум лъэпсэкIоды
тырашIыхьанэу щырахъухьагъ. Ташыщэу алъэгъурэм, тидэ
щыIукIагъэхэми, цыкIуми, иными, бзылфыгъэми, хьуль-
фыгъэми, мыупчIэжъхэу еонхэ фитых. Ара къэжъулэжы-
гъэр? Лэжыгъэу жъугъэбэгъуагъэр кышъобэныжьыгъ. Е
Тхьэшхом ежъ зэрэфаеу кыгъэшIыгъэхэр шъо шъуишапхъэ
ижъугъэуцонхэу шъуфежъэгъагъ. Ащыгъум Тхьэшхом ылэкIэ
мысырхэр кышъобэныжьыгъэх. Ау ар бэнакIэп, ябагъэкIэ

шъо шъуфэдишъэ пчъагъэ хьуштыгъэхэми, шъуагъапцIи,
къумалыгъэкIэ шъуаугъойи, шъуагъашIоу аIозэ, шъузэхуау-
кIагъ...

Ощ фэдэлI къэхъугъэу сэ слъэгъугъэп. ГъэшIэрэ хабзэ-
мэ уадэхыгъэп, уигушъыIэ пытагъэ, тхьэ пстэури бгъэрэ-
загъэу, Тхьэшхом ыпашъхьэ уиуцощтыгъэ. Уицагу дэкIы-
гъэр ыкIыбы бзаджэ дэлъэу кыпфидэхьажыгъэп. Плъап-
сэ мышъугъэу, узэмыжэгъэ жьыбгъаеу урикIыкIыгъ.

«УичIыгур ары ны быдзыщэр. Анахь лъэпсэ пытэу
кыпшIошIырэри, ичIыгу хэмытмэ, анахь жьыбгъэ макIэми
кычIитхьын ылъэкIыштыр».

«Зэхэсхыгъ, тят, зэхэсэшIыкIы, ау сыгу кылылIэсырп».

«Тхьэшхор ары нылэп зэкIэ зизэфэдэр. Ау ащи зы чIыгум
фабэ кыреты, а мэфэ дэдэм нэмыкI чIыгум ыкIыб фегъа-
зэшъ, щтыргъукIыр фетIупщы. Мыщ укъызысыгъэкIэ,
орынкIи мэхъу ащ блэкIын зылъэкIыштыри. ТIокIэжъэу уз-
дэтыр арымэ шIэ ны быдзыщэм пIапчъэ тыфэзышIыгъэр?
Егупшыс...»

Щымылэжьыр къэупчIэ нахь, джэуап кытырп. Дэдэр
ышIэщтыгъэ джы мыжъо къэунэу ятэ зэрилъхьагъэр
къэкIэзэзэу зэрэфежъэщтыр. ЧIыгур рэхьатэу, жьыри мы-
хьыеу, мытхыоу, ежъ мыжъо унэр изакъоу къэсысышт. Дэ-
дэр кызэрэшIошIырэмкIэ, ятэ фэмыщылэрэ гуузыр кы-
зышIуежъэкIэ, ыкIо гукIу фэмыхъуным пае, макъэр зыла-
жэу, ау ыпкыынэ-лынэ фэмылажэрэм, тхыозэ, мыжъобгъу-
хэр кыгъэтIыгурыгуштых, «Бэным гушъылэ кыдэкIыжьы-
рп, тят,— егупшысэ Дэдэр,— сэ къасIорэри зэхэпхыштыр.
Ауштыми къедэлэу сэ сятэжъэу о уятэ кышIоажыгъэм:

...Мы дунаир къэзгъэшIыгъэр орэп, сэрэп,
Мы дунаим щыпсэуштыр оры, сэры.
ЧIыгуужъ гупсэм зэхэтхыгъэпышъ ипсалъэ,
Бзэ тIумылэу тимычIыгу тышъэхьакъу.

Ерымыгъор нэфылъ ежэ,
МыжъохэкIыр сикIэлэхъу.

Мы дунаим ошх кыщещхы, жьы кыщепщэ,
Тыкъемышхэу, тыкъемыпщэу тыкъэнагъ.
Мы дунаим нэф кыщэшъы, чэщ кышъэхъу,
Шъао къэхъуи, азыфагу дэуцагъ.

Ерымыгъор — ежыркъакIу,
Ерыдахэр о къэгъот.

Уахътэр къалгъу, пIалгъу сир сыухыжымэ,
Хыжы фабэм сиорэд ерэпхуат.
Тын мыгъо, тын лъапIу серэхыжыи,
Чыгы жбаур сибэнышгъэ кьерэкIуалI.

Ерымыгъом шыгъошагъу,
Ерыдахэр пцэгъо кIыб...

Дэдэр гъогум техъажыгъ. Ятэжъ кыIорэ орэдыр ащ
кыиушыштыгъэп, ар орэд кIыхагъ, ежъ хэчъиети, кыи-
зыушыжыкIи, ащ ымакъэ зэхихыштыгъэ, ау гушыIэхэр
кыишIэжыштыгъэхэп. Ежъ тэтэжыи гушыIэмэ ащ фэдизэу
апымылгъым фэдагъ, гупшысэ кIыхэмэ афыримыкъужэу,
мэкъамэр ыкъудыиштыгъ, загъорэ ащ екIоу кыишIошIырэ
гушыIэхэр кыидиIоштыгъэх.

Мыщ илгъэсыбэрэ къэкIуагъэти, Дэдэр ышIэштыгъэ:
икIожын ащ фэдэу кыиыштыгъэп, гъогурэ уахътэрэ ныIэп ыпэ
ильыр.

Дэдэри ары, ыкIожэри ары

Лашын: Фэнэс, сьд уахъта тызцыпсэурэр?

Фэнэс: УиунIэ кыызгурыIорэп, Лашын. Сэ джэ-
нэ пкIыжыгъэмрэ гъончэдэж зэIытхы-
гъэмрэ садэпсэу. Уахътэр арымэ...
ПкIантIэ къэхэу кыызгомьтэу, кыизде-
мышъоу, чэцэуи мафэуи зынэжгъэ сымылгъэ-
гъурэм сыда сызфигъэгумэкIын фаер?

Лашын: Ары шгъае уахътэр арыба агу тыккыизэ-
рэкIыжыштыр?

Фэнэс: Зэгорэм къэхъуи, зэгорэм лIэжыгъэр сыда
угу кыызфэкIыжын фаер? Ащ тефэрэр
зэкIэ фаиIагъ. УзгъэгумэкIын фаехэр къэ-
хъун зымылгъэкIыгъэхэр ары. Тьдэ шьIэхэ
ахэр, сьд якъэбар, сьд афэтиIэн тлгъэ-
кIыштыр?

I

Шъэуитф иIагъ Дэдэр — мы къэбарыр кыизщежыагъэм
ехъулIэу ары а пчъагъэр зыригъэкъугъагъэр — ежъ зигугъу
ымышIэу е нэужыкIэ кыифэхъужыгъэхэм такъытегу-
шыIэрэп, сыда пIомэ Дэдэр ыгу рихъырэ къушъхъэ цакIэм е
къушъхъэбгы дахэми епсэлъыхъоуи, кыишэпэнкIи гушыIэ
ытэуи хъуштыгъэ. ФэлъэкIыгъэмэ, гъэхъунэшхо нэфынэхэу,
уц кIырырэ къэгъэгъэ умэхъакIохэмрэ зэрызхэри, чыг
шъхъээзэкъо IэпкIэ-лъапкIэхэри, цIыфынэ зытемыплъэгъэ мэз
цун зэхэкIыхагъэхэри ишагушхо кыидишхэхэзэ, нысэщэ
джэгу шIагъохэр афишIыных.

Дэдэр ышIэштым шIагъо иIагъэп. ХэтыкIи шIэгъонкIи
фит, ау ежыркIэ сыдрэри кыизэрыкIоу шытыгъ. ЕжыркIэ
кыизэрыкIоу, зэсэжыгъэ Iофэу шытыгъэба зекIо дэкIыгъэу,
чэщ-мэфишрэ мыуцоу-мытIысэу кIуагъэу, гьолгъэу, ащ фэ-
дизри къэмыушэу чыежыгъэу, мэзыкъо пIашъэр, ежъ кыи-
мышIэу, кыитеуцоу шъхъадэкIыгъэми е гъуамэу кыипихы-
рэм кыгъэIэлыгъэу, шагу цIыкIукIэ зыкытыриунэкIагъэми.
ЕтIанэ мыжъо ос кыифесыгъэу къэушыжыгъи, ар шы бгъа-

пэкIэ зэIигъэзыкIызэ, сыхъат заулэрэ кIоштыгъэ. Ежъыр ныIэп мыжъо ос кыизфесыштыгъэр, нэмыкI пстэуми къаз кIэнкIэхэр, цы Iэуадэм фэдэу шыабэхэу, лъатэхэзэ къафехыштыгъэ. НэмыкIымэ гъэмэфэ ошх фабэ къатешхэ зыхъукIэ, ежигъогу шышъхъэм фэдизхэу ошъуцэхэр къытетакъоштыгъэх. А пстэури ежъ къыIотэжъэу шытыгъэмэ, узэхъырэхъышэн гори кыыхэкIыныекIи мэхъу, ау къэбархэр къэзыIожъхэрэр езылгъэгуллагъэхэр ары.

Джаш фэдэ цIыфыгъ Дэдэр, джаш фэдэ лIэу шытыгъ. Зы щэ охъугъэ горэ мы чIышъхъашъом шыбыбыгъэмэ, ынатIэ кытефэщтыгъэ, ау, инасыпти, ицIыкIугъом кыщегъэжъагъэу анахъ тIышхомэ, шъыхъэмэ нэтIэо адешIээ, ынатIэ мыжъом нахъ пытэ хъугъагъэ. Ынэхэр арымэ, шэр къэбыбэу зилгъэукIэ, ыупыцIэщтыгъэх, ау ышъхъэ зыбгъукIэ ыукъошэу ныбжъи кыыхэкIыгъэп.

Пы пхъэшагъ Дэдэр, ишы лъакъомэ пхырауфанэрэм фэдэ пчъагъэ иинагъэу чIыгур ыпэкIэ кыыхэпшыти, Iуашъхъэмэ адэкIоезэпытын фаеу хъуштыгъэ. Ауштэу мыхъуным пае, Дэдэр ренэу иш ыгъэхъапкIэщтыгъэ — пхыриуфэнагъэр зыкIэлэтыжыгъо имыфэнэу.

Дэдэр зыфырикъуштэу кышIошIырэм ебгъукIоштыгъэ, ыгу щэч кыизфихъэрэм е кызымыдзагъэу кышыхъурэм шIуанэщтыгъэ. Ежъ кIуачIэрэ къулай закъорэкIэ атекIоу ылъытэщтыгъэми, инасыпи кыыхъэу кыыхэкIыштыгъэн фае. ЗышIуанэрэм фэлъэкIыштыр зэкIэ кыгъэлъэгъонэу амал ритыштыгъэ. IэпцIэнэ банэкIэ ригъажъэти, ыпэбзиджын кыырифэу кыырифэкIыштыгъэх, тхъаузишъэу чIыгур зэбгырифити, тыгъэ кыкыокIыгъом ригъэжъагъэмэ, тыгъэ къохъажыгъом нахъ кIасэ ымыгъэхъоу зэбэнырэр пIэтIэраоу кыIэлэтыштыгъэ, етIанэ чIыр ыгъэгырзэу, Iэгъоблэгъу чыгыжъхэр ыгъэушъуашъохэу чIидзыштыгъэ. «Уисурэтыгъэр кырашIэжъын, уинасып кыыхъи, сэ сфэдэлы узэрэкIодылагъэри ашIэн» — джар ыIоштыгъэ, чIидзыгъэм ыпкыи щизэу чIыгум хыригъэуфэнагъэм ебэкъожызэ.

ЗымыгъэгумэкIыпхъэмэ ащышэу Дэдэр бэдэдэп зыгъэгумэкIыштыгъэр, ау загъорэ ышъхъэ бырэцэшхо кIэзгъэтIахъоштыгъэр — ежъ-ежъырэу цIэ зэрэзыфимыгусыжыгъэр ары. Хъау, ар кыгурымыIоу шытэп кызэрэхъугъэм лыпытэу янэрэ ятэрэ нэкъокъогъу зэрэфэмышIыштыгъэр, ау, зымкIэ — къежагъэхэми хъуныеба, къэгущыIэнэу охъуфэ,

къеупчIыхэмэ, ишIошI ариIонэу, адрэмкIи — зэблихъужыкын джы фитэп ныIа, кыфэзыгусыгъэмэ ащыш горэ псаоу къэнагъэмэ, ар кыфидэнэп. ЕтIани — джы «Дэдэр» пIомэ, анахъ чыыпхэри къэушышъ, кызыщэлъэты, анахъ мэз зэхэкIы-хъагъэми хэс пчэныр чIыгъуанэм ихъажыи шIоигъоу мэхъу.

Ау ахэми язакъоп, ыцIэ хымэ макъэ горэ зэрэщызэхихырэм фэдэу, игъэшIэ шъыпкыи ежъ имыгъашIэу — ар сыдэуштэу кыбгурыIошта? — бэрэ ыгу къелъадэ: е джы мы зытетым фэдэкъабзэу зэгорэм гъашIэ иIагъ, е иIэнэу шыт нэмыкI гъашIэ. Гъогу кIыхъэ тетэу ыкIугъэхэ чIыпIэ горэм кыырихъылIэжыгъэ фэд, пщагъом хэтэу блэкIыгъэгъэнкIи мэхъу, ау зыгорэуштэу икъэшIэжыи кыыхэнагъ. НэмыкIи бэрэ зэхэшIэ: гъэшIэ шъыпкыэу, ежъ ищыIэныгъэ шъыпкыэу пэкIэкIын фаер джыри ыпэкIэ къэт, хъаумэ ар блэкIыгъахэу, ежъ фэшъхъаф горэм мы пстэури игукъэкIыжъэу шыта? Ауштэу шытмэ, ежъ сыдкIэ мыщ кыыхэхъэра?

Ащ фэдэ гупшысэмэ Дэдэр кIэухы афишIыгъэр: ежъ имыгъашIэ гор, ежъ ищыIэныгъэп непэ зыхэтыр, нэмыкIымэ яшIоигъоныгъэ, яунашъо егъэцакIэ, ар ятэми уезэгъыжыкын... ЫцIэщтымкIэ кызэремыупчIыжыгъэгъэхэу, ежъ зыфэештыри ашIомыIофэу, шыIэныгъэу зыфаехэр кырапэсыгъ. Джа гъашIэр ыухын фае, джар зиухыкIэ, етIанэ ежъ къепэсыгъэр, ежъ зыфаем тетэу ыгъэшIэнэу шытыр ыублэшт...

Армырмэ чIыунэм сычIэсэу сапIугъэу сыд пае загъорэ кысышыхъура? СыкыызчIащым... нэшъу сыхъу пэтыгъ, джарэу зэпэжыужыштыгъэ слъэгъугъэ дунаир. Ау гушъыIэ гори къэсIонэу игъо сифагъэп. Нэнэжъиш кысысэкIуалIи, — ащ игугъу кысысфашIыштыгъэ чIыунэм сычIэсызэ — сынатIэ пхырилырэм фэдэу кысысэплъыгъ, ылэхъомбэ гъугъэхэр сынэмэ къапэлIуилъхыи, тIэкIу зэгощыгъэхэу садигъэплъыгъ. «Джары дунаир зэрэплъэгъуштыр, — ыIуагъ, — сэ сыздаплъэрэм укIошт, кыптелIуагъэр огъэцэкIэфэ чIыунэгу, чIыунэ акъыл уилэшт, пшIэн фаер зыуухыкIэ, — орынкIи хъун ар апэрэу кыыздэхъуштыр — кыыорыкIожыштыр сэ сиIофыжъэп». КIы-кIыкI макъэр къахэлукIэу ылэхъуамбэхэр сынэмэ апэлIуихыжъхи, джыри сынатIэ пхыражъырэм фэдэу къэузыгъ, ащ ыужы кыIуагъ: «Уиши чIыунэкIэ апIугъ. Iэшэ-шъуашэу кыуатыштыр о зым птегъэшIыкIыгъэх. Уигъогу урыкIомэ нахъышIу. О зыр арынкIи хъун гъогу хъазыр фыхэхыгъэу джырэ цIыфмэ ахэтыр. Ау уиплъакIэ сыгу рихъырэп... Уигъунапкэ нахъ чыжъэу умыплъ...»

Нэнэжъ джынабытым зыфиуагъэм сынэсыгъэмэ шIэ? Хъаумэ сынэсы пэта? Зэ сылукIэу сеупчIыжыгъэмэ, шъхъае тыдэ кыпхыщта ар? Ежъ зыщыфаем зыкъегъэлъагъо, ежъ зыфаер кыуелошъ, е мыжъом щыщы мэхъужьы, е иушгъэ-шгъэ макъэ уапашъхъэ кыренэшъ, жьым хэткIухъажьы...

II

Шъэуитф иIагъ Дэдэр, шъэуитфыри нэшхохэу, шъхъэ-бырацэхэу, Iэнтэгъумылхэу, аIощтымкIэ залэжэщтыми, ашIэщтымкIэ ехъырэхъышэ яIагъэп. АшIэн шIагъо щымыIэ зыхъукIэ, илхэситIу зыныбжъ шкIэхъужъ нэтIэ плIамыхэр ныбэ чIэгъыкIэ къалэтыхэти, кызыэпачъэщтыгъэх. АрашIэрэр къагурымыIоу былымхэр загъэгубжыхэкIэ, кырагъэуцоххэти, нэтIэео адешIэщтыгъэх. Ащи зезэщхэкIэ, хъарам Iуашъхъэ щыгъолхэти, чъыепырхъ зэдеощтыгъэх. Джащыгъур ары имыгъопIальэу Iэгъо-блэгъу чъыгхэр зытэкъожьыщтыгъэхэр, орыжъыхэр зэбгырыкIутхэти, псыхъохэр гъошагъэхэу зэкIэкIожьыхэзэ, нэкъыхэмкIэ зызэхъожьыщтыгъэхэр.

Ау ар хэта зыгу рихъыщтыр? Шъхъэпэягъэхэр амышIэным пае, шъэуитфмэ янэу Гошандэ ахэмэ ариIоу хъуштыгъэ: «Шъубзэджэным нахъэу, мо Iошъхъитфмэ атет мээхэр ишъутхъыхэмэ, — тIури зы шыблэуапIэ хъугъэх ныIэп — шъуапэу зиакъыл къакIоу, анахъ пшъэшгъэ делэу къальфыгъэр кыздакIорэм хапIэ фэхъун».

Шъэуитфыр гушIохэзэ дэкIыхэти, гъугъэр лъапэкIэ раутымэ, цIынэр IэкIэ рачызэ, мэлылыр кытежъогъу имыфэзэ, Iуашъхъэхэр къэмэцэ кIанкIэ аупсыгъэхэм фэдэу ауджэшъухэти, ашъхъэ бырацэмэ аргъой пIытIыгъэхэр къахэшгъэшъэу, мэлыр зыщыжъорэ щыуаным нэцIэфафэу къетIысэкIыштыгъэх.

Шъэуитф иIагъ Дэдэр, иш гъэпсыгъэу, ихъэ гъэнэ-кIыгъэу, ибгъэ итэмэрысэу зыдэкIым. ШакIо ежъэгъагъ, ау ащ нэмыкIэуи зы гухэлъ зыдиIыгъыгъ, ар нэнэжъищым унашъо кыфишIыгъэр ары: тичIыгу зы лъэныкъокIэ зэолIэжъырэ хышхом кIэнэцIыгъэ пым игъогупэ пыбзыгъэн фае. А унашъор кыфишIызэ, нэнэжъищыр ынэмэ укъалыгъоу къепллыгъ: «Псаоу уагъэтIылыщтми — гъэцакIэ, хъадэу укъэсыжъыщтми — зэшIохы». Джаушгъэу мэгущыIэ ныо бе-

тэмалыр, кыIорэм кыкIырэр е ежъыри ышIэрэп, е ешIэми, о зэшIопхымэ, а ышIэрэм ишъыпкъапIэ къэнэфэщт.

Пыир зыдэгъэзэгъэ лъэныкъор ныом кыIуагъэп, Хъа-тыр зыдэгъэзагъэр ошIэмэ, икIунэу ылъытагъэн фае, ежъ Дэдэри еупчIыгъэп, ау ышIэщтыгъэба: Дэдэр уфэдэмэ, ухъатмэ, тыдэ бгъэзагъэми — пыи, пIопэн хъуми — хым кIэрысэу хэта пый зимыIагъэри. Шъыпкъэ, Дэдэр зы упчIэ закъо ыбзэгу темызагъэу тесыгъ: сэ сизакъоу лъэпкъ чIыгур кыстегъэкIагъа? Ау ари ыгу кызырехъэу щыгъупшэжъыгъ, сыда пIомэ уимызакъоу пшIэрэр щытхъухъэ хъурэп, хэта лIы цIэрыIо имызакъоу зыльэгъугъэри?

«Узэгупшысэжъын мы Iофым хэлъыжъэп, — зэриIо-жыгъ а пстэумэ аужы Хъаткъоес Дэдэр, гъогу кIыхэр екIуфэ ауштми хэкIыпIэ хъуштыр кызыриугупшысыщтыр ешIэти. — Зошхо зышIы зышIоигъом пчыпиджын кIыхъэ еупсы, текIоныгъэ кыдихыным щыгугъырэм игъончэдъ шъхъапс егъэпытэ, ишыныбэпх кIекъузэ, ичатэ ичаныгъэ ыжакIэкIэ еуплэкIушъ, икIэкIыпIэ рэкIо. СэмэгумкIэ сакIыбын, джабгъумкIэ сакъыфыкъокIын, акIыбы сыдэмып-лъэу, агупэкIэ сыкъыщыкIэкIын. «Охъахъай», сэнэпсыр зилупсым зэриIоу, тыкъэзгъэшIырэр ары тызезыщэрэр, шэу сызыхъыжъыщтыр сыкъэмыхъузэ атIупшыгъагъ, ащ икIэ-гъэзэгъумэ сэ ныбжъи сафыреплэкIыгъэп. Гухэлъ бзаджэ къезыхъыжъагъэу, бэдж шIуцIэр зыгу щышхэрэр хым нэмы-сызэ ихъадэгъу елъэпэожьыщт. Тыдэ щыIа санэр зигъутхъа-псэу, ыныбэ пщыгъэ шъхъадэплъын зымылэкIырэр? Фэнэс! Тыдэ ущыI?»

Хъаткъоесым къэуцуи зиплыхъагъ. ЕтIанэ ыгу къэкIы-жыгъ ащ улъыхъунэу зэрэщымытыр: сэнабжъэ пIэтынэу угу къэкIыгъэмэ, ащыгъум Фэнэс бэшIагъэу уакIыбы дэт.

— Фэнэс!..

— Хъаткъоесыр, — кыIуагъ Фэнэс, — бэшIагъа укы-зысаджэрэр?.. Ащыгъум сэнэф кIэдэ зытIуш итшъун фэя-гъэм кыщыкIагъэба!

Моу джыдэдэм нэм фэмыпльырэ шъоф нэкIым Дэдэр итыгъ, джы мары чъыгышхор ыпашъхъ, ащ ижъау Iужъу чIэт, сэнэ кIадэм бжъэр къетэкъокIыгъэу Фэнэс шъхъарыс, ылъа-къохэмкIэ санэр зIешIэ, ылупшIэхэр къэцгъуанэмэ ашхы-хъэх.

— Хъаткъоесыр, — ыIуагъ Фэнэс, — егъашIэми а зы бжъэм тIо санэ сырешъуагъэп, зыбжъэ итезыгъо лэуачэIхэр

сэдэжы кьэкIохэшъ, кьытырысагъэчы, ахэмкIэ санэм сешъошъ, сэнабжъэу ипшъурэм нахъыбэ насып мы дунаим зэрэтемылър сыгу кьэсэгъэкIыжы. Моу плъэлъ, чIыгоу кьэскIугъэм зэфэдэкIэ сэнашъхър кьыщэкIы, зэман кIо-нышъ, зэрэдунаеу сэнэшъхъэ хатэ хъужышът... Зыульэпци, кIэдашъхъэм кьытетIысхъ.

— Фэнэс,— ыIуагъ Дэдэр,— мыш фэдизэу ипшъурэм сыд тепшыхъажьыр?

— СэнакIэм сешъошъ, сэнэжъыр тесэшъухъажы.

— Фэнэс,— ыIуагъ джыри Дэдэр,— сэнэжъыми узешъуахэкIэ, сыд тепшыхъажьыр?

— Сэнэжъым ыужы, Дэдэр, кIадэм ычIэ сэбзэижы. Ар гъуанэ сэшIыфэ, сэнакIэр кьэпшIатэ... Модэ Iабэри, псы-цужъэу кьэкIуагъэм ыбжъэ кьытеч, чIэгъэбыри, уигонэгъу зытегъэу.

Хьаткьоесым цубжъэр кьыкъудыишъ, хъэйуаным ышъ-хы кьыдыпичыгъэти, бжъэр кьытырилъэшъуи, былым щтагъэу кIэзытхъужыгъэр кьыубытыжыгъ, шъхъэри хъай-уаныри санэм хидзэхи, ежъыри кIэдашъхъэм тетIысхъагъ.

— О-хъа-хъай,— ыIуагъ Фэнэсы,— тешыхъажь зэрэсымышIырэр кьыосIогъагъи.

Ар ыIуи, псыцум ыкIэпцитIу ыубыти, санэм щигъэутэ-ралъэхи кьызхелъэшъужыым, шъхъэри пкъыри зэрэгъоты-жыгъэхэу кьычIэкIыгъэти, «хъайт!» ыIуи текууи, ытIупщы-жыгъ.

— Плъэгъугъэба джы сызэшъорэ санэр зыфэдэр, пат-хыгъэри пегъэкIэжы, о узаIэрэр зэшIоотхы.

— Фэнэс, уныбэ имызакъоу, пшъхъэ кIоци санэ нэмыкI зэримытыр сэшIэ, ау тичIыгу пый кьыфыкьокIыгъэшъ, сэ гъогу сытехъагъ, гущылэ пкIэрысхышътмэ сIуи, ныбджэ-гъугъэкIэ уадэжы сыкьеблэгъагъ.

— Пый кьыпфыкьокIыгъэти, ныбджэгъу уищыкIагъэ хъугъэ, ныбджэгъу кьыпфыкьокIыгъагъэмэ, пый улъыхъу-штыгъэ. Узэунэхъулэщтыр — е ныбджэгъу, е пыи, адэ сыда ащыгъум ахэмэ узкIагъэпэн фаер? Ныбджэгъумэ апае бжъэр сIэтымэ, пыйхэр ячатэмэ ятхъох, пыймэ апае бжъэр сIэтын сIонти, ныбджэгъумэ акIыб кьысфагъэзэщт, а тIур зэзы-гъэшIунбжъэ алэтыгъэу сэ джыри слъэгъугъэп. ЗэкIэми апаи бжъэр кьэсIэтын сIонти, ащыгъум зэкIэми пыи сашIышът, сыда пIомэ цIыфхэр пый-пыеу гошыгъэх. Мо псыцужъэу

зэшIоптхыгъагъэм пэсшIын цIыф джыри дунаим кьыте-хъуагъэп.

— Сэри ар кьысэоIуалIа?

— Орыба апэ дэдэу зэсIуалIэрэр!

— Сыпхэон сIонти!..

— Укьысэон плъэкIышътэп, сыда пIомэ ныбжыи тэрэз пшIагъэп, ау укьысаоми укIэгъожъын: санэу кьысхэкIыжы-штым уишыжыи ори шъуитхъалэнышъ, шытхъоу узылтычъэ-рэм унэсышътэп... О-хъа-хъай, Хьаткьоесыжъыр, сэ сизакъоу дунэе санэр зэрэсфимышъуштым фэд, ори уизакъоу хъатмэ пыеу яIэр пфэухынэп. О дунаим узэрэтет закъоми пыйхэр кьытфешIых. Уишыжъ нэкIакъэ ылтэ зэрэнэ, ори уиинагъэ фэдиз уиделагъэу ушэсыгъ. Шыуишъ нэмыIэми пфэмыгъэ-далоу, уянэжъ делэ уедэIуи укъежъагъ. Къемышхышът пщэс шIуцIэжъэу укъэмыумзэх, сэ спсэ хэзыхышътыр нэ кьэбзэ дахэкIэ мы кIадэм ит санэм кьыхэплъы. Хьаткьоесыжъыр, уздакIорэмрэ укьыздэкIыжырэмрэ зэфэдэхэ?

— СызкIежъэрэр ренэу сэшIэ, сыздежъагъэм ар щыIэнэу кьысшIошIы, ау сызнэмысыгъэм сыдэушътэу сыкьэкIыжы-на?

— Ари джэуап. Сыд укъезфэкIырэ шъыпкър?

— Сшхырэм сыщигъэлъырэп, слъакъомэ сыщагъэсы-рэп, ау сыкъезфэкIырэр... ЧIыгужъым игъуамэхэр ары.

— ПкIыхъым ухэтэу кьыпщыхъурэба? УичIыгужъы, шылъэбжъэ мин кIэуутыгъэкIи, унэсыжышътэп... Мырышъ уныбэжъ шъэрэ минрэ зыщыуунэкIыгъэр, джащ ымэ бзадж джы укъезыфэкIырэр!

Ар кьыIожыи, Фэнэс сэнэ кIадэм ышъхъэ егъэзыхыгъэу хэпкIагъ. Дэдэри ащ лъыужъунтхэжыи, хъэм ригъэгъэзэ-жыгъ, бгъэри ытIупщыжыи, игъогу техъажыгъ.

Фэнэс кьызычIэужыым, ыпи ыжи сэнэпсыр къарычъэу Дэдэр кIэлъыплъагъ. Ищыгъынхэр кьызшиххи, санэм хи-фырзагъэх, ахэр кIэдэ шъхъаIум кьытырилъэхъэхи, ежъ джы-ри зычIигъэожыгъ. Ылъэгъуанджэмэ атегъэкIагъэу, ыжэ кIа-дэм ычIэ егъэкъугъэу кьэлъэгъожыфэ ешъуагъ, ыбзэгупэ зи кьыпымыфэжъыхэ зэхъум, зыкьыIэтыжыи, джыри Дэдэр лъыплъагъ.

— О-хъа-хъай, сымыутэшъохэнэу е сышхэ сшIоишъо сы-мышхунэу дунаим сыкьытехъуагъа?.. Сыдэуи ина мо делэр, зэрыкIорэр пхыреуфанэ, ау сыд шъуIуа нахэ инэу мощ хэ-

лбыр — ыпкыынэ-лына, хьаумэ иделагъа? Дэгъоу зэкIэзгъэ-плыхьагъ, ыкIуачIэ къэзгъэушыгъэмэ, къаукIыфэ адэджэгун. Иакъыл кызыгушыжыштыр сшIэрэп нахь. О, Дэдэ-рыжъ, укъаукIыми сешьон, уукIыхэми — сешьон, нахь кыин зылъэгъуштыр о къаIо... Ярэби, нитIу силэшъ ара Дэдэр шыуитIу хьугъэу зыкIэслъэгъурэр? Адэ мор зиинагъэр зышым фэхьына, тIу зишыгъэу, шитIумэ атетIысхьагъ. Шъугъогумаф, Дэдэрхэр!.. Ари къэслъэгъужыгъэмэ сыраз: Хьаткъоесмэ ялIитIу зыгъогу зэдытет. Сихьаткъуртхэр сымыфызыжыгъагъэхэмэ, къапытIурэр сыжэ кыдаткIоу джы сышысыныеба...

III

Дэдэр хым нэсынклэ джыри бэкIае шыIэу къэуцуи, зиплыхьагъ. Ыпэбзиджынхэр уалгъэхэу жьым хэпами, хыр зыдэгъэзагъэр кышIагъ. «ТIэкIу ськIожьымэ,— зэриIо-жыгъ,— къушъхъэ тIокIэшхом сынэсышт, сипыйхэми ар ягъогуштышъ, дэхъэгъум сыпэлугъольхьанышъ, кIуапIэ ясымытэу яIоф шысIон».

Дэдэр зыфиIуагъэр шыпкьагъэ, сыда пIомэ зигугъу кышыгъэр Iофым зэшIокIыпIэ закъоу иIагъэр джары. Ау лIы къорэгъышхом жьымакIэу къеокIырэри шыпкьэр зыкIасэмэ ащыщыгъэти, къедэхашIэ фэдэу зыкышIи, лъатэмэ-лъаезэ, хьат чIыгур псышхом пэлэпчъэ зышынынэу зыгу къэкIыгъэмэ альэныкъокIэ зыригъэхьыгъ. Шыпкьэр умыIуатэмэ, зэрэщытэу къэнэжынкIи мэхъу, ау пIуатэмэ ары зэрэпшIэжынкIи нэгъу иIэу зыхъурэр, нэужым цIэ гори фаусы, лъапси фашIы — кызипчыпэкIэ, лъэпсэкIоды хъунэу.

А пстэур ымышIэщтыгъэмэ, жьыбгъэр гуIэныеп, хы дэхэшхор хьатмэ атэзыхыштхэми яIушъэшъэныеп. ЕтIани ащ тетымылхьэмэ, хьатмэ къумал къахэкIыгъэу теуцолIэн фаеу хъушт, ары шъхьае ар, апэрэмкIэ, анахь адыгэ къумал-къэрарынчъэми кыпфидэнэп, ятIонэрэмкIэ, Дэдэр имурад Фэнэс нэмыкI риIуагъэп, ежъ Фэнэс къумалыгъэ закъоу ылгытэщтыгъэр — зигъо къэсыгъэ сэнэфы кIадэм ычIэ шъуаеу аугъонэу, ыпсэ зыхэлъ шьоныр кычъыжыгъэу зылъэгъукIэ ары.

Сыдэу хъугъэми, Дэдэр иджэрз паIо зыщыхэу, ышъхьац былацэ еутхыпкIыфэ, игъучI джанэхэр зытыридзхэу, къуалэу блэбыбыкIхэрэр къезгъэфэхьэрэ пкIэнтIэ гъуамэр зыхе-

гъэкIыфэ, ащ ыужы ыплIэIу мэхъаджэхэр тIопкIэкIэир зэфышынэу зэкIешыфэхэ, пыйм ышIэн фаер ышIагъ: бгъуитIумкIи къадзыхьы, шэпхьыр ошъум нахьыеу кытыратэ-къуагъ, зыкыратэкъохмэ агъэупэрэхъуджэзэ, зигъазэмэ, зиухъэзэ ыпIыртIыгъэм, ыукIыгъэм кIэир зэлъакудагъэми, гъунэ зимыIэр пфэхуына, ежъ икъарыу ыухи, гырзымэ, хьапщэхьэзэ, зэхагъэфагъ. Зэхагъафи, кIэпсэ пытэхэмкIэ зэхапхы-хьы, ащ ыцыпэ онэ къопищмэ япхыгъэу ралъэшъожьагъ.

КъямышъулIэрэ къехъуллагъэп, ау къехъулIэн фэе шыпкьэм джы тыкъэсы пэт ныIэп.

Дэдэр хъадэгъум егупшысэщтыгъэп, сыда пIомэ ар зэрэзыфыхьыжынкIи гупшысакIэ джыри ышIэщтыгъэп, илъэ-сишъэ зытIуш джыри ыгъэшIэн фаеу ылгытэщтыгъэти, фэдэ гупшысакIэми зэгорэм есэн ылъэкIынкIи хъуни. Джащ кыхэкIэу, къехъуллагъэр ыгу римыхьыпагъэми, ар зичэзыу Iофэу ылгыти, къэхъунэу къэтым пэплъэнэу рихъухьагъ.

Къэхъугъэр мары: Дэдэр чIыунэм чIадзагъ. Ащ ыужы ылъакъохэр гъучI пшъэхъухэмкIэ апхыгъэх, ылэхэр ыкIыбкIэ щызэтыракъузэхьы, пшъэхъу цыпэр ыпхэкIыкIэ къэкIэу ыбэкъу кыдащыжыгъ, ылъакъомэ къарашэкIыжы, къэ-нагъэр кIашъом хьалкъышхокIэ хагъэпытыхьажыгъ. Джау-щтэу зэпэкъыикъэу, джэхашъоми кIашъоми анэмысэу кIашIагъ.

Ар кыгурыIопагъэп Дэдэр, чIыунэм сычIэсэу сыкъэхъугъ, ыIуагъ, чIыунэ чIэсыкIэ сэра зымышIэрэр, шыпкьэ, моуштэу сыкIэшIэгъагъэп, мырэу Iаеуи спкыынэ-лынэ ныб-жыи узыгъэп, ау узырэ чIыпIэхэр тэрэзэу зэхэсыугуфыкIы-хэмэ, узым уемыгупшысэн зэрэплъэкIыштыми чIыунэм сы-щырагъэсэгъэнба?

Дэдэр шыгъынхэр зыщатхьыхэм, нэбгырипшIы фэдиэу къеуцокIыгъэмэ ажэхэр кыIузыгъэх: ыбгъи, ытхи, ылэхэри, ылъакъохэри цы шIуцIэ тIыргъокIэ зэхэкIыхьагъэх, мыжъоб-гъу-мыжъобгъоу, мыкырышхохэу, уанэсмэ, пчыкIэр къахэджэгукIыштым фэдэу, лыпцэхэр зэхэгъэтIысхьагъэх, зыкIырыужыымэ, пшъэхъухэр ыгъэтакъохэзэ, щытхэр зэбгы-ридзынхэшъ, машIор кыхэустхъукIэу чIыунэм зычIыхы-жынынэу кыпщэхъу.

МэфипшIым кыкIоцIы чэзыу-чэзыоу пыйхэр еплгыгъэх Дэдэр, ащ фэдиным ежъыри ыл узыгъэ, икъупшъхьэхэр зэрэшхыгъэх, ау ежъ кызыхигъэщыгъэп.

Япшыкгузэнэрэ мафэм кырагуагъ:

— О уидунэе юфхэр уухыгъэх, ау узэпкырызэу, бадзэмэ уауцэгъужыфэ, ппсэ шюижыты тлэкгу зебгъэуклыхъэ пшюигомэ, пкьохэр кытфащэх. Ахэр опсауфэ, тэ хы гьогум рэхьат щыдгъотыштэп.

— А зыфашъюрэмэ джыри ны быдзыщэр аугъушыкыгъэп,— джэуап аритыгъ Дэдэр.— Янэ зафэгубжыкIэ, дэкIыхэшъ, лъапэкIэ гуашъхъэхэр зэщатых, сэшхо тыкукIэ мэзыкьохэр раутых, игъом амыгъашхэхэмэ, мыжъожьымэ яцэгъух, чIыгуанэмэ арэпшыхъэхэшъ, хъэкIэкьокIэжъэу къарафыхэрэмкIэ къэдз-нэдзы зедешIэх. Шъхъэубатэх!..

А гушыIэмэ пыйдзэр рагъэгупшысагъ, ау хым гутхэр сыдэуштэу зэкIэкIожьынха:

— Тэ къэтIоштыр къэтIогъах, ахэми зэгорэм яЮф тIони, ау икIэкIыпIэ реткIомэ нахышIу.

— Сэ спсэ шъузэрэфимытыр шъо джыри кыжъугу-рымыгуагъэмэ, ащыгъум скьохэмэ шъуанахъ дел.— Зыгорэм егупшысэ зэрэшюигогор кыушыхъатэу, Дэдэр ынатIэ зэлъэпIэ закъо горэ кыхъэщыгъ.— Ащыгъум моуштэу тшIын: Хъаткъоесмэ яхабзэп яхъульфыгъэхэр зэкIэ зэдыдэкIхэу. Арэу зыхъукIэ, сэ зэрэсIоу шъупсэумэ, шъуиЮф кыкIынкIи мэхъу. СIэхъомбэшхо пыжъугъэчъыри, сшъхъа-цы щыщ IапIэ къешъущэкI, джар сишъузыжъэу Гошэндэ хъабзудым ишагу дэшъудз. Кытежъугъэзэжъымэ, сишъэо нахыжъы шъукъыгъотышт. Ау кызыжъугъэсыкIэ, нахыпэрапшIэу изакъоу садэжъы кычIэрэхъ. Ащ иЮф шъуIомэ, адрэхэри джауштэу кышъуIэкIэхъащтых.

— Зыогъэлыхъужьыми, о ппсэ цIыкIу пае пкьохэр бгъэкIодыщтых! — къэгущIуагъэх Хъаткъоесым ипыйхэр. ЫIэхъомбэшхо ягуапэу пагъэчъи, ышъхъацы IапIэу кы-хаупкIыгъэм кIоцIащыхъи, нэбгырипшI атIупщыгъ. Гошан-дэм ихапIэ нэхси, Юфтабгэмэ чэу лъагэм щыхъагъэр шъхъа-пырадзыгъ.

А сыхъатыпэ дэдэм, цубжъэм фэдиз Iэхъомбэшхор ша-гум зыдадзэм, а шагум Гошандэ ишъэуитф дэтыгъ. Анахы-жъым осэу къесырэр дифыежъыщтыгъэ, ащ кыкIэлъы-кIорэм чыгыжъ гъугъэу кыльэшъугъэхэр IэдакъэкIэ ыкьу-тэщтыгъэх, агурэм ощыкIэ ыльэбжъанэхэр пиупкIыщтыгъэ, къэнэгъитIумэ мэзыкьо пIашъэу псаоу къафыгъэм ыцэпэшIо-нитIу бгъуитIукIэ зэпакъудыщтыгъэ.

Шъхъац IапIэм кIоцIыль Iэхъомбэшхор зэшитфымэ аз-фагу ифи, зы тIэкIурэ рэхъатэу щыльыгъ, етIанэ цым кыкIо-цIыкIи, IэбжъэнакIэм зытыригъакIэзэ, Гошандэ игъэспсэфы-пIэ унэ фиузэнкIыгъ.

— Мор сыд? — ыгуагъ анахыжъым ос чIэгъым чIэтэу.

— Шъольэгъуа? — чыгыжъэу IэдакъэкIэ зэпиутыгъэр шагу хъаку лъэныкъомкIэ ыдзыгъ ащ кыкIэлъыкIорэм.

— Зыгорэм яхыщыр ар,— ышъхъэ кыIэтыгъ ощыкIэ зыльэбжъанэ пызыупкIырэм.

— Тянэ тежъугъэупчI,— агуагъ адритIоу кьо губжыгъэр ыцэпэшIонитIукIэ зэпэзыкъудырэмэ.

Дэдэр ыIэхъомбэшхо зыкIоцIыльыгъэ шъхъац IапIэм гъомэ бзаджэу кыпыхырэм кырищыгъэу, Гошандэ шагум кыщыльэгъуагъ. Iэхъуамбэр кышти, цым кIоцIищыхъа-жъыгъ.

— Ео-оишхомэ сахыжъынэу ащыгъум сипIалъэ къэ-сыгъэшт... О укъэзыуфагъэр, лIы мыгъу, хэты зэкIифэжъын? Къабгъэлъфыгъэхэри ащ иамалыжъхэп, ау ахэр арымэ узщы-гугъыжъынэу кыпфэнагъэхэр, о пIэбжъэнакIи сымыгъэу-зэу, кыпфэзгъэкIоных. О усимыIэжъыщтмэ, къэслъфыгъэ-хэри сыдкIэ сибылымыжъых... кысфэгъэгъу, си Тхъэшху... Тэбэрэкъ,— еджагъ анахыжъым,— агъунэрэ чIыунэм уишырэ уиIэшэ-шъуашэрэ чIэбгъотэщтых. УдэкIымэ, уапэ иль гъогур кыюзыIоштхэр бгъотыщтых.— Унэм ихъажъи, кьошын цIыкIу кырихи, кыритыгъ: — Мыщ епшIэщтыр уятэ кыуиIошт.

Тэбэрэкъ хъанцэр чIидзи, шыр кычIищыгъ, Iэшэ-шъуа-шэхэр зэригъэкIухи, шэси, къэлэпчъэшхом елъагъ. Ос кыз-щемысрэ чIыгум нэсыгъэ кьодыеу, къаЮфтагъэмэ акIэхъагъ. Апэу зэолIагъэм ышъхъэ шIуиупкIыгъэти, адрэхэр къеу-пчIыгъэх:

— Тигъусэ уукIыгъэ, ар сыд зытепшIыхъагъэр?

— Хъаткъоесмэ джар ясэламхыкI,— ыгуагъ Тэбэрэкъ.— Кыжъугурымыгуагъэмэ, джыри зы сэлам кышъыосхын.

— Къыдгурыгуагъ,— агуагъ адрэмэ.

— Мэфэ тхъапш тапэ иль гъогур? — яупчIыгъ джыри.

— Мэфибгъу гъогу кытфэнагъ.

— ЛъытакIэмэ сафэIазэп, бгъур сыдым фэдиша?

— Тэ нэбгырибгъоу джы тыкъэнагъ, джащ фэдиз мафэ-рэ тыкIошт.

— Ари кызыгурыуапэрэп, ау ащ шыкІэ иІ,— ыуагъ Тэбэрэкъ, ежъ зэриложыгъэр шъхафы: «Мафэ къэс зы сыукІымэ, хэкІыгъэри сшІэн, къанэрэри сшІэн, зи кызымынэжыкІэ, сигъогу сыухыгъэу кычІэкІын».

Джауштэу эзэрэгъэхыжъэхи, къаофтагъэхэр Тэбэрэкъ ыпэ итхэу, тыгъэр къуахъэ къэс зы нэбгырэ ыукІымэ, тыгъужымэ ахыгъ ариложыгъэ, пыидзэр къызэлъагъом, аужырэм Хъаткъоес сэлам рихыжыи, ахэхагъ. ЯцІыфхэм къазыкІэупчІэхэм, Хъаткъоес хабзэмкІэ ышымэ къахыакІэхэу ариуагъ. Тэбэрэкъ ятэ дэжъ чІащи, пчэдыжыи къылтыкІонхэу кыырауагъ.

— Тят,— ыуагъ Тэбэрэкъ,— гъэшІэгъонэу усэлъэгъу, тэ тихабзэмэ ахэуцорэп мы ослъэгъуллэрэр: ущытэп, ущысэп, ошъогуми ушэсыгъэу уихыагъэп.

— Уятэ хъэмэ ашх,— ыуагъ Дэдэри,— Хъаткъоесмэ къяхуллэрэм цІыфмэ хабзэ хахы, нахъ хабзэ афыхахыгъахэу псэухэрэп. Моу сыкъыпых.

Пшъэхъухэр зэриххи, ятэ шъхафиты зешІым, Дэдэр къэупчІагъ:

— Уянэ сыд кыуитыгъ?

— Мыры,— ыуагъ Тэбэрэкъ, ыгуужъуакІэ къошын цІыкІур кыдихи.

— Шэгущо рыгъэуцІынзэ, зы тІэкІу скІышъо кыщыф.

Ятэ зэриуагъэу Тэбэрэкъ ышыгъ.

— Джы уасІорэм къедэлъу, кІэлэхъу,— ыуагъ Дэдэр.— Сэ зызгъэпсэфышт, бэшІагъэ сызкІэшІагъэр. Къысщыпфагъэм кІуачІэ сигъэшІыжыышт. О чІыунэ къуапэм щегъажъэри, уикъамэкІэ чІырытІы гъогу шы. Нэфшъэгъо мэзахэу езгъэжъэнышъ, сэ сызэошт. ГушІо мэкъэшхокІэ къагъээзжынышъ, саукигъэу къашІошыштышъ ары, ахэр зычъежъхэкІэ, гъогоу пІыгъэмкІэ кычІэкІыри, укъамылъэгъоу мыщ сыкъэлъэшъужъ, къошыным итым щыщ джыри къысщыфи, мы сызэрэплъэгъугъэу нэфшъагъор къэмысызэ сыкІэшІэжъ.

Ятэ кыІорэр амыгъэцакІэу Хъаткъоес шъаомэ яхабзэп. Тэбэрэкъ ятэ кызэриуагъэу псэугъэ. Дэдэр, нэфшъагъом ыкъо илэшэ-шъуашэхэр зыпилъэхъэхи, ежъ ычІыпІэкІэ Тэбэрэкъ кІишІагъ, пшъэхъу цыпэр цапэкІэ кыкъудыймэ къытІэтэшъунэуи ышыгъ. ШпункІы къэхъуфэ зэуагъэ. АукІыгъэу аІуи, пыймэ къагъээзжыгъ, ащ лыпытэу чІыунэм чІахъэхи, «Дэдэр» рауагъ:

— Пкъо тыукІыгъэшъ, кыкІэлъыкІорэм лъыдгъэкІоштых, ахэр къэсыжыфэ, хъэкІэкъуакІэмэ уишъао зэбгыратхыжыын. Умыделагъэмэ, зырызэу къытэззонхэу укытэзэгъыны! ЯтІонэрэр къэсыфэ тэри зыдгъэпсэфын, тешхэн, тешъон. Пчэдыжъ Іофтабгъэхэр ежъэштхэшъ, зыкъэгъэхъазыр.

«АнахышІур къыддэмыхъугъэми, анахыеми джырэкІэ тырихыыллагъэгоп,— егупшысагъ Тэбэрэкъ.— Тятэ ежъ зыфаер ешІэ, тэ тшІэ тшІоигъомкІэ тыупчІэжыын тыфитэп».

Ауштэу егупшыси, цапэкІэ пшъэхъу пакІэр кыкъудыигъ. Шъхафиты зишІи, чІырытІы гъогумкІэ чІэкІыгъ. Пыим ихъэдишъэу, бгэнэжъ утІэрэбгъугъэ фэдэу щылымэ шъэджашъэу, нэфышъэ жъуагъоу ятэ къахэлыдыкІэу ылъэгъуи, зэрыкІогъэ гъогумкІэ кыльэшъужыгъ, къошыным итымкІэ ыІэгущоохэр ыгъэуцІынхэзэ, ятэ зелотыхъэм, ыпсэ хэтыгъэти, зыкышІэжыгъ. Нэф къэшъы зэхъум, Дэдэр кыуагъ:

— Джы къэкІоштхэшъ, сэ сыкІэшІэжыри, о чІэптІыкІыгъэм ипшыхъажъ, ятІэри кыІутхъожъ.

Ятэ зэриуагъэу Тэбэрэкъ ышыгъ.

Пчэдыжыым пыйхэр кызычІэхъэхэм, Дэдэр Іэхъомбэшхоу пымытыжыым кыготыр паригъэупкІи, ышъхъац щыщ ІэпІэ цІыкІум кІоцІащыхагъ. Ар ашти, Іофтабгъэхэр гъогум техыагъэх. Хъалыгъу такъыррэ псы Іэгубжъэрэ ыпашъхъэ джыри къырагъэуцуагъ — еплъымэ ехъуапсэу, нэсын ымылгъэкІэу.

ЗэкІэ зычІэкІыжыым, Дэдэр ыкъо еджи, зыкыыригъэтІэтэжыгъ.

— МэфипшІ гъогу апэ илъышъ, ащ нэфэ мыщ зи кыычІэхъащтэп, тышхэн. Лы гъэгъугъэ такъыр заулэ уянэ уиальмэкъ кыырилъхъэгъэшт.

— Сэ сыкъэкІофэ ащ фэдиз тешІэгъагъ, кІохэ зыхъукІи ащ фэдиз уахътэ ыхыштымэ, ар тхъапш, тят?

— Джы гъогум фэнэлъасэх. ПшынахыкІи нахъ къеужыырышт.

Іофтабгъэхэр Гошандэ ипсэупІэ зынэсхэм, зэшипІыр шъхаукагъэу, жъэу апэбзыджыммэ къарыкІырэм ашъхъагъы къуалэ кыыримыгъахъэу тыгъэм хэлъыгъэх. Гошандэ къэбар паплъэщтыгъэти, ышъхъац итэкъухъагъэ ыпашъхъэ щыутысэу лъэгущым тесыгъ. Цы ІапІэу кыдадзагъэр зызэ-кІоцІехым, Дэдэр ылъэхъуамбэ джыри ылъэгъугъ.

— Мыщ лъэу кIэчыгъэм ыуасэ хъунэп къэзгъэшIагъэм хуульфыгъэу сызтеплъагъэр. Ори сыгужъуакIэ удастхъэмэ, лъы фабэу скIэтымкIэ сигукIэгъу кыплъыIэсын, хытIу-мэ агу кыкIыгъ... Гъолай! — джагъэ Гоцандэ, — уишырэ уиIашэрэ зыдэшыIэр джы ори ошIэшъ, пшынахыжъ ыуж ихъ. — Ар ыIуи, къошын цыкIуи кыыритыгъ.

Гъолае шэси дэкIыгъ. КъаIофтагъэмэ закIэхъэм, ауж ит нэбгыритIур риупкIэхыгъ. Ар зытыришIыхъагъэмкIэ къеупчIыгъэхэти, ариIожьыгъ:

— Ар Хъаткъоесмэ ясэламхыкI.

— Апэрэм зы ныIэп ыукIыгъагъэр, — заIом:

— Ащ нахыбэ къыфэлъытэрэпышъ ары, сэ сэламитIу кышъосхыгъ, — ыIуагъ. — ТежъугъэлъэкIон, мэфэ тхъапшырэ шъукъэкIуагъа?

— МэфитфыкIэ тыкъэсыгъ.

— Ашыгъум шъузэрэлъхъупхъэм пае, сэри сисэлам нахъ кIыхъэ сшIын, — ыIуи, джыри нэбгырищ ахиути, езэрэхыжъагъэх. Тыгъэр тIысыжъы къэс зы нэбгырэ ахигъэзызэ, пыидзэм изакъоу ехъулагъ, игъусагъэхэр зыдэхъугъэхэмкIэ къеупчIыгъэхэти, Хъаткъоесмэ хъакIэхэр псынкIэу амытIупшыжыхъу ариIуагъ.

Гъолае чIыунэм чIащи, ятэ къылъэханагъ. Дэдэр ыкъомэ ариIуагъ:

— Гъолае иIэшэ-шъуашэхэр зыпыслъхъанхэшъ, сэ нэфшъагъом заом сыкIощт. Тинасыпышъ, зэкIэхэмкIи тызэфэд. Шъо чIырытIым шъуисыгу. Ащ къынэужыкIэ шъузэрэпсэуштыр Тэбэрэкъ ешIэ.

Нэфшъэгъо мэхэхэу Дэдэр чIыунэм чIэкIи, заор ыублагъ. Хъаткъоес хабзэкIэ, къызэмыплъэкIэу, ыпэкIэ омэ, ыбгъуитIукIэ ритэкъокIэу, дзэм кIоцIырыкIымэ, кытыригъэзэжъэу, мэфэ ренэм язэуагъ. ФэмыукIочIыжъы зэхъум, псы нэпкъым радзыхи, псэу къыдифыгъэм ежъхэри кыырифыжъэжъхи, «тыукIи, псым едгъэтхъэлэжъыгъ» аIозэ, къэкIожьыгъэх. ЧIыунэм чIахъэхи, Гъолаеу кIэшIагъэр Дэдэрэу ашIошIызэ раIуагъ (Тэбэрэкъ чIырытIым чIэсыгъ):

— ЯтIонэрэ кIалэми иIоф тIуагъэ, къэнагъэхэри къэгъэсых, тэ ешхэ-ешъо тшIышты. — Ар аIуи, чIэкIыжъыгъэх.

Тэбэрэкъ пшъэхъухэр къызэриххи, Гъолае кыпихыжъыгъ. Чэщныкъомэ адэжъы чIыунэм чIэкIыхи, ятэ лъыкIуагъэх. Псэу къыдэкIыгъэр нэпкъытIумэ адагъэзыхъажъи,

Дэдэр къыздехъыем, ышъхъац бырацэ къаубыти кыыхалъэшъужьыгъ. ЧIыунэм къахыжъи, къошыным ит уцыр щафагъ, зыкызешIэжъым, лы гъугъэ такъыр заули рагъэшхыгъ. Жъы тIэкIу кызыIохъажъым, Дэдэр ыкъомэ ариIуагъ:

— Мэфищырэ сязэожьын слъэкIыштытэп, шъоры сIо-нышъ, зэшхэгъум пIастэу шъушхырэм фэдиз итIукIи шъуфэлэтыжъырэп. Нэбгыритфы шъухъумэ, псаоу шъухэмыкIыжъыштытми, пыидзэми сабый тэрэз зыхэкIыжъын кы-хэшъунэнэп. ШъушынахыкIэ нэбгырищэу къэнагъэр джы кыызэдэкIонхэу сшIышты. Ахэр кызысхэрэм ыужы мазэмрэ тыгъэмрэ ошъогум зэдитыштытх, арышъ ныбжъыкыуитIу сшIэшты, сэ ящэнэрэу сыхъушты. Джар аужырэ заоу сшIышты, сишыжъы сыкыраутэхыфэ, спсэ хэтэу онэгум зыкырызгъэхыштытэп. Ащ ыужы шъуянэ шъуигъэшхыгъэмрэ сэ кысэшъульэгъулагъэмрэ шъугу къэжъугъэкIыжъ. Охътэл тешIэ хъуштытэпышъ, пчэдыжъы кыызчIахъэхэкIэ, ащ ыпаIоу сыкIэшъушIэжъыри, шъэуиштымэ алъызгъэкIоштытх.

Нэфшъагъом Дэдэр кIашIэжъи, ыкъомэ загъэбылтыжъыгъ. Пыим илIыкIохэр кыызчIахъэхэм, Iэхъомбишъэу зы Iэм кыпынагъэр паригъэупкIыжъи, ышъхъац IапIэ ящэкIыгъэу аштыхи, ежъагъэх. Ащ ыуж ишъаомэ къатIэтэжъи, Дэдэр кыIуагъ:

— Джы мыхэр мэгушIохэшъ, мэфищыкIэ нэсыштытх. МэфитIукIэ шъушыхэр къэсыштытх, ащ нэсфэ сэ сычъыешты.

Дэдэр зыхэчъыем, Тэбэрэкъ етIысылIи, ятэ ышъхъэ ыко-кIы рилъхъагъ. Гъолае егъолъыли, ятэ ыпкъы шыщэу тэфэщтыр зытырилъхъагъ.

Пыим иIофтабгэхэр гушIом хэтхэу Гоцандэ ипсэупIэ нэсхи, Iэхъомбишъыр шъхъац IашкIэм зэрэкIоцIылъэу шагум дадзагъ. Зэшитфымэ агурэр, къэцыгъуанэу кыуубытыгъэмэ ыгужъуакIэ дашхыкIэу, ежъ шэпIэстэ шыуаныр ышхэу шы-сыгъ, адрэмэ чыгъ лъэгэ шъхъапэхэр къауфэхэмэ, зыдырагъэдзыезэ, жъым хэтхэу ныбаджэхэр къаубытыгъэхэу къефэхыжъыштыгъэх.

Гоцандэ зэпэнэфыжъэу шагум дэтыгъ, сыда пIомэ чэ-щыми ыумзэхъырэп, мафэми ылыщIэрэп, ыгукIэ кыинэу ылъэгъурэми инэплъэгъу чэфынчъэ ышIырэп. ЦыIэуадэу ыпашъхъэ кыифагъэр ышты, Дэдэр зэрэдэкIыгъэ лъагъомкIэ бгыбзэ Iаехэр ытIупшыгъэх: «Джы нэсфэ скIэхэпхыгъэр пшIома-кIэу, джы зэуапсэу спсэ хэохыжъы, ара, емынэмэ афэмы-

хыгыгъу, хъ гъорыкломэ якломдылэжыгы? Шъэуитлур слыпхыгыгъу, къэнэгъищми уакъылыгъэбэжы, ара? Е о узгъотыжын, е шъуашыщи симылэжыкхэу сыкъэнэн...»

— Тэбэб, Бэбэт, Темзагъ,— джагъэ Гошандэ,— шъуишыхэмрэ шъуиашэрэ хъазыр, шъушымэ ягъогу шъурыгъуаз! Шъуеужьыр!

Ишъэуищ елбэтэу зыдэклым, Гошандэ зэриложьыгъ: «Псэ зыпыт къэкложьымэ, сэ сигъэтылгыжын. Сэщ пае къэнагъэп, лыжъ мыгъу, плэхуамбэу пябгъэуклыгъэ пэпчъ сильфыгъэ остыгъ...»

Тэбэб, Бэбэт, Темзагъ алоу Иофтабгэмэ заклэхъэхэм, чъэм хэтхэу Хъаткъоес хабзэклэ зырыз ахагъэзыгъ. Ауштэу зябгъучъэхэм, Иофтабгэхэр къэупчлагъэх:

— Сыд пае ауштэу къыташъушлэрэ, тэ тыкъаИофтагъ нылэп?

— Макъэ горэ таклыбы къыщлэуа? — къызэмыплэклэу къэупчлагъ Тэбэб.

— Таклыбы макъэ къыщылун фита? — къыгурылуагъэп Бэбэти.

— Хъаткъоесхэр зэбгъучъэхэрэп алыджэжыкхэрэп,— ар ылуи, Темзагъэ къытыригъази, къэнагъэхэри ыупклэагъэх.— Шъутищыклэгъэжэп, шъо шъуапэ къэклогъагъэмэ яхъэдэ шъумэжъэу тынахыжыкхэмэ къычлاناгъэмэ гъогур къытагъэшлэшт, ау хъэдэ гъогур тиунэ зэрэклуаллэрэри дэгъоп.— Ар джырэклэ иаужырэ гушылэу, ежъхэм аукыгъэхэр тлоклэшхо горэм дитэкъуагъэх, ашнахыжытлумэ аукыгъэмэ ащыщэу зэбгъучъэхэрэри зырызэу клэйхъотэжыкхэмэ ади-дзэхэзэ, пыидзэм иуцуплэ къэсыгъэх.

— Арэп, къэтлофытэрэм щыщ гори тлэгъужьырэп, тыдэ хъухэра ахэр? — къяупчлыгъэх зэшищмэ.

— Апэрэмэ башэ ашхыгъ,— ылуагъ Тэбэб.

— Ятлонэрэмэ башэ рашъугъ,— ылуагъ Бэбэт.

— Ящанэу къэжъугъэклуагъэхэр апэрэхэми ятлонэрэхэми аклэхъажыкхэмэ ашлоигъоу къызэдэуцугъэх,— ылуагъ Темзагъи.

Ащ фэдэ джэуапым ыгъэрэзагъэгохэу къычлэклын, зэ-шыхэр Дэдэр зыдэщылэ чыунэм ащлагъэх.

Ятэрэ ыкъохэмрэ зызэрэгъотхэм, зэфэдэкъабзэхэу шъхъэбырацэхэу, лэм-лэмхэу, мыжъо тыкырышхо фэдэу зэхэуклагъэхэу зэхэтлысхъагъэх. Аужырищыр ялалъмэкъмэ

арылэбэжыкхы, лы гъэгъугъэ такырхэр къарахыгъэх, ахэр зи амылоу зауцэгъухэм, Дэдэр къылуагъ:

— Шъуанэ мыщклэ лазэ, такыржыкхыер зэбгъэхыклэ, ныбэм щызэбгырэклыжыкхыгъ, укъегъэшхэклы... Джы шъу-къэдалу шъо, нахыкыищыр. Иофым икыхъаплэр шъушына-хыжыкхымэ къышъуфалотэшт, иклэклыплэр арымэ — нэфшъа-гъор къэсыгъ, сэ сычлэклышт.

Дэдэр Тэбэб ичатэ ыштагъ, Бэбэт ишъуашэ зыпилъ-хъагъ, зычлэклым, Темзагъэ ишы тетлысхъагъ. Мазэр зэрэлъа-гъэзэ, тыгъэр къэлэгъуагъ, пщагъори лужъоу къегъолъэхыгъ. Тыгъэми ныбжыкхэу регъэдзы, мазэми ныбжыкхэу регъэшлы, ежъыри зы лы шлыгъэшлы, Дэдэр Дэдэрищэу пый-мэ къащыхъуэ зэоныр ыублагъ. Ныбжыкхэхэр ыпэклэ щылэнхэу зегъазэ, ахэмэ залгызыдзхэрэр еупклатэ, джауш-тэу дзэм ызыныкхор пигъэугъ, ау пщагъор текли, мазэр къо-хъажы, тыгъэри пщэс кыбы зэхум, «зы нэбгыр нылэп къэ-нагъэр» алуи, пыйхэр къэзэрэгъэгъушлуагъэх, къытехъэхэмэ, къеохэзэ, къушъхъэ зандэм дафыагъ. Ащ тетэу зэплъэм, Дэ-дэр псыолъэшхор чыжъэклэ ылъэгъугъ, «Я си Тхъэшху,— ылуагъ,— мор зиинагъэр хэти фэхъуныеба, сыд пае тызэ-рэуклыжыкхырэ?» Ау зэрэхъатыри, Гошандэ къырилуагъэхэри ыгу къэклыжыкхы, зэоныр ыублэжыкхыгъ. Пыйри нахыеу къэ-губжыгъ, аркъэн кыхъэхэр тырадзэхэзэ, ыли ылъакъуи ыгъэ-хыежыкхын ымылэклынэу ашлы, зэдэлэхи, зелунклэхэм, лы мэхъаджэр зэпэзэладжэу къушъхъэм къырадзыхыгъ.

— Тятэ нэмыкы ащ фэдэ макъэ къыпылуклын ылъэ-кыштэп,— ылуагъ Тэбэрэкъ, гырэ макъэу къэлугъэр зызэхе-хым.

Ащ ыужы чыунапчэу къылуутыгъэм жьыорышхо къыклэлъыклуагъэти, Гъолае къылуагъ:

— Тятэ нэмыкы ащ фэдэ жьышхо къылууклын ылъэ-кыштэп. Жъэу хэтыр зэклэ кыхэклыжыкхыгъэн фае.

— Ащ жъэу хэтым тэ тыщыщыба? — къэупчлагъэх Тэ-бэб, Бэбэт, Темзагъ.— Мары тэ тыпсау.

— Ащыгъум неклэх! Тятэ ижыкхылаплэ тырэгъуазэ! — алуи, зэшитфыр чыунэм къычлэзэрэхыгъ.— Шы тытесэу тынэ тыкылыфгыгъэп,— ышнахыкхэмэ къяпллыгъ Тэбэ-рэкъ.— Лъэсэу тапежъэмэ, тятэ тыкъаригъэлъфыгъэмэ, хэта шыу тызымыгъэхъуштыр? Морары бырсырышхо апылэу, гушлогъо макъэр апылуклэу къэкложыкхы. Сэ агупэклэ сыкы-

кIы, Гъолайрэ Тэбэбрэ сэмэгубгъоу, Бэбэтрэ Темзагъэрэ джабгъу зафэшгъушI. СаклоцIырыкIэу кытызгъазэмэ, агузэгъу тыщызIокIэшъ, зыкъэтэлъытэжы.

Тэбэрэкъ зэриIуагъэу ашIи, ар дзэм кIоцIырыкIэу кытыригъээжы къэс гузэгупIэм щызэлукIэжыкхэзэ, яцэнэрэ зэфэсыжыгъом пайдзэр аухыгъ.

— Тятэ пIэшъхъагъы фэтшIынкIэ икъуна мыхэр? — пый хъадэмэ ахаплъэзэ, кыIуагъ анахыкIэу Темзагъэ.

— Тятэ къэтымыгъотыжызэ, ибэн умытIы,— джэуап кытыгъ анахыжъэу Тэбэрэкъ.— НекIох, тятэ тылбыжгъу-гъэхъу.

Дэдэр ылъакъохэр къушъхъэ лъапэм егъэкъугъэхъу, ыпкъ шъэджащэ шъофым игъэIагъэу щыльэу къагъотыжыгъ.

— Зыщэтым нахы зыраутым нахъ ины хъугъэ,— кыIуагъ ащыщ горэм.

— Щэбзащэу хэлугъэмэ уагъэлъэгъужьырэп,— кыIуагъ нэмыкIымы.

— Щэбзащэхэр зэрэхэлъхъу тхыжыкхыщта? — къэупчIагъ джыри зы.

— Мыщ щычIэтэжгъугъэтIэжыри, къушъхъэр ыкIыIу тедгъэожьын...

— Делагъэхэр шъумыIоу, аркъэнхэр тешгъухых,— зэранахыжъыр ыгу къэкIыжыгъ Тэбэрэкъ.

Дэдэр аркъэнхэр тыраххи, бэцкIэхэр фашIыхы кырахыжъэжыгъ. Джауштэу къэкIох, къаушэкIурэр ашхы, псылъэбанэхэмкIэ загъэшъокIы...

Щэджэгъонэ стырэу, мэз жъаум зыцагъэпсэфызэ, лIы горэ къакIоу алъэгъугъ: хульфыгъэу зыкIалъытагъэр ныбэшъоу къуигъэти ары. Игъончэдж лъэпэ лъэныкъо делъэшъу, шъхъапцIэ, лъапцIэ, ордэ къеIоу ежъ кышIошIы, нэмыкIымэ къашIошIыцтым зыкIи ыгъапэрэп. Джауштэу къакIо фэдэуи, къэукIорэи фэдэуи къэкIуатэзэ кынынэсыгъ. Ежъ кыкIэчъа, хъаумэ чIыгум кыхефызыкIа — илъэуж цIынэ, тIэкIу тешIэу, нэпIэгъу горэкIэ ащ урыплъэмэ, ылъакъо зынэсыгъэ чIыпIэ пэпчъ сэнэшъхъэ бжалэ кыщэлъагъо, нахъ чыжъаIоу ыкIыбыкIэ уплъэмэ, кIэдэ зэщыIулагъэ кыльэукIорэи.

— О-хъа-хъай,— ыIуагъ къэсыгъэм, къетIысэхыгъ, ау нахъ цIыкIуи хъугъэп, нахъ ины хъугъэуи гу лъатагъэп.— Шъуятэ делэжъым сэнэф кIадэу хъазыры хъугъагъэр сшIуи-

гъэутхъуи, симыгъатхъэу ишъужыгъагъ, джы зимыгъор кысылъэчъэ... Шъуинасып, кIэлэхъухэр, шъуукIыгъэр зэкIэ шъуаужы итэу кызэремыжъэжыгъэр нахъ, тыжгъугъэтIы-лъыжъ аIоу, бэн тIыным шэхъурэ Iоф шъуимыIэжъэу кышъу-фэнагъэр къэжгъугъэшIэжыни. Лъы зыщамгъэчъэгъэ чIыгу сэнэшъхъэ кыщызгъэкIэу, санэ щысшIэу ащ сыщешъожы-гъагъэмэ, джащ сыхъаныбэжъы идагъо щызгъэкIодыни. Ащ фэдэ чIыпIэ щыIэу шъошIа шъо, Хъаткъоес щырхэр?

Ышхъэ цэу ехыгъэр ыбгъэгу щытIыргъожыгъэу, ытхэу пкIэнтIэ щыугъэм ыгъэхъупцIырэм зэрэнэмысышъурэм пае ыпхэ дэтIэхъожъэу, IупшIэ гъукIагъэхэр фызэнэмыгъэсыжъ-хъу апашъхъэ лIэу кытIысхъагъэм зэшыхэр езэрэгъэплъы-гъэх. «Шъхъэп, лъакъоп»,— зым зэриIожыгъ. «КIуачIэп, лъачIэп»,— егупшысагъ адрэр. «Гъогу тет, ау гъогу иIэп»,— ыIуагъ яцэнэрэм. «ЗыдэгущыIэрэр ылъэгъурэп... узэхъонын нэмыкI дунаим темытэу кыщэхъу»,— джащ фэдэ гор къэнэгъытIумэ агу кыхыгъэщтыр.

— Дэдэр, Дэдэрыжъ,— ыIуагъ Фэнэсы, кIэдэ зэкIэIула-гъэу кыкIэхъагъэр ешъутыри зэкIигъэчъэжыгъ.— УипIалъэ къэсымэ, сэ къэсшIэшт... Дэдэр дел, дэгъу узэрагъэукIорэи-жыгъэр, плъакъо узтетым, пшъхъэ уашъом кIаоу кыпшIо-шIыцтыгъэ, джы узыраутым, акъылэу уиIэм лъакъоу пкIэтыр зэрэнахыбэр къэпшIэгъэнщтын. Узтеуцорэр пхырыууфанэ-зэ, чIышъхъэшъо зэныбжъ дахэхэр быргу-сыргу пшIыгъэх. УчIамытIэжымы, гъомэ бзаджэу кыппихырэм шъумэ-жышх хъэкIэ-къуакIэхэри кыуигъэкIолIэныхэп. О-хъа-хъай, шъо шъуукIыгъэр зэкIэ сэ сакIыIу илъэу къесэхъакIы, сэ-нэшъо сызышIыгъэмэ ари ащыщынкIи мэхъу. Ори учIыунэ цIыф, къабгъэлъфыгъэхэри чIыунэ нэгух... Уинасыпмэ, уи-хъадэмэ якIый макъэмэ сэ сыхъохъубжъэхэр апэ ишгынхэшъ, Тхъэшхом кызэхихын. О-хъа-хъай, зыщемышъохэрэм щэ-гъых, зыщымыджэгухэрэм щэхъушIэх, джыри цIэ зыфамы-усыгъэхэри зэрэукIыжыых, амыукIыгъэу къэнагъэмэ пэнэп-цIэ сэрайкIэ зыкъашIыхъажы... Делэ куп, шъуятэ джыри ыпсэ шIоижъ зэрэхэт, шъульэгъурэба — щэбзащэу хэлугъэмэ гокIэ цIыкIухэр къадэчъэхы. Ауштэу шъунэсыжымы, шъуя-нэ ыпашъхъэ мэз псау ижгъугъэукIорэежыкхы. Шъукъэзыл-фыгъэм ышъхъацышъохэр ретхыжыых, зимыупIэIужыпэзэ шъунэсыж!

IV

Фэнэсы ипцЫрэ цЫфмэ яшгыпкээрэ зыми зэхифын ылтэкЫгыгэп, ау зэшитфымэ ятэ кызырахыжыбжым, Гошандэ бгыбээр кыИутэкьоу шагум дэтыгь.

— Уиигьорэ уиджагьорэ кыызгурэИофэ, уиИэшлурэ уишлугьэрэ зэхэсшЫкЫгыгэп. Непэ кьэс Иэхуамбэхэр кысэпИэсклухэу сыгужьуакИэ дэлгыгэх, джы хьамлыу пЫтЫгыгэхэу гомыИоу скЫшьо кынэсых. Хьитлумэ агу кыкЫгыгь, сыозэшыгьэу гуцафэ озгьэшЫгыа, сыууджэгьугьэу, ИэнтэгьупэкИэ сылугьэкИотыгыа, о улъэпаомэ, сэ семыбэджыгыа, щэ кыптефагьэмэ, сыпцЫмамэзэ ар сэ скЫшьо кыыхэсымыхыжыгыа?.. Очьеомэ — сышысыгь, ушысымэ — уашьхьагы ситыгь, ушытымэ — жьау зыпфэсшЫгыгь, сэ спсэ макИэ схэмыгьукЫжыызэ, о, псишгэ зезыхьагьэр, тыдэ уежьагыа — сыкьаджэмэ зэхэмыхыжыынэу, сыкьачьэмэ сыкыпкИэмыхьанэу?.. Чэщэу кыбдисхыгьэр сиунэ кысэпхьэнкЫкЫжы, мафэу кыбдэзгьэшИагьэр сишагу кыдэсэтэкьужы. Сисабыитф зыфэстыгьэ нэпэнчье-кьэрарынчьежьыр цужь укЫгыгэу бгьоджым ишгьухьажышцтмэ, сибгыбзэ шлуцИэ бэнтехьэ чьыИэ фэрэхьужь!..

— АИ-анасын, хьабзыуд джад! — кыыхэщэИукИ кыизэшИотЫсхьагь Дэдэр, щэбзашчэхэр зыпигьэтэкьужьхи, кьэтэджыгь. — ЕгьашИэм пэнэпцИэ сэраим шьхьапырымыплгыгэ шгуянэ дахэ бгыбзэ шлуцИэм сырегьэхьы. Хьаткьоесмэ яхабзэп нэплгьэгу дыджырэ бгыбзэ джадэрэ якИэужэу гьогу те хьэхэуи, ар япэгьокИэу кьагьэзэжьэуи. Моу кьошынжыьемэ ашыц кьэнагьэмэ, ычИэ зэрызэ шьуиужьунтхэри, сИэхьомбэжыые кыпыфэн кыкИэу зыИусцИэлымэ, джащ сынигьэсыжышцт. Шыоу сыкыдэкЫгыгэми, шИагьоп лъэсэу сыдэхьажыыми, мафэ кьэс шыбз Иаджи малъфэ, Хьаткьоес лъэпкьыр егьэшИэрэу зэ кьальфыгь... СИэхьомбэжыые кьошынылум икИырэп, кИэлэхьу, тумы орэхьу, сипамэми икьунштын... ШьуельэкИон, мардж, мары слэмэ сакьытеуцожыгыгь, шгуянэ ибгыбзэ кИыхэ зэкИэсфэжыызэ, тишагужы дэзгьэзыхьажыынышь, цЫраушхо машИокИэ згьэстышцт. ШьуельэкИон!

Гошандэ кьэлэпчьэшхор зэфишИ, ышгьхэ шгыгьэ шгьхьатехьор кырихьухи, зэндэрыкьэу шагум дэуцуагь: тыгьэнэ стырым егьэгьу, жьыбгьэмэ агьукИыхьэ, ошхымэ альэсыхьажы.

Мэфиш горэ тешИэгьэнштын джыри, кьэлэпчьэшхом зыгорэ кьытеуагь. Лъэбэкьу заулэкИэ апэ итэу кьэсыжыгыгьэр Темзагьэти, ары Иэ хьыбийкИэ кьэлапчьэм кынэсыгыгьэр.

«Жьыбгьэм кыгыгьэсысыгь, — зэриИожыгыгь Гошандэ, — анахьыкИэм анахьышлу силгьэгьущтыгыгьэшь, кьэкИожыгыагьэмэ, джары кыызэрэтеошцтгьагьэр».

ТлэкИу нахь лъэшыИоу джыри кьэлапчьэм кьытеуагьэх.

«Бэбэт нахьыжыИуагь, Тхьэшхом ар кысфихыжыгыгьагьэмэ, джаушцэу кысфытеошцтыгыгь», — ыуагь Гошандэ.

Тэбэб ерагьэу кьэлапчьэм кьекИоллагь, ышитИоу ащ кИэрысмэ ашгьхьарыИэбыкИ, Иэ хьыбийкИэ ари кьэлапчьэм теуагь.

«КьэзгьэшИэнэу кьэнагьэм кьэлапчьэм шьуИутэу джы кыссыхышцт», — зэриИожыгыгь джыри Гошандэ.

Тэбэрэкьырэ Гьолайрэ зэрэлыгьэхэу, али кьафэмыИэтыжьэу кьэлапчьэм кызэсхэм, кьеукИорэилэхьи, кьагьэсысыгь.

«Нахьыжыитлумэ зы псэ зэдыряИэм фэдагь, ренэу зэгьусагьэх, о си Тхьэшху, зы бэни афягьэшИыжь», — егупшысагь Гошандэ.

ЗэкИэм Тэбэрэкьи, Гьолайи, Тэбэби, Бэбэти, Темзагьи, чэтыушырмэ афэдэхэу, кьэлапчьэм кызэпырадзыгьэх, етИанэ ежь кьэлапчьэри кыИуаути, Дэдэр шьэджашьэу, лымрэ сапэмрэ екИыжыгыгьэхэу, щыгьынхэр ецунтхьэхыгьэхэу, кьебэнабэу кьэлгьэгуагь.

Кьэлапчьэу кьэфагьэм жьышхоу кыпыкИыгьэм шгыгьэ шгьхьатехьор тырипхьотыгьэу, Гошандэ шагум дэтыгь. Ыкьохэр щэлухэзэ кьэтэджыжышцтыгыгьэх, ежьхэм янэу, зятэ ишгьхьэгьусэу Гошандэ ыпашгьхэ Иасэу ит Дэдэр зи амыИоу еплгышцтыгыгьэх.

Лащын: *Сэ зым, сэIo, ДунайгъэшIыр,
Шъынкъэ напэр сэгъэлъэгъу —
Сэ зым сэстышь хъазаб инкIэ —
Къысфэсыцтми сихъадэгъу.*

Лащынэ итхъэлъэгумэ ащыщ

Лащын: *Нэфынэр — сьд? Сьд — ШункIыр?
ГъэшIэным захъожъыгъэп.
КъэкIуагъ... КIожъыгъ... Джэуапыр
Къахъыгъэп, ахъыжъыгъэп.*

Фэнэс: *Сэ сэIo: шункI цымыIэу,
ЩымыIэуи нэфынэ,
Моу тIэкIурэ сыжъугъэпсэуи,
Сыхъун джэуап хъарзынэ.*

Зэныбджэгумэ язэнэкъокъу

Ыш-ышыпхъухэми, иныбджэгъу-шъэогъухэми адиштэщтыгъэп Лащынэ. Илгъэсих-блы горэ зеныбжъым, кIэлэджэгумэ къахэкIыжъыти, янэжъы дэжъ къэчъэжъыщтыгъэ, «жъыбгъэ джашъор къэкIо» ыIоти, ныом зырифызылIэщтыгъэ. Ныожъыр тIэкIурэ къеплтыти, къыриIоштыгъэ:

— Сэ жъыбгъэу сымылгъэгъу гъэ щыIэп, цIырау цIыкIу, ау жъыбгъэ джашъо сынэпашъо къынэсыгъэп.

«ЦIырау цIыкIур» янэжъ закъу къезыIоштыгъэр, илэгъумэ афэмыдэу, цIыф тэрэзи хэмыкIыщтэу, Хъаткъоесмэ яцIырау къежъапIэу ары зэрилъытэщтыгъэр.

— Сэ жъыбгъэу сиджэнакIэ къемытхъуагъэ щыIэп, сынэгъу къемыцэкъагъи къепщэгъэп, мыжъори къыслъадзыгъ, пшахъори къыстыратэкъуагъ, ошъогу псыхъохэри къыстыракIагъэх.

— Хъау, жъыбгъэ джашъу, нэнэжъ, макъи ыгъэIурэп, щыгъыни щыгъэп...

Ахэр аIофэ жъы чыIэм пчъэ пэлухъо Iужъур къыгъэсысыти, унэ кIоцIым итхэр мэкъэнчъэу къыухъэзэ, зэкIэри къызэпицъыхъэу фежъэщтыгъэ.

Ежъ-ежъырэу зыпхырыплъыжъырэм фэдэу, джыри тIэкIу тыригъашIэти, ынэпIэ Iужъу плъыжъышэхэр къыри-

дзыххэзэ ныом зэриIожъыщтыгъэ: «Хъаткъоесмэ япсышхо къыкIичэу ригъэжъагъ... ТилIакъокIэ уды тымыIагъэр, ари джы къытхэхъуагъэу къычIэкIын».

— НэмыкI жъыбгъэхэри олгъэгъуха, цIырау цIыкIу?

— Сэлгъэгъух... Сыкталгъэгъу. Сашъэщынэ сэ ахэмэ. Зэхэсхыхэрэр къысэсэх сыкташIэжъышъ. Сэ къэсIоштыр къесымышажъэзэ, ежъхэм ар къыхадзэ, етIанэ сэ ар сыгу рихъыжъырэп, къэсIонэу сыфэежъэп.

Лащынэ зи ымыIоу, зиутIыIугъэу тIэкIурэ щысыгъ, чыжъэу плгъэзэ, мэкъэ дэгукIэ, ежъ ымакъэ фэмыдахэу, жъыкIэпщым зызэрикъудыеу, зэпищызэ къыIуагъ: «Жъэрыжъэхэр жъажъэу мэтальэх, къымылгъэтхэу къекIотых, ехъажъых...»

— ГъучI улгъынгъэм ымэ къапехы а гушыIэмэ, сэ сынэпцэхэр мээз къыхъэгъаIэм рагъапшэхэ зэхъум зэхалхъэгъэ гушыIэхэр жъыбгъэ бзаджэмэ къыпфахъыжъыгъэх. ...Пшъхъэ урымыгушыIэжъ, цIырау цIыкIу, пшъхъэ ублыгучIэ къычIэхыжъ, уипкIэнтIэ гъуамэ гъомылэ зыфэмышIыжъ, армырмэ огучIэм угу щынэгъуаджэу укъэнэшт.

Лащынэ ныом ытамэ ыфызи, зыгорэ ыгу джыдэдэм къилгъэдагъэ фэдэу еплгъыгъ.

— Нэнэжъ, о мыщ ушысэу къыпшIошIы, ау лгъэныкъуитIу-пIэлъытIумэ уашъэпчъэ. Зы лгъэныкъом мазэр щэшъыгъо, адрэ лгъэныкъом тыгъэр щэуджы, уиджэмакъэхэр жъуагъомэ адэхъыех.

— Мыгъоцыжъ, унитIу амылгъэгъугъэм уигушыIэ нэсыгъах, хэты къыуиIохэра мыхэр?.. Сэ сыгу зыдачъэрэмэ бэшIагъэ ситIу залгъымыIэбжъырэр. Сыгухэр дунаим щитэкъухагъэх, хэт о ахэмэ адэжъы узыIофтагъэр? — Джэуапым къемыжэу, ныом ынапIэхэр зэтырилхъагъэх, ахэмэ нэфынэу ащыумэзэхыгъэм ипсыпс макъэ Лащынэ зэхихыгъ.

— КъасIорэр къыбгурыIонэу уфаеп, нэнэжъ. Дэдэр чъыезэ, ичатэ къекIоты-ехъажъы, ар загъэжъэгъэ мафэм ижъэрыжъамэ сэ къыскIэо. Шым зэрэтесэу, ищэбзашэхэр ежъежъырэу сагъындакъым елгъэтхэшъ, чIыналгъэхэр, пщэсхэр къалгъыхъу, етIанэ онэ къуапэм зыкъыхасэжъы.

— Ужэ зэпэкI, ар о къэпIонэу щымытмэ! — къыхэлгъэтыкIы ныор.— КIори, кIэлэджэгумэ ахэхъ.

— Жъыбгъэхэр Iэсагъэх, сэIo, нэнэжъ, кIэлэджэгум,— сэIo, IугушIукIызэ Лащынэ. ПчъэшъхъаIум епкIэзэ, зэреложъы: «Тэтэжъышхор зыгъолгъыжъыкIэ — Дэдэр ары зыфиIо-

рэр — къяушыжыфэ ичатэ бэщы зешы, къяутамэхэр кы-
гоклэх. Ар зильэгъуклэ, тэтэжышхом ынэхэр кырегъэклых,
кый макъэу кылузырэм къяутамэхэр епхъэнкыхэшъ, бэщым
чатэ зешыжы, етланэ чэтанлэм зыредзэжы...

* * *

Мафэ горэм Лащынэ шъофым ихьагъ. Чыгум инахы-
бэрэр пшахъо, чыжъэклаеу луклыгъэти, лэжъэклуплэ благъэ-
хэр ыухыгъэх. Зыдаклори зылаклори ышлэщтыгъэп. Мары
мэхъушэ заулэ зэхэс, «зэхехых» нахъ, ельэгъухэу кышлэ-
шырэп. «Мэкъэнчъэ кыхъ...» — джауштэу ахэр зэхехых,
етлани егупшысэ: мэкъэ гъуклагъ, клэдэ гъуклагъэу жыбгъэр
зышъхъащыхьагъэм кылукуырэ макъ... Тхъэпэ заулэ нахъ
зыпымыт чыгъ лъхъэнчэ къебэнаб. Ащ еплъышъ, тхъаусхэ
макъэ зэхехы, чыгыр ыльэгъужырэп, макъэм ежъ зэлъеш-
тэ, зыдимышлэжъэу ащ зыпешыжы, ау зэхихыжырэп,
ежыр шыпкъэм ылушлэхэр зэтыримыхэу кылушыкырэ
мэкъэмэ псыгъор.

Лащынэ пшахъом хэтлысхъагъ, пшэхъуацэхэр лушъашъэ-
хээ, зэрэшхыжыгъэх. «Гухъэ-гужъ ялэ фэд, ау зыфырлэр
ашлэрэп».

Шъоф нэкл, шъоф пцланэм Лащынэ шыщынэщтыгъэ, ау
зыгорэ мыщ нахъ кышыгурылонэу кышлэшыщтыгъэ. Унэ
зэхэтхэм, цыфыбэ зэлуклэхэм, псэушъхэ кортхэу лэщымэ
адэтхэм апэблагъэ зыхъуклэ, мэкъэ башъэ зэдызэхихэу, ахэр
кытезэрэгъаохэти, зэрафэклыщтыгъэ. Ар ежъ шлотэрэзы-
гъэп, макъэ пэпчъ, хэты кыкларыкыгъэми, зыгорэм фэгъэ-
шыгъ, арышъ шъхъафэу зэхэпхын фае; пхытлу зэутэкыгъэ-
ми, ари мэкъэ шлагъоба, жымы хэхъэх, пкъым хэхъэх, мы-
жъом, пщэсым ахэхъэх, ахэми дунаир ахэшлыкыгъэба?
Мэкъэ лъэшыр зэхыхы, мэкъэ губжыгъэр, кый макъэр, гуих
е гушлогъо мэкъэ лэтыгъэри ары... Ары шъхъае адрэ макъэ-
хэр? Аужыпкъэм щагу бзыуми, бзыужыеу чыгышъхъэ
тхъапэр зыгъэсысыгъэми, хъампырашъом ытэмэ зэблэхи
цыфыгум лъэлэсых, зыдимышлэжырэми, зыгорэуштэу ащ
енэкъокъух е зэщышы зызэдашы. Емыбэджымэ, чыгым
ымакъэ зэхэпхынэу шытба?

Гъэшлэгъоны, сыдэу мэкъаба цыфмэ зэхамыхырэп? Зэ-
хахырэп, армырмэ зыгорэ алонба, джэуап горэ атыжынба.

Псэ зыпымытэу къашлошыхэрэр арых джэуапынчъэ дэдэу
кыаганэхэрэр. Ежъхэр зыгорэм фэныкъохэклэ, цыфым
кыщэгугъхэклэ арэп, агу кыафэгъоу, лэпылэгъу кыафэхъухэ
ашлоигъошъ ары. Джауштэу кыщэхъу Лащынэ. Е зыкъяу-
хъумэжы, ежъхэр «зэхэзэгъэжыых», амакъэхэмклэ зэрэшлэ-
жыыхээ зэклух, цыфыри зыхагъэлажъэ ашлоигъу, ау тэ ахэр
зэхэтхыхэрэп.

Ау сыда ежъ Лащынэ, хэти сыди амакъэхэр зэхеххэу
кышлэшымы, ыгу зымыгъэзагъэрэр? Макъэхэр зэхехых, ау
кыгурылохэрэп. Хъау, кыгурэло, мэкъэ шъхъафы пэпчъ
кыгурэло, цлэхэри афеусых: мэкъэ шъуагъу, мэкъэ гогу, мэ-
къэ гъушъ, зэпычыгъэ макъ, мэкъэ фыжыбз, мэкъэ чъэр-
хэр, мэкъэ джэгулэхэр, жыпсы даклохэр, кыгъагъым ымэ
шъабэ дэклотэрэ мэкъэ утысэхэр... Ахэр зэклэ зэхехы, зыры-
зэуи шъхъаджи кыгурэло, ау... Ежъ макъэхэри «зэфэклэщы-
гъохэу», хъау, зэгорэм зыгорэм зэрипхыщтыгъэхэу, зэрэзэ-
фэмыдэхэм зы ышлэхэу, джащ зыхашлыкыщтыгъэу кы-
щэхъу. Адэ сыда зыкызымыкыжыыхэрэр, зырызхэу, шъхъаф-
шъхъафхэу, зэутэкыхэми, зэклэрылэтыжыхэу кызэгъэнагъэ-
хэр? Е ауштэу зышлэхэрэр? Ежъ-ежырэу ахэр зэмыкышхэ-
мэ... хъаумэ ауштэу шытын фая? Ауштэу шытын фаемэ,
ащыгъум сыд пае гупсэф ымыгъотырэ, ежъ нэмыкл ащ ымы-
гъэгумэкырэп фэд.

Ары шъхъае а макъэхэр лэсагъэхэу е упэбжыагъэхэу, зэ-
пычыгъэхэу, утысагъэхэу цыф нэгумэ аклелъагъох. Дэдэр,
нэнэжыищыр, ишъэогъухэр... Пкыгъохэри арых... Жыри
ары, машлори, ошъогури... Макъэ зимылэ шылэп, аужыпкъэм
пкыжымы макъэ кыыфигъотыгъ — ныбжыкытум ымакъ.

Жыкореным нахъ псынклэу зыгорэ блэчтыгъ. Блэчты-
гъэп, блэбыбыкыгъ... Ари тэрэзэу кылуагъэп. Дэдэр закъу
ары Лащынэ макъэклэ зэхышыкылын ымылэкырэп. Макъэм
ыпэ ит тэтэжыр, кырыпшлэжынынэу мэкъэ гъэнэфагъэ илэп.
Мары джыри лэгъапэу кышлэшыщтыгъэ жыр утлэрэхы-
гъэу лъытхъозэ зыблихыгъ. Ежъ тхъамафэ хъугъэу мэчъые,
зэрэчъыезэ иулагъэмэ ялазэх, ау пшахъомрэ мыжъоклэ цэкъа-
лэмрэ мыщи щегъэутысэ. Пкыжыгъэу ыльэгъурэр ары джа-
рэу зызыхъунклэжырэп. Тэтэжыищым ипкыжыхэр Лащынэ
нэфаплэу ельэгъух. Джы мары шыу куп кыырыфыжыагъэу,
апсэ ригъэлэжыхэу кызэрэфэкых. Пшахъоу кылазтырэп яб-
гэу зэрэшхыжы... Зигъэчыекыгъэу кызытэджыжыкылэ,

зитхьаКынышъ, лъэгуцым тетГысхьашт, нэнэжьищым ащ ылгъаКохэр ыгупцIэнынхэшъ, зыкIоцI дышъэ къабзэкIэ игъэчъыкыгъэ лэджэн куур къыфыхьышт, ылъэкIапIэхэр фиIотхэзэ, псынэпс чъыIэкIэ ытхьаКыштых. Джащыгъум Дэдэр макъэ къытеIуКы, ежъ ымакъэп ар, нэнэжьищым ынэгу къыкIыхэрэ нэфынэм пэджэжырэ мэкъэ шъаб — чъыг тхъэпэшхуитIур жъы макIэм зэшихъомэ къапыIуКырэм фэд.

Лашынэ ешIэ пшэхъуацэхэр зэрэзекIохэрэр, амакъи зэхехы, ау ахэмэ бэрэ уядэIу хъуштэп, зи къызэрымыкIырэ мэкъэ гъукIагъ. Нэнэжьищым ымакъ ары ыгу рихьырэр, пчыхъэшъхъэпэ гоIум ехьыщыр, зытэпшIын зи щыIэп. Псыхъом икъэгъэзэгъу нэс улъыплъэмэ, плъэгъурэ чIыпIэр армырэу, уздэщытым дэжъ псым къыхэIуКырэ макъэри IуKлотыгъэу къыпщэхъу, джащ фэд нэнэжьищы ымакъэ, ыпашъхъэ уисыми, зи къымыIо зыхъукIи, зыгорэхэр зэхэхых... Былыммэ мэу къапихрэри мэкъэ шIагъу, зыуигъэштапэрэп, ау узхедэ. ЗэкIэми анахъ гъэшIэгъонэу зэ къышыхъугъагъ Дэдэр щэбзэпкъым шыкIэр рилъхъэзэ къыззэпэутым, къыпыIуКыгъэгъэ макъэр — губжыгъэу, ежъ изытет шъыпкъэр ащ фэмыдэу, ау ар къырамыгъаIоу, ащ пайи губжы фэдэу. Ежъыри щэбзэ мыиныщэ ышIи, шыкIэ заулэ зэгъусэу рищагъ, къыкъудыймэ, ытIупщыжызызэ, кIырымэ, макъэр ыгъэкIыхъэзэ, бэрэ едэлугъ, ау мэкъэ чанэп, кIэкIэу, гъушъэу зэхэхых. Бэрэ ядэлугъ къошын нэкIмэ жъым къашъхъарипхъотырэ быу макъэмэ, зыгорэ мэшIыкIаеу къыпщэхъу, плъэгъу пшIоигъоу зыуегъэплъыхъэ, уегъэплъызы, ау зи плъэгъурэп... Макъэхэр шъхъафитых. Ар моу джыдэдэм ыгу къыльэдагъ. Ежъ-ежъырэу зэхэпхырэри о къапыбгъэлукIырэри. Псэ апыт, шэн яI... Цыф ябгэм ишагу къэгъагъэр щыбэгъоштэп, шэнычъагъэу ылъы щызекIорэм ымакъэ зыгорэуштэу зэхэхых.

Лашынэ ынэпс къэкIуагъ, ежъыри ышIэрэп ынэпс къэгъэчъагъэр, макъэхэр ыгу ригъэкIынхэ зэрымилъэкIырэр арынкIи мэхъу, ыгуи ышъхьи къатIупщырэп, афырикъуни ылъэкIырэп. Нэгъуаджэх, куп-курых, зырызых, мэлъаIох, мэщых, мэгырых, мэлъыхъох... Е къыпшIонэх, къыодаох, къыоубзэх, нэфэ шъыпкъэ зыкъашIы, е ушъэфыгъэхэу къыоуцокIых. Сыда нэнэжьищы ылогъагъэр?.. «Тхъэшхом зыкъезгъашIэ зышIоигъом макъэ ешъы...» Адэ зэкIэ зэхеха? Бадзэу бэджым ихъытыу ифагъэу, псэелэжъэу тэмаорэри ара?

Мары ежъ загъорэ макъэхэр зэкIэ зэдызэхихырэм яхьыщырэу мэхъу, а зы чIыпIэм, а зы уахътэм къышчытебанэхэу, етIанэ ежъыри а макъэмэ ахэшIыкыгъэм фэдэу мэхъужы.

Дэдэр мэчъые, унэр мэгырыз, пчъэ пэлухъохэр жъы хъэпщэ дыджымэ зэрадзэх. Шагум дэт былымхэр чъые пырхъым егъэгумэкIых. Нэнэжьищ ибэщ тIаркъокIэ Дэдэр зепыджыкIэ, плэхэр зэшидзыхэу зызэпырегъазэшъ, джынэхэр шъхъарыкIыжыгъэхэм фэдэу, ижъыкъащэ зэпэуцожъы. Дэдэр башэрэ укIэдэлукIы хъуштэп, ымэкъэ гырызхэмрэ ипкIэнтIэ гъомэ ябгэрэ бэрэ пхэтых. Псыхъор нэпкъымэ къадифэу псым хапкIэу, къутэмэшхохэу е псылъэфэ чъыг джашъохэу блихыхэрэмкIэ ытхыцIэ, ыбгъэгу, ыныбашъо, ылъэкъуашъохэр ыIотхэу, ыцIэтхъухэу, хъэкIэкъокIэжъ горэу, псэу къыпычъырэм гъогубгъухэр ыгъэшъокIэхэзэ къызыкIожьыкIэ, джащыгъум тIэкIурэ укIэрысы хъушт, пахъэр шъхъарихэу, къошын куушхомкIэ къундысыу ешъофэ.

Гъэ пшIыкIухым итыгъ Лашынэ.

Гъэ пшIыкIухым итыгъэх пшахъори, псыхъом унэмысыпэзэ узэхъэрэ уц къэшхыгъаКIэри, къэгъэгъэ зырызэу узIуупIэхэри. Гъэ пшIыкIухым итыгъ псыхъо рэхъатыри.

Лы ныбжъ иIэ хъугъэу ылъытэщтыгъэ Лашынэ. Ежъ фэдэхэр шэсыгъэхэми, ежъ зэ нэмыIэми шым екIолIагъэп, чэтэ Iапшъэр ыубытыгъэп, «цIыфым пае къымыхыштыми, хъэкIэкъуакIэмэ уашиухъумэн» аIуи, лIыгъэкIэ зыпырагъэлъхъэгъэ къамэри джыри къырихыгъэп. Къамылыри сырынэри ыгукIэ амыгъэрэзагъэу ыгъэтIылыжыжыгъэх. «ГъочIэгъым ушыхъапщэрэм фэдэу сапашъхъэ уимыс!..» — джары къыриIоштыгъэр нэнэжьищым, къамылым епщэ зыхъукIэ. «Ушъуеу дунаим утетышта, ара мы дунайшхом макъэмэ анахъ дахэу щызэхэпхыгъэр?» — къыфэгубжыштыгъэ сырынэм къыригъаIоу зыфежъэкIэ. Зыхъадэ ыгъэпкIыжыжыгъэ нымэ ашъыщ горэм пщынэтIаркъоу къыкIэныгъэр къызыратым, ар ыгу рихыгъэми, гушъэбашъэу къышыхъугъ. Ауштыми ащ мэкъамэхэу ежъ зэхиххэрэр, орэд заулэу ыгу рихыгъэхэр къыригъаIохэ зыхъукIэ, нэнэжьищы зеудэгъу, ыгу рехъыми иджагъоми умышIэнэу, ынэгоу ынитIу нэмыкI къабзэу зыхэмылгъэгъожьырэр ылэдакъэмэ атегъэкIагъэу плъызэу щэсы. Зэгорэм, зэрихабзэу, мэкъэ губжыгъэкIэ къеупчIыгъ:

— Сыда къапIо пшIоигъор, цIырау цIыкIу?

Лащынэ тІэкІурэ егупшысагъ.
— Орэдым кыІорэр арыба, сыда сз шъхьафэу къэсІо-
щтыр?

— Къызгурылорэп, нэнэжъ...

А пчыхэм зыми кымылбэгъоу, зыми кызэхимыху бэрэ гыгъэ Лашынэ. Нэнэжищы кырилогъагъэхэри шыгъупшэжыгъагъэх, иунэ рэхъатэу исызэ, амалынчъэ-кыулай цызыгъэ горэм ылэкӀиубытагъ, зыфэшӀу гори, зыгурыӀон гори, джэуап ежъ кыфэхъун е зыфэхъун шымыӀэу кышыхъугъ. ЫтхыӀумэхэр кыӀууагъэхэу, шынгъуапӀэ ит, куон, лъӀон, джэн ыӀонти, дунаишхор зэгъокӀы дэдэшъ, зыми укызэхихыштӀеп. ЗигъэсысынӀи мэщынэ, шӀункӀэу ыкӀыб дэтыр псэ пытэу елъэгъу, Ӏгушъо шынкӀэ ытэмашъхьэмэ къателӀнэу зыкъеутӀэрэхъы. Ежъ цыкӀужъые дэд... Тхьэшхоми сышӀокӀодыгъа? — ыукӀэ мэкӀуо, ау мэкъэнчъэу зэрэутӀыгъэу шыс... ТӀэкӀу шӀагъэу чэштӀе фэдэу зыумэхыгъэр шъхьаружыгъ, ау зи зэрэзэхимыхырэм ыгъапэу, шӀункӀы мэхьарэм зэрэщыкӀохэу, Ӏбэлъабэмэ, ылъакъохэр нэшъоу зэблиххэзэ, унэм кыкӀыгъ. Щагури зэгъокӀ дэдэти, хатэр зэпичи, бгъоджым ихьагъ.

Чышгъхьашгом рэкюми, ар тэрэзэу зехишIэрэп Лашы-
нэ, зэ псынжъым хэт фэд, зэ жьым хэтэу макIо. ПкIыхьым
хэтыми, зыфэдэ мыхурэ ыльэгъунэу щытэп ныIа? Мары
шгъуйхэзэ, шэбзашэхэр чIыгум кычIэбыбыкIых... Мары ча-

Хьаткьоес Дэдэр чатэу кьыІэтыгьэр огучІэм чІэлаби, пчыкІэхэр кьыгъэджэгухи, шыблэхэр зэблигъэчъхи, огу кьатхэр зэхиупкІатэхээ кьыгъээзжыгъ. Чыгъуанэм имыхъажызэ, Лашынэ кьызэхихыгъ нэнэжьишы ымакъэ: «Тумы охъу, Хьаткьоес Дэдэр, уичэтэжьи зэпэкІ, ыуж икІ мы кІалэм!...» Къэчэфынчъагъ Дэдэр, кьэумээзхыгъ ынэгу, кьэ-

фэхыгъэх ыпллѳу джадэхэр, иши ышгъхэ риуфэхыгъ, ыкѳи пхъэнкѳпхъэжъэу къеплѳыхыгъ. Чыжъэ хъугъэ Дэдэр, цѳыкѳужыы хъужыызэ, ымылѳэгъужыыхэу кѳодыжыыгъэ.

Бнѳгу тель сапѳр ынѳпсы зѳбгырифыгъэу, ынѳхэр хъурѳэзѳу къикѳотхэу, ылъэкѳлпѳхэр лъызакѳхэу къэкѳожыыгъ Лащынѳ. Мѳфагъа, чѳщыгъа шагу зѳгъокѳым къыздѳхъажым? Унѳлут нѳмыкѳ къѳлѳагъѳрѳп. Нѳнѳжьищ зилъѳэгъукѳэ, уахътѳхэр зѳкѳэ зѳфѳдѳх, пѳѳдыжыыми чѳщныкѳоми къѳпшлѳэжыѳрѳп, угу къынѳжыѳрѳэ закѳѳр — нѳюм ынѳгоу, дунаим иѳаи идахи зыщызгъѳбылѳыгъѳм фѳдѳр, ынѳитѳоу ныбжьи ымыупѳыцѳагъѳмѳ афѳдѳр, ылѳхъѳмбѳ гъугъэхѳу, мызагъэхѳу, рѳнѳу зыгорѳм кѳлѳытхъѳожьхѳзѳ, уадѳжыы къѳлѳабѳхѳрѳр.

— Ошгъхѳлѳѳ, ошгъхѳлѳѳ, цѳырау цѳыкѳу, шлѳхѳу урамыупкѳымѳ, цѳырау ѳужѳу ухъушт.

Ащ щѳхъу фѳмылѳѳкѳыжыынѳу пшѳыгъѳу, Лащынѳ нѳюм ыпашгъхѳэ итѳысхѳагъ, къыѳощтым ѳжѳу тѳкѳлѳрѳ щысыгъ.

— Псы къысѳт, сызѳгоуты.

— Сыдигъуа ѳ сыпѳѳытѳ зыхъугъѳр, ы? — къѳгубжыыгъ нѳнѳжьищ. — Цѳыраум губгъѳр ѳѳѳытѳ.

— Плъѳгъурѳба сызѳрѳлѳызакѳр? — ымакѳѳ къыѳѳтыгъ Лащынѳ.

— Хъы-хъы, — къѳщхѳу къышлѳшѳыгъѳн фѳѳ нѳнѳжьищым, ау бѳшѳагъѳ щхыжыын зимылѳѳкѳыжыѳрѳр. — Зымыухѳащ, цѳыраушгъхѳу пшѳотым имыгъѳу кѳэ цѳынѳхэр къитѳкущтых, армырми Хѳаткъѳѳс шѳны хъугъѳ ар — лъапсѳкѳэ бѳгъѳожьхѳрѳп, шъхѳапѳкѳэ лъѳкѳуатѳх нахъ.

— Плъѳгъурѳба лъѳу къыспычѳыѳрѳр? — джыри нахъ къѳлѳѳшыгъ Лащынѳ. — Псыфѳлѳѳми сызѳгуѳгъѳуты.

— Синѳшѳу пшѳѳшѳа! — къѳгубжыы шѳѳигъуагъ нѳнѳжьищ, ау ымакѳѳ къыкѳыгъѳп. — Самбыр, зы лъыгъуаткѳуи пкѳѳчъыгъѳп, унѳпс зыщыпфѳжыызѳ укѳѳкѳожыыгъ. Моу пшгъхѳэ сыкъытегъѳлѳб... Псыфѳлѳѳ улѳѳжыѳрѳп. Къѳлуат къыѳѳхѳулѳагъѳр.

Лащынѳ ыгукѳѳ рѳхъаты зѳрѳхъурѳр къызѳхишѳагъ, псыри щыгъупшѳѳжыыгъѳу, ылъѳкъѳѳмѳ яплъыжыыгъ: лъыгъуаткѳуи атѳлѳѳп, сѳпѳзакѳх... Къѳхѳулѳагъѳр зѳкѳэ къыѳуати, моу джыдѳдѳм ыгу къѳкѳыгъѳр къыпигъѳхъѳожыыгъ:

— Орѳд сыусы сшѳѳигъу.

— Къѳпѳѳтѳн ѳшѳа?

— Джа слъѳгъугъѳр ары, чѳтѳхѳр, мѳшѳѳшѳор, гузѳжъѳгъум хѳт цѳыфхѳр... Дѳдѳри ары.

— Плъѳгъугъѳр зѳкѳэ нѳпѳѳхъ, ар орѳп зилѳрышлѳр. Плъѳгъугъѳр къѳпѳѳѳжыыштмѳ, ащыгъум къамыл гъугъѳ тхѳапѳу жыым дѳлѳушѳашѳѳрѳм уряхыщыѳр. Зымѳ бзѳджагъѳ ашлѳ, адрѳмѳ орѳд аусыжыы... Кѳѳдыгъѳм орѳд фаусы, фѳгъых, фѳпчѳѳх, ащ сѳд ишлѳуагъ? Хѳаткъѳѳсѳмѳ орѳдѳу афаусыгъѳр а губгъѳѳшѳом иптхѳнѳу пѳуагъѳми ифѳнѳп. Ащ пѳѳ Дѳдѳр, скъѳѳмѳ акъѳѳмѳ акъѳѳжыым, ичѳтѳ уцѳкугъа, иакъыл хѳхъуагъа? Къѳаригъѳѳлѳфыгъѳмѳ гушыѳлѳ ѳуш ариѳуагъа? Тхѳѳшѳом ыцѳэ къѳлѳзѳ, аукъырѳмѳ орѳд афаусыжыы... Мысыр чѳыгум адыгѳ насып рагъуатѳ ашлѳѳигъу!..

— Адѳ сѳд къѳсѳѳѳѳщтыѳр? Сѳ къынѳу скѳхѳѳкѳыгъѳр зыфѳдизыѳр ѳшѳа?

— Угу игъѳблѳмѳ, ащ гъѳмылѳ фѳхъущтыѳр ор-орѳу къѳгъѳт. Псыфѳлѳѳ ѳлѳѳкѳэ, ѳ уипсы ѳахъ зыгорѳм пфигъѳуцугъѳу къыѳѳжѳ пшѳѳшѳа, ѳ псы узщѳѳѳѳщтыѳр хѳтѳа зышлѳрѳр? Тхѳѳшѳѳ закѳѳр ары упѳѳѳжъѳгъу пшѳыщтыѳр, ау ащи бѳшѳлѳагъѳ ѳ пѳапѳ зитѳупщыжыыгъѳр. Джы Ар ѳри къыпшѳѳгъугъы, джѳуапы уфѳѳмыхъужыыщтмѳ, иблысы гъусѳ уишѳыщт... Цѳырау орѳд уусынѳу угу къѳкѳыгъ, ара? Чѳтѳ нѳпѳѳхъ... Дѳдѳр нѳпѳѳхъ... Лъы нѳпѳѳхъ... Санѳлу икѳ! Хѳаткъѳѳс укѳлѳѳѳмѳ уряхъажъущыѳр! Гъыбзѳмѳ сахѳс, гъыбзѳдѳжанѳ сщыгъ, гъыбзѳр сиплѳшгъхѳагъ, гъыбзѳр сигъѳомыл. Гъыбзѳмѳ сѳтхѳалѳ, гъыбзѳ къѳхѳалѳ сышгъухъыжъ!.. Хѳат хѳбзѳр Хѳаткъѳѳс хѳбзѳ хъужыыгъѳ, джы хѳѳ хѳбзѳ мыхъужыыгъѳт!.. Сѳ сылѳѳмѳ, яжъѳм шгъухѳпшыхъажъ...

ѳѳѳ къѳхъугъѳх нѳнѳжьищ ынѳшѳѳхѳр, ылѳупшѳлѳѳѳмѳ ѳупсыр къѳащылѳѳгъуагъ, ышгъхѳэ къѳсысыгъ.

Лащынѳ къѳтѳдѳжыгъ, зѳмыплъѳѳкѳыжъѳу нѳнѳжьищы ыпашгъхѳэ икѳыгъ. Псыфѳлѳѳи лѳѳщтыгъѳп, шхѳнѳуи фѳѳгъѳп, ылъѳгъуни зѳхихыни кѳхъѳпсыщтыгъѳп. Ышгъхѳащѳ тѳкѳу зѳрѳбжыыбжъѳтѳрѳм нѳмыкѳѳу, зи зѳхишлѳщтыгъѳп. Ыгу нѳкѳ шъыпкъѳагъ, гупшысѳ гѳри ышгъхъи илъыжыыгъѳп. Зыдакѳѳрѳри ымышлѳу щѳагум дѳкѳыгъ, зѳрѳдѳкѳѳуи къызѳцѳалъфыгъѳ унѳр, гъѳшлѳнѳым къымгъѳзѳжыыщтым фѳдѳу, щыгъупшѳѳжыыгъ. Зѳпшъыпѳм, апѳрѳ мыжъѳѳу ыпѳ къыфагъѳм тѳтѳысхѳагъ, ныбжыи иѳагъѳп, зи ымгъѳшлѳгъѳ фѳѳагъ Лащынѳ. Мо мыжъѳѳу щылъыѳ арынкѳи хъун Лащынѳр... Хъаумѳ мо къушгъхѳэ чыжъѳр ара? Зыми сыкъызѳхихѳрѳп... Е сѳ сѳлѳ

кыраIon фaе, e cэ «Лaщын» зaсIорэ пeтэури кыcпэджэжьын фaе.

«— Лaщын!..»

— Хэт ap?

«— ЗэкIэри aры.»

— ЗэкIэри — ap хэт?

«— Ap opы, кыбгурыIoштэп нахь.»

— Лaщын!..

«— Хэт кыcаджэрэр?»

— Зи кыyаджэрэп, зэгорэм зэхихыгэр мэкээ кьодыеу джэрпэджэжьым кыкIeIoтыкIыжьы.

«— Aры шъхъaе cцIэ кэоIoбa?

— Джэр-джэр-пэ-джэжь-джэжь...»

Пшэхъо бжыб кэсIэтми, cызэхишIэн фaе, мыжъо тaкъыр къaштэмi, cифабэ кыxэнэжьын фaе. Mo пшэсэу cашъхъaгы щыбыбрэр cигъaшIэ щымыщмэ, игъaшIэ cыхи-мылгытэрэмэ, cыд пaе cинэплъэгъу кыpидзaгъ? Cэпшъы-фэ cыкIомэ, cфэлъэкIыфэ cыпшэмэ, cызэгoутыфэ cыкуомэ, cызлIэужыгэр кызгурыIoштбa? Cыхэт?

— «Ap зымышIэрэр упчIэрэп.»

— CшIэрэпышъ aры cызфэупчIэрэр.

— «Tхъэшxом джэyапыр кыпхилъхъэгъах, кызхэгъoтэжъ.»

Зыми cыкIорэп. Гъогy тетыр aры гъогy зиIэр. Гупшыси ciIэп, гухэлъи ciIэп. Opэд къaсIo cшIoигъу. Цыpаум cыхэт. Дэдэр ичэтэ макэмэ дэгy cашIыгъ. Акъыли cылтэжъыгэп. Мыр cыд пай къесхъакIырэ, къaмэм cыд еcшIэшт cэ?

Лaщынэ къaмэр зыпихи, зэмыплъэкIэу ыкIыбкIэ ыдзыгъ. Цуакъэхэри зыщихыгэх, axэри ызыбгъукIэ Iуидзыгэх. Пaлор кызщихыгъ, цы гъэпцIэгъэ ежъaшъoщтыгэр пкIыжъыгэ, ыщыпэ шъуaмбгъохэр лэжъагэх. «ПaIo зыщымыгъыр лIэп!..» Пaлори ыгэжъажъи ыдзыгъ.

Ылъакъохэр пшaхъом кыетхэу, ышъхъашъо тыгэм кыpижъыкIэу, ыгу нэкIэу, гупшысэ-гухэлъ гори имыIэжъэу Лaщынэ шъoф нэкIым итыгъ. Дунаир нэкIы, гъэшIэгъoныбa — макэ гори щыIурэп. УзлъыIабэрэр IукIотыщтым фэд, узтеуцорэр плъэгy чIэкIышт, уинэплъэгъу зытефэрэм зигъэбылгышт. Джы зыгорэ кэпIуагъэки, зэхэпхыжъыштэп. Ныбжъи улъымыIэсынэу, ау ренэу гу чыжъэкIэ зэхэпшIэнэу, зыфэдэри умышIэу укIэхъопсынэу зыгорэ щыI. Ap o yгумэ

шIэ, Лaщын? Дунаишxор къешIэкIыгъэу ap зэрэзепхэрэр зэхапшIэрэбa? ШIункIэу ащ кыиуагъэр имыгъэзыкIэу, нэфы-нэр кызэримыхъaщтыр кыбгурыIорэбa? Нэфынэр шIун-кIым ебэнырэп, ежъ идунай щэпсэу. Нэфынэр псэп, жъэп, нэкIым зыфикъудынэу, машIoп, укъыгъэфэбэнэу. Нэфынэр Tхъэшxом ихэбзэ-осыетмэ ащыщ — къэлэжъ! Джы o узэуцуалIэрэм уфэдиз, узтеуцорэм ущиц, умакэ зэхахыфэ уизэкъошт, бгъашIэрэм акъыл хэмыхэу, o укъaмышIэжъыми, уиорэд зэIэпахэу, унэнчъэу, бынынчъэу, пIэлъэнчъэу ущы-Iэшт. «Гъогyмаф» ocIoшъуштэп.

аужыкIэ къякIырэ кIуачIэр къякIаIа къягъэгушхохэу е пыир ежъхэм адрэмэ апэу зэралъэгъуштыр гуцапэкIэ зыдаIыгъа — сыдэуштыр апэ итхэр апкъякIи анэгукIи нахъ пкъяех, ошIэ-дэмышIэу къятеуагъэхэми, ащ лъыпытэу апэуцужьын-хэм фэхъазырых.

Ащ фэдэп аужхэрэр, агурэмэ ащыкIэдзагъэу къякIохэрэр, ахэмэ альэгъурэр апэ итхэр арых ныIэп, лъэмэкъэ Iужъоу зыкIэлъыкIохэрэм зы купрэ егъэгушхохэми, кIочIэ лъэш горэм шышхэу зыдаригъэшIэжъэу, тIэкIу-тIэкIуэ ащ еумэхъых, макъэм «екъудых», ащ фитыгъоджагъи къяшъхъарегъао, ошIэ-дэмышIагъэкIэ къяхъурэм ахэр фэхъазырышхъэп, дэштэ-даоу ащ пэгъокIыштых, гушхуагъэр къягъотыжъыфэ, къяулаигъэм зыкъямышIэжъэу уахътэ кIошт, ары ныIа пыим ищыкIагъэри, зэ гу къязыптыришIыхъэкIэ, уахътэ горэкIэ амалынчъэ уехъулэшт.

Ащ фэдэ гупшысэу пэкIэкIыгъэхэр ары Рэдэд дзезешъным ежъ игукъэкI хезгъэлъхъагъэр, джы ащ «Рэдэды ипэкIэ зэблэхъу» раIо. Сыхъат зытIушъ дзэр зыкIокIэ, Рэдэды ичатэ лъагъэу къягъаIэшъ, егъэчэрэгъу, ащ лъыпытэу, иIэпыIэгъу нэбгыриштыр ыуж зэритхэу чъэшхокIэ ретIупшы, дзэм иапэрэ кIэлъэныкъо, агурэмэ анэсэу, тIоу зигошыгъэу зэIукIотхэзэ, адрэ кIэлъэныкъор зыблатIупшышъ, ежъхэр аужы еуцожъых. Джауштыр апэрэхэр — аужхэу, аужхэрэр апэрэ мэхъух. Дзэм «ижъыкъяшъ» ащ зэфэдэ ешIы, зы пкъянэ-лынэу, зы кIуачIэу хъазыр зэпыт мэхъу. Мэфэ ныкъо гъогу акIуфэ, джауштыр тIо-щэ дзэм регъэшIы.

Джы бэп къяфэнэжъыгъэр, щэджэгъуанэм тыгъэр иуцомэ, Мстислау идзи къялъэгъон фае. Ежъ зэрихабзэу, зимыгъэпкъяеу шым тес, шхомлакIэри ланлэ, шыр гъогу чыжъэм тегъэпсыхъагъ, шъхъафиты пшыгъапэу къябгъэшIагъэкIи, уцыми фелэбэхыштытэп.

Нэнэжъиштыр джыри ыгу къялъэдагъ. Зэгорэм къяриIо-гъагъ, ынэгу къякIаплъэзэ, ежъ зэриIожъыгъэнкIи мэхъу:

— Пшахъохэр сыгу къярелъасэх, уц къяшхъом сыхэсэу пшахъом сыкъесты... Дэдэр, сIозэ, джыри бэрэ сыгъынэу къэт.

— Сыда зыфапIорэр, нэнэжъ? — еупчIыгъ Рэдэд, илгъэс пшыкIуплIым итыгъ ащыгъум, къяупшъхъэшхоу, ау кIэлэ уфэ-ушIэу зыIэтыштыгъэ. Нэнэжъиштыр лъэгущым тесыгъ, лъэкъо пцIанэкIэ уц къяшхъом хэтэу, лъапцIэми, мафэри

фэбагъэми, чыхIэн Iужъур ыплIэIумэ атэдзагъ. Рэдэд чатэм рыджэгъоу, дидзый, чэрэгъузэ къяфэхыжъырэр чэтэ IапшъэмкIэ къяубытыжъи, IэдакIоу чIыгум хIуIугъ.

— ЗыхэпIужъыгъ, бзэджэ-надж! — къягубжыгъ нэнэжъиш, зэкIэм псынклэу къязшылъэтыгъ, IонтIэгъэ цIыкIоу, ынэхэр къялыдыкIэхэу къякууагъ: — Уа-уа, псынклэу чIыгум къяхэхыжъ уиджэгъуалъэ, чычIэгъыкIэ Дэдэр къялъэIабэ... иныбжыкIэу ары зыфасIорэр!..

Зи къямыIогъахэ фэдэу, къязэрэгубжыгъагъэри шыгъу-пшэжъыгъэу, нэнэжъиш тIысыжъыгъэ, къяпымылъяжъы-хэуи къяIуагъ:

— Тхъэшхом къяуипэсырэр еIолIэнчъ, сыфитыгъэмэ къэслъфыныеп... СанэIу икI!..

Шыр, ышъхъэ кIырузэ, мэкъэ лъэш ымыгъэIоу, ыпэ-бзыджынхэмкIэ зэрэхэпырхъыкIыгъэм Рэдэд игупшысэхэр тыригъэугъэх. Шыр зыгорэм ыгъэсакъыгъэти, ежъыри жъым хэдэIуагъ, шынагъэ къязэрэкIахъэрэр ынэкIушъхъэхэмкIэ къяшIагъ — псыхъор къяблэгъагъ, ары жъыр къязэблэзы-хъурэр. Джы тыкъяуцумэ хъушты. Мстислау икъэсыгъу. Дзэм зерэгъэпсэф, джыри зэ Iэшэ-шъуашэхэр арэуплэкIужъых, гъогу чыжъэ къязэпачыгъ. Чыжъэ хъазырэу уплгъэмэ, шъо-фым тIэкIу зыхэзIэтыкIырэ чIыпIэр мары къялгъагъо, пыи-дзэм ар къязэпичын фаешъ, ари къяшъхъапэжъышты.

Шыуаджэхэу дзэм хэгъошъагъэхэр зэджэжъыгъэх, зэкIэмэ макъэ арагъэIуи, пчыпиджын дакъэхэр чIым тегъэкъуагъэхэу зэтеуцуагъэх, шхомлэкIэ гъэлэнлагъэхэр къязэхашIагъэу, шыхэри гупсэфэу уцугъэх.

Рэдэд дзэм ыпэ итэу зыплъыхъэштыгъэ. Мы шъофыш-хом, тыгъэр зышышIэтэу, уцыр зыщыкIырэу, жъыр зышышъ-хъафитым бэрэ пэмылъяжъэу лъыр шычъэшты. Хэтэ ар зыу-хэсыгъэр? Щэхъурэ хэкIыпIэ шымыIэу ара? Дунаишхом цIыфыр тезагъэрэп. Мэзэ гъогу пкIоу, ныбжъи цIыф гори зы-нэмысыгъэр къябгъотэу псэупIэ пшымэ, чати пчыпиджы-ни къямыштытэу, Тхъэшхом гупсэгъэ-хъалэлыгъэкIэ къяуит-рэм нахъыбэ улъымыIабэу упсэунэу уфэжъэмэ, бэ шIэн, макIэ шIэн, зыгорэ къяплIыIэсышты, къяпшIонэшты; чIыгури хъои, псыри хъои, улъыкIуатэмэ ары ныIэп, ау гъэшIэгъонба, на-хъышIу къяпэшылъэу ышIагъэкIи, о къяобгъукIоштытэп, укъяыригъэуцолIэнышъ, ежъ иIорэ ишIэрэ уатехъан, ихабзэ пштытэн, гъэры е пшылIы уфэхъун фае.

Рэдэд дээр кыплыханэу ежыагъ. Изакоу ежыагъ, ары зеришы хабээр. Сыда ыорэр нэнэжищы: «Сыд пшлагэми, апэрэп ыли аужырэп, шлагэ мыхуштыр ары зымы фэмы-дэр...» Сыда мыр сыгу кээзгэкыгээр? Гупшысэмэ псынклэу зызэблаху зыхуклэ, гум теубытагэ илэп, гумрэ акылым-рэ зэфэшлэхэп.

Рэдэд ишытесыклэ зэолымэ дэгъоу ашлэ. Бэмэ зэрашы хабзэу — ехыжыагэу чэхэ зыхуклэ — шышхэмклэ зи-щэйрэп, зандэу онэгум ис, ылэ джабгэу кьетлупщэхыгэу гоушхуагъ, лэ сэмэгум шхомлаклар фэлэнлашэу, ау гэклэ-куагэу ылыгъ, лэклоцлэр, лэпэхэр, лэдакэхэр, мэкэ шырытэу шым нэмыкы зэхимыхэу загорэ клэклэу кыло-хэрэр — джахэр арых иш зэригэлорышлэрэр. Клочлэ лыеу Тхэшхом кыхилхыагэр зыдишлэжэу, ныбжы чати пчы-пыджыни зацидзыагэп, мэлуклэ е чатэклэ апэгъокыжыгъ нах; чэтэпэрыклу зыфалагэмэ афэд. Ащ ичэтэ члэгы умышхумэ, ишыпэ зыдэгэзагэмкли укэмыкымэ нахышлэ. Заорэм фыреплэкыжырэп — ымыукыпагэми, ар зэо-ллыжэп, ухумакло ыужы ригэтырэп, зышхыарыхагэи, зэбгунджэуагэи шлэхэу кызэрэлъымылэбжыштым ицы-хэ телъ. Тхэпшырэ ипымэ атеклуагъ, ау зэ нэмылэми гушлогэо макэ ыгэлэу е чэфым зэрихэу алэггугэп... Нэ-нэжищы зэ кырилогэагъ:

— Чэтэ гьомыл...

— Сыда плорэр, нэнэж? Моу кыздашхэба.

— Чэтэ гьомылэ сшхырэр... Уичатэрэ уипчырэ нычэпэ зэаохи, пчыр ыупклэтагъ, ахэр зэзофэхэ мэлур уашхыагэи итыгъ. Пчыр чатэм ыупклэти, машло кэхэуи, стыгэ. Чатэм яжэм зышчылисагъ, еланэ кьутамэхэр кыгочыгэх, еланэ кэгэагэ мыхузэ, чатэм анах кьутэмэ иныр зыгуиуп-кыжы, ыупсыхыи, пчыпыджын ышлыжыгъ. Ар залэггум, адрэ кьутамэхэр кэгэагэ хуэгэх, кьапыклагъ, чатэм зигэ-сыси, кызпигэтэкьугэх... Джары пшхырэр.

— Лы гэжыагъ сэ сшхырэр, нэнэж, ари кызпигэтэ-тэкьуга?

— Чэтэ гьомыл пшхырэр, — кылуагъ нэнэжищым, — чэтапэм упэшхыкы. Пшхыгэр чэтэ дакэм ехыжы, клочлаклар ишлыжынуу.

Хьапкы рэхьатклэ Рэдэд дээр кьечыхэ. Пчыпыджын дакэмклэ чыгум теохэзэ, зэолымэ мэкэ тынчыклэ кызэ-

далэ, шы хьапклэгъуитлум зы кэлэггур диштэу, еланэ зэ-пыугэо ашызэ:

— Рэу...рэу...рэу... О Рэдэд... О Рэдэда... О Рэ... О Рэ...рэ...

Кызычыхахэклэ, дзэм ынэлу фэгэзагэу уцуныш, а нэлэггум Тхэшхом ыгу кыыригэахэрэр арилошт.

— Сэ зао сыфаеп. Зэо шлыгэом ащ фэдэ ало хабзэп — ар нэнэжищым ыгу рихыни, ау «плорэр умышхыжы» ылонеш, кыпигэхэжыни, ар сэшлэ, ау а гушылэхэр кэсымылохэу, зао едгэжыагэп, зао тухыгэп, ар шьори шьоллэ. Тыфимытэу тэао, ау тымызонми тыфитэп. Тхэш-хор ташхыагъ, акылклэ, гушылэклэ тфызэмыгэклугэр лашэм зэригэклуэу ухэсыгэщтын. Сило джы нэсфэ шыу-дэхыгэп, шыуиакыл сиякылэу, сиякыл шыуиакылэу ты-зэхэтыш ары. Ауштэу тызышырэп — тичлыгу, тшуашэ, типсы, тилэпкы. Тхэшхом лэпкэу тыкыгэхыгэмэ, нэмыклэ тахиушхыафыкли, ащыгум Ар кытщэгугы, шхэмыгуао тшлотэу, зыкэтыхуэмэжыны тыфит. Тыгуа-сэ ныбджэгугэр непэ пыи. Ау непэ пыир неущ ныб-джэгэуи хуон ылэклышт. Мы уашьор кытфеплымэ, не-пэрэ пыир — непэшы ныбджэгэу кытфишын...

Кызымыплэклэу, дзэми римылэггулэу, пыидзэр кы-зэрэлэггуагэр Рэдэд кышлагъ, ежыри дзэм ынэлу зы-дэгэзагэмклэ зигэзэжыгъ. Пыидзэр джыри кэлэггэо-пагэп, ошгочапэм шьолыр кыхэ шлуцлэгашьор клэ-бзагэу кыпщэху ылэп. Ау жыр кызоокыгъ, узгэса-кырэ фэжэу мэкэ дэгу горэ, тхаклэмэ джыри кымыу-бытыгоу, гуклэ зэхэшлэ. Сыд фэдиэ хухэра? Мары бзыу-хэр, куп-купэу гошыгэхэу, ашхыагыкли, абгухэмкли блэ-зэрэхыгэх. Сыд фэдиэ пыидзэр мэхуми, хэклипэ имылэмэ, Тхэшхом апэчлынатлэ тишлыныеп.

Мары дээр кэлэггэуагъ, шлуцлэгэшхоу кэклуатэ. Гэпсэфыгэо ужым кьаклохэрэм фэд, ау гулэхэрэп, тэри ты-зэрэмычыжэжыр кьашлэгэшт. Кьэблагэхэ кэс шьофыр нах шыуамбгэоу зэлаубытызэ, еблэхэмэ кьадзыханхэ алэклынэу кыпшлуагэшлы. Ащ фэдэ дэдэу бэ хухэрэп-щтын. Мстислау ихьоршэрыгэмэ ари ащыштыт: ишгом-бгуагэкклэ зэхэгэклотыгэхэу кьяклэланхэу рихухэ-гэшт. Ау шьофым хэлэтыкылауоу илэм кышхыарыкыхэ зыхуклэ, ябагэ кэпшлэшт. Мары зы куп, аужы итхэм

ялэгэкIхэу, ащ кьэсыгъ, псыорышхо фэдэу зэранэкIызэ, тIо-
щэ зэкIэлъыклоу кьекIотэхыгъэх. Ары, тэщ фэдызырэ ны-
кьорэ хьуштых.

Рэдэд идзэ макъэ хэлукIырэп, зэрариIуагъэу, щэу
зэтегощыкIыгъэхэу щытых, ежъэгъу-ежъэгъоу, шъхьадж
иуахтэ ышIэу, заор зэрэкIорэм елътытыгъэу зырачынэу хьа-
зырых. Е зэкIэ хэкIодэшт, е пыр кьырагъэуцолIэшт. «СшIэн
фаем тесыубытэгъахэми, джыри зыгорэм игушыIэ кьы-
слъыIэсын фаем фэд... Апэ дэдэ хьэкIэ-кьуакIэр е лэучэцIыр
арын фае цIыфыр уклэкIо зэхулагъэр. Джы мэзым хэсым
цIыфыр фырекъу, ау ежъ зыфырикъужьырэп. Тхьэм ыцIэкIэ,
ты чIыгум ыцIэкIэ, хым, псым ацIэкIэ зэрэукIых. УукIырэм
зыгорэ ышIошъы огъэхъуа, ышIошъы бгъэхъугъэкли, ар сы-
дэуштэу кьэпшIэшта? Псаоу кьанэрэр арымэ, ари укIыным
есэ, иакъыл чэтацэм кьыгокIэ... СиззолIыхэр хьадэгъум щы-
щынэхэрэп, ари сыгу римыхьырэмэ ащыщ, ятэхэри ятэжъ-
хэри джары зэрагъэсэгъагъэхэр. Хьадэгъум щымыщынэрэм
Тхьэшхом щынагъо фыриIэшта? Тхьэшхом пае сэкIодышъ,
хьадэгъу щынагъо силэп зыIорэр сэрыкIэ цыхъэшIэгъоп.
Ущынэзэ, узфырикъужьэу кьыдэпхырэр арыба ахьрэтым
игъогу пфэхъуштыр?»

Рэдэд зыщыщ лъэпкьыр дэгъоу зэхешIыкIэу кьыщы-
хъуштыгъэ. НэмыкI цIыф лъэпкьэу зэрихьылIагъэмэ ащы-
щыбэмэ афэмыдэу, ТхьэгъэшIыгъэ дунаим диштэуи екIоуи
щэпсэу, ау хэта зышIэрэр — ар нахьышIуа, нахьыа? Уизакъоу
дунаим утетыштэп ныIа, сыд уидэгъугъэкли, нэмыкI лъэп-
кьхэми уяолIэштыба? ЕтIани тымакI, бэ хьурэмэ тьлъты-
гъэмэ. Тэщ нахь макIэмэ тадештэ, тэщ нахьыбэ хьурэмэ
кьыддаштерэп. Хьаумэ тэ адэтымыштэу ара? Сыда, тэ щы-
хьэгъу тшIыхэрэп русхэр, ежъхэр уцухэми тIысхэми зыдэп-
лътыхьжынынхэу фаехэп, пчъагъэкIэ нахь кIуачIэмэ ар яхаб-
зэу ара?

Пыидзэр кьэсыгъ, сэмэгумкIи джабгъумкIи зэлукIоты-
гъэхэу кьэуцугъэх. Мстислау апэ ит, ыбгъуитIукIи дзэхэщ-
хэр кьыготых. Пчыпыджыныр удзымэ, нэсыштэп, щэбзашэр
тэрэзэу птIупщымэ, ахэфэшт. Джауштэу зэпэщытых.
ЛъэныкьуитIумкIи зэрэшIэу ахэтыр нэбгыришъэ горэми ары,
адэ хэта гуфэплъ зэфызиIэр, сыда зэтырахырэр? Ар пщыхэр
арых зышIэн фаехэр. Рэдэд дзэзеш, япщ мы заоу рагъэжъэш-
тым щыгъуазэми, угукIэ узгъэрэзэн кьыIуагъэп. Сэмэркъэу

фэдэу ыгу кьылъэдагъ: нэнэжъищы зэкIэ ешIэ, ау кьыIоштыр
бгъэцэкIэн плъэкIыштэп.

Зи кьымыIоу, лъэдакъэкIэ шым кьыригъашIи, Рэдэд
хьапкI шьырыткIэ идзэ кIэрыкIыгъ. ДзитIумэ азыфагу илътыр
зэфэдтитIу зешIым, шым кьепсыхыгъ, ичатэ кьырихи, ыпашъ-
хьэ щычIиIугъ.

Мстислау кьыгурыIуагъ. Ежъыри кьыкIэрытмэ зи
аримыIоу кьежъагъ, кьызэсым, шым кьепсыхи, лъэбэкъу
зытIу азыфагоу кьэуцугъ, чэтэ чIэIугъэми кьеплътыгъ.

— Мстислау пщыр,— ыIуагъ Рэдэд,— чатэр зыкIэсыу-
пцIэныгъэр — зао тапэ илътышъ ары, чIыгум зыфычIэсIугъэр
— заор джыри едгъэжъагъэп, едгъажъэмэ, чэтапэм ыхьырэр
джы ар зыдэгъэзагъэр ары зыдэкIожьыштыр.

Мстислау лIышхор, зэгупшысэрэр кьэшIэгъуаеу, ау рэ-
хьатэу, занкIэу ынэгъу кьыклаплъэзэ кьедэлущтыгъэ.

— Мы тызэрыт чIыпIэм ныбжъи лъы щымычъэгъэнкIи
мэхъу, цIыфым ылъы емысэмэ нахьышIу.

— Оры мыщ апэу кьыщыуцугъэр,— зэрэрэхьатэу
кьыIуагъ Мстислау.

— Сыкьызщыуцурэ пэпчъ сэ сыщызаоу сихабзэп. Сэ-
набжъэ зэдэлэтышъ, шъхьаджи игъогу техъажъэуи мэхъу.

Мстислау ымакъэ тIэкIу кьызэблихъугъ, пхъэшагъэ кьы-
кIилъхьагъ.

— Сэнабжъэ зэдешъонхэу дзитIу зэпэгъокIырэп. Рэдэд,
титIо тызэрэшIэ, зэтIуагъэхэри пщыгъупшэгъэнхэп. Шъуип-
щи зыкьытимыпэсыгъэу кьычIэкIын. УигушыIэ кьэгъэкIэкI.

— Типщы сэ мыш сыкьызэрэкIорэр ригъэкъугъэмэ,
сэрыкIи екъу, о ащ еплътыкIэ шъхьаф фыуиIэмэ, зыIугъакIи
дэгущыI. ГушыIэр кьэгъэкIэкI зыфапIорэр арымэ, гуIэнкIэ
зэшIуахырэ Iофэп тазфагу илътыр. ТызэгурымыIоу, сичатэ
кьэсштэжъэу, уидзэ сышъхьарыхъэмэ, Iашэм ыкIушт гъогум
бэкIэ нахь кIэкошт сигушыIэ. Анахь чэтэ кIэкIыри кьипхын
нахь, анахь гушыIэ кIыхьэр кьэсэштэ. ТыпшIомакIэу, укьы-
тфырикъун пшIошIэу укьыттегушхуагъ. Шъыпкьэ, тэ бэкIэ
тынахь макI, ау тIэсхьапIэ зимыIэ щылэп. О укьызкIэдэгъэр
— гъэрыпIэм титым фэдэу тыбгъэпсэунэу ары. Тилъэпкъ ар
ыштэштэп, гъэшIэными тэ хэти гъэры зыфэтшIыгъэп. Непэ
уи Тхьэ кьыпфеплъэу укьыттекIуагъэми, тишъаомэ
гъэшIэным ар ащыгъупшэштэп, дунаим тетыфэхэ кьышъо-
зоштых. Ара Тхьэшхом насыпкIэ афыхихыгъэр?

— Тэ Тхьэм кытитпэсыгъэ гъогум тырэкIо, гъогу шъуамбгъу ар, чыжьэу кIорэ гъогу. СыкызкIэдээрэм укъеу-
цуалIэмэ — къаIо.

— Мстислау, дзэм ыцIэкIи, сызщыц лъэккым ыцIэкIи
сыкъэгущыIэ...

— Сэри ары, къосэгъу.

— Ащыгъум мары сэ хэкIыпIэу слъэгъурэр: зэкъо
банэкIэ кысэбэнын уидзэ кыхэхщ. Сэ сыпщ пашэпышъ, о
зыккыоспэсырэп. Тызэбэнышт, титIу язырэр текIофэ, е ты-
зэзэошт, титIу язырэр укIыгъэ охъуфэ.

Мстислау тIэкIурэ егупшысагъ. Къосэгъу кIочIэшхом
фырикъун идзэ кыхэкIынэп. Ау ащ кыIуагъэр ымыштэ-
ми, Iо лые кыкIын. Заор ухыгъэ зэрэхъущтыр хэта
зышIэрэр...

— Сэ сыкыобэнышт, — ыIуагъ Мстислау. — ТекIорэм
сыда кыхъырэр? — русыпщым игушыIэмэ гумэкI гори зэ-
рахэмылгыр Рэдэд ыгъэшIэгъуагъ. Ащ фэдэ хъун зэри-
лъэкIыштыр — Мстислау ежъ къебэнынэу е къезэонэу —
Рэдэд егупшысагъэу щытыгъ. Русыдзэм зэолI дэгъухэр хэ-
тых, ау кыырипэсын къахимыгъэкIыгъэнкIи мэхъу е ежъ зы-
щэгугъыжьышъ, щытхъу лые кIэнэцIы. КIочIэшху, IашэкIэ
Iазэ, бэнэнымкIи къулай, зэкIакIуи ышIэрэп.

— ТекIорэм зи ыхъырэр, — ыIуагъ Рэдэд, — хылыэ кыин
тегъэкIагъэ мэхъу нахъ. ТекIорэм сыдигъуи цIыфыгъэрэ,
гукIэгъурэ, зэхэшIыкIырэкIэ щэгугъых...

— ТызэрэIоржыорыгъэр икъушт, — кыIэпыуагъ Мстис-
лау. — Пхъэмбгъу Iэнлэжъэу узэрышхыкIырэм укыиплгы-
зэ укыыздэмыгушыI. КъаIо кIэху гушыIэр!

— Сэ къэсэбгъэухыгъэмэ, орыкIи нахъ къэIогъошIу
хъуни.

— Сэ къэсIощтыр о уигушыIэ зэкIигъэкIожыныи зэб-
лихъуни ылъэкIыштэп... Пый кызышъокIукIэ, тэ шъукъыт-
къонэжъы.

— Ащ фэди кыхэкIыгъ, ау тэри IэпыIэгъу тыкышъу-
фэхъу.

— ЗэхэшъошIыкIымэ дэгъу. Ау тэ кышъуфатшIэрэмрэ
шъо шъуиамалрэ зэфэдэхэп. Тэры мыхъугъэмэ, хъэзэрмэ
бэшIагъэу шъуагъэкIодыпэщтыгъэ. СиIуагъэ къэнэжъы: тэ
къатIорэр шъорыкIэ унэшъошт, илъэс къэсы мылъкоу кы-

тэшъутынэу зыфэтIуагъэри къэнэжъы. Джауштэу зыхъукIэ,
русмэ акIуачIэ шъори жъаупIэ шъуфэхъущт.

— Тхъауегъэпсэу, ау зыгорэм ижъау тыщыгугъэу тэ мы
дунаим тытетэп, тызщыгугъырэр, тызлтыхъурэр — ныб-
джэгъу... ТфэмыукIочIыштымкIэ шъукъытэмыдау, нахъ
макIэу кышъоттызэ тшIымэ, нахъыбэрэ кышъуIэкIэхъащт,
тэри тыкыызэтенэжъышт, ныбджэгъу цыхъэшIэгъоуи ты-
шъуиIэшт, Мстислау... — Рэдэд ымакъэ нахъ шъабэ ышIыгъ,
цыхъэ зыфэозгъэшIын зышIоигъо фэбагъэ горэ кыкIэ-
хъагъ. — Тэ тицIыф гъэпсыкIэ бэшIагъэу ишъушIыкIыгъ,
тыпщIыусэп, тыкъумалэп. Iуагъэу тшIырэм тыфэшъыпкъ,
зэфагъэкIэ тыкыжъудэпсэу.

— ШъукIуачIэ кыхъынэу шъушIэмэ, шъузэрэзекIо-
щтыр хэты ышIэра?

Нэгү шIуцIэшъо тыгъэрыжъэу, ынэшхомэ уакIимыгъап-
лъэу, лъэккымэ пкъышхоу русыр Рэдэд ыпашъхъэ итыгъ.
Мыщ игъэпсыкIэ дэгъоу ешIэ. Илъэкпкъ фэгумэкIэу еIоми,
лIыгъэкIэ, даушыгъэкIэ кыфалъэгъущтыр ары ыпэ ригъэ-
шъырэр, кыитекIонкIэ ышIэмэ, идзэ шъхъасыштэп. Мо огоу
кызылэхъэрэм ехъыщырэу ежъ ынэгүи къегъэуае. Игъо ифэ-
жъыныеба зигъэпхъэшэным, тазфагу илъышт гъогур чэта-
пэкIэ егъэтхъы. Мощ сытекIонэу си Тхъэшхо кысело, ау ру-
сыдзэм сыдэуштэу зишIыштыт? Сэ сызщышхэри... ЦIыфы-
гъэшхорэ шIыкIэшIуагъэрэ къялыкIы фэдэми, узэмынэгү-
егъэ цIэпIагъи кызыкъахын альэкIышт. Сыда нэнэжъищы
ыIогъагъэр? Ары, «идахи анахъ дах, иIаи анахъ Iай...» Мары
тэ тщыщ шъыпкъэхэр русыдзэм хэтых, мылъку къалэжъышт,
тэ кытэожъыххэзэ, апэрэ сатырмэ къахигъэуцагъэх, ташъ-
хъасын шIошIа зыгорэкIэ?.. УиIэпыIэгъу сышъымыгъаки, си
Тхъэшху, сытекIомэ, зыкIи тядэонэп, ныбджэгъу зыфэтшIы-
ных. Плъэгъурэба, Тумтэкъашъэ хымэ хапIэу тичIыгу зыкы-
рищэягъ, цIыраум фэдэу щыбэгъонхэшъ, тызэлъаубытышт...

— Мстислау, акъылкIэ тызэзэгъын тымылэкIыгъэми,
лгыр тымыгъэчъэн тлъэкIышт.

— Iэ пцIанэкIэ укысэзэоштыт? — дыджэу къэщхыгъ
Мстислау.

— Тызэбэнышт, Iашэ кыхэхмыхъэу.

Мстислау гуфаплъэу Рэдэд къеплгыгъ, ынэхэри
къэушIоркыгъэх.

— Уин, укIуачIэ, къосэгъу, ау узщэгугъыжьыщэба?

— Оштэмэ — тызэбэнышт, джауштэу тидзэмэ ятлошт. Сыкыптекломэ, огъэкIэрэхъожьы, дэогъу тыпшыжьырэп, тилашэкIи тиакыылкIи тызэкIыгъоу тыпсэушт.

— Хьа-хьа! О укыстеклоныр ыпэ ибгъэшъыгъ. Сэ сыкыптекломэ? Хьау, ар сэ къэсIошт. Сыкыптекломэ, уидзэ сидзэ кыыхэхэ, шъуичIыгуи сичIыгумэ къахэхэ, шъущыпсэу, ау тэ тIорэм тетэу Iэрылхэхэ-IорышIэ шъукытфэхушт. Уибыни сэштэ: уишъузи, уисабыйхэри. Илгъэс къэс зыфэтIорэ мылкур кыитэшъутышт.

— БаIокIэ укъэдаоба?

— ТIощтыр тIогъахэ,— Мстислау ичагэ чIиIугъ, исагъындакыи кыизпихи кыыгъэтIылыгъ, етIанэ идзэ дэгущыIэнэу екIолIэжыгъ. Рэдэди идзэ кыыфигъээзжыгъ.

— Къосэгъухэр,— зафигъэзагъ Рэдэд дзэкIолIмэ.— Тхъэшхом акыыл тигъэшIи, зао тымышIэу, нэбгыритIум тызэбэнынышъ, текIорэм иунашъокIэ Iофыр ухыгъэнэу тIуагъэ. Сэ сытекломэ, мамырэу тызэбгъодэкIыжы, тызэкъотэгъоу, тызэдеIэжъэу тыпсэушт. Ежъ кыистекломэ, Iэрылхэхэ тафэху, тэри, тичIыгуи, сэ сибыни. НэмыкI хэкIыпIэ сэ слэгъурэп, русхэр бэ мэхъух, тязаоу, лъэкъабзэу тыкъаукIымэ, хэта тилыгъэ кыызышъхъапэжыщтыр? Русхэр шъошIэх, цыфышIух, тфэгъэдаIохэмэ, тызэгъунэгъух, зэныбджэгъушIу тызэфэхун, етIанэ уахътэ тешIэмэ, ежъхэри кыитщыкIэ хъуных.

— Узцэгугъыжъа, Рэдэд? — къеупчIыгъ Шъоутэз.

— Сызцэгугъыжы, нэмыкI хэкIыпIи слэгъурэп. Мыхэр, олгъэгъу, бэкIэ тэш нахыбэх, джыри ащ фэдэ пчъагъэ къаугъоин алгъэкIышт. Зооуж плъыр-стырым хэтхэу тичIыгу ибэнэнхэшъ, тицIыфи шъхъасынхэп, мылкъуи кIэни кыыранэнэп, лгъэпсэнчэ тяхуулIэн.

Шъоутэз дзэм зыфигъэзагъ.

— Рэдэдрэ Мстислаурэ зэбэныштых, лъыр тымыгъачэу, текIорэм иIуагъэкIэ тызэбгъодэкIыжы.

Дзэм еупчIыжъэу арыгъэп, ыгъэгъозагъэх ныIэп, Рэдэд ыIорэр унашъо хуштыгъэ, ау игухэлхэр арымIоу кыыхэкIыштыгъэп.

— Мстислау кыыожэ, Рэдэд,— ыIуагъ Шъоутэз.

Рэдэд кыызызэплгъэкIым, Мстислау чэтэ чIэIугъэмэ къаекIолIэжыгъахэу, пллэIуидзэри чIым тыриубгъуагъэу, ашъоджанэр щыжыукIэу щытыгъ. «Тхъэшхом сыщэгугъы, джаш

сыкызызэхышIыкIын»,— джар игупшысэу Рэдэд русыпщым екIолIэжыгъ.

Мстислау занкIэу Рэдэд ынэгъу кыыкIаплгъэщтыгъэ. «Ицыхэ зытелъыжъ. КъэшIэгъуай зыкбогушхукIырэр, зэуабэмэ ахэлэжъагъ, нэбгырэ зытIущмэ апэгъокIыгъэкIи, кыытекIохэу кыыхэкIыгъэп, ау атекIозэпытынэу кыышыхуэрэп ныIа. ЗэолI шъыпкъ, къэмыштэу, зэкIэмыкIоу фашIэрэр ышIэшт»,— ипллэIуидзэ зытырехыфэ ахэмэ ягупшысагъ Рэдэд.

ДзитIур кыызэлъыкIотагъ, ацыпэхэр зэнэсыхэба пIонэу, лIитIумэ апэIудзыгъэхэу къяуцокIыгъэх.

ЛIышхуитIур зэпэуцугъэ. Рэдэд джыри гупшысэмэ атIупщыгъэпагъэп. Теклон фае, иIоф зафэшъ. Армырмэ — шъыпкъагъэ гори ежъ зыпылъ Iофым хэлгъэп. ЫкIуачIэкIи хъазыр. Шъэо Iэтахъоу ыубли, Iашэми шымы зафигъэсагъ, ыпкъынэ-лынэ щылычым фэдэу пытэу, зэпымыкIыхэщтым зызэриуфэу уфэ-упцIэ ышIыгъ... БэнэнымкIэ ежъ нахъ къулай джы нэс рихъыллагъэп... Ау зэкIэмэ анахъэу зыгъэгугъэрэр — икIэлэгъум щегъэжъагъэу зы Iоф зафэ, Iофышхо горэм пае къэхъугъэу ышIошъы зэрэхъугъэр ары, нэужым ар зыфихыжыгъэр: ичIыгу, илгъэпкъ, ахэр ыпсэ хэтIагъэхэу, гъэшIэ кIыхэ кыапэщылгъэу, Тхъэшхор бэкIэ зыщыгугъырэ цIыфых къосэгъухэр, ау зэкъотхэп, лгъэпкъ зэхэшIыкIыр шъхъаджи ышъхъэ фехыжы нахъ, зэкIэми зы гу — зы шъхъэ зэдыряIэу зызэхашIэжырэр. Къосэгъумэ уахътэ ящыкIагъ, лIэшIэгъуа, тIуа, ар сэ зэхэсшIыкIынэу Тхъэшхом сишIыгъэмэ, сэш нэмыкIи фэдэ зэхэшIыкI ритыгъэн, тызэрэгъотын, ткIуачIэрэ тиакыылрэ зы тшIын фае... Уахътэ тищыкIагъ.

Мстислау игупшысэ шъхъафыгъэ. Къосэгъухэр макIэх. Дунаим ар щыхабз: нахъ макIэр, нахъ кIочIаджэр къешIун фае. ДжырэкIэ мы къосэгъур кыытекIуагъ — ащ кыыIуагъэр ыштэн фаеу ышIыгъ, ау ежъыри зэкIэкIуагъэп ныIа, текIорэм иунашъо тетэу зеклонхэу ышIыгъ, арышъ теклон фае. Къосэгъур кIочIэшху, къулай, гушхо, ау ежъ и Тхъэ нахъ заф, арышъ кыдеIэн. Бэнэным зыригъэукIыхызы, икъулаигъэхэр зэригъэшIэнхэшъ, етIанэ амал горэ кыыгъотын чIидзынэу. Ыгу къэкIыжыгъ Мстислау аужырэ заоу зыхэтыгъэм хъэзар батырэу Рэдэд ехыщырыгъэр зэрэшиукIыгъэр. Зыреутым, ичатэ рилхъажыгуи, лIышхом ыпхалгъэрэ ыпшъапIэрэ

кыызэдиубытхи, лъагэу кыиэтыгъ, зытло-зыщэ ыгъэчэ-рэгъуи, чыгум зэрэфэлъэкIэу тыридзагъ, етIанэ чатэмкIэ ышъхъэ кыишIуиупкIи, идзэкIолIымэ къахидзагъ: «Чэубжэм пышъулъэри, къолэбзыумэ ашхыжъэу, жбымрэ оцхым-рэ залъэсыхъажьыкIэ, мэшIо тIэкIу кIэжъугъэужьыри, шыуалъэ яжъугъэшI!»

Бэрэ зэбэныгъэ зэолитIур. Рэдэд ицыхъэ зытелъыжы-гъэми, мызэу-мытIоу Мстислау ыкIуачIэ зэхишIагъ, зыкы-ригъэшIэжыпэуи, чIыпIэ шынагъуи ифагъ. «Ежъ зыдишIэ-жыбрэм нахъыби кIуачIэ иI мыш, — егупшысагъ Рэдэд, — ар зыдезгъэшIэжыпэн рихъыллагъэгоп, ау теплъынба ащи...»

Джы нэсфэ ежъ Рэдэди ыкIочIэ шыпкъэ римыхъылла-гъэу ылъытэщтыгъэ. Джы ылэхъомбэ кIыхъэхэмкIэ гъучIым фэдэу Мстислау иашъоджанэ пхырылэбыкIэу, ыцагэхэр ыфы-зыгъэх, цэгэналъэхэр кыыхечыхэба пIонэу ыгъэузыгъэх. Ащ лъыпытэу Мстислау Рэдэд ыпшъэ кыиубыти, жы римыгъэ-гъотэу кыитхалэу фежъагъ. Рэдэд ыпшъэ зэрэфэлъэкIэу ыгъэпкыезэ рилъашъуи, Мстислау ыцагэхэр ыфызыгъэх, фэдэ уз ныбжыи зэхимышIагъэу, фэмыщылэжъэу русым ынэпсхэр кыиуэтыгъэх, етIанэ, ыпэкIэ зиуфзэ, зэхэ-тIысхъэу фежъагъ. Узым кыиуэуоным тещыныхъэу, ыпсэ хэлэжъэу зызэкIиугъоежыи, нэбэ-набэу зиплъыхъагъ, Рэдэд ытыкыи ытIупщи, гъуахъозэ, ынэхэр къэушIункIыхъэу зы-тыридзагъ. Мстислау къэщтагъ, кыизэрэщтагъэм егупшы-сэжъэу арыгъэп, пщэчын умылэкIыщт узэу, акъылыр зыгъэушIоркъэу, гур зыунэкIырэм шъхъэр зэрэфэкIы, ащ лIыгъэкIэ е зэхэшIыкI зыхэлъ шIыкIэ горэкIэ пэгъокIыжы-ным иIоф тетыгъэп. Ынэмэ лъыр къателъэдагъэу, узышхом зэрэлэкIэкIыжыищтым щэхъурэ гугъу имылэжъэу, нэ шIу-цIэшхохэмкIэ занкIэу къеплъырэ къосэгъум ынэгъу кIэплъагъ. А нэгум, зэрэпкъыящэр умылоштымэ, жъалымыгъи кыиуэщтыгъэп, джэгъогъу теплъи иIагъэп, ари нэлIэгъу горэкIэ ыгъэшIэгъонэу игъо ифагъ, тIэкIуи зыкыиригъэ-шIэжыгъэпнэ мэхъу. Мстислау зэгупшысэгъэ закъор: мыр псаоу къэбгъанэ хъушIтэп, мыш фэдиз лыуэу, нэр зыгъэушIункIырэр кыифзыхъыгъэр дунаим тетыжыи фитэп.

Мстислау зэхафзэ, Iэ сэмэгумкIэ Рэдэд ытэмашъхъэ хэгъэнагъэу, Iэ джабгъумкIэ щазымэ тхьаIум дигъэбылгы-хъэгъэ сэжъыи псыгъор кыидихыгъ, Iэпшъэ кIэкIыр ылэдакъэу, ыпкъ псыгъо ашъоджэнэ гъуапэм ыгъэбылзэу, къосэгъум ытхы кыидэбэнаезэ, ыпшъэ кыихиIугъ. Рэдэд

ылэхэр лантIэ къэхъухи, ыцагэхэр кыизетIупшыжъхэм, лъэгонджэмышъхъэкIэ зэрэщысэу кIырыуи, лIыр кIыбкIэ зэ-хигъэфагъ, ежъ зытыридзэжыи, сэжъыири ыгъэбылгы-жыиуэ игъо ифагъ.

Хъугъэ шыпкъэр Шъоутэзы изакъоп зылъэгъугъэр, лъэныкъуитIумкIи дзэмэ, апэрэ сатырмэ, макъэхэр къахэлъ-кIыгъэх, русыздэм ыгузэгупIэмэ гушIогъо макъэхэр къащы-дэоягъэх, ау хъугъэ шыпкъэр зылъэгъугъэхэр мэкъэнчъэ-хэти, ахэри Iэсэжыиыгъэх.

Мстислау къэтэджыжыи, Рэдэд лъэбэкъу зытIукIэ кIэрыкIотыгъ, кыиуэзплъэкIи, текIуагъэр кыиригъэкIэу, кыиуэгушIонхъу ылэ джабгъу кыиэтыгъ. Ау Шъоутэз къа-кIуалIэу зельэгъум, ылэ кыиридзыхъыи, къеплъэу къэуцугъ.

Рэдэд ыпсэ хэтыгъ. Лыуз бзаджэр зэхишIи, ащ IэкIэ-мыкIыжыиуэ ышIошъы зэхъум, зэкIэм ыгу нэкIы шыпкъэу кыиуэхъугъ, шIогъэшIэгъонэу егупшысагъ гумэкI гори имылэжъэу, зэкIэми акIэрычыгъэу, уашъом нэмыкI ымылэ-гъоу кыизэрэнагъэм. Изэкъо шыпкъ. Узым къетIупщи, ау зыи зыхидэжыиэрэп, макъэ кыиуэмыIэсэу, инэллэгъу кыиуэиэрэ зэкIэ ышъхъагъыкIэ щызэхэкIоты. Ау мары ошъуа-пщэхэр ылъэгъугъэх, шъхъафхъэу, зэхэуугуфыкIынхэ плъэкIыхъэу. Ахэмэ акIыиы зыгорэ щылэу, ар ылэгъу шIои-гъоу ынэхэр ыуцIыргъугъэх, ау Шъоутэз зыкыизэрэтырища-ерэр ылъэгъугъ. Зи ыгу кыиуэхъагъэп кыиуэрытIысхъи, ышъхъэ къэзылэтыгъэм; гуфалъэу къеплъыи, Рэдэд ышъ-хъэ ежъ ылъэгъуанджэ тырилъхъагъ. Шъоутэз зыгорэ рIон зэрэфаер ыгу къэкIыжыиыгъ, ынапщэхэр зэфищэхэзэ егупшы-сагъ, етIанэ ынапIэхэр къефэххи, зэкIэ ыгу къэкIыжыиыгъ.

— Сызэрэфаеу хъугъэп, Шъоутэз... ар гъэшIэгъоны.— Цыхъэ кыизфыригъэшIы шIоиуэи кыиуэгъэхъожыиыгъ: — Мары сыпсау... сиякъыи къабзэ.

— Рэдэд, — ыуагъ Шъоутэз, — кыиптекIуагъэп, мо къу-малыр кыиптекIуагъэп, уигъэпцIагъ.

— Ащ фэдэ хъунэу сыгу кыиуэагъэп, Шъоутэз, сэ си-лажъ... сыгу ебгъэрэп, ынапэ нахъи ыпсэ нахъ шIолэшIу, илэ-пкъы нахъи... Сегогъащэти ары, исыутын слъэкIыщтыгъэ, ау зэшIэгъуае сыхъуагъ. СытекIоу, зэкIэкIожыиыгъагъэхэмэ, нахъ Iаеу зэгорэм кыитфыкъокIыжыиынхэки мэхъу сIуагъэ. Исымыутми хъушIтэп... ПкIэнчъэу сышыгугъыиыгъ... ежъ-ежъырэу акъыл кыиуэоты шIоиуэагъ. ГъэшIэгъонба, къосэ-гъур уукIыиы — хэтыкIи щытхъу.

— Рэдэд, мы чыпІэм тимыкІэу, тпсэ дгъэтІылынэу тыхъазыр.

— Ащыгъум пкІэнчъэба сэ спсэ зэрэгъэтІылыгъэр, Шъоутэз.

— Къумалыгъэр фэдгъэгъуна?

— Мстислау ышІагъэр илъэпкъы бэрэ ыпщыныжыщт... Дзэшхом ыпашъхъэ нэпэнчъагъэ щызышІэрэм нэпэнчъагъэм ичылапхъэ зыфыреутыжы... ТІэкІу сыкызырэшІэжыгъээ, моу кысфедж ащ.

Хъабкъохъоу, нэгъуеу ышъхъагъ Мстислау кызеуцом, Рэдэд рхъатэу кыІуагъ:

— Сэ гукІэ сыбэнагъ, о ІэкІэ уІэбагъ, шъхъаджи фэлъэ-кІыщтыр ышІагъ. Непэ мыщ щыхъугъэм бгъуитІумкІи акъыл харэх. Іуагъэу зэдэтшыгъэм дзэхэр щыгъуазэх. Уи Тхъэ уеп-лымэ, дао кытфэмышІэу узэкІэкІожыгъэмэ нахышІугъ — укыстекІуагъэпышъ, ау ар о пфэшІэщтэп. Сэ сыкызэ-зэгъыгъэр сидзэ ыгъэцэкІэщт. НахыбэкІэ укытэмыдау, тымыгъэпый.

Мстислау зыгорэ кыІо шІоигъуагъ. Плъыр-стырыгъэр кІэкІыжыгъэу, зы тІэкІурэ зэбэныжыгъ, хъугъэм зи хеп-шыхъан зэрэмылэкІыщтыр кыгурыІоу, ар зыгорэуштэу ыухыижы шІоигъоу, гущыІэ зауІэ ыгу кыилъэдагъ, ау кыІуагъэр нэмыкІ.

— Шыпкъагъэ кытфышъуиІэщтмэ, тэри тынаІэ кыи-шъутедгъэтын. АдрэмкІэ — зэрэтІуагъ.

Пчыпыджынхэу ацыпитІухэмкІэ аІыгъхэм ателъэу Рэ-дэд кырахыжыжыгъ, сатыр зауІэу зэготхэу, мэкъэнчъэу зэолІхэр хъадэм ыуж итыгъэх. Оешхор кызыретІупщым, мэз-благъэм хэхъагъэх, чыгъэе шъэджашъэу зычІэгъ гъушъэм уаер тырагъэкІынэу хъадэр щырагъэтІыльэхыгъ. Шъоутэз зытырищэягъ Рэдэд, ыпэбзыджынмэ апэблагъэ ышІыгъ ынэ-гушъо. Нэшхъэигъом зэлъиубытыгъэу кыІуагъ:

— Къосэгъумэ анахъ лышІоу ахэтыгъэр Тхъэшхом тхи-щыжыгъ.

— Уихъэмэ сыкъашх, сибзаджэ щэхурэ шхын умыгъо-тыжъэу дунаим укыитен! — мэкъэ псыгъо гоІуджэу зэхи-хыгъэр кызидиукІырэр ымышІэу Шъоутэз зиплтыхъагъ, етІанэ Рэдэд ышъхъэкІэ щыт ныоу, чыхІэныжыр зытеуб-гъуагъэр ыльэгъугъ.

— Тхъэшхом игъогухэмкІэ ора гъуазэр? — Шъоутэз ышІэжыгъ Хъаткъоесмэ яныоу тхыдэхэр зытраІотыкІыхэ-рэр. Ынэхэр губж машІом къегъэлыдых, ежъ уепщэмэ, жъэу кыпІукІырэм рихыжыжыщтым фэдэми, хъэдэн ІэпІэ утІэрэ-хыгъэ цІыкІоу апашъхъэ итым уигъэмэхъашъэу кІуачІэ горэ хэошІыкІы. Ныом Рэдэд зытырищэягъ.

— Ппсэ хэмыкІызэ, мы узышхыгъэ хъэзэрэшх купымэ учІатІэжыщт, сикІал! УнапІэ кызэтэх, сэры кыозыІорэр, тыгъэмрэ мазэмрэ азфагу дэль уахътэр зыгъэшІагъэр ары, нэнэжыищ!..

Ощхым ыгъэшъугъэхэу, нэгъуе-нэшхъэхэу, жэкІэ-пэкІэ кІырмэ къахэплъырэ зэолІхэр щынагъо горэ къашъхъарыу-цуагъэу ныом езэрэгъэплъыгъэх.

— Тыдэ ущыІ, Дэдэр? — еупчІыгъ ныор.

— Рэдэд Іо, нэнэжыищ, — Рэдэд пэблагъэу щытыгъэхэу, кызырэгущыІагъэр зэхэзыхыгъэхэр къэтхыуагъэх.

— Дэдэр — сІуагъэ! Шъо зэкІэхэми Дэдэрыжкым ичатэ къешъохъакІы. А делэжыр ыІаблэ сысэу, ыпсэ мырэхъатэу мыжъо гъочІэгъым джы кызнэсыгъэм шъузыжкым фэдэу щэбгэ. Тхъэшхом ыпашъхъэ ихъажыныу фаеп. Къосэгъумэ лы фэдэу къафэхурэм ыпсэ зыхелъхъэ, ичэтэжъ Іэрылхъэ фешы... О зыр ары зыгу шІоркы фэмышІыгъэр. Тыдэ щыІ ичэтэжъ?

Рэдэд чатэр голыжыгъэп. «ЗэуапІэм кыІутынагъа?» — гупшысэм хэтэу къэупчІагъ Шъоутэз.

— КыІушъунагъэп! — кІый макъэкІэ кыІуагъ ныом. — ЧычІэгъы гъогукІэ джы ар Дэдэр игъочІэгъы мэкІожы. О, Дэдэрыжкый, ппсэ гъогоу зытехъажыгъэри ащ зэпибзы-кІыгъах. Ау чычІэгъ гъогоп о Тхъэшхом ыдэжъ узэрэкІо-жыщтыр.

— Сыфаеп сыкІожыныу.

— Сыд пІуагъи?

— Сыфаеп сыкІожыныу, сагъэпчІагъ... Къумалыгъэ кызыдызэрахъагъ.

— Псэр зыдэкІощтымкІэ упчІэжырэрп, хъэкІоцІым кыи-зыгъ, ащ орэп фитыр. Къумали щыІэп, щыІэп къумалыгъи.

— Адэ сыд щыІэр, нэнэжыищ?

— Чэтапэм пыпхыгъэ акъылымкІэ цІыфыгъэм ущыгу-гъыгъ. Чэтацэм цІыфыгъэ ралэжырэрп. О уиакъыл кызыз-кІом, уидэогъуи иакъыл къэкІуагъэу плытагъэ. Джары тэ

тызэкIодылIэрэр, тэ кытэплъырэм ежъ зельэгъужьы нахъ,
тэ тизытет ылъэгъурэп.

— О сьд Iо фаеми, сэ сагъэпцIагъ. Тхъэшхом сыщыгу-
гъыгъ, ау ащи сыкыизэхышIыкIыгъэп.

— Ащыгъум зи кыбгурыIуагъэп.

— КъызгурыIуагъэп.

— УздэкIожьырэм кыщыбгурыIощт.

— Сыфаеп сыкIожьынэу къызгурымыIоу. Мы дунаир
ары спсэ игъомылагъэр — арышъ, мы дунаим джэуапыри
щерэгъот.

— Джэуап щыIэп, кIэлэхъу. Уиджанэрэ уигъончэджырэ
пфэшIухэмэ, ар пкыинэ-лынэу уиIэм иджэуап. Акъыл кIы-
хъэм, гучыжъэм джэуап яIэп. Ахэр псэм ику псынкIэ кIэ-
шIагъэх, шъхъафитыджэх. IIэуж кIыхъэ птекIышт, ау ош
фэдэн къахэкIыштгэп. Дэдэрыжъым, сияпэрэ шъао, идунэе
нэпцIы уикIыгъ. Ори сынапIэ кыптесэхъожьы. Ащ нахъ
сэри сфэлъэкIыжыштгэп. Шъо, хъэхэкI куп, — нюм зафигъэ-
загъ зэолIымэ, — Рэдэд ихъадэ чыгышъхъэм дэшъухъый.

Ныор кIодыжыгъэ, чыг лъхъэнчэ благъэмэ агуамэхэр
къэсысхи, янэплъэгъу икIыгъ. Нюм кыIуагъэр зэолIымэ
агъэцэкIагъ.

Фэнэс, тIэкIу тешIагъэу Лащн

*«ЦIыфым ыгу, Лащын, зэкIэхэми ягонэсын
фае... «Зыдэплъыхыжъызэ кIо» зыIорэм
уемыдэIу. Плэкъо къэлэти бгъэуцугъэмэ,
ар пани мыжъо цакIи атеуцонэу цытэп,
машэми зэцизы зыкыфишIын фае. Сьд
фэдэрэ уахъти, сьд фэдэрэ чIыпIи цIыфым
ылъакъо афэшиIу».*

Фэнэс иушъыймэ ащыц

Дунаир зыуджэгъухэрэр ерыуаджэхэмрэ емышъохэрэмрэ.

— О-хъа-хъай!.. Ар къызгурэIошъ ары нэмыкI гори
къызгурыIонэу сызкIыфэмыежъыр. Ау сыда бзэгуйтIу
зыкIысимыIэр? ЗымкIэ санэр сыуплътэкIузэ сшIыни, адрэмкIэ
ТыкъэзгъэшIыгъэм сыщытхъуни. СэлIажьыфэ къэсIон сэ
сэшIэ, ау сымылIажьынэу сыкыизэрэхъугъэр сыгу кызы-
кIыжыкIэ, сыгущыIэным нахъи, узыушъухъэрэм ипшIэтэ
макъэ седэIуныр нахъ къэсэштэ.

— О-хъа-хъай! Тянэ ыныбэ силъызэ, сыкъэзылъфыщ-
тыр кысэупчIыгъагъ:

— Укызтехъашт дунаир зыфэдэр ошIа, сикIал?

— Тян, — сIуагъэ, — сэ зыми сыгуIэрэп, ау укъэупчIэмэ,
ащыгъум сикошъыгъо хъугъэшъ, кысаIу: сьд фэдэ дуная
сэбгъэлъэгъуштыр?

— Нэфын, — ыIуагъ тянэ, — унэ кыизэтэпхымэ, уплътэшт.

— Ащыгъум слъэгъун фаехэр щыIэх, ар сигуапэ.

— Чыгхэр кыщэкIых, ахэмэ къапэкIэ.

— Ащыгъум мэлэкIэ сылIэмэ, кыпысчын щыI.

— Чыгум ышъхъагъы уашъор ит, ар лъагэ, кырегъэ-
сы, кырегъэшхы.

— Ар Iофы екъуа, тян! Къэсымэ — осы сIон, къещхымэ
— ошхы сIон. Тури уцужьымэ, ошъогум сыхъанышъ, зы-
щысплъыхъан: мыщи кыщесэ, кыщесшхэ?

— Чыгур ары кызщакIухъэрэри зызщаплъыхъэрэри,
сикIал, ошъогур бзыухэмрэ ошъуапшэхэмрэ яун. ЦIыфхэм
ежъхэм унэхэр ашIых арысынхэу.

— Ар сыгу рихьыпэрэп — уашъом сихъанэу зэрэмыхуштыр, ау гъогум сыкытемыхъээзэ кыюсэло: унэ зышлырэмэ сашыщэп, дунаир сиунэшт.

— Цыфмэ уакъыхэхьост, цыфышлуи шыл, цыф бзаджи.

— Тян, моуштэу плэмэ нахышлуба: чыгум кьэгъагъ кыыщэклы, осэлс кыыщехы.

— Жыбгъэхэр кыыщепцэх мыш, пчыклэхэр щэджэгух.

— Пчыклэр сикъамышцэу, жыбгъэр сишыуанэу сыщыджэгун.

— Лыпсыр шагъачъэ, пклантлэр кыыщыхы.

— Зэхэсхырэп, тян...

— Лыпсыр шагъачъэ...

— Кызгурылорэп, тян... Умыгул ащыгъум. Лыпс зышамыгъэчъэрэ уахътэ горэм сыкъэхьост.

Кысэжагъэп тянэ, ащ фэдэ уахътэ щымыгугъыщтыгъэу кычлэклын, кысэмыжэу сыкылыфгы, ау лыпсырэ пклантлэпсырэ сызэрямыклуштыр сэшлэти, ахэр зышамышлэрэ чыплэмэ сэ къащысклухъэу зезгъэсагъ. Пклантлэр кызыщысэхырэ закъор — сэнэфы бащэ исшъумэ ары.

— О-хъа-хъай!

Ллэжынынэу зышлэшъ хъугъэр ары гугъу зилэр. Хэта зылуагъэр кын тлэгъунэу шэтаплэу тыкъагъэшлыгъэу? Кын зылэгъухэрэр ныбжыи къэмыхъугъэхэр арых, къэхъугъэм нахы ахэр нахыбэ мэхъух... Тхъэшхом щымыгугъырэр ары псынжыр ыутэу, мыжъомэ ялэпаозэ гъашлэр кынклэ къэзыхьырэр.

Щэпкъыр чыгъэу кьэгъэкл, чыгышъхъэм дэклуайи, ышъхъапэ къудыйзэ, уашъом нэгъэс, етланэ зыплыхъ: дунай лая кыуапэсыгъэр? Ыпсэ лыхъ кыпхилъхъагъэмэ, гъомылэ голуджэ кыуитышты? Моу кыздэлэтыри сэнабжър, унэгу пшагъор клегъэх, етланэ джыри зэ зыплыхъ: нэфынэм сыкълэгъэу ело, шлунклым угу гъэпытэ ело, зым унитлу кызэклехышъ, уетхъаклы, адрэм уелъэкыжы. Уахэмыд, сэлэ, зафэгъад нахъ, ори ахэмэ уахэшлыкыгъ. Анахъ лаеу кыюслон слэклыштыр: гъашлэм уеулэпцлы, хъадэгъум уефэпэжы. О-хъа-хъай! Емышъорэр шъом еклы, ешъорэр ары зигъогу анахъ клэкыр.

— О-хъа-хъай!

Слъакъохэр ным ыныбэ зэрэщылэхэу, сшъхъэ кызызрисщиклыгъэм лыпытэу сэ кызгурылуагъ: тыгъэм узэригъэ-

плъырэп, шлунклыми зыуигълэгъурэп. Сызэзымыгълэплъырэр сыдклэ сидэогъуа, зысэзымыгълэгъурэр саклыбы орэхъу. Гъэтхапэу, тхъэмэ яутхыпклэфэхэр кьэгъэгъэ зэмшъогъоу кызетэкъоххэрэм, сыныбэ кысэдаоу, спэбзыджынхэр зэлэхъэмэ, зэрэшхыжъхэу зыщыхъурэм,

— О-хъа-хъай! — сэлэ.

Гъажъор кыгъэклымэ ыгъажъоу, ащ шыгъоу тыритэкъожыштым лыхъурэмэ сэ сашыщэп, дунаеу мэ лэшлум ыумэхыгъэм хэпам, жыи лъакъоу кыппэгъоклыгъэр плэмычлэ члэуыти, фызы, лъэшхъэ пкланклэ шъоф кьэгъагъэхэр утхыпкых, чыгмэ адэклуаери, гъэсысых: шъоупсэу къаклэпфызыкыштым ешъу, сагъэу къапыбгъэтэкъуштыр тешхыхъажъ; бзыужъыеу янэ кыилэпызыгъэм ихъалулэ себзэйми — зызгъэшхэклын; тыгъэбзыймэ ялэагъоклэ гъуазэрэ бжъэ цыклум лупам — укыгъэутэшъуагъэба? Лэбжъэнаклэм фэдиз псэзэхъэ цыклум чыг тхъэпэ пшъыгъэми шъоу кыыхехымэ, илгъэсишъэ хъугъэу орыжъым хэшъухъэрэ чыг ебэджыгъэр кьэгъэтэджыжынышъ, идахэ сэлэзэ, сеубзэзэ, лэ шысфэзэ, лъапсэ езгъэдзыжынын, къутамэ езгъэшлыжынын, тхъапэ кыпызгъэклэжынын, икьэгъагъэхэр пымытэкъужъхъэзэ, илэрысэхэр кыпызгъэзынын.

— О-хъа-хъай!

Сыгу кытео къэс сэнабжър сэлэтышт, сыгу итео макъэ мэмэ, псыхъомэ, пшэхъолгъэ чыгумэ ахэтэкъуагъэу, гъатхэрэ кьэтлэмых, пцэс фыжъэу залэтышъ, ошх быбэу кьечъэбзэхыжыных; мыр сэ сыгу итео макъ, сэлэшъ, зысэупцлэнышъ, ныбжыи жыгъор кызызэмыклушт лэпкъ-лэпкъэу силэхэр сэгъашлох, лэпэклэ сызнэсыжынымэ, жъгъау макъэр кысхэлуклы;

гъэтхап, сикъош, кысэплъ — сыкълэтымы; сэш нэмыкл дунаим кытемынагъэми, щымылэжъ пстэуми иклэрыклэу псэ къапызгъэклэжынын, сыда плэмэ псаум санэр хэсэшлыкышъ, сэнабжър зэзгъэутэклын шылэн фае;

псэ зыпыти зыпымыти сэнабжър зыфэплэты мыхъун дунаим кышыгъэшлыгъэп;

ау пстэуми апэу сэш пае сэнабжър сэлэты — адэ хэтклэ кьезгъэжъэн фаеу о плытэрэ?

сэш пае апэу сэнабжър сымылэтымэ, сыдэуштэу цыхъэ кысфашышты: сэра мыр? Хъаумэ сызблахъугъэу, сэ счыллэклэ къолэжъ горэ мэщэоплалау? —

сэнабжьэр къафэсэлэты дунаим шыпсэурэмэ зэкIэмэ — мы чIыгум сыпхырызын ымылоу, чыгыр кыистефэн, кыушхьэр кыистеукIорэен, Iэл бзаджэм сидырын, сигъунэгъум сиукIын, кыошым сиуджэгъун, ныбджэгъум сычIидзыжьын, ным бгыбзэ кыисфыщинэн ымылоу, псэурэмэ апае хьохъубжьэр къэсэлэ;

джащ кышчысыухыныгу, шъори шъуегупшыс, сэлэдэр зэгоутэу кыислэчъэ.

* * *

«Джыри пкIыхъэ ушэтын кыисфэпхыгъа, си Тхьэшху?» — егупшысэщтыгъэ Лашынэ, пкIыхьыми нэфапIэми кыгурымылуапэу зыхэтыр. Зэрихабзэу, ылъэгъурэр, зэхышIэрэр кыызфелотэжьы, гушылэр имыщыхъэшIэгъу дэдэми, шэхурэ амал кыизфимыгъотыжьэу.

«Бын зэрэсимылэзэ, сабыитIу сэлъэгъэлъфыгъэу скIыгъух, пшъэшъэжьыерэ ащ нахыкIэу кIэлэхурэ, тIумэ язи илхэсипшIым шъхьарыкIыгъэп.

«Хьазабышхор сапэ илх. Сыд сшIэшта, си Тхьэ закъу? Сыдэу хьазабышхуа сызхэтыр!.. Сыдэуи сыкыулайцыза!.. ШIокIыплэрэ хэкIыплэрэ зимылэхэ тхьамыкIагъор сыд пае сыгу кыитебгъэкIагъа? Сэлъэуи слъэгъурэр Iофэп, сыд си-кынми, зэшIокIыплэ горэ къэзгъотын слъэкIынэу щытмэ...

«ГъэшIэгъоны, ау Тхьэшхор сыгу кызыкIыжьыгъэр пкIыхьым ыуж, ащ фэдиз щэчым сызхэтым ар сыгу кыизэ-римыхъагъэр!.. Джы мы слъэгъурэр сыгу къэкIыжьыгъагъэу сэлэмэ, ащыгъум мыр спэкIэкIыгъахэу щытба? Сиакъыл зэлэхэмэ сшIэрэп...

«СисабыитIу сигъус, тызэготэу тыкIорэп, жыбгъэм е ошхым хэтхэ зыхъукIэ тIэкIу зэкIэрычыгъэ зэрэхъухэрэм фэд. СабыитIумэ язырэр фыкъон фаеу щыт, ар сэлIэ, ежхэми ашIэ, ар хьазабышхоу, шIокIыплэ гори зэрэщымылэри зыдэтшIэжьэу, а кыулайцызыгъэм тыгу ыусэпыгъапэу, ама-лынчъагъэм тиукIыгъэу гъогу тытет. Сыд сшIэмэ, сисабыи ыпсэ IэшIу цыкIу хьадэгъум шысыухъумэшта?

«ТIэкIу шIагъэу ошхыр тиджабгъукIэ кышчыльэгъуагъ, ау ыпэрапшIэу тызхэтым зэхьокIыгъэ горэ шыхъугъ. Макъэ гори къэмылоу, кIым-сым дымылу псэнчъэм тыщыкIоштыгъэ,

арынкIи хъун гукIодыгъо шъыпкъэр гум кыизгъаплъэщтыгъэри, Iэпылэгъу гори зырэщымылэр кыуигъашIэу.

«Жыбгъэ тIэкIу къепщагъэмэ сшIэрэп, хьаумэ ошхы-цэхэр огум кыилэпэзыха?.. Мары ошхыр къэлъэгъуагъ. Ты-жьын ошх, изэфэдэкIэ плъэгъурэр, лъэбэкъу зытIуш нахы-бэ имышъомбгъуагъэу тиджабгъукIэ, тэ тыздэкIорэ лъэны-къомкIэ макIо. Мы тыжьын ошхыр тэ тихьазабы зыкIи еп-хыгъэп, ауштми мыр аукъодыекIэ тэ тлъэгъурэр. ГъуаткIо пэпчэ олъэгъу, ошх лъакъохэри ары, зэпэнэфыжьы, зэхэхъэ-зэхэкIэу, псы IудэнэкIэ псыгъомэ жы тIэкIоу къагIэпщырэм загъорэ зэрегъэлъуантIэ. Ау макъэ гори къэлурэр, узэдэжъы-гъэки зыми зэхихыштэп. Тыжьын ошх шъыпкъ мыр, сшIэ-рэр ауштэу зыкIэслъытэрэр, ау ащ щэч хэлъэп, мары джыри жы макIэр къечэпаошъ, тыжьын сэпацэхэр кыкIелъэсы-кIых, тэри ащ тынэ тетыхыгъэу, тыкъэмыуцоуи теплъы. Ты-жьын нэфынэ хъопскI макIэр зэ-тIо ошхым ыгупчэ кышчы-дэуае, кышчычIэу. Мы ошхыр слъэгъунэу сшIэщтыгъэ фэ-дэу кысщэхъу, сыгу пкIантIэр зэрэдэтэу, гугъэ чыжъэ горэ зэхасшIэзэ, ошхым сеплъы, хьаумэ сызэрэпшъыгъэр ара гугъэкIэ слъытэрэр?..»

Лашынэ гъогу тетыгъ, Лашынэ гупшысэщтыгъэ.

Анахъ зыщыуизакъоми, узэп — уцIыфмэ, чIыплэ имы-кIырэ къурэу бгъоджым укыинагъэпышъ... Ау ар тэрэзэп, сыда пIомэ уизакъо зыхъукIэ, къэлэ псау кыоуоцокIыгъэми — уизакъу.

Цыф закъор ары зизэкъон зылъэкIырэр, зэщыгъошхом ыгу зызэлъиубыткIэ, шIункI мэхъарэм зыкыерешIэкIышъ, зи ылъэгъужырэр... Ау ар тэрэзэп, сыда пIомэ тэ тлъэгъурэр арэп Iофыр зыдэщылэр, тыкъээзлъэгъоу, кытэгупшысэрэр ары нахъ.

Сыд пае сизэкъон сымылъэкIыра? Сизэкъо шъыпкъэ зыхъуштыр — зэрэсизакъор зыдэсымышIэжьэу, сызэмыгуп-шысэжьы зыхъукIэ ары. Сизэкъо шъыпкъэу уахътэ згъэ-шIэгъагъэмэ, зэкIэри кыизгурылоштыгъэ, макъэ гори зэхэ-сымыхъу, нэфыни ныбжьыкыуи шымызекIоу, уахъти хъоуи шамышIэу чIыплэ горэм сышыпсэугъэмэ...

Орэд кызэриорэр Лашынэ зыдишIэжьыщтыгъэп, мэ-гупшысэу ары кызэрэшIошIыщтыгъэр, ау бэшIагъэ игуп-шысэхэр орэдкIэ кылуатэхэу зесагъэр, джауштэу гу зылъи-мытэжьэу, мэхъамэкIэ, пщыналъэ фэдэу, цыфмэ адзгушылэу

джы бэрэ кыыхэкыштыгъэ. Джауштэу мары джыри ыгу илхэр мэкхэмэ рэхаткIэ кылуатэхэзэ мэзым кыыхэкышым, мээгушом Iут чыгышхом ижау лIы хурэе нэгущо чIэсэу ылтэгъугъ. ЛIыр зыгорэм паплэрэм фэдагъ, плызызэ, чыгаеу зычIэсым дэлэбаешъ, мыIэрысэ кыпечы, зэ-тIо ецакъэ, етIани дэлэбаешъ, кужьIэрысэ кыпечы, ащи хэцакъэ, мары кыыци кыпичыгъ.

Лашынэ емыкIоллапэу кэуцугъ, лIым гуфаплэу еплыгъ, чыгыри кызэпицIыкхыгъ.

— Чыгэе чыгы фэд узчIэсыр, — риIуагъ лIы хураем, шIуфэс зырыхым ыужы, ыгъэшIагъоу зэ джыри еплыжыгъ — тIэкIу шIэ кэс чIым итеплэ зызэблеху фэдэу кыышы хуугъ.

— КъэтIыси, ори учIэсэу хуышт, — ыIуагъ лIым, дэлэбай, кыпцIэ шIуцIэшхо кыпичи, ецэкъагъ.

— Адэ сыдэуштэу чыгаем мыIэрыси кужьIэрыси кыпыпчыра?

— Адэ сыдым кыпысчышт, мы чыгыр арыба сызчIэсыр?

— МыIэрысэр мыIэрысэ чыгым кыпыпчышт, кужьIэрысэр кужьIэрысэ чыгым кыпыпчышт, чэрэзыр — чэрэз чыгым...

— КыпцIэр — кыпцIэ чыгым... Мыщ ыIорэмэ шIуяплъ! Ащ фэдиз чыг Iуолъагъуа о мыщ?

— Адэ арыба сэри сIорэр!

— О пIорэм кыкIырэр сыгу кэкIырэр сымышхынэу ары. СыздэтIысыгъэм а чыгхэр шымытхэмэ, ар сэ силажъа? Ахэмэ салыхъунэу ара узфаер? СыздэтIысыгъэм сызфаер кыышыпысэчы.

— ГъэшIэгъоны, — ыIуагъ Лашынэ. — Ащ фэдэу сэ сфэшIырэн.

— Хъаткьоесмэ яхэкIы шапIугъэу, Лашын зыфаIорэр орыба?

— Сэры.

— Адэ джары. ШIо шымыIэм ыуж шIуитэу кээшъохы. ШыIэр зэкIэ зыдэщымыIэ шыIэп... Еплыри ар кызэрэсIуагъэм, сэри кызгурыIуапэрэн, ау... Узфаер зэкIэ уапашъхъэ ибгъотэшт, имыгъуатэрэмэ, ащыгъум тэрэзэн узфаер, е шымыIэм укIэхъопсы. Моу кеплыри: — ЛIы хураер джыри дэлэбэагъ, кэутэмэ благъэр кыубыти, кепчIыгъ: — Сыд узфаер?

— КужьIэрыс.

— Игъо хуапагъэу ара?

— Ары адэ.

ЛIым зэрэщысэу кэутамэр ыутхыпкыгъэти, кужьIэрысэ гъожьыбзэхэр ыпашъхъэ кытэкъуагъэх.

— Шхы узфаем фэдиз.

— Адэ о хэтмэ уащыщ?

— КызыпымыкIагъэм сызфаер кызэрэпысчырэр кыбгурымыIорэмэ, сызшыщыр сыдэуштэу кыбгурызгъэIошт?

— ПцIэ кысапIоми икыушт.

— СцIэ зэпырыгъэзагъэу сагъэшIагъэ, Фэнэс аIо, ау пцIэ еоIокIэ, мы чыгым зэхышыкышты, е моу тачIэгъы IэшIурэкI зытфыхэу чыгум уелэбэхмэ, псынэкIэчъ лъакъоу шычъэрэм кыгурыIошт? «Фэнэс» ыIоу кысэджагъэм ныбжыи сыфыреплэкIыгъэп. КыпцIэ уфая?

— Хъау. Нэнэжыицы цIырау цIыкIу кысиIоштыгъэ.

— Тэрэзэу кыуиIоштыгъэ. Узшыщмэ уафэдэп, узфэдэмэ ащышы ухуугъэп. Ащ урыгушыIэн плэкIына... Сэ сешъо. Санэ сешъо, джары сызшыщыр.

— УешъуакIу, ара?

— Ащ сыд кыибгъэкIырэр?

— Иакъыл шэофэ ешъорэр ары.

— Сиблагъэ, симыIэм сыдэуштэу сыщыошт? Акъыл зиIэм мы дунаир зэришыкIагъэу кыгъэшIыгъах. Ащ сенэкъокъужьэу сыхэтынэу ара кызфапIорэр?

— Ешъо зэпытрэр мэуташъо сэлэшъ ары.

— Сиблагъэ, Хъаткьоесмэ яцIырау, сэ мы дунай дахэм сыхаплэзэ, бэшIагъэу сигъэутэшъуагъ, джары санэм сызкIешъорэри — делэ дэдэ сымышъоу, сымыутэшъопэным пай. СызешъокIэ, мы дунэе дахэм фэшIу къабзэ сэхъу, зэкIэ кызгурэIо, сэлтэгъу, сыгу рехъы. Анахъ цIырау инми санэ хэшIыкIын плэкIышт, сэнашъхъэ шыбгъэтIысхэмэ... О-хъахъай, морары сипхъэчай кэуукIорэи, сыхъатыпэкIэ кэсышт, ори хэтIысхы, ешъу, етIанэ мы дунаир кызфэгъэшIыгъэр кыбгурыIошт!

— Хъау, акъыл ушIоркыгъэкIэ сэ сыпсэун слэкIыштэп.

— Ащыгъум унэ упIыцIагъэу кекIокI. Зэ огъэшхы, зэ огъэгъых, ошхым зышIоогъэбылгы, осыр плъашъхъэ теогъэтэкъужы, уигъуи уигъуаджи пшIэрэн. ЦIыфыр зыфэшIу мыхъун мы дунаим кыышыгъэшIыгъэп, ау ар сыдэуштэу о

кыбгурызгъэлошт, сэнэ кIадэри къэмысыгъэгоу?... Гъогу-
маф, о мафэу укъеклокIы зыхъукIэ, сэ чэшэу сэтъыеу кыыз-
шIогъэшI... Сэ зыми сылтыхъурэп, зыми сылтыхъэрэп,
цIыкIуи ини сиIэп, зэгорэм къурэмэ сызэрадзэу плъэгъумэ,
а пчэдыжъым осэпсыцэ сыхъугъэшъ ары. Уиорэдмэ ащыщ
горэм сыкыхъэгъэфэнэу угу къэкIымэ, моуштэу къаIо: ащ
шъхъэ зыкIышIотыр ынитIу зэрихъанэу ары, нитIу зыкIиIэр
— сэнэфым ышъо мыпкIыжъ алъэгъунэу ары, тхъакIумитIу
зыкIиIэр — а сэнэфыр жъгъыгузэ счыи зэречъэхрэр зэхихы-
нэу ары. О-хъа-хъай!..

Лащынэ къэтэджыжыгъ. Игъогу зытехъажъым, ежъ
кыпимычыгъэ къужьIэрысэ гъожъыбзэ ежъ зэримыльхъэгъэ
гъогу Iалъмэкъыжъэу ыIыгъым изыбзагъ.

— Лащын! — зэкIэм кылытджагъ Фэнэс, — симыхаб-
зэщтыгъэу, гупшысэ горэ сшъхъэ кыибгъэхъагъ, ау гупшы-
сэмэ сшъхъэ язгъэуцIэпIы сихабзэпышъ, кысэцIэнтхъу-
кIышъ, кыосэты: охътэ зэпычыпIэмэ уащэзекIо, зэпычыгъэ
лIэуж гъашIэхэр зэпыпшIэжъхъэзэ, зэкъодзапIэхэр гущыIэрэ
мэкъамэрэкIэ ошIы, ау сьд ащ кыикIырэ? Сэнэфы кIадэр
умыухызэ, ащ кыкIэлъыкIощтыр зэхэплъхъан фае, сэ джа-
ры зэрэсшIырэр. Уиорэдмэ зэпашхъыырэр анахъ къэмэ ца-
коми зэпигъэчъыжъышт. КIэпсакIэ гъэщы, Лащын!.. Орэдэп
ар зыхэпшIыкIыштыр, уигъашI ары нахъ.

«Ары шъхъае сиорэдхэр арыба сигъашIэр», — джауш-
тэу егупшысэзэ, игъогу техъажъыгъ Лащынэ.

*ТхъакIумэм зэхихрэмрэ нэм ылъэгъурэмрэ
ащхъу тыцымыгъозагъэмэ, орэди тыгусы-
ныеп, Тхъэшхоми, тIэхэр фэтIэтхъэзэ, тыгу
фэтIофытэныеп.*

Лащынэ игупшысэхэм ащыщ

Лащын: *Уиххэу е псы уешъоу ныбжъы слъэгъугъэп.
Сэнэфыр ары уигъомылэ зактор. Ау зэгорэм
жъы ухъумэ...*

Фэнэс: *Жъы сыхъумэ, Лащын, сэнэжъым, сикIэ-
лэгъур къэзышIэжъырэ санэм сешъошт.
Мы дунаим зыщызгъэшъокIынышъ, ахърэт
дунаим тешъухъажъ цысшIышт кыып-
шIошIымэ, ащыгъум ухъукъо. Джы сызэ-
решъоу, ащи сыщешъошт.*

Лащын: *Уллагъэу сьд узэшъоштыр?*

Фэнэс: *ЩымыIэжъымэ ясан, Лащын, лагъэмэ
ясанэ сешъошт.*

Зэныбджэгъумэ язэдэгущыIэгъумэ ащыщ

Къушъхъэхэр мэкъэнчъэх. ЗэолIхэми макъэ къахэIукIы-
рэр, ахэр чыгъэ къобэ-бжъэбэшхоу гъэхъунэм изакъоу
кыыщыкIыгъэм ычIэгъы чIэт Дзэпашэм лъэбэкъуипшI
горэкIэ пэIудзыгъэхэу, сатыр зэныбжъэу зэхэтых. Дзэпашэм
зы нэбгырэ игъус, исэмэгоу, къэлабэмэ, ишыпхэкIы кыынэ-
сынба пIонэу ыужы ит.

Нэфшъагъор текIыгъэ къодый. ТIэкIу тешIэмэ, ошъоча-
пэр къэтхыощт, етIани тIэкIу тешIэжъымэ, шIункI чъыIамэр
зытырихырэ къушъхъэ шыгухэр кыызэлъынэфыштых.
«Тхъэм ишIоигъоныгъэкIэ тыгъэр къэлъэгъонышъ, гумэкIы-
рэ гукIаерэ зезыхъэрэ дунаим, цIыфым игъашIэ кышъхъа-
рыхъащт, — джауштэу егупшысэщтыгъэ Дзэпашэр. —
ШIункIыр ара, нэфынэр ара узыхэтыр? Тхъэм Ежъ зыщыфа-
ем укъелъэгъу, укызэхехы, армырмэ ущыIэп ныIа. Узэ-
рэщыIэр ары Тхъэм укызэрилъэгъурэр кыызэрэпшIэрэр...
Ощ фэдэ уIокIэфэ утыгъужъ, узыIукIэкIэ — цIыфы узэдэхъу.

Къызэрэхъоу, цыфым Тхэм зышIуигъэбылтырэм фэд, янэ емыдIурэ сабыим зызэригъэбылтырэм фэдэу. КъыгъэшIыгъэмэ Тхэр алъэхъу. Ащ иамал гъунэнчъэ, ау хабзэ зыхэмылът шыIэпышъ, Ежыр закъор зэрыгъозэрэ Хабзэм цыфмэ алъыхъун фаеу ешIы. Сыдэуштэу Ащ Iэзэгъу уфэхъун плъэкIышта? Шыуишъэмэ Тхэм ыцIэкIэ лIыгъэ зэрэхъэшъумэ, дунэе пашъхъэм ахэр къыщынэфыштыхъ».

Дзэпащэм къыготыр, Мэмыр, къызэрекупшысэрэр къышIагъ, нэчапэкIи фыреплъэкIыгъ. Мэмыр инэплъэгъу тыгъэр къызшылъэгъошт лъэныкъом фэгъэзэгъагъ. Шы епсыхыгъо уахътэр къэблагъэ. Тыгъэр къызэрэлъагъоу, Дзэпащэр шым епсыхышт, джауштэу изакъо зишыгъэу, Тхэм ыпашъхъэ иуцошт. Ар охътэ лъапI. Сыд хъугъэкIи, а уахътэр зэкIэзыхъани зэщызгъэкъони къэхъун ылъэкIыштэп. А такъыкъым Уашъом Дзэпащэр къелъэгъу. ГукIэгъукIи IэпыIэгъукIи лъэIоштэп, Тхэм зэрэшIомыкIодыгъэхэр ышIэнэу ар Ащ ыпашъхъэ зыкIихъэрэр. Ичатэ къымыгупцIэнэу уцым хилъхъащт, ащ имэлурэ итанджырэ бгъу зырызэу кIэрилъхъащтыхъ. Джауштэу шытышт: джы нэс ышIагъэмрэ непэкIэ игухэлъэрэ Тхэм зэриштэрэр къыгурэлIофэ. Охътэ лъапIэр къэблагъэ.

Мэмыр къеплъыгъ Дзэпащэм. Джы фэдэр узэдэгущыIэным ипIэлъэжъэп, ау къыриIуагъ:

— Нэплъэгъум къыхагъэхэкIи, джы игъо ифэжыштхэп. НэбгыритIу...

Мэмыр къызфиIорэр Дзэпащэм ешIэ: нэбгыритIу къэгужъо... къэгужъогъахэх. Ау къыгурымыIуагъэр мыщ фэдэ охътэ лъапIэм ахэмэ ягугъу къызфишIыгъэр ары. ЕтIанэ зыми емыпхыгъэу, ошIэ-дэмышIэу егупшысагъ: бэу къызгурыIорэр гъэшIэ кIыхъэ кIэхъопсы. Ау сыда гъэшIэ кIыхъэ епшIэщтыр, Тхэр цыфмэ къызахэхъажышт пIалъэр зыми ымышIэрэмэ?

Мэмыр къызфиIуагъэр Дзэпащэм ыгу къыриджэжыгъ: къэгужъуагъэх, нэбгыритIу мэхъух. ЗэмышлъэкIэу, гурышэкIэ шыудзэр зэригъэлъэгъугъ: зэныбджэгъуитIур зыдэщытрэ чIыпIэр нэкIы, шыуитIу яуцупIэ сатыр зыкIыр зэпыупкIыгъэ фэдэу ешIы. Ауштэу гъогу техъэхэрэп. Дзэр — зы нэбгырэ фэд.

Охътэ лъапIэр къэсыгъ.

Тыгъэр хъурэабзэу къушъхъэ шыгум къыщылъэгъуагъ. Дзэпащэр шым епсыхи, ичатэ къызгуихыгъ, уцым хилъхъи,

танджыри мэлурэ бгъу зырызэу гуилъхъагъэх. «Пчэдыжъыпэ тыгъэм тIэкIурэ узэрегъэплъы, Тхэм инэплъэгъу уригъэтырэм фэд. Мыщ фэдэ пIалъэр зыгъэпцIырэм Хабзэр дэпсэушт. Сэ Тхэм ыпашъхъэ сит».

Мэмыр ылъэгъугъ гъэхъунэу зэрытхэм ыщипэ чыжъэу шыу къызэрэщылъэгъуагъэр. ХъапI лъэшыкIэ къачъэщтыгъэ, ау тыгъэр къызэрэлъагъоу, кIорыкIом техъажыгъ. Дзэпащэр шым зэрепсыхыгъэр къелъэгъуфэ, джыри тIэкIурэ къэкIуагъ, етIанэ зы куогъу мэкъэ гъогу горэ азыфагоу къызэтеуцонагъ.

Охътэ лъапIэм ипIалъ.

Дзэпащэр Тхэм ыпашъхъэ ит. Хабзэр тыгъэм къыдэтэджы.

КIым-сым. ТхэчIэгъ чыгым бзыухэри щэщынэх, илъэс къэси шыблэр ышъхъагъы къышхэджэщ, пчыкIэр къео, къутэмэ инмэ ацыпэмэ къащэжъэу, шъолъыр заулэ ыпкъ шъэджашъэ къешIэкIыгъэ шъо Iужъум къыпхырешы. Джыдэдэми чыгыжъым бзыу пысэп, ари мэкъэнчъэу тыгъэм пэгъокIы. Мы чIыпIэр ары Дзэпащэр илъэс тIокIипIы фэдиз хъужыгъэу дзэр дэкIын зыхъукIэ тыгъэм зыщыпэгъокIырэр, ар зэщызыгъэкъон шыIэп. Ежъ Уашъом иизын хэлыфэ. Дзэпащэр Тхэм ымакъэ, гукIэ зэхэпшIэн плъэкIыштым, жъым, нэфынэм къадакIорэм, псым, чыгмэ, уцымэ къадэтэджырэм едэлъ. Нэужым, ежъ зэкIэри гущыIэкIэ ымыухэбзыми, зэрэплъэрэм, IэутIэ макIэ зэришIырэм, зэрэклорэм, кIэлIэу къышIырэ унашъомэ Тхэм къыкIэрыкIыгъэ Хабзэу ежъ къыгурыIуагъэр къащынэфэжышт.

Мыщ фэдэ уахътэм нахъ лъапIэ шыIэп.

«Мо зэныбджэгъуитIоу къэлъэгъуагъэхэр ныбжъи Тхэм ыпашъхъэ иуцоштхэп. КъэкIоха, сэлэ?.. Тхэр ары зэкIэ зышIэрэр, Хабзэр зыгъэуцурэр... Мы сызчIэт ТхэчIэгъ чыгым къехъулъэжъын ылъэкIыштыр ышIэмэ, къызщамыгъотыжышт мэзым хэхъажынкIи мэхъу. ЗышIэрэр упчIэрэп, зымышIэрэр — ар зыкIэупчIэштыми шыгъуазэп... Къэгужъуагъэмэ язырэр къэчъа, сэлэ? Тхэм ыпашъхъэ сызщитыми?...»

II

Тхэм ыпашъхъэ иуцогъэ Дзэпащэм ылъэгъугъэп, игупшысэмэ агъэплъагъэпти, иджабгъукIэ, мэзыр анахъэу зыщыцуным, хъэкIэкъокIэ пIашъэр къызэрэхэкIыгъэр. АуIагъэу е

кырафыжыагыу шытыгып, пашэр клоц губж машло горэм ыстыштыгы: илэгу, икочлэгу мэзым зэрэхимыготэжыштыгыр арынкли мэху. Иинагы, кыару мэхаджэу аужырэ илэсым фэмылэжжэу кызыфэлыштыгыми еж зыхэтын лэхогъуи шэхэгъусэгъуи рагэгъотыжыштыгып. Ар зытехухэрэр кыгурылоштыгып, илэсипшл залэм еж зыздигъазэрэр ягъогупэу, лэхогъухэр, илэс кэс кхахэхуоу, загощэу кырищэклыгэх. Джыри кьедэлухэ фэдэми, зышлуагыбылэу кыхэклы, мээ цуным шызбгырэ-кыхэш, чыплэ чыжэ горэм шызэрэугъоижых. Кызигъотыжхэклэ, мыразэху, кышышынэхуи кыфычлэплых, клэбгулэхэри кхахэклы. Нэкьокъогъу кыфэху кышлошлэу, кьохуж зытлуи ылыгы: ыгу кыафыхагыр кызэрашлэу, ащ лыпытэу, кьемызэожэху клатхугъэми, аклахы, тлоклэ зэжум дигъэзыхагыэх... Кызегъэзжыым, илэхогъоу ыгэгъагыр ерагыу кыгъотыжыгы.

Пашэр иныгэ, ащ ебгэгъпшэн мээмэ ахэсыжыгып. Шэкло зэе-тлуагу зэрихылагыэхэр, фэдэ зэрэлумыклагыэхэр ашлогэгъэшлэгъонэу еплгыфэхэ, еж, ныбжы афэмыуклынуэ ышлэпэрэм фэдэу, мышынэу, мытхытхэу, игъогъуи дэмыхэу, мэзым хэклодэжыгы. Нэужым шымэхашэхэ хуггэ, илэс зытлу зытешлэм, ыуж икыжыгыгэх. Щэуаплэм раубытагыэкли, ищэбзашэ фэзыучлынэтлын кхахэклыжыштыгып. Джауштэу мээмэ ахэтыгы, изакъо зэрэхурэр зыдишлэжэу, ыклуачли зэризэу, игъашлэ шигъотыгы амал гори шымыгъупшагыэу, зэрэкъулагу, зыхэт шылаклэм зэрэфэшлоу.

Чыгэгэлгэ мээ блыгум лэхогъоу кыфэмышлужыр кыхини, зыдаклорэри ымышлэу, мэзыр кыухи, джы гэххунэм кытэджагы. Зэмыжэггэ чыплэ зэрифагыэм исагыэм фэдэу кызэтыригыэуцагы, ыцэпэшлонэ кыхэхэху гьожышэ хужыгыгэхэр кылупэху, ышхэхэ кырыуггэ, жым хэпамэу, еж зэсэггэ мээ е кыгыгэ горэ, е псэушхэхэ ылэггэу шлоигъо фэдэу, ынэхэр ыгэгчэрэггуггэх. Шынэгъуагы итеплэ, ежыри ар зыдишлэжырэм фэдагы, имынэлосэ чыплэм ыгэгсакыгыэу, теплэ шынагыоу зыфишыжырэмклэ зылууплэн ылэкышты пым зыфиггэхэзырыштыгы.

Ау губзэджэ езгэгшын, ыкочлэ мэхаджэ кэгэггэлэлын ылэггуггэп. Ылэггуггэхэр — фэшлэу зачимыдзыештыгыми, зытыришыхэрэри ымышлэу, илэхогъухэр ренэу зыпэчыжэ езгэгшынштыгыгэхэр арых. Шыу сатыр кыхэм

кыпэлудзыгыэу зы лэсырэ зы шыурэ шытых, пашэм ыналэ зытыридагыэр лэсыр ары; еж ижыкэхэ хылыгэ нэмыкл зэхимыху, кым-сым гомылоу шэхафитыджагыэклэ зэхышлэрэм ар кышыхыен фагу кышыхыуггэ, е макгэ кыпылуکلын, е клитхун фае, ау лэсым зыгэгсысыгып.

Пашэм макгэ лае кыжэдэзыгы, тепладжэу, шэгджашэу кэгтхыагы, цэпэшлонэ кыхэхэмклэ чыгум хэгхыагы, зыкырыуи, тлыгурыгур кызэринэклызэ, гуиху лэсым фиузэнкыгы.

Ау чыгур ыгэгтлыгурыгуу зызэрипхыуатэу, зымыгэгсысэу шыт лыр инэплэггэу кымыфэжырэм фэдэу хуггэ. Пашэм зи ылэггужыштыгып лломэ, джар тэрэзынкли мэху, зи ыпэклэ шылаггэп е шылэжыгып. Ышхэхэшхоклэ зэон, ыбггэ мэхаджэклэ риутын е ыцэпэшлуанэхэмклэ ылын ылэггужыштыгып. Кыгэгэшлэггэ мэфэ псгэуми арычэгжырэм фэдагы. Еж ар ауштэу кышыхыуштыгып, зэхэшлыкл е гулытэ амалэу илэм ар кыхынуэ шытыгып, ау лэу клэтым, шылычым ехышырэу зэзыхэрэ лыпцэмэ, пкынэ-лынэшху, зы клочлэ зэиклым, сурэт шынагыоу зэригыэклуггэу зыхыжыагыэм еж зыфимыт гурышлэ горэклэ ар зэхыригыашлэштыгыгэ. Пый илэжыгып, арынкли мэху пыи лыызгэгхыуштыгыри. Ггусэ илэжыгып, арынкли мэху дунаир пыи кыфэгзышлыгыр. Ары шэхэе тара пыир? Пашэм ауштми пыи илэу зыдишлэжыштыгып, зыгэгоххурэм езаоштыгыгэ нылэп. Пый шылэп, узгэгоххурэм, о уиггэпсыклэ димыштэрэм е уебгукло, е, шлокл имылэмэ, еж кыомыбгуклоу кыпшлуанэмэ, утекло.

Мэхаджэу зыричыгыэу, чыныбэр кыритхэу, кьопашэр мэджырды, хадэгур зэзынэкли, гэгшлэ кыбы хуггэу, гуклоди шынагыуи зымышыклэггэжэу, ыцлыцыхэмэ, ышытлэхэзэ пхырызытхыоу, кьехулэштыр, клэух фэхуштыр игъашлэ хэзымылытэгжырэ гуих хыпклэггуклэ лэгклуатэ.

Зымышлэжэу кэгчэрэ пашэр Дзэпашэм ылэггуггэ. Тхэм ыпашхэхэ итым гучыжэклэ сакын фагу зэхышлаггэми, шынагыо шылэ фэдэу ылытагып. Мыш фэдэ охгэ лэаплэм илэш зылылэбжыштыгыр — уашгом кыкырэ псалгэ е гупшысэ зызэхышлэклэ ары. Джашыггум ыгуклэ рэхытыгыгэ ыгъотыштыгыгэ, игъашлэклэ зафэу, непэрэ лофэу рэхыжыагыми шыпкыагыэклэ, Хабзэмклэ зэшлокл илэнэу гуггэгштыгыгэ.

Пашгэр гырзыэ кьачьэщтыгъэ, тыгъэм джыри ымыш-
тэжьыпэгъэ пцэгъо пӀуакӀэу, чъыг шъхьапэмэ анахъ
лхъэнчаӀоу зызыкӀудырэм мо пкӀынэ-лынэшхом псынклӀэу
зыкӀызэрэщидзырэм ар нахъ щынэгъожьы къышӀыщтыгъэ.

Мэмыр нэбгъузыкӀэ зэплъэкӀыгъ: шыумэ ащыщ горэми
зигъэсысыгъэп, ичэтэ Ӏапшъи телэбэжьыгъэп е ишабзэ фы-
зэӀэбэкӀыгъэп — Дзэпащэм иӀашэ уцым зэрэхэлъыгъ; Тхъэм
инэплъэгъу джыри ашъхьагъы къызэримыхьагъэр зэха-
шӀэщтыгъэ.

Ау Мэмыры ыльэгъугъ пӀашгэр къызхэкӀыгъэм пэчӀы-
наӀэу кӀэуцугъэгъэ шыум зыкӀызэрэричыгъэр. Зэпхуатэу
кӀилъи, зыгорэ ыгу къэкӀыжьыгъэ фэдэу къызэтеуцожьыгъ,
егӀанэ дзэм ыльэныкъокӀэ кӀаплъи, теубытагъэ ышӀыгъэу,
щэбзащэм фэдэу, пӀашгэм игъогу зэпибзэу гъэхъунэм зыкӀы-
риушхуагъ.

Дзэпащэр зымыгъэсысэу щытыгъ; лъышхуагъэ, мыкӀыр-
мыкӀырэу зэхэгукагъэми, ыпкӀынэ-лынэ щыщ пстэуми зэ-
рээздаштэрэм, зэрэлъэпэлягэм кӀочӀэ лыеу хэлъыр щынэ-
гъуагъэкӀэ гуштэгъуаджэ амышӀэу, шӀугъэкӀэ ушыгъугъэу,
цыхъэшӀэгъоу урагъэплъыщтыгъэ. Тхъэм ыпашъхъэ зэритыр
къырыпшӀэнэу, шъэбагъэ гори, зыхэт дунаим хэушъхьафы-
кӀыгъэ гупшысэ чыжъи ынэгъу къыкӀэщыщтыгъэп. Мэз чы-
жъэу гъэхъунэм изыӀэпакӀэ зыхэкӀуакӀэрэм ышъхьагъыӀокӀэ
ынэхэр плъэщтыгъэх.

МыдыкӀэ, шы лъэмэкъэ псынклӀэмрэ мэкъэ дэгъу шына-
гъомрэ зэпэблагъэ хъухэзэ, пӀашгэр зэнкӀабзэу Дзэпащэм
ыльэныкъокӀэ къачьэщтыгъэ, ар зэтэзыӀэжэн гори къэхъун
ыльэкӀынэу щытыгъэп.

ПӀэхъусэ шыоу къачьэрэр, игъо ифэмэ, хьапкӀэгъу зы-
тӀуш нахъыбэкӀэ Дзэпащэм пэмычыжъэу, хъэкӀэкъокӀэшхом
ӀуупӀэшт. НэпӀэгъу зауӀ ныӀэп ащ ищыкӀэгъэжъыр.

ПӀэхъусэм иши пӀашгэр ыльэгъугъ, кӀалэм ар къызэрэ-
тхьуагъэр къызэхышӀи, ежъ зэригъэсагъэу, шхомлакӀэм макӀэу
зэрэкӀырыугъэмкӀэ, ыпшъэ нахъ зытыриуфэзэ, ыльэдакъэ-
хэмкӀэ шыныбэр нахъ зэрифызыгъэмкӀэ ежъ зыдитӀупщы-
гъэм дэхыни кӀэуцуни зэрэфимытыр гуригъэӀуагъ. ПӀэхъусэр
зытешыныхъэщтыгъэ закъор — пӀашгэм ӀумыкӀэзэ, зи ымы-
лъэгъоу, мыхъыеу, мысысэу щыт Дзэпащэм зытыридзэным
игъо ифэныр ары. Ау мырэу благъэу зекӀуалӀэр ары ныӀэп
ежъыри къызгурыӀуагъэр: зыпэгъокӀыгъэр, пшысэкӀи фэдэ

зэхимыхыгъэу, зэхъырэхъыши, зыщыщыни шымыӀэу, зэ-
тезыӀэжэни емынэгъуеу, гурыӀогъое кӀочӀэ мэхъаджэ горэм
къырифыжъагъэу шынагъу.

А охътэ дэдэм, а нэпӀэгъу зауӀэ къызщынэжьыгъэу,
шыумрэ пӀашгэмрэ зыщызэолӀэштхэм, джыри зы шыу мэ-
зым къыхэлъэтыгъ, апэрэр къызхэкӀыгъэм лъэбэкъу тӀокӀы
горэкӀэ пэчыжъагъ ар къызщылъэгъогъэ чӀыпӀэр. Ишы ичъа-
кӀэкӀэ ащ ихьапкӀ джыри зыпкъ иуцогъагъэп, ыбгы исыр зы-
фэе шъыпкӀэр къыгурымыӀопагъэу, ыкӀочӀэ плъырэу ыӀа-
жэрэмкӀэ моу джыдэдэм зыкӀызэрипхъотагъэр къэошӀэ. Ау
мары ыужырэ лъакъомэ затыригъакӀэзэ, ишӀуальэхэр чъэм
зэрэхэтэу зэ-тӀо зэблигъэчъхи, ащи чӀыгум зыкӀытыриуш-
хуагъ, апэрэ шыум фиучӀынэтӀыгъэу, ащ зэнкӀабзэу зыфы-
регъэхъы.

Ащ нэсфэ апэрэ шыур пӀашгэм пэблэгъэ шъыпкӀэ
хъугъэ, зэ горэм пкӀэжьымэ, хъэкӀэкъуакӀэм жэхэлъэдэпэшт.

Мэмыры ыльэгъугъ: бгъэкӀэ пӀашгэм зыщэутэкӀын фэе
шъыпкӀэм шым чӀым хэтӀагъэм фэдэу зырисы, лӀэхъусэр
уанэм кӀилъэтыгъ. «Аферым!» — ыӀуагъ ыгукӀэ Мэмыры,
хъугъэр къыгурыӀуагъэу. ПӀэхъусэр хъэкӀэкъуакӀэм ыбгы
зандэ къыщепсыхыгъ, бгъунджыӀоу тефагъэти, ащ лъыпы-
тэу чэтъум фэдэу зыкӀыпхъотэжъи, ыпшъэ зыридзагъ, джы-
ри зэ кӀырыужъи, цэпэшӀонэшхохэр Ӏэ зырызкӀэ ыубыты-
гъэх. ЗэолӀ кӀалэр пӀашгэм еплъэгъулӀэ зэхъум, хъэкӀэкъуа-
кӀэр зэрэин дэдэр джыри нахъ нафэ къэхъугъ.

ЫкӀыӀу кытӀысхьагъэр пӀашгэм къызэхимышӀагъэ фэ-
дагъ, ау лӀэхъусэм цы пхъэшэ Ӏужъум зыхиӀэтыкӀи зидзыгъ,
джы цэпэшӀуанэхэр зыщидыгъым пэблагъэу, ышъхъэпхъэтыку
пӀоми хъунэу тесы хъугъэ. Къэмэ кӀыхъэр псынклӀэу къырип-
хъоти, хъэкӀэкъуакӀэм ыпшъэ хилугъ.

Узыр пӀашгэм зэхышӀагъ, анахъэу къегоуагъэр — апэрэ
уӀагъэм тефэ шъыпкъ пӀоми хъунэу, джыри зэ къыхэпы-
джэжъхи, кытелункӀэжъхи, кӀочӀэ къаигъэкӀэ ыпшъэку къэ-
мэцэ кӀыхъэр зыщыкӀакъудыкӀыжъыр ары.

Узыр къегоуаоу зэхышӀагъ пӀашгэм, зэмынэгъугъэ лыуз
кӀыным къыгъэтхыуи, зыкӀыригъэшӀэжьыгъ, ишӀуальэхэм-
кӀэ зыритӀэзэ, ыужырэ лъакъохэмкӀэ ыпкъ шъэджащэ къы-
дидзыи, зиутӀэрэбгъугъ. Ауштэу ышӀы ихъбзагъ ныбжьы-
кӀэу, икъарыу зымыушэтыгъэ пый зырызэу къыфыкъокӀы-
рэмэ зарихъылӀэкӀэ. Джауштэу зиутӀэрэбгъузэ зыкӀырыукӀэ,

ыужырэ лъакъохэр чыгум зэрэтеуцожьхэу, ахэр икIэгъэкъонхэу, кIочIэ лые ышIыгъэу, зыбгъурыгъазэу утын ыхыщтыгъэ. Ау джы епыджынышъ, зыриуткIэ, ылъакъохэмкIэ ыщытIэн ылъэгъугъ. ЫпхэкIыкIэ зыкыдидзыезэ, кIэкIэу зыкызегъазэм, утын къезыхыгъэр, цыIэуадэм фэдэу, къамэр зэриIыгъэу ытхы къызыгъ. Ащ псынкIэу зыфеучIынатIыр ары ятIонэрэ шыур зильэгъугъэр. Щыкурыкоу ыдзыгъэмрэ ежбыррэ азфагу а шыур къыдэльэдагъ.

Пашгъэм зыкышIэжъэу ыублагъ. Зэкъоныгъэу зыхэфагъэр къыгурымыIуапэу, ащ гугъунчъэ ышIыгъэу къырифыжъэгъагъэмэ, джы ыкIуачIэ къезгъэшIэжъын, ащыкIэ зэсэгъэ щыIакIэм хэзгъэуцожьын рыхылаIагъэу къэгущохъыгъ.

НэпIэгъу гор ныIэп пашгъэр чыпIэ зэритыгъэр, къызэтемыуцогъэхэнкIи мэхъу, ытхы ридзыгъэр ынэхэмкIэ къыгъотыжъы шIоигъоу, гъуахъоу зигъэчэрэгъугъ, джашыгъур ары ятIонэрэ шыур ыпашъхэ къызыхъугъэр. А охътэ дэдэм пстэуми апэу инэплъэгъу къыубытыгъэ лъэсыр ыгу къэкIыжъыгъ: фэшIэу джы емыгупшысэжъыгъэми, ар зыгорэкIэ къахэцэу, унаIэ зытыриугъадзэу, хэушъэфэгъэ кIуачIэ горэкIэ уигъэгумэкIэу зэрэщытыгъэм паинкIи хъун ащ зыкIыфигъэзэгъагъэри. Ау джы нэмыкI пый къыфыкъокIыгъэу, ар ыпашъхэ итыгъэти, хэгырзыкIи, ащ зыфидзыгъ.

Дзэпащэм ичатэ, ащ кIыгъухэу итанджи имэIуи къыштэжъыгъэх. Танджыр зыщильэжъи, чатэр ипIэ рилъхажъыгъ, мэлур ыбгъэ сэмэгу пэчынатIэу ыубытыгъ. ПкIых горэм щыхъурэм яхыщырэу, ыпашъхэ къыхъухъэрэр джы нафэу ылъэгъугъ. Пстэуми апэу ыгу къыльэдагъэр къэгужьогъэ шыуитIур ары. Ау ахэмэ джы ХабзэкIэ зэрадзекIонхэ фаем емыгупшысэзэ, Тхъэм ыпашъхэ зэритыгъэм непэ гурэхъатыгъуи, рэзагъи зэрэхимыгъотагъэм ыгу къыгъэнэшхэигъ, джащ къыгъэонтэгъоу, ау зэолI Хабзэм иуцожьыгъэу, лъэбэкъу заулэкIэ ыпашъхэ щыхъурэм лъыплъэу ригъэжъагъ.

Пашгъэр зэрэтеплъэу ышIэжъыгъ, ащ фэдэр ащыгупшэжъырэп. Зильэпкъэгъумэ къадэмыхъугъэ пстэури еж изакъоу ыпкъынэ-лынэ щызэфэкIожъыгъэм фэд. Ар къодыеуи щытIэп: иинагъи, ыкIуачIи, мэхъэджагъэу ишъэдджэшагъэкIэ еппэсын фаери — зэкIэми егъэлыкIыгъэ ахэлъ. Ар озгъаIорэр, ежъ фэдэмэ, илъэпкъэгъумэ ежъ ишапхэ гори яплъэгъу-

лIэрэпышъ ары. Мы пашгъэм нэмыкI умылгъэгъугъэмэ, итеплгъэ уесэжъынкIи мэхъу, ау ауштми ар шIокIэу зэрэджадэм гу лъымытэн плъэкIыныеп. НэпIэгъум къыкIоцI хъэкIэ-къокIэшхом шыум зыкыфегъэзэфэ зэпиплъыхъэзэ, гумэ-кIыгъоу къахихъагъэри зэхышIэу, упэуцужьын зэрэфаем емыгупшысэзэ, мо псэушъхэшхом изэкъо дэдэу къыщыхъугъ. Гъусэ зэримыIэр арэп, нэмыкI горэм изакъо ешы... А пстэумэ ауж ныIэп, хъэкIэ-къуакIэм пэуцужьыгъэ лIэхъуситIумэ аримыпэсырэ шIыкIэ горэкIэ пашгъэм дзекIогъэн фаеу зегупшысагъэр. Ау ащ игъо уифэжъынэу щытыгъэп.

Иш чъэм зэрэхэтэу пчыпыджыныр къыгъэIагъуи, лIэхъусэм уанэм зыкыридзыгъ, шыри, шъхъафит зэрэхъугъэм къыгъэщынагъэу, кIоцI макъэкIэ къэщыщыгъ, зыпэчIынатIэ шъыпкъэ хъугъэ пашгъэм шъхъарыпкIи, ылъакъохэр къэмэхагъэхэу зыIуригъэхыгъ.

ЛIэхъусэм пчыпыджыныр икIыхъагъэкIэ ыкIыбы ышIыгъ, зы пакIэр ылэдакъэ къычIэщ къодыеу, адрэ пакIэр уцым хэлъыгъ. Ащ рихъухъагъэр Дзэпащэм къышIагъ, къыкIэлъыкIогъэ охътэ макIэм адрэми ар къыгъэшъыпкъэжъыгъ. Лъэбэкъу зытIуш нахъыбэ азыфагугъэп, джэдэжъэу, ынэхэр дыигъэхэу, ышъхэ еуфэхыгъэу, ыцэпэшIонэ гъожьхэу зыпакIэхэр фыжъышэхэр къыучIынатIи, пашгъэр къызелъым. Мы нэпIэгъур ары ухэукъо зымыхъущтыгъэр: зыкъызэридзэу, ишIуальгэмэ затыригъэкIэщт, ятIонэрэ хъапкIэгъур ышIыным пае, ар нахъ лъэшыщтышъ, ыужырэ лъакъомэ кIуачIэу иIэр зэкIэ арихыылIэнышъ, ыбгъэ онтэгъушхо къыIэтыщт, джащ зебгъэхъулIэм...

Джары зэрэхъугъэри. ЯтIонэрэ хъапкIэгъоу пашгъэм зыкызедзым, лIэхъусэм псынкIэу ипчыпыджын Iэ джабгъоу зэриIыгъымкIэ ыпэкIэ къыдзи, Iэ сэмэгумкIэ зэрэIэбэшъоу, изэфэдитIум дэжыкIэ щуубытыгъ, лъэкъо сэмэгумкIэ лъэгонджэмышъхэ зышIи, иIэшэ шынагъо ыщытэ къыщыжъыугъэ папцIэр пашгъэм фиузэнкIыгъ, адрэ цыпэр чыгум ригъэкъугъ. Ардэдэм пашгъэм ыбгъэ мыкырышхо пчыпыджыныр егъэкъугъэ хъугъэ. ХъэкIэ-къуакIэр, ыужырэ лъакъомэ затыригъакIэзэ, гъуахъозэ къыкIырыугъ, пчыпыджынэу ыбгъэгъу егъэкъугъахэм къытелункIи, IэкIым икIыхъагъэ фэдизкIэ ар ыбгъэгъу хъахъагъэу пхъэкIыр къызэпикIыкIыгъ, ынэхэу узышхом къыгъэушункIыгъэхэмкIэ зи ымылгъэгъужъэу, онтэгъоу чыгум теукIорэягъ. ЕтIанэ зыкыIэтыжъи, итеп-

лэ джыри нахь шынагъо хъугъэу къэкӀыигъ, къехъулагъэр къыгурымылоу, икӀэухи ышӀошъ мыхъоу, хъапщэмэ, ебэджымэ зыктыӀэтыжыгъэ, зы купырэ зиджыхъажыгъ. Джыри щынэгъуагъэ пӀашъэр, ау зыми ичати къырихыгъэп, ищабзи къыпхъотагъэп, ыпсэ хэкӀыфэ зи амылоу еплъыгъэх.

Мэфэ кӀыхъэу ыпэ илӀым зызшигъэбылӀын чӀыпӀэ лӀы-хъуштыгъэн фае — тхъакӀумкӀыхъэр кӀым-сым шыпккъэ хъугъэ гъэхъунэм рэхъатэу кӀылъэдагъ. Къызэрилтадэу, шыухэри пӀэшъэ мэхъаджэри ымылӀэгъухэзэ, гузэжъогъу гырзыри, аужырэ хъапщэгъу хъылъэу шъэджашъэм къыжэдэзи, чъыг шъхъапэхэр ыгъэкӀэзэхэи, ашъхъарыкӀыжыгъэри, псэушъхъэ цӀыкӀум ышӀокӀэ, етӀанэ ыгу цӀыкӀоу къэлъэпэрэпагъэмкӀэ къызэхышӀагъэх. Зэ псынкӀэу къызэтеуцуи, зиутхыпкӀыгъ, ытхъакӀумэхэр зэблигъэчъхи, шъхъэхъыжъ-псэхъыжъэу мэзым хэкӀэжыгъ.

Зэгупшысэрэр къэшӀэгъуаеу, Дзэпащэр зы тӀэкӀурэ пӀашъэм еплъэу шыти, къылуагъ:

— УчъыӀыжымэ, тӀокӀэ куум рарэтӀупщэх, хъэкӀэ-къуакӀэмэ амыцунтхъэжынынэу.— Мэмыры къеплӀи, къыпигъэхъоужыгъ: — ЫцӀэпӀашуанэхэр къыхарэхых.

Дзэпащэм шыудзэу шытым зыфигъэзагъ. Пашъэм ебэныгъэ лӀэхъуситӀумэ Мэмыры зыгорэ арилуи, ахэр дзэм ыпашъхъэ, Дзэпащэмрэ Мэмыррэ анӀу къафэгъэзагъэу, къиу-цуагъэх.

Дзэпащэр джы ыкӀыбы хъугъэ пӀашъэм емыгупшысӀэн ылъэкӀыштыгъэп. ЗыкӀегупшысэрэри къыгурылуагъ: рэзэ-джагъэ зэхышӀэщтыгъэ, мор зиинэгъэ хъэкӀэ-къуакӀэр, моц фэдиз кӀуачӀэр зыхэлъыр иинагъи, ыкӀуачӀи, гъашӀэм хихыгъэ къулаигъэми къакъонагъэп, дзэ псаури зӀпкъыриутинышъ, ши цӀыфи хъалэчы ышӀызэ, мэзым хэхъажынын зылъэкӀыштыгъагъэм зы лӀэхъусэр текӀон ылъэкӀыгъ. Нэшъу хъугъэм фэдагъ, ыкӀуачӀэрэ изэхэшӀыкӀырэ зэделӀагъэхэп... Сыда къезыфыжъагъэри? Мы дунаим зыгорэ шызэхъокӀыгъа? ГъэшӀӀэным зэрэхабзэу, мары шыудзэр къэзэрэугъоигъэу шыт, гъэшӀӀэным зэрэхабзэу, Дзэпащэм изы гушыӀӀӀэ анахь шынагъоми зэмыблэжъхъэу пэгъокӀыштых. ЗӀолӀым къэгъазэ иӀӀ, е Хабзэр егъэцакӀэ, е лӀыхъужыым хъадэгъу иӀӀн зышӀилъэкӀыштыт закъом ӀокӀэ — пыир ипӀэшъхъагъэу мэфэ-хышъ, Тхъэм ыпашъхъэ ехъажы. Адэ сыда непэ къэхъугъэр?

А упчӀэр зыфэгъэхъыгъагъэхэр лӀэхъуситӀоу занкӀэу ынӀэгу къыкӀаплӀэхъэу шытыгъэхэр ары. ЧылӀэгъуишъэмэ къарыкӀыгъэ шыуишъ. АнахьышӀухэр арых, джауштыгъэ ежъ елӀытэ, джауштыгъэуи бэрэ къэшъыпккъэжыгъ. Джы непэ зежъэхэкӀэ, дзэм шыуитӀу шыкӀэу гъогу тыхъаштых. Е зы шыу, сыда пӀомэ ауж дэдэ хъурэр ары шӀокӀыпӀэ имыӀэжъэу аукӀырэр. НэбгыритӀури анахъэу лӀыгъэ зыхэлӀымэ, щтэр амышӀэу, шыкӀи ӀашӀӀи анахъ Ӏазэхъу, анахъ къулаймэ ащы-щых, ныбжыкӀӀэх. Пыйми шъхъасыхэрэп, ежъхэри зышъхъасыжыыхэрэп. Мары пӀашъэми тебэнагъэх... ау изын яӀагъэп, унашъо зэхыхыгъэп, дзэм ыпашъхъэ, Дзэпащэм ыпашъхъэ шъхъэпсынкӀагъэ къащыхэфагъ.

Мэмыр Дзэпащэм къеплӀыгъ, къыӀон фаер ыӀажэгоу, охътӀэл зэрэтыригъашӀэрэм паеп, игъо къэсыгъэшъ, къыфэ-сакъэу ары къызэреплӀыгъэр. Ау Дзэпащэр гупшысэм зэрэхэтыгъ. Мэмыры ышӀэштыгъэ хэбзэ-унэшъо пытэ бэшӀагъэу зыхэлъ Ӏофхэр ежъыри зэрихъанхэ зэрэфытыр, Дзэпащэм мытэрэзыкӀэ ылӀытэрэ Ӏофыми ежъ зыщыфаем зыфаер рӀолӀӀэн фитыгъ, ау лӀэшӀэгъумэ ХабзӀэ къапхырыкӀыгъэр зыгорэуштыгъэ зэблихъу шӀоигъоу джы нэс къыхэкӀыгъэп. Джы Мэмыр къэгужъогъитӀумэ ащышъэу апэрэм еупчӀыгъ:

— Дзэр къыожэ, сыд къэпӀошт?

Ауштыгъэу мыупчӀэми хъуштыгъэ, упчӀэ ытынӀэуи зи къе-жэщтыгъэп, лӀэхъусэм иӀоф аӀонӀэу изын аритыгъэмэ, ащ лӀыпытэу Ӏофыр аухыштыгъэ. Дзэм зэныбджэгъу хэтӀп, шъхъаджи иныбджэгъур — ишырэ иӀашэрэ. Ау чӀыпӀэ кӀин ифэрэм анахъ ныбджэгъу лӀаплӀэми фамышӀэрэр фашӀэ, зы-дзэаорэм пай зыпсэ зымыгъэтӀылын ахэтӀп. Джащ фэдэ Хабз Дзэпащэм зэригъэпсэухэрэр. Шыуишъэри — зы пкъы-нэ-лын, пӀэ къыхэпджэхэмэ, о уилыуз зӀкӀэми зэхашӀэ, ори джащ фэдэу, шъхъаджи илыуз зэхэшӀӀэ. Ау ар гукӀэгъоп, гуегъоп, о уилыуз зэхэшӀӀэжыным гукӀэгъу ишыкӀагъэп, ар Тхъэм къыбдигъэшӀыгъ. Ащ кӀынӀужым зӀолӀ Хабзэм иунэшъо пытэ хъугъэ. Мэмыри джы фитыгъ а Хабзэу Дзэ-пащэм ашӀошъы ыгъэхъугъэм рыгъозӀнӀэу. Ауштыгъэу зекӀомэ, шыуишъ къахэкӀынышъ, тӀур шыхъатэу, ящӀӀнӀэрэм лӀэхъусэм ышъхъэ шӀуиупкӀыштыт, етӀанэ бӀн щӀӀндж псынкӀэу атӀы-нышъ, хъадэр агъэтӀылыжыштыт, бӀнышъхъэр чӀышъхъа-шъом къытемышъэу зӀцизы ашӀынышъ, шъхъарыкӀыжыштыт. Хъадэ чӀӀӀылымэ къызэрэпшӀӀэжыштыт закъор бӀнышъ-

хьэм ыкЫу кытранэшт лэхусэ мэлур ары. Ащ ижау нылэп цыфмэ ягуклэгъу щыцэу аужырэу лылэсыжыштыри.

Унашэ ышын фитыгъ Мэмыр, ау упчлэ ытыгъ:

— Сыд кьэпощт?

Дзэпашэр зэолым ынэгу клэплэгъ. Гупсэфэу кьэплгъ. Къехулагъэр зэхешыкымы, клэмыгъожэу ащ егупшысэрэм фэд.

— Уапэ илгыр зэхэошыкыба? — Мэмыр ары джыри еупчлэгъэр.

— Зэхэсэшыкы. Мыщ фэдэ чыплэм гушылэ щаложкырэп. Сымыс, симысагъэ зыдэсэшлэжы.

— Зуаплэм уитэу, лэхусэ хабзэклэ уфэхыгъэмэ нахышлугъэба? Шыудзэм ынапэ тепхыгъ... учыли ары.

Дзэпашэр Мэмыры кьеплгыгъ — бацэ кьызэрипорэр шлогъэшлэгъонэу, ар кьыригъашлэ шлоигъоу.

— Сыдэу шылорэ, зэолхэр? — упчлагъэ джыри Мэмыр. Ари Дзэпашэм шлогъэшлэгъоны икыгъ, сыда плэм дзэм еупчлэжыхэрэп, ащ Хабзэр дэгъоу ешлэ.

Мэмыри зэрэхукъуагъэм гу лъитэжыгъ, ау Дзэпашэми зи кьыуагъэп, зэолхэри мэкъэнчэагъэх. Ахэмэ джэуап къатынэуи щытыгъэп ныла, нэбгырищ къахэкыныеш, лэхусэм илоф ашлэн фэагъ, ау зыми зыкыгъэсысыгъэп.

Дзэпашэм зыгорэ кьыригъало шлоигъоу, Мэмыр ащ фычлэплгыгъ, ау адрэр гупшысэ чыжэ горэм зэклиубытагъэ фэдагъ.

Тыгъэу зыкэзылэтырэм инэбзийхэр зэолмэ ятанджмэ къашыджэгухи, джэрз мэлумэ нэгыфэу къателэбагъэх. Клым-сымэу гъэхунэм кьиуцауагъэм дунэе рэхъат дахэр кьегъэгоуджэу Мэмыр кьышыхугъ.

— Сэ кьэсэгъау, — мэкъэ рэхъатэу кьэлугъэм Мэмыр кьыгъэтхыуагъ. «Непэ мэфэ гъэшлэгъон, — егупшысагъ, — тызэмынэгугъэ заклэу зэтеуцо».

— Сэ кьэсощт, фиты сыплымэ, Дзэпаш, — джауштэу кьыуагъ ятлонэрэ лэхусэу плашэр пчыпыджынклэ зылгыгъэм.

— Ор-орэу фиты зыплыжыгъ, къало, ау о Дзэпашэ уилэжэп, — кьэгущылагъ Дзэпашэр.

— О ащ узэрэплгын зыфалорэм уфит, Дзэпаш, ау силоф залорэм ыужи си Дзэпашэр сыгу зэрэщынэу дунаир сыбгынэныш, Тхьэм ыпашхьэ сыхажыш.

«Тхьэр Ежэ ышлэшттым фит, ау Ащ ыгъэуцугъэ Хабзэр зыукъорэр сыдэуштэу ыпашхьэ ригъэхажышца?» — джауштэу кьыло шлоигъуагъ Дзэпашэм, ау Тхьэр зыфитмэ ежыри ахэгущылэ зэрэмыхъуштыр ыгу кьэкыжы, зи ыуагъэп.

— Синыбджэгъу Орзэджы... тыгъуасэ кьышагъ...

«Кьышагъэмэ — ар ежэ илоф, ащ пае кьэгужьонэу щытыгъа, — ыгуклэ кьызэпиутыгъ Дзэпашэм лэхусэм игушылэ. — Неуц зэо гъогум техъаштэу, хэта кьэзышэрэри? «Ныбджэгъу» ылоуи, дзэм ыпашхьэ сыда мыщ кьышилохэрэр? Заом ежагъэм ныбджэгъу илэжэп, ныбджэгъум ыгу фэгъоу, ащ ихъатырклэ дзэм иягъэ ригъэкын ылэкыш.

Зи кьызгурылорэп... А пстэури ащ ымышлэу щытэп. — О къало, — Орзэджым зыфигъази, ымакъэ тлэку кьыгъэпхъагъ Дзэпашэм.

Орзэджы ынаплэ ридзыхыгъ, ау ащ лыпытэуи кьыдэплыежы, нэплгъэу къабзэклэ Дзэпашэм ынэгу кьыклэплэгъ.

— Сызфырикъужыгъэп. Хабзэр сыукъуагъэ, ау сыклэ-гъожьэуи сфэлоштэп, Дзэпаш. Лы гушылэп кьэсощтыр, ау мыр сияужырэ гушылэш... Тыгъуасэ псэогъу згъотыгъэ. Илэситлурэ пшгъашэм ыпсэ сыклэлэлугъ... кьызезэгъым, клэгъожыным сенэгугеу кьэсшагъ, зэо гъогум сыфэхъазырыгъ, шхъэгъусэ сфэхъугъэми сыгомыхъэу сыкъежэпэу арыгъэ, хэты ышлэра кьысэхуылэшттыр слоу. Ау Тхьэм ыухэ-сыгъэ гъогоу о узэрыплгъэрэм тырэклыми, кьысиуагъэм сыдихыхыгъ...

Дзэпашэр кьушхьэ шыгумэ адэплгыагъ. Анахь маклэмэ, илэс тлоклиплым кьэхъугъэу мыхэр кьэшлэжых, зытетыгъэми зэрэтетых. Зэхъокыныгъэ горэ афэхъугъэным шыгугъэу яплгыгъэп, зыкляплгырэми егупшысагъэп, лэхусэм кьылоштыр зклэ кьыгурылогъахэу кьышыхугъ, кьыгурымыуагъэгор — кьызклилорэмрэ кьылорэм клэхы фэхъун фаемер. Ащ иакъыл тлэку кьыгъэшхъахынагъ.

— Нэфшгагъом ыпалоу сэ сишхъэгъусэ дэжы сыхагъ, гъогу сытехъаштыти, «гъогумаф» кьысило шлоигъуагъ... Ащ ыужы силэшэ-шыуашэхэр кьыситынхэу зесэлом, ежэ кьысэлэлугъ: «Тхьэм псэогъуклэ уакъысфыхыгъэу, непэ щегъэжагъэу сынэрэ сыпсэрэ анахь лъаплэр орыш, лэлэу кьыпфыси. Кьэсощтыр угу ымыштэмэ, кьысаплорэри кьысапллэрэри сиплал, сыгу кьыпфилгъэу, уиунэ бгыкыу члэгъы

сызышыгыэм ныбжы сыфыкIэгъожьынэп. Дзэм и Хабзэ сы-
щыгуаз, сятэ ащ ыпсэкIэ фэлэжъагъ, ау анахъ хэбзэ пытэми
цIыфыр арышъ кыгухъумэрэр, мы чIыпIэм угу ухъуаплэ
сфэрэху. Уздежъагъэм укымыкIыжыщтыми, Тхьэр бысы-
мы пфэхуштышъ, сызэкошоожьыгъэу салъэгъунэп, уиунэ
кIэсэн пэпчъы Iэ шысфэу, унэ пкъэу пэпчъы гукIэ згъашлоу,
уипчъашъхъэ узиджэгъон чIэсымыгъэкIэу, сиджэнакIэ джэ-
хашъом щыошъогу бзыоу къэзгъэшIэщтыр къэсхъын. Ау
зыкIэ сыолъэIу: фиты сышIыри, къэсэгъаIу, о зыр арышъ зIло
сырыгъозэнэу джы дунаишхом тетыр: сыкыызхэпщэгъэ
лIакъом ош нэмыкI хульфыгъэ кыхэнагъэп, гъэшIэрэ хаб-
зэти, сыкъэзылфыгъэр къэсыбгыни, угу ижъаурэ пIитIу
акIуачIэрэ Iэрылхъэ закыфэсшIыгъ. Тхьэм псаоу укыис-
фехъыжъ, ау уашъори чIылъэри кыпщыгугъхэу, сэ
сигугъапIэкIэ сапашъхъэ укыирамыгъэуцожьымэ, сыгурэ
сигумэкIырэ хъадэгъур пшъхъаращын амылъэкIымэ,
сипцIымэмэ макъэ зыми зэхихынэп, ау лIакъор лъэпсэнчъэу
къэнэн... Уахътэ кысэпэс, бзылфыгъэм фаухэсыгъэм сы-
хэмыгъэн, уишъаокIэ пцIэ раIожьынэу сыфай...» Ащ фэдэ
гушыIэ сэ ныбжы зэхэсхыгъэп, Дзэпаш, ау ащ сиумэхъы-
гъэп, сшIошты ыгъэхъугъ нахъ.

Дзэпашэм зэхихыгъэ пстэуми анахъ шIогъэшIэгъонэу
кыхэфагъэр, тIэкIу тыригъашIи, лIэхъусэм упчIэу кыты-
гъэр ары:

— КыбгурыIуагъа, Дзэпаш?

Дзэпашэм кыгурымыIорэ шыIагъэп, джы лIэхъусэм
кыIуагъэри кыгурыIуагъ: псэ зыпыт ныбжыкъуитIу
зэдэгущыIагъ, ахэмэ аIуагъэхэр Хабзэм зыкIи хахъэхэрэп,
цIыф ыпашъхъи кышIаIохэрэп. ЗэолIы кышIошIыштыгъэр
ныбжыкъоу кычIэкIыгъ, сидэуштыр ар джы нэсфэ
кыгурымыIуагъа?

Дзэпашэм кыгурымыIорэ шыIагъэпти, джэуап кыты-
жыгъ:

— Сштэрэп.

— КъэсIуагъэр пштэнэу сэри сыпщыгугъыгъэп, Дзэпаш,
сыкыызфэгужъагъэр кыбгурызгъаIо сшIоигъуагъ нахъ.
СикъэIонти къэсIуагъ. СинитIу кыюплъы, ош нахъ лIыхъу-
жъырэ дзэпэщэ Iушырэ амылъэгъугъэу, ау Хабзэм сфиухэ-
сыгъэм спсэ лъэллэ, сыщынэрэп, сыкIэгъожьырэп. Джары
къэсIон слъэкIыштыр.

Хъадэгъур зылIэужыгъор Дзэпашэм дэгъу дэдэу ышIэ-
щтыгъэ, нэбгыришъэхэр ичэтэ чIэгъы шыфэхыгъэх, ежъы-
ри ащ фэдизрэ хъадэгъур ышъхъагъы кыхъагъ, ащ аужырэу
ынэгъу зыкIэплъэжыштыри ышIэрэп.

Ныбжы къемыхъулагъэу, зэкIэм Дзэпашэм ыгу кыилъэ-
дагъ: «Мэмыры серэупчIыжъа... хъаумэ дзэм?» Ау ар щыгъу-
пшэжыгъэ фэдэу, ятIонэрэ лIэхъусэм еплъыгъ.

— Сэ ижъырэ Хабзэу сшIэрэмкIэ, ауж дэдэу къэгужъо-
рэр ары дзэм ыукIырэр, арышъ сэры укIыр зытефэрэри,—
кыIуагъ ятIонэрэ лIэхъусэм.

— Ар тэ тизэхэфын,— губж ышIыными фэмыежъэу,
джэуап кытыгъ Дзэпашэм.

Дзэпашэм кыIуагъэр ыгъэшIагъоу, Мэмыр кыфычIэ-
плъыгъ. Мыш фэдэ чIыпIэм Дзэпашэм «тэ» щIоштыгъэп,—
Хабзэм рыгъуаззэ, а зыр арыти джэуап сыдигъуи зыхигъуа-
тэщтыгъэр, ау джы ауштыр кыIуагъэмэ, сыда ащ кыыригъэ-
кIырэр?

— Дзэм уиукIыным кыкIырэр тэрэзэу кыбгурэIуа? —
къэупчIагъ Дзэпашэр, лIэхъусэм кыIоштым емыжэжъэуи
кыпидзэжыгъ: — Ущыгуазэн фае: узщыш лъэпкъым пцIэ
егъэшIэрэу хэкIодыкIыжыштыр, шIукIи бзаджэкIи уигугъу
ашIыжыштыр, хульфыгъэ лIэуж кыпкIэлъыкIоми, Iашэ
ыIыгъэу дзэм хэуцожьыштыр.

Дзэпашэм ымакъэ чыжъэу кыIуукIырэм фэдэу, мэхъэ-
шагъо гори кыкIахъэзэ, уигъэсакъэу зэхэпхыштыгъэ.

— О пцIэкIэ бгэнхэуи тыкъэзылфырэ бзылфыгъэхэмэ
зэрапэсыжыштыр. Ахъэрэт гъогуи уилэштыр. Дзэу узщымы-
щыжыым кыинэу ыпэ илэ пстэури ахъэрэт хъазабы пфэху-
жыштыр — укIыгъи уIэгъэ кыини къахэкIын ылъэкIыштышъ.
Бынэу укыызхэкIыгъэм гъэшIэрэ емыкIу уфэхуштыр. Джы
непэ дзэу гъогу техъаштым кыырыкIоштым сицыхъэ телъы-
жэп, ари о пшIагъэр ары кытфэзыхыгъэр. Уягупшысагъа
ахэмэ?

— Дзэпаш,— кыIуагъ лIэхъусэм,— о узэгупшысэн
плъэкIынэу Тхьэм акъыл кыызфыуитыгъэ пстэури сэ скIуачIэ
кыхыштыр. Сэ Тхьэр шыгъуазэу сзэкIоу слъытагъэ, кыс-
фигъэгъунэу сышэгугъыкIэ арэп, сызэхышIыкIын сшIошIэу
ары нахъ... Ащыгъум къэсымыIо сшIоигъуагъэм ышъхъэ
кысхын. Синыбджэгъу шъхъэгъусэ фэхъугъэр псэм нахъ
згъэлъапIэу сыгу кIэрыпкIагъэу шытыгъ, ау тIумэ яхази

къезгъэшлагъэп, сыда пломэ ежъхэр, зыгу зэдырялэу къэху-
гъэхэм фэдэу, зэгонэсыгъэх. Ныбжьи шъхъэгъусэ симылэ-
щтыкли, ныбджэгъум пэрыоху сыфэхуштыгъэп. Ар згъэ-
охъумэ, ллэхъусэгоу сыбгъэгу кышчытеорэр махэ зышли, мы
дунаеу тызтетым нахэ лэшлу шымылэу сшлошгы зыгъэхуэгъэ-
ми инасып тесхыштыгъэ... Силаши зыпысхыгъэп, сынапли
къезгъэфэхыгъэп нычэпэ, Орзэдж ныбджэгъум иунэ сыри-
къэрэгъулэу чэщыр исхыгъ. Тыгъэмрэ мазэмрэ зы шъхъантэ
ялэ хъугъэмэ, плэлэ рэхъат дахэ къярэклу сгуагъэ. Ошъоча-
пэр кыызэтхыом, сишхомлаклэ згъэсысыгъэмэ, дзэм иплалъэм
сыкъэсыштыгъэ, ау Орзэдж саужы хъуштыгъэ. Джащ пае
ыужы зыкъэсшыгъэ... Сапэ илтым сыфэхъазыр, Дзэпащ.

Макъэ горэ ыкыб кышчылугъэу кышлошли, Мэмыр
кызыплъэкыгъ, плашъэр тхыуагъэ фэдэуи кышчыхъугъ.

— Лъыр клэчыгъах,— кылуагъ Дзэпащэм.— Гухъэ-
гужъэу ышлыгъагъэм жъэу хиубытагъэр джы кыыхэклы-
жъы.— Етланэ кылуагъэм зыкли емыпхыгъэу кыпигъэхъо-
жъыгъ: — Мыш фэдэ кызыэхъулэрэ лъэпкъым е бэ дэдэ
ыгъэшлэнэу кыпэщылъ, е игъашлэ члэ зымылэ члыох шлун-
кым шъхъарыхъагъэу еплыхы. Ллэшлэгъу пчъагъэмэ я Хаб-
зэ джы нэс тырыпсэугъ, ау мы ллэхъусэмэ зэплъэкл ялэп,
апэкли плъэхэрэп, щэбзащэр атлупшыгъ, ау ар зыдэбыбрэр
ашлэрэп... Сэрынкли хъун ащ кыызфигъэзэжъыштыр. Саклы-
быклэ къерэмыкыри... Тхъэр цыфмэ кызахъажажъыштыр
зыми ышлэрэп, джары зыфитыжъыщэ зыклэхъухэрэр...

— Сыд тшлэщт, Дзэпащ? — гупшысэ хылыгъэмэ къахи-
щыжъы шлоигъоу, къеупчлыгъ Мэмыр. Шъыпкъэр площтмэ,
ежъ къеупчлыгъагъэхэмэ, арилон кыгъотыныеп.

— Сэ силоф шъухэлъыжъэп.

Ыгу мыжъобгъу ин тегъэклагъэу зыкыгъази, Дзэпащэр
Мэмыры кыкларыкыгъ. Пашъэм къебгъукло зэхъум, ыгу
егъоу еплыгъ, егупшысагъ ыкли: «Сыдэуи зи кыыхэмынэ-
жъыгъа, цэпэшлуанэхэр мыхъумэ, былым ллагъэ горэ щылъ
плонышъ, уебгъуклошт». Мэмыр кызыэрэклэхъагъэр кышли,
кызытэуцуагъ.

— Зи къэлгуагъэп, Дзэпащ,— кылуагъ Мэмыр.

— Хабзэмклэ, Дзэпащэр захэклыжъыклэ, ычлыплэ къи-
нэрэм ичатэ ритыжъын фае. Сэ ар сфэшлэщтэп, сичатэ епэ-
сыгъэ слэгъурэп. Анахъ зэолл дэгъур сэлэгъу, ау анахъ лы
дэгъоу ар сфэлэщтэп.

— Анахъ зэолл дэгъур арыба анахъ лы дэгъури, Дзэ-
пащ?

— Сэрыклэ ауштэу щыт...щытыгъ. Къэгушъуагъэмэ афэз-
гъэгъун фэагъэп, афэзгъэгъугъэп ыкли, шъо шъузэраплъы-
рэмклэ къэсшлагъ зерафэжъугъэгъугъэр. Сэ ахэмэ зэо гъогу
садытехъащтэп, ау шъо ащ шъуфимытэу слорэп... Къушъ-
хъэр мэтакъо нахъ, къушъхъэ кылыфырэп. Сэ сыклошт...

— Ары шъхъае... тыдэ уклэщт, Дзэпащ?

— Зизакъоу къанэрэм гъогухэр зэклэ фызэлухыгъ, ау гъогу
илэжъэп... Хъаткъоесмэ сызэрашчыщыри зышымыгъэгъупш.
Ллэхъуситлумэ кысашлагъэм нахые сауклынэу сшлагъэкли
кысышшыштыгъэу слытэныеп... Гушылэр чатэм нахъ цашло
зышыхъугъэм сэ клуагъэ шысилажъэп. Тхъэм цыфхэр
зэрехъоклых, ауштэу зыклишлэрэр Ежъыр закъу зышлэрэр,
сэри сшлэ сшлоигъу, ау кысылуагъэп, е, кылуагъэми, зэхэс-
хын слээклыгъэп... Гушылэмэ зызэблахъу хабзэ, сэ сичатэ
Хъаткъоесмэ егъэшлэрэ гъучл зыхашлыкыгъэр.

— Зи къэмыложъэу тыкъэубгынэна, Дзэпащ?

— Къэсложтыр къэслогъах... Гъэшлэгъоны — джы нэс
къэсгуагъэр гушылэ псауклэ умылытагъэмэ... Пашъэр хъэ-
клэ-къуаклэмэ яшъумыгъэцунтхъ.— Ежъыри зэриложыгъ:
«Джы шъуигъогу тежъугъотэщтыр сшлэрэп, ау ныбжьи шъу-
мыгъотыжъыштыр сэшлэ. Шъуищыклэгъэжъэп. Илъэс мин
бгъашлэми, маклэн фае цыфыр зыуасэр кыбгурылоним пае,
сэ шъэ нылэп згъэшлагъэр».

Мэмыр а чыплэм кылуини, Дзэпащэм гъэхъунэ гузэ-
гум фиучлынэтлыгъ. Тлэклэ шлагъэу иш ыуж ихъажъыгъ. Ллы
джэдагъ Дзэпащэр. Мэзым пэблагъэ хъугъэу, апэрэ чыг
ллагъэмэ якъутэмэ кыхъэмэ зыкытырашаеу плэгъуштыгъэ-
ми, ытэмэпкъышъхъэ мыкырышхохэри, ыбг ишыгъи,
ылэшхохэу псэнчъэ хъужыгъэхэ фэдэу еупцлэхыгъэхэри
зэклужъ-зэдештэхэми, зэрэллы иныр, иныщэба уигъалоу
зэрэплашъэр гъуащэщтыгъэп.

Хъэклэ-къоклэ плашъэр губжым зэрифэу кызыхэлъэты-
гъэгъэ мэзым ижау шлунклышъо Дзэпащэр хэклоклагъ.

Фэнэс: *Тхьэр тIэкIу мэгуIацэба, Лащын? О сьд ац къенIолIэшт? Мары сэллэиш, икъоу зэхэшыIыкIыжырэп Ежыри, Ар зытет гъогу зыкыщызыIэтырэ сапэри. Ац игъогу тырыкIон фаэмэ, сьд пае тпэчы-жыацэ зышIырэ?*

Лащынэ къышIэжырэмэ ащыщ

Илъэс тIокIишым итыгъ Къангъур малыктыр. Ныб-жыым егупшысэщтыгъэп, уIагъэу телъымэ ащыщ загъорэ къыхэмыузыкIымэ, узы горэм ыгъэгумэкIэу къыхэкIыгъэп, хьадэгъоу къыпэщылтыр ары тыжы чIыгум къэзыхыжыгъэр. Мы дунаим Iоф шыримыIэжъэу ыIытэщтыгъэ, къы-фэнэгъэ закъор — ышыпхъу цIыф тэрэзы шъхьэгъусэ фэхъу-гъэу къыльэгъужыымэ, лIакIэ фэхъуштым зыфигъэхъазы-рышт.

Къангъур малыктыр тыжъ чIыгум къызэрехъажъэу, Iахьыл-благъэмэ акIэупчIагъ, ау Хьаткъоесмэ ащыщ Iэгъо-блэгъум щыпсэу къезыIон рыхьылIагъэп. Мысырым щыIээ ац фэдэ горэм ежыри енэгущтыгъэ. Ятэрэ ышитIурэ Къу-мал чэщым зыщакIыхэм, ежыррэ ышыпхъурэ лIакъом щы-щэу къэнэжыгъагъэр. «Тхьэшхом ижъау тибгынагъ,— зэриIожыгъагъ Къангъур малыктым,— ар зытехъухагъэр къызгурыIомэ, сидунэе гъашIэ ац щысыухыми хъушт. Хьат-къоесхэр яхэку зекIыхэм, альапсэ дырачыжыи ежъагъэх. ЛIэшIэгъуитIу фэдиным Мысырыр агъэшIуагъ, агъэбэгъуагъ, нэмыкI адыгэу ежъхэм афэдэу икIыжыгъэмэ акIыгъухэу, пкIантIэрэ лъыпсырэ фагъэчъагъ, етIанэ яшIушIэ текIодэ-жыгъэх. Сэ джы мыщ лъапсэ щысшIыжыын слъэкIынэу сыгугъэрэп, сыфаеп ыкIи. СыщIыф икъуми, ныбжыкIум фэдэу сыкъэнагъ, гуи сIэжъэп, шIури бзаджэри зэтесфы-жыын слъэкIырэп...»

Ныо закъо горэм дэжыи ышыпхъу ригъэтIысхьи, къэ-тыфэ афикъун дышъи къарити, Хьаткъоес малыктыр мэфэ зауIэрэ шы дэгъу лъыхъугъ. Ежъ зыфаем фэдэ дэдэ ымыгъо-тыгъэми, хьазырэу тыригъэфагъ, зекIолI цIэрыIоу, лъфыгъэ

къыкIэмынэу къаукIыгъэм ишъузыгъэм къыщищэфыжыгъ. Гъэхъунэ дэгъухэр зиIэ мээ чыжъэ горэ къыгъоти, къыу-шэкIурэр ышхэу, мазэ фэдизырэ шы гъэсэгъахэм ежъ зыфэе зырызхэр ригъэшIэжыгъэх. Ац ыуж гъогу техъагъ.

Малыктыр шым тесы зыхъукIэ ары зырэхъатырэр, ыгурэ иакъылрэ нахъ зэфэшIу мэхъух, игупшыси нахъ гупсэфэу зеукIыхъэ. Ары ежыри гъогу зыфитехъагъэр — рэхъатэу гупшысэзэ, адыгэ чIыгур къыплъыхъанэу.

Гъэмафэр икIи, бжыхъэм иапэрэ мазэ нэс къыкIухъагъ Къангъур малыктым. Ац фэдиным ымыгъэшIэгъон ымыльтэ-кIэу мээ кIырхэм, къэгъагъэхэр зэрыз гъэхъунэхэм, бгыпэм къэсырэ уц кIырмэ, псыхъомэ, псыкIэчъымэ, ахэмэ ашъо техъэ-текI, амэкъэ зэфэшъхъафхэм ямызэщыжъэу яплъыш-тыгъэ, ядэлущтыгъэ. Къушъхъэхэр, чапэхэр, бгыуанэхэр, Iуашъхъэхэр, тIуакIэхэр, чIыоххэр, кIэйхэр... Сьдэуи даха, зэфэмыдабэуи, ау зэкIэри зэкIужъэу, зэдиштэу зэхэлъа мы чIыгур!.. Сьда мыр зыфабгынэгъагъэри, мыщ уемыкIугъэмэ, сьд дуная узэкIущтыри?.. АпэрэмкIэ зэмысэгъэ дунаим зэ-рэфэау ыгъэгупшысэщтыгъэп, етIанэ есэжыгъ, ыгукIи рэ-хъатыжыгъэ.

Тыжы чIыгум рэхъатыгъо къыщекIужыгъэми, ар ыгукIэ зэхишIэжыпагъэу, иакъылкIэ гурыIожыгъэу ыIы-тагъэп. Хьаткъоес малыктыр къыгъэшIагъэм зэолыгъ, пша-хъуи, мыжъуи, мэзи, пси изэфэдагъ, сьд лIэужыгъоми екIун ылтэкIыштыгъэ. Ау щэджэгъонэ стырым псынэкIэчъыпс къабзэкIэ ынэгу ытхъакIэу, ыIъакъохэри псы чыIэр атыри-утхэзэ зигъэуучыIатэхэкIэ, чыг жъаум чIэсэу, ыгукIэ чыжъэ-рыплъэ хъугъэу къышыхъоу, мэ IэшIоу жыым зэрихъэрэмэ аумэхыгъэу, щыIэным фаблэщтыгъэ. Дунаим зэрэтетыр игопагъ; жыи къыщэ къодыеу, зиплхыхъэу, шъхъафитэу гуп-шысэу, зыгорэм иунашъокIэ ошIэ-дэмышIэу заом Iухъанэу щымытэу. Ауштми гучыжъэкIэ емыгупшысэ ылтэкIышты-гъэп: мы чIыгур гупсэ шъыпкэ фэхъужыштытэп, ны быдзы-щэ къышыIуфагъэп, лъэпцIэ цIыкIоу къычъыхъэзэ, гъогунэ сапэмэ ылтэгущы къастыгъэп, шыгъыгъэп, шыщхыгъэп, ипсымэ, ижыбгъэмэ, имыжъомэ, игубгъо хъоо-пшаумэ ыма-къэ адэджэгугъэп. Ныбджэгъу шыриIагъэп, джэгъогъу щи-шIыгъэп. КъызкIэкIожыгъэр — Мысырым ялIакъо лъэпсэ-кIоды щыхъугъ. Дышъэ шалъэкIэ псыр къычIэзгъэбэу, ды-шъэ лагъэм ишхыкIэу, нэгырэ минхэр зыгъэлорышIэу,

ишлушагъэкIэ хэгъэгушхор къэзылэтыгъэ лIакъор ытхыцIэ къамэр хэлугъэу дунаим ехыжыгъ. Зы куашъокIэ зэданлу-гъэхэр зы Iанэ пэзэрэгъэфэжыгъэхэп. Тетыгъор гъурбым щанлу, нэшIукIэ кIэлъыплъэхэзэ, гугъэ дахэкIэ гъогум тыратIупщыхъэ, етIанэ ар гушыIэ хъырахъишъэкIэ мэшъхьалъэ, нэм кIапкIэ, гум хэтIысхъэ, хъопсанэхэр гъогогъу фэхъух, къэцыпанэу зыктыратэкъокIы, кIэгъэкъоны зыфашIэу аIозэ, телункIэх. Мары адыгэ чIыгур къэсэкIухъэфэ, псыхъо ини, псыхъо цIыкIуи слъэгъугъэ, пчъагъэ мэхъух, зыр Iасэ, куу, адрэр ехыжыагъ, зыр бгы лъагэм къефэхы, адрэм тIокIэ куумэ защегъэбылбы. Ау зэкIэри хышхом хэлъэдэжы. Ощх кIыхъэхэри ащ хэщхэх, жышхохэри щэзекIох. Ащ фэдэба цIыфхэми язэхэтыкIэ? Мо хышхор зезыхъэрэ кIуачIэр арыба псыхъо пстэуми яунэшъошIыр? Тхъэшхом къынэужыкIэ? Сэ сызэолI, дзэ псаум пэгъокI аIуагъэми, щтэр сыгу кIыхъана? Сисэшхо Iэшъэ пытэкIэ къэзгъотыжыынба? Мышъэм ибы сыкIэрылъэу сычъыагъ, тыгъужъ ныбаджэхэу мэз пчэнэу къаушэкIугъэр зэтезыхрэмэ Iэ пцIанэкIэ сахэхьагъ — тыжы чIыгум сигъэгъушхоу... Мысырым щэбзашъу щатIупщыгъэ пэпчъ е ымакъэ зэхэсхыгъэу, е спкъышъолы зыкыыхиIугъэу къысщэхъу. ПцэшIуащи къыстефагъ, сэшхоми сызэхабзыхьагъ. Сэ сызэолI. Сипыймэ сатекIозэ къэсхыгъ, ау ащ гушIуагъоу хэсхыгъэр нэпIэхъэу кIодыжыгъэ. Къумалыгъэм ичэщы ныбджэгъухэр, гупсэхэр ыхыгъэх, тхъэмэ ацIэ бэрэ къесIоу, сызэхашIыкIыгъэу слъытагъэ, ау Тхъэшхо закъоу сырэмэ иIэзэгъум ынае къысщимыфагъэми, ынэшIу слъэгъугъэп, армырмэ сыкъэзылфыгъэмэ якъэунэ къэсыбгынэныя? СыкъыздэкIожыгъэм джыри икъоу сыкъышIэрэп — ичIыгуи иуашъуи. Мыщ иощххэмэ афэдэу гъэбэжъу ныбжыи сымылгъэгъугъэми, сыгу сапэу тежъэгъуагъэр тыралъэсыкIыгъэп. МашIоу сшIырэм сыхэплъэшъ, бзэгупабэкIэ къысIобыбатэми, е къысаджэрэп, е сызкIэрифырэп. Уимыунэ бысымы зыщымышI... Мысырым сыщыцIыфыжыгъэп, адэ мыш сыщыхэт?

Мы чIыгум хахъо иIэп, зэриIожыгъ Хъаткъоес малыкъым. Зэфэдэ чIыпIэхэм зэлъэкъэгъу чыгхэр, уцхэр зэфэмыдэжъхэу къащэкIых, зыр нахъ хъыбий, адрэр нахъ теплъадж. ХэмыкIырэмэ, хахъорэп мы чIыгум, икъушъхъэхэр зэрэтакъохэрэм фэд, ицIыфхэри зэпкIыхэрэп, зэпэчыжъэ мэхъух. Тянэжъ пIашъэ бэшIагъэу къызэриIуатэщтыгъэм фэ-

дэх джы къызнэсыгъэми яунэхэр, лIэшIэгъуитIум къазфагу къалэ агъэпсыгъэп, тхыль атхэу загъэсагъэп, яшы лъэккъэу слъэгъухэрэми, зэгорэм зэрэдэгъу дэдагъэхэр къэошIэми, нахъ нэшэнэшIухэр ахэкIодыкIыгъэ фэд. Адыгэ хабзэу щызгъалэхэрэри охътэ дакIоу шъхъэлъэжыырэп, ар зэгорэм псыхъошхом фэдагъэмэ, джы зыблэчъым, макъэу къыщицагъэм ордэ фаусышъ зэхэсых.

Лъэккъышхохэр къызэрэнафэхэрэ IэшIагъэмэ ащыщ гори зэмылгъэулIэрэм сыда къыпэшылтыр? Мысыр хэгъэгушхор зыIыгъыгъэмэ ежъхэм ячIыгу хэкужыи мэхъу. Хэбзэ дахэу алэжыгъэр мышъхъапэжъэу, уихэку уишыгъэшсэу, ау хымэ чIыгум гъуазэ щыпфэмыхъурэмэ, ащ сыда ишIогъэжыи? Сэ сызэрихыылIэгъэ лъэккъхэр зыпылтыхэр дахэу узэрагъэтIысыштымрэ, хэбзэ кIыхъэкIэ узэрагъэкIотэжыиштымрэ арэп, ежъэрэм бэу къызэрихыиштыр, бэу зэрильгъуштыр, илъэккъ дунэе цIыфмэ ахэзэгъэнымкIэ федэ хъуштыр къызэригъотыштыр ары. Дунэе жышхомэ ахэутысыхъаных, ячъыг хатэхэр, ямэз дахэхэр чатэм ижъау къычIэхъухъэрэмэ аупкIэтэных, япсы къабзэхэр шыудзэ бзаджэмэ аутхъоных.

Гупшысэ кIыхъэхэу, уахътэ тешIэ къэс нахъ къехъылтэкIы хъурэмэ зы мафэкIи къатIупщыгъэп Къангъур малыкъыр. «КъэхалъэкIэ рэхъат, джэгукIэ хъопсагъу, тхыдэкIэ губзыгъ... Узэрэщымыгугъын, цыхъэ зэрэфэмышIын Iоф гори щыIэнэпштын, ау зэкIэ ежъ фэдэу сыда къызкIышIошIырэр? Шъоур зыгъэлэшIурэр дыдж зэрэщылэр арэп, ау щыIэба дыджыи, зы Iанэ здытетынхэ альэкIыштыба? Тхыдэм уегъасэ нахъ, шы тесыкIэ уигъашIэрэп, шъуашэ нахъ, Iашэп, гушыI нахъ, IэшIагъэп, уегъэлъэгъу нахъ, пIэ къырильхъэрэп.

Чылэмэ адахъэу, купмэ ахэсэу гъэмэфэ ренэм къызекIухъэм, теубытагъэ ымышIыгъэми, гумэкI ин горэ шъхъарыугъ. Джы гумэкI лые имыIэжыи фэдагъ, ау ащ къыкIэлъыкIон фэегъэ гупсэфыгъор ыгъотыгъэп, ар гурыIогъуаеу шытыгъэми, джары иIоф зытетыгъэр. Ар нэужыкIэ ары нафэ къызфэхъужыгъэр — джыри ыпэ илгыгъ аужырэ Iофэу зэшIуи-хыжыи фэагъэр.

Ышыхъу Сафынэрэ ар зыкIэрыс ныомрэ къызакIолIэжыи, Къангъур малыкъым бзылфыгъэхэр лъэшэу къыфэчэфыгъэх. Мэфэ зэкIэлъыкIохэм чэужъхэр риутхи, хатэри

шагури чэу пытэкIэ кышIыхъажьыгъэх, унашъхъэри зэблихъугъ, чэм закъор зычIэтырэ къакъырми хэлэзыхъагъ, пхъэгъугъэ пытэ дэгъуи, ежъ ныом пхъэ Iуш зыфиIуагъэр, кухъэ зытIуш фэдиз хъоу физэIуигъэкIагъ.

Мафэ горэм Сафынэ кыриIуагъ:

— Къангъур, чылэм ухахъэрэп, ори цIыф кIуанIэ ухъунэу уфаеп. КIо, ар о уиIоф, сэ узгъэмысэкIэ арэп. КъызкIаcIорэр: зы тхъамафэ тешIэмэ, мэфэкIышхо ашIышт, лэжыгъэр аугъоижьыгъахэшъ, джэгущтых, шыгъачъэ щыIэшт, шъозэбэни хэтышт, псагъэм еоштых, зэнэкъокъущтых, тэ ащ фэдэ тлэгъугъэп. Тяплыгъэмэ дэгъугъэба сэлэшъ ары.

Къангъур малыкъыр ышыпхъу еплыгъ, ежъ ынэгъу ренэу пхъэшагъэр кIэлъыгъэмэ, Сафынэ ынэгъу зэпэнэфыжъэу кышыхъугъ, мыщ фэдэу бэрэ ылгъэгъущтыгъэп, кызыкIо-жыгъэм кышгъэжъагъэу ари чэфынчъагъэм нахъыбэрэм ылыгъыштыгъэ, джы кызэнэгъушIом, ныкыльфыгъэ закъоу иIэр зэрэдэхэ дэдэм кыгъэгъушхуагъ, джы нэс римылгэгъуIэгъэ нэшанэ горэхэри кыздиштагъэхэ фэдэу кышыхъугъ. «Адэ мэээ заулэм сэ сьдэсыгъэп, цIыфхэми ахэхэгъэшт, лэхъусэ дэгъу гори кыльтыплгъээнкIи мэхъу»,— зэриложьыгъ. Джауштэу гухэлъэу ышыпхъукIэ кыздырихъа-кIыштыгъэми кыфигъэзэжыгъ: унагъо ихъагъэу кыльгэгъужьымэ, ыгукIэ рэхъатынышъ, ежъ зэгупшысэжъынэу пIалъэ ифэн.

— Ар зыгорэу хъун, сшыпхъу,— ыIуагъ Къангъур малыкъым. Дышъэ заулэ кышти, зыкIэрыс Iанэм тырилъхъагъ.— Шъошэ дахэхэр зэгъэгъотых, нэнэжъыми ищыкIагъэ горэхэр фэщэфых.

Сафынэ ышнахъыжъ ыгъэшхэнэу Iанэр кызегъэхъазырым, Къангъур малыкъым ежъ ипхъуантэ шэф остыгъэр кыдихыгъ, джэныкIо машIомкIэ ар хигъани, ыпашъхъэ ригъэуцуагъ, лъэгонджэмышъхъэкIэ нэфынэ макIэм ыпашъхъэ исэу Тхъэм елъэлугъ. Ащ фэдизым Сафынэ ышъхъагъы итыгъ, етIанэ кьеупчIыгъ:

— Сшынахъыжъ, емыкIу кысфэмышI, сьфимытэу сыкъэупчIэнкIи мэхъу, ау ушхэн зыхъукIэ, остыгъэр хэогъанэшъ, ренэу моуштэу Тхъэм уелъэлугъ... Сьд гущыIа Тхъэшхом зызэрэфэбгъазэрэр?

КъымышIэжъырэ фэдэу, пхъэшагъэ гори ынэгъу кыкIэхъагъэу ышнахъыжъ Сафынэ къеплъыгъ, ынэхэр къэфэбэжъыхэзэ кыриIуагъ:

— Малыкъымэ анэмыкI ауштэу ышIырэп, сшыпхъу.— Шхэным зыфигъэхъазырызэ кыпигъэхъожьыгъ: — Малыкъхэр рыгушъыIэхэ хабзэп укъызкIэупчIагъэм, ау сэ джы сыщыф кызырэкIу.

Шхэныр зыщиублэным къундысыу къамлыбжъэ Iубгъом шIукIае хишъугъэти, Сафынэ изы кышIыжъыгъ. Къангъур малыкъым ыпэкIэ Iужъу чIэгъы ыIэхъуамбэ ригъэчъагъ.

— Малыкъ тэрэз щыIэжъэп, адыгэмэ къадежъагъ, адыгэхэмкIэ мэкIодыжъы.

— Шхэ, нахъыжъ, имыгъоу сыкъыоупчIыгъ.

— Остыгъэм ыпашъхъэ зитIысхъэкIэ, малыкъ пэпчъ ежъ кышIошттым фит, ау кымыIо мыхъун закъоу щытыр: «О си Тхъэшху! Сисэшхо зысыупчIэныкIэ, ни, ти, сши, сшыпхъуи сшыгъэгъупш. О уаужыкIэ пстэуми анахъ зафэр — сшаш, сшашэ емыкIу темылъэу сэ спсэ хэгъэкI, зэуапIэм сышчымыфэхыгъэмэ, ситхъэрылогъумэ сарэмыгъэтIыльыжъ, сихъадашъхъи хъэкIэ-къокIэ Iусы орэхъу!» Ащ ыужы, сшыпхъу, Тхъэшхом укъызэхихыгъэу кыбгурыIомэ, угу къэкIырэ гущыIэр зэкIэ къабылкIэ ошъогум дэкIоешт. Сэ «сшыпхъу» сIуи, сыкъызыоджэгъэ мафэм кышчыублагъэу, малыкъкIэ зыслытэжъырэп, ау а къэсIотэгъэ гущыIэмэ бэшIагъэу сясагъ.

Хъаткъоес малыкъыр гъомлапхъэм хэлэгъ; бэу ышхыштыгъэп, ау мыгуIэу, мыхъамелэм илэшIугъэ зэхышIэзэ шхэштыгъэ. ЛъэбэкъуитIу горэкIэ пэчыжъэу Сафынэ щытыгъ. Ышнахъыжъ рилгъэгъулIэрэ пстэури ыгу рихъыштыгъэ: ищысыкIи, илэбакIи, Iулъхъэр цIыкIу ышIызэ, ыжэ зэрэфихъырэри.

КъыкIэлъыкIогъэ мафэм Къангъур малыкъым ышыпхъу риIуагъ:

— Сэ мэфэ заулэрэ сыкъэтынэу сьдэкIышт. УкъэмыгумэкI. МэфэкIыр неущ фэдэм аублэштэу сыкъэкIожьышт.

Илъэсырэ къэтынэу ыIуагъэми, ышнахъыжъ мыхъун къехъулIэн ылгъэкIынэу Сафынэ ыгу кыхъаштгъагъэп, машIоми ыстыштэп, хыми ытхъалэштэп. ФэгумэкIыштэп, ау фэээшчышт, шIэхылоу къэкIожьынэуи фэльэIоштэп, кызшыкIожьырэр ипIалъ, кызыррэсыжъэуи, щагум дэмыкIыгъэхэгъэ фэдэу, кызыррэтыгъэри щыгъупшэжъышт.

Чэщ-мэфитфэу зэкIэлъыкIуагъэм Къангъур малыкъым иш джыри ыуплгъэкIугъ, иIашэхэу ренэу хъазырыпсыгъэхэ-

ри зэпиплыхъажьыгъэх, джыри зэ ылъэкIыхъагъэх. Шыр ежъ зэрэщыгугъыгъэм нахъышIоуи кычIэкIыжъыгъ, зыщыщ абэкъу лъапкъым инэшэнэшIухэр зэкIэ хэлъыгъэх, мыщ фэдэшыхэр адыгэмэ Мысырми нагъэсыгъагъэх, къарыушхо ахэлъэу, цыхъэшIэгъухэу, гъэсэгъошIугъэх, ябгъашIэрэри пытэу ахэзагъэщтыгъэ. Джы ежъ гухэлъэу ышIыгъэмкIэ кышъхъапэнэу кышIошIырэр шым гуригъэIоным пылъыгъ, ар кIин кышъыхъугъэп, сыда Iомэ шыр дэIон ылъэкIынэу гъэсэгъэхагъ. Аужырэ ушэтыгъор ары шымкIэ кыфэнэгъагъэр.

Мэзым зыхэтыр мэфищ хъугъэу, тыгъужъ Iашъэ горэ кызэралъыплъэрэм Къангъур малыкъым гу лъитэгъагъ. Ары шыр зэриушэтынэу ыгу къэкIыгъэри. Тыгъужъым игъолъыпIэ зэригъашIи, шым ылъабжъэмэ хъэдэнхэр къарищэкIыгъэх, чэщ кызэхъум, хъэкIэ-къуакIэр шэкIонэу ежъагъэти, кыхэкIыжъымэ ылъэгъунэу, зыщыфаем зыкыригъэшIэн ылъэкIынэуи пэблагъэу кондэ Iужъу кIыrmэ захиушъэфагъ. Нэфшъагъомэ адэжъ Iашъэр ибы къекIужьы рэхъатыжъыгъ. ЛъэбэкъуипшIы горэкIэ нахъ мычыжъэу зишIи, шхомлакIэр ымытIупщэу Къангъур малыкъым шым зыкыригъэфэхыгъ. Шыр тхыуагъэ, ау кIэбгъулъыгъэп, зыдидзыягъэп, ышIуалъэмэ затыригъакIи, чIыгум хэтIагъэу зырисагъ. Ежъ зэрэщыгугъыгъэуи щыщыгъэп, ау лъэшыкIаеу пырхъыгъэ. Лыр чIыгум зытефэм, макъэу пылукIыгъэмрэ шы пырхъымрэ тыгъужъыр агъэсакъын фэягъ. Ар ибы кыкIымэ ылъэгъунэу, Къангъур малыкъым а лъэныкъом ынэIу ыгъэзагъ, ау шыр къемыгуцэфэнэу, ыпсэ хэмытыжъым фэдэу зишIыгъ.

Шым псынклэу зыкышIэжъыгъ, ытхъакIумэхэр зэ-Iо зэблиххи, ыIупэкIэ ынэIу кынынэсыгъ, ыбгъэгуи, ыбгы дэжьи ыцэхэмкIэ къателэбагъ: цапэкIэ кыфэлэтымэ, Iуихыжъын ихысапыгъ. Ауцтэу шыр зэрэзекIощтым ицыхъэ телъыгъ, ау арэп Къангъур малыкыр зажэщтыгъэр.

Тыгъужъым макъэхэр кызэхихыгъэх, зыщыщынэн фэдэ Iэгъо-блэгъум кызэримыхъэрэр ешIэти, ибы кыкIыгъ, цIыфыри шыри кыльгъэгъэх, ежъ зэрэфаеуи ылъэгъурэр кыгурыуагъ: щыльыр шынагъоп, щытыр Iусы фэхъущт. Ау щытым, шым, фэдэ зыкIи ебэнэу кыхэкIыгъэпти, ежъ зэре-сагъэу, рифыжъэмэ нахъышIоу ылъытагъ, ащ пае бгъэщы-нэн фае. Тыгъужъым зыкыгъэлъэгъуагъ, шымы ащ псынклэу

гу лъытагъ, ынэхэр ины къэхъугъэх, ылыщэхэр къэтхыуа-гъэх, ыпэрэ лъакъохэр псынклэу зэблигъэуцукIыхъэ, ыпхэкI хъэкIэ-къуакIэм фиgъэзагъ.

Къангъур малыкъым шхомлакIэр нахъ пытэу ыубытыгъ.

Тыгъужъым тIэкIу зыкыгъэблагъи, ыпшъэцхэр кыгъэ-пIынгъэх, ыцэхэр кыIуигъэпсыхъэ, кIоцI мэкъэ мэхъэшэ-гъухэр кыIушIыкIыгъэх. Шым джыри ылъакъохэр зэбли-хыгъэх, ышъхъэ ылэтызэ шхомлакIэр кыгъэпкъыагъэми, чIыпIэ икIыгъэп.

Псэушъхъэу зашэрэм зэрэкIимыIагъэр тыгъужъым ыгу рихъыгъэп. Ежъ зыщыщынэн ылъэкIыщтмэ ар зэрафэмыдэр ешIэти, кыгъэгубжыгъ, кыIэкIэфэгъахэу кышIошIырэм икIэкIыпIэкIэ иIоф ыIонэу тыриубыти, зэ кIэбгъулъы фэдэу зишIыгъ, шыр бгъунджы кызфишIынэу, етIанэ зэрэинэу, жъым зэрэхэтэу ыжэ кызэкIикъызэ, мэхъаджэу зыкыдызыгъ. Ау шыр фэгъэплъэхъугъэп, хъэкIэ-къуакIэу ыпшъэ зыкызы-дзэн зыхысапыгъэр хъейуаным ыужырэ лъэкъуитIумэ къа-шIохапкIи, цыкурыкоу зэкIэфэжъыгъ. Къангъур малыкы-ри псынклэу кызыщылъэтыжъыгъ — шым ыгу егъугъ, тыгъу-жъым утын лъэш дэдэ римыхыгъэмэ, ащ фэдэм зэкIаkIо иIэ хабзэпышъ, джыри кытебэнэщт. Шыр цIыфыми кыфэса-кышъ, ащ ыгъэхъузэ, лые кырихыщт, IэкIэкIодэпэныри кыдыхэт. Ау хъэкIэ-къуакIэм цIыфыр кыльгъэгъугъ, ежъ кыгурымыIорэ кIуачIэ горэ ащ хэлъыгъ, ынэхэми ар къакIэ-щыщтыгъэ: рэхъатэу, гумэкIыгъуи щыни къакIэмыщэу, сакъэу къаплъэщтыгъэх. КъэпкIэн фэшIоу, ыцэ шынагъохэр кыIупсхэу, ыпшъэцыхэри зэрэгъэпIынгъэхэу тыгъужъыр къэуцугъ.

Псэушъхъэу зыфыримыкъугъэмрэ цIыфымрэ зэрэзэ-хыгъэхэр тыгъужъым кышIагъ. Шым кыгъэщынагъэп, къэщынэу ныбжьи кыхэкIыгъэп, зыфыримыкъущтым те-банэу ихэбзагъэпти, зэ зилъыкIэ, кызэкIаkIо иIэщтыгъэп. ЦIыфыр ары зэплъыщтыгъэр, псэушъхъэхэу кышъыщынэ-хэри, кыфэсакъыхэри бэшIагъэу ышIэщтыгъэх, кызэралъэ-гъоу, гу кызэрэлъатэу, ар зыгорэуцтэу ежъ кышIэнэу къа-хэщыщтыгъэ, мыдрэр кыгурыIощтыгъэп, изытет кыришIэ-нэу ежъ зэсагъэ гори ащ кыпкъырыкIэу кыльыIэсыщты-гъэп, арын фае джы нэс зэхимышIэгъэ губж лыащэ горэм лъэу кIэтыр кыгъэушIоркъызэ кызылэызгъахъэщтыгъэр. Щыщынэщтыгъэп, ау ежъыри кызэрэщымыщынэхэрэм имыгуапэу ыгъэсакъыщтыгъэ.

Къангъур малыкъыри тыгъужъым лъыплъэщтыгъэ.
«Цыф ымылгъыгъэм фэд, ылгъыгъэми, Ioф дырилагъэп.
Сэ сыкызылгъыгъэм, шыр шIомыIoфыжы хъугъэ,— егуп-
шысэщтыгъэ Къангъур малыкъыр.— Сыдэуи ина!.. Гъуси
иIэп, сыда зыкIизакъор? Мор зиинагъэм нахъ кIочIэшхо
къыфыкъокIи, Iэхъогъум къыхифыгъэна?»

Икъэмэ Iапшгъэ Къангъур малыкъыр тeIэбжыгъ, ащ
лъыпытэуи тыгъужъыми тIэкIу зыкыщцигъэу къыщыхъугъ.
«Шым тIэкIу кIэрыкIыгъэмэ нахъышIу,— зэриIожыгъ,—
лыеу щынэ зишIыкIэ, ицыхъэ зытемылтыжы хъушт». Инэп-
лъэгъу тыримыхъу, цIыкIу-цIыкIоу джабгъумкIэ шым кIэры-
кIотэу фежыгъ, хъэкIэ-къуакIэм ыпшгъэцыхэр къызэрэпIыйхэ-
рэр, ынэхэри нахъ къызэрэжыгъухэрэр ылгъэгъоу, кIоцI-чий
мэкъэ бзаджэхэр, ыкIышгъоцхэмкIэ къыпхырыкIхэрэм фэдэу,
къызэрэхэIу кIыхэрэр зэхиххэзэ, ыIитIу къыгъэхъыгъ. Шыр
кIэкIэу къэщыщыгъ — цIыфыр ыгъэсакъыным пае, тыгъу-
жъым икъэпкIэгъу нэпIэгъу закъокIэ ыпэ зыригъэшгъэу —
хъэкIэ-къуакIэу псынкIэу зыкъэздызгъэм цIыфыри зы
лъэбжыкIэ зищэеу пэгъокIыгъ.

Къангъур малыкъыр кIочIэшхуагъ, шым тесэу зэрэчгъэ-
зэ, зы IэкIэ лIыр уанэм къырихэу къыхэкIыгъ. Щынагъо гори
тыгъужъым фырилагъэп, адрэми ар къыгурыIуагъ. Жъым
зэрэхэтызэ, цIыфым ыIэ кIочIэшхохэмкIэ тыгъужъым ыты-
къын зеубытым, ащ заулэрэ ылгъэкъохэр ыгъэпIэтэрэожы-
гъэх ныIэп, чIыгум зытефэм, ыпсэ хэкIыгъэхэагъ пIоми хъушт.

Къангъур малыкъым шыр, темытIысхъажгъэу, чы-
жъэкIаеу Iуищыгъ. Къыгъэзэжыи, ышIэрэми емыгупшысэу,
ыIэлджэнашгъохэр дицгъэгъэх, къамэр къырихи, тыгъужъым
ыпшгъэгукIэ ышгъо къыкIигъэлэтхэагъ, ыбэкъу нэс ар къыгъэ-
кIэпIи, къэмапэмкIэ ныбэр зэлибзыкIыгъ. ШIункIым зи ри-
мыгъэлгъэгъуштыгъэми, кIоцI стырыр къыIэблгъэбыхъэзэ,
апэу ыгу къыгъотыгъ, ыIэмычIэ чIиубыти, макIэу мэхэлыау
къыщыхъугъэти, гурэзагъэ зэрэхигъуатэрэр ежъыри ыгъэ-
шIэгъожызэ, ыфызыгъ, лъыр къыригъэоу зепIытIыпэр ары
кIырыуи къызыритхыгъэр. Джауштэу къамэр хымыIэжгъэу,
IапэхэмкIэ къыгъотхэзэ, шIури, тхъабылхэри, зэзыри къы-
ритхыгъэгъэх... Ащ ыуж тыгъужъыр, шъор тыримыхъу,
къамэмкIэ пкъырыпкъгъэу зэхипкIыгъ, зэдыпэбгъоу ыгъэ-
тIыльтхи, ыIэмэ лъыр къапычгъэу зыкыгузэнкIыжыи, ышIа-
гъэм еплъыжыгъ, нэпIэгъу зытешIэм, ежъ имыIэшлагъэу

къыщыхъужыгъэнкIи хъун, уц IапIэкIэ къамэр ылгъэкIыжыи,
шым къэкIолIэжыгъ. Джы зэшэсыжъыр ары зызэгупшысэ-
жыгъэр, зэрэзекIуагъэм зыгорэ тыригъэгъу зэрэзэхышIа-
гъэр ыгъэшIэгъуагъ. Чылэм къэсыжыфэ зэ-тIо ыгу къэкIы-
жыгъ,— ышгъэхэ унэзагъэм фэдэу, ышIэрэри зыкIишIэрэри
къыгурымыIоу тыгъужъыр зэрэзэхыгъэр.

«Зыгорэм зыщысыухъумагъ... хъаумэ сыIэпыкIыжыи-
гъа... Мыщ къыщысэхъулэн ылгъэкIыштыгъэм нахъые го-
рэм»,— джауштэу егупшысагъ.

* * *

Бгы чапэу чыгъэе чыгышхохэр зытетхэм уеплъыхмэ,
гъэхъунэшхор зэфэдэкIэ иолгъэгукIы. Чыгъ жъаумэ чылэ
тхъаматэхэр, лIыжхэр, лIы тIысыжыгъэхэр ачIэсых, Iанэхэр
тIэкIу тешIэ къэс къафызэблахъу — зыщышхагъэхэр Iуахы-
хэшъ, гъомлапхэкIэ ушгъэгъэхэу IэнакIэхэр къахыи. Шъуа-
тэр, бахъсымэр, санэр къызгъахъохэрэр апэмычыжгъэу шъхъа-
фэу шытых. Зы лIы куогъу фэдизкIэ апэIудзыгъэу джэгъу-
шхом ныбжыкIэхэр шгъэфых. Къамылым, пщынэтIаркъом
амакъэхэр пхэкIычмэ гъэхъунэм щызэбгыратэкъу.

Хъаткъоес малыкъыр гъэхъунэм ызыбгъукIэ къызы-
щгъагъом, шгъозэбэным ижъотыпIагъ. Мычыжгъэу ышпхъу
илэгъу пшгъашгъэмэ ахэтэу ынэ къыпэшIофагъ. Шъор зезы-
хъэрэмэ цIыфхэр зэкIэ альэплъэти, Хъаткъоес малыкъым гу
къылытатагъэп. Ежъыри лгъэгъупIэ зимышIэу, ау изэкъо дэ-
дэнри къыримыгъэкIоу, шыу зэхэтмэ захигъэкIокIагъ.

Хъаткъоес малыкъыр, кIэлэцIыкIоу джэгурэмэ зэряп-
лыхъу, шгъозэбэным еплъыштыгъэ. Ягуапэу кIэлэхъухэр
къэзэрэфэкIых, шым радзыхи къыхэкIы, шъор зылэкIэхъа-
гъэм зэрэкIитхъоу, бгъуитIумкIи голгъадэхэшъ, кIуапIэ рамы-
тэу къаухъурэи, етIани нэмыкI горэм шъор IэкIэфэ. Шъып-
къэ, кIэлэхъу пIоныр тэрэзыIопщтын, ежъ шIокIалэхэми,
чъэпхыгъэ закIэх, шыми фэIазэх, къулаих, кIочIашIохэри
ахэтых. ТIэкIу тешIагъэу джы нэс гу лъамытагъэу шыу горэ
джабгъумкIэ щызэхэтмэ мытхытхъэу къахэкIыгъ, къе-
зэрэфэкIырэ шыумэ апэблагъэ охъуфэ иш кIорыкIо псын-
кIэкIэ ыгъэджэгугъ, хъапкIэгъу заулэ къэнагъэу шым ыжэ
къыдаIи, зандэу ыгъэуцугъ, шIуалгъэхэмкIэ чIышгъахъом
зэрэнэсыжгъэу, шгъозэбэным игупчэ

зишыгы. Нэрэ-Іэрэ агум шыухэр зэбгыритэкъухи, шьор ылыгъэу къахэлъэтыжыгы. Нахь псынклэуи чъэн зэрильэклыщтыр кыхэццэу, ау зыкымыгъахъэхэу, шыум гъэхъунэр кыи-зэпичъыхыи, пшъашъэмэ апэмычыжъэу зыщыритлагъ. Шым къепклэхи, пшъашъэмэ яклотлагъ, Іэ джабгъуклэ гупэ сэлам арихи, шьор Сафынэ ыпашъхъэ рильхъагъ.

Хьаткъоес малыкыыр чыжъагъэп, ышыпхъу ынэклушъхъэхэм къахихэу, ынаплэхэр зэрэридзыхыгъэхэр ыльэгъугъ. Плэхъусэр ыгу рихыгы, ау апэрэ еплъыгъом ыгу рихыгъэр ошлэ-дэмышлэу ыгу кыхэццэкъэжыгы. «Арэу клотлэшхоуи, арэуи къулаина?» — зэупчыжыгы, ежыри ащ фэдэу шьор къахихын зэрильэклыщтыр ешлэми, нэкъокъогъу кыфэхъун зылъэклын мыщ шильэгъунэу ыгу къэклыгъэп.

Бацэ темышлэу псэгъаор аублагъ. Плэхъусэу шьор къатезыхыгъэр ахъхъагъэп, ау щэрыоныр зыщаухыным джыри гупчэм кыхъагъ. Имэлу ыпашъхъэ щигъэтлылы, щэр шабзэм дилъхъагъ, мыгулэуи, лыеу кыизэримыгъэплъыхъуи, щэбзащэр ышъхъагъ шыпкъэ дитлупщэягъ. Щэбзащэу къехыжыгыгъэм мэлум ыгузэгъу шыпкъэ тыгъэ сурэтэу итым зыхисагъ. Ащ лыпытэу ятлонэрэ щэбзащэри ытлупщыгъ, ари апэрэм кыгоуцагъ. Яцэнэрэ щэбзащэри ытлупщыгъ, ау ар мэлум зыкыхылунэу игъо ифэжыгыгъэп — кыгъэзэжъи, игъогу зэфэдитлу кышыгыгъэ къодыеу, клотлэ лъэшыклэ атлупщыгъэ щэбзащэм зэфэдитлоу зэпиути, цыфмэ ашъхъа-рыбыбыкыгы.

Хьаткъоес малыкыым щэ тларкъор псынклэу зетлупщым, зыми гу лъытагъэп, цыфхэр ллэхъусэм илэпэлэсэныгъэ агъэ-шлагъоу лъыплъэщтыгъэх. Зы шыу закъу, анахь кыпэб-лагъэу шытыгъэр ары гу кылызытагъэр, ар къеклотлагъ, зэримынэлуасэр кыхэхэу кыпыплъыхыи, кылуагъ:

— О пшлагъэр шлагъо екъу, ау а клалэм ащ фэдэхэр афи-гъэгъухэрэп.

— Ар дэгъу, — рэхъатэу джэуап кытыжыгы Хьаткъоес малыкыым. — Щэу тлупщырэр щэм лүклэн ыльэклыщт, ллы шыпкъэм ар зэхешыкыи, шъхъэклоштапхэр мэгубжы.

Ар кылуи, Хьаткъоес малыкыыр утыгум ихъагъ, хъу-гъэм ыуж зиушъэфыжыныр емыклу кыфалъэгъуштыгъэ. Умыгъэшлэгъон умыльэклын шыу цыфмэ апашъхъэ кыи-уцагъэр. Итандж дышъэпс егъэшъуагъэу тыгъэм пэжъуу, исыхъаджасэхэри, Іэнтэгъу уфалэм тлуалэ горэклэ блэкыхъу,

щылычышъоу мэлыдых, иджабгъу лъэгъуанджэ дэжъ пчы-пыджыныр щыгъэлагъ, клотлом ехыщырэу, ау нахь плуаклэу плъыжыбзэу къехъухыгъэр шъхъафитэу ыпшъэ дэжъы щызэфэцагъ, сэшхо кыгъэщыгъэм исалэ тыжын фыжы-бзэ къешлэкыгъэу исэмэгубгъуклэ кычлэщы. Шхор, уанэр, джэрышлэхэр, зэклэ шым еплъэгъуллэрэр дышъэпс-ты-жыныпсыклэ гъэплагъэ. Джауштыу зэпэлыдыжъэу, шышъ-хъэр шхомлэклэ гъэпсыгъэм ыгъэсакъэу, шыпшъэ пкъыем сэкъу лужур сэмэгубгъумклэ зэныбжъэу етэкъокыгъэу, лъэ-къо псыгъо мастэхэр ласэу чышъхъашъом тыригъэуцохэзэ, ыклэ ежыхыгъэ, цынэлъэ зэдаклоу ымыгъэсысэу, тесыри тегъэчыхъагъ плонэу, хъэйуанри цыфыри зы пкъынэ-лы-нэу къэуцугъ.

Ушэтынэу кыпэщылытыр ышлэщтыгъэп Хьаткъоес ма-лыкыым, ау сыдрэми фэхъазырыгъ. Шыпкъэ, ишабзи ыкыб зэрэшлэхъагъ, исэшхуи саплэм щырэхъат, ежыри гупсэ-фэу тандж нэтлабжъэу ынэхэр тлэклу къэзгъэжъыхъэрэм кычлэплъы, ау егъэшлэрэ малыкыыр зыфэмыхъазыр горэ щыла?

Ошлэ-дэмышлэу Къангъур малыкыым исэмэгуклэ щызэ-хэт шыу куп маклэм ышъхъагъ бгъашхъом зыкышылэтыгъ. Шэкл шлуцлэ лужым хэшыкыгыгъэ дзыоужыем исэу чэщ-мэ-фищырэ алыгыгыгъэ бзыур нэфынэу зыхэфэжыгыгъэм кыгыгъэ-щтагъэу, заулэрэ псынклэу тэмэуагъэ, зыдигъэзэщтыри ымы-шлэу, зи джыри ымыльэгъуугоу, модыкли мыдыкли зидзыгъ. Ащ уеон фаеу зэрэщытыр Хьаткъоес малыкыым кыгу-рылуагъ, ау сыдэуштыу тебгъэфэщта хабзэ гори хэмыльэу быбэтэрэ бзыум? Зэклэм бгъашхъом, кыдэгъэшлыгъэ нэша-нэм рыгъуазэзэ, ышъхъагъклэ зыдидзыягъ, джащыгъум Хьат-къоес малыкыими ыльэгъугъ ащ ылъакъо лудэнэклэ псыгъо зэрэпышлагъэр. Зэлэбэкли ишабзэ кызипихи, щэбзащэр бзэп-сым тырильхъэзэ, егупшысэнуи игъо ифагъ: бзыур шъхъафи-тэп, лудэнаклэм ыцыпэ зылыгъым ар щигъэгъупшэрэп, ащ пае игъогуи занклэп, ау лудэнаклэм икыхъагъэ зиухыклэ, нэплэгъу горэм кызэтеуцошты, джащ тефэуи щэбзащэр клэхъан фае.

Хьаткъоес малыкыым, лудэнаклэм зызэрикъудыйрэм лъыплъэзэ, ищэбзащэ ытлупщыгъ, ау ллэхъусэу зэнэкъокъу-гъэм ищэ нэплэгъу закъо горэклэ ыпэ ишъыгъ. Цыфмэ алъэ-гъугъ лудэнаклэр бзыум пэблагъэу ллэхъусэм ищэ зэрэзэпиу-

тыгъэр, Хьаткъоес малыкъым ытлупшыгъэр клэлы шыпкъэу ащ ыужы итэу шыуигъэ, ау шъхьафиты хъугъэ бгъашхъом зы бгъуклэ псынклэу зидзыгъэти, щэбзашэр ащ емыгуауу быбыгъэ.

Мыщ фэдэ зэнэкъокъум зы бзыум щитлү фырагъэклырэп, ар малыкъым ыгуклэ кышлагъ, мыщ шыхабзэмэ ащымыгъуазэм. Къехъуллагъэр шъхьэклошхоуи кышыхъугъэп, бзыур цыфмэ ашъхьагъ етыфэ, сыдэуштэу зыриутэклыжыгъэми, ар кыриутэхын ылъэклыни, ау арэп джы ежъ зэгупшысэщтыгъэр. Нэкъокъогъу пхъашэ кыфыкъоклыгъ, ащ ыклуацлэрэ иамалрэ зыфэди зыр ышлэрэп; кышыхъутэрэп, нахыжыгъэклы кышлолыклырэп, зэрэхъурэмклэ, зэолл шыпкъ. «Сэщ нахышлүмэ, инасып кыхыгъ,— зэриложыгъ ыгуклэ.— Тхьэшхор нахъ къешлушлагъ, ау ар сыушэтын фае».

Хьаткъоес малыкъым, ллэхъусэм фиузэнкыгъэу рэхьатэу клэзэ, шъхьэкло маклэри щигъэгъупшэжъэу ыгу кылъэдагъ: «Джарын фае шъэфэу кысэцэлэшхэщтыгъэри... Сыфырикъумэ — джар сиаужырэ зэогъу, сыфыримыкъуми — сиаужырэ зэогъу, къумал клэдыплэм сыкыккыжыгъэми, арышъ сэ гъэшлэ клэухклэ сызпаплъэрэр: лышлү илэшэ сыхъадэгъу есэрэгъотылл».

Утыгум кызырэхъэу, Хьаткъоес малыкъыр зэклэми ашлэжыгъ, нахъ тэрэзэу къэплэштмэ — зымэ ашлэжыгъ, адрэмэ ашлагъ: зылъэгъугъэр мэклагъэ, ау игугъу ашлэу зэхэзымыхыгъэ ахэтыгъэщтэп.

Хьаткъоес малыкъыр лъэбэкъу зытлүщ нахыбэ азфагу кымынэу ллэхъусэм еклуалли, ипчыпыджын ыпашъхъэ шычлилугъ. Ллэхъусэр занклэу ынитлү къаклэплъагъ, инэплъэгъу кытыримыхэу, ежъыри ипчыпыджын кычлитхыгъ. Хьаткъоес малыкъым ллэхъусэм ипчыпыджын кычлитхыжы, цыфмэ азыфагу илъ гъэхъунэм кыхыажыгъ, адрэри, кыфагъэнэгъэ пчыпыджыныр кычлитхыжы, игуаплъэу къэуцугъ.

«Мыр зышыхъутэрэ шылэп, ау малыкъмэ яхабзэмэ ащыгъуазэп,— зэриложыгъ Хьаткъоес малыкъым.— Шы дэгъуи тес, илэшэкли зтегъэлсыхыагъ, ау дышъэ-тыжыныр къебэклырэп, ащыгъум, сэ кызыгурылорэ тлэклүмклэ, мыр пшы лъэпкъэп, оркъыми ащыщэп, ллэкълэш горэм ыплүгъэ клэлэщт».

Ллэхъусэр рэхьатэу, бэлэрэгъыгъэ гори хэлъыба плонэу къеплшыщтыгъэ, зыпашъхъэ итым кылощтым е кышлэщтым къежэщтыгъэ.

Цыфхэри, макъэ гори ахэмылүклэу, къаплъэщтыгъэх.

— Титлү язырэм мы чыплалъэм идунэе гъашлэ щуиушхът,— кылуагъ Хьаткъоес малыкъым.— Иашэр зэфызыххэрэр илэшклэ зэдаох нахъ, гушылэным хэхъажыкхэрэп, ау зыгорэкклэ сыоупчлы сшлоигъу.

— Къэупчл.

— Мы чыплэм псауу симыккыжыныу Тхьэшхом ыухэ-сыгъэу кычлэккынклы мэхъу. Хэтмэ уащыщ?

— Мэллэмэ сачыщ.

— Тхьэм уинасып тырегъаклү.

Хьаткъоес малыкъым псынклэу зигъэклэрахъуи, пшъэ-шъэ зэхэтмэ афиузнкыгъ. Лъэбэкъу зытфых горэ къэнагъэу шыр кыгъэуцуи, къепсыхыгъ, лъэсэу Сафынэ еклуаллэти, ышыпхъуи кыпэгъоклэу къахэккытыгъ.

— Сызфэдэ цыфыр о зыр ары, сшыпхъу, икыоу зышлэрэр. Джы сапэ илъыри къэпшлэгъэщт, унэшхъэу зэрэсымылэгъури дэгъу. Сэ сыд кысэхъулагъэми, угу кыуило-рэмклэ гъуазэ. Сэ мы чыгум иклэрыклэу сигъашлэ шысыублэжыны слъэккыщтэп, сызсагъэм тетэу сзэккы. Мы ллэхъусэм угу зэрэфаклорэр слъэгъугъэшъ, сыкыуыккыгъэми, уфы-клэмыгъожыныу гушылэ кысэт.

Сафынэ ышнахыжъ ыпашъхъэ итэу гын зэрэфимытыр ышлэщтыгъэ. Зищылэзэ къепллы, кылуагъ:

— Къызэрэплү, нахыжъ, Хьаткъоес хабзэмэ сэ сачыгъуаз.

Хьаткъоес малыкъыр къэшэсыжы, ллэхъусэу къежэрэм къеккыллэжыгъ.

— Сэри зыгорэкклэ сызэгъэупчл,— кылуагъ ллэхъусэм, Хьаткъоес малыкъыр игуаплъэу кызыуцужымы.— Сызшы-щыри, сызлэужыгъори умышлэу, сыда джэгъогъу сызклэ-пшыгъэр?

— Джэгъогъу усшыгъэп, усыушэтын сэло нахъ,— джэуап ритыжыгъ Хьаткъоес малыкъым.— Дзогъу кысфэхъушхът кысшлошлырэм иамал кыхышхъытыр сымышлэу, дзэми купи сыдыхэтын слъэккыщтэп. Ар Хьаткъоес хабз. Джы зыккыгъэхъазыр, шъхъас зэрэсымышлырэр кыосэло.

Ар кылуи, иш ыужырэ лъакъохэмкIэ зыкыригъэIэти, чIыплэ зэритэу зиутIэрэбгъугъ, етIанэ хъапкIэгъу заулэкIэ зэкIэкIуагъ. ЛIэхъусэми ар дэдэр ышIагъ. ЛIэхъусэм зыкы-фигъээзжыгъэу зэрильэгъоу, ащ щэхъоу емыжэжъэу, Хъат-къоесыр мэкъэ гуихкIэ кIэпцIыикIыгъ, зэичэу чIыплэ зыри-чи, шым зандэу тесэу, ылитIу Iахъынчъэу гоупцIагъэу шы-нагъоу кыильгъ. ЛIэхъусэр къэхъыегъу имыфээ тебыбэ-нэу кыпщыхъуштыгъэ, джарэу псынклэу зиштагъ, мыжъо дэпкъ ыпэ кыиуцагъэми, пхыриутынышъ, ыпэ ригъэхъун ылъэкIын. Шылгъэ зэтэч макъэри, зэмысэгъэхэ кIый кIыхъэри зэгъусэхэу, техъон плъыжыыр кIэбыбэтыкIэу, Iэшэ-шъуашэр зэпэжыужъэу, етIупщыгъэу чъэрэ шыур, бэшIагъэу плъэгъу-гъэ пкIыхъэу, джы уикъэшIэжыи ошIэ-дэмышIэу кыыхэбы-бэжыгъэм фэдагъ.

Мэхъэшэгъоу зыкъезыхъыжэгъэ шыум лъыплъэхэзэ, лIэхъусэри кызэрэкIырыугъэм гу лъатагъэп. Ащ кызыр-ежъэу пчыпыджыныр Iагъо кышIыгъ, зыщызэгокIыгъэхэм кызыблэгъэжыыр ары ныIэп Хъаткъоес малыкым иIашэ кызыгъэIагъэр. Ар кызэригъэIагъэри гъэшIэгъоны: пчы-пыджыныр кызэриIэтэу, Iэ джабгъумкIэ заулэрэ ыгъэчэ-рэгъуи, ащ лъыпытэу зандэу шым зэрэтесэу ыIэнтэгъу ыкIы-быкIэ зэкIыхъагъ, зызэкIимыхъэу, ыпэкIи зымыкъудыеуи, кIочIэ лъэшкIэ лIэхъусэм фитIупщыгъ. Пчыпыджыныр зы-фидзыгъэм лъымыIэсызэ, Хъаткъоес малыкым сэшхор кы-рипхъотынэу игъо ифагъ. А пстэум зи арыхэп уахътэу ыхъы-гъэр, джащ кыыхэкIэу а нэпIэгъу зытIущым хъугъэр зэкIэ-лъыкIоу зыми кыфэIотэжыныеп. Пчыпыджыным зыщыу-дзыен плъэкIыштыгъэп, джарэу псынклэу ар лIэхъусэм кылыIэсыгъ, имэIу ащ пэIуидзэныр ары игъо зыфифэжы-гъэр. Ардэдэм ежъыри ипчыпыджын ытIупщыгъ, ау ащ ыкIэ ыIэмычIэ чIэкIыгъо имыфапэзэ, Хъаткъоес малыкым Iэ сэмэгумкIэ мэлур кыпигъохи, тIэкIу зыбгъукIэ дырищэ-кIызэ, Iэ джабгъум IэкIэлъ сэшхомкIэ кIэкIэу къеуи, кызы-пиупкIыгъ. ЛIэхъусэм иш къеутIэрэбгъужыфэ, пчыпэр кызыпхырыкIыгъэ мэлур чыжъэу Iуидзыгъ, егупшысэнэуи игъо ифагъ: «Псынклэу мэлэбэ, уфэсакъын фае мы малыкъ зэкIокIыгъэм!..»

ЛIэхъусэм иш кызыгъэкIэрэхъожым, Хъаткъоес ма-лыкыыр, зыкыфигъээзжыгъахэу, къежэрэм фэдэу шытыгъ. ЛIэхъусэр ыгу рихыгъ, кIочIэ лые хэлъышт, шыкIи IашэкIи

къулаишт, ау мыщ фэдэ зэкъо зао хэфэгъэштэп, къэмыгъэ-губжыпэу, икъоу ипшIыкIыштэп.

Джы лIэхъусэм, малыкыыр зэрэекIощтым емыжэжъэу, иш кытIупщыгъ. Игъогу кIэкI зэфэдитIу кышIыгъэу, исэ-шхо кырихыгъ, малыкым тIэкIу зигъэгужъуагъ, зы хъап-кIэгъу горэ азыфагоу исэшхо кыгъэIагъ, зэ-тIо жъым щигъэ-джэгъуи, шышъхъэхэр зыщызэблэкIынхэм псынклэу лIэхъусэм иджабгъу зыкышIи, сэшхор Iэ сэмэгум фидзыгъ, хъурэр лIэхъусэм кыгурыIонэу игъо имыфээ, ытэмэ джабгъу ма-лыкым иIашэ кызырэщыджэягъэр зэхишIагъ, инасыпти, зиукъошынэу игъо ифагъ.

«Къэмыщынагъэми, къехъулагъэр шъхъакIо ышIын-ба,— зэриIожыгъ Хъаткъоес малыкым.— Енэгъуагъо сы-зэрэщыгугъыгъэу кычIэмыкIыжынкIэ, сэ сипIалъэ джы-ри къэсыгъэштэп».

ЛIэхъусэм къехъулагъэр ащ фэдиэу ыгъэшIэгъуагъэп, ицыхъэ зытелъыжыгъ.

ШыуитIур яцэнэрэу зэпэгъочыгъ. «Хъаткъоес малы-кыыр ылитIу еупцIэхыгъэу къэчъэ, хэты ышIэрэ джыри ащ ыгу къэкIыгъэштыр,— джащ фэдэ горэм егупшысэгъэн фае лIэхъусэр, Iэ сэмэгумкIэ исэшхо ыIыгъэу ипый зыпэгъо-чым.— Сыда сэ сызкIежэштыр?» Малыкыыр сэшхом зэрэлъыабэу, лIэхъусэм чэтэ кIэкIэу ылъэгъуанджэ дэжъ онэ къуапэм гошIагъэр кырипхъотыгъ. Кызэриштэрэри зэрэ-кIырыурэри зы Iэбэгъоу, ыIэ зэкIимыхъэу ытIупщыгъ. Хъат-къоес малыкым утын мэхъаджэ кыыхын ихъысапыгъэшт, сэшхор кыгъаIэзэ, онэгум зыкыриIэтыкIыгъ, а охътэ дэ-дэр ары лIэхъусэм иIашэ зитIупщыгъэр, зэридзэуи, ежъыри шы ныбэ чIэгъы зишIыгъ. Зэблэчъыхи, лIэхъусэр кызызэп-лъэкIым, малыкым иплIэIуидзэ кызэрэтезыгъэр ылъэ-гъугъ, иашъоджанэ тыгъэм пэжъыоу, ишыкIэ кIэщэикIыгъэу, ежъ зэндэрыкыи зишIыжыгъэу чъэштыгъэ.

ЛIэхъусэр лIыхъужъ кызырэыкIоу зэрэщымытыр Хъат-къоес малыкым кыгурыIогъэшт, ащ фэдэ уакIэр ежъыри Iаджыри заомэ ащигъэфэдагъ, ау ащ фэдиз къулаигъэ хэлъэу, чъэм зэрэхэтэу, ежъыри утын ыхъыным щымыщынэу, мыо-хъоуи он ылъэкIынэу егуцэфагъэп. УкI фаоуи къэон ылъэкIы-щтыгъэн фае, ау сиушъхъакIун е иамал зынэсырэ шъыпкъэр кысыгъэшIэн имурадын фае»,— егупшысагъ. Ауштэу езгъэIуагъэри джы кыыришIагъэр ары: джэрз чылу хъурэеш-

хоу ытыктын зыгъэбылтыштыгъэм пллэуидзэм ышгъа-
гъыкIэ кIэщыгъэ шгъодэн псыгъом ыщипитIу щызэрэыгъыгъ,
ар плъэгъуштыгъэп, джэрз чыIур, ау джары чэтэ кIэкIыр
зытефагъэр, ащ щыджайи, шгъо кIапсэр зэпиупкIыгъ, джау-
штэу ипллэуидзэ шгъарихыгъ. «Зэтлэгъуллагъэр икъушт,
сыд пае пкIэнчгъэу къэгъыхъана,— егупшысагъ джыри,—
джы тишгъыпкгъэу тызэззон».

Хъаткьоес малыктым чIыпIэ зэритэу ищабзэ кышштагъ,
щэрэ бзэрэ зэдилъхы, ошгъогум ищэ ритIупщыхъагъ, ащ лъы-
пытэуи псынклэу зыричи, лIэхъусэм зыфимыгъазу, гъэхъу-
нэр хъураеу кычтыхъэу фежъагъ. Ехыжъагъэу чгъэзэ, онгъ-
гум зандэу кыиуцагъ, кыдэпкIайи, жым зэ зыщигъэчэ-
рэгъуи, шыбгъумкIэ кълъэтэхыгъ, ылъэкъуитIу чIышгъа-
шгъом зэрэнэсэу, Iэ зырызымкIэ сэшхомрэ къамэмрэ ылыгъхэу
онгъу зыкышIыжыгъ. Зыщежгъагъэм зынэсыжыр ары
нылэп цIыфмэ агу кызыкIыжыгъэр малыктым щэбзашгъэу
ытIупщыгъэр: зыдэщытыгъэм уцужы, кгъэгъэзэжыгъэ щэр
кыубытыжыгъ.

ЛIэхъусэм кыгурыIуагъ: нахышIуми нахъ дэйми ежы-
ри джэгукIэхэр ышIэщтыгъэх, ау малыктым кыггъэлъэгъуа-
гъэр джэгукIэ къодыеп, ащ фэдэ къулаигъэр заом Iэшэ лгъэ-
шы щэхъу, ары Мысыр кыкIыжыгъэм кыгуригъаIо
шIоигъор, ау хымэ хгъэгум кышцаугупшысыгъэп ахэр, мыщ
рахыгъэ закIэх, зищыкIагъэу зылытэрэми зэрегъашIэх.
Шыпкгъэ, малыкыр Iэзэ дэдэшт, мы иджэгукIи аужырэ,
джы зызэгъахъэхэкIэ, ар аужырэ зэлукIэгъу афэхъушт.

ЛIэхъусэм иш Хъаткьоес малыктым фиуэнкIыгъ, чгъэш-
хом зэрэхэтэу ищабзэ кызкыуихи, зэдилъхъагъ, зыбгъукIэ
зыкырищэхэи, щэбзашгъэр ытIупщыгъ. Щэр кылымылгъэ-
сызэ, ащ кыкIушт гъогур Хъаткьоес малыктым кышIагъ
— ишы шIуальгъэм азыфагоу шы ныбэм ычIэгъыкIэ кгъэ-
кIуагъ, ащ шгъуеу чIэбыбыкIи, гъэхъунэ Iупэм дэжыеу куа-
шгъэу щызэхэтмэ ахэкIодагъ. Ащ тефгъуи лIэхъусэм онгъу
зишIыжыгъ, Хъаткьоес малыктым лгъэбэкъу заулэкIэ кълъ-
эгъагъэу, шышгъымкIэ зыкыдзи, сэшхор Iэ джабгъукIэ
ылыгъэу ыпашгъэхэ кыпкIагъ, ехыжъагъэу кычгъэщтыгъэ
шыри итIагъэм фэдэу ыкIыбы кышшыуцугъ.

«Ыхы,— зэриожыгъ Хъаткьоес малыктым,— лIэхъу-
пхгъэ шыпкгъ, джы зэоным фэхъазыр, IашэкIэ тызэфэд, чэтэ

кIэкIыр лгъеу ылыгъыгъэти, ар кышгъэжыгъэп, гъэхъунэм
кынагъ. Мэлухэри тIыгъыжххэп».

ЗэолитIур лгъэсэу пгъогум кыхъагъ. Джы Iэбэгъу пэпчъ
зым хъадэгъу фэхъун зэрилгъэкIыштыр тIуми кыагурыIо-
щтыгъэ, джащ пае сакгъэу зэлгъыплгъэхэзэ зэпэуцугъэх. ТIуми
ашIэщтыгъэ бэрэ ззэзонхэу зэрэмыхъуштыр, ухэтми ппсэ
хзыхын утын тIуми ахын алгъэкIыштыгъэ. ЗэрэггъэпIэжхэу,
зэшэжхэу бэрэ зэрэзэмыжжыштыгъэри нэфагъэ. Хъаткьоес
малыкыр лIэхъусэм ынитIу акIэплгъагъ: «Хъау, щынэрэп,
хъадэгъум джыри Iуплгъагъэп, ежъ ихъадэгъу зыфэдэм шы-
гъуазэп, кыфырикъун е кыпэлгъэшын джы нэс IукIагъэ-
пышгъ, рэхъатыш».

Хъаткьоес малыктым исэшхо кгъэгъэщыгъэ лIэхъусэм
фиуэнкIэу ышгъэгъ, жым щигъэдэжгъуи, псынклэу зыфи-
дзыгъ. ЛIэхъусэр кошыгъэп, лгъэкъо сэмэгур тIэкIу зэкIидзи,
ылэ сэмэгу кгъэм Iапшгъэм фэсакгъэу, Iэ джабгъумкIэ сэшхор
кыпигъодзыгъ. Сэшхорыом фэлэзэ дэдагъ Хъаткьоес ма-
лыкыр, а IашэмкIэ кытекIон ныбжыи рыхыллгъэп.
ЛIэхъусэр кызкыонэжыгъэр кIочIэ лгъеу хэлтыр ары. Нэ-
пIэгъу занэ горэкIэ малыктым исэшхуапэ ынэгъу кынынэсыба
пIонэу кызылгъыдым, ылэ джабгъу кгъэжгъэжъагъ, ардэдэм нэп-
лгъэгъум кымыхъэу псынклэу ипый кгъэIаби, ашгъо Iалгъэ зы-
пылгъэ Iэ сэмэгумкIэ исэшхо ыгузэгъу дэжыи кышшыубытыгъ,
ащ лъыпытэуи ыIуантIэзэ, лгъэшгъу кырыугъ. Зи арыхэп кгъэ-
нэжыгъагъэр малыктым Iашэр IэкIихынкIэ, адрэм исэшхоу
зэкIихгъэгъагъэм мары кыггъэгъэжыштыгъ, ыпшгъэ пгъэIуантIэу
кгъеохызэ... Сэшхоу малыктым Iэ сэмэгумкIэ ыкъудыйрэм
пымылгъыжъ хгъатэ фэдэу, ар IэкIэзыхырэ кIуачIэм зыдигъа-
зэзэ зигъэчэрэгъуи, зыкыфимыгъэгъэжыпгъэзэ, Iэ сэмэгу
уфагъэм исыхгъэдэжэсэкIэ зэрэфэлгъэкIэу малыктым ыбгъэгъу
еуагъ, ащ дакIоу а Iэ дэдэмкIэ ежыри кышгъахъарыогъэ сэш-
хом лгъыIэбагъ.

Хъаткьоес малыктым пгъэIэн умылгъэкIын уз бзаджэу
зэхышIагъэм ынэхэр кыггъэгъушIункIыгъэх. ЫкIуачIи кышшы-
мыкIагъэу, инэкъокъогъу иамалхэри икъоу зэримыгъэшIа-
гъэхэу, къулайцыз зэрэхъурэр шгъахэкIошхоу зэхышIэзэ, тIэкIу
дэдэ тешIэжымэ кызэрэгъэгъэщтыр кыгурыIуагъэу,
ынитIу шгъафиты ышIыжыгъэ дэпкIайи, лгъэкъуитIукIэ лIэ-
хъусэм ыбгъапэ еуагъ. Лгъэбэкъу заулэкIэ лIэхъусэр зэрэгъэ-
кIидзэгъэр ылгъэгъугъ, ежыри кыбыкIэ кызэхгъагъ.

Ллэхусэр псынклэу кызыщылъэтыжыгъ, ау зэмыжэгъэ утын хьылгэм зэрмыры ышлыгэм фэдэу тлэкIурэ шытыгъ. ЕтIанэ малыкъыр зелъэгъум, исэшхуапэ егъэIыхыгъэу екIуалIи, кызыщылъыгъэр кыгурымыло фэдэу шъхьарыу-цуагъ.

Хьаткьоес малыкъыр, узым тлэкIу кытIупшыгъэу кызыщэхум, ллэхусэм кыфыдэплъый кыриIуагъ:

— Уллэхупхъ... Моу сшыпхъу кысфедж.

Сафынэ, ллэхусэр ылъэныкьоIэ кызэрэплъагъэр зелъэгъум, ежъ-ежъырэу къежъагъ, къэмычъэу, къелъэкIонзэ кыкIэрыхъагъ. КIэрысэу ышъхъэ IитIукIэ кыIэти, ыкокIы рилъхъагъ.

— А сшыпхъу,— ыIуагъ Хьаткьоес малыкъым,— сэ зэрэсIоу хъугъэп, ауштми сыраз... Мэзлэумэ яллэхусэ укI фаоу кысэуагъэп, ащ нахъ утын хьылъэ Iаджи сэ сщэчыгъэ. О зыр ары джы зышIэу къэнагъэр: Мысырым щэу кызыс-тефэгъагъэр сыгу пэблэгъэ шъыпкъэу хэлъ, ллэхусэм исы-хъэджасэ ащ пчIынатIэ хъуи, сыгу кыхиIужыгъ. Къэо-шIэжы, Iазэмэ ар хахыжынэу адэгъагъэп. ГъэшIэгъоны, хымэ чIыгум сыщызыIуагъэр тыжъ чIыгум хъадэгъушъ шыс-фэхъужыгъ... Адыгэмэ язэолI анахъ дэгъухэр е хымэлIымэ къаукIых, е ежъхэр зэрэукIыжых. Сыдэу хъугъэми, зэуапIэм сыщыфэхынэу Тхъэшхом кысфилъэгъужыгъэшъ, сыраз... Джы о кыиосIогъагъэр мыщи есэIо. Мэзлэумэ яллэхусэ, о угукIэ уфэхъазырмэ, сшыпхъу, Хьаткьоесмэ япшъашъэ, лIакъом шыщэу къэнэгъэ закъор, шъхъэгъусэкIэ кыиосэты, джы зэрэхъугъэмкIэ, ауштэу къэсIон фаеу чIыпIэ тифагъ. Сиш шъхъарытIупшы шъушIыжъ, ари адыгэ малыкъ шъып-къэмэ яхэбзагъ. СагъэтIылыжы зыхъукIэ, сиIашэхэр кыискIыжъугъэгъужых... О, Хьаткьоесмэ ямахъуль, спсэ хэкIыфэ, сиуанэ сшъхъэ тегъэлъыжъ.

Хьаткьоес малыкъым ынаплэхэр зэтырилъхъагъэх, Iашэ ылыгъыжыгъэп, идышъэ тандж макIэу жъыоу, иашъоджа-нэ ылъэкIапIэмэ къанэсэу щылъыгъ. Гужъ зыми фыриIэп, заомэ ащыпхъэшагъ, ау къумалыгъэп, бгыбзэ ыкIыбыкIэ кылыгъымыIэбэжъэу, дунаим рэхъатэу ехыжышъ. Хъадэгъум фэхъазырыгъ, ау емыжэгъахэу икъэшIэжъ зэплъэкIыжыгъ: шъэожъыеу пшахъом хэтэу орэд зыусырэр... зыусы зышIои-гъор, ары, цIырау цIыкIу... Лащын... Сыда мышъ сыкъэкIонэу сызкIэбгъэгущагъэр, кIэлэ мыгъу? О уиорэдмэ гъомылэ

афэхъун фаем сэ сыкъылыбгъэкIуагъэщтын. Сэри ар сищыкIагъэу кыпшIошIыгъэмэ шIэ?..

Сыдэуштэу IукIэгъагъа шъэожъыем? Лащынэ пшахъом хэлъ мыжъомэ ащыщ горэм тесыгъ, къамыл гъуанэм бгъо-джым шыгъошъэгъэ мэкъамэ горэ кыыригъэкIыштыгъэ. Шыоу шъхъарыхъагъэми кыгъэхъыагъэп, ежъ кыыригъэ-кIырэ макъэм нэмыкI горэм кыыригъаIорэм фэдэу кIэдэIукIы-жы. Хьаткьоес малыкъым орэдыбэ зэхихыгъ, ау мы шъэ-ожъыем сыда кыыригъаIорэр? Орэдэу орэдэп, зыпкъ итэу зиIэтырэп, мэкIозэуазэ, зэтэчы, зэ псыгъуабзэу зеукIыхы, гухэкI зэхышIагъэу мэгъындзао, мары орэдым ынэгъу сыкIэплъагъ, зыфэдэр слъэгъугъэ зыщыпIоным, кыппы-мылтыхэу зегъбылтыхы. Зегъасэн фае, ау загъорэ гур пIонгIыкIэу къефызы.

— Сыд уисырынэ кыибгъэкIы пшIои-гъор, кIэлэхъу, зы-огъасэ, ара?

Шыум къемыплъэу, Лащынэ къэтэджыгъ.

— Морары, олъэгъуа,— ынэгъу зыдэгъэзагъэмкIэ Лащы-нэ шъхъэ ышIыгъ.

«Тыгъэхъажъур арын фае зыфиIорэр»,— егупшысагъ Хьаткьоес малыкъыр.

— Хым фэдэу мэуалъэ. О хы плъэгъугъэнэп... Сыда, уищыпэлъэгъуа?

— Адэ орэдыри джащ фэд. Моу улыIабэмэ, къэуубы-тышт кыпшIошIы... Джащ ухэтэу укъэкIуагъ о, ау плъэгъу-гъэп. Сэ а лъэныкъом сыкIомэ, тыгъэхъажъум сыхэтэу сыкъэ-плъэгъушт. МодыкIэ шыIэу джыдэдэм зыгорэм тыкылыгъ-гъумэ, тэри тыгъэхъажъум тыхэтэу кышIошIышт.

— Арымэ сыд? — Хьаткьоес малыкъыр шым къепсы-хи, мыжъом тетIысхъагъ.

— ТыдэкIи орэдышъ ары, уIабэмэ, къэуубытыштым фэд, мары тэри тыхэт сIуагъэба, ау тыдэ шыI, плъэгъурэпи, чы-жъэу шыIэ зэпыт — ежъыр шъыпкъэм ыгузэгъу узэрэхэты-зи... Джа мыжъоу узтесыми макъэ пIуIы, ары шъхъае о зэхэпхырэп, утеомэ ары ныIэп зызэхэпхыштыр.

«КIэлэ гъэшIэгъон мыр,— зэриIожыгъ Хьаткьоес ма-лыкъым,— ышъхъэ рэгущыIэжы пIонти, ынэхэр къабзэх, ынапи зэлэхыгъ».

— Загъорэ дэхэкIаехэр кыхебгъэщыштыгъэх,— ыIуагъ шъэожъыем ынэгъу кIаплъэзэ, ежъ нахъ къэкIушт гушыIакIэм

тырищэ шлоигъоу.— Пцлы хэмылтэу кыюслон: сызэмынэ-гуягъэхэр сыгу кыибгъэхъагъэх, тлэклуи зэ сыгу къэпфызыгъ. Чыжъэу сыбгъэплъагъэ фэд...

— Ара? — ыгъэшлэгъуагъ Лашынэ.— Адэ сид плъэгъугъэр?

— Зи слъэгъугъэу сшлэрэп, ау слъэгъу сшлоигъор сыгу къэбгъэклыгъ.

— Сэ сымылъэгъузэ, ыпэрапшлэу зэхэсэхы. Етланэ сызыплъэклэ, слъэгъурэр нэфэшхъаф.

— Угу къемыгъау, ау о малык зэоллы ухъущтэп.

Лашынэ зэоллэу кыкларысым гуфалъэу къепллыгъ.

— Укысэдэлъа, сид макъ кыспылукурэр? — щхып-цлыгъэ Хьаткьоес малыкыр.

— Укъякло зэхъум сыкъыодэлугъах, ащыгъум угупшы-сэщтыгъэ рэхъатэу, джы гущылэр уапэ ешгы. Цыфым игупшысэ лъэу клэтым кыщеклоклы.

— Гупшысэри гущылэри — сыда язэрэгъэхьэрэр?

— Арэп сэ зыфаслорэр, гущылэмрэ макъэмрэ сэ зигугъу къэсшырэр. Гущылэм нахъ гъэшлэгъоных, нахъ лушых макъэхэр, ахэмэ шъуамплэ ящэклыгъэп. Кызэрэсложтыр сшлэрэр... Цыфыр зэгупшысэрэр — гум ымакъэ — гущылэм кы-хьырэр, шъуамплэм фэдэу зырешэклы нахъ, джауштэу егъэ-былгы, кыбгурылуагъа?.. Ул зыузыклэ, оцэлуба? Джары узым ымакъэ, ар гущылэм кыхьырэр.

Джыри Лашынэ нэ къабзэхэмклэ лым ынэгу клэплъагъ.

«Гъэшлэгъонэу къэплъэ мыр,— ылуагъ ыгуклэ Хьаткьоес малыкым — ыпашхъэ узэритызэ, чыжъэу ущылэуи кы-опллы, нэбгырабэ зэдилъэгъурэми фэд».

— Сыздэбгъэплъагъэр ошлэ?.. Адыгэмэ ячлыгу ары.

— Ащ ымакъэ сэри сэлъэгъу... зэхэсэхы. Нэнэжьищ ары ащ сезгъэсагъэр.

— Нэнэжьищ олуи? Адэ ащыгъум ори Хьаткьоесмэ уащыщба!

— Ар джы нэс къэпшлагъэба? Сэ укъэсшлагъ макъэу кыпхэлукырэмклэ.

«Макъэмэ делэ яхъуллэшт мы клалэр,— егупшысагъ Хьаткьоес малыкыр.— Ежъ сид макъ шъулуа кыхэлукырэр?»

— Ащыгъум тызыллакъу. А нэнэжьищым, джы о сызып-фэдиным, адыгэмэ якъушхъэхэр, мэххэр, псыхъохэр

кысфилотэгъагъэх, ау сшлэшгы хъугъэп, ащ фэдиз шлагъор зы чыплэ хъун ылъэклына? Джыри сшлэшгы хъурэп, арын фае сыгу зыклитысхъагъэри. Джары сыздэбгъэплъагъэр, ти-унэкъош.

— Тызыллакъон фае, Хьаткьоесмэ амакъэхэр зэхьы-щырых. Чыжъэклэ уаклэдэлукымэ, амакъэхэр зэхэхых, благъэу уаклуаллэмэ, фэжъу макъэ нэмыкл кыюлурэп, зи кыбгурылорэп... Сэщ нахъ цыклулохэу шъэожъые заулэ джырэблагъэ ащ кыращыгъ, плъэгъугъэхэба о?.. Сэ сядэлугъ, ахэмэ къахэлуклэу зэхэсхыгъэ макъэхэр арын фае сисырынэ кылуагъэмэ къахэфагъэхэр. Мэкъэмэ къабзэхэр кыслылэсыгъэх, ау кызгурылуапэхэрэп.

— Ащыгъум о кыюслон,— тлэклурэ зи ымылоу шыси, кылуагъ Къангъур малыкым.— Упчлэжъэгъу усшлын. Сыкло сшлоигъу Адыгэ чыгум.

— Ар — къэплуагъэр ары, угупшысэ нэсыжыгъах. Угу илгъ шъыпкъэр — укложы пшлоигъу.

— Ауштэу умыло,— къэпсынклагъ зэоллыр, гучыжъэклэ зыфэягъэр, ау зэмыцуаллэщтыгъэр шъэожъием аукъодыеу кызэрилуагъэр ыгу кыхаоу.— Мыщ къупшхъэжъыхэр щылэх.

— Хъау, сэ зэхэсхырэр шхъафы... Ащ лъапсэр щыл, мыщ шхъапэр щэсысы, джары сэ зэхэсхырэр. Мыщ ущызэолл, адрэм ущыцлыфышт. Джауштэу сэ зэхэсэхы.

— Хьаткьоесхэр зэклэ зэоллых, клэлэху! Илгъэс шъитлу мэху!

— Ар шъыпкъэн фае, ау ащ нахьибэри цлыфыгъэх.

— Зэрэхъурэмклэ, джы сыцлыфыжъэп?

— Цыфым бэ макъэу кыхэлукырэр, о анахъэу кып-хэлукырэр — моу джыдэдэм зэпычыщтым фэдэу, мэкъэ гъэп-сыгъ... шабзэм ибзэпсы фэдэшт...

Хьаткьоес малыкыр псынклэу къэтэджыгъ, шым зыди-дзыежьи, Лашынэ къепллыгъ, етланэ кылылаби, иджэнэ кыхъэ пшъаплэклэ кылэти, шыкурыкоу ыдзыгъ.

— Тэрэзэу удалоу зыгъас, шхъаубат!

Шыу губжыгъэу, пшъахъор ыгъэутысзэ лукужыкырэм Лашынэ рэхъатэу клэтыплъагъ. «О, Хьаткьоес малыкыр,— егупшысагъ Лашынэ,— бэшлагъэу угу Адыгэ чыгум кло-жыгъэ, уинасыпмэ ар ащ кыщыбгъотыжынышъ, гупсэ-фыгъо плалъэ уихъажьын».

Джауштэу, гукъэкIыжымэ ахэтэу, ыгу ыгъотыжыгъэу ыпсэ хэкIыгъ Хьаткьоес малыкъым: исэшхуи икъами кIыгъугъ, ипчыпыджыни исэмэгубгъукIэ щылъыгъ, иплIэIуидзэ плъыжыбзэ ыпшъэ нэсэу техъогъагъ, иш кIэрытыгъ. МэфэкIым къекIолIагъэр зэкIэ ыпшъагъ итыгъ.

А мэфэ дэдэм Хьаткьоес малыкъыр агъэтIылыжыгъ.

Сэлалo: сугъашIэ кIыхъанэу — усигъусэуи усимыгъусэуи; сугумэхэгъум хьадэгъур къыскIэмыхъанэу — усигъусэуи усимыгъусэуи.

Усигъус. Сэ къэсшIэжъырэн къыхэкIыгъэу усимыгъусагъэу.

Усигъус. Сьдэуцтэу сьлIэцта, о ац сьфэмыгъэсагъэу?

Ау хьадэгъур къэсыгъ: усимыгъусэу сьфаеп сежъэнэу,

сьдэуцтэу сизакъоу Тхэм игъогу къэзгъотыцт — зэпэнэфыжъымы тыжъынэу?

Къысфэгъэгъу, псэм ызыныкъу. СькIоажъыцт сьзэрэцылагъэу, усигъусэуи усимыгъусэуи.

Ау сшIэрэн: сьдэуцтэу сьцыпсэуцт, хьадэгъу гъашIэм сьфэмыгъэсагъэу — усигъусэуи усимыгъусэуи?

Лащынэ иорэдмэ ащыц

I

Пшъашъэр чыгым зэрэдэгущыIэрэр арэн Талъэустэн ыгъэшIэгъуагъэр, ежъ ыгу илъ шъыпкъэхэу, къылон ылъэкIыцтгъагъэкIи, ныбжъи зэхаримыгъэхьыцтгъагъэхэр нэмыкI горэм ыжэ къызэрэдэкIыхэрэм ыумэхъыгъэм фэдагъ.

— Боу бэрэ сыкыплъыхъугъ сэ. Умакъэ зэхэсхьыцтыгъэ, ау уздэщыIэр къэсшIэн слъэкIыщтыгъэп. Хьау, мы мэзым узэрэхэтыр сшIэщтыгъэ, ау мырэу благъэу ущыIэныр сыгуи къэкIыныеп. Ори укъыслъыхъуцтыгъэ, арыба? Ары, ары, кыпфалорэн нахъ... Боу къэоIо!.. Мары, сыкыптелабэшъ, пкIышъо макIэу къэтхыо, сыкыбдэплъынешъ, тхьапэхэр къэжъыхух.

Талъэустэн зигъэсысынкIэ щынэщтыгъэ,— кылъэгъумэ, пшъашъэр укIытэжъын, ау еIани шIоемыкIугъ моуцтэу еплъакIо фэдэу зэрэхъугъэр. Къэлэпчъэшхор зэблихъуцтыти, мэзым къэкIуагъ, пкъэуитIоу ищыкIэгъэщтыр кыгъэхъа-

зыри, кыхызы, зигэпсэфынэу хьамшхунтIэ куашэм ыкIыбы шигэатIылы, атетIысхьажыгэу шысыг. Пшъашгэр кыздэзыгэр ымышIэу, лъэбжэу зауэлэ пэчыжэу шыт лэнчэ чыг зауэмэ кыкIоллаг.

— ЗэкIэмэ уаных дах, уаных зэкIужь, — джыри кэIуг пшъашгэм ымакэ. — Укызэрэзгытыгэ шIыкIэр ошIа? Сыгу рыхырэ чыг зыслэггукIэ, сыуцути сыдалоштыг, сынэ упIыцIагэу. Сэ сыгу рыхы кьодыекIэ хуштэп, ежыри ыгу сырыхын фае. Джауштэу о укэзгытыг. Узысэлгэгум, сыкэуцуи, сынэхэр сыупIыцIагэх. ЕтIанэ умакэ кызэхэсхыг. ОшIа ар зыфэдэр?.. Жыу макэ... Джыри кэмыгушыIэшгэр сабым ымакэ ехышгэр... ЕтIанэ укэгушылаг. Чыггэ тэмэхом укычIэбькIи, пIапэ кэпщиг.

Пшъашгэм зиплыхы, ымакэ нах макIэ ышыг.

— Зыми зыремыгэупкI, хуноба, сэ кысаж, кыуасIорэри зыми емылож: унагэ сызыхэкIэ, Тхэм кысипэсыгэм сыкыгэу уадэж тыкэкIошт. УнакIэу тшIыштым пчъаблэ уфэтшыныш, цыф бзаджэ тиунэ кыбгэхьащтэп, кыхэрэ пэпчы нэхоир кыдэкIошт...

Пшъашгэжыем джыри зиплыхыаг, еж-ежырэу зыIугушIожы, кутамэхэр Iэ псынIэкIэ ыIэтыхэзэ, мэзым хэхажыг. Бэ темышIэу, пхэ гуггэ зауэ ылыгэу бгыпэ благэм дэкIоежэу ылэггуг.

Тальэустэн пшъашгэр зыдэгущыIэгэ чыгым екIуалIи, дэлэбэж, кыпэблэгэ кутэмэ псыгэр кыубыти, тIэкIу кызфигудыеу кыуфаг.

— КыпымыкIыкI!.. — кыкIэштэгэ макэ горэ зыхыгэу кышIошIи, Тальэустэн пшъашгэм кIэлпылгаг. — Ыпсэ ухуIэ! — Пшъашгэр арына кэзылаггэр?

— Адэ ыпсэ хэмыIэхэу, сыдэуштэу раупкIышта мыр? — зыкышIэжыг Тальэустэн. — Пчъаблэ ашIынэу пIуагэба.

— Ыгу узыхыкIэ, еж-ежырэу ыпсэ Iэрылхэ кыпфишышт. — Джыри пшъашгэм ымакэ зыхыгэу кышыхуг.

Тальэустэн тIэкIурэ пшъашгэм кIэлпылэжыг, хьампIэоу жьаум шетIысэхи, гупшысэ горэ кызытеокIэ зэришы хабзэу, зыгорэ ыупсынэу кьамэр кырихыг. Ыпашхэу уц лхээнчэ Iужьоу итым чыг кутамэм исурэт,

хэгэчыкIыгэм фэдэу, IупкIэу кытешыштыгэ. Зэгупшысэрэ хэти шымыIэу, пшъашгэр ынэгу зэрэкIэтэу, тхэпэ жэгэйхэр зыпыт комэ псыгэ дахэм иныбжыкыу, зэпиупкIырем фэдэу, кэмацэр рицаг. Ащ лыпытэуи пшъашгэм ымакэ джыри зыхыгэу кышыхыуи, кIэлпылгаг. КызэплэкIыгэуи кышIошыг. Кэтэ-джыжы, кьамэр рилхэажызэ, кIык мэкэ шъабэу кэIуггэм зэригэплэкIыг: чыг кутэмэ псыгэу кыуфэггэгэр, джы уцым зыныбжыкыу шызэпиггэчыггэр, кьелэлэхэу ылэггуг. «Чыг гэшIэгон мыр, иныбжыкыу ухабзэмэ, икьутамэ кыпэзымэ сшIэрэп. Хьаумэ кызысэуфэм, сымышIахэу зэпыскIыкIыг?»

Тальэустэн зиплыхыаг. Джы мэзыр ымышIэжы фэдэу кышыхуг. Моу джыдэдэм ипхэхэр кыштэжыггэхэкIи, лэныкыоу зыдиггэзэштэр ащ лыпытэу кымыгыотынкIи мэху. ПхытIоу кырихыжыаггэмэ яплыжыг, римыупкIыхэзэ, «псэ запэтым» зэрэщытыггэхэр ыгу кэкIыжыг, ау дэхаггэхэми кышIэжыггэп. Джауштэу, тIэкIу унэзагэу, е зыгорэ шыгушIагэу, ыгу кэкIыжы шIоигэу фэдэу, хэплызыкIызэ, ипхэхэр кыштэжыкыи кьэжэжыг.

Бгыпэм кэсыжыфэ, Тальэустэн апэрэу Амыдэ зэрильгуггэр ыгу кэкIыжыг, джы шIоггэшIэгоныг ар шыгушIэжыггэ фэдэу зэрэхэтыггэр. Мэзэ зытIу нахыбэ темышIаггэнкIи хуно ащ. Иш кыггэпскIыгэу, Iэдэжэу кыщэжызэ, урам эжэу хэзырым шызэлупIаггэх, кэмыуцухэуи зэбгукIуаггэх, ау кэуцухэу, мэфэ псаурэ зэплыхэу шытыггэхэми, а нэпIэгэу закьом зэралэггулIаггэм нахыбэ агу кызэфихьащтыггэп. Джы нэсфэ зэхимышIаггэ горэм Амыдэ ыгу лэпэрапэу кытыриггэуаг, Тальэустэн пIоштымэ, пшъашгэм ынитIу закIэплэаггэм кыкIэлпыкIоггэ такык зытIум ошIэ-дэмышIэу зыгорэм псынIэу кыутхыпкIыггэм фэдэу кIуаггэ, етIанэ кызэплэкIы шIоигэу хуггэ, ау зыкэшIэжыгэу ифаггэти, кыриггэкIуггэп. НахышIункIи мэху ар, — гум инэплэгэу апэрэу кыридзэрэ пстэури апэрэ ыкIи тэрэзэу зэрэзэхашIэрэр, анах дахэм е анах Iаеи непэ шгэрэ уIуплэаггэми, уIуплэ кэс шхьафэу плэггущт. Гум ымыштэни чIимыдзыжыни шыIэп, кыоупчIыжыштэп ыкIи. Ау цыфыр упчIэ хабзэ.

Цыфыр упчлэ хабзэ, гум урегъэзышъ ары, тэ сыд кытэхъулагъэми, гумклэ гъомыл, ежъ мэгушлэшъ, тэ тыкъэ-шъо, гумэкI къекIугъэшъ, тэ тэсымаджэ. Талъэустэн упчлэжъэгъу ышлын ылъэкIыштгъэгъэ закъор ыгу ары, ау хэта ащ иджэуап дэх имылэу ренэу рыгъозагъэр? Хэта ащ зэ нэмылэми гупшысэнчъэу емыдэлугъэри? УзэупчIырэм ежъ ыгу иджэуап кыуитыштыр, ау гуитIу зэфэдэу хъурэп ныла, джаш фэд, зыкIэхъопсыштхэри зэфэдэхэп. Талъэустэн ежъ-ежырэу зэупчIыжыгъ, ау Амыдэ хилъэгъуагъэр зы-гуригъэложьын ылъэкIыгъэп, кыгурылорэп къехъулагъэри. Ных псыгъо кычыгъэм ытхъапэхэр илэгъумэ зэхамышлэгъэ жьы Iэклапэм, е ылъакъокIэ кыдзоегъэ фэбамэм къегъэ-джэгух. Къушъхъэ псы чъэрыр ефыжъагъэу къэзэрэхъызэ, чъыг жъаумэ зачIегъаошъ, къэласэ, къехъулагъэр зэхимы-шылкIэу, ежыри зэмысэгъэ мэкъамэхэр кылошылкIых.

Амыдэ пшъэшъэ дэхагъ, зыми фэмыдэу, ежъ кыдэгъэ-шылгъэ гохыгъи хэлъыгъ. Къэлогъуай ар, Амыдэ къэзгъэ-гохыштыгъэр, гум кыххэрэ пстэури жабзэм кыххырэп. Мэфэ голуджэм ухаплъэзэ, гуми нэгъуаджэу зиутIылоу, Амы-дэ плъэгъумэ, тыгъэпс пчэдыжъ голум кыгъгъэзэжыгъэу кыпшлэшынкIи мэхъу. Ау алуагъэба, гушылэкIэ зэкIэри кыпфэлощтэп, сыда кызкIэпощтыри, гушылэр зэпкIырэм зыгорэ хэзы, къепкIыгъэм итамыгъэ-ныбжыкъу пIоми хъу-щтым фэдиз кышцэкIэ, е а гушылэ закъор, мэ гори пымыоу, шъончъэу, нэкIэу къэнэжышъ, гур зы нэплэгъукIэ къэзгъэ-нэфыгъэр мэкIодыжы.

Ежъ Амыдэ егупшысэщтыгъэп — сыдаха, сыголэуа ылоу, ащ фэди мэхъу хабзэшъ, ау ышлэщтыгъэ: бэ шлэн, макIэ шлэн, инасып къебгъукIощтэп. Ар тэрэзын фае, уинасып сыдэу-щтэу кыпшиухъана, кыюмыплъэу, къэмышлэу блэкIыгъэ-мэ — ащыгъум орэп ар зылыххурэр, ощ нэмыкIи щыI, нэ IаекIи укIэлъымыплъ, гъогумаф еIу, нэджагъо темыплъэнэу, зыгъэлъэпэонрэ ыгу изыхынрэ алумыкIэнэу фэлъаIу. Мары джы Талъэустэн фэзэщэу Амыдэ кыштагъ. Чэщ мычъые иIэ хъугъэу арэп, ау ихэчъыен нахъ кIыхъэ хъоу фежъагъ, мафэрэ бэрэ ыгу кыдэчъэежырэ пкIыххэри къесагъэх, дышъэидыкIым пэсэу мастэу ылапэ хилужыырэм ыгъэукIытэжъэуи кыхэкIыштыгъэ.

Адэ ежъ Талъэустэн?

Талъэустэн яни яти иIэжыгъэп, ышнахыкIэ закъоу Бэмбэт кыдидысгъ. Ашыпхъунахыжъэу чылэм щыдэкIуа-гъэр тхъамафэм кыклоцI зытIо-зыщэ къакIоти, афэпщэры-хъэщтыгъэ, ар къэкIон зимыльэкIырэм ежъхэр зыгорэуштыгъэ зэфырикъужыштыгъэх.

Талъэустэн ныбжъ иIагъ, илъэс щэкI Iэпэ-цыпэм итыгъ, ау унагъо ышлэным джыри егупшысэщтыгъэп. Егупшысэ-щтыгъэп, ау мэзым Амыдэ зыщелъэгъум, гугъуи гупшысэ-лый имылэу зэрэхэтыгъэр джы зэхъокIыгъэ хъугъэ. Мэфэ заулэ джауштыгъэ кIуагъэ, ымышлахэу, пшъашъэр инэплъэгъу гучыжъэкIэ кымыуцозэ, Iэшлугъэ горэ зэхилэщтыгъэ, ащ егупшысэгъу имыфэу, гушлогъо шъэфыр кыздэкIырэр зэ-хифыным дэмыгуIэуи, Амыдэ псынклэу ыгу кыыридзэ-щтыгъэ. Лъэу кIэтыр кыгъгъэфабэу, ыгуи тIэкIу кыфызэу, псынклагъи кыхилъхъэу ащ егупшысэзэ, шъхъафитыджагъэ горэ ащ кыкIэлъыкIоу зэхилэти, нэшхъигъэ кыыритыжы-штыгъэ.

ЗэраплугъэмкIи ежъ дунэететыкIэу зэзэгъыгъэмкIи Та-лъэустэн сыдкIи фэныкъуагъэ иIэу зыдишлэжыштыгъэп. КIэлэ кIочIэшхуагъ, IашэкIи къулаигъ, илыгъэкIи ицIы-фыгъэкIи дэхэкIаеу ыцIэ Iугъэу щытыгъ. Ятэ ихъэкIэгъэ-лIышлэ горэ ыгъэкIотэжыгъэу рилолэжыгъагъэр угу къегъэкIыжы: изакъоу щысыми — куп дыщысым фэд, зэкъо-шыоу гъогу тыхъагъэми — шыу куп ыуж итым фэд. Дунаир кызырыкIоу ылъытэщтыгъэ, нэмыкIэуи сыдэуштыгъэ щытын ылъэкIына, зэкIэ щызэгъэпэшыгъэу, щызэфэшлэу гъэпсы-гъэмэ. Зифэшлэу зымыгъотырэр ышъхъэ зыуасэр ымышлэу-мэпсэу.

Ау джы къехъулагъэм зызэрэдишлыштыр кыгурыло-рэп. Зыфырикъун ымыльэкIырэ горэм апэрэу еолагъ, ежъ-ауштыгъэ емыгупшысэщтыгъэнкIи мэхъу — кызыгурэIуа, кызыгурэмыIуа ылоу, ау зэсэгъэ щылэкIэ рэхъатыр зэрэзэ-щыкъуагъэр тIэкIурэ къенэкъокъугъ, етIанэ кыгурылуагъ-ари ищылэныгъэ щыщ Iахъ горэу зэрэщытыр. Шъоф пцIанэм уитэу сыдэуштыгъэ тыгъэм зышлэобгъэбыллына? ЕтIани еса-гъэу щытыгъэп зыгъэгумэкIырэ Iофым кIыхъэ-лыхъэ зыри-гъэшлэу, «ари зыгорэуштыгъэ хъун» ыломэ, зышъхъаыригъэ-хэу. Арыти, гу зэрэтыришлыхъэу, пчыхъэ горэм Амыдэ дэжъ-кIуагъэ.

Амыдэ ыпашъхэ исэу сэмэркъэухэр зэфадзыхэзэ, ыгу къэкIыжыгъ пшъашгэр апэрэу зельэгъум, ынэхэр зэригъэшIэгъуагъэхэр. Ынэхэри ынэбзыцхэри ары. ЫнапIэхэр кызыридзыххэкIэ, нэпцэ Iужьухэр нахъ къэнафэх, кIыхъэхэу, тIэкIуи фэхъурэяшъохэу, псэ апытым фэдэу зырашы. Нэбзыц кIырмэ шэплъыгъэ зыкIэлъ нэгущъхъэхэр къагъэжъаоу кыппцэхъу. Загъорэ, ынапIэхэр къелэтыжыкIэ, зыдэмышIэжъэу гумэкIыгъо ухедзэ, зыгорэ пшIуагъэбылгыгъэу, пшIуаушъэфэу кыппшIошIы, етIанэ нэшIуцIэшхохэмкIэ гупсэфэу, цыхъэшIэгъулэу кыюплъы.

«Пшъэшъэ гъэшIэгъон мыр,— егупшысагъ Тальэустэн,— уегупсэфылIэ, Iушы, етIани сабыигъэ горэ хэлъ, хъаумэ цыхъэшIылаша?» Лъэшэу къэшхы шIоигъоу, лIыгъэкIэ зилэжъэу загъорэ уегупшысэ, загъори псынIкIэу гуфалпъэу кыпплоплъэ, джашыгъум кIинкIэ ылэжэрэ гуфэбагъэр инэплъэгъу кышIухэшы.

Мэзым зэрэшилъэгъугъэр риIожыкIэ шIоигъоу зэ-тIо ыгу кыльэдагъ, ау кыфегъэкIугъэп, рилъэгъулIагъэм ежыркIэ гурыIогъуае горэ хэлъэу егъапэти, къекIунэу кызыщышIошIыгъэм риIуагъ:

— Чыгым игъашIи тылбыкIахъэрэп... Мары непэ тятэжъ ичъыгъэу исыупкIыжыгъэм илъэсишъэм къехъу ыгъэшIагъ. Ари зыгорэ къегоуагъэу, гъужьэу фежъагъэти ары нахъ...

Амыдэ ынэбзыцхэр къэтхыуагъэх, ынапцэхэри гукIэгъушIылэхэу тIэкIу кызыэфэкIуагъэх, ау зи кыIуагъэп.

— Илъэсым къехъугъэн хэгъукIэу зыригъэжъагъэр, ау сыгу егъоу шызгъэтыгъ, тятэжъ сыгу кыыркIыжыкIэ сIоу.

— ЦыфышIум ыгъэтIысхъэрэр бэгъашIэ мэхун фэе,— кыIуагъ Амыдэ, гушыIэмэ атемыIункIэу. ЕтIанэ тхъагъэп-цIышъоу къеплъыгъ, кыIорэм сэмэркъэуи хэлъэу кыгуригъаIо зэрэшIоигъор кыыхэщыгъ.— ОшIа, чыгмэ агу римыхъырэ цыфхэр шыIэх.— Ар кыIуи, джыри зэ ынэшхохэмкIэ къеплъыгъ.

— Ар сыдэуштэу ара? — кыIуагъ Тальэустэн, ежыри тIэкIу зигъэсэмэркъэоу.— Ар сыдэуштэу къэпшIэшт?

— Адэ пшIэрэба ар? — ягушыIэ сэмэркъэу шIыкIэ иIэ зэрэхъугъэр игуапэу кыIуагъ Амыдэ.— Чыгым ыгу уримыхъымэ, нэ бзаджэкIэ кыюплъышт. Ышъо дахи ыгъэбы-

лгышт, икъутамэхэри ылэтыщтых, ижъауи гуштэгъуаджэу кыппшигъэхъушт... Мэзыми хэхъажышт.

— Ауштми чыгыр мэзым хэтыба?

— Мэзыр — чыг-чыг. Мыдрэм зыппшIуигъэбылгышт, зыуигъэлъэгъуштэп.

Тальэустэн цхыпцIыгъэ:

— Пшъашъэхэр зэкIэ пшъэшъэзакIэх, ау пшъашъэ гори шъхъафэу плъэгъурэп, ара?

Амыдэ ышъхъэ тIэкIу риуфэхыгъ, ау ынэхэр чэфэу къеплгыщтыгъэх.

— Чыгмэ укыызэрэшIэжырэм гу лпыптагъэба? — къеупчIыгъ джыри.— Мэфэ реным учIэсыгъэми, ижъау пшъхъарымыкIынэу чыгхэр шыIэх. Джар о учыг-ныбджэгъу.— Шъэфэу хэщэтыкIи, кыппигъэхъожыгъ: — УщымыIэжыкIэ зыхъукIэ, ащ фэдэ чыгым ыгу хэкIышт, кыплъыкхъузэ укыгыотынкIи мэхъу, уашъхъагъ жъаоу кыиуцонэу.

Тальэустэн шIогъэшIэгъонэу пшъашъэм еплъыщтыгъэ, ау кыIохэрэр зэригъэшIагъорэр кызыхигъэщыгъэп, ахэмэ ежъ зыдишIэжыпэу ягупшысагъэу шымытыгъэми, зэрэзыххэу ышIошъ хъуцтыгъэх, игопагъэх ыкIи, а гушыIэмэ кышIэн фэе шъэф гори ахэлъэу кызышIуегъэшIыти, ащи гуфэбагъэ хигъуатэщтыгъэ.

— О уиIа ащ фэдэ чыг? — еупчIыгъ пшъашъэм, сэмэркъэур зэрэдиIыгъэу.

— Сэ... сиI, ау джыри ежъ сыкышIапэрэп. СыкызишIапэкIэ ары, сыкызилъэгъукIэ, сие шъыпкъэ зыхъуцтыр.

— Ары шъхъае чыгыр плъэн елъэкIа?

Тальэустэн кыIорэмэ мэхъэнэ ушъэфыгъэ гори яIэу Амыдэ гуцафэ ышIыгъ. Джыри гупсэфэу занкIэу кыIу-плъагъ, зэкIэ ыгу илгыр кыуигъашIэ шIоигъоу. Iэрылхъэ шъыпкъэ зыкыпфэзышIырэ нэфынэкIэ ынэкухэр къэфэбагъэх. Гукъэбзэгъэ лъэшэу пшъашъэм кыкIэрыкIэу Тальэустэн зэхишIагъэр ыгъэшIэгъуагъ, псэлгыхъокIэ кызыэрыкIокIэ ыпашъхъэ уисы мыхъунэуи ылгытагъ.

Амыдэ джэуап кытыгъ, ыгу илгыр зэкIэ инэплъэгъукIэ кыIогъахэми:

— Ар ори пшIэн фэе.

— ЧыгышIухэр шыIэхэу аIоу сэри зэхэсхыгъ. Сэ ащ фэдэ сылгыхъугъэп, мэзыр чыг зэфэшъхъафыбэу зэрэзэхэ-

тыр сшлэщтыгъэми, ащ сегупшысэу кыхэкIыгъэп... Сычбыгъэу, сижбау кыптыридзагъэу пшIагъэмэ, сьд епIолIэни?

— ЕгъашIэми сашъхьагъ римыгъэкIыжбынэу Тхьэм сельIуни.

Тальэустэн гуфалъэу пшъашъэм еплъыгъ, чэщ рэхъат кыфэкIонэу риIуи, кыкIыжыгъ.

II

Амыдэ зэшиплIымэ ашыпхунахыкIэу щытыгъ. Ышхэр Iэгъо-блэгъум шашIэщтыгъэх, шэсыхэмэ, шы дэгъумэ арыдэкIыщтыгъэх, Iэшэ-шъошэ дэгъухэри зыпалъхэщтыгъэ. Ятэ ямыIэжьэу, лIыпкыым иуцогъэхэ кьодыеу, мылкъукIэ зэтезыгъэхэу щытыгъэти, Амыдэ идэхагъэ кьогущукIыхэу, былымкIэ яIэпс-лэпсыгъэ зэблэхугъэным ашыпху егъэжьэпIэшIу фэхъунэу цыгугъыщтыгъэх. Ауштэу хъуни ылъэкIыщтыгъэ: бжъэдыгъупщэу Билъэустэныр, псэлъыхъо кьэкIонкIэ зэрымпысыжьэу, зытIо Амыдэ кызырэрфаер кьагуригъалоу кыкIэупчIагъ. Ау Тальэустэн ашыпху кызырэлъыкIорэр зашIэм, зэшхэр кьэгумэкIыгъэх, ащ дамыгъаIоу, псынкIалоу пщым ратынэу рахъухьагъ. Ащыщэу апэу зылэкIэIуагъэр кьэшIэгъуай, ау ышмэ агу кьэкIыгъэр Амыдэ ытхьакIумэ иIуагъ.

КыкIэлъыкIогъэ мафэ горэм Амыдэ урамым джэгоу тет кIэлэцIыкIумэ анахь чъэпхыгъалор кьахищыгъ.

— А нынэ, Тальэустэн ыдэжь чъэри, мыщ кынынэсынэу сфелу,— елзэIугъ кIэлэцIыкIум.

Тальэустэн ыдэжь зэрагъаIорэм рыпагъэу адрэм кIитхъугъ. Щагум зыдэхъэм, шэщым рилъэгъуагъэти, кызфагъэкIуагъэр риIуагъ.

— КIожьыри, сыкызырэкIоштыр сфеложь, лIэхъупхь,— ыIуагъ Тальэустэны.

Остыгъэ хэгъэнэгъу зыщыхуным Тальэустэн Амыдэ дэжь кьэкIуагъ. Амыдэ ынэгъу гумэкIи нэшхъэигъи кIэлъыгъэп, ынапIэхэр зэ псынкIэу ридзыххи, укIыти гуфэбагъи ынэмэ кьакIэщэу кьеплъыгъ. Ыгу кыфилъыр кыгурыIогъахэу щытыгъэми, Тальэустэн ыгъэшIэгъуагъ пшъашъэм зищылэн зэрилъэкIырэр, ежь ыгукIэ теубытагъэ ышIыгъахэу, ащ ипэгъокI кыщэгугъыми, уригъэзырэр, кыпфимыгъэгъун щылэп, ащ пае шъхьакIуи зыфихыжыщтэп.

— КьакIо пIуагъэти, сыкьэкIуагъ, Амыд.

— Тхьэр кысати рысIонэу, орырэ сэрырэ Iоф гъэнэфагъэ зэдытиIэу сшIэрэп. Ау джы кьэсIоштым фиты сызышIыгъэ гушыIэ о уижэдэкIэу зэхэсхыгъэу кысшIошIы. Зижбау кыстезыдзагъэм уаеми сибгынэнэпщтын.

— Угу илъыр кьало, чъыг джашъоп узIэуцуагъэр.

— Ащыгъум кьэсIон... Тибынмэ гухэлъышIу кысфыряIэп, сатын агу хэль.

Тальэустэн адыгэлIэу апIугъ, кыIорэм нахыбэ кыпкырыкIынэу щытыгъ. ИкъэмапIэ дышъэкIэ гъэпкIагъэп, ау ежь кьамэр щылыч шъыпкъэм хэшIыкIыгъ.

— Ощ фэдабэ мы чылэм дэс,— ыIуагъ Тальэустэн,— ош нахь дэгъуи кыдэкIын, ахэмэ сакъыблэкIи сыккыбдэгущыIагъ, симышъыпкъэмэ, зыми сыригъэзыгъэп.

Тальэустэн игушыIэмэ дысыгъэ горэ Амыдэ ахилъэгъуагъэп, фэшъхьаф джэуап емыжагъэ фэдэу кыыриIуагъ:

— Ауштэу оIомэ, бэрэскэшхо пчыхьэр зэдытипIалъ, а Iофыр ащ щытыухыгъ.

Хъугъэр шIотэрэзыгъ Тальэустэн. Пшъашъэр ежь ыпэ зэришъыгъэми бгъэшIэгъон фэдиз хилъэгъуагъэп. Пшъашъэр кыфай, ежьыри фай, джы гъэбылъыгъэкIэ дэкIон фаеу зэрэхъугъэр арымэ, Амыдэ фэдэ пшъашъэм узэмынэгъуагъи кыпыкIын ылъэкIышт. Мэзым зыщелъэгъум ыгу кьинагъ, ау дэхагъэкIэ ахишIыкIыгъэп, арынкIи хъун «ош нахь дэгъуби щыI» зыкIилогъэщтыр.

Амыдэ гушыIэ зыритыгъэм мафэ нахь темышIагъэу Абдзахэ кыфифкIи, Тальэустэн хьакIэ кыфэкIуагъ, хьакIэр лIыкIоу кычIэкIыгъ, ащ лIыгъэшIапIэ горэм ныбджэгъу кыщыфэхъугъэм Iуагъэу дишIыгъагъэр ыгу кыгъэкIыжыгъ: нэгъыритIумэ язэу апэу шъхьэгъусэ зыгъотырэм кьэзымышагъэу кьэнагъэгор мазэрэ ихьакIэщт. Iуагъэм игъэцэкIэжын джы ежь кытефагъэти, хьэкIэ Iоф кьодыекIэ зэрэмыкIоштыми егупшысагъ. Мазэр — охътэ дэхэкIай, унагъор зэтеуцонымкIэ ишIуагъэ ригъэкIышт. Зежьэщтыр кызищэщт пчыхъэ дэдэм зэрэтефагъэр арымэ, ар ежь рихъухьагъэп, ауштэу Iофхэр зэпыфэнхэу Тхьэм ыухэсыгъ.

Кызищэщт пчыхъэм ышнахыкIэ унэм имыкIынэу Тальэустэн фигъэпытагъ. Ыснахыжъ кызыррищэщтыр кьэзыIуагъэр ашыпху ары, унэхэр ыгъэкъэбзэнхэу кызэкIом, кьэбарэу щылэм щигъэгъозагъ. Чылэм макъэ щамы-

гъѣуныгоу Тальэустэн къафигъэпытагъэти, ар ыгу хэкѣу, ау ѣофым бырсыр кыкѣын зэрилъэкѣщтыри кыгурыѣу, иѣашэхэр ыуплъэкѣухи, ахэр зыпимыххэу Тальэустэнрэ нысэмрэ яжэнэу рихъухагъ.

Пчыхъэм, шѣункѣ кызэрэхъоу, шыгъын зэкѣоцѣпхагъэхэр зыѣгъ пшъашгъэр Тальэустэн ишагу кыдишагъ. Сыхъат нахъыбэ тешѣгъагъэп хъугъэр ышмэ кызашѣм, Амыдэ ян ары зыгъэгъозагъэхэри. Анахъыжъыр имысэу, зэшищыр арыти кыдэхъажыгъэхэр, зэхэгущыѣжыгъэх.

— Ауштэу зэрэхъуштым уенэгъуенэу щытыгъ,— кыѣуагъ ащыц горэм,— Тальэустэныр кылъыдахъэу слъэгъуштыгъэ.

— Хъаѣулэр ѣузыжыгъо имыфэзэ пщым еттыштгъагъа? Илъэс пшыкѣухыр зэринэкѣыгъэ къодый.

— Адэ Тальэустэным дэкѣуагъи!.. Ышнахъыжъхэмкѣи тигъэшѣагъэп. Пщыр кызэхъуапсэрэр фэкъолѣ мылъкунчъэм дэкѣуагъ.

— Хъуштыр хъугъахэ, джы тшѣштым тежъугъэгупшыс.

— Тшѣштыр гъэнэфагъэба. Тылъыкѣонышъ, къэкѣожымэ, къэтшэжышът, къэмыкѣожымэ, ежъыри Тальэустэныри зэдэдгъэкѣошт. Ахыгъэп, атыгъугъэп, лъэпэпщѣеу зигъэбылгызэ, атэжъ унэм икѣыгъ.

Зэкѣблхъагъэхэу зэшмэ ѣашэкѣэ заузэндыгъ. Ау унэм зыщикѣышътхэм анахъыжъыр кыхэкѣыжыгъ.

— Зао щыѣп, пыджэ щыѣп,— ыѣуагъ ащ,— сыда ѣашэхэр кызфэшъуштагъэхэр, нахъыкѣэхэр?

Къэбарэу щыѣм зышагъэгъуазэм, анахъыжъым кыхэхэу ыгу къеуагъ.

— Пцѣы сыусынэп, шъори кышъуасѣу кыхэкѣыгъ, ащ нахъышѣу сэ ащ сыщыгугъыгъ.— Чэфынчъэу тѣкѣлурэ щыси, кыпигъэхъожыгъ.— ѣашэхэр пкѣэнчъэу къэшъуштагъэх... Шъо шъуишхонч щэ къэкѣымэ, ащ ишхончы тхъу къикѣынэу шъушъэгугъа? Шъубгъодэкѣи ащ. Тальэустэн лѣыгъэ хэлъ. Тэ мы чылэм тызэрэдэсыр ымышѣу, тшыпхъу ащ шагум дищыгъэп, зэретымытыштыр ышѣагъ. Ышнахъыкѣи къэрабгъэп, ныбджэгъунчъэхэуи щытхэп. Ежъ зы хъадэ хъумэ, тэ хъэдиплѣ тыхъун.

Зэшхэр епэгъогъохыгъэх, ау зи паѣожыгъэп, ѣашэхэр зыпахъыжыгъэх.

— Нэмыкѣи шѣыкѣи ащ иѣн ылъэкѣышът,— а гущыѣэхэри кыпигъэхъожыгъэх анахъыжъым.

III

Бэмбэт ышнахъыжъ иѣофмэ ащыщэу кыраѣорэр ары зыщыгъуазэщтыгъэр, кырамыѣорэм кѣупчѣштыгъэп. Тальэустэн илъэсибл фэдизкѣэ нахъыкѣу, ащ кыкѣлэхъухагъэти, нахъыжъым зэригъэсагъэу, зэрипѣугъэу зекѣоштыгъэ. Тальэустэн бэрэ гущыѣу ихэбзагъэп, ежъ зэрэзекѣорэр, ыпшъэ кырильхъэзэ ригъашѣрэр — джары зэригъэсагъэри. Ау ежъ Бэмбэти гупкѣэти, ышнахъыжъ ишэн-гъэпсыкѣлэхэр псынкѣу кыгурыѣуагъэх, ыгу илъыр къешѣба пѣонэу, къэѣогъу римыгъафэу, ежъ-ежъырэу ѣаджымы гу алытэщтыгъэ. Джы мы пчыхъэми нысэщэ джэгу зэрэщымыѣштыр къэшѣлэгъоягъэп, ауштэу нахъыжъым рихъухагъэмэ, ащыгъум ѣоф горэм упэплъэн фае.

Бэмбэт хэукъуагъэп. Амыдэ шагум кыдиши, Бэмбэт акѣыгъоу унэм зехъэхэм, ышнахъыкѣэ зыкыфигъази, Тальэустэн кыѣуагъ:

— Сишыуанэ сфызетельхъ, зэнтхъыри пышѣ. Сэ мазэрэ сыкъэтынэу сыдэкѣышът. Уинысэ ышхэмкѣэ умыгумэкѣи...— Амыдэ ынэгъу кѣаплѣи, джы кыѣоштыр тѣуми ззрафэгъэхыгъэр къаригъашѣу кыпигъэхъожыгъ: — Зы лъэѣу сиѣ. Хъаткъоесхэмкѣэ тилѣкъо хабзэшъ, мыщ хэт кыдэхъагъэми, хъакѣэми лѣыкѣэми, фэшъушѣшът къэшъумыгъан. Былым фаеу кыдахъэрэм тилэр ешъут, тимыѣмэ — хъульфыгъэм кыгъотын. Джы кѣо, уиѣофмэ ауж ихъ.

Бэмбэт унэм зекѣым, Амыдэ риѣуагъ:

— О сыкызэхэпшыкѣынэу сыпщэгугъы. Игущыѣэ епцѣыжъырэмэ сашыщэп, ори ар щытхъукѣэ кысфэплъэгъуныеп, сигущыѣэ сылъыкѣожын фаеу хъугъэ. Ащ нэмыкѣу кыѣосѣоштыр: пчэдыжъым угу къэкѣыгъэр пчыхъэм пфынэмыгъэсэу мэхъу, сэ сыхъульфыгъ, онэгъу сетѣысхъэ, ѣашэ зыпысэлъхъэ... Уапэ сызыхъукѣэ, искъат сфэшѣыжъыри, чылэр щыгъашх. Ори, хэты ышѣэра, сапэ ухъумэ, пфэсшѣыжышът. Зэлѣ-зэшъуз тымышъугъэзэ, а ѣуагъэр зэдэтшѣымэ нахъышѣу. Джы сигъогу сытехъэ.

Тальэустэн шагум дэкѣыфэ Амыдэ унэм икѣыгъэп, унитѣу къэзымылъэгъужырэм сыд пае укѣлэпыплъэжыына. Унэм зекѣым, Бэмбэт шагум дэтыгъ, ари ышнахъыжъ бэрэ кѣэ-лъыплъагъэп, къэлэпчъэшхор ригъэсэжъи, шэщым зы нэпѣлэтыгъокѣэ иплъагъ, етѣанэ Амыдэ зельэгъум, ежъ иунэ фиузэнкѣыжыгъ.

Тальэустэн гупсэфэу онэгум исэу клоштыгэ, итеплэкIэ ыпэ ильыр гьогу чыжьэми гьогу благэми кьэшIэгьоягь. Ари ежь зыфагэсэгэ нэшанэмэ ащыщыгь: гузэжьогэу дэдэ щымыIэмэ, IэпыIэгэу уфэмыныкьомэ, о уилоф горэ пай чылэр умыгэгумэкIы, гушылэ лый кьызпымыгэкI.

Гупсэфэу онэгум исыгь Тальэустэн, ау джы нэс зыдымышIэжыпэу зыгэгумэкIыштыгэ горэ джы нафэ кьыфэхуштыгэ. Цыф гьэшIэгьон шьхьэгьусэ кьыфэхушгэр, цыхьэшIэгэу, бзыльфыгэкIэ узэрегэхуапсэ, ау изэрэщыт шьыпкьэр кьыгурымыIуапэзэ кьыщагь. Хьау, кIэгьожьырэп, ау мысагэ зыдышIэжьэу, зыгорэ тIэкIу кьецэлашхэ. Джы кьызэрегурыIорэмкIэ, шьузыр зэрэщытын фаем щышхэр хильэгьуагэх, ащ фэдэ ежь кьепэсыгэ-кьемыпэсыгэм емыгупшысэу кьыщагь, джы ежь зыфаем фэдэ хьумэ шIоигэу, ау сыда зыпсэ фимытым кьин кьызкIыфихьын фаер? Мары, мээ гьогуанэ техьагь, ау зи рIуагьэп, зыдакIорэми зыкIакIорэми щыгьуазэп, сыдигьо кьыгэгээжыгэми, сыд фэдэу дэхьажыгэми, зи кьырымIоу риггэхьажышт. Сэ джащ фэд сызфаер, бзыльфыгэри джащ фэд зыфаер, сэщ фэд зажэщтыгэр. Мэзышхом тыщызэрэгьотыгь. Зы льяпсэ тыкьыдэчыгьэп, Тхьэм тызэригьэлгэгьугь. Сижьау кьычIэуцагьэмэ, сэры иухьумапIэр.

ШпункIы кьэхьугэу, жьуагьохэр огум зырызэу кьехьэх. Амыдэ унэм ихьажыгь, джы гукIэ илI игьогу ылгэгьужьырэп. Бэмбэт кьыпыт унэ цыкIум ис, ар чылэм хэхьаштэп, нысэр унэм кьызиыхьагэм ыуж мэфэ заулэ тешIэмэ, зи кьылтыкIожьыштэпыш, етIанэ ежьыри рэхьатын.

Мээ кьэбзэ-ляабзэ тешIагэу, зыфиIогэ мафэм тefэу Тальэустэн яшагу кьыдэхьажыгь. Зэрежэщтыгэр кьызхымыгэгэу, Бэмбэт ышнахьыж пэгьокIыгь, шым уанэр тырихи, псыри зэнтхьыри ыгэхьазырыгэх, шым тIэкIу зиггэпсэфымэ псыр ритын, етIанэ псыхьом ышэныш, дэгьоу ычIэнтхьузэ, ыггэпскIын.

Амыдэ унэм кьикIыгэп, Тальэустэн зехьажьым, щыгын зэблэхьур кьыфишти, шхончымрэ сэшхомрэ Iихыгэх, риггэшхыштыр хьазырэу хьакум тетьти, Iанэр кьыфиштагь.

Лшым ошхэфэ зи кьыIуагьэп, Амыдэ хьакум пэмычыжэу щытыгь, зэ чэтщыпсым кьыфыхигэхьуагь, кьамлыбжэм кьундысыур зэ джыри изы кьыфишIыгь. Тальэустэн мыгуIэу шхэщтыгэ, кьарыушIу зилэ лшым узэригэхьуап-

сэу Iанэр кьыунэкIыгь. ЫIэхэр зыреггэтхьакIыжхэм, кьы-зехьажьым нэплгэгьоу кьыфидзыгэм джы нахь кIыхьаIоу кьеплгыгь. ТIэкIу дэдэ ынэхэр пшьыгьашьохэу кьышIо-шIыгьагэх, ау хэукьогэн фае, мары мэхьыух, зэрегушIорэр кьызхымыгэгэщыпэреми, гупсэф рэхьатыпIэ зэриуцожьыгэр иIэбакIэки, ыпкь ищыгэ зэриIыгьымкIи кьэошIэ.

— ЗэкIэ дэгьоу зэшIокIыгь,— ыIуагь Тальэустэн, шIоггэшIэгьонэуи егупшысагь ычIэ кьыриIо шIоигэо зэрэхугэм.— Абдзахи щырэхьат, ныбджэгум иунагьо дэхэ-клаеу зэтеуцагь. ТIэкIу тешIэмэ, бжыхьэдакIоу тэри хьакIэхэр ащ кьытфикIыштых.

Тальэустэн тIэкIурэ Амыдэ ынэгэу кIэплгэагь, зэрегупсэфылIорэр игуапэу зэхышIагь, ащ егупшысэу, ыIэкIхэр ылгэгьуанджэмэ ателхэу щысыгь.

— Джы ори джэгэу ухэплгэнэу игьу,— ыIуагь Тальэустэн, Амыдэ ынэхэр кьызэрэжьыуггэхэм гу льитэзэ.— Кьогьуми укьуагьэтын.

— СэрыкIэ кьогэу иIэжэп мы унэм, пчэгэу нэфынэ закI. Ау тара о кьогьоу сфыхэпхыгэр? — сэмэркьээр ымакьэ кIэлгэу джэуап кьытыгь Амыдэ.

— Ори ар бэшIагэу ошIэн фае, ау Бэмбэт тшыпхьу кьыгэгэсымэ, ащ уздиггэуцурэ кьогьур о пфэшIу шьыпкьэ хушт.— Тальэустэни сэмэркьэушьо зыкьышIыгэми, ежь зыкIырыплгырэ хабзэр гуриггэIоным пылгыгь.— Сыкьэты-фэ тыггэри ошьогури дэхэклаеу зэокIыгэ, мафэм кьызхэIэм, жьаури нахь пIуакIэ хууггэба?

— Жьаур ныбжыкьоп, ошьогум дэIорышIэнэу, жьаур гур ары зытыридзэрэр,— джыри нахь чэфы кьэхуугь Амыдэ.

— Арэу угу благгэу олгэгьужьа?

— Жьаур ары сыгу зыпэблаггэр, сыкьэзлгэгьуггэ чьыгым ижьау...

ЗэкIэм Iэмэкьэ-лгэмакьэхэр шагум кьышчыIуггэх, гьогу чыжьэ кьытекIыжыггэм ыдэж чылэлIхэр кьыщызэрэу-гьойхэу аублагь.

Адыгэр кьэбарым фэлIэ зэпыт. Тальэустэн бэрэ IуупчIыхьагэх, ежхэм зэхыхыггэри кьаIотагь. Чэщныкьо хьазыр хууггэу зэбгырыкIыжыггэх. Лшыхэр ыггэкIотэжьи, пIэ зэкIоцIышыхьаггэу дэпкьым кIэрылтым еггэкIыггэу Тальэустэн тIысыгэ. Джауштэу тIэкIурэ гушыIаггэхэу, лш пшьыггэр хэхьыагь. Амыдэ ышгьхьаг ит, ыгу фэггэу, исэ-

ябгъэ стIатэмэ, жьы Iухъанба, еIо, ау кыгъэушын шIо-
шIышъ, ащи егъэгумэкIы. Гупсэгъэ IэшIу зэхишIэу ынэгу
кIэплъэ, чыьерэм гуфалъэу уеплъы мыхъунэу ешIэ, ау мэээ
псаум ылъэгъугъэп, мы унэм кызыхъагъэм кышыублагъэу
зы мэфэ псау здырахыгъэп, фээзщыгъ. ПкIыхъ горэ елъэгъу-
мэ шIэ, псышъхъэ чъагъом ехышчыр нэгу къабзэм, жьызе-
пео макIэм фэдэу, гумэкI чыжъэ горэ загъорэ кызэрэрычъэ-
рэр зэхешIэшъ, Iэ щифэ шIоигъу. Ау ежъ гукIэ зылъымыIэ-
сышъурэ гупшысэм пхъэшагъэр нэгум кыыригъаштэу елъэ-
гъушъ, ащ пэчыжъэ ешIы кышIошIэу, ыгу хэлъжы. КIочIэ
лые хэлъ мыш, егупшысэ Амыдэ, мэчъые, укышIэрэп,
етIани узкIэригъэкIырэп, къэшIэгъое зэхашIэм укIэришIэрэм
фэд, къаигъэ укымышIэу, уиIэшIугъэ зыдэозгъэшIэжырэ
гуапэкIэ узфекъудыи... Хъульфыгъэшху... Дунаишхори дэ-
рэхъатыгъ. Дунаир бэрэ агъэчъыенэп, боу гумэкIыбэ ащ
тегъэкIагъ, ау сэ гупсэфэу узфаем фэдизрэ узгъэчъыен.

ОшIэ-дэмышIэу бырсыр макъэхэр чыжъэкIэ къэлугъэх,
нахъ блэгъаIо кызэхъухэм, шхончэо макъэхэри Амыдэ
ытхъакIумэ кыыридагъэх. Тальэустэн, ынаплэхэр кыIэтхи,
мычъыештыгъэ фэдэу, псынIэу кызыщылъэтыгъ.

— AI-анасын,— ыIуагъ,— сыбгъэчъыегъащ. Бэмбэт
сиш къакъырым кычIерэщ, сэ Iашэмэ сапыплъыхъан.—
Омакъэмэ акIэдэлукIи, кыыпигъэхъожьыгъ: — БээджэшIэ куп
чылэм кытебэнэгъэщт, джары сэ ащ сызэрэхаплъэрэр. Бэм-
бэт унэм къерэн.

Къэлапчъэм зыщыдэкIыным, Тальэустэн кызэплъэ-
кIыгъ:

— Зыгорэ къапIо пшIоигъо фэдэу сыкъыоплъыгъ, сы-
къэкIожьымэ, игъо тифэжъын.

Шым макъэ ришъи, лъэхъу-лъэушъэу лIыр чэщ
шIункIым хэкIокIагъ. Щагур нэкI шъыпкъэу Амыдэ кы-
шъыхъугъ. Мэээ псаум зежэми, ащ фэдэу егупшысагъэп, гуп-
сэфэу пэплъагъ, моу чыжъэ дэдэ мыкIуагъэу, пчыхъэдакIоу
къыдэхъажьыштэу кышIошIыштыгъэ. ЗэраIонэу игъо зы-
фифэгъэ тIэкIухэр ыгу кыгъэкIыжъхэти, ыгукIэ дэгущыIэ-
штыгъэ, шIогъэшIэгъоныгъ, ежъ игушыIакIэ фэмыдэми, илI
кыIоштхэр зэкIэ кызэришIэштыгъэхэр, ежъ джауштэу кы-
шъыхъуштыгъэ. Джы щагур нэкI шъыпкъэу елъэгъу, унэми
фэмыеу ихъажьыгъ, етIанэ, лIыр зыдэщысыгъэм инэплъэгъу
зытефэм, тIэкIу рэхъатыжъыгъ.

Тальэустэн хэукъуагъэп. Шыу тIокI фэдиз чылэр зэрап-
хъонэу кыдэзэрэгъэбэнагъэу кычIэкIыгъ. Бэ мэхъухэу
къашIуагъэшIынэу, куп-купы зашIи, чылэм зыхагощагъ.
Мыщ фэдэ зыхъукIэ хъункIакIомэ къаугупшысырэ
тхъагъэпцIыгъэмэ Тальэустэн ащыгъозагъ. Шыу зыхыблы-
мэ бырсыр къашIыти, кIатхъужьыштыгъэ, зытебэнагъэхэр
ахэмэ ауж зыхэхэкIэ, чылэ гъунэм благъэу щыт куп шъхъалэр
къыдэзэрэхъэти, былымыбэ зиIэу агъэнэфэгъэ унагъохэр
ахъункIэштыгъэх.

Тальэустэн, бырсыр къэзышIыгъэхэр зыдэгъэзагъэхэр
зегъэунэфыхэм, ахэмэ апымылъыжъэу, шыу заулэ зы-
кIигъэгъуи, Iофыр зиIофмэ ауж ихъагъ.

Амыдэ ышнахъыжъ лIы макIэу щытыгъэп, ыгукIэ зы-
тыриубытэрэм фырикъужьын ылъэкIыштыгъэ. Чылэм быр-
сырыр кызыдэтаджэм, Тальэустэн ащ зэрэхэхъащтыр
ышIэштыгъэ, хэхъащт къодыеп, Iофым изэшIокIыпIэ хъуш-
тмэ ащыштыт. Ямахъулъэ нахъыпэкIэ дэшэсэу кыыхэ-
кIыгъэп, ау бырсыр IофкIэ аш ралъэгъулэмэ, ежъхэр зэрэ-
зэфэмышIухэр хэта зыгу къэкIыжъыштыр? Джауштэу егуп-
шыси, Тальэустэн фэплъырыгъ, илIыгъээекIуакIэхэми ащы-
гъуазэти, къины кышымыхъоу, куп макIэу зыкIыгъур
къыгъотыгъ.

Тальэустэн тхъагъэпцIыгъэм екIужьыгъэп, мы Iофым
лIыгъэ тIэкIурэ шыIашэкIэ къулаигъэрэ къыпхафэмэ икъу-
нэу ылъыти, шыу зытIушчыр игъусэу чылэ гъунэ шъыпкъэм
Iут пырыпышум хъапкIыкIэ фаузэнкIыгъ. ХъункIакIохэр
зыкъэшIэжъыгъо ифагъэхэп, къяччалIэхэрэр ежъхэм ащыш-
хэмэ, хъаумэ чылэм щышхэми шIункIым хамышIыкIызэ,
мыдрэхэр атеуагъэх. Тальэустэн жъалымыгъэп, ау зао зы-
хафэкIэ, ыли ыкIуачIи тIупшыгъэу зекIоштыгъэ. Ежъ изакъоу
нэбгырэ заулэ ригъэпсыхыгъ, игъусэхэми зытIуш зэшаутыгъ,
къэнагъэмэ ашъхъэ рахъыжъэжъыгъэти, ежъ алъежъагъэп.
Чылэм шъыхъушIэрэмэ джы къафигъэзэнэу кызыщыкIырыу-
ным, омэкъэ благъэр къэлугъ. Лыуз бзаджэр зэхимышIэзэ,
кIочIэ дысыр къетIыргуи, онэгум кыыридзыгъ, ащ лъыпы-
тэуи иакъыл зэрэкъабзэу зыкъыпхъотэжъыгъ, ынэмэ пщэгъо
шIункIышъор къатырихъэзэ, Амыдэ ышнахъыжъ кызэрэ-
кIэрыхэрэр ылъэгъугъ.

— Уохъугъэп,— ыIуагъ Тальэустэн, хъадэгъушъ кыте-
фэгъэным джыри емыгупшысэу, ау гукъао горэ чыжъэкIэ

кыызэрэклэлахьэрэр зэхишлээ. Ыпкыинэ-лынэ махэ кыызэрэхьурэм даклоу, зыми фэмыежъэу гушъхьахынагъэр кышъхьарыуагъ.

— Сыдэуштэу сыохъуна,— кылуагъ Амыдэ ышнахьыжъ, хьадэгъущэ зэрэтыригъэфагъэр ешлэми, фэсакъызэ блэгъэ шыпкъэ зыкышли.— Сыдэуштэу сыохъуна, мазэ хъугъэу сишхончъпэ кыптезгъэпсыхьагъэу сыхэтыгъ. Джы тшыпхъу закъо насып ыгъотыжыинэу кычлэклэин.

— Ухэукъо, лыхъужъ,— Тальэустэн кыгот чыгъ псыгъом зыригъэкъу шлоигъоу фыреплээклыгъ.— Енэгъуагъо пшыпхъуи кыыздэууклыгъэклэ. О узгъэгумэклырэр арэп ащ инасыпыр... Джы пшъхэ лухыжъ, уилоф пшлэгъахэ, зыгорэм укылыгъукъомэ...

Уклакlor зылоклыжым, Тальэустэн чыгъ псыгъом зыригъэкъугъ. «Чэщым чыгъмэ жъау къатырэп,— егупшысагъ...— Ары шъхае жъаур тыгъэми емылтыгъэу ылогъагъэба, джы чыгъ жъау члэгъым учлэгъольхьанклэ дэгъугъэ...» Ишэу омэкъэ благъэм ыгъащти клэбгъулыгъагъэр къекло-лэжыгъэти, ытхычлэ теулуи, ыпэрэ лъакъохэмклэ зыкызыеуфэм, онэгум зэпедзклэу игъольхьагъ. Ыпсэ хэклыфэ Амыдэ нэмыклэ ыгу къэклыжыгъэп, ащ ыдэжъ мэкложъэу кышчы-хъуштыгъэ, ыпсэ хэклы ылоуи гулэщтыгъэп, ау ядэжъ нэсыжыымэ, зэгупшысэпэнклэ зыфэмые тхьамыклагъо горэм зэрэлэклэклыштыр ышлэщтыгъэ. Ыгуклэ кыин хэтыгъ, сыда пломэ джы нэс зыфырикъужыштыгъэ, джы амалынчъэ-къулайцыз шыпкъэ хъугъэу, узфэбэнэжыными уфимыгъэежъэу, клочлэ бзаджэр къебэныштыгъэ. Джыри зэ Амыдэ ынэшхохэр кыпэшлошлыгъэх, ыпсэ ихэклыгъо шыпкъэм лыуз гуклэгъу-гукъэошхоклэ егупшысэжыгъ: тхьамыклэ гуш, ащ ыгу зэрэхэклыштыр!..

Шыр чылэ гъунэм щыт унэм ащыщ горэм дэжъ кышчыуцугъ. Лпыр зэрэмыпсаужьыр кышли, ышъхэ кыилэ-тыгъ, клоцлэ мэкъэ чыжэклэ къежъэу, клэклэу шышчыгъэ, етланэ хьадэм ышъхэ кыфиукъоши, хэпырхьыклыгъ. Джауштэу шытыгъ мэкъэнчъэу, зымыгъэсысэу, хъунклакломэ алъежъэгъэгъэ шыумэ къагъэзэжыфэ. Тальэустэн иуклыклэ ахэр бэрэ рыгушылагъэхэп, заор — зао, зыгъэгумэклыгъэхэр: сыда хьадэм рашлэштыр? Зэуаплэм щыфэхыгъ, ащ фэдэр ядэжъ ахыжыырэп, ау зао плон дэдэми тетэп нычэпэ зыхэфагъэхэр. Зэхэгущылэжъхи, шыгъо джанэ шыгъэу ныо горэ Амыдэ дэжъ агъэклуагъ.

Чэщ клэхэ хъугъагъэ ныор Амыдэ дэжъ зехъэм. Амыдэ пlobлэ убгъугъэм тесэу, мэтитлур ыбгъуклэ щытэу дэщтыгъэ. Ныор кыизельэгъум, къэбар ымышлэу, гупсэфэу къеплтызэ кыфэтэджыгъ. Иоф ышлэу щысыгъэми, гупшысэ дахэмэ ахэ-тыгъэн фае, чые лэшлу ужым ынэгъу осэпсыклэ атхьаклыгъэм фэдэу, инэплтэгъуи къабзэу, гукъао горэм луклэным емынэгъуеу ныом ыпашъхэ кыиуцуагъ. Ныор кэууклытагъ, арэу цлыф къабзэу, нэшхэигъэ кэзымылэжыгъэу, гушлосэу къеплтырэм ыгу егъоу кыызэклэклуи, кыккыжыинэу пчэз-къопсым лыилэбагъ.

— А синан,— ылуагъ Амыдэ,— а синан,— ылуагъ етлани, ымакыи тлэклэ кэшъхыгъэу,— зэ кэуцу, Тхьэр осэгъэлэлу...— Ышъо кызэоклыгъэми, Амыдэ инэплтэгъу зэрэ-кэбзагъ. «Тхьэм семыукли, мы тхьамыклэм сэ ыгу кы-сэгъуа, сэлэ?» — егупшысагъ ныор.

Къалофтэгъэ ныо хыбэй цыклур хэукъуагъэп. Гучыжэклэ Амыдэ кышлагъ тхьамыклагъо кыызэрэфэклуагъэр, игукъауи игушлуагъуи зэклэ кэхъулэщтым Тальэустэн ары афитыгъэр, ащ емыпхыгъэ къэбарклэ ныори кыфэклуагъэп, ау сыда кыин езгъэлэгъурэр, илэ кэбар гомылу кыпыккыин ыльэклэина? Джауштэу, ежъ зыфыхьыжыин ымылэклэшты кыиныр нэмыкыими римыпэсэу, хьазабышхоклэ ышъхэ резгъэутэклэжыштым рыхьылагъэми, ар ышъчыгъахэу, гурылогъое гуклэгъуклэ ныор ымышлэрэ кыиным щихъумэу еплтыштыгъэ. Етланэ, нэплэгъу горэ тешли, ымакэз къефэ-хыгъэу кылуагъ.

— А синан, сэ мы хьаклэщым сиоф илтыжъэп, пщэры-хьаплэм сышъжъ.

Хьадэр а чэщ дэдэм къашъжыи, аухьэдэгъи, ятлонэрэ мафэм агъэтлылтыгъ.

Тальэустэн зэрэщымылэжым Амыдэ еуцоллагъ, ау хэ-дэгъэ ужым ежъ ыгуклэ губгъэн горэ хилъагъоштыгъэми, бэрэ егупшысэу кыххэклыгъ: «Лпыр зэрэщымылэжыыр сэ сэшлэ гушъ шъхае, ар чылэмэ сыдэуштэу къашлэра?.. Сэры иунэ исыгъэр, сэры кэзгъотыгъэр, мы дунэшхом тезылыгъуагъэр... мэзым кыххэзышчыгъэр, нэбгыритло джауштэу мэ-зыжые тыхъугъ... Сэ сыгу, спсэ хачыгъэм, сэ ащ сызэрэфитыгъэу, хэта фитыгъэр?..»

Амыдэ икыин зыми дигощынэу фэягъэп. Мэфэ заулэ зытешлэм, кыин ешъэзуи егупшысэжыштыгъэп. Тальэустэн

зэпсаум зэрэфыщытыгъэм джы зэхъоклыныгъэ гори фэхъугъэпти, икӕин ежъ-ежъырӕу кӕтын зӕрилъӕкӕырӕмкӕ Тхъэм фӕразуу игъашӕ лъыкӕуатӕщтыгъэ. Зыдишӕжъыщтыгъэ закъор — зыгорӕ ыгу истыкӕыгъ, ищыӕныгъэ гугъэнчъэ зӕрӕхъугъэм ынӕхӕр къыгъӕушӕнкӕыхӕти, ынӕшхохӕр мысысхӕу плъызӕу къыхӕкӕыщтыгъэ. Гууз хъылъӕр къызщекӕупӕрӕм, зыфыримыкъужъынӕу къышӕлошӕти, ыгу лъӕпӕрапӕу къыгъаштӕщтыгъэ. Джаш фӕдӕ охътап ыгу орӕдыр къызщепсыхыгъӕр. Илӕыгъэ — илӕы — ыгу филъыр зӕкӕащ хӕлыгъ, зы гушыӕкӕ — шулъӕгъу пӕонышъ — ар къипӕлотыкӕын плъӕкӕынӕу къызшӕлошӕи щыӕнкӕи мӕхъу, ау ар шыпкӕӕп, шулъӕгъу къабзӕу сьд фӕдиза дунаим щыс-тыгъӕр, агъӕппагъӕр, унӕхъугъӕр? Амыдӕ иорӕд илӕ — ду-наишхом — фӕгъӕхыгъагъ, ар зыгурымыӕони, зӕхъымышӕни щыагъӕп, пчӕдыжъӕу къауагъӕми, чӕщныкӕоу зӕхъыгъӕми, зӕкӕми афӕшӕгъ, хӕти ыгу щышӕжъынӕу, унӕпс къыгъакӕозӕ, узӕрӕцӕфыр, узӕрӕкъабзӕр, шӕрӕ насыпӕрӕ апае укъызӕрӕхъугъӕр пшӕлошъ ыгъӕхъоу, гурышӕгъӕ дахӕкӕи уигъаплӕу, цӕфым ыгу зӕрӕпӕлӕнчъӕр къыуатӕщтыгъэ.

Илӕс тешагъ, Талъӕустӕн ышнахъыкӕу Бӕмбӕт къы-щи, унӕ шъаф ыгъӕуцуи, тӕысгъӕ. Амыдӕ изӕкъуагъ, ау ащ ежъ ыгушъысӕщтыгъӕп. Ышхӕр заулӕр къыфыкӕо-кӕыгъӕх, зырыз-тӕурытӕоуи, зӕгъусӕхъуи, унӕ нӕкӕым изакъоу зӕрисыр къырамыгъӕкӕоу бӕрӕ къегыигъӕх. Ыуж имыкӕыхӕх зӕхъум, ашӕолыкӕи, ытыщмӕ адӕжъы кӕожъыгъӕ. Зӕрӕдӕхагъ Амыдӕ, ищыгъӕу, пшъӕшъӕпкӕ кӕочӕ хъопсагъом иуцуагъӕу, нӕшхъӕигъо кӕин шъхъарыкӕыгъ пӕонӕу пшӕштыгъӕп. Зымышӕрӕм кӕиныр зӕхимышӕгъӕхъуи къыщыхъуни, ауш-тӕу апӕрӕмкӕи ыгушъысӕгъагъ ышнахъыжъи. Ау Талъӕустӕн аужырӕ гушыӕу къыриӕожъыгъӕхӕр фӕмыяхъу ыгу къӕкӕыжъхъӕзӕ, ышыпхъу нахъ гуфаплӕу лъыплӕу ыублагъ. Джашыгъур ары къызгурыуагъӕр Амыдӕ ишъӕф: Талъӕ-устӕн псаум фӕдӕу ыгу зӕрилъ, къыгъӕзӕжъыщт фӕдӕу пӕп-лӕ, иакъыли къабзӕ, ипсауныгъи зӕщыкъуагъӕп, илӕу щымыӕжъым дӕпсӕуштыгъӕм, зӕрӕщыӕштыгъӕм фӕдӕкъа-бзӕу мӕзекӕ, нахъ дахи мӕхъу, пшъӕшъабӕм зыдакӕлохӕкӕ ар къызӕрӕхъуӕу. Адӕ сыда «пшыпхъуи уукӕыгъӕ» ылуи, Талъӕустӕн къызкӕыриӕогъагъӕр? Нӕмыкӕи горӕм дӕмыкӕо-жъынӕу ара къыригъӕкӕыгъӕр?

Амыдӕ ыш зыгъӕгумӕкӕырӕ гушъысӕмӕ ошӕ-дӕмышӕу зӕшӕокӕыпӕ яӕ хъугъӕ. Нахъыпӕкӕи къепсӕлъыхъоштыгъӕ

Билъӕустӕн бжъӕдыгъупшым джыри макъӕ къыгъӕуӕгъ: Амыдӕ къеззгъымӕ, гухӕлӕу къыфыриӕагъӕм фыкӕгъожъы-гъӕп. А къӕбарыр Амыдӕ ышмӕ къызыраӕом, къызӕрӕшӕо-мыкӕыжъыштхӕр къыгурылуи, джӕуап аритыгъ:

— Къысфӕмӕ, лъыкӕ лъы къымышӕу, ежъ-ежъырӕ са-дӕжъы къӕрӕкӕу, шъузкӕи сызӕрӕпӕсым, къыслъыкӕонӕуи зӕрӕрӕпӕсыжъ.

Пшымы кӕыхъ-лыхъ зыригъӕшӕыгъӕп. Ыныбжъыкӕи хӕкӕотӕгъӕ хъазырӕу щытыгъӕми, бжъышӕоу, лъӕпӕлӕагъӕу зӕшмӕ яцагу байкол заулӕ игъусӕу къыдӕпсыхагъ. Сыхъа-тыпӕ горӕ сӕмӕркъӕум ригъӕхъи, иӕоф ышъхъӕ къызырехым, Амыдӕ теубытагъӕ хӕлӕу къыуагъ:

— Сыбдӕкӕошт, зиусхъан, ау орырӕ сӕрырӕ унӕшъо пытӕ тазфагу илъышт. Ар о узакъоу къыуасӕ сшӕоигъу.

Байколхӕр унӕм ыкӕфӕхъ ежи, игушыӕ къыпидзӕжъыгъ:

— Унашъоу тилӕштыр ары: нӕпӕ сыкъыбдӕжъӕнышъ, уиунӕ сыкъыбдихъащт, ау зы сфӕбгъӕцӕкӕшт — уиунӕ сы-къызиыхъагъӕр илӕс охъуфӕ, чӕщыкӕи мафӕкӕи сызӕрысым укъычӕхъащтӕп, сӕри уадӕжъ сыкъыхъащтӕп. Ащ укъезз-гъым, сӕ сыхъазыр.

Пшыр ыгъӕшӕагъоу Амыдӕ къеплъыгъ. Къыгъӕмысӕу, амыуапхъӕ ыжӕ къыдӕкӕыгъӕу къыщыхъугъӕкӕи арӕп, ыгъӕшӕгъуагъӕр, къаигъӕ къымышӕу, ау теубытагъӕ хӕлӕу, ибзылфыгъаплӕ зыдешӕжъымы, ежъ зыфит горӕу, джӕн-джӕш зымыщыкӕгъӕжъым кӕуачӕ хигъуатӕу къыуагъ. Ыгъӕ-мысӕныр хӕгъӕкӕыри, Амыдӕ къыуагъӕм рӕзӕныгъӕ хигъуа-тӕу къыщыхъузӕ, джӕуап ритыгъ:

— Адӕ ауштӕу оӕом... Илӕсым къехъурӕ сыожагъ, джы-ри зы илӕс ащ хӕфӕжъын.

Амыдӕ зигъӕхъазырыным бӕрӕ пылгыгъӕп, тыгъӕр зы-кӕохъӕм, пшыр зипӕшъ шыумӕ ягъусӕу гъогум техъагъ.

IV

Илӕсныкӕом къехъу тешагъ. Амыдӕ къыздыращыгъӕ Кӕмгъуе лъӕныкӕом гъаплӕ итыгъ. Хъӕблӕ-хъаплӕу зӕхахъӕ-хъӕзӕ, шыку заулӕ зӕрӕугъойхӕти, Адӕгъ шӕолъырыр къакӕу-хъӕштыгъӕ, коцы, натрыф, гъажъо, хъамцӕый, — ащӕфынӕу агъотырӕр къащӕфыштыгъӕ, ыпкӕи аӕамыхъу бӕхъми къара-тыштыгъӕ, къызӕгъӕзӕжъыкӕи, унагъом нӕбгырӕу исым те-лгытагъӕу къащагъӕр агоштыштыгъӕ.

Ащ фэдэ шыку заулэ Амыдэ зыдэс чылэм къэсыгъэхэу, пчыхъэ хъазыры хъугъэти, чэу лъэгэ дэгъукIэ къэшIыхъэгъэ щагу горэм пэблагъэу кышыуцугъэх. Купышхо кIае мэхъу-хэти, къалъэгъухэмэ зэрэрагъэблэгъэштхэр ашIэу, ау тхъамыкIапIэ зэритхэм теукIытыхъэхэу, Iэмэкъэ-лъэмакъэ зыхамыгъэлукIэу, чэщыр ащ шырахынэу тыраубытагъ. Уц цIынэу агъэхъазырыгъэр шэу зэкIатIупшыгъэмэ арати, гъогу-гъомылэу зыдаIыгъым хэIагъэх. ТIэкIу шIагъэу ащыщ горэм, кыизэханыным емыгупшысэу, мэкъэ рэхъаткIэ гъыбзэ кыыхидзагъ. Орэд гъэшIэгъоныгъ ар, мэкъамэмкIи, гушыIэу хэлъхэмкIи адыгэ гъыбзэмэ зыгорэуштэу атекIыштыгъэ, зизэкъо дэдэм инэшхъэигъэ джэуапынчэу кыизэрэмынэщтыр ащ пшIошъ ыгъэхъу шIоигъуагъ. Ушыгуми, улъэсми, хъакIэ-щым купэу ушызэхэсми, узакъоу, сыхъатыпэ горэкIэ гурэ-хъатыгъом узIэкIиубытагъэми, гукIаеи уригъэзыгъэми, ныб-джэгъур е гум пэблэгъэ цIыф чыжъэу узпэIапчъэр угу кыи-ридзагъэми, кыибдезгъэштэн макъэрэ гупсэф зэбгъотылIэн гушыIэ кыизэрыкIохэмрэ ар ахэшIыкIыгъагъ. Орэдыр кыи-хэзыдзагъэм тIэкIурэ едэлухи, зыдамышIэжъэу зэкIэми кыыдаIоу аублагъ.

Джауштэу мэфэ гопэгъум жъы чыиIэагъэм ытамэхэр къэуалъэнхэ фае, джауштэу шIункIым псэнчъэ-шъончъэ ышIыгъэ уцмэ, чыг тхъапэмэ осэпсыр псэпашIэу къатехэу кыычIэкIын. Джауштэу пцел кошэ Iасэмэ яжъаухэр псэ апы-тэу псышъхъэм щэхъых, ежъхэм анэмыкI зэхимышIыкIырэ макъэхэмкIэ бзыухэр пчыхъэдакIоу зэджэжых. Джауштэу мэкъамэр лъыIэсыгъ Амыди, сыда пIомэ гъогум ыгъэпшъы-гъэ хъульфыгъэхэр Бильэустэныпщым ишагу дэжъ кызыщы-уцугъагъэхэр.

Чыгым иорэд къалоштыгъэр пчыхъэшъхъэшхэ тэрэзи зымышIыгъэ хъульфыгъэ улэугъэмэ. Изакоу кызыщыхъу-рэ чыгэу мэзышхом хэтыгъэм иорэд. Мэз иным кыизэрэ-хэхъухъагъэр ышIэщтыгъэ, икуамэхэр кыгот чыгмэ ахэкIо-кIагъэхэу, сысрэм дэсысэу, хъыерэм дэхъыеу, жъыбгъэм зэ-рищэрэ чыг шъхъапэмэ задигъазэу мэзым хэтыгъ. Осэпс Iахы, ошх фаби, тыгъэбзый гуапи кылытыIэсыштыгъэ, игъом гулыр кыдзэу, игъом къэгъагъэм зэлъиштэу, гъэшIэ кIы-хъэкIэ дунаим шыгугъыштыгъэ. Ау зы гукъао иIагъ чыгым, дунэе нэфым нэгущоу пэгъокIыштыгъэ чыгым гукъэо за-къо иIагъ, кыздэкIыгъэри ышIэщтыгъэп а гукъаор, ау сыд

пIалъэ итыми ар шыгъупшэщтыгъэп: жъау иIагъэп чыгым, ылъэгъуштыгъэп жъау кытэу, мэз куу, мэз лъэшым ежъ ижъау Iахъ хильагъоштыгъэп. Арын фае езгъэгупшысэщ-тыгъэри: зыгорэм ижъау кыыстыримыдзэу, тыгъэм игуб-жыгъом ащ истырыгъэ сыщимыхъумэу, сыдэуштэу сыкъэкIыгъа?

Гупшысэ хыллэм хэтэу чыгыр кыыготмэ яупчIыгъ, жъау зыкIымыIэр зэригъэшIэнэу, ау джэуап кыфэхъугъэхэп. Зэгорэм мазэр эщэу огум итэу, чыгым ичэфынчъагъэ кылыгъэуи, кыириIуагъ: «О мазэм уричъыг, сыда жъаум епшIэщтыр, тыгъэм ыстыжыштыхэр ары тыгъэм жъау зэри-пэххэрэр. Ори тыгъэм укыыгъэхъугъ, ау о мээхэ чъагъохэр угу итIысхъагъэх, тыгъэм имэз ылъэгъурэм нахъыбэ о плъэгъу пшIоигъу, ау ащ шIункIыр кыщещъэ, ащ фэдэ чIы-пIэм нэфынэр щылажъэрэп. Угу итIысхъагъэм гъэшIэным узакъоу ушигъэлэшт, сыда пIомэ мэзым зы жъау иIэр, ащ зыхэзычырэр зэкъо гъашIэм илъагъо теуцо, тыгъэм лыеу къесты, лыеу жъыбгъэр къео, лыеу ошхымрэ ошъумрэ аути. Зы чыгыр иутыгъошIу, мэз псаур гъэкIодыгъуай...» «Ары шъхъае сэ сижъау ахэшIыкIырэп,— ыIуагъ чыгым,— сижъаукIэ сашIэжъынэу, сакъыхэщынэу сыфай!» «Адэ ащы-гъум узэрэфай, сэ тыгъэмрэ мэзымрэ яхабзэ кыпфэсIотагъ».

Мазэм игущыIэхэр чыгым ыгу рыхъыгъэхэп. Мэзым енкъокъунэу фэягъэп, ау ащ хэтынэуи фэежыгъэп. Пчэ-дыжъэу мэзыр ыбгыни, гъэхъунэ дахэм ихъагъ. Ащ уц кIырхэр итыгъэх, бзыухэр, бжъэхэр, хъампырашъохэр шы-быбатэщтыгъэх. ЗэкIэмэ анахъ гъэшIэгъоныгъэр — жъау иIэ хъугъэ, жъау иIэ хъуи, чыг псаоу, чыг икъу сурэт дахэу чIыгум зытырилъэгъожыгъ, изакъоу мэз псаоуи зыкыы-щыхъужыгъ... Ау дунаим ар ауштэу ылгытагъэп, жъыбгъэм къецищIы, ошъумрэ уаемерэ шъхъасынчъэу къаути, тыгъэнэ стырым къежъэ. Егъэзыгъэ хъугъэу чыгым зызэредзэжъы, ижъауи амалынчъэу ычIэгъ щэлэоляо, кыыбгынэгъэ мэзы-ми ыгъэзэжъын ылъэкIырэп, сыда пIомэ гъэзэжъ зимыIэ лъагъу зытеуцаугъэр... Хэта кыоджагъэр, чыг шъхъэзакъу? Хэта джы укъэзлъэгъуштыр, гукIэгъу нэплъэгъукIэ псапэ кыпфэхъуштыр? Уидэхагъэрэ угу псэпашIэ ихъалэлыгъэрэ хэта зэхэзышIыкIыштыр?..

Орэдыр къаухыгъ, ошIэ-дэмышIэу кыизэрежъагъэм фэ-дэкъабзэу, жъы макIэр зэрэчъэкъожырэм гу зэрэIаамытэу,

кIым-сымы кьэхьугъ. Ащ гырз мэкъэ макIэу кьышшIугъэм хьульфьгъэмэ заригъэплыхьагъ. Амыд ары а гырз макъэр зыбгъэ кьыдэзыгъэр, бзыльфьгъытIу игъусэу чэу кIыбым ар дэтыгъ. Бильэустэныпщыми зэхихыгъ а макъэр, пчыхъэ рэхъатым кьышшIурэ оредым ари унэм кьырищыгъагъ. Лъэгущым тетэу Амыдэ ымакъэ зэхихыгъ, кьызэхэфэным нэсыгъэу бзыльфьгъэмэ кьызэраубытыжыгъэри ылъэгъугъ. Бзыльфьгъэхэр унэм зехъажьыхэм, Бильэустэныпщыр хьульфьгъэмэ якIуалIи, сэлам арихыгъ, етIанэ яупчIыгъ:

— Тыдэ шьукьикIыра?

— KIэмгуе тыкъекIы.

— Купышхоклае шьохъу, тыдэ шьукIорэ, сыд шьузгъэгумэкIырэр?

— ТалъэныкIо гъаблэ кьышшыхьугъ, тызэрэфырикъоу, гъомлапхъэ хьуштыр тэщэфы. Кухэр тыушэхэмэ, дгъээзжыщт.

— Сэ мы чылэм сырипщ, Бильэустэныпщыр сэры.

— ТыодэIу, зиусхъан,— кьыIуагъ анахьыжъэу ахэтым, тIэкIу кьылъыкIуати пщым дэжыкIэ.

— ПщэрахьитIу горэ кьысэшъути, бэрэ пэмылэу кьагъээзжыщт.

НэбгыритIу зыкIигъэгъуи, Бильэустэныпщыр Iэщым дэхъагъ, мэлъыбгъэ пщэр къарити, ежъ пщэрыхъапIэм кIуагъэ, ащ лэгъупи, фыгуи кьыриххи, кьафыхьыгъ. Пщэрыхъахи, дэгъоу шхагъэх, гъэмэфэ чэщ фабэри дэгъоу рахыгъ. Пчэдыжбым жьэу зэкIэтэджагъэхэу, гъогум зыфагъэхъазырызэ, зиусхъаныр джыри кьахэхъагъ. Ежъ Бильэустэныпщыр чэщым чыыгъэп, оредэу зэхихыгъэр ытхъакIумэ итыгъ, Амыдэ кьызэхэфэным зэрэнэсыгъагъэри ынэгъу зэрэкIэтыгъ. ШIу ылъэгъуштыгъэ пщым ишъуз, шIу ылъэгъуштыгъэ, илъэс-ныкъорэ иунэ исыгъэу, ар зытет джэхэшъогум ежъ техъан фимытыгъэми. Ауштэу зэрэзэфыштытхэр ежъыррэ Амыдэрэ нэмыкI щымыгъуазэу кьышшIыштыгъэ. Игопагъ, насыпгъэкIэ ылыгътэщтыгъэ умыIощтмэ, иунэ Амыдэ зэрис закъори, язакъоу зэлукIэнхэ фимытыгъэхэми, унэм кьикIыгъэу ылъэгъуми гушIощтыгъэ. Илъэс пIальэу азфагу илъыр Талъэустэн зыгорэуштыгъэ зэрэпхыгъэр ышIэщтыгъэ, ау уахътэр бзыльфьгъэмкIэ Iэзэгъу зэрэхъуштым ицыхъэ телъыгъ. Мощ фэдизэу дахэр, мощ фэдизэу Тхъэр кьегугъузэ кьыгъэшIыгъэр, плъэгъу кьодыми гум зыригъэушхоу, шIугъэу

пхэлъыр кьыгъэушэу, уигъэхъуапсэу псэ IэшIу кьызэрэтыгъэр шыIэнэу ары кьызфэхъугъэр. KIочIэ гъэшIэгъон зэрэхэлъыр, бзыльфьгъэ дэхъагъэу кьыхэхьырэм зыкIи емыгуаоу, шыпэрышI кьэбзагъэу псэ зыпыти зыпымыти ахэгощагъэр езгъэлъэгъурэ акъыл иI. Ежъ уинэплъэгъу кьызыридзэкIэ, ори укъылтэгъу пшIоигъу, кьыоплтымэ — нахьышIу ухъуштым фэд.

Бильэустэныпщым Амыдэ шIу ылъэгъуштыгъэ, шъхъэгъусэ фэхъугъахэкIэ ылыгътэу есэжыгъ, сыд шIуагъэ хэлъыми, ежъ кьемыпзсыгъэнэу зэ нэмыIэми ыгу кьыхъагъэп, сыд Iо фаеми кьыдэкIуагъэба, сыд кьэхъулагъэми — еуцолIагъэба? Ышнахьыжъи зэ-тIо кьыдэхъагъ, ышыпхъу зыгорэхэр рилогъэнхэба? Джа ежъ изакъоу ыгукIэ теубытагъэу ышIыгъэр ары, ежъ изакъоу ышIошъ ыгъэхъужыгъэр ары Амыдэ джы рилъэгъулагъэр анахъэу ыгу кьыхэзгъэуагъэр.

Джары зиусхъаныр чэщым зымыгъэчъыягъэр. Цыхъэ зыфишIыгъапэу зыщыгугъыштыгъэм кьыгъэпцIагъ.

Зиусхъаныр хьульфьгъэмэ кьахахъи, кьэупчIагъ:

— Гъогум шьутехъажьынэу шьухъазыр, арыба?

— Ары, тыхъазыр, тхъауегъэпсэу, зиусхъан, Тхъэм уибылыми, уимэщи, уиунагъуи егъэбагъох.

— Ащыгъум чылэм шьудэкIыжъэу, сэмэгумкIэ Iуашъхъэм шьупэчIынатIэ зыхъукIэ, шьукъэуцу. А чыпIэм сэ джыри сыкышшышъуIукIэщт.

Хьульфьгъэхэр гъогум техъажыгъэх, зиусхъаныр зыфаер амышIэщтыгъэми, агукIэ фэразэхэти, Iуашъхъэм игу-паплъэ зэхъухэм кьэуцугъэх. Пщым ихъэкIагъэхэп ныIа, адыгэ хабзэ кьадызэрихъэу ыIонышъ, щэфэкIо купэу инэIуасэ гори зыхэмытыр чылэм дищыжыынэу.

Бильэустэныпщым зэригъэжагъэхэп. Кьызэрэсэу, ыуж ихъанхэу къариIуи, лэжыгъэ зэрытэкъогъэ чыиф унэ зау-лэу Iуашъхъэм ызыбгъукIэ щытмэ арищэлIагъэх.

— Мыхэмэ лэжыгъэ дэгъу арытэкъуагъ, шьуфэщэщтым фэдиз шъуушъэ.

— Тхъауегъэпсэу, зиусхъан,— аIуагъ лIымэ,— ау ащ фэдиз ахъщэ тIыгъынэп.

— ЫпкIэ шьуIысхыштыгъэ, ащ тырышъумыгъэгущыIэжъ.

ЛIымэ сыд аIони, афэщэщтым фэдиз натрыфи, гъажъуи, коци дзыомэ аратэкъуагъ. Зиусхъаным тIэкIу кьыгъэкIуатэхи, иш кьыгъэуцугъ.

— Зы лъэлу кышфуфуси!,— ылауагъ,— шъуигушы!э сщэфыгъэу кызышлэшумыгъэш! ауштми сэ лэжыгъэ кышшостыштыгъэ, ау сэри сылтэлон фаеу чып!э сифагъ.

— Къало, зиусхъан, тфэлэкыштымэ, тэщ пае къэнэнэп.

— Шъуфэмылтэкынк!э сэ сышболъэлущтэп... Тыгъоспчыхъэ къэшфулогъэ гыбзэр... хэта зигъыбзэр?

— Тальэустэн ыц!эк!э аусыгъэу а!о, зиусхъан. Зэхэп-хыгъэмэ игугъу аш!эу, тэ тальэныкьо щышыгъ.

— Ары йолъ,— т!эк!у ынэгу къэупсыгъузэ кы!лауагъ Билъэустэныштым,— арэу кысышхыгъ сэри. Гъэш!эгъоны, оредым ыц!э хэмылгыми, лыр кыраш!эжы. Джы лъэлоу кышфуфуси!эр ары: тальэныкьо шъукыхъэмэ, а оредыр къэшфумыложь.

Лыхэр зэлпыжыгъэх, ау пщым илтэ!у аш!оемыклоу е агъэш!агъо фэдэу кызыхагъэщыгъэп, зыгорэ хэмылгъэу пщыр ауштэу къэлтэ!оныеп.

— Уилтэ!у пфэдгъэцэк!эн, зиусхъан,— кы!лауагъ анахыжъэу ахэтым,— ори гъэзэжъ, тэри тигъогу тытехъажын.

Зы мафэ зытеш!эм, Амыдэ дэжъ ихъэ ш!оигъоу Билъэустэныштым макъэ ригъэлугъ. Амыдэ ащ къезэгыгъ.

— Шалъэу зэдэтшыгъэр сщыгъупшагъэу уадэжы сыкыхыагъэп,— ылауагъ пщым, Амыдэ дэжъ зехъэм.— Сыгу кыпфэгъушъ, сыкыоупч!ы сш!оигъу: сиунэ укызыхыагъэм кышшублагъэу нахъ чэфынчъэ охъу зэпыт, ушъуагъу, ауштэу зык!эхурэр сш!э сш!оигъу, сш!эн фаеуи сэлтытэ.

— Сыпфэраз угу кысфэгъоу укызыэрихыагъэмк!э,— кы!лауагъ Амыдэ ынап!э едзыхыгъэу. Ет!анэ ил! ынэгу занк!эу к!эплъагъ.— Узи сигъэгумэк!ырэп, сызфэныкъуи щы!эп, джэнэтым сисым фэдэу сыщы!.

Сыпфэраз, зиусхъан... Е сызфырикъужын, е уахътэр !эзэгъу сфэхъун слогъагъэ, ау сыхэукъуагъ. Дэгоу пш!агъэ укызыэрихыагъэр, т!ури зы илтэс темыш!эу ар къэс!онэу хъущтыгъэ.

— Къало, умыук!ыт, умышын.

— Сыолъэ!у узгъэпц!агъэу кыпш!омыш!ынэу. Л!эу си!агъэм ихъак!эщы сыхыи, сыкызыэрик!ыжыгъэм о ушыгъуаз, сиджэнак!э нахъ онтэгъу спымылгъэу иунэ сыбгынагъэ.

— Сыдэуштэу укыик!ыжыгъэми, сэ усщэштгъагъэ.

— Сэш!э, ари шъуагъо сызыш!ырэмэ ащыщ. Сыхъатит!у нахыбэрэ зыпашъхъэ симысыгъэ л!ым кыси!огъагъ: «Мы дунаим щэупч!эх нахъ, джэуап щагъотырэп. Сэ адрэмэ са-

фэмыдэу кыч!эк!ын, сызк!эупч!э сш!оигъо пстэуми яджэуап фэдэу узгъотыгъ...» Емык!у кысфэмыш!э, зиусхъан, щымы!эжыыр гуаок!э тазфагу кысщэжы сш!оигъок!э арэп, сэ фэсымы!ожыырэр ащ зэхихыжыштытэп. Джауштэу кыси!лауагъ: «Уапэ сыхъумэ, искъат сфэш!ыжъ, чылэр къещал!эри гъашхэ. Ори, сапэ ухъумэ, джаш фэдэу пфэсш!ыжыштыт. Ащ нэмык!ырэр зэк!э Тхъэм ы!э илъ». Лъэлоу кысфиш!ыгъэмк!э згъэрэзэжын слъэк!ырэпышъ ары шъуагъо сызыш!ырэр, джары гукъанэу сызыухырэр.

Билъэустэныштыр зи ымы!оу заулэрэ щысыгъ. Ежыри ш!огъэш!эгъоныгъ — гукъао ригъэш!ыгъэп зэхихыгъэм, зыдымыш!эжыпэрэми, ащ фэдэ горэм ежэщтыгъэу кыч!эк!ын.

— Сыпфэраз, Амыд,— ишъуз ыц!э кы!лауагъ,— пц!ы уусынэу ныбжыи сыгу кыхыагъэп. Тальэустэн лъэлоу кыпфиш!ыгъагъэр сэ озгъэгъэцэк!эн слъэк!ыштыт.

Ащ нахыбэрэ щысыжыныр кырымыгъэк!оу, Билъэустэныштыр ик!ыжыгъ. Кык!элткылогъэ мафэхэм гъомлапхъэу агъэхъазырыгъэхэр кумэ аралтхъэхэ, Амыди гъусэхэр и!эхэу ку шъхъаф рагъэт!ысхыи, пщыр адэмыклоу, к!эмгуе гъогум техъагъэх. Щэдэжгъоужэу Амыдэ зыщыщ чылэм нэсыгъэх, къэм пэблагъэу къэуцухи, ц!ыфмэ макъэ арагъэлугъ. !анэу, кыдаыхыгъэхэм шхынхэр атыралтхыи, Тхъэм зелъэлухэ ужым дэгъоу шхагъэх. Зэшхагъэхэм, Амыдэ ц!ыфмэ ари!лауагъ:

— Тхъашъуегъэпсэу, Тхъэр разэ кышшфуфэхъу! Билъэустэныштым игъомлапхъ шъушхыгъэр, Тхъэм фэдишгъэ кы-рерэтыжъ. Зыфэшъушхыгъэр игъонэмысы хъугъэ Тальэустэныр ары, Тхъэм джэнэт гъомылэ феш!... Унагъо сис, сыкложын фай, сигъусэмэ кухэр зэк!арэш!эжыых, сэ зэ моу къэтхым сытехъащтыт.

Бзылфыгъыт!у игъусэу Амыдэ къэхалтэм дахыи, Тальэустэн икъэтхы ек!оллагъ. Зэхэпх къодыеу гыбзэр кыхидзагъ, ет!ысэхэи, къэтхым !э щифэзэ, ынэпсхэр къетэкъохыгъэх. Мэкъэ мэк!э дэдэк!э кы!лоштыгъэ, ауштми ыгу имык!ырэм кызырэрэзэхихыштыр еш!эти, ымакъэ ежъ егупшысэщтыгъэп. Оредыр чыгъ жаум фэдагъ, зизакъоу, зизэкъо шъыпкъэу бгъоджым кыинэгъэ чыгым фэдагъ а оредыр. Нэбгырэ закъу ны!эп ар къэзылтэгъуни джэуап кыфэхъуни зылтэк!ыштыгъэр. Ар ыпашъхъэ итэу кышшхыштыгъэ Амыдэ, ащ ынапэ телэбэнк!э римыкупэу, ау гопэгъум л!эу

рихыжьагъэм ежъ нэмыкI джэуап зэрэфэмыхъуштыр ышIэу, ыIэгущоэхэмкIэ къэтхым шыабэу Iэ щифэштыгъэ. Къэтхым шыабэу Iэ щифээ, ыгу ыухыпэу егупшысэщтыгъэ ымакъэ зэхихын зэримылъэкIыщтым, къызэрэджэрэр, къызэрэгуIапэрэр, къин мыгъуае зэрэкIэхэкIырэр ешIапэм, ыпсэ къурмэн зыфишIыщт закъом зыгорэкIи амал фэхъун ылъэкIыштэп...

Шу зылъэгъурэм зэкIэ ыгу рехъы, зэкIэми ыгу афэкIо, зэкIэ шIугъэ-дэхагъэкIэ изэфэд, сыда пIомэ Тхъэм ынэшIу къышыфагъ ащ фэдэм, Тхъэм ынапэ къыкIихырэ нэфынэм изы нэбзый IэкIапэ ар къызэлъегъэнэфы. А нэфынэр ыгу зикIосыкIыкIэ, дунаим зи щильэгъужьырэр, зэкъоныгъэм ишIункI ынапIэхэр къегъэонтэгъух, ынэкумэ закъытырехъо.

ЩымыIэжъым дэгущыIэрэм щыIэмэ закIэричыгъ, ыпсэ багъуи, ыпкъынэ-лынэ ныбжыкъу хъугъэ. Амыдэ дунай цIыфмэ ащыщыжыгъэп, Талъэустэным ынэпэ гоIу, гупсэфэу ылъэгуанджэмэ атегъэкIэгъэ Iэ онтэгъухэр, нэплъэгъу фэбэ кIыхъу къызэрэплъырэр — джары ащ ылъэгъуштыгъэр, джары дунаишхом щыщ сурэт закъоу инэплъэгъу кIэтыжыгъэр. Талъэустэн къыфзэщы, къежэ, хъульфыгъэба, къыриIопэнэу зэрипэсыжьырэр, ау ыгу къыфэузы, Амыдэ къинышхо зэрэхэтыр ешIэшъ, игопэгъу къыгъэжъаунэу къыфызэгоуты...

— Сид емыкIуа къытапшIэрэр? — мэкъэ дысым къыкIигъэщтагъэу, Амыдэ ышнахыжъэу къемыкIолIапэу къэджагъэм ымакъэ зэхихыгъэти, ымышIэжъэу къыфызэплъэкIыгъ.— Сид емыкIу, сэлэ, къытапшIэрэр? Ощ фэшъ-хъаф илI аукIыгъэба? Чылэр къызэбгъэплъэу!..

— Сэ къысэплъыгъэ закъор аукIыгъ... Сэ спси чIыгум чIэхъагъ... Ар щэ шIуцIэжъэу зыхыгъэр сэри къыстефагъ...

— Сыда мыщ зэхилухъэхэрэр, зэкIокIыгъэмэ сшIэрэп! — зыфэмыщыIэжъэу ымакъэ къыIэтыгъ Амыдэ ышнахыжъ, ышнахыкIэхэу ыкIыбы къыдэуцуагъэмэ афызэплъэкIыгъ.— Къыдэшъуштыжъ мы делэр!

Амыдэ зи ымыIоу иджэнэ гъуапэ сэжъые псыгъор къырихыгъ, ыгоу бэгыгъэу къыщыхъуштыгъэм фиучIынэтIи, къэтхым тегъолъхъагъ...

Чылэ лIыжъхэр зэхэгущыIэжъхи, Амыдэ къызщыхъугъэм щагъэтIылыжъынэу рахъухъагъ. Зыгу къэкIыгъэри

ашIэрэп, ау зыщыщ лIакъом ибэнмэ ахамылъхъэу, Талъэустэн исэмэгубгъоу агъэтIылыжъыгъ. Билъэустэныпщым фалопшыгъэти, ари хъэдагъэм къэкIуагъ, ынэгу зэокIыгъэу, къехъулаагъэр, е къэхъугъэр къыгурымыIуагъэу, чэфынчъэу ышъхъэ еуфэхыгъэу ахэтыгъ.

Уахтэ тешиагъ. Амыдэ зызэриукIыжыгъэр ышмэ губгъэнэу амылгытагъэмэ, нэмыкI къагурылогъэн фаеп. Анахыжъыр зэгорэм къэхалъэм ебгъукIозэ, ышыпхъу икъэ фызэплъэкIыгъ. Талъэустэнрэ Амыдэрэ якъэтхмэ чыгпсыгъо цIыкIу зырыз атетыгъ. Талъэустэн ичъыг нахъ лъэгалэу, Амыдэ ичъыг цIыкIу къутэмэ лантIэхэмкIэ ащ дэлэбэягъэу, джауштэу зызэфакъудыеу, ачIэгъэкIэ зы жъаухъугъэхэу ылъэгъугъ.

* * *

— О-хъа-хъай! — ыIони Фэнэс, Амыдэ икъэунэ ылъэгъугъэмэ, ау исэнэ кIадэ къыкIэмыхъагъэу, зэщым ыукIыгъэу ар къуапэ горэм, ежъ-ежъырэу зэнэкIэожъэу, къосын фае.— О-хъа-хъай! — ыIони Фэнэс,— Амыдэ ышIэщтыгъэ: чыгыр арэп жъау къэзытырэр, тыгъэр ары нахъ. Амыдэ ышIэщтыгъэ идунэе насып зэрэмыкIыхъэщтыр, джарэу къэбзагъэ ащ ишIулъэгъу. Къэбзэцагъэ — сIощтыгъэ, бжытфы арыз санэ зыIусымыхэу джыдэдэм сешъогъагъэмэ. Амыдэ ышIэщтыгъэ: ахъырэт дунаим зыкIожьыкIэ, ишIулъэгъу зыми ащ щытырихыжыщтэп, джары къызфиухъумагъэр.

— О-хъа-хъай! — ыIони джыри зэ Фэнэс.— Ахэр зэлукIэжыгъэх, ау тэ, псау фэдэу чIым къытыранагъэхэм, нахъ зэпэчыжъэ ташIыгъ... Лащын, а сикъош, цIыфхэр нэплэхъ IудэнакIэу зэзыпыххэрэр зызэпычирэм, орэд мышъо-мылкIэ зэопхыжыыхэ хабзэшъ, зэкъодзапIэ горэ джыри пшIынщтын. Талъэустэнрэ Амыдэрэ яорэд зыми джы зэхихыжыщтэп. Орэдыри дунаим адехыжыгъ. О-хъа-хъай!..

Фэнэс: *Къамылозэ сэ сыкъэхъугъ, Ау къызаломы,
Къауагъэм сэ сыкъэхъугъ.*

Лашын: *Фэнэс, сьд Io фаеми, тэ тыцъыф, мары
Iэ тIурытIуи тил...*

Фэнэс: *А хэта о Iэ тIурытIу нахъ тимыIэу къыозы-
Iуагъэр? Мы IутIоу плъэгъурэр — къыт-
хэлэбыкIхи, ежъхэм ялоф ашIэнэу, нэмыкIхэр
агъэхъунэу къэлъэгъуагъэхэр ары. Адэ
ткIоцIыкIэ Iэ пчъагъэу цыIэр ошIа? Ахэмэ
ялофшIэн ныбжъи аухыцтэн, Лашын.
О-хъа-хъай!*

Зэныбджэгумэ язэнэкъокъухэр

Лашынэ ышIэрэп зыкIизакъор, ышIэрэп зыкIимызэкъон
фаери. КъыгъэшIагъэм цыфмэ ахэт, джэгугу афешIы, оред
къафело, афэусэ, афэуджы, ау бэрэ ыгу къелъадэ а пстэури
ежъ имыщыкIагъэу, ищыкIэгъэ шъыпкъэр ымышIэуи. Ежъ
бэшIагъэ зымышхыжырэр, щхыпэ нэпцIыр ыIупэ тедыи-
хъагъэм фэдэу цыфмэ ахахъэми.

Адэ сыда къезыфэкIырэр, гупсэф къезымытэу, чылэхэр
къызфикIухъэхэрэр, оредэу хъакIэщымэ къащалорэр ыгу зы-
кIыриубытэрэр, гуцыIэхэр, цыф жабзэр ыуджэгъуным нэ-
сыжъэу, зэпищхэхэмэ, зэпичыжъхэу, къыпшIошIырэм фэшъ-
хъаф шъыпкъэ къыригъэкIымэ шIоигъоу зыкIэлупчъапчъэ-
рэр? ГуцыIэхэр мэкъэ къодыеба? Макъэр гуцыIэ хъу
шIоигъу, ау нахъ мэкъэ лъэшхэу, рэхъат къезымытхэрэм
гуцыIэм зырагъэубытрэр, цыф гупшысэм, акъылым зылэ-
кIамыгъафэу, гузэхашIэмэ защагъэбылтышъ, гупсэфыр птез-
гъэурэ мэкъамэхэмкIэ загъорэ къычIэужьых. Шъыпкъэп нэ-
нэжъищ ыIорэр... ыIоштыгъэр. Тыдэ шыI джы ар, «илъэ-
сишъэрэ сыкъэмылгъэгоу ущыIагъэми, сэ укъэслъэгъушIт,
цырау цыкIу», зыIоштыгъэр? СыцIыраоп... Ау сыда ащ
къыригъэкIыштыгъэр? Заом Iухъэрэри ыгу рихъыштыгъэп,
къашъорэри ары. «Заорэм ыгу пхъэшащэ, оред къэзылорэм
ыгу шъэбашъ». Адэ сыдыр ара тэрэзыр? «Псы рэхъатым
ухаплъэу зегъас... Зизэкъо чыгым дэгупшыс... Ошъогу мэ-

захэм уимыплъ, кIосагъэмэ яныбжыкIумэ яIушъэшъэ макъэ
уигупшысэ къыушIоркъышIт... Ау Iагъэмэ анапэ псаумэ
анахъ дах...»

Сэ гъэшIэным къызгурыIошIтэп Iагъэмрэ псаумрэ зэрэ-
зетекIыхэрэр, Iагъи шыI, псауи шыI — шыI. Хэт ышIэра,
моу джыдэдэм оред къыздапIорэр бэшIагъэу IагъэнкIи
мэхъу.

Пщы кIалэу къэзыщагъэм фашIыгъэ джэгугу Лашынэ
аужырэу хэлэжъагъ. Оред къыIонэу пчэгугу къызыращэм,
орэди къыIоу, сэмэркъэухэри къышIыхэу цыфхэр бэрэ ыгъэ-
чэфыгъэх, етIанэ хъатыакIом ибэщи ыштэжъи, мыхъунэу
шыIэр апилхъэзэ, илъэс блэкIыгъэхэм чылтэм илIыхъужъэу
къаукIыгъэхэр пчэгугу кIыхъанхэу къыригъэблагъэхэу фе-
жъагъ. КъариIолагъэхэр гуцыIэ заулэ пшIыжъымэ, моуш-
тэу къэпIожьын плъэкIышIт: хъагъушъугъух, Iофынчъэ еры-
уаджэх, шытхъуфэлIэ укIакIох, чIыунэ пIурых, шытхъу оред
нэпцIэу афаусыгъэм цыфхэр пхэнджэу егъэгъуазэх, шъхъэ-
закъох, бэкъу нэкIых...

АпэрэмкIэ цыфмэ ашIошхэныгъ, ау Лашынэ гуцыIэ
дысэу къыIорэмэ кIочIэ лъэш ахилхъэштыгъэ. Къызбыры-
сырыгъапэхэр моуштэу къызелор ары: «Къэзэрэщагъэмэ яхъяр
гъогу техъэгъэ къодыеу, якIэух сэлъэгъу. Iагъэхэр дунаим
афытекIыжъхэрэр, текIыжыгъэхэр къызэбэнэкIыжъых...
Тезагъэхэрэр, текIыжышъухэрэр. Мы дунаир адыгэмэ
афэшIопышъ ары, зыщаубгъун алъэкIырэр... Ежъхэм атыра-
хырэр — тыгъугъ, къатырахырэр — шIушIагъ... Адыгэхэр,
шъуимычIыгумэ шъуикъэнэтIэхэхэр ащырачыжъышIтых!
Оредэу къызфэшъуIожьырэр шъуиныбжыкIу нэмыкI зэхи-
хырэр!»

Лашынэ къыIорэр зэхимыхыжырэм фэдагъ, къэтIыгу-
рыгугъ, ыIупшIакIэхэр къэуцIыныгъэхэу, ынэхэм зи амылгъэ-
гъужъэу, кIижъыукIэхэу зиплгъыхъэщтыгъэ. Тырашынышъ,
агъэлэсэнэу зекIуалIэхэм, «хъэдэ шъумэ къышъупехы» ыIозэ,
къязэоажьынэу фежъагъэти, хъульфыгъэ заулэ тебани, зэкIо-
цIапхагъ. ЗэкIокIыгъэмэ яIазэрэм дэжъ ащи, ащ къылыгъэ-
ханагъ.

Iазэр Лашынэ зэрашIыхъэгъэ унэм къызехъэм, нэшIо-гу-
шIуаеу зыкыфишIыгъ.

— Лашын!.. Лашынэба, сэлэ, слъэгъурэр? Ощ фэдэ кIа-
лэр апха, сьд губгъэн къысашIагъэр?

— Сшъхъ итыр икIыгъэу, кIалэкIэ укъысаджа, Iазэр?
— Итыр икIымэ, ильым хахъоба, Лащын? КIалэкIэ сы-
къызфыоджагъэр — къэпщагъэп, птIупщыжыгъэп.

— Къэсымыщагъэр зэкIэ стIупщыжыгъахэу къыз-
шIогъэшI.

— Ащыгъум дэмыкIуагъэу щыIэр зэкIэ шъузабэ пшIы-
гъэба, Лащын?

— ДэкIуагъэхэри ахэлъытэх, ахэри къэсшагъэхэп ныIа.
Сыдэуштэу къэсшэныя, гум къахихрэм шъхъэр езэгъыгъэп,
шъхъэм къыгъотрэр гум зэригъэкIоллагъэп. Сыгурэ сшъхъэ-
рэ сфызэмыгъэкIухэу, а тIумэ хэт язгъэкIуна?

— Лащын, о усымаджэп.

— Ащыгъум о упсаоп. Сымысымаджэмэ, сыд пае сып-
хыгъэу укъыздэгущыIэрэ?

— Сэрэп узыпхыгъэр, Лащын.

— Сызыпхыгъэмэ сашIоделэти сапхыгъ, о сыпшIомы-
делэмэ — сыкъэтIэтэжъ.

— Пшъхъэрэ угурэ хэта лъахъэр атезыхыжыщтыр?

— Ахэмэ Iэзэгъу ялагъэмэ, моуштэу упашъхъэ сисыщ-
тыгъэп.

Iазэр тIэкIурэ гуфапльэу къеплIи, Лащынэ къытIэтэ-
жыгъ.

— Сыда узымгъэзагъэрэр, Лащын?

— О гупсэф зэбгъотылагъэр ары.

— Сэ сыд, цIыфмэ сяIазэ. Кушэрэхъ къутагъэр Iазэм зэ-
ришIыжырэм фэд.

— Кушэрэхъыр умышIызэ, гъогумрэ шыкуаомрэ яIаз.

— О хэт уишыкуаори, сыд уигъогуи зыфэдэр?

— Сэ сыгъогунэсап ныIэп. ГъашIэр куплIэм дэсэу, цIыф-
хэр зыкIэшIэгъэ кум сеульэгу. Сапэ сашIэу, яцуакъэ сыпып-
кIэмэ, сыратхъакIэхы, етIанэ псынжы аIошъ, къысэбакъох...
О упхыгъэу садэжъ укъашэгъагъэмэ, кIапсэр нахъ згъэпы-
тэни. Узэпэш!

Лащынэ унэм икIыжыи, чэщым хэкIокIэжыгъ. Гъогу
иIагъэп, ар зэримыIэр ары иIэу ылъытэщтыгъэри.

Гъогу зэримыIэр ары Лащынэ гъогу къезытыщтыгъэр.

Зыми рымыгуазэу, нэм къыкIэIабэрэр умыльэгъунэу
шIункIыгъэми, зыгъэохъущтхэр — чыгыми чэуми — игъогу
дэххэу ылъытэзэ, бэкIаерэ кIуагъэу чылэр зэринэкIыгъ. Iа-
зэм риIуагъи къыриIожыгъи джы зэкIэ делагъэу къыщы-

хъужыгъ, джары нахыбэрэмкIэ зэрэхъурэри: плъыр-сты-
рым е псынкIэу зыкъэзыпхъотэрэ гукъаом гупшысэнычъэу
къагъэгущыIэшъ, етIанэ кIэгъожыи. Джыри ар пчъагъэрэ
къыщышIышт. Ау сыда ащ емыкIоу хэлъыр?

Лащынэ зэрилъытэщтыгъэмкIэ, о окIомэ, хэтми сыдми
щытыр дэхын фае. А гупшысэ шIагъор ыпэ итэу Лащынэ
чылэр къызэринэкIыгъ, ау губгъом къызехъэм, мэкъу Iатэу
шъхъапцIэу къыжэхэплъагъэр гугъу елIыгъэпти, шIогъэшIэ-
гъонэу къэуцугъ: сыда гъогу къызкIыримытырэр? ЕтIанэ
егупшысагъ: арэп, мыри гъогу тетмэ шIэ? ЧIыпIэ итыр зыми
мыкIорэмэ, ащыгъум дунаим ызыныкъо псэхалIэба. Сэ гъогу
сытетми, сыздакIорэр сшIэрэп, мыр зы чIыпIэ ит фэдэми,
сэщ нахъ чыжъэ ежъагъэнкIи мэхъу, арэу зыхъукIэ, е сэ сы-
дэкIотэн, е ежъ къыздежъэн.

Мэкъу тIэкIу къыкIитхыи, Iэтэ лъапсэм Лащынэ итIыс-
хъагъ, шъабэм хэгъэкIагъэу тIэкIурэ щысыгъэу, мэлэкIэ
зэрэлIэрэр къышIагъ. «Хъэныбэжъ,— зэриIожыгъ,— о
дагъо уиIэ зыхъукIэ, узэдэон уиI, адэ сэ хэт сызэдэоштыр?
Шъыпкъэу къасIорэр сэмэркъэу ашIы, сэмэркъэоу къасIорэм
пае сызэкIоцIапхэ. Чылэ псаур мэфэ ныкъорэ сэгъэдэIошъу-
ми, джэгуальэкIэ къысэдэжъ. Iашэ къыстырамыщаерэми,
хъон самыгъэхъырэми, сызальэгъукIэ, е мэхъых, е гушIыIэ
дыдж афэсымытIупщынэу сагъэсакъы».

Лащынэ шъо Iальмэкъ хъокIыхъагъэу шIохэлъагъэр
ынэIу къышIи, иIэбылъэбыхъагъ. Анахъ такъырыIоу къыIэ-
кIэфагъэу къырихыгъэр къое хъалыжъоу къычIэкIыгъ. Ар
ышхи, джыри Iальмэкъым иIэбагъ. Такъыр горэ, лы гъэ-
гъугъ къышIошIи къырихи, ецэкъагъ, ау ыцэ хэхъагъэп.
Мазэр къэлъэгъуагъэу тIэкIу къэгъэнэфыти, такъырым еп-
лъыгъ: мыжъоу мыжъоп, гъучIэу гъучIэп, сыд лIэужыгъуа
мыр? Загъорэ ыкIоцIкIэ тIэкIу къэнэфырэм фэд. ГъэшIэ-
гъоны... Ыцэ фикхыи, фэсакъыпэзэ гъэжъуацэ фэдиз къыгуи-
утыгъ. ГъэшIэгъоны, сэлэ... Къызгуиутыгъэ чIыпIэр къэнэ-
фы, къыгуиутыгъэми мэшIочэ сэпацэхэр хэпхъагъэхэм яхы-
щыр. Лащынэ гупшысэм хэтэу ошъогум дэплъыагъ: пщэс
Iужъу хъазырмэ жъогъо зырызхэр къапхырэплъых. Зэцэкъэ-
гъэ такъырыр ыIэ икIыхъагъэкIэ ыIэти, кIырыплъыгъ: жъуа-
гъомэ афэдэу къэцIышхыи. Жъуагъуа, сэлэ? Жъогъо такъыр-
щтын нахъ... Ары, жъогъо тэкъуаф, мары сифабэ IэкIэхъагъэу,
джы нахъ лъэшэу къэнэфы. Хъау, ошъогурыз! Мыщ фэдэ илъэ-

сишгэмэ кѡакоцѡи цѡифмэ ащыщэу зы нэбгырэ кѡыгѡотын ылгэкѡишт. Адэ хэт гуша гѡэшлэрэ шлагѡу укѡэзгѡоти, узыу-джэгѡужыгѡэр? Сыдэуштэуи дунаим тетѡшта анахѡ шлагѡор зимышкѡлэгѡжыэр? Хѡа-хѡа! Гѡаблэ ыгѡаллэрэм ошѡогурыз илалѡмэкѡ фырадзэ!.. Ошѡогум икѡэбзагѡэ кѡызфы-радзыхыгѡэм хэкѡэу ритэкѡужыэрэм уфигѡэдагѡ.

Лашынэ чѡьер кѡытеуагѡ. Ошѡогурызым сыда ришлэ-щтыр? Нэф кѡэштымэ ащ егупшысѡн, ежыэрѡп ныла кѡыз-фырадзыхыгѡэр, хѡалыгѡу такѡырмэ ахэлѡу зыгорѡм кѡы-ритыгѡ. «Зыми умыкогу, мѡкѡу лат, уашыгу сыкѡитѡсхѡанѡу кѡарыу сиѡжѡп, гѡогур кѡыозгѡэлѡгѡунѡу. Уичѡыепырхѡ макѡэ сыгу рехѡы — шѡабэ, губгѡом ымѡхѡу лѡсѡжыгѡэхѡр кѡыщѡлѡушѡашѡэх».

Ынѡгу ошѡогум фѡгѡэзагѡу Лашынэ хѡчѡыагѡ. Ны-бжыкѡлѡжыгѡѡп Лашынэ, аѡ ежѡ ащ егупшысѡщтыгѡѡп, ылгѡгѡурѡм, зѡхихѡрѡм, ыгу кѡихѡэрѡмэ ялѡгѡугѡ. Цѡыф гѡэшлѡгѡоныгѡ, зѡклѡри гушылѡклѡ ыутхѡабзыщтыгѡэ, нѡмыкѡырѡ дунай тетѡклѡ имѡлагѡэми, нѡмыкѡы фѡмыкѡу-лаигѡэми, а фѡлѡэкѡырѡ закѡори шлѡтѡрэзыгѡѡп... Джыри мары чѡыезѡ, пкѡыхѡѡу ылгѡгѡурѡр кѡызфѡлѡтѡжыѡ — пкѡыхѡклѡ пкѡыхѡыр кѡызфѡлѡтѡжыѡ.

«Джѡнѡт унѡр сѡлѡгѡу.

Гѡэшлѡгѡоны мѡкѡами, макѡи зѡрэзѡхѡсымыхѡрѡр. Джѡ-нѡт унѡр лѡеп ыкѡи дахѡп, аѡ фѡдѡ ныбжыѡ слѡгѡгѡугѡѡп, кѡѡлоуи зѡхѡсхыгѡѡп. Ямышыкѡлаѡу шѡыгѡклѡ арѡп, аѡ угу зыкѡырихѡырѡр кѡѡлогѡуаѡу, уиумѡхѡырѡм фѡдѡу узѡрегѡѡп-лыѡ. Пхѡэм хѡшыкѡыгѡѡн фѡе, аѡ идѡпкѡхѡр зѡщизыбзѡхѡшѡ, мыжѡо упсыгѡэхѡр зѡтыралѡхѡѡхи, айжыгѡѡнклѡи мѡхѡу. Пчѡэ-шѡхѡангѡупчѡэхѡр зѡлѡхыгѡэхѡу кѡасшлѡрѡп, аѡ егѡэ-тыгѡѡу е зѡфѡшыгѡѡуи сфѡлѡщтѡп. Ашѡокѡ уцѡышѡоны фѡе, ар зыкѡсымылѡгѡупѡрѡр кѡэсшлѡн слѡэкѡырѡп. Унашѡхѡр плѡыжыѡшѡо, ыкѡыбклѡ чѡыгхѡр, зѡхѡмыушѡхѡафыкѡыгѡѡ-хѡу, зы шѡолѡыр уцѡышѡоу кѡыщѡлѡгѡѡх. Цѡыф имѡсым фѡд, макѡи лѡакѡи кѡилѡкѡырѡп, онджѡкѡышѡхѡэми лѡгѡо кѡыщылѡгѡорѡп. Сурѡт шѡыгѡэм ехѡыщыр. Тыдѡклѡи кѡым-сым шѡыпкѡ. А зы унѡр, чѡыгмѡ яшѡолѡыр слѡгѡгѡурѡр, зы тхылыпѡлѡ тхѡапѡм нѡмыкѡ темѡфѡжыѡнѡу тѡшѡыхѡагѡэм фѡд. Кѡызгурылѡрѡп сынѡ тѡгѡэдыкѡагѡѡу сызклѡплырѡр. Пѡэ зыпымыт хѡпѡ. Сѡри зысѡлѡгѡужыѡ.

Сѡ зысѡлѡгѡужыѡ, унѡм сѡплѡызѡ, зызѡрѡслѡгѡужыѡ-рѡм сѡгупшысѡ. Унѡм уѡклѡлѡн зыхѡукѡлѡ зѡпыпчѡынѡу, сѡ сыздѡшытым щѡгѡѡжыагѡэмэ лѡэбѡкѡу пшѡыкѡлѡтф горѡ хѡу-нѡу, щѡгу пѡлѡлѡэшѡуагѡ, щѡгу сѡло, аѡ зѡрѡщагѡур кѡы-рыпшлѡнѡу зи слѡгѡгѡурѡп. Ари уцѡышѡу, уц итын фѡе а щѡгу зыфѡсѡлѡрѡм, аѡ уц тхѡапѡ, уц кѡурѡ шѡхѡафѡу слѡгѡгѡурѡп, зѡшѡо-зѡщизѡу уцѡышѡо. Сурѡт шѡыгѡѡу, ащѡи пѡэ пымыт фѡд. Унѡм ынѡтѡитѡлѡкѡлѡ чѡу зѡщиз кѡеуалѡлѡ.

Пѡэ зыпыт гори плѡгѡгѡурѡп. Кѡым-сым шѡыпкѡ.

Зыми ымылѡгѡурѡ горѡ щѡылѡхѡмѡ, джѡщ фѡдѡу ар кѡым-сымын фѡе. Плѡгѡгѡурѡм макѡэ гори щѡымылѡун ылгэкѡына е зыгори щѡымысысхыѡу? Сѡ зи зѡхѡсхырѡп.

Мыр сыгу кѡинѡжыѡшт. Сыгу кѡызкѡинѡжыѡщтыри: мыщ ыпѡклѡ фѡдѡ сырѡмыхѡылагѡѡу, зыгори зѡрэзѡхѡсымыхѡ-рѡр зѡхѡсѡхы. Ыкѡи сѡлѡгѡу. Сѡр-сѡрѡу зыслѡгѡужыѡызѡ, спкѡынѡ-лынѡ зѡрѡпсѡѡу зѡдызѡхѡсѡшлѡ. Кѡым-сым, аѡ сѡр-сѡрѡу макѡэ спѡлѡкѡы — лѡѡу скѡлѡтым, спкѡышѡолы кѡѡу-бытыгѡуаѡу клѡзѡз-жѡгѡыу мѡкѡэ чыжѡэ ахѡлѡкѡы. Ары сшлѡшл... Етлѡни зыгорѡм сыкѡелѡгѡу: сиѡныбжыкѡу ыкѡыб кѡэгѡэзагѡѡу, плѡгѡу-умылѡгѡѡу, шлѡуцлѡгѡѡшѡо-нѡгѡыфѡу тхылыпѡлѡ тхѡапѡм тѡпшѡыхѡэмэ плѡгѡгѡущтым, сыкѡелѡгѡ-гѡѡу кѡысшлѡшѡы. Ара, хѡаумѡ сѡра жѡгѡыу мѡкѡэ чыжѡэр кѡызхѡлѡкѡырѡр? Сшлѡрѡп, моушѡтѡуи кѡысѡхѡу: а макѡэр арынклѡи мѡхѡу сѡ сиѡныбжыкѡѡу слѡытѡрѡр...

Аѡ ахѡр арѡп слѡгѡгѡурѡр зѡрѡджѡнѡт унѡр кѡэсѡзгѡэ-шлагѡэр.

Санѡлѡу зыдѡгѡэзагѡэр, слѡгѡгѡурѡр арѡп зѡхѡсшлѡрѡр, зѡ-хѡсшлѡрѡр кѡыб гулѡытѡклѡ кѡэсыубытрѡм фѡд.

Джѡнѡтыр сѡлѡгѡѡу зѡхѡсѡшлѡ!

Ныбжыѡ, сыд кѡызысѡхѡулѡи, ащ фѡдѡ тхѡагѡо зѡхѡс-шлагѡѡп. Сыдѡу тхѡагѡуа!.. Сыдѡуштѡу мыр гушылѡклѡ кѡэ-плѡтѡшт? Сыгу кѡэкѡыжыѡни ылгэкѡыщѡа, джы мы зѡрѡ-зѡхѡсшлѡрѡм фѡдѡу?

Сыдыкѡыгѡѡу сыщыт. Сызѡхѡтклѡкѡы, хѡау, спкѡышѡол пкѡыагѡи, лѡнтѡлагѡи, онтѡгѡугѡи клѡлѡыжѡѡп. Сыщыт, сѡп-лѡэ, а ныбжыкѡу фѡдѡу зыфѡсѡлѡагѡэр сидѡабгѡу, сѡкѡы-былѡмѡ сшлѡрѡп, аѡ сѡпѡп. Узѡрѡпсѡѡу узѡфѡдагѡэкѡлѡ узѡлѡы-зыштѡрѡ тхѡгѡѡшхѡм — гушѡлѡагѡом сызѡлѡылыгѡ. Сшлѡрѡп ар кѡыздѡклѡырѡри кѡызхѡклѡырѡри, аѡ а тхѡагѡом щѡхѡу гори зѡхѡсшлѡрѡп. Нѡмыкѡырѡ гузѡхѡшлѡ пѡтѡури зыгорѡм еппхыѡ

плъэкIыштг: насып, чэфыгъу, хъяр, ахэмэ зэкIэмэ лъапсэ яI, гурэзэныгъэри джащ пае ахэмэ акIыгъу. Мыдрэр ахэмэ афэ-дахэп, къэIотэгъое тхэгъошху, узэрэпсаоу узэльеубыты, ар зыкIи дунаим епхыгъэу, ащ къыщцежъагъэу, къэулэжъыгъэу, плъэгъугъэ-пшIагъэ горэм къыкIэкIуагъэу къыпшIошIыни плъэкIыштгэп.

Тхъагъо!

«Мыр джэнэт!» — сэIо. Джары зэкIэми анахь сшIогъэ-шIэгъоныр. Джэнэтым сызэрэщыIэр пкIыхъыкIэ зыдэсэшIэ-жъы. «Джэнэт» — джауштэу зэсIожъы, армырмэ сыдэу-штэу къэсшIэгъа джэнэтым сыщыIэу? Слэгъурэм зи шIагъо хэлэп, ау джэнэтым сыщыI, джэнэт тхъагъор зэхэсэшIэ.

Джы мы сызхэт шIагъом нэпIэгъу тхъапшырэ ыкIуды-ишта? Сыдэуштэу гум фэщыIэгъа мыщ фэдиз хъалэмэтыр?

Сыд пае, сыдым фэшIэу ара мыр зыфызэхасшIэрэр?

Мыры тхэгъо шыпкъэр. Сыд пае сэгбгъэлэгъурэ мыр, си Тхъэшху?»

Пчэдыжъым Лащынэ къызэушыжъым, ыIэ джабгъоу зэкIэлъыр зыкIэузырэр ымышIэу къызэкIихыгъ — пытэу зэрифызыштыгъэр арыштын — ошъогурызэу ылытэгъагъэр мыжъоф къызэрыкIоу, ыIэгъу ежъ щизэу плъыжъыбзэ къы-шыгъ. «Стхъэлагъэ,— ыIуагъ Лащынэ,— жъы Iусымыгъа-хъэу стхъэлагъэ. Сыдэуи сынасыпынчъа, хъун закъоу гъэ-шIэным згъотыгъэри къысшъхъэпагъэп».

Зыдигъээзщтым егупшысэу тIэкIурэ шысыгъэу, Лащы-нэ мэкъэ дэгъу хылтэ зэхихыгъ. Ар къыздиIукIэу къышыхъу-гъэ джабгъу лъэныкъомкIэ зэплъэм, пчэдыжъ пщагъом шIуцIэгъэшхо горэ щэоплIаозэ къыхэкIотэу ыльэгъугъ. Мэкъу Iат ыIонти, ащ фэдиз мэкъу зы Iатэу ныбжъи зэтыралъхъэ-гъэнэп. Ежъ пэчыжъэ хъазырэу шIуцIэгъэшхор блэкIыти, къэ-тэджи, тIэкIу лъыкIуатэзэ лъыплъагъ. Къушъхъэна?.. Къушъ-хъэ! ЗэкIэупкIагъэу, дэхэцIыкIоу зэгъэпэшыгъэу, IэрышI фэдэу къушъхъэ. Мыжъо цакIэхэри къыхэщых, чъыг зырызхэри, пырыпышхэр акIэкIэпхъагъэу, тетых, бзыухэри щэбыбатэх. «Е, Лащын,— ыгу кIодыгъэу зэриIожъыгъ,— къушъхъэри къашъоу къыхэкIыштын, загъорэ гъогу техъэуи къычIэкIын, ау арэп гъэшIэгъоныр, гъэшIэгъон дэдэр — сэ ар зэрэслъэ-гъурэр ары. Лащын, къушъхъэр къашъозэ гъогу тезыщэрэ тыгъэм уезэщынкIэ джыри жъыIоба? БгъэшIагъорэм фэдиз

бгъэшIэгъагъ. Мыщ фэдэ дунаим утетмэ, ужэ фэпхъырэр зэкIэ гъомылэба, узIукIэрэр зэкIэ гъогогъуба, зэхэпхырэр зэкIэ ордэба, къэкIырэ пстэури къэгъэгъэ дахэба!.. Нэнэ-жъищ, пIэлъэнчъэ сыпшыгъэмэ, сыд пае цIырау къысфэу-усыгъ?»

ЗэпэшIэгъыжъэу къыкъокIыгъэ тыгъэм ыIитIу фэцэиэгъэу Лащынэ шыт — джауштэу къыльэгъугъ ар къушъхъэм, псыхъом нэси, зэпырыкIын ихъисапэу имыжъо лъэкIапIэхэр дищаехэзэ къызызэплъэкIым.

Тхъэшхом ыгу фицэиэгъ Лащынэ: «Амыльэгъугъэ закIэу сызэхэплъхъагъ, джары, сызхамыдэрэми, сызкIагъэшIагъо-рэр. Гъогу зимылэм сауж шъукъыхь ыIона, ау сэ сэгбгъэлъэ-гъоу ясIотэгъырэр ашIошъ бгъэхъункIэ сыолъэIу. СэшIэ: силъэIу иджэуап сыкъымыгъотыжъызэ, дунаир сыбгынэн слъэкIышт, сыда пIомэ О къыпфагъазэрэ гущыIэр псэ зы-пытэу дунаим къышчыбгъэшIыгъэ пстэуми зэхыхынышъ, ахэ-мэ ярэзэныгъэ зыхэлъ кIуачIэм къыпфыдихъыен фае. СшIошъ гъэхъу: згъашIэрэр кIодырэп, сыфимытыжъыми, уахътэм ихъоу къуапэ горэм къенэжъы. Мары, щэбзашхэр лъэныкъо пстэхэмкIи учIынэтIыгъэхэу мэбыбых — гухэлъ бзэджэ шъэфыкIэ къыпфатIупшыгъэ лъэIу гущыIэмэ уимэлэицхэр ящэрых. Гопэуз кIый макъэу счыишъхъэ къытебыбыкIырэр гъэшIэным бзэхыштгэп, сыда пIомэ О ар къызэхэхыхы...»

*«Лъэккыыр... лъэккыыр» ало зыхъукIэ, сэ сызеп-
лъыжыишъ, сыгу мэкIоды...*

Лашынэ игукъаомэ ащыщ

Пщышхор пщышхожыгыгъэп, ежъ нэмыкI ар ымышIэуи кыыщыхъуштыгъэ. Зышъхъагъ изгъэуцожыгыгъэ къоджэпщы-хэри джыри кыфэшъхъэкIафэх, ау зэрэпщышхор зыди-мышIэжъэу, ащ зэсэгъэ тхъагъор химыгъотэжъэу хъугъэ. Ар кыызэрежъагъэри, кызыщежъагъэри ышIэрэп, мафэ къэс гукъэо шъэфэу зытIо-зыщэ ыгу кыыхэпыджэ — зэрэмыины-жъыр, зэкIэми анахъ лъэрыхъэу зэрэщымытыжъыр. Унэлут-хэм, пщылIхэм, нэмыкI IофышIэхэу ишагу дэтхэм гу кыыз-лъаримыгъатэу алъыплъэу кыыхэкIыгъ, ау ипщыгъошхо нахъ щэнджы зэрэхъугъэр кыырыпшIэнэу ахэмэ гуцафэ зэрафэп-шIын арилъэгъулагъэп. Адэ сыда ащыгъум ежъ-ежъырэу ышъхъэ ыгъэцIыкIужъэу ащ зыкIегупшысэрэр? Емыгупшыс-сэн ылъэкIырэпышъ ары. Емыгупшысэ ылъэкIырэпышъ арын фае IэкIэкIэу ылъытэрэ тетыгъом зыкIылыбэнэжы-рэр, нахъыпэкIэ пщымэ къафагъэгъуштыгъэу, джы къафа-мыдэжъы хъугъэ зекIуакIэхэр ежъыри къоджэпщыхэми къа-хафэ зыкIэхъугъэр. Зым лыгъэкIэ зырагъэхъакIэ, адрэм ты-рагъэбанэх, хъульфыгъэ тыгъугъэм кIамыхыгъэ джанэ зы-щамылъэнэу зэзэгъых. Оркъхэр фэкъолIмэ кыырадзэжыыхэ-рэр. Шапсыгъэмэ пщы ялэжъэпышъ, шIой кIуапIэ хъугъэх, тэ тызлэежъэрэр ахэмэ якIужы... Урысэу тыкъэзыутIэсхы-гъэм игухэлъ шыпкър къэшIэгъуай, шъукъеуцуалI алозэ, топкIэ къэох, чылэхэр агъэстых, цыфхэр аулкы, чIыгухэр аубыты. Щамилэ инайбэ адыгэхэр гохъанхэу фаехэп — гъэ-зэуат зао урыс пачыхъэм езышIылагъэм... ХъэкIэ-къуакIэу ибы рагъэзыхъажыгъэ, къулайцыз-егъэзыгъэу кыызэтхокIы-жъырэм тыфагъадэ. ТызгъэкIодыштыр къэсыгъах, тэ тызэ-рэшхыжы. Хэта тызгъэгъозэщтыр? Чэмцуер итэтху, тхъу-жъожафэм пIастэр хэтэгъапкIэ...

Пщышхожэп Пщымафэ, иныбжыкъуи пшIапэу нахъ пIуакIэ хъугъэ, ишагуи зэгъокI, бжыхъэу кыыхагъэри нэ-

хъоеп — ныбаджэр огум кыызэреплъыхэу, гъэблэ нэгоу, нэ-цIэфафэу, цыхъэшIэгъуджэу къэсыгъ.

Хъаткъоесмэ къатекIыгъэу зилъытэжыиштыгъэ Пщыма-фэ. А лъэкъуацIэм къэшIэкIыгъэ къэбархэр тхыдэ хъужы-гъэхэу цыфмэ къахэнагъэх, ау джы ежъ зэрэщыгъуазэмкIэ, лIэшIэгъу горэкIэ узэкIэIэбэжымы, ХъаткъоескIэ зэдэжъы-штыгъэх ежъ ятэ пIашъэхэр зытекIыгъэхэр. Тхъагъо хигъуа-тэу ар ыгукIэ зыдиыгыгъ, тегушыIэу кыыхэкIыштыгъэп пIоми хъушт, бэмэ злъашIэмэ, уасэу фишырэр къеIыхынэу кыыщыхъуштыгъэнкIи мэхъу. Нэбгырэ закъу зэрилогъагъэр, ыгъэныбджэгъурэ Очэпщыр ары. Мэлыл пщэр гъэжъагъэрэ пIэстэ фыжыбзэрэкIэ загъэшхэкIи, бахъсымэ гъэуцъыIы-гъэм зыдаублэм, пэкIэ Iужъу чIэгъым IэхъомбэшхомкIэ тIэкIу кыыкIаIи, ихъакIэ рилуагъ:

— Хъаткъоесмэ якъэбар зэхэпхыгъэшт... Пщыналъэхэри апылтых. Апэрэ адыгэ лIакъомэ ащыщыгъэхэу ары кыызэраIожъырэр.

— Хъатхыхэри Хъаткъохэри джыри щыIэхэба, зиус-хъан,— аужырэ гушыIэмкIэ ибысым лъытэныгъэу фишы-рэр Очэпщым кыыгъэлъэгъуагъ.

— Хъау, арэп сэ зыфасIорэр. Адыгэм ыпкъынэ, адыгэм ишIур зытекIыгъэхэр Хъаткъоесхэр арэу тхыдэмэ къаIо. Ежъхэр зы лIакъоштыгъэхэу ары, Хъатыхэр араIоштыгъэ, ахэмэ къатекIыгъэхэр Хъатымэ акъо хъугъэх, ялIыхъужыгъэ пае ХъаткъоесыкIэ яджэжыгъэх. КIэух зимыIэ щыIа, лъэп-къым хэгъошагъэ хъухи, ежъхэм ялIакъо кIодыпагъэ пIоми хъушт. Ау чылэпхъэшIур зэгорэм къэлъэгъожыын фаеба? Тэ, мары, Хъаткъоесмэ ташыщ...

Пщышхор иныбджэгъу шыгугъыгъэн фае — «орыба ащыгъум Хъаткъоесхэр зыдэкIэжыынхэ фаер» зыфэпIон горэ кыыриIонэу. Ау Пщымафэ ежъ иуцогъумэ иакъыл-амалкIэ къахэщыштыгъэми, ыкъомэ чыжъэ дэдэу уагъаплъэщты-гъэп.

— Ащыгъум ари къэтлэгъужыынкIи мэхъу,— ынэ кIосагъэмэ анахы, ыжэкIагъо нахъ къэжъыоу кыIуагъ Очэп-щым.

Пщышхор тIэкIурэ плъызэу щыси, фэдэ гушыIэхэми узгъэрэзэн икъун ахэлъэу ылъытагъ.

— Тэ лIэкъоцIынэкIэ Хъаткъоесмэ тызэрратекIыгъэр шъыпкъэн фае,— ащ фэдизэу темылункIэу кыIуагъ Пщыш-

Ащ фэдэ гушыгээр джи пшымэ бэрэ кяаюу зэхехыти, Очэпшым ынэпгэ лужухэр кыриггэллыххи, Пшышхом кылорэм рыразу дырегаштэу кышлуиггэшгыг, ау чыеу кытебэнаггэм фырикъужын ымыльэкгэу зиггэсысыг. Иныбджэгэу ынэгэ нэкгы кызырэхурэм Пшымафэ гу лгити, зыриггэкынэу рилуагг, еж хыльгэу зиггэти, унэм икгыг.

Пыщышхом иныбджэгъу рымыуагъэр, риконки кырымгъэкӀугъэр — ежыри ицыхъ зытемылгыпагъэр ары. Мазэ нахыбъ тешӀэгъэштӀап ар кызехулагъэм. Шыоу бгъоджым кыщыджэрыуи, чылэри тӀэкӀу кыплтыхьы, яшагу кыдэхъажыгъэ кӀодыеу, зыгорэ кӀэлӀпчъэшхом кытеуагъ. Пыщышхор зӀплтӀэкӀыгъ: ари сид шлагъуа, кӀэлапчъэм теоха, шагум занкӀэу дахьэх нахъ?

— Ухэта?.. Къако, къеблагъ. Зыгорэм уегъэгумэка, тян?

184

— Къэблагъ, тѣн, чэщыри къэблагъэ.

Пшымафэ ылоштым, зызэрэфишыштым ягупшысэфэ, тыгъужым ынэхэр шIункIым зэрэщыжыгухэу, ныор зэ кы-
фыдэплыежи, мэкъэнчэу Iуклоштыжыгъ. Иунэшхо кы-
зехъажым, ымышIэжэу зиплтыхъагъ, зыгорэ исыгъэу,
гушыIэ зэпыугъэр кыригъэжъэжын фаеу кышыхуи, джы-
ри зэ унэ клоцIыр зэпиллтыхъагъ, ау зи рилъэгъуагъэп.

Ары, цыфмэ хьаплацIэ кьахэхагь. Къэзгъэушоркы-хэри кьэшIэгъуай. Тызэфэдэшт аIо, ащыгъум ащ кыIкырэри ашIэрэп. Тхьэм зэфэмыдэ ышIыгъэр ежъхэм зэфэдэ ашIы-жышт. Бжыхьэм зигъо хъун фаер гъэмафэзэ къэтIыргъуа-гъэмэ, сьдэуштэу гу лъытымытагъа? Урысыер нахь кыит-пэблагъэш, зьдгъэкIушъункIи хъуни, ау кыбдэгущыIэхэ-рэп, кыодаох нахь, Тыркуер кыитхэхьэ зэпыт, ау ари унэ-шъошIы хъунэу ары, икIэджыбэ фэшIу тызэрэхъунэу тефы-зы. Адыгэм ишIур IэкIыбы хъугъэмэ шIэ? Малыкъмэ кьакIэ-ныжыгъэ горэм ятэжъ кыIожыгъагъэу еIо Мысырым пачыхьэ ихъухьэгъэгъэ Баркъокъом, итетыгъо ыгъэпытэ-нэу, адыгэ ныбжыкIэ минипшI фэдиз адыгэ чIыгум щищэ-фи раригъэщыгъагъэу. Сыда ихьисапыгъэр, адыгэ тIэкIум ащ фэдиз IахыкIэ зыхIабэм? Мысырыр Адыгэ хэгъэгу ышIынэу арыгъа? ЧылэпхьэшIур тхахи, къэнагъэр цыраум хаутагъэ фэд... Ары, ары, а нью гъэшIэгъоным ыIуагъэр джа-

рыба, «цЫраум сыхэгъошыхъанба» ылогъагъ. Фэкъолхэм пщыхэр дзогъу ашлЫгъэх, сыда кызэрэтэнэцлЫхэрэр? Ты-ахъщэп, тымылькоп... Тэри кытэдэлухэрэп, ежхэри зэдлУ-жыхэрэп. Я Алахъ, сапэ иуцон сэрэшлэри, машлОм пахъэ-ми, ыуж сиклЫнэп, тимыстпэу, тиджэнэж ыстынышъ, тэ къабзэу тыкыхэклЫжынклИ мэхъуба. Дунэешхом тыклэ-рычыгъ, жышхоу зеклорэмэ кьурэ шъхъэзакъоу тызэрадзэ.

Пщымафэ унэлутым къеджи, тлэклУ тешлэмэ, кьумгъа-ныпсырэ лэджэнырэ, ылъакъохэр атхъаклЫнэу, къахынэу рилуагъ. Унэу кьэумэзэхырэм ихъажыгъэу щысызэ, зыгорэ мэкъэнчэу кыхъагъэу кышлОшлЫгъэти, ышъхъэ кылэти, пчъэм ылъэныкъоклэ плъагъэ: ягъунэгъу шъэо лэтахъоу, зы-горэ зеплОклэ, мыгулэу егупшысэу, етлэнэ джэуап ишъыпкъэ дэдэу кызэрэтыжырэм пае ыгу рихъэу, хъапщып горэхэри загъорэ зыфищэиштыгъэр ылъэгъугъ.

— Адэ зи къаплорэп, укыхъагъэмэ, лОф горэ уилэу кы-члэклЫн,— ылуагъ Пщымафэ.

— Зи лОф силэп,— тлэклурэ къеплэи, кыложыгъ шъэ-ожъыем.

— лОф гори уимылэу, пщышхом дэжэ уихъана? — сэ-мэркъэу макъэр зэблихъуи, ишъыпкъэу еупчлЫгъ: — Пщышхо ухъу пшлОигъуа? — Кылогъэ къодыеуи егупшысагъ: «Пщэу къальфых нахъ, сыдэуштэу ухъуна?»

— Хъау, сыфаеп.

— Ыы? Адэ сыд узфаер?

— Шы сыфай... ЗеклО сырыклонэу.

— Шы, плуи? Пщы ухъумэ, шыри бгъотын ащ.

— Пщы сымыхъумэ, шы згъоты хъуштба? — натлэклэ къеплэыгъ шъэожъыер.

— О пцлэр Шъэотыкъ, арыба?

— Ары.

— Адэ ар пщышлэ хъунэп... Шъэотыкъ зеклО дэклЫгъ... Ари лыхъужыцлэ хъунэп. Ащыгъум кысалу джы: сыда пщы ухъунэу узклЫфэмыер?

— Сыфаепышъ арыба. Шы дэгъу сытесымэ, пщыми сытечынба.

— Ар тэрэз, ау шы дэгъур къэулэжын фае, кыбгу-рылуагъа — уриосэн фае.

— Адэ о къэулэжыгъа шэу узтесыр? Хъаджымосэ кы-уитыгъэба?

— Сиш Хъаджымосэ ести, езгъэгъэсагъ, етлэнэ кыси-тыжыгъ. Сэ сиш сщэфыгъэ.

Шъэотыкъ тлэклурэ гупшысэу щытыгъ.

— Сэ зэрэсщэфын силэп, тати илэп. Ины сыхъумэ, сэри сщэфышт, ау джыдэдэм сыфай.

— Ины узыхъуклэ, сэ шы дэгъу кыпфэзгъотынклэ усэ-гъэгугъэ.

— Сэ ины сэхъуфэ... — Шъэотыкъ кыло шлОигъор ри-фыхыжыгъ.— О шыхэр уилэштха? Е птырахыных, е уауклЫн.

— Арэу олуа? — зыдимышлэжэу Пщымафэ сэмэркъэ-ушъор кыштэжыгъ.— Хэта пщышхом иш тезыхыштыр, зыуклЫн зылъэклЫштыри хэта?

— Сэшла сэ... ладжи мэхъу. Лыхэр зэхэсы зыхъуклэ, ащ фэдэхэри ало.

— Ара? Хэта ащ фэдэ зылорэр?

— Лыхэр ары слуагъэба.

— Джы кызгурылуагъ, стырамышхэ е самыуклЫзэ, псынклалоу шы зэбгъэгъоты пшлОигъу. Сэ кысэхъуллэщтым уигъэгумэклЫрэп. Адэ сэ ныбджэгъу фэдэу сыкылоплы-штыгъэ.

Зыгорэ кызэрэклорэр зэхихыгъэти, Шъэотыкъ зэ къеп-лэыжыи, иклЫжыгъ.

Тэмэ зэбгырыхыгъэу, зэндэрыкъ цлЫклоу, ынэ кьэмы-щэкуагъэу иклЫжыгъэ шъэожъыем ошлэ-дэмышлэу гуфэплъ зэрэфишлЫгъэм ыгу кыгъэлаеу Пщымафэ егупшысагъ. Ара, шымклэ къелъэлУ шлОигъоти ара ауштэу кызклЫфэдэгъу-гъэр? Адэ ежэ нэлУш цлЫклуклэ кылыпллээрэ фэкъолл шы-рым кыгъэгущоштыгъэ, ащ ятэу шъхъашэмшлЫ хъужы-гъэм имылэ акъылыр мыдрэм ыгъотын ылоты. Шъэожъыехэ-ри кытегушхохэ хъугъэмэ, ащыгъум лОфхэр дэй дэдэх. Ежэ ыкхэхэми зыгорэхэр къагурыло хъугъэн фае, урысхэу тлэхъаплэ къэзышлЫгъэхэм алъэныкъоклэ закъудыи фэд, ау уиллэпкъы кыуимыпэсыжырэ тетыгъор пщы хымэм кыуетклэ сыд, ыккыб кызэрэпфигъазэу, мыдрэхэр кып-хэпыджэных... Я си Алахъ, тыпщэу тыпщэп е тылхыу-жэп... пклэгъуас ылуагъа, сэлО, а ныом?.. Ащыгъум Хъат-къоесхэр стыгъахэха, тэ джы онджэкъым теутысыккыжы.

Кьумгъанрэ лэджэнрэ ылыгъхэу унэлут пшъашъэр кы-хъагъ, плэклор лъагэм пщэу тесым ицуакъэхэр щиххи, гъон-

чэдж лъапэхэр ыуплланкIэхэзэ, лъагэу дихьыагъэх. Пщым ылъэкъо фыжышхохэр лэджэным ригъэуцохи, ытхьакIхэу ыублагъ.

Пщышхом гужьыдэгъэкIэу иIэмэ ашыщыгъ пчыхъэ лъэкъо тхьакIыныр. Мафэуи загъорэ ыгу кыдэчъаештыгъэ, пчыхъэр къэсынышъ, Кызанэ, мы унэлут пшъашъэр кы- зэрэкIощтыр. Гопэшхо щыхъуштыгъэ, ылъакъохэр кыт- хьакIыхэ зыхъукIэ, ежъ Кызани ар игуапэу загъорэ кызышIуи- гъэшIыштыгъэ. БIэ шъэбэ цIыкIухэу, непэрэзымафэм Iоф ешIэми пхъашэ мыхъухэрэр, ылъэкIапIэмэ къатыригъэIабэ шIоигъоу, ылъакъохэр кIищэикIыштыгъэх, ау мыгуIэрэми, псынкIэу ылъакъомэ псыр къапигъэчъыти, IэплъэкIэу ыта- мэ едзэкIыгъэмкIэ кылыгъэкIыжыштыгъэх, шъэбэ цIыкIоу зэкIэкIожьызэ зикIыжыкIэ, къагъэпцIагъэ фэдэу пщышхор джыри тIэкIурэ плъызуу шысыжыштыгъэ.

— Псыр нахъ чыIэIуагъэми хъуштыгъэ,— ыIуагъ Пщы- мафэ, псэу лэджэным итым ылъэхъуамбэхэр хигъаохэзэ.

— Къызэблэхъун, зиусхъан,— ышъхъэ кымыIэтэу кыIуагъ Кызанэ.

— Хъау, хъау,— къэгуIагъ Пщымафи, икIыжымэ, кы- мыгъээзжыным тещыныхъэрэм фэдэу.— Ауштми хъун ар. Лъэхъуамбэхэр дэгъоу къэлотых. Джауштэу ары, джауштэу...

Ылъэгуанджэмэ атесэу ыпашъхъэ ис пшъашъэм Iэ щифэнкIэ ышIагъэмэ, Пщымафэ ылъэхъомбэшхомэ яз пыуигъэупкIыни. Кызанэ Iэпс-лъэпс фэдэми, мыодэу, пкыы ишыгъэ уфэ-упцIэу зэкIужьэу зэхэлъ, ыпкыинэ-лынэ зэрэзэ- фэшIум хъопсагъо къешIы кIо зыхъукIи, мэIабэми, щыт къо- дыеу плъэгъуми. Ынэ упIыщIагъэми зэрэфаеу зигъэзэнэу, зэкIэми афэшIоу, зылъыIабэрэм ыIэ зыкычIильханэу кып- щэхъу. Мэфищ тешIэмэ, дэкIощт, зызгъэлIыхъужьырэ Чэ- тэгъоз кыпэблагъэ ышIынэу реты, уаси кыIыхырэп. Ары, емытми, ыхъынышъ, хэхъажышът, ари пыеу иIэмэ къахэ- хъощт. Ау хэбзэжъым теткIэ иIахыи кыыхэкIын фаеба? Апэ- рэ чэщыр... Ари ханэжъы фэдэу къаублэгъагъ, ау хэсэ IофкIэ агъэкIодыпагъэу щытэп ныIа, хэбзэ кIуачIи, хульфыгъэ лъэкIи зимыIэжъы пщыхэр арых ар чIэзыдзыжыгъэхэр.

— Джы тIэкIу кыдэлэбай, къэлотых лъэкIапIэхэр... умы- щын шъыу, кыоцэкъэщтых пшIошIа мыхэр!.. Мары унагъо уихъашт ори.

— Тхъауегъэпсэу, зиусхъан, Тхъэр разэ кыпфэхъу.

— Ащ ирэээныгъэ джырэп кызытшIэщтыр, ар джыри чыжъэ хъазыр, о уирэээныгъэ ары зэзгъашIэмэ сшIоигъор.

— Сэ сыпфэраз, зиусхъан, егъэшIэрэ псапэ кысфэ- пшIагъ.

— Адэ, ори псапэ пшIэн плъэкIышът,— Кызанэ иIоф ыухыгъагъ, ау чIыпIэ имыкIэу щытыгъ. Унэр шIункIышъо кызыэрэхъугъэзи, пшъашъэм ыIупшIэхэр тэным фэдэу плъы- жьыбзэхэу пщышхом ылъэгъуштыгъэх, ынэгу машIоу кыкIыхырэри зэхишIэщтыгъэ, ыпкъ псыгъо хъыбый цIыкIоу узэремынэгугъэ къарыукIэ зыкъээзгъэпкыештыри къенэ- къокъужыштыгъэ. Ежъ пщышхори кIочIэ гъэтIылыгъэкIэ кызыэкIэблэрэ пхъэмашIом ехъышчырыгъ. «ЫшIэрэба мыщ апэрэ чэщымкIэ седзон сызэрэфитыр? ТIэкIу зигъэпкые- щтми, ар бзылъфыгъэ хабз, хъазынагъэба моу джыдэдэм Iэрылъхъэ зыкысфишIыгъэмэ!.. Гуащэри ытыщы щыI. Сыда шъуIуа цIыфым зыфэе тIэкIур мырэу кьинкIэ кызыкIыфидэ- кIырэр? КIо, сыд щышIышът джы мы джэнэт бзыу цIыкIур сэ сIорэм къедэлумэ, ежъыри тхъэжыныеба, мы дунаишхом ащ нахъ щыхъурэба, тэ титIо тызэдатхъэмэ, хэта ар зэгъош- тыри?..» — Мы лъэкъо тхьакIэпсым игуапэу ешъон Iаджи пщы шагум чэрэгъоу дэт: о пщышхом ылъакъохэр мафэ къэс уагъэтхьакIы...

— Ары, зиусхъан.

— Зиусхъаныр зыфаер фапшIэмэ, о псапэ кыпфашIа- гъэу плъытэн фае. Апэрэ чэщымкIэ пщы хабзэу щыIэм ушыгъуазэба?

Кызанэ ышъхъэ джыри нахъ лъхъанчэу риуфэхыгъ. Ыпкыинэ-лынэ зэрэпсаоу къэутэбжагъэу, укIытэм кыыхэкIэу чIым пхырызыштым фэдагъ, пщышхом кызыфилорэр зэхи- хыгъэу щытыгъэми, ежъ ащ фэдэ зыфыхыжъэу ныбжыи егуп- шысагъэпти, кызыэредаохэрэр афишIэщт-афимышIэщтыр арэп кьин эзгъэлъэгъуштыгъэр, ятэ нахыи нахыжъым ащ фэдэхэр кызыэрэриIохэрэр ары нахъ.

— Пщышхом ипIэ фэпшIыжъымэ, ари орыкIэ псапэ... Зиусхъаныр пкIышъо кынынэсымэ, егъашIэм пщыгъупшэжъы- щтэп. Хульфыгъэр зытэIабэкIэ, бзылъфыгъэм ибзэджэ хэкIы... Моу къэкIуатэба шъыу!.. — КъызэкIэплъыхагъэу, пщы- шхор Iаби, Кызанэ ыIэлджанэ ыфызызэ кызыфикъудынгъ.

Лъышхом игопэгъу плъыр-стыр бзэджэ Кызанэ зэхишIагъ, ышъхъэ кыIэти, ынитIу фыжъэу шIункIым кызыэрэхэ-

жыуыкырэр ыльэгугъ, хьэкIэ-кьокIагъ горэм рихьылIагъэу кышчыхъуэ, кIигъэпцIынкIэу кьэкууагъ:

— СытIупщ!.. СымытIупщымэ, Тхьэ сэлэ зыслIэжынкIэ!..— Куозэ, Кызанэ джэнэ Iэгъуапэм сэжые псыгъор кырихыгъ.

— Зетельхъ, хьитIумэ агу кыкIыгъ,— зыдимышIэжъэу, дэштэ-дауу кыыхэкууыгъ пщышхори.— Зетельхъ!..— ымакъэ зэрэлъшым кыкIигъэштэжыгъэу, зэхэпх кьодыеу джыри кыIуагъ. Хьылъэу хэхьапщыкIи, плъыр-стырыгъэр ошIэ-дэмышIэу псынклэу шъхьарыужыгъэу кыпигъэхъожыгъ: — Бзэджэ-надж!.. УдэсымыгъэкIон слэми, сэры фитыр. Неущ тырку сатыушIэр кьыдэхьащтышъ, тэу уестын. Хэта о уауж кыихьащтыри?

Пщышхом ыпкъ кызэхэожыгъэу, аужырэ гушылэхэр кымыухызэ, пчъэр кыIуаутырэм фэдэу псынклэу кыIуахыгъ, ащ лыпытэу илъэс тIокIырэ тфырэ ыныбжынкIэу кIэлэ лъэлъагъ пчъэшъхьалум кьэбэкъуагъ. Ар Чэтэгъоз арыгъэ. Ащ фэдиз хьазырэу ыуж итэу кыихьагъэри пщышхом ышIэжыгъ — ибайколмэ ащыцэу анахъ ицыхъэшIэгъоу Орзэдж.

— Унэм икIыри, кьэлапчъэм дэжъ кышчысаж,— ыIуагъ Чэтэгъоз, Кызанэ зыфигъази.— Сэ бэрэ мыщ сыкытитыштэп.

Кызанэ гъызэ зекIыжым, Пщымафэ зыкышIэжыгъэу ибайкол рIуагъ:

— Остыгъэр кыыхэгъан, мыхъуми лIы губжыгъэм ынэгутыкIэплъэн.

Орзэдж остыгъэр кыыхигъэнагъ. Чэтэгъоз ынэгу рэхьагъ.

— Пщышхом иунэ моуштэу узибанэкIэ, кызэрэппэгъокIыштхэри пшIэн фае, лIэхъупхъ. Унашъо щыпшIынэу сиунэ укыихьагъа?

— Пщымаф...

— Зиусхъан! Зиусхъан Iо!

— Пщымаф, сцIэ дэгъоу ошIэ, сцIэ кьезымылорэр сэрыкIэ зиусхъанэп, лIыхэми ахэслъыгъэрэп.

— КъыосIон зыфаслорэм сыфитба, Тхьэм кыисипэсыгъэ чылэм удэсэгъэсымэ?

— Тхьэм кыуипэсыгъэми, пфэIыгъыгъэп. Сыдэуштэу зиусхъан кыосIошта, ори пшъхъэ пфэмыIыгъыжъэу, узыIыгъыни уимыIэжъэу укъэнагъэмэ?

— Орзэдж, сыд мыщ кьэбгъаIохэрэр, сэ сIэ тесэмыгъаIэу, кызэшIоут!

— Пщымаф, хьэ шъэфрытхъо фэдэу сакIыб кьыдэуцорэм сэ сыфызэплъэкIырэп. Зыкыгъэсысмэ, ащ кьехъулIэщтыр ешIэ.

— Ащыгъум сэри сыбгъэщынагъэу оIощтын, ы?

— Сэ сымышынэрэмэ, ар сэрыкIэ екъу.

— Ары Iолъ... КъэтIыс кыуаслорэп, щысын хьакIэ фэдэу сыоплъырэпышъ. Тэрэзэу кьэбарым сыщыгъуазэмэ, малыкыжыгъэмэ уакыкIэныгъ сшIошI.

— Чыжъащэу умылабэу, Iоф благъэр зэшIотэгъэх. Мо пшъашъэу узтебэнагъэр зыщыгъэгъупш, уигухэлъ шIой кьыбдэхъугъагъэмэ, мы чIыпIалъэм уисынэщтыгъэ.

Пщышхор джыри кызэкIанэу фежъагъ. Чэтэгъоз зыкIи щышынэщтыгъэп, кIочIэшхуагъэти, ицыхъэ зытелъыжыгъэ, ау фэкъолIым гушылэпэр ылыгъэу, ащ кыпкырыкIыгъэ IофкIэ Iашэр кырихынэу фэягъэп, зэзэонхэу хъуштыми, ежъыр ащ ипэублэн фаер.

— Орзэдж, сыдэу жабгъоу кьэбгъэгущылэрэ мыр, ы? СIэ тесэмыгъаI мы чэмцуе хэкIым!

— Зиусхъан,— Чэтэгъоз ыкIыб кыкытокIыгъ байколыр,— сэщынэкIэ арэп, ау зыфэтымыIо кыыхэкIын ыльэкIышт. Пщышхом иунэ зы фэкъолI кIэлэжъ щезуагъэхэу кьэбар ахахэмэ, ар кызэрэпкIыгъэми кIэупчIэных, Iо лые цIыфмэ кьахэхъан, ауштми рэхьатыгъо Адыгъ чIыгум илъыжъэп.

— Орзэдж,— зыфигъэзагъ ащ Чэтэгъоз,— зэгорэм орырэ сэрырэ ныбджэгъу хьалэлэу тызэфыштыгъ, тпсэ зэфэдгъэтIылын тлъэкIынэу, джы тызгъэпыштыгъэм уфэхьакъу. Сыда мыщ хьэ шъыпкъэ узфехъулагъэр?

— Хьэ гъолъыпIэу сфишылгъэр ары. Лъэккыым пкъэоу кIэтым псынжымы зыфыхэсыдзэн.

— БэшIагъэу псынжым хэлым сыд пае зыфыхэудзэжышт? Быгъу щэрэбым фэдэу загъэпщыгъэ нахъ, пща мохэр? Лыгъэ ябгъотылIэнэп, гъозэ гушылэ акIэрыпхынэп. Тхьэм тыкызэхышIыкIын, бэрэ аригъэкъудыжынкIэп.

КызэхэкIырэри ымышIэу, зэкIэм губжыр кIэкIыжыгъ Пщымафэ, рэхьат шъыпкъэуи Чэтэгъоз ынэгу кIэплъагъ, ежъыри зэкIэ адыгэхэри хэкIыпIэнчъэ-кIодыпIэм зэритхэм егупшысэ зыхъукIэ, амалынчъагъэу зэхышIэщтыгъэр джы-

ри кышхъарыуагъ: «Сыда мыр зыкбогушхукIырэр? Сабый рахыжъэмэ, былымхэр афымэ, къатырехыжы, сылI еlошъ, мэмэ ащэчые, иlашэрэ ишыжърэ нэмыкI гугъу иlэп, мыра адыгэхэр кыызкьонэщтхэр? Сэ кызэрэстекуорэм рэкъэи, унэлут пшъашър къатырихыжыгъ аlонышъ, орэд физэхалъхъашт, джары идаушыр. «Шъузэкъоуцу, зэрэлъэкъэу зы нэбгырэ фэдэу зызэдэшъуlэти, шъуичlыгу шъуфэбан» ыlоу, сэ орэд аусыгъэу сшlэрэп. Зэкъо банэр цlэрыlо зышlыгъэ адыгэ хъакlэщыр анахъ гъэпцlакlо хъужыгъэ... Хъэмэ агу кыикlыгъ! О цыфмэ ацlэкlэ укъысэдао, тydэ шыlэха адэ ахэр, сыда моклэ кыызкlэмыщагъэхэр? Чэмахъо зэрэчылэу тызэдыдэкlышт пlуагъэкlи, ар анахъ макlэр арышъ, пфэгъэдэллоштхэп, джауштэу щыт адыгэр. Джэгум kлошт, хъэдагъэм kлошт, ау хэгъэгу lофымкlэ — ежырэп, зыцlи ымышlэрэм щэгугъы. Сэрымэ шъузымыгъэхъурэр, сэри сышъушыщ, сэри сыадыг, кызгурыжъугъаlу, зыфашъулорэм сыкъэкlошт, сыбэнэшт, сыззошт...»

— Псынжъым сыхищытlагъэу, еtlани кыисэдэожы,— игупшысэмэ апыгъэщагъэу кыlуагъ Пщымафэ.— Зи ори пфэшlэн шыlэп.

— Шъо, пщыхэм, тышъушымыгугъыжы зыхъукlэ, еtlанэ гугъапlэ хъуцтыр къэнэфэшт. Ныбжыкlэхэми къагурыlошт ар.

— Шъугъоумаф. Шъыпкъэр пlопэщтмэ, ситахътэ зэспэсын шъухэслъагъорэп. Унэлутыри уиlахъмаф, сыкълытыбэнэжырэп.

— Ар птесхыгъ, нахъ шlутыны кыисфэпшыгъэп.

Чэтэгъоз унэр кызебгынэм, байколыр игъусэу Пщымафэ икlыгъ, дэкlуатэ кышlомышlынэу, тlэкlу ыуж зыкълыригъэнагъ.

Кызанэ чэу kлыбы зишlыгъэу, Чэтэгъоз ишы kлэрытыгъ. Щагум изэфэдитlу Чэтэгъоз ымыкlузэ, къакъыр kлыбым шы горэ кыкълэуlэти, кълэпчъэм елъагъ, шыпшъэм зытыриуфагъэу, lы пlонкlэ цlыкlушъу, зыгори тесыгъ. Пщымафи Орзэджи унэм кыикlыгъэхагъэх, урамым исэмэгубгъу зишlэу шым кыызтырелуантlэм. Тесым зыкълузэнкlыжыгъэти, Пщымафэ ар шъэожые фэдэу кышыхъугъ. Чэтэгъоз гумэкlыгъахэп, Кызанэ шыплlэм дигъэтlысхы, ежыри шэсыжы, рэхъатэу lукlыжыгъ.

— Цырау,— кыlуагъ Пщымафэ, шэу шlункlым хэкlодагъэм рэхъатэу лъыплъэзэ.— Ныо бетэмал...

— Сид пlорэр, зиусхъан? — къекlолlагъ Орзэдж.

— Орзэдж, сиш зытыгъугъэр хэтын пlорэ?

— Зэгъэшlэнба, зиусхъан. Уфаемэ, джыдэдэми сылъежъэн.

— Шыр арэп lофыр, зытыгъугъэр ары. Шъэотыкъ ошlа?

— Бгъэныбджэгъурэ цlыкlур арыба? Кыхъэгъагъэба уадэжъ.

— Шы фаеу кълэлогъагъ. Шы кыисэт еlо.

— Ара? Адэ хэта шы фэмыер?

— Кълэбгурыlорэп кыызфасlорэр. Сыдигъу ар зыдэкlыжыгъэр?

— Къумгъаныпсыр кызыпфахыр ары сшlошl. Зэрэдэкlыжырэп слъэгъугъэ.

— Ащ ыуж тlэкlу шlагъэу Чэтэгъоз кълэсыгъ.

— Сэри ащ унэм сыкълыдихагъэба. Щагур зэгъокlы хъугъэти...

— Адэ джарыба сэри сlорэр. Чэтэгъоз зыгорэм макъэ ригъэлугъ. Ар кълэгъэкlуагъэр ары шыри зытыгъугъэр. Чэтэгъоз иш урамым тетызэ, сэ сиш енэцlыгъ.

— Уанэр тесхыжын сlозэ, адрэр кълэдэхагъэти, сэри унэм сыкълыдихагъ. Сэ силажъ.

— Пщышхом ицlыфхэр етыгъожъхэ зыхъукlэ, зилэжъэ шъыпкъэр кълэшlэгъошlоп, Орзэдж. Непэ кълэотыгъоных, неущ птырахын, еtlанэ птырахыгъэмкlэ кълэобэныжыных. Пщыгъо мыухыжъ хъурэп, ау тыгъуакlохэр ара джы зичэзыу кълэсыгъэхэр?.. Цыраум тыхэт, цlыраум...

*Черкесъ ууклыныр — ар хэтыкли цытхъугъ...
Черкес цыф лъэпкъым уезао зыхъуклэ,
черкес нэбгырэ нэпчъ зао епшыллэн фæе...*

Лашынэ игуклаемэ ащыщ

I

Мыщ фэдэ заом гъэр хэтырэн, зэхэдзи шашырэн: лы-хъуа, лыжъа, ныуа, пшъэшъэ кычыгыбакла, сабыа,— апэ кыифэрэр зэолмэ ауку. Нэмык шлыклэ имылэуи къащэхъу, о умыукуырэр орклэ хъадэгъузехъ.

Мыщ фэдэу, пцэшъуащэр зыщышъуеу, сэшхор зыщылы-дэу, лъыр кыпычъэу пчыпыджыныр зыщалэтырэм, хъыеу, сысэу, чъэу е пшэу плъэгъурэм уеощт, зэклэ псэ зыпытэу кыппэкклэфагъэр зыуухклэ, иклэрыклэу дунаим ышъохэр тлэклэ-тлэклэу зэхэпшыклэху хъужыщт, утлысынышъ, плэмэ лашэр афызэу, уигъусэ уклакломэ анэгу уклэплъэнклэ емыкоу, ори унэ кыкклэмыгъаплэхэу, уахътэ горэ иклыщт. Анахъ кыныщтри: ууклыгъэмэ якуо макъ е хъадэгъушъэми нахъ зэхапшэу, угу ыгъэтхытхэу, мэфабэрэ пшымыгъупшэжъэу, джэгъуанэклэ кызэрэплуплъэжыгъэхэр, е, хъадэгъур нэфэ шъыпкъэу ышъхъагъ кызэрехъагъэр зелъэгъум, зыфэмыщылэжъэу ыжэпкъ кызэрэклэзыгъэр, ынэгу шъхъаф шъыпкъэ хъугъэу, клыфыбзэу, ыпкъ тхыоу, къэгущылэн ымылгэ-кырэми, ынитлу кызэрэлъаорэр, ылэхэр кызэридзыхэрэр...

Заом шауклых, зыгори щамыуклэу ар уухын плъэклыщтыгъэмэ, ащыгъум сыд пае зэзэоньеха; ащ уесэжы. Уезгъэсэжырэр — о умыукулхэмэ, уауклыщт, джаушътэу пшлошъ мэхъу, джарын фæе «шъыпкъэр» зыдэщылэр, сыда плэмэ адрэ къаорэ пстэур: къэралыгъо лэфышхо зэрэзепхъэрэр, уи Тхъэ, уилъэпкъ, уипачъыхъэ апае узэрэзаорэр, джы умызаомэ зэрэмыхъуштыр пцэгъупшэжыых, къэпшлэжыынхэуи, сыд фэдизр ар кыуауагъэкли, лъыми зэхэшлыкми ахахъэхэрэн. Ау заом хабзэу хэлъмэ елолэнчъэу урагъэуцуаллэ: ууклын-хэм дауш зэрэпылбыр, лыгъи, лэпылэсэныгъэшхуи, акъыл

ини зэрищыклагъэхэр, аужыпкъэм непи неуши цлэрыло уазэрэщыхъуштыр — джахэр арых пщамыгъэгъупшэхэрэр.

Заор, ууклынхэр — члыгур зэражъорэм, гъучлыр зэрафытэрэм, орэд зэраусрэм, шай зэрешъохэрэм афэдэкъабз, ау нахъ щынагъу, ухэклэдэн ылъэклыщт, джары нылэп зэрэте-кырэр. Зыфэзаорэр зы нэбгыри ышлэрэн, зыкыуухъумэ-жыын зэрэфæем нэмыкыклэ, дзэпащэмэ къаорэр: ежъхэми ашъхъагъ итмэ къарауагъэр ары нылэп, ау ахэми ежъхэр зылэ илхъэу, ежъхэм анахъ лъэшхэм ар къарауагъ. Аушътэу улъыклуатэмэ, зэклэми ашъхъагъ итыжыым унэсыщт, ау ар зэрыгъуазэрэмрэ дзэклэклэ кызэрэрыклоу, ыпсэ ишхончыпэ пылгъэу мафэ къэс къезыхъаклырэр зэгупшысэрэмрэ зэрэзэ-фэбгъэдэн гори къэбгъотыщтэп.

Мыр члыгу дэгъу, хымрэ Урысые хэгъэгумрэ азфагу илъ, цлыфэу щыпсэухэрэм динэу алыгыри, яхабзэхэри, ящылэклэ-псэукли урысмэ зыкли адиштэрэн. Зыпарыкли узфэмыдэ гъу-нэгъум сыдэушътэу удэпсэушъта? Ащ шлыклэ гори имылэу цытэпштын, ау акъылынчъэ бзаджэр нахъышлум лъыхъу-рэн, ежъ ыгу кыытелъэдагъэр ары гупшысэнычъэу зэрыгъуа-зэрэр. Гъунэгъушлу ямылэу адыгэмэ къагурылоштыгъэ, хэклэплэ къагъотыштыгъэп, ау зэремыклуштыгъэр, фæе шъы-пкъэхэкли, шлуклэ къазэрэдэмыпсэуштыгъэр ашлэшъы хъугъэу, динклэ зыпэблэгъэ лэклэб хэгъэгухэр агъэблагъэштыгъэх. Ялэпкъи маклэ, ячлыгуи, Урысыем елъытыгъэмэ, зи ары-хэп, ежъ цлыфхэр, хэхъо ин зылэ лъэпкъмэ зэрэзэдаштагъэм-клэ, уахътэм бэклэ ыуж кынагъэх. Тхыапша ахэмэ афэдэу дунаим щыгъупшэжыгъэ фэдэу псэурэр? Урысыер хэгъэгу-клэчлэшхоу щылэмэ ащыщ, къэклошты илъэсхэми джаушътэу цытышты, мыдрэхэр гъэохъуалэх, хым урагъэклуаллэрэн, иным ылъапэ неущ зыдигъэзэщтыр хэт ышлэра, кын лые къапэкли, хымэ хэгъэгухэр джэгъогъу къафашых.

Джащ фэдэ гор, сыд илушыгъэу е итхъагъэпцлыгъэу гушылэхэр зэпаблагъэхэми, дзэклэклэхэр къезыфыжъагъэхэр зэгупшысагъэхэр. Уемыхъырэхъышэнэу, агъэзаохэрэми, арагъэукулхэрэми афэгумэклэху, Тхъэм ишлэ зыхэлъ, ащ зыг-ригъэгущхогъэхэ лэф ин зэрахъэу ахэмэ ашлэшъы мэхъу е ашлэшъы хъоу къащэхъу. «Лъэпкъ псаур лъэпсэклэды ашлэ» зылохэрэр щылэх, ау ащ фэдэ горэ зыщамылогъэ зао хъугъа? Ахэмэ яакъыл чыжъэу плъэрэн, дунаир зезыхъэрэ клуачлэхэр къагурылохэрэн, ащ фэдэр Тхъэ шъыпкъэми ыпашъхъэ

зиуцоклэ, «унэшлу кысшыгъаф, кысэт» ело, кыгурылорэп Тхэм нэбгырэ пэпчэ лахэ зэрэфимышлырэр, лэжпапклэр ыгощэу е хьатыр ышлэу ошгогум зэрэтемысыр. Ащ аритын фаеу ылгытагъэр кьаритыгъах — члыгур, ошгогур, цлыфыр псэу зезыхьэрэр. Етланэ тэ ахэр тлэ кырильхьажыгъэх.

Заом хэтыр нахьыбэ зэрэууклыщтыр ары зэгупшысэрэр, ууклхэ кьэс, о укьэнэжы, зэклэ узэзаорэр зыуухклэ, заори уухыгъэ, арыш псаоу укьэнэжыгъ. Ащ кьыдэклошт даушыр, лэнатлэр, мылькур — а пстэури зэоуж лофых, миллион пчъагъэу аууклыгъэмэ ацлэхэр зыми тарихьым хитхэхэрэп, язгъэууклыгъэхэр ары, цлыфыр ууклынымклэ анахь кьулай, тхьагъэпцлыгъэ, анахь шыклэ гъэшлэгъон кыхэзыхыгъэр ары акьылышхорэ лэпылэсэныгъэ инрэ хэлхэу илэсмэ кьахэнэжырэр.

Узфимытэу, узфиты ашыгъэ заклэу заор зэхэлъ.

II

Омакэхэр нахь лэсагъэхэ фэдэу офицерым кышчы-хьугъ. Ылэ сэмэгоу улагъэр, лэгуапэр дицай, ыпхыгъ, кьызэфэхыгъэ мыжъобгым дэплъысэ, ыпкыинэ-лынэ члыплэ-члыплэу кьызэрэхэузыкырэр зэхишлагъ. Ычлэгъклэ уехын плээклыщтэп, ышхьагъклэ, кьызэфэхыгъэм удэклоежыын закьор ары хэклыплэу илэр. Мыр чылэ инэп, аштэгъахэмэ, кьэмыуцухэу игъусэхэр ыпэклэ лыклотэщтых, ежэ зихьадэ амыгъотыжыгъэмэ ахалытэныш, янэ-ятэмэ тхыль афагъэ-хьышт: лыхьужьэу заозэ фэхыгъэ.

Зэхэугуфыкыгъэу гухэлъ гъэнэфагъэ офицерым ышлыгъэу шытыгъэп. Иакьыл зыщэом, блэклыгъэ уахьтэмрэ джы кьызшынэхъажыгъэмрэ зызэпэуцожьхэм, хэти псэ зыпытым зэришлыщтгъэу, ыпкь шыщэу кьэузыгъэм лылэбагъ, сакъэу ыбгъухэмкли зиплхьагъ, етланэ бгы зандэм дэплъыгъ. Емынэм ыхьын мыжъомэ ыгу афэплэу яплыгъ. Такьикь заулэкли зыкышлэжыгъап, цлыф уклэ заоу зыхэтыгъэр ыгуи кьэклыжыгъ. Ау ар лупклэу икьэшлэжы кыхэмыуцожьысэ, бгы зандэу кьызэфэхыгъэм джыри дэплъыгъ: мыжъо закл, инасыпыш, зэщизэп, Тхьэр лэпылэгъу кыфэхьумэ, зыгорэуштэу дэпшыежыын. Емынэм ыхьын мыжъу, илэс мэхъуш, есэн ылэклырэл: зэ шхьэи, зэ ины, плуаклэ, лужъу, хьурай, пэчэчан, кымафэм чьылэ, гъэмафэм стыры,

кьушхьэмэ угу фэшлоу уинэплэгъу уагъэдзырэл. Мыжъор цлыфым ренэу кьенэкьокъу, узэрэмахэр зыдыуегъэшлэжы.

Бгы занд. Ащ щэхурэ кьуаплэ шылэп, ычлэгъклэ охыплэ, бгычлэр псым зыщэуаллэрэр плээгъурэл, клэклэу зекъо-щыш, мыжъо клоцлэ зешлы, псэу кьэлъагъорэм мыжъо тэкъо зырызхэр цэклэ чан шынагъохэмклэ кьыдэплъыех, цлыфым зыкли емыпхыгъэ фэдэу, шлуцлэрымэр атырихэу, нэгъоджа-гъэклэ ушхьафыгъэх.

Офицерым бгым дэпшыеу фежъагъ, тлэклу тешлагъэу дэхэклаеу лыклотогъэ кышлэшлэу зэплээклыгъ, ау лэбэкъу закъо нахьыбэ ышлыгъагъэп. Джыри тлэклурэ дэпшыгъ, иакьыл шыомэ, зыкышлэжыымэ, кьырыузэ, ашхьагъырэ мыжъо цаклэм ылэ зыщытырилхьаным, а мыжъо дэдэм зыгорэм ылэ кьызэрэдэлэбаерэр ылээгъугъ, лэхьуамбэхэм зыгори кьадэжыууклыгъ. Ащ ыналэ зыкытыридзагъэр кыгу-рымыуапэу, зэрэфэлэклэу джыри лэбагъэ, зыкьудый, мыжъом шхьапырыплыгъ, ащ лыпытэуи ылээгъугъэр ышлэ-жыгъ. Дышгъэ пшгъэхэу зэпытхыгъэу кьащыр зыпылбыр черкесым ылэхьуамбэмэ ерагъэу кьадитхьыжы, пытэу ылэ-мычлэ члыкьузэгъ, етланэ зыкырыуи, ыналэу зыдэгъэзагъэмклэ зыригъэукурэхыгъ.

III

Кьыклэлыклогъэ сыхьат зытлум офицерым зэ нэмылэми зыкышлэжыпагъэп. лэбэлабэзэ зынэсыгъэ чэу ныкьоиклы-клым шхьарыпшыгъ. Ылэхэри, ынэгуи, идзэклэцлэ шыгыни лызаклэхэу, хьэклэ-кьоклэ улагъэр мэзым икууплэ зэрекълужьэу, ыпсэу кьэзыбгынэ зышлэомынгъом ыфыштыгъэ. Загъорэ, щэхурэ амал зыфимыгъотыжэу, хьэлэкъуипллы зишлыти, ынатлэклэ е ынэгущьоклэ мыжъом егъэкъугъэу, лыыр кьы-цинэзэ, лэнтэгъумэ затыригъаклэзэ цуахьощтыгъэ. Мэпшы-ми ышлэщтыгъэп, зыдэпшырэми егупшысэщтыгъэп, джары кьаклэщыштыгъэр ынитлу — зи зымылээгъужьырэ ынитлоу, фэдиз кьыным ымыушлоркыгъэхэу, зэхэшлыклэ гори кьаклэ-мышчыжэу загъорэ кьызэклхыщтыгъэмэ.

Лэгуцым дэпшыи, пчъэм шхьэклэ етлыргугъ. Кьы-фэнэжыгъэ клэцлэ тлэклумклэ, джыри лыкьуатэ шлоигъоу, ылэ джабгъу ыдыгъ. Унэ клэцлым зэхэплыкклэу ищэгъэ

хьугъэ Iэхъуамбэмэ дышъэ пшъэхъу цыкIур къащыр зэрэпышлагъэу къящэкIыгъагъ.

Мэфэ ренэм машIо зэрымшIыхъэгъэ хьакум ынэIу фэгъзагъэу Гошэунае шысыгъ. ЫкъуитIу чэщ-мэфищ хьугъэ къызамгъээжыгъэр, нахьыжъым ишъузрэ сабыишымрэ къушъхъэм чыжьэу хэс чылэм зэрашагъэхэу къэтых. Еж пчэдыжъ къэс мэпщэрыхъэ, щэджагъом егъэстырыжъы, пчы-хъэми мэпщэрыхъэ. Пчэдыжъ къамылыбжъэм из къалмыкъ-щай ришъугъ, ащ ыуж зы Iульхы Iуфагъэп, апэрэ шхончэо макъэр къызIум, зыдэщытыгъэм щетIысэхыгъ, джащ щегъэ-жъагъэу шыс, къэтэджыгъэп, зигъэсысыгъэп.

Пчэр игъэсэгъапэу шытыгъэпти, чэтым ежъ-ежырэу къыIуищэкIыгъ, пчээшъхьаIум къытеуцуи къэпцIэугъ. Го-шэунае зэплэкIыгъ. «ГъэшIэгъоны джы нэс укъызэрэхэ-тыгъэр, бэшхыжъ»,— ыIуагъ ыгукIэ. Чэтыур джыри къэ-пцIэугъ, нахъ лъэшыIоу, ымакъэ пхъэшэгъэ тIэкIуи къыхиль-хъэу, зыгорэкIэ къедао фэдэу. ЕтIанэ къызэплэкIыжыгъэ, къызэрихъагъэм нахъ псынIэу икIыжыгъ.

Гошэунае зэплэкIыжыгъэп, пчэуу къыIухъажьырэм ицIыргъ мэкъэ макIэ зэхихи, хьакупчэу ынэIу зэрэфэгъэ-загъэу тIысыжыгъэ.

ЩэIу макъэ къызIуми, Гошэунае къызэплэкIыгъэп. ТIэкIу шлагъэу джыри егупшысагъ: сэ къэслъфыгъэп а къэ-щэIугъэр, лIыпкъ зиуцагъэхэм къыщегъэжъагъэу щэIухэуи гыргъэхэуи зэхэсхыгъэп, чыыхэ зыхъукIи зыфэсакъыжъых, къахильхъэгъэ шэныр Тхьэшхоми къадеухъумэ. ЦыфышIоп, ылъакъом атетэу кыхъагъэп е егъэзыгъэ хьугъэу къыра-хъагъэп. ПчээшъхьаIум терэмылъ, зэриложьыгъ, джыри ымылэгъурэм гупшысэкIи занкIэу зыфигъэзэным фэмыеу. Е ергъаз, е кьерэхъап.

Сыхъат фэдизрэ Гошэунае къызэмыплэкIэу шысыгъ.

Офицерым тIэкIу зигъэпсэфыгъэу, кIочIэ тIэкIуи ышIы-жыгъэу, ынапIэхэр къыIэтыгъэх, пчыхъэпэ мзэхэм кыххэ-щырэ нэфынэ-нэгъыф IэпакIэр инэплэгъу къыридагъ. ШункIы къызэрэхъурэм къыгъэщынагъэу, джа фыжъ тIэкIум ынэ тыригъэдыкъагъэу еплъызэ, къинмыгъуаекIэ пчэ-шъхьаIум ыбгъ шъхьарихыгъ, ылэхэр ыбгъачIэ шыуфагъэхэу, зэхимышIэжъхэрэми, ахэмэ затыригъаекIэмэ, щазымэ лъэгу цакIэхэмкIэ лъэгущым еIункIызэ, унэм ипшыхъагъ. Джа фыжъ IэпакIэр ары ылъэгъущтыгъэр, ау цыфымэр, цыфым

ипсэупIэ мэу шызекIо хабзэр зэхимшIагъ, ар зыщыщми, ежъ зэрехъулIэщтми ягупшысэщтыгъэп, зи мыхъун къемыхъу-лIэжыщтэу е сьд къехъулагъэми, ар тэрэзыщтэу къышIо-шIызэ, ышъхъэ етIэ джэхашъом тырильхъагъ.

Унэ кIочIыр шIункIым зэлъештэфэ Гошэунае зыкъыгъэ-сысыгъэп, къызэплэкIыгъэп. «Къысфэгъэгъу, си Тхьэ,— зэ-риложьыгъэ,— сфэмышIэщтымкIэ семыгъэз, сыгу къызэ-риIорэм тетэу сыгъэпсэу...» Къэтэджи, джэхашъом телъым екIолIагъ. Ыкъомэ къагъээжъмэ, ебэкъонхэу хъушт. Iугъэ-кIотыгъэн фае, ыIуи, ылэкIхэр ыубытхи, пчээшъхьаIум Iуилъэшъугъ, хьакум ыбгъу ышIыгъ. Зытыриуфи, ылэгущыо ынатIэ рихъылIи, жъы къызэрищэрэм кIэдэлукIызэ, хымэ цыфым ипкIэнтIамэ, пкъынэ-лынэу машIом зэлъиштагъэм ижъэрымэ дыхэтэу къыкIэуагъ. «Тхьэ закъор ары джы къып-фитыр, зэхэошIыкIымэ,— ыIуагъ ыгукIэ,— джащ гукIэгъу къыпфишIымэ, мафэ къыуитыжъынкIи мэхъу, етIанэ хъурэм теплъын. Ащ ынэшIу къыпщыфэмэ, тэ тшIэщтыри къы-тиIон... ШIукIэ сиунэ къэбгъотыгъэп... Къысфэгъэгъу, си Тхьэ закъу... Сипчэу къызыIуохым, ибгъэсэжыгъэп, хэт гуша къыпкIэлъыкIощтыр?»

Пчэр зэрэлухыгъэу, хьакум ыбгъукIэ щылъым кIэры-сэу нэф къэшъыгъ. Чыыагъэп, Тхьэм елъэлущтыгъэ: «Я си Тхьэ, псаоу къэбгъэнэщтми, ыпсэ хэпхыщтми, сизакъоу мыщ сыкъылъэхэмын, сибын шымыщым ыпсэ е ихъадэ сиунэ сисэу нэ бзаджэкIэ сытемыгъаплъ, сыгу къысиIорэм тетэу сызекIомэ, адыгъ емыкIу къэсхын».

IV

Тэшъао, Гошэунае ыкъо нахьыжъ, ышнахъыкIэу Чэтао игъусэу, ибын чылэ чыжьэм нагъэси, гуIэм хэтхэу къежъэ-жыгъэх, ау урысыдзэр якъуаджэ дэбэнэгъахэу къэсыжы-гъэх. «Уинэплэгъу симыгъэкI!» — джауштэу ышнахъыкIэ къыфигъэпыти, бырсырыр нахъ зыщыжъотым Тэшъао зы-ригъэхъыгъ. Сыхъат горэм зэкIыгъугъэх, етIанэ зэшIокIоды-гъэх, зэлъыплэгъынхэм яIоф тетыгъэп. Тэшъао ыплIэIу шымкIэ къытепкIэхэи, зэрмыры хьугъэу раутыгъ. Ынэгущы лъыр къечъэхэу, ежъ псэнчэу ушъорэкIыгъэу, мыжъо чэум зэпы-рыгъэIыгъэу телъыти, зи къыпылтыжыгъэп, джауштэу мэ-захэ къэхъугъ. ЗыкъызешIэжъым, чэу лъапсэ зишIи, зы

тІэкІурэ шысыгъ. Псы нэпкъ мычыжъэм ехи, псы ешъуагъ, ынэгу лъы зэпцІыгъэр тыритхъакІыкІыгъ. Чылэ урамым зы-техъэм, ышІэжыгъэп: унэ зыпІэумытыр урамына, унэ дэ-тыжыгъэп, зэкІэ акъутагъ, агъэстыгъ. Яжъэ, шІомыкІ, псэ-ольэ ныкъостхэр... Чэухэми ашъхъасыгъэхэп.

Къызэрэнэхъажъэу, Тэпшъао ыгу къэкІыгъ Чэтао, аш-лъыпытэу яни ыгу къыридзагъ. ГъэшІэгъоныр, лым шыщ, псэм шыщ фэдэу апэрэмкІэ зехишІагъэхэп, лыузым е иакъыл зэрэщыогъагъэми паеп ателэтыкІыгъэ фэдэу зыкІагупшыса-гъэри, зэрэукІэу къызхэзыжыгъэм ифэмэ-бжыэм джыри тетыгъэн фае. Джы нахъ рэхъатэу ягупшысагъ, ыгу афэу-зэуи къэштэуІугъ. Апэу зызфигъэзэщтыр ымышІэу, ышна-хыкІэ лъыхъоу фежъагъ. Хъадэ ыпэ къифагъэп, урысмэ яехэр, фыкъуагъэ къахэкІыгъэмэ, аштэжыгъэх, адыгэхэм егъашІэми ар дэдэр яхабз, ау зэон ылъэкІынэу чылэм зи къы-дэнэжыгъагъэп пІоми хъушт, мэзым екІужыгъагъэх, джа-ры зэо шыпкъэр къызщарашІылІэщтри. Ултыхъоныр къы-ны, чылэр къушъхъэ лъэпэ лъэгуанэм исыгъэми, унэхэр чы-жъэу зэпІудзыгъэхэу, лъэгуанэм къушъхъэм зызэрэдигъазэу, зыр нахъ лъхъанчэу, адрэр кІэим еуцохыщтым фэдэу, къочІэ-бгычІэмэ ахэгощагъэхэу шытыгъэх. Джы ахэмэ ачІыпІэкІэ яжъэ, стафэ, шІомыкІ, мыжъо дэпкъ зэщыутыгъэхэр, чыг-ныкъостхэр, чыг хэтэ зэхэупкІэтагъэхэр...

Нэфшъагъор хъазырэу къэблэгъагъэу, Тэпшъао ышна-хыкІэ къыгъотыжыгъ. Чэтао ыпсэ хэтыжъ къодыагъ, псы нэпкъым пэблагъэу мыжъо такъом хэлыгъ. Къызызэпрегъа-зэм, ыбгъи, ыпшъи, ыІэ джабгъуи лъэу атегъухъагъэр ылъэ-гъугъ. Нэгъыфэу лыдрэ мыжъохэми лъы гъоткІо инхэр аты-рилъэгъуагъэх. Мыжъомэ къахигъотагъ урыс зэолІ паІуи, офицер паІу, зэриложыгъ, ар укІыгъэ хъугъэу, ихъадэ зы-щыщмэ аштэжыгъэмэ, сид пае паІом лъымышъугъэха?

ЫшнахыкІэ иуІагъэмэ изакъоу зэрафыримыкъуштыр Тэпшъао къышІагъ. Тянэ псаумэ, егупшысагъ, титІо зыгорэ етпэсын. Яунэ чылэ гъунэм шытыгъ, зэманым къушъхъэм къекІотэхыгъэ мыжъошхохэм агъэбылгыштыгъэ, ахэмэ атет чыгыжъхэри мэзышхоу зэхэкІотрэм иублапІэхэу къып-щыхъунхэ ылъэкІыштыгъэ. Унэм къимыкІынэу зыфигъэпы-тэгъэгъэ яни, унэри зи къащымышІыгъэу псаунхэу ахэр арын фае къыщызгъэхъуштыгъэхэр.

Фэсакъыпзэ къыІэти, ыбгъэ кІэкъузагъэу ышнахыкІэ Тэпшъао къырихыжъагъ.

Чэщ реным Гоцъэунае офицерым ышъхъагъ итыгъ. Зэ-закъу пчъэ Іухыгъэм ылъэныкъокІэ зэрэплъагъэр. «Сэрэп, сибыни шыщэп къыІузыхыгъэр, къеблагъ есІуагъэп, хъакІэуи сежагъэп. Мары чэтыури къыхъажырэп, пчъэм къыІохъэ, унэм къеплээшъ, мэпцІэу нахъ къыхъэрэп. Цыф афэдэ унэм ихъэмэ, зэІэбэкІышъ, пчъэр къырегъэсэжъы... Укыхъан плъэкІыгъэмэ, пчъэри ибгъэсэжъын плъэкІыштыгъэ, Іорэ-хыгъ. Цыф ухэкІыгъэщтын, ау сыгу пфэгъурэп... къысфэ-гъэгъу, си Тхъэ. Сыгу пфэплъырэп... ПсыгъуаткІо къыпІуз-гъафэмэ, аш лъыпытэу укъэтэджыжыщткІи, сыІабэу къам-лыбжъэр къыпфэсштэщтэп. Тыдэ шыІэх силъфыгъэхэр? УкІакІо узышІыгъэ бзэджэ-наджэмэ адэжъ сид пае умыпшэ-жыгъ? БэшІагъэн фае уихъадэгъу къызыулэжыгъэр, ау сэ сыфитэп».

Гоцъэунае ынэпс къечъагъ, ау гъын зэрэфимытыр ышІэ-щтыгъэ. «Мы сапашъхъэ илър опсауфэ, сэ къэслъфыгъэхэ-ми хъадэгъур къафитэп. Армырэу сырзэщтэп».

Зиукъошыгъэу Тэпшъао пчъаблэм къыздэуцом, янэ пчъэр къыфыІуихыгъэу къышІошІыгъ, еІанэ, нэфшъэгъо пасэм ишІункІышъоу унэм итым Гоцъэунае хишІыкІыгъ.

— Ора, Тэпшъау? — гупшысэмэ джыри къахэмыужы-гъэкІэ арымэ шІэ, зыпкъ итыщэу, ыкъо ымышІэжыгъэ фэ-дэу, Гоцъэунае къыІуагъ, еІанэ, ыІаплІ илър ылъэгъугъэ-ми, къыпигъэхъожыгъ:

— Адэ оры, Чэтау?

Тэпшъао пІэкІорым екІоІагъ, фэсакъызэ Чэтао тыригъэ-гъуальхыи, янэ зыкъыфигъэзагъ:

— Тян, иуІагъэхэр тхъакІыгъэхэу, пхыгъэн фае. Лъыбэ кІэкІыгъэщт. ЫпэрапшІэу сэ зысэгъэтхъакІ.

Гоцъэунае къэгумэкІыгъ, Іэжъ-лъэжъэу зигъазэзэ, лэджэ-нымрэ къумгъанымрэ къыхъынхэу ежъагъ, еІанэ къыгъэзэ-жъи, ыкъо нахыкІэ къыкІэрыхъагъ, ылэгущо ынатІэ ты-рилъхыи, теуфагъэу тІэкІурэ ижыкъащэ кІэдэІукІи, чэфын-чъэу зыкъыузэнкІыжыгъ.

Хъакум кІэрылър Тэпшъао ылъэгъунэу игъо ифагъ, ау зи ыІуагъэп. Янэ зыгорэ къыІоным шыгугъэу, ежэнэу тыриу-бытагъ. Тэпшъао зызырегъэтхъакІым, Гоцъэунае ежъ ылэ-хэри ытхъакІыгъэх, хъакум пхъэ гъугъэ машІо ришІыхыи, хъэ-дэн къабзэхэр, уц Іэзэгъухэр, шыфэхэр къыштагъэх. Тэпшъао

ышнахыкIэ ытIэкIыгъ, янэ кыритыгъэ псы фабэмкIэ хъэдэныр ыгъэуцIынзэ, улагъэхэр ыукъэбзыхи, уцхэр зыщэфэхэм, ыпхыжыгъэх. ТIэкIурэ плъызэу шъхъарыти, Тэпшъао ышнахыкIэ ынэIу фэгъэзагъэу пIэкIорым кIэрытIыхыагъ.

— Мыщ сьд икъэкIуакI? — офицерым еплъызэ, тIэкIу зытешIэм Тэпшъао янэ кьеупчIыгъ.

— Кыпшыхъагъ,— кыIуагъ Гоцъунае.

Тыгъэу кыушъхъэмэ ашъхъагъ къэхъугъэм унэ кIоцIыр кыизэлъыгъэнэфыгъ. Тэпшъао тэджи, офицерым екIоллагъ.

— Тыгъуасэ мыр зэ-тIо синэплъэгъу кырирдагъ, тян. Зы купрэ сешагъ, ыIэ сэмэгъу тезгъэфагъэуи кысщыхъугъагъ. Пхъашэу зэуагъэ.

— Зэо мыгъо Тхъэм афешI... Зыгорэ сыупщэрыхъан.

Янэ ыгу ихъыкIырэр Тэпшъао кыгурыIощтыгъэ. Урысым ришIэщтыр ышIэрэп. «Адэ сэ сьд есшIэщт?»

Гоцъунае пхъэ зэпыупкIыгъэ IаплI кыххыгъ, пхъэ заулэ хъакум пилъхыи, хъакупчъэр фишIыжыгъ.

— Джыри псы гъэстырыгъэн фае,— ыIуагъ Тэпшъао, хъакум ыбгъукIэ щылъ урысым еплъызэ.

Гоцъунае ыкъомэ апаплъэзэ ышIыгъэгъэ шыпсыр зэрыт шыуаныр рихи, рикIутыгъ. Имышэбзагъэу, янэ псынклэшэу мэлэбэу Тэпшъао кысщыхъугъ. Кыизегъэзэжъым, зыфэгъэзагъэри къэшIэгъуаеу, ежъ зэгъижыкIэрэм фэдэу, кыIуагъ:

— Хэта мы пчъэр кызгъэсагъэр? Чэтыр кыххажыкIэрэп... Псэ зыпыт псэушъхъэ мы чылэм кыдэнагъа шъуIуа? Хэта шыпс хъазынэр зыфискIутыгъэр?

Тэпшъао псы кыххыгъ. Хъакъу-шыкIумэ, шыуанмэ хъульфыгъэхэр аригъалэхэу ихэбзагъэпти, янэ кыизэрэфимыдэщтыр ешIэми, шыуан нэкIым псыр ригъахъуи, хъакум тыригъэуцагъ.

Осэпсым ыгъэшэлIэгъэ яжъэм, джыри мыкIосэжыгъэ машIохэу, чIыпIэ-чIыпIэу чылэм шыстырэмэ амэхэр пчэдыжъыпэ жъы макIэм пчъэ Iухыгъэм кыырилъэсагъэх. Тэпшъао ышнахыкIэ зытырищэягъ, хъэдэн цIынэкIэ ынатIэ, ынэ-кIушъхъэмэ къатырикIэгъэ пкIантIэр ылъэкIыгъ. Унэм икIы шIоигъоу зэ ыгу кырирдагъ, шымыIэжъ чылэм зыщиплъыхъанэу, етIанэ ыгу къэкIыжыгъ ишъхъэгъусэрэ сабийхэмрэ чылэ чыжъэм зэрэнигъэсыгъэхэм игугъу янэ зэрэфимышIыгъэр. Шъыпкэ, ежъ ныр къэупчIэн фэягъ.

Гоцъунае хъакум ынэIу зэрэфэгъэзагъэу кыIуагъ:

— Нысэмрэ сабийхэмрэ Тхъэм гукIэгъу къафишIыгъ. Тэ хъакъэу ттелъыр сшIэрэп нахъ...

Тэпшъао псым ежэщтыгъэ.

— Сыда узпэсыр? — ыIуагъ Гоцъунае.— Псыр къэстырыгъ. Модрэ пIэкIорыр къэгъэхъазыр. Джэхашъом телъыщта мыр? ЕпшIэфыщтыр ошIэ... умышIэрэм кыкIэупчI. Сэ сьтелэбэщтэп.

V

Урысым уIэгъищ телъыгъ. Тэпшъао хэукъуагъэп, шэу фитIупшыгъэр офицерым ыIэ сэмэгъу, кыупшъхъэм емыгуаоу, пхырыкIыгъ, кIакор ыгупэкIэ къащым ехыщырэу бзагъэ, шъолъыр кIыхъэкIэ ыбгъэгъу хэулагъэх, аужырэ цэгитIумэ азыфагуи куукIаеу хэпыджагъэх. НатIэм кыххэлэбэу ышъхъэбгъу тезыутыгъэр къэшIэгъуай. «Уинасын кыххыгъ,— зэриIожыгъ,— тятэ улагъэхэмкIэ Iэзагъэ, сышъэо Iэтахъозэ, санахыжыгъи, зэрэIазэрэр кыысигъэлъэгъуштыгъэ, ежъ шъо кышъокIодылагъ, джы мары ащ ышIэщтыгъэр о Iэзэгъу пфэхъушт».

Улагъэхэр ыгъэкъабзэхэ, шыфэхэр афишIи, зепхыхэм, Гоцъунае кыIуагъ:

— Мыр, кIын ыхъуми, хъужышт, бэри щылъыштэп.

Тэпшъао ышнахыкIэ ылъэныкъокIэ плъагъэ.

— СикIалэ гуцэ кIын ылъэгъушт...— кыIуагъ Гоцъунае.

Чэтауи урысри шIункIы къэхъуфэ чыыагъэх. Апэу Чэтао ымакъэ къэлугъ, шэIу мэкъэ хыльэр ыIажэрэм фэдэу, ыкIоцIыкIэ къэгырызгъ. Гоцъунае зыкыпхъотагъ. «ЩэIу, сишъау, угу жъы дэгъэкI!» — риIо шIоигъоу зытыриуIубагъ. Ыкъо хыльэу жъы кыизэрищэрэм диштэу, зыдимышIэжъэу зэрэщысэу зыдигъэсысэ, Чэтао шъэожыкIэу зыщэтым ишIыкIагъэхэр ыгу къэкIыжыгъэх. Ощх къешхыми, кIымафэу ос къесыми, унэм изагъэщтыгъэп, мыжъом фэдэу, Iэпкъ-лъэпкъ пытэу, мыиныщэу, нэгъушIо зэпытэу, узи гукъауи ымышIэу къэтэджыгъ. ЦIыфышIу хъунэу шыгугъыштыгъэх, IахылыкIи, благъэкIи, ныбджэгъу-шъэогъукIи хъалэлэу...

Урысыр шъхъафитэу шэIуштыгъэ. Тэпшъао ащ кIэрысыгъ. Джауштэу нэбгыритIумэ ашъхъарытхэу, анэгухэр альэкIэхэу, аIупшIакIэмэ хъэдэн цIынэр ащафэу, Iэолъаохэмэ,

лые зэрашлэжыным тешыныхьэхэу, чэщ мычье рахыгъ. Пчэдыжым тлурэ рэхьатыгъэ. Щэджагъомэ адэжь Чэтао ынаплэхэр кыилэтыгъэх, зи кымылоу сыхьат фэдизрэ шъхьангъупчэмклэ плъэу щылтыгъ. Янэ кыизеплтым, кыизэрымшлэжырэ Гощэунае кыгурылаугъ. Урысыр, ынэгү кыфыбзэу, рэхьатыгъэу чыештыгъэ.

Ынаплэхэр кыридыжыжы, заулэрэ щылтыгъэу, Чэтао янэ джыри кеплтыгъ. Урысыр римыгъэлъэгъу шлоигъоу, ар зыдэщылъ лъэныкъор ыгъэбылэу, Гощэунае плэклорым клэрыцуагъ.

— Нахьыжыр тыдэ шы! — Гупклэу кылаугъ Чэтао.

— Марыба! — кэгулаугъ Гощэунае. — А Тэпшэу!..

— Сыд, нахьык! — кыяклэлаугъ Тэпшэа. — Зыкэ-пшлэжыгъэмэ юфэл.

Чэтао зыгорэм нэплэгъуклэ кыклэупчлэу шъхьангъупчэмклэ плэагъэ. Тэпшэауи а лъэныкъом зэплэм, урысым иклакоу, лъыр хигыкыклэу ылуи, псым хилуантлэ, лъэгуц клэпсэм ридзэкыгъагъэр ылтэгъугъ. Етланэ янэ еплтыгъ. Гощэунае зи ымылоу гуклэтыгъ. Чэтао офицерыр ылтэгъугъ. Ышъхьэ лъэгэклаеу кэилэтыгъэу шъхьантэм телътыи, зэрэлоплэу ышлэжыгъ, ау кызхигъэщыгъэл.

— Ащыгъум... хьаклэ уил, нахьыжъ, — джауцтэу кылуи, ынэхэр ыупышлэжыгъэх. Тлэклэу тешлэ, ыгуклэ зэрэхьатыжым, зыримыгъэзыжэу, ежъ-ежырэу зэклэ кьехуллагъэр ынэгү кыклэуцожыгъ.

VI

Тэпшэаорэ ежыррэ зэзэгъыгъэх, урысмэ зыкъарагъэлъэгъунышъ, яунэ пэчыжэ зашлынэу. Янэ чылэм афидэклыгъэл, «шъуятэ ихьадэ зыдэлтым пэчыжэ зышлын слъэклыцтэп» ылуи. Къальежыгъэ заулэмэ урыс офицер ныбжыклар апэ итыгъ, шъозэбэным хэтым фэдэу, къауклынэуи емынэгугеу, тхэжэу зеухъэ. Ащ лыплъэзэ, Тэпшэауи шлоклэдыгъ, етланэ чыгъ кьогъу зишыгъэу, Тэпшэауи, мыжъомэ закы-хилэтыкы, офицерым зэреуагъэр ылтэгъугъ. Ылэ сэмэгү тыригъэфэгъэшт, шомлаклэ фэмылыгъыжэу кырыугъэти, шэу клэбгъулыгъэм офицерыр кьэфэхэ, тлэклэу зыдилгъэшъуи, мыжъошхом ыкьогъу хъугъэ. Нэбгыришэу ащ кыгъугъэр Тэпшэауи лъежыгъэх, ежъ, зытыришыхьэрэри ымы-

шлэу, офицер улагъэр кыгъотынэу рихъухьагъ. Мыжъошхомэ закыуигъэбылтыхьэзэ, шым кызыщэфэхыгъэшттым нэсыгъ. Мыжъо кьогъу зишыгъэу, офицерым лэ улагъэр ыпхын имурадэу, лэгуапэм кырихыштыгъэ. Зилтыхыи, Чэтао зандэу зыкыилэтыгъ, лъэбэкъу зытфых нахьыбэ азфагу илыгъэл. Офицерыр кыдэплтыагъ. «Сэ силэгъу, — шы-нэгъо чыплэ имыт фэдэу, рэхьатэу егупшысагъ, — ыпаклы ыжаклы ыгупсырэп, тыгъэм ыжэгъэ хьамцлэи цэпкыжыым фэдэу мэлъух. Сыда мыр зезыфэрэр? Сынэгү лаеу кылытэ-гъугъэн фае, ыжэ кылузыгъ».

— Одевай, — урысыбзэклэ рилуи, адыгабзэклэ пигъэхъожыгъ. — Зэоныр амыухэу, улагъэр апхырэп, мощ фэдэ улагъ нэмылуи.

Чэтао лэ джабгъумклэ ятэ кыклэныгъэ урыс шхонклэ-клар ылыгъыгъ. Офицерым, инэплэгъу Чэтао кытыри-мышэу, лэгуапэм ылэ рилъхьажыгъ, цыкылу-цыкылоу ылэ джабгъу гумбырылэм тырилъхьагъ.

«Улагъэ зытелтым сыдэуштэу сеошта? — егупшысагъ Чэтао. — Сыдэуи жьажэу лабэра».

Офицерыр лыагъэу зыгъэгумэклын е зыгъэштэн фэдэ горэми егупшысэщтыгъэл. Ихьадэгъу кьэсыгъэуи ышъхьэ кыхьагъэл. Черкесэу ыпашъхьэ кытэджагъэм ынэгү апэрэмклэ уишхышттым фэдэу кышчыхъугъ, ау ар зэгорэм ылтэгъунэу зажэщтыгъэр арын фае — ылтэгъумэ шлоигъуагъэр, ау псынклэу кызэлэклэжыгъ, ынэпэ сурэт зыпкъ зэритэу, ынэхэм къаклэщыщтыгъэ зыгорэм зэрегупшысэрэр. «Тыдэ шылэха тиэхэр, амакэхэр чыжэклаеу кышцэлух... Сыда мыщ ихьысапыр, шхонклэклэ кыилэтырэп».

Джы кызэрэщынэрэр зэхилэу, игъо имыфэжыным тешыныхьэу, ылэу кьэтхыуагъэмклэ шхонклэклэ кырипхьоти, офицерыр Чэтао еуагъ, омакэм дыхэтэу ыжэ дырилэнтлэ-клэу кьэкуагъ. Чэтао клэбгъулыгъ, ылэ сэмэгү, лэнтэгъум шэрэч горэклэ нахъ лъагъэу, шэр пхырыкыгъ. Офицерыр джыри кьао шлоигъуагъ, ау шэр ыухыгъэу кычлэклэыгъ. Чэтао ишхонклэклэ офицерым тырищэагъ. Офицерыр кьэтэджыгъ, зэклэм ынэгү зэхэуагъэу, кьэупсыгъугъэу, кыфыбзэ кьэхъугъ. Ылэхуамбэхэр кьэклэзэзыгъэхэу, иклаклоу ыпшъа-плэклэ кыгълати, ыбгъэ дэлэбэжыгъ, дышгъэ пшъэхъум пы-шлагъэу къащ цыкылу кыдихи, ебэуи дилъхьажыгъ.

— Стреляй,— ылауагъ, ымакы нахъ рэхьаты хьугъэ фэдэу Чэтао кышыхьугъ.

Чэтао ышлэщтыгъэ урысмэ къащым къырагъэкIырэр, я Тхьэ итамыгъэ папкIэу къырахьакIэу ылытэщтыгъэ.

— Ащ ишIуагъэ джы кыокIыжыщтэп,— риIуагъ офицерым, губжэу фыриIагъэр къащым тырильхажьызэ. Ихьадэгъу къэсыгъэшъ, и Тхьэ ыгу къэкIыжыгъ, сэ сыфэукIыгъэмэ, Ащ игуапэщтыгъэ, сыфэукIыгъэпышъ, кыфигъэгъунэу елъэIугъэщт.

Чэтао ишхонкIэки дигъэзыий уагъэ.

— Джы тызэфэд,— ылауагъ, шхонкIэкIыр чIидзи, ылэуIагъэ ригъэлъэгъузэ.— Уисэшхо кых.

Ыгу кыызэрэтелъагъэм тетэу зекIуагъэ нахъ, Чэтао ышIэрэм егупшысагъэу щытыгъэп. Сыда къащым зыкIигъэ-губжыгъэр? Ащ кыкхонэжынынэу щэгугъымэ шIэ мыр? Къэгъэгубжыгъэн фае, кысэззожышъунэуи сицыхъэ телъэп.

Джауштэу, ышIэрэми емыгупшысэ фэдэу, псынкIэу зидзи, сэшхуапэмкIэ офицерым икIако ыбгъэгъу щызэIибзыкIыгъ.

— Къэзау! — джыри текууагъ Чэтао. Сэшхо гъэзэнымкIэ Iээ дэдэу щытыгъ, арынкIи хъун щынэныр ыгу кызкIимы-хъэщтыгъэр. Офицерыр, джыри зыкымышIэжыпагъэу, ыбгъэ етхъожыгъ, исэшхо жьым щиутхыпкIи, къыщэигъ. Чэтао джыри зидзыгъ, ыгъэплъэхъоу, зытIо-зыщэ исэшхо ыгъази, апэрэ огъумкIэ шъолбырэу хищыгъэр зэпибзыкIыжъэу, сэшхуапэмкIэ кIакор ыбгъапэ щызэгъуигъэзыгъ. Офицерым кыгурылогъэщт Чэтао исэшхо къулайцыз шъыпкъэ зэрехъулIэрэр. Ежъ зыфагъэсэгъэ шIыкIэ гори пигъохын ымылъэкIэу, черкесыр ыпашъхъэ къыщэджэгъу. Зэрэамалынчъэми, шхонкIэкIымкIэ кызэремыуагъэми къагъэгубжыжыгъэу зигъэпкъыагъ. Мары джыри зыкыдзынэу зеухъа-зыры. ЗэкIэм икIакоу кызэIибзыкIыгъэм черкесыр гуфалъэу кызэрэплбырэм гу лъытагъ. Ылэ сэмэгукIэ ыбгъэ зытелэбэжым, дышъэ пшъэхъоу къащыр зыпышIагъэр кыIэ-кIэфагъ. «Къащыр ары мыр зыфаер! — ыгу кыильэдагъ.— Сыбгъэ кыхэпыджэн ылъэкIыщтзэ, кIакор кыбзагъ, къащыр зыдэщылъым дэжъ. Дышъэм енэцIыгъ».

Чэтао кызкIырыуи, къэпкIагъ. Сэшхоу зэшIуахэдзагъэ-хэр зэщыкIукIхи, алэдакхэр зэрагъэкъугъэхэу, Iэшъэ кIуа-чIэкIэ тIэкIурэ зэнэкъокъугъэх, етIанэ Чэтао Iэ уIагъэмкIэ

къатхъуи, дышъэ пшъэхъур офицерым ыпшъэ ритхъыгъ. Iэ уIагъэу кыызэрэтхъуагъэр лъэшэу къэузыгъэн фае, Чэтао ынэгъу Iае кыызэрэхъугъэр офицерым ылъэгъугъ, ылэ джаб-гъуи кыызэрэмэхагъэр зэхышIагъэ, ар кызфигъэфеди, исэшхо псынкIэу кызэкIихыи, зэкIэкIожыгъо римыгъафэу ипыи хэпыджагъ, джыри зэ лъыожыгъ. Сэшхуапэр куоу зэрэхы-гъэхъагъэр кышIагъ, ау Чэтао ышъэ икIыгъэм фэдэу тIэкIурэ къеззожыгъ, джыри зэ кыгуIэнэуи игъо ифагъ. Къэззожынын ымылъэкIэу зызэхэфэм, офицерым, ыгу къэмэкIагъэу, ынэхэр къэуткIопкIыгъэх, кIыбкIэ зэхафэзэ, амалынчъэу чыжъэу зэрэфэхрэр кышIагъ.

VII

— Тэпшъау,— ылауагъ Чэтао,— скIоцI естыкIы... Арэп кыуасIо сшIоигъор. Сыгу къеорэр сшIэрэп... Тяни ори сыгу кышъуфэгъу... Сыда силажъэр? СыукIын фэягъэми сшIэрэп, ау укIыфаоу сеошъугъэп. И Тхьэ ынэшIу кышъыфагъ... Сэ Тхьэр нэ джагъокIэ кыстеплъагъ. Угу кысэмыгъабгъ, нахъыжъ...

Чэтао Iэ сэмэгумкIэ къэIабэ шIоигъоу, IэмычIэ зэкIэлбыр кызэкIихыгъ. Тэпшъао зылъэIабэм, ышнахъыкIэ изы-Iэхъуамбэ къещэкIыгъэу, ыцыпэхэр ылэгъу илъхэу, дышъэ пшъэхъу псыгъо цIыкIу IэпакIэм телэбагъ. Зыфэдэри, Чэтао кыызэрэлэкIэхъагъэри кыгурымылоу, ау зыгорэм кыгъэцы-хагъэу, дышъэ блэр цIыкIур янэ кымылъэгъузэ ыштагъ.

— KIэлэ дах,— кыIуагъ джыри Чэтао, офицерым ылъэ-ныкъокIэ плъэзэ,— ыпакIи ыжакIи дышъэм фэд.

— Тянэ кыытажэу исызэ, ежъ-ежбырэу къипшыхъагъ.

— УIагъэ зытелъым сыдэуштэу сезоныа, сэ сыпсау-таоу...— Чэтао загъорэ шъхъарихрэм фэдэу къэгъушIэщтыгъэ.— ЕтIанэ сэри сыкызыеулэм, зэфэдэ тыхъугъ. СичIыгу сытетэу... сыплъэмэ, тиунэ слъэгъуштэу, сыдэуштэу сыкыу-кIына? Дышъэ пшъэхъу дахэр... Пшъэхъум пышIагъэу я Тхьэ кыздырахъакIы... Тхьэ уиIэп... къэзау, сIуагъэ!..

Гоцъунае ыкъо екIолIагъ, ынэгъу ылъэкIыгъ. «Я си Тхьэ, джаурыр сиунэ илъэу сынэпс къэсымыгъакIо сшIоигъу, гукIэгъу кысфэшI!» — ыгукIэ Тхьэм елъэIуштыгъэ, ыкъо нахъыкIэ ыитIоу машIом ыстырэмэ шъабэу Iэ ащифэзэ.

* * *

КыкIэлъыкIогъэ мафэм, зэ нэмыIэми зыкъымышIэ-
жъэу, Чэтао ыпсэ хэкIыгъ. Ихьадашъхъэ дэхагъэ, ошъогу
къабзэм нэмыкI ныбжьи ымылъэгъугъэм фэдэу, гукъэончъэ
нэгъу рэхъат гоIоу щылъыгъ. Тэпшъао ежъ-ежъырэу ышна-
хъыкIэ ыгъэпскIыжыгъ. Бэныр ытIи, хъадэр кIэкIо шIуцIэм
кIоцIищыхъи, курэжъыекIэ дищыгъ. Янэрэ ежъыррэ анэмыкI
цIыф чылэм дэсыжъыгъэп.

VIII

А мэфэ дэдэм офицерым зыкъышIэжыгъ.

Чэтао зэрымылъыжъ унэм Гоцэунае къыхъажыщты-
гъэп. Щынагъо щымылэжъэу ылъытэу, щагум щыпщэрыхъэ-
щтыгъэ. Ашхыщтыр Тэпшъао къыритын зыхъукIэ, улагъэу
щылъым нахъ къекIуштыри шъхъафэу ышIыщтыгъэти,
«мыри шъушхы» ыIозэ, джауштыр къыригъашIэщтыгъэ ари
зэрэщымыгъупшэрэр. Мэфэ зытIушрэ Тэпшъао офицерыр,
шъхъантэм кыкIаIэмэ, ышъхъэ къыдиIэтызэ ыгъэшхагъ.
ЕтIанэ пIэгум кытIысхъэу ыублагъ. Джащ фэдэ уахътэ го-
рэм урысым дышъэ пшъэхъу псыгъом къащ цIыкIур пышIа-
гъэу, ыцпытIу зэригъэубытыжы шIоигъо фэдэу, зэпплъы-
хъэу Тэпшъао ылъэгъугъ. ЕтIанэ ыгу къэкIыжыгъ Чэтао
къыфищэижыгъэ пшъэхъу IэкIэпэ цIыкIур, ау зи ыIуагъэп.
Гоцэунае гу чыжъэкIэ кышIэгъахэм ежъыми гуцафэ фишIы-
щтыгъэ. Ащ анахъэу езгъэгупшысагъэри ышнахъыкIэ аужы-
рэ гушыIэхэу къыриIожыгъэхэр арых.

Офицерыр шIэхэу ылъакъо теуцожыгъ. Ышъхъэ кIэ-
пхагъэри ыIэ зэрэпхыгъэри ящанэу зызблехъухэм — ыбгъэ
улагъэ ащ фэдизэу ыгъэгумэкIыщтыгъэп — ищыгъын зэкIэ
зыщилъэжыгъ. КыIон ымышIэу тIэкIурэ щысыгъ. Тэпшъао
зыкъыфэпагъ, иIашэхэри кызпилъхъагъэх.

— НекIо, уежъэжынынэ игъоу олътэзмэ, узгъэкIотэ-
жъын.

Унэм кыкIыгъэхэу, Гоцэунае къэджагъ:

— А кIал!.. Адэ сыкъызлъыогъаджэ, зи къэмыIоу уежъагъ.

Тэпшъао кыгъэзэжыгъ, хъэдэн къэбзэ зэкIоцIыщыхъа-
гъэ янэ кыфищэигъ.

— Зыдашъушт, гъогу шъутехъэ.

— Сэ шIэхэу къэзгъэзэжыщт, тян.

— Зыдашт.

Ышъхъэ кымылэтэу, зимыплъыхъэу офицерыр щы-
мылэжъ урамым рыкIоштыгъэ. Псыхъо къэзгъэзэгъум пэмы-
чыжъэу мыжъошхоу щызэхэлъмэ занэхсэм, къэуцугъ. Тэп-
шъао зэ къеплъи, мыжъомэ афиузэнкIыгъ. ТIэкIу шIагъэу
палорэ сэшхорэ ыIыгъэхэу, шхонкIэкIыр Iумбырылъэм риль-
хъажызэ кыгъэзэжыгъ.

Мы чIыплэр ары Тэпшъао ышнахъыкIэ кызщигъоты-
жыгъэр, ау зи ыIуагъэп, урысым кыIоштым ежэщтыгъэ.
Зыгорэ зэраложын фае, егупшысэщтыгъэ офицерри, е жъыр,
е мы черкесым зыгорэ кыIон фае. Гу тыришIыхъи, Тэпшъао
занкIэу къеплъыгъ.

— ТIэкIу тыгушыIэ сшIоигъуагъ.

Тэпшъао зэхимыхыгъэ фэдагъ. Дунаир зэрэкъабзэр
шIогъэшIэгъонэу, игуапэу зиплъыхъэщтыгъэ, ау мыщ щы-
зэхихыщтыгъэ макъэхэр кызэрэмыIужьхэрэм гомыIугъэ
горэ зэхыригъашIэщтыгъэ. Ылъэгъурэ пстэури инэIуасэми,
ымышIэрэ чIыплэ итым фэд. Ащ пIощтри пшIэщтыри цы-
хъэшIэгъуджэ ешIы. Офицерым зи иIоф хэлъыжыгъэп, гу-
егъуи гуфэплъи фыриIэп, дэкIуатэ, зэсэгъэ хабзэмкIэ, емы-
гупшысэжъэу, жъы кызэрищэрэм зэрэмыгупшысэу, иунэ
икIыжыгъэм дэкIуатэ.

— О угушыIэ пшIоигъу, сэ мы дунай дахэр зыдэхъы-
щтым сегупшысэ... СшIэрэп сэ о мыщ уиIофэу хэлъыр,
ущыпсэун плъэкIынэп. О, слъэгъурэм, къушъхъэмэ уякIурэп,
уяплъы зыхъукIэ бгъэшIагъохэрэп, уяхъуапсэрэп... ПсэупIэ
пфэхъуштыгъэ мыр... ПсэупIэ ашIыщтыр аукъэбзы, пкIантIэ
кышIахы, о лъыр щыогъачъэ.

Тэпшъао гъогу гъомылэр зыкIоцIыль хъэдэныр офице-
рым фищэигъ, иджыбэ иIэбэжыи, дышъэ пшъэхъу IэпакIэри
кырихыгъ.

— Мыр уибгъэрышIэ хэгъэхъожъ. СшынахъыкIэ оры
зыIэкIэкIодагъэр. Сэри усыукIынэу сыкъыоогъагъ. Уинасып
кыттекIуагъ. Тимыхъамелэ пшхыгъэ, типсынэпсы уешъуагъ,
тянэ ынэгъу укIэплъагъ... Гъоумаф ослъожышъуштыгъэп, пшъхъэ
зэрэпхыжышъу.

— СыукIынэу сыфэягъэп, мы пшъэхъур кызIэкIэсэт-
хъыжым, псаугъ. Заоба, хэти ыпсэ къеухъумэжы... Сы-

шъуукIын шъуфитыгъ, хэта къэзышIэштыгъэри.— Ымакъэ къэкIэззыгъэу, зы тIэкIурэ офицерым зиIэжагъ.— Ощ фэдэ шынахъыжъ згъотынэу сшIагъэмэ...

— Сэ шынахъыкIэу сиIагъэр ныбжьи згъотыжъыштэп. Зы унэ къыбдилыгъ, ыпсэ хэмыкIызэ укъышIэжыгъагъ. Ыгу къыпфэплъэу дунаим ехыжыгъэп.

— Ибэны сыкIэрыхъагъэмэ, къысфигъэгъунэу селъэуни.

— Быслъымэн къэхалъэм джаур дэдгъахъэу тихабзэп.

— Заор тыухмэ, шъуззэгъэлъэгъун сыфита?

— Мы заор ныбжьи аухыштэп. Орырэ сэрырэ тизао тыухыгъэу Тхъэм къычIегъэкI.

Офицерыр ежъэжыгъ. Изакоу къызэнэм, такъикъ заулэ нахъ темышIэу игупшысэмэ, игузэхашIэмэ зызэбла-хъоу фежъагъ. Ыныбжь илъэс тIокIым итыгъ ныIэп. Янэ-ятэхэми, къэралыгъошхоу хэбзэунэшъо пытэхэм арэпсэоу ылытэщтыгъэми яхъатыркIэ ыгурэ изэхэшIыкIырэ апкъы-рыхъагъэм щэч хильхъаным джыри есэнэу игъо ифагъэп. ИакъылкIэ зэхэугуфыкIыгъэу къыгурымыIощтыгъэми, ежъыркIэ, ежъыр закъоу шымытэуи, мытэрэз горэ къехъулIэу къышыхъоу фежъагъ. Зи ыгъэмысэщтыгъэп, мытэрэзыр мыры ыIонышъ, занкIэу къыIонэуи ышIэ-щтыгъэп, ау лыузи зэхимышIэжъэу, къызкIэрызыжыгъэ сымэджэгъу пIальэм ущыIэным иIэшIугъэ нахъ зэхыригъэ-шIагъэуи, аушткъодыеу узхэкIыжъын умылбэкIышт тэрэ-зиджагъэ горэм зэрэхэфагъэм хэпшыкIэу ыгъэгумэкIы-щтыгъэ. Ар игопагъэп, нэIуасэ къыфэхъугъэхэм, аукIын фаезэ, ыпсэ къэзгъэнэжыгъэхэм, зыми емыпхыгъэу, хэткIи мыгукъаоу, афэдэгъунэу, ежъыри къыфэдэгъухэ шIоигъуагъ, лыгъэчъэ заор, ащ ежъыри лыгъэ щызэри-хъэзэ цIыфхэр зэрэшиукIыгъэхэр чыжъэкIэ икъэшIэжъ хэтыгъэхэми, джыдэдэм зэхышIэрэм ар къыхэхъан ыльэкIыщтыгъэп.

Офицерыр къэуцуи зэплъэкIыгъ. Морары мэкIожьы чер-кесыр. МэфэкIым хэхъащтым фэдэу, цые зэкIужьыр щыгъ, шъо щазымэ пIуакIэхэр сэпаци анэмысыгъэу мэжъых, цы шIуцIэ тIыргъохэр къызтэкъоххэрэ палори къыдалъфы-гъэм фэдэу шъхъарыс. Зи къемыхъуллагъэ фэд, укъельэгъу, укъешIэ, узфаем ипэгъокI пстэури зэхешIыкIы, уигъэхымэ-

рэп, уигъэмысэрэп, къыбдигощынэу, ау къыуимытыпэн шъыпкъагъэ горэм рэгъуазэ, зэкIэ уиIэр къысэт пIуагъэми, къыуитышт, ау етIани ищыкIэгъэщтым фэдиз къыфэнэшт. ТэукIых, тэгъэстых, етIани... Сыд тхылъа сызэджэгъагъэр? Уц лъэпкъ горэ щыI: ащыцэу зы ипчымэ е уегуаомэ, адрэ пстэуми къашIэшъ, зыкъаухъумэжъэу зыгорэуцтэу зызэб-лахъу. Мыдрэхэм, черкесхэм, нэбгырэ пэпчъ шъхъафэу, а зым пае зао пшIын фае. Зы нэбгырэ нахъ къэмынагъэми, илъэпкъ ихэбззэхъэу дунаим тетышъуцтым фэд...

Тэпшъао унэм зехъажьым, чэтыури апэрэу мы мэфэ зау-лэм унэм ихъажьыгъ. Чэтао ыпсэ зыщыхэкIыгъэ пIэкIорым Гоцэунае кIэрысыгъ.

Лашын: *Фэнэс, уихьадэгъу кызысыклэ, сьд укьыз-
клэлэжъыцтыр?*

Фэнэс: *Сыццэтэу сагъэтлылынэу кяслоцт, си-
кьош. Адыгэмэ хэбзэ лагу ахэл ар — хьа-
дэр, чьыенэу агъэгъолгы плонэу, цыльэу
агъэтлылы. Сэ бэрэ сыццылтын слэклы-
цтэп. Ац нахь Иофыжъыри — сыццылэу
сыдзуцтэу сешоцта? Етлани ац нахь
нахь Иофыжъыр — сызылэклэ, тыда сыз-
цыпсэуцтыр? Бэныр хьухэцтэпыш, ар
хэгъэкл: зэжъу, шлунклы... Уегунысапэми,
тэрзэп ныла: сылагъэу Тхэм ыпашъхэ
сыханыр къеклуа? Сыдклэ сырицкыкыгъэ-
жъа, сымпысаужьымэ?*

Зэныбджэгумэ язэдэгущылэгумэ ашыц

Зыклауклыщтыр арэп, зэрауклыщт шлыклар ары Махьму-
дэ зэгупшысэщтыгъэр. Зы нэбгырэм рагъэуклынклы хьун,
нэбгыриц е тлу агъэнафэуи кыыхэклы. Ары шъхьае еж
ичасть хэтхэр зэклэ дэгъоу ешлэх, хэта ынэгу кыкылаплъэзэ
кьеоштыр? Шыпкыэ, цыфхэр аукалхэзэ есэжыгъэхэшъ,
укл кытефагъэу ашлошгы агъэхумэ, сыда кызклемыо-
штыр? Зи рагъэлонэп. Белэмэ кьахэкыжы, пчъагъэ кьахэ-
хьажыгъ, ежъхэми ахэкыжыхэшъ, а белэ дэдэмэ ахэха-
жыых. Тыгъуасэ уипыигъ, непэ уиныбджэгъу, неущ
ышлэщтыр пшлэрэп.

Махьмудэ зыклауклыщтым зыфемыгупшысэщтыгъэр, ащ
фэдэ пщыныжъ зыкырагъэхьын фаер зыдишлэжыщтыгъэ-
пышъ ары. А чыплэм джыри ифэжыгъагъэмэ, иклэрыклэу
джауштыр зеклоштыгъэ. Кыгурылорэп мы унэжыым зыкли-
сыри. Аукалштымэ — арэукл, ащи егупшысэнуу фаеп, егуп-
шысэу зыфежъэклэ, зи кызэрэгуремылорэм егъэгубжы,
зыдэщылэр щэгъупшэшъ, пчъэм елунклы, ау ар ыкыбклэ кье-
гъэтыгъ.

Махьмудэ ыцлэ зыгорэм кылуагъ, чычлэгъым кычлэлу-
кырым фэдэу дэгъу. Зиплыхьагъ, пчъэм ыльэныкыоклы
плагъэ, зи щылэп, унэ клоцыр шлунклы хьазыр, шъхьан-

гъупчытлоу хэлъыр ыкыбклэ кыгъэсагъэхэу кыыхэллэ-
жыгъэх.

— Махьмуд!.. — джыри макъэр кьэлугъ. — Моу кьакло.

Махьмудэ кьэтэджи, унэр кыплыхьагъ. Зи умыльэгъу-
хэнэу щытыгъэп, кыбрыгъасэмэ нэфынэ бгъуэзэ тлэклухэр
кьадидзыщтыгъэ.

— Дэккь лъапсэм къеклуал, — мэкъэ дэгур джыри
кьэлугъ.

Зыриуфэхи, дэккь лъапсэхэр кыплыхьэхэзэ, хатэмклэ
гъээзэгъэ лъэныкыомклэ дэккымырэ джэхашьомрэ зыщы-
зэуаллэрэм зыгорэм ылэрэ ышъхьэпхэтыкурэ щилъэгъугъ.

— Моу плэ кыисэти, сыкьудый... Сэры, Долэт ары.

Махьмудэ лэр кыубыти, кыкьудыуе фежъагъ.

— Фэсакъыба, слэ пыптхыщта?..

Зэдэлэхэзэ, Долэт унэ лъапсэм кычлэпшыгъ. Зыпыут-
хыпкыыхьажызэ кьеупчыгъ:

— Сыдэу ухьурэ, нахьыкл?

Махьмудэ ылон ышлагъэп. Нычхьапэ е неущ аукалшты,
сыда ащ нэмыклэу хьуштыр?

— Сыдэуштыр укычлэпшыхьагъа мыщ?

— Унэ кыбыр цырау закл, ащ сыхэлъэу дэккь лъапсэр
кьэсплыхьэхэзэ, мы гъуанэр кьээзгыотыгъ. Чырыкло кышцэ-
кыти, кьомэ зэхатыхьэгъэн фае. Къэнагъэр финкэмклэ кьэ-
стхьугъ.

Махьмудэ гуфалъэу кьеплызэ, Долэт ахэр кылохи,
кыпигъэхъожыгъ:

— Шлунклы кызыхьуклэ, титлуи гъуанэмклэ типшы-
жыщт. Етланэ Тхэм ылуагъэр хьун. Ощ пайкы клэрахьэ кьэс-
хьыгъ, мыхьу зыхьуклэ, лы фэдэу тыхэрэклэуад.

Махьмудэ зи ылуагъэп, дэккымы клэрытлысхьагъ.

— Адэ зи кьаплорэпи?

— Сыда кьэслоштыр, о разведкэм ушылагъэба, хэта
кыозылуагъэр?

— Узэраубытыгъэр ара?

— Ары зыфаслорэр.

— Комиссары ары кыисэзылуагъэр. Кызгурылуа-
гъэп кызэрилоагъэр, ащ фэдэ сэ сшынахьыклэ ышлэщтэп,
слуагъэ.

Хьугъэр ежъ кыыригъэлуагъэ шлоигъоу Долэт кьеплыгъ,
ау Махьмудэ кылуагъ:

— Сыдэуштэу кылотагъа?

Долэт тутын ыцыхъэ шлоигъоу, чысэр иджыбэ кыри-хыгъ.

— Тутын уешъо хуштэп, сэ сичысэ слахыгъэшъ, ты-къашлэн алъэкышт.

— КЮ, хугъэ, тычэкыжымэ, тыздешъон... Афанасэ зэрэуукыгъэр ары кылотагъэр. Шъуитло бзылъфыгъэр зэтешъухызэ, Афанасэ винтовкэмкIэ уукыгъэу ылауагъ. СшIэрэп ар, сIуагъэ, шынахыкIэ сылужъугъаки, етIанэ шъыпкъэр къэнэфэшт. Ау кысфадагъэп.

Махьмудэ хэцэтыкыгъ, амалынчъэу IэутIэ ышыгъ.

— Хэта еж хугъэ шъыпкъэр езылотагъэр?

— Комиссарым еж ылъэгъугъэба. Омакъэр зызэхехым, шъхъангъупчъэм кыплъи, бзылъфыгъэри, ори, Афанаси шъукылыгъэугъ.

— Еж бзылъфыгъэм сид ыIорэ?

— Сэри ар сIуагъэ, шъхъае бзылъфыгъэр сагъэлъэгъугъэп. Зигъэбылъи, зыгорэм кIуагъэу аIуагъ.

— Ащыгъум ащи пкIэ иIэп. Сэри ащ тIэкIу сыщыгугъы-щтыгъэ. Агъэбылъыгъ, жары ашIагъэр.

— Хугъэ шъыпкъэр кысфэIуат.

— Лъэшэу умыгущыл.

— Хэта кызэхэзыхыщтыр, часовоир чыг чIэгъым чIэс, жьоркъым ыгъэбэлэрэгъыгъэу. ГумэкIырэп, унэр дэгъоу гъэ-пытагъэшъ.

— Сыда джы къэсэIотэжыкIэ кыкIыжыщтыр?

— Шъыпкъэр сэ сшIэны фаеба,— мэкъэ лъэш хъазыркIэ кыригъэжъагъ Долэт, ау ышнахыкIэ ыгу зэрэIаер ылъэгъугъ.

— КЮ, дэгъу... Тычэкыжымэ къэпIотэжыын.

Махьмудэ ыплIэIухэр зэхуагъэхэу дэпкъым кIэрысыгъ. Долэт ышы тIэкIурэ еплъыгъ, кыин зэрилъэгъурэр зэхешыкIыми, джыри зэ кыложыгъ:

— Тычэкыжынышъ, етIанэ къэпIотэжыын.

— Тычэкыжымэ, ара?.. КызгурыIорэп.

— Сид кыбгурымыIорэр?

— О кыбгурэIуа, Долэт?

— Сид, сIо, кыбгурылонэуи кыбгурымылонэуи мыщ хэлъыр? Синэ къаплъэзэ уязгъэукIышта?

— Хъау, саукIынэу кыистефа?

— Ащ сыпылъэп сэ, синэ къаплъэу уязгъэукIыштэп.

— Ащ сидэуштэу упымылъына, арыба Iофыр сидэ-щыIэр. Сид тэ тызфэзаорэр, лъыр зыфэдгъачъэрэр? Револю-цэр къэтэухъумэ.

— Сэ мыхэмэ сызкIахэхъагъэр,— ылауагъ Долэт, кыло-рэм ащ фэдизэуи пымылъэу,— о уахэтышъ ары. Уизакъоу заом уIузгъэхъэщтыгъа? Орыба зыIорэр революцэм цыфхэр насыпышIо ышыщтхэу. Джар сшIошъы бгъэхъугъэ.

— Тэ тизакъоп, зэрэдунаеу ар ашIошъы хушт.

— Тэрэз, ари пчъагъэрэ кысэпIуагъ.

— Адэ ащыгъум сэ джы зи кызгурыложырэп. Хэгъэ-гушхом, дунаим сафэзаомэ, ащ щэху хэмылъэу саукIынэу щыта?

Долэт зыфэщыIагъэп:

— Ори цыф уукыгъи, нахыкI!.. Ащи революцэр кы-ухъумэщтыгъэ.

— Хъау, ащ фэдэр революцэм ебгъэкIуалIэ хуштэп. Напэ зимыIэр революцэм хэлэжъэн фитэп. Ащ ышIагъэр ошIа? СукIын сыфитыгъэп, ар сэштэ, ау еж ибзджагъэ сэ сытыригъэкIуадэ пэтыгъ.

— КЮ, ащыгъум, кызебгъэжъагъэкIэ къэIуат.

— А-а! — IэутIэ ышыгъ Махьмуд, тIэкIурэ епэгъогъо-хэу щыси, кыпидзэжыгъ: — Штабым сыIутыгъ къэрэгъу-лэу. Мы хатэм ыкIыбы дэт унэм бзылъфыгъэ кыкIи, сабий быдзашъо ыIыгъэу, помидора, нэшэбэгуа, зыгорэ кIичы фе-жъагъ.

— Ары, помидорхэр дэтых,— ылауагъ Долэт, ышнахы-кIэ деIэ фэдэу,— разведкэм темыжъэзэ, комиссарым си-гъэупкIэтэгъагъ, бжыны хэлъэу, самогоным ешъонхэ зэ-хъум. ЕтIанэ сид?

— Комиссарым дэжы исыгъэба адрэри. Хъазырэу ешъо-гъагъ. Ар кыкIи, бзылъфыгъэр ылъэгъугъэти, ащ ыдэжы ежъагъ. ЕкIуалIи, блэгъэ хъазырэу кIэрытэу зы купрэ еп-лъыгъ. «Ты хорошая баба»,— риIуагъ, адрэми гуапэ щыху-гъэ фэдагъ. ЕтIанэ релo: «Ложись!» Бзылъфыгъэр нэбэ-набэу къеплъыгъ. «Ложись, говорю! — еIо мыдрэм,— я тебя сей-час буду...» — ыIуи, сабыир кыIэкIитхы, цыраум хидзагъ, бзылъфыгъэр мэкую, еж тебэнагъэшъ, чIыгум тыридзэн ихъисап. Часовоеу сыщыт, сыIукIын сыфитэп, сид сшIэшт, мэфэ щэджагъоу сапашхъэ щыхурэр хъэйнэпэ цIэIуж.

«Эй!» — сѣи, сыкуагъ, сыкызэхихмэ е ыужы икын, е нэмыкымэ кызэхыхын сѣю. Комиссарыр шъхъангъупчъэм кыиплыгъэти, хуэрэр зэкӀэ езгъэлъэгъугъ, ау «уапымылъ» кыыригъэкӀэу ІэутӀэ ышӀи, шъхъангъупчъэр кыыригъэсэжыгъ. МодыкӀэ бзылъфыгъэр мэгы, сабыир мэпцӀымамэ СфэмыщыӀэу сӀаӀоӀлагъ. Ащ нэсфэ сабый цыкӀур кыӀпшылӀэжыгъ, лышхом бзылъфыгъэр риутыгъэу, тегъуальхэ шӀоигъу, адрэр къебэныжы... Сабыим янэ ыпшгъэ зыфищэигъэти, старшинам ар джыри Іуидзыгъ, мо цыкӀум хуэрэр кыгурыӀорэпышъ, ымакъэ кыыритхыжыгъэу мэгы, мэкую. Винтовкэр згъэтӀылы, сабыир къэсӀэтыгъ, ар Іэ сэмэгум ести, Іэ джабгъумкӀэ лӀым ыпшгъапӀэ къэсыубытыгъэу, бзылъфыгъэм кыитеслъэшгъун сѣю. ЛӀыр зэкӀокӀыгъэ, ынэмэ лӀыр къателъэдагъ. БжымкӀэ кысауи, сѣри сабыир сӀыгъыба, сыамалынчъ, ежыри лышхоба, сыриутыгъ... Бзылъфыгъэм гуӀэзэ зыкыӀэтыжы, сабыим пае кыысэчъэлагъ. Сѣри зыкъэсӀэтыжы пэт, модрэ хъйуаным, кӀрахъор кыырихызэ, бзылъфыгъэм лъакъокӀэ къеуи, кыыстыридзагъ. Сабыир сшӀуаукӀышт, ар мэкую, мэпцӀымамэ!.. ЗызгъэкӀэрахъуи, винтовкэр къэспхъотагъ, ежъ сигъэшынэн шӀошыгъэмэ сшӀэрэп, зэ салъэныкъокӀэ къауи, сабыир бзылъфыгъэм кыӀӀэкӀитхынену фежъэжыгъ. Гуцафэ кыышыгъэн фае, пынкӀэу кыызэплъэкӀи, джыри салъэныкъокӀэ къэуагъ. Адэ зезгъэукӀына мо утэшгогъэ делэм, сѣри сеуагъ... Сэщ нахъ насыпынчъэу кыычӀэкӀыгъэшт, зэозапсэ хъугъэ. Джары, нахыжъ, зэкӀэ зэрэхъугъэр, къаӀо орымэ пшӀэштыгъэр.

— УякЮлІэн фэягъэп, джары сэ зыфасЮрэр.

— Хьуштыр хьуныешъ, зэбгырыкЫжыштыгъэх, ахэ-
о хабзэ афэпшын плъэкЫшты?

— Ашыгтум пкЛэнч орырэ сэрырэ мы ильэсым зэтлугээр. Лы шыпкэхэу, кьауклхыи, мэмэ, губгьомэ кьарытынагэхэри пкЛэнчэх. «За революцу» алозэ, урысыллы шлагьоу тхьапша чэттлэжыгээр?

— Лы шынэпахгээп, ау сэ аш сыготэу, атакэм тыклоуи, окупмэ ташызаоуи хьугъэшъ, ыпэкІэ укьэкІымэ, украснэми убелэми кыюоштыгъэ, джауштэу сыхалплъэштыгъэ сэ аш. Зыкъэзытырэми яоштыгъэ. Емышъуагъэуи заом Іухъэштыгъэп. ТІэкІу зэрэІуфэу, ынэхэр къэушІоркьыхэти, уишхыц-тым фэдэу кыюоплъыштыгъэ. Сыда, о пшІэштыгъэба ар зы-фэдэр?

— Ар снэрэп... Ау уежъэжыштми, джыри жыло. Сагъэшхэн аюу кыхьэху сырамыгъотэжымэ, къезэрэфыжьэных.

— Укызырыпшыгэм ицохожыгыгу, — ылуагъ Махмудэ. Долэт псынклэу дэпкъ лъапсэм чIэпшыжыгыгъ. Часовоим пчъэр кылуихыгыгъ, хьалыгъу такъыр шIуклае, мылэрысищ, лагъэм илхэу, псы тас кыгъэуцугъ. «СимынэIуасэ горэ часовои къашIыгыгъ, — зериIожыгыгъ Махмудэ, — тызымышIэрэ тичасть хэтэп, «черкес» аIозэ кытаджэх. Ащыгъум мыхэмэ яшгыпкъ».

— Шхэ, нахьыкI,— ыIуагь Долэт.

— Сэ бэмыш¹эу сысхагь. О шхэ. Тыч²эк³ыжымэ,
дэхэк⁴аерэ тыч⁵энк⁶и хьушт. Мыщ псыр пэчыж⁷эп, тынэ-
сымэ, тыхэх⁸аныш⁹, зыредг¹⁰эхых¹¹ышт.

Махьмудэ джэуап кытыгъэп, ышнахыжъ рилоштыр ымышлэу егупшысэщтыгъэ. Сыдэуштэу клитхужьышта, зигъбылтынышъ? Ащыгъум джы нэс сыда зыфэзэуагъэр? Хьадэгъум пчъагъэрэ рихыллагъ. Ныбджэгъу кыфэхъугъэ-хэр — зыхэр хэклодагъэх, адрэхэр... клитхужьы, белэмэ ахъажьыгъэх. Ежъ революцэр ыгу рихыгъ, ыгукли иакъылкли ыштэгъагъ. Зыфэзаорэр ешлэ, ыпсэ зыфитыштыр непэ нэс ышлэщтыгъэ. Джы зыгъапэрэ пстэуми ахэзыгъэ хъугъэ, ежъ ахэмытми, зэклары зэшлокыштыр, революцэм иклэухи ежъ ылъэгъуштэп.

— Комиссарыр гъэшлэгъоны,— гупшысэмэ ахэтэу кылуагъ Махьмудэ.

— Сыд пуйи? — къэупчлагъ Долэт.

— Комиссарыр сэлэш ары. Зэклэ ылъэгъугъ, етлани шъыпкъэм еуцолэнэу фаеп. Лпы луш, плъэгъурэба ар революцэм кызырэгтегушылэрэр. Игнатыч ары зыфаслорэр. Арыба зэклары нахъ тэрэзэу кызыгурызгъэлуагъэри. Сызаубытым, ащ командирым кыфилотагъэр ары сэрыклэ унашъо зрашлыгъэр. Сымыуклэу сфэубытыгъэмэ, суд тырашлыхъэщтыгъэ. Ары шъхъае лашэ зылыгъым зыуигъэубытышты? Само-суд сшлыгъэу алуагъ. Тэрэза ар? Кызыгурылорэр.

— НахыкI, кыбгурылонэу игъо уифэжышты, етланэ сэри кызыгурыбгъэложьын. Къэушлунклыгъ.

— Урыс насыпым е тимынасыпым тылъежъагъэмэ сшлэрэп...

— Урыс лпы дэгъу ладжми тарихыллагъэба, нахыкI?

— Дэгъу-дэир арэп, шъхъадж инасып ежъ фэдэн фае. Цыфэу хэклуадэрэр зыслэгъуклэ... Адыгэ хабзэклэ, нэбгырэ пэпчъ бгъэежъын фаеба? Урысхэми хабзэ хэлъэу агъэтлылыжы. Адэ джы революцэм пае клэдыгъэр зэклэ хабзэ горэклэ бгъэтлылыжыны хъумэ, непэ ебгъэжъэнышъ, илъэ-сишъэ горэм хьадагъэм ухэтын фае. Сэ синасып пае зыпсэ зыгъэтлылырэм сыда сэ фэсшлэжъын слъэкыштыр?

— Мыщ фэдэхэр пIо уихэбзагъэп, «революц, революц» пIозэ, тахэбгъэхъагъ.

— Революцэм зи илажъэп, тэры лажъэр зезыхъэрэр.

— Адэ тэрымэ зилажъэр, тэ ар кытэпэсыгъэп е ежъ те-пэсыгъэпышъ, талэкIэгъэкIыжы ары ныла... НахыкI, мыхэмэ агу къэкыштыр пшлэштэп, некIо, клэтэгъэтхужь,— До-лэт къэтэджыгъ.

— Тянэ закъоу узгъэлыр унэм кытыни, тыкъежъагъ... Долэт, кыюсIоштыр ары, нахыжъ: о гъэзэжъыри, ахъажъ, сэ сIлоф шъхъафы.

— Шорэр гъэшлэгъоны джы!.. О шъхъафэу Iоф уилэу зэрэпIорэр!.. Мы гъуанэм сизакъоу сипшыжъынэу сыкэкIуа-гъэп сэ. Пшынахыжъ кыюзылорэр, кыбгурылорэба ар, уадыгэба?

— ТызэтIуазэми, сапэ дунаир плъэгъугъэ, нахыжъыкIэ узэрэсштагъэм сыфыкIэгъожьырэп. Ау титIуи тэщ нахыжъ шыI — напэр, цIыфыгъэр. Ащ нахыжъи етлани шыI, фэбгъэкIотэныр арымэ ащ кыибгъэкIырэр — Революц. Спсэ сышъхъамысэу сызфэзаорэм ащ щэхъу хэмылэу сыты-раукIыхъаштымэ, ащыгъум зымы сырыуасэп.

Зи кызыримиштыр Долэт кыбгурылуагъ. Кыло-жъын ымышлэу заулэрэ шысыгъ, зытегушылэщтыгъэхэм тегупшысыкIыгъэм фэдэу кылуагъ:

— Зэшитфы тыхъоу джы тышылэн фэягъ. Танахыжъ Гъолае тхъамыкIэр зыдэщылэр ори сэри тшлэрэп, краснэхэр къакIох залом, дэкли клэдыгъэ. Адрэхэр къэошлэжъыха?

— Зыр къэсэшлэжъы,— кылуагъ Махьмудэ, ышна-хыжъ кызыфэклуагъэм зэрэтегушылыкIыгъэр игуапэу къеп-лы.— Ар танахыкIагъэр арыба, Темзагъ ары.

— Илъэсх ыныбжъэу ллагъэ... Гъэшлэгъонэу ллагъэ ар. Тэрэз дэдэу сэри къэсшлэжъырэп, ау зэ тянэ къезгъэIотэжъы-гъагъ. Ылъакъо зэрэтеуцоу, ренэу Iэгум ашлуикIыштыгъэ. ЯтIэр ышхыштыгъэ, хъамлыу пшэу кыIэкIэфагъэми, ыжэ фихыштыгъэ. Тятэ ишыкужъыкIэ кызыдэхъажъыкIэ, шымэ аужы икIыштыгъэп, акIэхэр кыкъудыиштыгъэх... ЗытIо-зыщи лъакъокIэ къетIыргугъэх. «Шым сытегъэтIысхъ, моу сытегъэтIысхъэба!» — джар ылоу тятэ ыужы итыштыгъэ. Зэгорэм шыхэр зэкIэтIупшыгъэхэу, уц цIынэр ашхэу кум клэрытхэзэ, кум ихы, кушъом тетэу шым зытыридзагъ. Шыр кыкIэштыгъэу арымэ сшлэрэп, щагум дэхъушъути, рихы-жъагъ. Ежъ шы сэкум хэгъэнагъэу мэкую: но! но! Тигъунэгъу-мэ къалъэгъугъ. Илъэсх ныIэп ащыгъум ыныбжъыгъэр. «Лпы чыжъэ горэ мы клэлэхъум кышчыдэоежъыгъ», ылоштыгъэ тятэ... Сыхъат горэ тешлагъэу, тyani тяти агу еIэжъыгъэхэу, ежъ хатэмкIэ шым темысыжъэу кыдэхъа-жъыгъ. Тятэ дэгъоу ыутыхъагъ, тyani пыухъажъыгъ. Ежъ гъольи, сылэшт ылуагъ. Тятэ шым лъыдэкIыгъэти, пчыхъэ

хьугъэу, шыр зэгоутыгъэу жьуагъэм хэлъэу кыгъотыжыгъ. Губжыгъаеу къэкложьы, джыри пыухъанэу Темзагъэ кызеп-хъуатэм,— зэхэуланлэ, ыпсэ хэкъыгъэ къодый. Агъэпкъыжы зэхъум, тыркъо гори тыралъэгъуагъэп. Зэрэпсаоу ыпсэ хэкъыгъ. Ащ фэдэ мэхъуа?

— Мэхъуштын адэ,— гукъауи гухэкъи хэмылъэу кыуагъ Махъмудэ.— Зыгорэ ыгу риубытэгъагъэщтын.

— Мо цыкълужьыеми?.. Къо, сшлэрэп... Тэбэрэкъ, о уаужы, таужы апэу къэкъыгъэр, тыгъужьым ыхъыгъ.

— Ары, сэри тьянэ ар кыложьэу зэхэсхыгъ.

— Чылэ гъунэм тыщысыгъэба ащыгъум. Пчыхъэшъхъапэу, тьянэ пхъэгъугъэ тлэкълу зэпиупкъызэ, шклэхэр джау мычъжэу уцыр ахъоу щытхэти, тыгъужъ зытлуш мэзым кыыхэкъыи къатэбэнагъ. Тьянэ ощыр зэрилыгъэу ахэмэ адэжъыкълэ ечъэжъагъ, Тэбэрэкъ лъэрыкълэ цыкълэу пхъэкъутаплэм дэжъ щыт. Ащыгъум тыгъужъхэр бэрэ альэгъуштыгъэх, къо, гу кылыгъатэмэ, клатхъужьын шлошыгъ тьянэ. Тьянэ очъэфэ, тыгъужъ горэм зыкыгъэкълыи, Тэбэрэкъы дэжъ къечъэжъагъ. Гъэшлэгъоныр, ежъ сабийри шынагъэп, тыгъужьым ыдэжъыкълэ упланлэмэ, ушъуашъозэ ежъагъэу макълэ!.. Тьянэ кылыгъэгъугъ, шъхъае, сабыир ыпхъуати, модрэр ечъэжъэжъыгъ, сыдэуштыгъэу укълэхъашты. Къэгъыгъэп, къэкуагъэп Тэбэрэкъ... Къупшъхы-лъашъхы къагъотыжыгъэп. Сыгу кызыкълыжыкълэ, лаеу сыгу фэгъу.

— Орырэ сэрырэ къэнагъэр.

— Орырэ сэрырэ къэнагъэр, шъхъае тызэгурылорэп... Гъолай, Темзагъ, Тэбэрэкъ. Цлэ гъэшлэгъонхэба? Тьян ары зэкълэ афэзыусыгъэр. Нью жъырыку дэдэ горэм пкъыжыкълэ кыселох, ылоштыгъэ, ахэр афимыусхэмэ, насыпынчъэ хъунхэу ышлошъы кыгъэхъуштыгъэ. Ау тэ тцлэхэмкълэ тятэ фэгъэдэуагъэп, хэты иныо дела зыфаплорэр, ылуи, ежъ цлэ кытфитыгъ.

— Арыми насыпышло зи кытхэкълыгъэп,— ыуагъ Махъмудэ.— Зыгорэ кытэбгыгъэм фэд.

Махъмудэ къэтэджыгъ, ишъо кълэко телъ бгырыпхым елэжыгъ. Теубытагъэ хэлъэу кыуагъ:

— Гъэзэжъ, сэ джыри йофхэр силэх, ладжыми сягупшысэп фае.

Махъмудэ зэришъыпкъэр Долэти зэхышлэгъэн фае, ынэ-гукълэ къэчэфынчъагъ, зыми фэмыежъ фэдэу кыпшыхъун

ылъэкълыштыгъэ, ау тлэкълу зытешлэм, шъабэу, ымакълэ тлэкълуи къэкълэзэзыгъэу кыуагъ:

— Махъмуд, а нахъыкълэ, ащыгъум джыри зы лъэлъу пфыси, Тхьэр осэгъэлъэлъу, къо, а зыр кысфэшлэжъ.

— Къало.

— Хъау, тхьэрыло кысфэшл!.. Ары шъуу, краснэмэ Тхьэ ялэп... Къо, дэгъу. Орырэ сэрырэ тызэфэдэкълэбз, тызэтлуазэба, тызэхэгъэкълуакълэуи хъугъэ. Шыгъынкълэ тызэхэжынышъ, сэ о пчлплэ сыкълэинэшт. О члэкълыжъ. Тхьэр осэгъэлъэлъу а зыр кысфэшлэнкълэ! Сыдэуштыгъэу тьянэ дэжъы сыкълэжышты, слъэгъузэ уаукълыгъэу? Сыдэуштыгъэу дунаим сытетышт? Мары сищыгъынхэр кызыщысэхы... зыпари къэмылу!..— Долэт ылэхэр къэкълэзэзыгъэхэу, ымакълэ икълыгъэ фэдэу зэкълэлышъуагъэу, джэнэ пшъаплэр кытлатэу фежъагъ.— Тхьэр осэгъэлъэлъу, мыщ уизакъоу укълэсынэн слъэкълыштыгъэп...

— Ыужы икълэ!.. Ыужы икълэ, сыуагъэ!..— мэкълэ пхъашэкълэ кыуагъ Махъмудэ. Ащ фэдэ макълэ кызыиштэкълэ, теубытэгъэ пытэ зэришлыгъэр, ылорэми зэрэтемыкълыштыр Долэт дэгъоу ышлэштыгъэ.— Сэ сыхъадэгъу о сыдэуштыгъэу зытеплъхъажыныу хъура? Сэ укълэчлэсынэнышъ, сыдэуштыгъэу сычлэкълыжышты? Ар о уи Тхьэ кыпфидэшта?.. Гушылэ горэ ослэжы пшлэигомэ: сикълэны сыкълэлыэхан, хъадэгъум сызэрэшымышынэрэр ошлэшт, рэхъатэу гъэзэжъ. Тьянэ еплэжыны кълэбгъотын, мыхъункълэ зыми сцлэ кырилон ылъэкълыштыгъэп, лажъэ зэрэсымылэр ошлэ... Сагурымылуагъэми, сэ революцэу сшлошъы хъугъэм пае спсэ згъэтлылын сыфит!

Долэт зи зэхыхыжыштыгъэп. Ышнахъыкълэ еплызыэ, джы нэсфэ зыпылыгъэр зэкълэ кыгъэшлэгъэм шымыщыгъахэу кышчыхъугъ, ышнахъыкълэ кылорэри ышлошъы хъужыштыгъэп. Ошлэ-дэмышлэу ынэ къэплэагъэм фэдагъ: иакълэ шъхъашыгъагъэу, джы зыкълэшлэжыгъэу, мы бырсыр пстэуи апэкълэ Долэт зытетыгъэр ыгу къэкълыжыгъ. «Кълэдыгъэ, ышъхъэ агъэунэзагъ, сэри сигъэшэхъугъ зыдымышлэжъэу. Кълэ шлэгъуагъэба! Ылэ зэмыкълэу шылагъэп. Етлэнэ урыс-мэ ахэхъэу кыублагъ, тэ тфэшлу джанэ ахэмэ кытфырахъакълэу ылъэгъугъэмэ сшлэрэп...»

— Сэц пае къэнагъэп, нахъыкълэ. Сэ узгъэмысэрэп, ау уаукълэмэ, моуштыгъэу зыбгъэукълэмэ, сэ спси дыхэхы.

— Тьянэ оллэжыфэ кълэрыс, кылыфыгъэмэ ащыш гори ыужы имытэу джыгъэхыжъ, а зымкълэ сыолъэлужы,— кыуагъ Махъмудэ.

Долэт дэпкэ лъэпсэ гъуанэмкIэ ипшыжыгъ. Гу лъамы-тэнэу гъуанэр Махьмудэ ыгъэсэижыгъ. ЕтIысэхь, рэхьатэу дэпкымы кIыбыкIэ зыригъэкIыгъ. ТIэкIу шIагъэу ыльакъо-хэр зызэкIешхэм, лъакъокIэ зыгорэ лъыгъэкIотагъ, зылъаIа-бэм, Долэт кIэрахъоу кыринагъэр кыштагъ.

Нэфшгагъомэ адэжъ шы лъэмакъэхэр, цIыфмэ амакъэ-хэр шагум кышыIугъэх. Махьмудэ хэпэзагъэти, кызылъя-тэм ыуж сыхьатныкъуи темышIагъэу, пчъэр кылуихи, ча-совоир къэджагъ:

— КъикI!

Махьмудэ унэм икIыгъ. ЗэраукIыщтыр ыгу къэзгъэкIы-жыгъэр красноармейцэ нэбгырищэу, ежъ лъэгудым кызы-рэтэхъу кылулъягъэхэр ары. Азыфагу дэтым гъэбылгы-гъэкIэ псынклэу къаш зытырилъхажыгъ, адритIур анэгү-хэр пкъыехэу, мысагъэ горэ зыдашIажырэм фэдагъ, ау ар кызыхамыгъэщы ашIоигъоу, ар хэгъэкIыри, лыгъэшIаплэ ифагъэхэу е джы зэшIуахыщт IофымкIэ нэмыкIымэ шIукIэ къахагъэщыгъэхэу кызышIуагъэшIыжъэу щытыгъ.

ГъэшIэгъоныр, Махьмудэ зэраукIыщтым егупшысэщ-тыгъэп, джы хъуштыр ежъ къемыхъулIэщтэу, еплъынэу е егупшысэщтэу рыхьылIагъэм фэдагъ. ЗыукIыщтмэ яплъыщ-тыгъэ, шIогъэшIэгъонэу егупшысэщтыгъэ кызырзошхэм, анэгүхэр зэрэхъушхэм, ежъ ащ зэрехъулIэщтыр ышъхъэ кы-хъэщтыгъэп. «Зыгори къаIон фаеба?.. Мыхэр сшIэхэрэп, ежъ-хэми сашIэрэп, сшIагъэри араIуагъэп, адэ краснэ зоолым, революцэм фэзафэм, цIыфхэм насыпрэ шъхъафитныгъэрэ къафэзыхъыщтым аушхэ къодыекIэ, ыцIи ышъхъи ымышIэу, комиссарым кылуагъэм пае, цIыфыр ыукIын ылъэкIышхэ, командирым иунашъо сэгъэцакIэ ыIонышъ? Зыгори кысаIо-жъын фаеба, силажъэр сшIошъы агъэхъунэу?

— НекIо,— кылуагъ ащыщ горэм.

Махьмудэ зиплъыхъагъ. Нэфынэ къэхъугъ. Красноар-мейцэхэр урамым цшIэчъэ-лъачъэх, станицэм гузэжъогъукIэ дэкIыжыныхъу хъугъэн фае. Комиссарыр зэ инэплъэгъу кы-пэшIофагъ, ку зэкIэшIэгъахэм кIэрыхьи, зыгорэхэр шыкуа-ом риIуагъэх, ащ нэс нэбгыритIу комиссарым иаплэхэр кум рагъэкIугъэх. Командирым ымакъи ытхъакIумэ кыри-дзагъэу кышыхъугъ. Тыгъуасэ зыдэзаошхыгъэмэ ягумэкI ежъ зэрэхэмытыжыр зэкIэм кызызыхьышIагъ, аушхэу зыкIэхъу-

гъэр джыри кыгурымыIоу, джы нэс ащ зэремыгупшысагъэ-ри ыгъэшIагъоу яупчIыгъ:

— Тыда тыздэкIошхыгъ?

— Унэ кIыбым тыкъохъашт. ПсынклэIо! — итеплъэ емылгытыгъэу ымакъэ кыгъэпхъэшагъ ащыщ горэм.

Махьмудэ унэ кIыбым фиуэнкIыгъ. Зэрэнэсэу, Долэт кызыхэпшыгъэгъэ цIырау гъугъэу рикIыкIыгъэр ылъэгъугъ. Ар къаримыгъашIэ шIоигъоу, нэмысыпэу къэуцугъ. Зэрэхъу-рэмкIэ, цIыраум хаукIыхъашт, хъэжъ гъорыкIо горэм фэдэу.

Зыгорэ шIэгъэн фаеу джы кышыхъугъ Махьмудэ, ащ кыгъэгумэкIыгъэуи зиплъыхъагъ. АукIыпэныр джыри ыгукIэ ыштэгъагъэны фаеп. АукIыны зыхъукIэ, ащ мэхъэнэ ин горэ ратынэу е щызэнэкъокъунхэу, зэраукIыщтым еп-хыгъэу зыгорэхэр хъунхэ фаеу, къальэгъунэу, гукIэгъу зымэ кыфашIэу, адрэмэ, зи къамыIошхэм, зэрэмыразэхэр къахэ-щынэу кышыхъушхыгъэн фае. Джы мары унэ кIыбым дэ-тых, цIыраум хэтых. Джы изэкъо шъыпкъ. Куи, ши, цIыфи, ежъ зэраукIыщтым хэушъхъафыкIыгъэхэу, яIофи шъхъафы, ежъ ныбжы ахэмытыгъэ фэд, мээекIох, мээечъэх, гъогу те-хъанхэу загъэхъазыры.

«Арэп, зыгорэм, офицермэ ащыщ горэм, унашъо кы-шIын фаеба саукIын зыхъукIэ,— егупшысагъ Махьмудэ,— мытэрэзэу сызекIуагъэу алъытагъэми, сэ кызыгурымыIорэ мыщ хэлыми, сыцIыфба, садэзэуагъэба?»

ЗыукIыщт нэбгырищымэ анэгумэ акIэплъагъ. Къаш зы-тезылъхъажыгъэ лIы пIуакIэр, зыгорэхэр кыпчыхъэзэ, занкIэу ынэгү кыкIэплъэ. «Тхъэм елъэлун фае,— егупшы-сагъ Махьмудэ.— Уятэ хъэм егъачъ, сэ о угу кысэгъуным уиIоф темытмэ. ЛIы хыер уукIызэ, Тхъэм уелъэлэу, ара? Ащ о укызызыхьынэу щытыгъэмэ, винтовкэр пIыгъэу сапашъхъэ уитышхыгъэп!..»

— Зыгорэ къэсIожьын сыфита? — яупчIыгъ Махьмудэ.

— Сыд пIуи? — къэупчIагъ анахыжыIор.

— Зыгорэ къэсIожьын сыфита? Хабзэба — аукушхыгъ аужырэ гушхыIэр кырагъэлэжы.

— Ар сшIэрэп, ащ фэди мэхъу, ау тэ зи кытаIуагъэп, мыр революцэ зау... ШъуукIыщт аIуагъ, джары тэ кытаIуа-гъэр, арышъ хъадэгъум зыфэгъэхъазыр.

Махмудэ изекIуакIэ гупшысэ горэ хилъхыгъэу шытыгъэп, кIэрахъори емыгупшысэу кыштагъ. Джы гупшыси теубытагъи хэлъэу зыгорэ зэшIуихын фаеу зэхъум, зэшIэгъуае хъугъэ. Ау ари кыгырыIопэным нэмысызэ, иIоф

Мэээ зыгту тешагэу Долэт ячылэ кыгыгээжыгыг. Кы-
хэхажыгыгэу зылонн кэхэуг, ау еж ащ фэгэхыгыгэу хэти
гушыэгэу зыригэшлыгыг. Чылэм хэмыхэу, яунэж исыш-
тыгыг. Янэ сымаджэ зэхум, ильэсныкыо фэдизрэ кэмытэ-
джэу шылыжыгыг. Ихылы благы яльэугэп Долэт, еж
ылыгыжыгыг, кыдеклокыг, лэжэныр кыдырихыаклэу,

ыгъэпскIэу, фэгыкIэу. ЗэлIэми, ефэндыр кыыздыригъалэзэ, ежъ-ежырэу ыгъэпскIыжыгъ. Янэ загъэтIылыжым, мэфэ заул нылэп ежыри ыгъэшIэжыгъэр. Уахътэ горэ тешIагъэу, ефэндэу зыгъэпскIыжыгъэм кыIожыгъагъ: «Хьадэгъу гъэшIэгъон агъоты мы Хьаткъоесмэ... Ащ фэдиз уIагъэ тельэу кьалуй аложы зэхэсхыгъэп...»

Хьаткъоес МэщфэшIу икъашIу

Лашын: *Фэнэс, укъызыхъугъэм кыицегъэжыгъэу сэнэбжъэ тхъаши ипишугъэн?*

Фэнэс: *ЩалъэкIэ сешъоцтыгъэмэ, цэлъэ пчъагъэу исишугъэм укъыкIэупчIэцтыгъэ, пхъэчайкIэ сешъоцтыгъэмэ, «пхъэчай тхъаши?» пIоцтыгъэ. Тхъэшхор угу илъэу кыыздеохъакIымэ, «тхъапиыр» зыцыгъэгъуни. Ежъ Тхъэ шыпкъэми лъытакIэ ымышIэу сэ кысицэхъу, зэкIэри зылэ илтым сыда лъытакIэм ришIэцтыр? ЗэкI — джа зыр ары лъытэным кымыхъырэр. Сэри ЗэкIэ схэлъ. О-хъа-хъай!..*

Зэныбджэгъумэ Iаджи алошт

I

МэщфэшIу къэшъокIо ансамблэм кыдыхэт кIалэмэ анахъ Iэзагъэп, нахъ егугъуштыгъэ умылоштмэ. Ялэкъо шэни мыщ кыыхахъэщтыгъэнкIи хъун: сыд Iоф фежъэхэми, мыгуIэхэу, ащ шэхъурэ Iоф амышIэжыщтым фэдэу, кIуачIэкIи, уахътэкIи, IэпкIэ-лъэпкIагъэкIи кьогъанэ амышIэу гъунэм нагъэсыщтыгъэ. МэщфэшIуи ащ фэдагъ, густырыгъи шъхъафитыгъаши химылхъэу, шъхъарытIупшыгъэ кыыхэфэным тешыныхъэба пIонэу, хэмыукъоу, «тэрэзэу» кьешIэщтыгъэ. Чылэ джэгугу горэм зыхафэкIэ, бэрэ кыызэрымгъэлъэлухэу кыитехъэщтыгъэ, джэгум хэтхэр зэкIэ кьезэрэгъэплхъэу кьешIэщтыгъэ, ау гу зэрэлъытагъэу, кыызэрешIэхэрэм емыгупшысэхэ фэдэу, тIэкIуи зашIытэжызэ къашъорэмэ цIыфхэр зэрагъэгущIохэрэр, зэрагъэчэфхэрэр ежъ кыидэхъуштыгъэп. Къехъуапсэщтыгъэх, «тхъэ етагъэба моушгъэу къашъорэм» — бзылфыгъэмэ аIоу зэхихыщтыгъэ, ау кызыщытхъухэкIэ зэригъатхэрэм фэдэу, кыызэрэшъорэм ежъ тхъагъо хигъуатэщтыгъэп.

Шъыпкъэ, ыгу тIупшыгъэ дэдэу кыызэрэмышъорэр ежыри зыдишIэжыщтыгъэ, ау ащ зэгъорэ дэд зегупшысэщтыгъэр, джащ пае ыгу рызэбгъэжынынэу е гукъао фэхъунэу Iофы зыригъэшIыщтыгъэп.

МэщфэшIу лъэпэлъагагъэп, ыпкъ зыкIи къемыхьылъэ-
кIыхэу зэрихъэу, пкъыягъэри уфэ-упщIагъэри зэдызэкIужьхэу,
щытыми макIоми унаIэ зытырыуигъадзэщтыгъэ. ЫгукIэ
цIыф шъэбагъ, шхырылэ-Iоржъорылэу щытыгъэп, закъыхи-
гъэщыным пае лыеу зигъэшынкIэу арыгъэп, ар ицIыф
гъэпсыкIагъ, ау еплъэгъулIэрэм нахьыбэкIэ узгъэгугъэрэ
горэм ренэу уригъэгупшысэщтыгъэ. Зэзакъу ныIэп къызэ-
рэшъорэм пае къегынхэу къызэрэхэкIыгъэр. Нысэщэ джэ-
гоу ячылэ шыIагъэм къыкIэлъыкIогъэ мафэ горэм ячылэ
пшъашъэу фэмышъоу загъорэ зыфыреплъэкIыщтыгъэ Гу-
псэ тучан цIыкIум шыIуупIагъ. Къызельэгъум, ынэкIушъхъэ-
хэр къыхихыгъэхэми, занкIэу ынэгъу къыкIаплъи, къызIуи-
пхъотыгъ:

— Тэрэзэу укъашъорэп, МэщфэшIу.

МэщфэшIу ыIон ышIагъэп, ау Гупсэ IукIыжыырэпти,
сэмэркъэу зыригъэшIэу джэуап ритыжыыгъ:

— ЗэрэфэлъэкIэу сыкъашъо... О сьд фапшIэра тэрэз-
мытэрэзым?

— СэшIэ! Нахъ дэгъоу укъэшъон плъэкIыщт о.

А гущыIэхэр МэщфэшIу гуапэ щыхъугъэх.

— Арэу уфаемэ, джы нахъ сегугъун.

Гупсэ къыфэбгъунджыIоу щытыгъэти, зыкыфигъази,
ынэ нэфынэхэмкIэ псынкIэу къеплъыгъ, тIэкIуи плъыжы
къэхъугъ.

— Сэ сыфай сIуагъа? — дысыщэу къызэриIуагъэм фы-
кIэгъожьи, IукIыжыынэу ежъэжыыгъэу, кыгъэжыызэ кы-
Iуагъ:

— ЗэрэфэлъэкIыщтэу укъашъорэп, джары сэ сIорэр...
Тамэ уиIэу, умыбыбышъурэм фэд.— КъыгъэшIожьырэм
фэдэу, гуебгъэ гори къызэрэфыримыIэр кышIухэщэу, ау мы-
сагъи зыдимышIэжъэу къэщхыпцIи, лъэпэ псынкIэу ежъэ-
жыыгъ.

— О укъыздытехъэмэ, о узэрэфаеу тэрэзэу сыкъе-
шIэщт,— кIэлъыджагъ МэщфэшIу, ау ар Гупсэ къызэхимы-
хыжыыгъэнкIи мэхъу, кIом хэтэу загъори хэчыкIызэ,
икIо-ичъэ римыгъэхъоу кэнаум екIи, лъэпитIукIэ, пшъэшъэ-
жъыемэ зэряхабзэу, къэуцужыыгъ. Джауштэу, хъэшъо шъа-
бэ зытедзэгъэ гъогум рыкIорэм фэдэу, зэцимызэу къызщы-
хэкIырэри игуапэу, зэ хэчыкIымэ, зэ хэпкIыкIызэ, урам
къэгъэзэгъум щыт чыгмэ акIыбы хъугъэ. «Тэрэзэу уклорэп

ори,— шхыпцIызэ егупшысагъ МэщфэшIу,— узыIажэрэр
сшIэрэп нахъ, етIупшыгъэу учъэшт е убыбышт... ЗыIажэрэр
гъэнэфагъэба,— зэриIожьыгъ етIани,— ыныбжъ икъугъ, ау
гушIубзыу, мэукIытэ, цIыфмэ аIощтым шIолIыкIы: сьд езы-
фыжъагъэр мо пшъэшъэшхор?»

II

Шагум джэмакъэр къызщэIум, МэщфэшIу, янэжъы кы-
фытыригъэуцогъэ щыпс пIуакIэр ышхэу Iэнэ хъураем кIэ-
рысыгъ.

— Ей, зэхэшъухырэба? — джыри къэджагъэх.

— Щыс, нынэ, шхэ, шхэ,— ыIуи, янэжъ зыкыIэтыгъ,
ау МэщфэшIу унэм кыикIыгъ. «Къеблагъ» ыIонэу кыырищэ-
жъагъэу, ячылэлI полицаир лъэгъуцым тетэу ыльэгъугъэти,
шхончпыэ закъоу шIохэлъагъэм еплъи, къызэтеуцауагъ.

— Сьд, Къызбэч? — ыIуагъ, полицаир къызфьдэхъа-
гъэм егупшысэу.

— Къеблагъэ шыIэба?... КIо, ар Iофэп, сыфаемэ, сэ о
сыоупчIыжыыщтэп, сыкыхъэмэ хъугъэ. Моу къэдаIу зэ, щэ-
джагъомэ адэжъ нэмыщмэ апае джэгъушхо тэшIышъ, укъэкIон
фае. Смотри, дэгъоу укъэшъошт, тыкъэмыгъэукIытэжъ! —
Ежъэжыыгъэу къызэтеуцожьи, кыпиигъэхъожьыгъ:

— ЦыкIуи ини чылэм дэсыр къэкIолIэщт. Ори уянэжъ
къыздащ. Тэрэзэу укъызымышъокIэ, джар о пчIыпIэкIэ
къедгъэшIэщт.

— Ужэ кыдахъэрэр умыIо, Къызбэч! Сьд пIоми хъу-
нэу щыта?

— Сьд пIуагъи? Ужэ сыкъыдэхъанышъ, мы шхончы-
жыыр зэрэсIыгъэу, хъуштыри мыхъуштыри зыдэщыIэр оз-
гъэлъэгъун. Укъагъашъомэ, гушIоба ма! Сыфаемэ, уянэжъ
быты укъыдэзгъэшъонба! Нахьыбэ сыфаеп сэ ащ укъэмы-
кIори! Хъэныбэм къызыгъ! Еплъыри ар къызэрэгъушыIэрэм!..

МэщфэшIу кыIощтым емыжэу, Къызбэч полицаир
дэкIыжыыгъ. Унэм кызехъажьым, янэжъ кыIуплъагъ, ау
зи римыIоу Iанэм пэтIысхъажьыгъ. ЫIэ джабгъу пымытыжъ
IэхъомбитIур къэузыгъэхэу кышыхъугъ, зыпытыгъэ чIы-
пIэхэм ятIэхъугъ: джауштэу пыупкIыпIэхэр къэхъупцIышты-
гъэх, зыгорэм лъэшэу ыгъэгумэкIы зыхъукIэ.

— Шхэ, нынэ, щыпсыр умыгъэучыфыжъ,— кыфугъ джыри янэжъ, ежыри зыгорэ зэрэрион фаер ыгу къэкфыжыгъ.

— Чылэ джэгу ашыну ары, нэнэжъ, Къызбэч полицаир къэклогъагъ.

— Хьаклэшлум джэгуи фашы.

— Хьаклэшлур заоклэ къафэклау?

— Мыщ зыми щезуагъэхэп, щаукфыгъэп.

— Порэр сшэрэп, нэнэжъ, чылэм щыцэу заом тхьапш хэклодэгъах, Тхьэм гуклэгъу къафимышымэ, тхьапш джыри хэклодэшт!.. Сэ мары сылапакошъ, чылэм сидэс, сэукфыгъэ...

— Тхьэм укыухъумагъ. Ны уилэжъэп, ты уилэжъэп, о зыр ары кысфэнагъэр... Джэгум уклон фае, сиклал.

— Гъэшлэгъонхэр къэолох, нэнэжъ, лыпсыр зыгъачъэрэмэ сакфыфэшошт, ара?

— Къафашъу сфугъэп сэ, къашъо сэло.

Мэщфэшлугубж плыыр-стырым зэрэхэтэу джыри кыфугъ:

— Чылэми сид алошта?

— Адэ чылэр арыба укыызфэшоштыр, нынэ, чылэм пае къашъо.

— Чылэм пае сыкъашъо слошт, ара?

— Зи плоштэп, укыэшшошт нахъ, ежъ цыфмэ къашлэшт ар — укыызфашъорэр.

Сыда нэнэжъ кылохэрэр, сыда мыщ зехилухъэхэрэр? Ыгу химыгъэкфы шлоигъоу, Мэщфэшлугджауштэу зэрилогъыгъ. Нэмыцмэ, уклакломэ, хэгъэгум зао къезышыллагъэмэ, джэгоу афашлырэм сыкышшышъомэ, егъэшлэрэ хъон къэсхынба ащыгъум, джэгур зыгу къэкфыгъэ шлоймэ санахъ шлоижъ. Кысфагъэгъунэп ыкли. Рагъэтыштхэп ныла мыхэр хэгъэгущом, зэгорэм рафыжыштхэба? Етланэ сэ сид слошт, сидэуштэу цыфмэ сахэхъажышт?

— А нынэ, а сиклал, жы сызэрэхъугъэм уемыплъ, сэ зэклэ кызгурэло...

— Сид кыбгурылорэр? — игупшысэмэ зэрахэтэу дыс хъазырэу лэпыагъ нюом.— Зи кыбгурылорэп, нэнэжъ.

— Къызгурэло. Чылэм ышырэ джэгоп ар, джа нэмыцхэр арых зыгу къэкфыгъэхэри. Чылэм ешлыми, ащи узэгуп-

шысэн хэлъ, зыкъаухъумэжышъ арынклы хъун, Тхьэм джауштэу агу кыгъэкфыгъ.

— Язэонхэу сыда агу кызклимыгъэкфыгъэр ащыгъум?

— Хэта, нынэ, язэоштыр? Лыжырэ ныорэ кыдэнагъэр. Адрэр сэкьат е сабий... Сэ слорэр, нынэ — чылэм пае къашъо, цыфмэ агу цыклу хъугъэ, агу кыдэпщэжынклы хъун.

Янэжы кырифугъэм Мэщфэшлугтеубытагъэ ригъэшлыгъэп, агу Къызбэч полицаим ыфугъэр зэригъэцэклэжыштым ицыхъэ телыгъ. Зыкъэзгъэбыллы зэуаплэм кыкфыжыгъэм нэмыцхэр арых гугъаплэу кыфэнэжыгъэр, ахэмэ заригъэштэным пае кыпшъхъасыштэп, ащыклэ ушъхъагъу дэгъуи илэ мэхъу. Ежъ джы клитхъужынуу ыфугъэкли, сидэуштэу уалэпыкышт, лэгъо-блэгъур зэклэ зэлъаыгъ, агу ари кыбдэхъупагъэкли — нэнэжъ сидэу хъушта, лые рахынба?

Хъурэм теплын — нахышлугыгу къэмыклэу, джауштэу зэрилогъыгъ.

Нэнэжъ щыпсыр кыгъэстырыжыи, джыри ыпашъхъэ кыригъэуцожыгъ.

— Шхэ, нынэ, ныбэ нэклир шъхъэмкли пкъымкли лэпылэгъоп, шхэ.

Щыпсыр ышхызэ, ыгуи тэкли нахъ лэсагъэу, Мэщфэшлугзэ-тло ышъхъэ кыдэоужыгъэх янэжъ игущылэ лэпэ-цыпэхэр, шлогъэшлэгъонэу ахэмэ нахъ агъэрэхъатыштыгъэ: «Къафашъу сфугъэп... къашъо... Чылэм пае къашъо.»

III

Джэгур щэджэгъоуж класэу зэхахъэу ыублагъ. Къызбэч полицаим арилогъэнштын адыгэмэ пчыхъэ джэгур нахъ зэрякласэр, агу нэмыцмэ мафэр нахъ щынэгъончъэу алъытэгъэшт. Цыфхэр агъэшынагъэхэти, цыклуи ини зылъэ тетыр зэклэ къеклолагъ. Нэмыцмэ къадеушъэклирэ нэбгырэ зытлущым пэмыклэу, чэфын нэгугыи фэдэ ахэплъагъоштыгъэп, мыдрэхэм яшгыпкъагъ, лэжъ-лэжъхъэу лэчъэ-лъачъэштыгъэх, унашъохэр къалутэкъоу, пшъашъэхэр зыбгуклэ мээныкъоу агъэуцугъэх, ахэмэ апэчлынатлэу хульфыгъэхэр шытых. Хульфыгъэ пшынао дэсыжыгъэпти, пшынэ зэклэзыщырэ бзыльфыгъэмэ анахъ шлуфалор къащагъ,

ІэплэкІыр кІэдзагъэу, пщынэр ыкокІ итэу щыс. Шъэожъе такыритІу пхъэкІычхэр аІыгъхэу кыготых.

МэщфэшІу янэжъ щыгъын нахъышІуІоу иІэр кыз-
щилъи, унэм кычІэджыкІыгъ:

— Ухъазыра, сикІал? Сэ сыхъазыр.

МэщфэшІуи хъазырыгъ, джэгум зэрэкІощтым ыгукІэ
еуцолІэгъахэти, ащи щыгъын къабзэхэр зыщилъагъэх.

Янэжъ дэжъ зычІэкІым, адрэр къеплъи, Тхъэм елъэІу-
рэм фэдэу кыриІуагъ:

— А нынэ, а сикІал, сэ укъэсымылфыгъэми, уянэ къэс-
лъфыгъ, ным фамышІэрэ щыІэпышъ, ащ ыцІэкІэ сыолъэлушт,
сызэрэолъэлурэр кысфэпшІэнэу Тхъэ къаІо.

— Сыда джы пІохэрэр, нэнэжъ, сьдэуштэу кыпфэ-
сымышІэна!

— Хъау, сикІал, Тхъэ къаІо! — ныом ымакъэ кызэрэкІэ-
зэзыгъэр МэщфэшІу ыгу рихъыгъэп, лъэпІэ дэдэ горэкІэ къэ-
лъэлошт фэдэу, фамышІэным тещыныхъэу, тІэкІу зиутхы-
пкІыгъэуи кышыхъугъэти, ыгу егъугъ.

— КъыпфэсшІэшт, нэнэжъ, къаІо.

— Хъау, тхъэлъанэ умышІэу кыосІощтэп.

— Ашъыу оры «Тхъэм ыцІэ урымыджэгугъ» зыІорэр...
Хъун, хъун, нэнэжъ, Тхъэ сэлэу зыфапІорэр къыпфэсшІэнкІэ.

— Адэ ащыгъум, сикІал, джа адыгэ шъошэ дахэу асам-
блэм ухэтэу укызэрэшъоштыгъэр кызыщылъ.

МэщфэшІу ышъо кызэокІыгъ.

— Ар уишъыпкъэу къэоІуа, нэнэжъ? — Ар кыІози егуп-
шысагъ: «Тянэ ауштэу кысэлъэІуныя?»

— Тхъэлъанэ пшІыгъэ, сикІал!.. Чылэ псаум ыпашъхъэ
укышъышъошт, чылэм пае, адрэхэми къарэлъэгъу. А шъуа-
шэр адыгэ къашъом хашІыкІыгъ, итІур зэгъусэн фае, ош
фэдэр къашъо зыхъукІэ.

Янэжъ игъусэу, адыгэ шъошэ къабзэр щыгъэу МэщфэшІу
джэгум хэхъагъ.

IV

Сыхъат фэдиз тешІэгъагъ зыджэгухэрэм.

Штрюбе кыготым фыреплъэкІыгъ. Абель ынэгу зэщыр
кыкІэщы, ыпашъхъэ кышъышъорэмэ зэряпэгэкІырэр фэу-
шгъэфырэп. Лъэкъ цыкІу, лъэкъ макІэмэ зарихыллэкІэ,

ащ фэдэ зекІуакІэр ылъы кышъэушы, ар игуап,— лъэкъы-
шхом зэрэщыщыр, ащ инэшэнэшІумэ язехъакІоу зэрэщыщыр,
Тхъэри щыгъуазэу, Ащ ынэшІу кышъыфагъэу, дунай мэхъа-
нэ зилэ Іоф зэрээшІуихырэр нахъ зэхешІэ. Ежъ къекІуштыр
арыти ыгу риубытэнэу тарихъым кыыхыхыштыгъэр, славян
лъэкъхэр лъы къабзэ зыкІэт лъэкъышІукІэ ылъытэщтыгъэ-
хэп. Лъэкъ ныбжыкІэхэу аІоми, япчъагъэкІэ бэ мэхъух,
цІыраур мэбагъо хабзэба, ау дэгъоу уахэукъэбзыхъанышъ,
ІорышІэхэу, Іордэгъазэхэу къанэхэрэр пщылІ ІофышІэ пшІы-
щтых. Зы нэмыцым славян нэбгыришъэ фэрэлажъ,
ежъхэмкІи ар нахъышІу, мыкІодыпэхэ ашІоигъом... Урыс-
мэ литературэ гъэшІэгъон яІ, ау лъэкъ гъашІэр арэп
лъызгъэкІуатэрэр, литературэр лъэшэу кыздэуаерэр гъэшІэ
зэманмэ, лІэужмэ язэблэкІыгъохэр ары, ахэмэ ІупкІэу къа-
щэлагъо нэфынэр лъэкІуатэми, шІункІэу темыкІыжыштыр
къэблагъэми. «Зыфэдэр къэшІэгъое урыс душар...» Сьд ащ
къэшІэгъуаеу хэлъыр? Дагъоу ахэлъыр шІукІэ агъэлагъо.
Чэмцуем щыпсэу пэтызэ, дунай кыкъонэжыштыгъэу мэгугъэ,
нэмыкІхэри ауштэу егъэдалох. НахъышІоу къахэкІырэр зэ-
щыгъом еукІы, иунэ изагъэрэп, е аркъашъо мэхъу, е хъапсы-
дэс... Мыдрэхэр... Мыдрэхэр сыда, мэл Іэхъогъум фэдэу, урыс
диным — Тхъэм идинэп, урыс дунэететыкІэм — рагъэзы-
хъагъэх. Фюрерыр чыжъэу маплъэ, кыздиплъыкІырэ уахъ-
тэр ащ нахъ чыжъэжъ, ау кызгурыІорэп черкесхэр лъэкъ
къабзэмэ зыкІахилъытагъэхэр. Мары зэхэгукІагъэхэу щытых,
зэгупшысэхэрэр къэшІэгъуае, къагурэІуа шъуІуа шъхъафи-
ты зэрэтшІыжыхэрэр? СшІэрэп, сифюрер, о мыхэмэ яплъэ-
гъулагъэр.

Штрюбе кыготым зыфыреплъэкІым, ащ фэдиз ащ ынэ-
гу кІилъэгъуагъэп, ылъэгъугъ зэрээщыщырэр, зэресагъэу па-
гъэу, ыпкыкІи ынэгукІи зэичъэу, гъэчъыгъэм фэдэу зэрэщы-
щыр. Ау Абель зэгупшысэн ылъэкІыштыр Штрюбе ышІэ-
щтыгъэ, сыда пІомэ зыщызэлукІэхэрэм бэрэ зэнэкъокъу-
щтыгъэх. Зэнэкъокъуштыгъэх, ау иныбджэгъу дунэеплъы-
кІэу иІэхэр зэблихъуштыгъэхэп, хахъуи амышІэу, ежъ зыфэ-
амал гъогупэ горэм нэсыгъэхэу, иутыгъуае хъугъэх. Ар
ежъыркІэ нахъ Іэрыфэгъу, теубытагъэу ышІыгъэм рыгъуа-
зэзэ, дунаим зэрэщыгугъырэр кыІэкІэхъаныр кыфэпсын-
кІэшт.

ШьыпкъэмкИи, джэгум узлэпызыщэн гори щыхуштыгъэп. Къэшъо ордэхэр, ыпэкIэ фэдэ мэкъамэ зэхыхыгъэп умылщтмэ, зэщыгъох, къызырыкIо дэдэхуу гъэпсыгъэх. Къашъохэри зэхышчырых, шъэбашх, угу зыгъэлъэшырэ пхъэшэ-нэшагъэ, пкъыягъэ къахэшырэп. «Ежъ-ежъырэу загъэшлôжы, — егупшысэщтыгъэ Абель, — уялэлуштэу амышлэрэми, зыгорэ къыпфашлэнэу загъэхъазырыгъахэм фэдэх. Пшъашъэмэ анаплэхэр радзыхы, хульфыгъэхэр гушхох, зэрэнахъ лъэшхэр къагъэлъагъоу ара? Ары шъхъае хульфыгъэр зыкIэнахъ лъэшыр — бзыльфыгъэр ыгъэгущоныхъ, ежъ зыфигъадэу къызгуигъэуцонэу арыба: тызэфэд, ау сэры лъыгъэ зезыхъаштыр, щытхур къэзылэжыштыр, мылькур къэзыхыштыр. Орырэ сэрырэ тызэфэд, ау нэмыкIымэ танахъ дэгъун, танахъ лъэшына фае. Къызготым сынахъ дэгъу, къыспэчыжъэу сыкъэзылэжъурэми сынахъ дэгъу... Ау мыдрэхэм загъэшлôжы. Сынахъ дэгъушъ, джащ пае сыкъэлъэгъу ылорэп, ори сэри тыдэгъушъ, сэри укъэсэлъэгъу, ори сыкъэлъэгъу елô... Хъа-хъа!.. Ащ фэдиэзы мыхэр егупшысэхэрэпштын... Дэгъур зыкIэплъэгъун фаер — уие хъунэу енахъ дэгъу ухъуным пай. Джары искусствэр зыфэлажъэрэр, ащ чыжъэу уегъаплъэ, уелэты, уегъэгущо, теклоньгъэ уегъэшлô. Сшлэрэп Штрюбе мыхэмэ ахилъэгъуагъэр. Политикэ лъэныкъомкIэ тэрэз, ямыкъымыджыгъэ тхъамыкIагъи, якъашъуи, яорэди зыми атырихырэп, заор тыухмэ, нэмыкI къашъохэр алъэгъуных.»

Янэжъ игъусэу Мэщфэшлу джэгум къызхахъэм, Абель ащ зы такыкъ гор нылэп ыналэ зэрэтыридагъэр — бзыу епсэушъхъэ дахэ горэ джау нэплэгъу горэкIэ уинэплъэгъу къыридагъэм фэд. ТIэкIу зытешлэм, етIани фыреплъэкIыгъ: гу лъымытэн умылэкIынэу зыгорэкIэ къахэщы. Къахэзгъэщырэр гучыжъэкIэ къышлэгъэхагъ, ау мэхъанэ гори римытэу, ар псынклэу щигъэзыягъ. Ауштми ящэнэрэуи еплъыгъ: зешлôба, аужыпкъэм зешлôщэба пIонэу, емыпэсыгъэ шъхъафитыгъэ горэ хэолъагъо, хэмыукъорэмэ, къыпэблагъэу щыгъэхэми ифэмэ-бжыкIмэ атырехъэ. Нэмыцхэр цIыф шъхъафитых, нэмыкI лъэпкъэхэри шъхъафиты ашлôхъу Тхъэм пшъэрылъ къафишлôгъ, ау мы кIалэр нэмыц ныбжыкIэхэу анахъ лъэрыхъэхэми ахэбгъэуцомэ, къахэщын. Зыдешлôжъа шъулуа чIыплэу зэрытыр? Хъаумэ къашъоу къышлôштым ари щыщ

Iахъа? ИщыгъынкIи къахэщы, ащ фэдэ шъуашэ альбом горэм дилъэгъуагъ, урысмэ пачъыхъэу ялагъэр арын фае зэрилъэгъулагъэр. Ау мыщ цагъэчъыхъагъэм фэд.

ЗэкIэм Штрюбе ымакъэ къыззыхыгъ:

— Абель, тэрэзылôу лъыплъ а кIалэм, черкес къашъомэ афэгъэсагъэу щыт ар.

Ау Мэщфэшлу ыпэу Къызбэч полицаир къэшъонэу хуэгъэ, ары хъатыекIуагъэри. Къызбэч къэшъуакIэ ышлôщтыгъэ, Iэзэ дэдэу щымытыгъэми, зигугъу ашлôрэмэ къахафэщтыгъэ. КъызытырагъахъэкIэ, ыгукIэ тхъэжъэу къешлôщтыгъэ, къашъом ишапхъэмэ апымылъ дэдэу, ау ащ ыпкъи имыкIыпэу, нэмыкIым къымышлôжынын, ежъыр шъыпкъэми ыгу къэмыкIыжынын шлôкIэ горэхэр къыугупшысызэ агу зырыригъэхъыштыгъэ. Енэгугъо Къызбэчи ащыщыгъэнкIэ нэмыцмэ джэгур афашлôнэу зыгу къэкIыгъэмэ.

Къызбэч егугъупэу къэшъуагъ, пшъашъэмэ Гупсэ къафыхащыгъэти, ари игопагъ, ау ащ ынаплэ къымылэтыхъу, ыгу хымылхъэу къашъоштыгъэ. Ар елъэгъути, Къызбэч Гупсэ зауэрэ къырифэкIыгъ, хигъэукъоныхъ, е ыгъэукIытэжынын, е къызэкIыгъэкIын имурадэу, имыгъоу ыкIыб фигъазэу е бгъунджы зыфишлôмэ кIэбгъулъэу зылуишлôхъагъ, ау итхъагъэпцIыгъэхэр Гупсэ шлôхэу къышлôштыгъэ. Ипшъэшъаплэ итэу, ар къыгъэгъунэзэ егупшысэщтыгъэ: хульфыгъэр ары къашъор зыгъэпсырэр, зезыщэрэр, ащ зыдэшлôын фае, ау ныбжыкIу уфэхъунэу ищыкIагъэп е Iордэгъазэ уехъулэнэу. Къешлôрэр нэбгыритIуми, хульфыгъэр арыми къэшъуапэр зыгъазэрэр, мэкъамэмрэ къэшъо сурэтымрэ тIури нэрымылэгъу IудэнакIэкIэ зэрэпых, арышъ «пэщэ-ныгъэм» хилъэсэгъэ хульфыгъэм къымышлôу, а IудэнакIэр о узфаемкIи пкъудын плъэкIышты.

Ахэр Гупсэ ышлôштыгъэми, гу лъыптэпэнэу къызхигъэщыгъэп, мы Къызбэчи цIыфэу къяплъыхэрэми зыгорэуштыгу лъаригъатэ шлôигъогъэны фае къешлôн зэрильэкIыштыми, ау ымыштырэ гори мыщ зэрэхэлъыми.

Ащ нэмыкIэуи Гупсэ ыгукIэ къегуаощтыгъэн фаер джэгум Мэщфэшлу къызэрэкIуагъэр ары. ФитыгъуаджэкIэ къэкIонэу хуэгъэнкIи пшлôнэп, ари къыгурлô, ау заокIэ къякIугъэмэ апае сыда зыкIыгъэдэхэн фаер? Янэжъи, бзыльфыгъэмэ ахэмыуцоу, кIэрыт... Ащ паеми, нэмыкI гори ежъ зыди-

мышлэжыпэу кыяхыэщтыгэмэ зэхифын ымылэклэу, зэ-
хифыными пымылэу, гумышлуныгэ тлэклу фырилэу клалэм
загьорэ фычлэплыщтыгэ.

Кыызбэч полицаир зытеклыжым, ынэгу зэщыр кыкклэ-
хыажыгэу Абель кылуагэ:

— Псэушхэмэ, анахэу бзымэ зызэфагэшложэу
плээгугэмэ, зи ахэмэ зэрэтеклыхэрэ шылэп. Шхьаджи
ичлыплэ гэнэфагэ: сэ сыхульфыгэ, слорэм ублэмыкл, о
дахэу зыгэз, сыгу урихынэу зыкэшл. Интеллект хэлэп.
Гушхьафитыгэ хэслэагьорэп. Мы пчэгү хураеу кьауцу-
хыагэм уиклын узэрэфимытым фэд, гури, акылыри,
шлоигьоныгэри зэ бэшлэгэ дэдэу агэчыхыгэ шапхэм
итынхэ фае.

— Абель, о философием ухэзыщагэр арэу кызырэкло
дэдэпщтын.

— Тыкложэу, преферанс тешлэмэ нахышлуба?

— Умыгул, Абель, мы клэлэ шлагьор джыри кэшшуа-
гэп.

V

Абель ылитлу ыкыбклэ шызэшлохэдзагэу хыабхыохоу
уцужыгэ.

— Адэ кээрэшбоа,— ылуагэ джау сыдми, зи шлогэ-
шлэгьонын зэрымелэгужыщтыр ышлэу.

Джэгум кьеклолагэмэ ашлэщтыгэ Мэщфэшлу мыш
плэагло кызырэмыклогэщтыр, ау занклэу зыми кымыло-
щтыгэмэ, адыгэ шьошэ дахэр кызырэзышилэагэр кы-
рагэклуштыгэп. Нахыбэр мыш фитыгуаджэу кьекло-
лагэ, чылэр зэрэфаем тетклэ джэгур зэхащагэу алуагэмэ,
хэта ар зышлошгы хуштыр, зэошхор макло, мэфэ заулэ тешлэ
кьэс зыгорэм ихыдагэ, ежэ фаеу хэт кытехыаныш кьешлэн
ащ фэдэ гузэжыогэу уахтэм? Мэщфэшлу агэмысэу ары-
гэп, ари ышхыэ зэрэфимытыр ашлэщтыгэ, ау ащ фэдэ
зыхуклэ зэрэхабзэу, ащ ычлыплэ итыгэмэ шхьадж хэклыплэ
горэ кыгьотыщтыгэу ыгуклэ зэриложыщтыгэ. Етлани
зыдамышлэжыпэу мыш хэлгыгэр — адыгэ шьуашэу,
лэпкэ тамыгэу, адыгэр рыпшлэжынэу, ащ ихабзи илгыи
зезыхэу зэмыупчыжхэу бэшлагэу агуклэ зэдаштагэм
яцлыфышхыэ уасэ егупшысэнхэу ышыщтыгэ, узпэуцу-

жын умылэклынэу зэуцоллагэхэмклэ мысагэ горэу ежэ-
хэм афэпхын плэагыщтыр ашхыарихыщтыгэ. Ау
Мэщфэшлу кэмэ кыхыгэм фэдэу ахэтыгэ, ежэхэр
зэуцоллагэхэм ар упчлэ тамыгэу кыхэтаджэрэм яхы-
щырыгэ. Зэрамыложыпэу, гучыжэклэ фэагэнхэкл мэху
ари чэзыу тегэклэу кьашьоу, агу зырыригэхэу, ащ лофыр
ухыгэ щыхугэмэ. Ау клалэм щыгэ шьуашэм нэмыкл гуп-
шысэ, нэмыкл гугэ езгэшл ахэтыгэ, угу ыгэхуапсэу, фи-
тыгьоджагэр пщигэггупшэу, Мэщфэшлу уинэплээгэу зы-
фуыуигэдзыщтыгэ.

Кыызбэч ишхонч зышлохилэжыгэу, зэрэхыатыагло
ишыхыатэу ылыгэрэ бэщ псыгэ кыхыэр ыгэджэгүзэ,
ынэлу фимыгэзапэу Мэщфэшлу пчэгум кыыригэблэагэ.
Шыпкээр плотмэ, дэгү дэдэу кэшшонэу щыгугыщ-
тыгэп, ауштэу хуэнэуи фэагэп, ежырти Мэщфэшлур кы-
щэнэу зыгу кэагыгэр, тэрэзылоу кьешлэшумэ — шьуа-
шэри дэгү ыгу кызырэагыгэр — офицермэ агу рихы-
нышэ, ежэ зэклэ ынапшлэ тырилхыажын гухэлгыр зы-
дыгыгэ.

Мэщфэшлу шьабэу, ыпкэ зэиклэу ылыгэу, ау шхыафи-
тыгыи хэлэу зызэрехэзэ пчэгум кыхыагэ. Кыыздэшшошт
пшьашэр кьахэклотыгэхэти, лэабэкэу зытлу горэ азыфагоу
еклуалли, нэшлуклэ еплгыгэ,— ыгэгүшхоуи, кышыгугыи
зэрэхуштыри кыыригашлэуи. Зэфаклом ымэкэ рэхыат диш-
тэу ылакьохэр шьабэу, псынклагэ ахэлэу зэблиххэзэ,
пшьашэм ынэ тыримыхэу, ау ежыри зилээгужэу кызы-
клэлуагэ. Апэрэ лэ лэтыгьор, тыжын бгырыпхым лашхыэ-
хэр шхыаримыххэу, лэклхэмклэ кыыригэжыагэ, ылэгухэр ежэ
кызыфихыжхэзэ, сакэу кызэаглакуи, пшьашэм фэб-
гунджышэо зишли, етланэ зыкыфигэзэжыгэ.

Ахэр апэрэ лэабэкэу, пщынэмрэ пхэагычымрэ амакэ
язгэагьорэ, задэзыушэтырэ хыегэу, цыфхэри ары, ахэ-
мэ янэплээгэуи, яжыкьащи, агумэ ятео макыи зэхэпшлэ-
нышэ, е а пстэумэ затепшыкышты, е о дэхагэу, гурышлугэу
кьашьом хаплхыэрэмклэ кьаплэхэрэр бгэсакыштых,
аныхэ губзыгэу кэгүшылэрэм зэредэлухэрэм фэдэу бгэп-
лэщтых.

Мэщфэшлу ахэмэ ягупшысэщтыгэп, зэресагэу кьешлэ-
щтыгэ, ау тлэклэ-тлэклэу кьашьо шлоигэ зэрэхурэр зэхи-
шлэщтыгэ. Апэу зыгэсакыгэр джэгур клым-сым зэрэ-

хьугъэм гу зыльтэр ары. МэщфэшIу зэкIэ цIыфхэр кеп-
лбыштыгъэх. ГъэшIэгъон горэм ежэрэр зэрэплъэу, цIыкIуи
ини кеплбыштыгъэ. Ар ежыри джы кышIагъ. Къызбэчи
зэрэхъатыаIор зыщимыгъэгъупшэ шIоигъоу, бэщ псыгъор
гугъуемылIышъоу ыгъэкIэрэуарэщтыгъэми, ащи фэмышъоу
кылыпплъэу ыублагъ, нэмыц офицеритIоу ахэдзыгъаIохэу
шъхъафэу щытыгъэхэри якъэплъакIэкIэ зэригъэсакыгъэхэр
нэбгъузыкIэ кыубытыгъ. АхэмкIэ кышIагъ зэмыгупшысэ-
жъэу, теубытагъи ымышIыгъэ фэдзэ, дахэу кызэрешIэрэр,
ежыри ащ хъазырэу кыгъэгущуагъ. Джащыгъум ошъо-
гури зэхышIагъ. Дэплъыагъэп, ау ышъхъагъыкIэ зэрэлагэр,
зэрэхъоо-пшаур ыгукIэ ылъэгъугъ, ицыхъэ нахъ зытелъыжъэу
кыдешIэрэ пшъашъэм еплъыгъ — ари нахъ ыгъэгущоу,
къэшъоным нахъ зэрегугъуштхэри гуригъаIоу.

Пшъашъэр нэпIэдэдыегъукIэ къэплъагъ, МэщфэшIу
зыфаер кызэрэгурьIорэр кыригъэшIагъ, ыпчэнэ псыгъуи
ылэхэри нахъ зэкIиугъоягъэх...

ЗэфакIом гуитIур нэIуасэ зэфишIыгъ, ахэр гъэшIэрэ гъу-
сэгъу зэфэхъунхи альэкIышт е, анахъ макIэмэ, гур гум зэрэ-
факIорэр, дэхагъэм цIыфхэр зэрэзэфыщэхэрэр, псэ зыпытыр
насып къабзэм пае кызэрэхъурэр, ащ нахъ лъапIи зэрэщы-
мыIэр зэ джыри агу кыгъэкIыжъышт.

Зи бгъэшIэгъон хэлъэп зэфакIом. Пккъынэ-лынэ занкIэу
пфэIыгъымэ, плъакъо пытэу огъэIорышIэшъумэ, пIэхэр
пкъыагъи, лэнтIэгъэ-уфэ-упцIагъи акIэлъэу зеохъашъухэмэ,
сыда зэфакIо укызкIемышIэщтыр? Джары Абель ылъэгъу-
гъэри кыгурыIуагъэри. Ау Штрюбе зэрэфыреплъэкIы-
гъэмкIэ, ежъ шIомыгъэшIэгъонми, ащ ыгъэшIэгъон зэрилъэ-
кIыштым гу лъытагъ.

— Мыщ фэдизэу мы кIалэр зыщыпэгыкIырэр кье-
бгъэIонкIэ дэгъу, — ыIуагъ Абель.

— Цыфэу зельытэжъы, джары ащ икъашъо кыкIырэр.
Цыфмэ зэрахэтзи, изакъоуи дунаим щыщэу зельэгъужъы.

— Штрюбе, о мыщ фэбгъэшъуашэрэм фэдиз зыхилъэ-
гъоужыштыгъэмэ, тэ мыщ тыщымыIэу, ежъ офицер шъуа-
шэр щыгъэу Германием тыкышцигъашъоштыгъэ.

— Тэ мыщ тызэрэщытым пае ар къашъорэп. Тэрэзэу
лпыплъ, сэ кызэрэсшIошырэмкIэ, къэшъоныр кырегъа-
жъэ тет ныIэп.

ШъыпкъэмкIи, МэщфэшIу къэбар гъэшIэгъон горэ кы-
рищэжъэгъэ къодыеу кыпшIошын ылъэкIыштыгъэ. Зэфа-
кIор кыухыштыгъэ, ащ иуахъти гъэнэфагъэ, ау ежъ джыри
зыгорэкIэ ушыгугъын фаеу кыпшIуигъэшIыштыгъэ. Мары
пщынаом пэблагъэ зишIи, зыгорэ риIуагъ, адрэми, мэкъэмэ
зэблэхъугъор кыыхимыгъэщыпэу, ислъамыер кыырищэ-
жъагъ: джауштэу къушъхъэтхмэ къашежъэрэ псыхъор, мы-
жъомэ ялъэзэ, тIокIэ куумэ шъабэу ащэшкыашко, чъыг жъа-
ухэр зыхещэх, мыжъо дэпкъымэ заделъантIэ, етIанэ гу лъып-
тэнэу игъо уимыфэзэ, хъоу нэфынэм елъадэшъ, ышъуи,
ымакъи, ичъи зэблехъух.

МэщфэшIуи къэшъо зэблэхъугъом зэпыупIэ фишIыгъэп
пIоми хъушт. Къэбар гъэшIэгъоным гъэзапIэ иIэн зыхъукIэ,
къэбарIуатэм кыыхэмышъэу IэутIэ макIэкIэ е нэплъэгъукIэ, е
жъыдэщэгъу кIыхъэкIэ кызэраригъашIэу, ыпкъ ищыгъэ
дахэ изехъакIэ нэпIэгъу горэкIэ зэблихъуи, ыгупэ пшъашъэм
фигъазэзэ, кыызщешIэшт пчэгу хъураер ыгъэнафэрэм фэдэу,
сэмэгу Iэпшъэ уфагъэм кIэрихэу, ылэ джабгъу ытэмашъхъэ
щизэу кIищэикIыгъ — зыпкъ итэу, ылъэгъурэ пстэуми афи-
тэу. Пшъашъэми кыгурыIуагъ: къаIо къодыемэ быбынэу
зызэкIиугъоягъ, тIэкIу дэдэ зилажи, ылитIоу кIэщэикIыгъэмэ
зэрахъэу, шъабэу зигъэчэрэгъугъ...

ГуитIоу зэIукагъэмэ якъэбар лъэкIуатэ, зэрэшIэгъэ къо-
дыех ныIэп, ау мы дунаир зэрэшIагъор, цIыфым пай ар
кызэрэгъэшIыгъэр, зизакъом ащ оредэ гушIогъо шъыпкъи
зэрэщымышIэщтыр зэхашIыкIыгъ. Бланэм фэдэу зыгъаз,
уипсынклагъэ дэхагъэм ыпэ имыгъэшъэу; гопэгъум жъыор
макIэр зэрэщышъабэу, цые къуапэмэ зягъэIэт; шъхъафит
хъугъэ псылъакъохэр, тыгъэм пэджэгухэзэ зэрэлыатэхэу,
плъапэхэр гъэлупчъапчъэх; бзыу тамэ уиIэп, ау бзыум нахъ
псынклэба, нахъ лъагэу чыжъаплъэба угу — ар пIитIу къа-
рэIуат; пчэнэ пкъыеу плIэлъу зэикI шъуамбгъом лъыдэчъае-
рэм чъыг зэикIхэр кьерэхъуапсэх; жъау зэтэхъэ-зетекIымэ
уапхырэхъы, къушъхъэ сыдж лъагэмэ нэплъэгъур ашъхъа-
дырэлэбыкIы, ошъуапщэхэр зэхэхъэ-зэхэкIхэу, шъоф уцмэ
лъэпэпцIыеу зызэкIащэу, псэ зыпытэу зекIорэ, зечъэрэ, бы-
батэрэмэ дунэе хъоухэр зэдырехэу, тыгъэ нэфынэшхор
зышъхъарыт щыIэныгъэм имэкъамэхэр къэIуатэх. Хэты
ышIэра дунаимэ, дунаибэмэ цIыфыгур зэрахэгощагъэр? Гъу-
нэ зымыIэр сыд пае, сыдэуштэу цIыф цIыкIум зыфыхъыжъы-

ра? Сыда бзыу цыклум дунаир зэкIэ кызклибыбыхъаштыр, зыфэшIум набгъо щешIы, щэбагъо, тэмэ ныбжыкхъухэр ритэкхъэхэзэ, чыгур егъашIо. Зы кьутами сысырэн, зы хъампырашгъуи быбатэрэн, зы Iэлы горэми макъэ ышгырэн, щыIэныгъэр щымыгугъыгъэу, кIэмыхъопсыгъэу. Зигъо плалъэкIэ гъашIэм псэхэзы щыхъурэр тхъамыкIагъоп. Ащ игъашIэ кырыкIощтым, тэ джы тымылгъужьырэ псэзекIом зыздигъэзэщтым гукъаор гъогогъу щыфэхъуштэп.

— ГъэшIэгъоны,— къашгорэр арымырэу, къашгъом кыIуатэрэм фэмыхъоу ыгъэплъызыгъэу кыIуагъ Абель.— Тхъэри хэукъоу кыхэкIы пIон плъэкIынэу щытыгъэмэ, щыIэкIэ тэрэз зимыIэ цыфмэ мыш фэдэ къашгор зарепэ-сым, Ар хэукъагъ сIони... Ау ащ фэди мэхъу, зым щыIэныгъэр зрещэ, адрэм зыгорэуштэу гъашIэм иохътэ кIэкIыхэр кьегъэдахэх.

— Дэхэгъэр пщымыгъупшэн закъор ара мыш икъашгъо зыфэгъэхыгъэр? — кьеупчIыгъ кьемыплъэу Штрюбе.

— Ари а кIалэмкIэ бащэ. Лъэккым кыдэгъэшIыгъэр, кыкIырэри ымышIэу, кыкIешIыкIыжы. Псычэт щырыр есыкIэр ышIэгъахэу кIэнкIэм кызэрикIырэм фэд. Мэзым хэс бзыу пкIырапкIын, зэтелыдыкIэу дахэ, ау сыда ащ дунаим ишIуагъэ зэрекIырэр?

— Къыбдесэгъаштэ сфэIощтэп, ау джыдэдэм сыккыо-нэккыуни слъэкIыштэп. Мы кIалэм икъэбар джыри кымыухыгъэу сэ кысшIошIы.

МэщфэшIу ыгукIэ имыгъусэу джэгум цыф хэтыжыгъэп. Пщынаоми ащ фэдэу кыыригъэIуагъэу ежыри кышIэжырэн. ЫIапэхэри арымырэу, пщынэри арымырэу, ыгукIэ мэкъамэр зерищэщтыгъэ. Ежыри къашгорэм фэдэу, кIалэм ихъыегъу пэпчэ, ыIэ Iэтыгъуи, ылгъэпэ псынклэмэ якъаигъагъи мэкъэ зэтечыр адиштэщтыгъэ.

МэщфэшIу ыгу илгъ хъопсэ дэхэгъэр кыIуатэ шIоигъуагъ, ар кыIотэн ылгъэкIынэуи джы кышыхъуштыгъэ. Ар кыдэхъугъахэуи еплъырэмэ къащыхъуштыгъэн фае. Ныбжыи ащ фэдэу кызэрэмышъуагъэр зыдишIэжыгъэу, кызэрешIэрэми емыгупшысэу, нахъ зыIэпищэзэ, итхыдэ лгъэгъэ-кIуатэ. Дунаир щыIэныгъэм езэщыштэп, сыда пIомэ еж щыIэныгъэр арыба дунаир... УщыIэным нахъ тхъагъо, гушIуагъо горэ щыIа — зэкIэми уафэшIоу, зэкIэри кыюкIоу, щэч зыми угу кыфимыхъэу!.. Жьыми, псыми, ошгъогум

инэфи, чIыгум ихъоу къекIокIхэми уащыщэу, сыда джыри гур зыфэныкхъоштыр? Тыгъэр угу кызэрэщытэджырэр зэхэпшIагъэмэ, къэIуат ар, тыгъэми зыккыIуатэ инэфкIэ, ифабэкIэ.

Мызыгъэгум пщынаом зи риIуагъэп, ащ еж-ежырэу зыгъэлгъатэр кыхыригъэдзагъ, ауштэу зэрэхъун фаер ышIэщтыгъэу, апэрэ мэкъэ псынклэм дыригъаштэу пхъэкIычаоми кыгъэжыгъэ. Джашыгъур ары Къызбэч зыккызи-шIэжыгъэр, ынэ кыикIотэу, зэрмыры хъугъэм фэдэу къашгъом лъыплгъэщтыгъэми, мытэрэз горэ мэхъоу кышы-хъугъ. ЫшIэщтыр кыугупшысын ымылгъэкIэу, ишхончыж МэщфэшIу тырищэягъ, ау зыккышIэжыи, шхончыпэр къэшъуакIом ылгъапэмэ афиучIынэгIыгъ, сапэмрэ Iугъомрэ зыккыригъэлэгъэу къауи, ишхонч джыри псынклэу ыгузндыжыгъ, къэшъуакIоу Iугъо-сапэм зылгъахъохэр кыхъемыщы-жырэм джыри фиучIынэгIи уагъэ.

Абель икIэрахъо лгъыIэбагъ, ау Штрюбе кълэIуагъ:

— Тхъэм пай, Абель, зэ зыIажэгъу, шIагъо горэ щэхъу мыш.

Пщынэ макъэр зэпыугъэп: мыр нысэщэ джэгон, ау зыгорэм шхонч щызгъэон ыIомэ, хэт пэрыохъу фэхъуна... Iугъомрэ сапэмрэ тIэкIу зызэхэкIотхэм, пшгъашгъэр зэхэфэщ-тым фэдэу ыгу изыгъэу, МэщфэшIу зэндэрыкхъэу щытэу алгъэгъугъ. Пшгъашгъэм зэмыжэгъэ омакхъэм гуштэ ригъэшIыгъ нахъ, щэ-гын тефагъэу щытыгъэп, щэ илгъэуи джэгум щыо-щтыгъэхэп ныIа. Ар пчэгум ращи, кытырашэщтыр кыха-хыфэ, Гупсэ еж-ежырэу кыхэлгъэтыгъ. НэпIэгъу заул ныIэп ащ ыкхъудыи гъэр, гумэкI бырсыр лгъыи кыхэфагъэп. Къэшгъо дахэм зэлгъыштагъэхэти, джэгум зыгорэ щыфыккыуагъэкIи — ащ фэди хъугъэу цыфмэ къашIэжыи — ащ лгъыпытэу гу лгъа-тэныеп.

Гупсэ къэшгъоным фэхъазырыгъ, пшгъэшгъэ сатырым хэт-зи, МэщфэшIу гукIэ кыдешIэщтыгъэ. АпэрэмкIэ фэрэза-гъэп, ау зэфагIор кIэухым фагIо зэхъум, къэшгъо шгъыпкхъэ зэрилгъэгъурэр кыгурыIуагъ. Джащ пай еж иIахъ горэм ханырэм фэдэу, хъупшIапшIэу щытыгъ, МэщфэшIу ынэ тыри-хыщтыгъэп. Ислъамыер ары ыгукIэ зыгъэрэзэпагъэр. Пчэгум ит нэбгыритIур ымылгъэгъужыгъэу, адыгэм ыпсэ илгъэшIугъэ кызщиIотэгъэ къашгор ары ылгъэгъуштыгъэр. Ылгъэгъуш-тыгъэ кьодыеп, еж хъопсэгъо IахъкIэ зэхышIэщтыгъэм нэ-

рыльэгъоу хильэсагъэу, гушломрэ — ыльэгъурэм пае, гукъао горэмрэ — ежъ шьэфэу изакъоу ыгъашлоштыгъэр аушткъодыеклэ зэклэми апашъхъэ кызыэрэщынэфагъэм пае — зэхишлэхэзэ, ежъыри къешлэщтыгъэ. Джары къашъор шхончэо макъэм зызэпегъэум, ежъ кылорэ орэдым кыхъуагъэхэм фэдэу, ежъырты къэзылоштыгъэр, апэу зыкышлэжыгъэу, ыгуклэ кышлыщтыгъэ къашъом пчэгум кызкыригъэ-льэдагъэр.

Пшгъашъэу къэмэхы пэтыгъэр зэрэтыращыгъэри, Гупсэ пчэгум кызыэрэхъагъэри псынклэу зэшлокыгъэти, къашъор зэпымыугъахэ фэдэу нахыбэрэмэ къащыхъугъ. Гугъомрэ сапэмрэ зызэхэклотхэм, кыздашъоштыгъэм Мэщфэшлэу зыфиплхыагъ, Гупсэ зельэгъум ыгъэшлэгъуагъ, игуапи хъугъэ фэд, ау ащ егупшысэнэу члплэ итыгъэпти, икъашъо пидзэжыгъ.

Зыгъэлъатэр — дунаеу узгурылауагъэм, плэлэнчъэ узэрэхъугъэр зэхэпшлагъэу, ащ игушлогъошхоу узэлъызыубытыгъэм икъашъу. Зыгъэлъатэр — ушэтын: уриуаса кыуапэсыгъэм, сыдэуштэу тын лъаплэм джэуап уфэхъура, дэхагъэр икъоу зэхэошлэмэ, ар къэзыухъумэн клуачли, ллыгъи, гушхуагъи пхэлъха? Зыкълэуат, зыкълэгъэлъагъу, гушылэ къэт дунай пашъхъэм уитэу!

Такыкъ зытлум Гупсэ зи ымыльэгъурэм фэдэу къэшъуагъ, ныбжыкълэгъу плэлэ дэхэгъум зэритым, ежъыри пкъы ищыгъэ уфэупцлэу зэрэгохъым хашыжыщтыгъэ умылоштмэ, Мэщфэшлэу епэсыгъэу къашъоштыгъэп. Ау плъыр-стырыгъэр текли, цлыфхэри щыгъупшэхы, дэхагъэу Мэщфэшлэу икъашъо хильэгъуагъэм зылэклиубытэжыгъ. Ылъакъохэр псынклэ къэхъугъэх, ылэхэм, бзыу тамэу къэтхыохи, ежъ зэрэпсаоу дахыештым фэдэу, ыпкъ псыгъо ищыгъэ къедэхэкхэу, лэпэ кыхъэмэ жъым кышшагъэчыхъэрэр зэпэжыужьэу зыкъагъэзагъ. Джары Мэщфэшлэу дэхагъэу джэуап зыфэхъун фэягъэр, джащ ыпашъхъ икъашъоклэ гушылэ зышитын фэягъэр. Тыгъэбзый закъоу къэжыунышъ, клодыжбын ыльэклышт ар, е нэшъу уишыгъэу, е узэрэфыримыкъуштыр кыгурылауагъэу.

Ау тыгъэ псаоуи ар кычлэклын ыльэклышт, зыгу кыгъэ-нэфын гуклэмэ.

Дышъэпс осэпсыцэр уц тхъэпэ лъагэмэ ашигъэтакъоу, нэрымыльэгъу жьыор маклэр къэфарзэ. Дунаим джэнэтым

илуплъэу кытитыгъэлъэгъурэмэ ашыщ. Дэхэ дэд осэпсыцэр, ау ильэгэплэ-лъхъанчэ къэфэхышъ, уц тхъапэр лъэтхыо, джары нылэп нэплъэгъуми гуми къафышчинэрэр. Ау а тлэклэри зыфикъуни щыл.

Чыжбэу, чыжбэ дэдэу къэцышхъэх жъуагъохэр. Орырэ ахэмрэ азыфагу иль гъогум утезыщэни щыл; ащ уклэхъопсыгъэмэ, хэта узылэжэн зыльэклыштыр?

Шы чьэрэу сапэр къэзылэтыгъэм угу лъежъагъ, къулай-цызэу, гугъэплэнчъэ-гъогунчъэу шъоф нэклым укыинагъ, ау шы лъэмакъэу хъоум щыклосэжыгъэр къэбгъэшлэщтым угу кышчытеошт.

Тинэплэгъу щизым тышъхъапырыплъыныр тигуау. Ау зыгорэ ренэу кытклэлэ, зыгорэ кытэтлэргу, тыкыфэмыгъэушымэ, пкыхыкклэ пклантлэу кытэхырэр жъуагъомэ ялэпэрыз тклонс нэфэу нэфшъагъом кытфелъэсыжы.

Чыгур ары шлункыр кызфепсыхрэр, цлыфгум шлункыр ышлэрэп, гоу ар зыльэгъурэр нэшъу мэхъу, щэхъу ыльэгъужыщтыр...

Апэрэ такыкъ гумэклыгъохэр зытекхэм, Гупсэ къашъом зэлыштэпагъ, дэгъоу кызыэрэшлэрэр джы зыдишлэжъэу, ащ кыгъэгухшоу, зыгъэлъатэм зы купрэ дэчэрэзыгъ. Етланэ мырзэныгъэ горэ зэхишлагъ, цлыфхэр чэфэу кызыр-реплыхэрэр ыльэгъугъ, ау ари игопагъэп, ежъыри икъоу зэхимышлыкырэ хъопсэгъо шьэфэу узэлъызыштэпэн фаеу гучыжбэкклэ зэхишлэщтыгъэм лыкклэхъан зэримыльэкырэр кыгурылауагъ. Бзыу псынклэм иныбжыккъу зэрэгъэунэ-фыгъуаеу, амалынчъагъэм ыгу кыуубытыгъ. Апэрэу Мэщфэшлэу занклэу ынэгу клэплъагъ, машло клэмылбыжъэу, клэ-ллыми, кызэкклэмыблэжъэу, зыпкъ иуцуагъэу, тлэклэу тешлэжымэ, плыккъожьэу фежъэщтым фэдэу кышыхъугъ. Ащ рильэгъуллагъэр ежъ ыгу зэрэфаеу зезымгъэлэтырэр арэу тыриубыти, зэпэлагъэ зэхъухэм, егыеу нэплэгъу фидзыгъ. Къымышлэжъэу, гукъэо лэжэгъуаеу яхышчырэу клалэм ынитлэу къаклэщыгъэр кыгурымылоу, джыри зэ нахъ гуфаллъэу еплъыгъ.

Мэщфэшлэу ыгу щэхъу ымыльэгъужьэу, дунаишхор ащ щызэбгырыклэу, нэфынэ фабэм хэтклухъэу зыщызэхышлэгъэ охътэ клэклым, а нэплэгъум игулэтыплэ шыпкъэм, лыузыр кылымылэсызэ, мэхэгъэ горэ ыклуачлэ кызыэрэхалэрэр кышлагъ. А мэхэгъэр кыздэкырэр кыгурылоным пы-

мыльэу, ыгу зыдихыегъэ лъэгаплэр фэмыбгынэу хэха-
пшыкыгъ, лыуз гуаор зызэхешэм, кыгъэлъэщэном тещы-
ныхъэу, янэжъ фыреплъэкыгъ, ау узым инэплъэгъу кы-
гъэуткIопкыгъэу, ныо цIыкIур Iужъоу кыззэхуэцогъэ
цIыфмэ ахишкыгъэп. Къиным хэтэу, ау IэпыIэгъунчъэу
кызырэнагъэм тхэмыкIаплэ ридзагъэу, инэплъэгъу Гупсэ
фидзыгъ.

Гупсэ нэплъэгъу пхъашэкIэ къеплъыщтыгъэ. Къашъом
исурэт зэщегъакъо фэдэми, лъэпэ псынкIэхэр ыгъэджэгухэ-
зэ, пэблагъэ зыкышыгъ.

— Укъашъорэп, МэщфэшIу, — мыгубжэу, кышы-
шыгъэр кыгурымыIоу кыриIуагъ. Iэ псыгъуитIумэ зэра-
хъэу зигъэчэрэгъуи, ынитIу къакIэплъагъ, амалынчъагъэу
акIильэгъуагъэм кыгъэгубжэу, цIыфмэ зэхахынми емыгуп-
шысэу, ябгэу кыфидзыгъ:

— Укъашъорэп, МэщфэшIу!.. — ЕтIанэ ынэкухэр нэп-
сым кыгъэлыди, гуелэжъэу кыIуагъ: — Къашъоба! —
гушIогъошхо горэм хагъэнырэм ымакъэкIэ кыIуагъ, ежъ зи
имылажъэу, иIахъ шыпккъэм, гъэшIэрэ насыпэу зажэщты-
гъэр кызыфащэм, зыгорэ кылытхъожьыгъэ фэдэу, угу
зэригъэгъоу, сабый макъэкIэ кыIуагъ.

Гупсэ кыIуагъэр ара, хъаумэ ылъэкъо сэмэгу джыри зэ
щэлэгъуаеу кызырэузыгъэр ара МэщфэшIу зыкъезгъэшIэ-
жыгъэр, ыIупшIэхэр зэрикъузыгъэм нэмыкыкIэ узыр кыз-
хигъэщыгъэп, щэпхъым шыщхэр кызырэтефагъэхэр кы-
зэрэгурыIуагъэм ыгукIэ кыгъэрэхъатыгъэу, а къэузыгъэ
лъэкъо дэдэмкIэ лъэпэчIасэу къэуцугъ, зэнкIабзэу зызэкIищи,
Iэ сэмэгур Iэгушъо зэкIэлъэу ыбгъапэ фихыжъызэ, Iэ джаб-
гъур хъауоу зыIуищэикыгъ, лъапэм тетэу зигъэчэрэгъуи,
зыгъэлъатэр ришэжъэжыгъ. Гупси кышылагъ къэшъо шып-
къэр джы кызырэрежъэрэр, ежъыри IэпсынкIэ-лъэпсынкIэу
зырихыжъагъ.

Ау сыдэуштэу къэпIотэшта гъэмэфэ ошх быбатэр зэрэ-
тIэпIэхэр? Къушъхъэ псы чъэрхэу, чыг лъагэмэ яжъаумэ
зачIагъаозэ зэтэгъыжъхэрэр езыхыжъэгъэ кIуачIэм сыдэу-
штэу цIэ фэпшышта?.. Хъульфыгъэм инэплъэгъу е ащ ып-
ккы, ылэмэ языгъэзэгъумэ адыригъэштэ къодыеу къашъош-
тыгъэп Гупсэ. Тхъэм кыззедигъэшIыгъэ псэ зэфэдэмэ мы пчэ-
гури мы дунаишхори язэфэдагъ. Хэты фэдэха мыхэр? Хэта
зыфэмыдэхэри? Сыда хъун ылъэкIыштыри — мы пчэгум

кышыпIотэн умылъэкIынэу? Джыдэдэр арыба анахъ ушъэ-
фыгъэми зыкызыIуатэрэр? ШъэфыкIи нафэкIи гъашIэр мы-
гошыгъэу, зэкIэри зэщышы зыхъужьырэр?

Бзыури быбыгъэ, жьы Iэлыри хъэрзагъэ, жъуагъохэри
огум шыхыыгъэх. Бланэр исабий едэхашIэу, гъэхъунэм
итыгъэнапэ кышыуцугъ. Хъампырашъохэр мыщ щэбыба-
тэх, нэфынэр зыхиз жьы фабэм бжъэмэ атамэхэр щэжъыух.
Къушъхъэ сыджхэр мээекIох, ахэмэ ашыгухэр ошъопщэ ты-
жыныпсмэ агъэхъых. Чъыгмэ мээ жъаухэр къакIухъэ, ат-
хъэпэ шыабэхэр ошъогу макъэмэ адэтхыох. Тыжын ошххэр
губгъомэ арылъэдагъэх. Батыр Iуашъхъэхэр сакъэу мэплъы-
зых. Тыгъэри ары. Пачыхъэп, дунаим шыщ. ЗэкIэри зэщыщ.
ЗэкIэри цIыфым елъэгъу, зэхешIэ, зэхехы, ештэ. Дунай,
щыIэныгъ, гъашIэ.

Пщынаом ащ нахыбэ фэщыIэжыштыгъэп. Хъау, къэ-
пшыгъэкIэ арэп, ау ыгукIэ зэхихырэ къэшъо къэбарыр
ыкIэм зэрэфакIорэр кышылагъ. Мэкъамэм ащ нахъ кышIэ-
жыштыгъэп. ЦIыфым икъэбарэу Тхъэ закъор зыщыгъуазэр
къэIотагъэ хъугъэ. Аужырэ мэкъэ зэлъычъэхэр къэпшIэ къо-
дыеу зеужъэжъыхэм, МэщфэшIуи, пщынэм емыдэлущты-
гъэми, ащ лъыпытэу гу кылытагъ. Пщынэ мэкъэ дэхы-
ягъэр къемыхыжъэу, джыри илъэгэпIэ шыпккъэ нэмысыгъэу
зиIэты пэтзэ, зэпамычыгъэу, ныбжьи зэпымыужьынэу цIы-
фым ыгъэкIуатэзэ, зэу икIосыкыгъ. А нэпIэгъу дэдэм те-
фэу, зи зыфимыт тыгъэбзыеу МэщфэшIу пчэгум, Гупсэ
ыпашъхъэ, зыщычIисагъ. ЫIэхэр зэкIэщыгъэхэу, лъэпитIукIэ
щытыгъ. ЗэкIэ кыIотэгъах. Мары Гупси. Нэплъэгъу рэза-
гъэкIэ, ынитIу зэпэнэфыжъэу ынэгу кыкIаплъи, мыпшы-
гъэхэу, джыри залэтыжыным фэхъазырхэу, шыабэу, лэшIэ-
гъу пчъагъэкIэ закъудыеу, нэпIэгъум иIахъэгъу макIэкIэ
МэщфэшIу ыуж кьинэхэ, ылэхэр ыгъэрэхъатыжыгъэх.
Плэлъэнчъэм ежъ-ежъырэу зильэгъужьыгъ. КIэух зимыIэ
уахътэр МэщфэшIурэ Гупсэрэ азыфагу дэтэу къяплъыштыгъэ.
Джа лъэбэкъу зытIоу азыфагу илгыгъэр ары плэлъэнчъэ хъу-
гъэр. ЦIыфхэм ягъашIэ гъунэ зэрымIэм икъэбар нэбгыри-
тIумэ апашъхъэ шыупэбжъэжыштыгъэ.

Джыры ныIэп Гупсэ зильэгъугъэр МэщфэшIу зэрэIа-
гъэр — ынапIэ ридзыхыгъэу, ыгоу лъэпэрапэрэр Iэсэжъызэ,
фэразэу ынэгу кIэплъэнэу инэплъэгъу кыIэты зэхъум. Лъэ-
гуанджэм тIэкIу укъелэбэхмэ, щазымэ шъэбэ тхъаIум лъы-

гъуаткIохэр къечъэхыштыгъэх, щазымэ лъэгу нэххэри лъы-
зэкIагъэх. Ау МэщфэшIу ынэгу нурэр къыкIихэу къэбзагъэ,
кIыфыломи, гъэчъыгъэм фэдэу рэхъатыгъ. Гупсэ зи ыIуагъэп,
ыгу къышыхъыегъэ гукIэгъур ылэжагъ, плъырстырэу джы-
ри кIэмыкIыжыгъэм зэрэхэтэу, ежъ гу зылытагъэр зыго-
рэм къыригъашIэ шIоигъоу зиплъыхъагъ. Ау цIыфхэр умэ-
хыгъэхэм фэдэу мэкъэнчъагъэх.

Къызбэчи зэрмыры хъугъэу щытыгъ. ЗыкъызешIэжым,
ауштэу къэшъонхэ фимытыгъэхэу — умышIэмэ ар ежъ ылэ
илыгъ пIонэу — ау къызэрэшъуагъэхэмкIэ мысагъэр ежъ
зыфихыжыгъэу нэмыц офицермэ яплъыгъ. «Тэрэзэу хъу-
гъэп,— джары кIэплъагъоштыгъэр ащ ынэгу,— ауштэу пшIы
хъуна, плъэгъурэба мо бзэджэ-наджэмэ къагъэлъэгъуагъэр!
Хэта фиты зышIыгъэхэр?! ЗыбгъэцIыкIун, лъэгукIэтын
зафэпшIын фаезэ, дунаир аIэ къинэжыгъэм фэдэу мэ-
хъарзэх!..»

Офицерхэр Къызбэч къыпыллыгъэхэп. МэщфэшIу
къашъор къызрэуэхэу, Гупсэ Iэ ехыхыжыгъо имыфэзэ,
Абель ылъэгъурэм зэлъиштагъэу, зыдэщыIэри ежъ зышщыри
шыгъупшэжыгъэу, къыжэдэзыгъ:

— Тхъэм къыльэгъугъэх мохэр!..

Штрюбе уеплъынкIэ рэхъатыгъ, къашъор кIэухым нэ-
мысыпзэ, ащ зэкIэ къыгурылогъэхагъ, гурэхъатыгъо гъэ-
шIэгъон зэхышIагъэу, къашъом лъымыплъэжыгъэу, ащ ыгу
къыритIупщхъэгъэ тхъагъор тIэкIурэ зыкIигъэты шIои-
гъуагъ. Ар гъэрыпIэ IэшIу горэм яхышщырыгъ, ар игуапэу,
ынапIэхэр едзыхыгъэхэу, лъэу кIэтыр зыгъэутэбжъагъэм
зэриIыгъэу кыIуагъ:

— Ары... Дунаир гъэшIэгъоны!

Штрюбе джы Абель зэригъусэр ыгу къэкIыжыгъэу
фыреплъэкIыгъ.

— Тхъэм къызэхихыгъэх... Тхъэм инэфынэ къатыри-
дзагъ,— ыIуагъ Абель.

— Ары, ары... Тхъэм... дэгущыIагъэх.

КъыIуагъэмэ е кыIэкIэIуагъэмэ ямыллытыгъэу, Абель
ыгукIэ мырзэныгъэ горэ зэхышIэщтыгъэ. Ар къызхэкIырэри
ежъ-ежырэу къыгурыIуагъ: гузэхашIэу лъэшэу зыутхып-
кIыгъэр мырэп, мыщ фэдэ чIыпIэп къызщехъулIэн фэягъэр,
мо цIыфхэр арэп ыгу къышщыгъэушынхэ фэягъэр. Ары тIэкIу

ыгу къеоштыгъэр, къаушъхъакIугъэу къышщыгъэхъушты-
гъэр. ЫIэхэр ыкIыбы щызэтыридзэжъхи, Штрюбе къыфы-
зэмыплъэкIэу, Абель IукIыжыгъ. Штрюбе нэфынэ къабзэм
ыгу римыгъэтIупщэу, ынэхэмкIэ плъызэу, ыгукIэ рэхъатэу
щытыгъ.

Джэгу шIыпIэм цIыф Iутыжыгъэп. Къызбэч бэщ псы-
гъомкIэ зэкошъоожъэу, пчэгур къырикIукIызэ, щазымэ лъэ-
гум щизы хъушт лъэуж плъыжышъоу ушIуцIыжырэм дэжъ
къышщыуцугъ.

МэщфэшIу янэжъ зыфиплъыхы, земылъэгъужым,
ылъакъо Iаеу къызэрэузыгъэр къызхимыгъэшэу, ядэжъ
кIожыгъэ. Янэжъ къежэщтыгъэ — хъэдэн къабзэхэр, ежъ
зэхилъхъэгъэ уц Iэзэгъухэр къыгъэхъазырыгъэхэу мытIысэу
къынаплъэщтыгъэ. Щэр МэщфэшIу къызэрэтефэу ащ гу
лъытэгъагъ.

Лашын: *Фэнэс, къэхъурэр мыкIодыжъыпэнэу шлошгы мэхъуа?*

Фэнэс: *Нахь къызгурылонэу къалори зэ.*

Лашын: *Цыфыр мыкIодыжъыпэнэу цыта?*

Фэнэс: *Джыри нахь къызгурылонэу къало.*

Лашын: *О пшхъэкIэ умыкIодыжъыпэнэу шлошгы мэхъуа?*

Фэнэс: *Адэ сэ ар шлошгы мыхъумэ, хэты иделэ шлошгы хъун, Лашын? О-хъа-хъай!*

Къалун, ащыгъупшэжыгъэмэ ащыщ

Къинмыгъуае ылъэгъузэ ыпсэ хэкIыгъ Хъаткъоес пхъорэльфым. Загъорэ зыбгырыуштыгъэ, загъорэ зыгорэхэр зэIуигъэзыкIхэу, дэпкъхэмрэ унэ клашьомрэ зэциххэмэ шлоигъо фэдэу, ылэхэр, ылакьохэр тIыгурыгухэу ылэтхэзэ, ынэгущьхэ лыпцэхэр тхыохэу зызэкIиугъуаети, егIанэ зызэхитхъыжышты мыш уигъалоу, зызэкIишчыжыштыгъэ.

Зэошхом къызекIыжыым, дунэе шъхъафы къызэрэхэфэжыгъэр къыгурылопэгъэны фаеп Хъаткъоес пхъорэльфым. ЗэолI шъуашэр зэрэщыгъэу мафэ къэс чылэм хахъэти, урамхэр къыкIухъэщтыгъэх, ежъ фэдэу псаоу къэзгъэзэжыгъэ хульфыгъэ заулэу, Iэщхэр аукъэбзхэу, чэумэ, къэлапчъэмэ яупхъухэу ылъэгъурэмэ якIуалIэти, тIэкIурэ закIэрытыкIэ, ашIэрэр ищыпэлъэгъу фэдэу, яупчIыгъэкIи къырамылошъушты горэм ынэгу ыумэзэхыгъэу акIэрыкIыжыштыгъэ. Зэошхоу къызхэкIыжыгъэм иIугъо-пкIэгъосэ Iужъу джыри зэрэхэтэу, ымыгъаплъэрэм фэдагъ.

Хъаткъоесмэ япхъорэльф пхъашэу зэуагъэ. ТхъакIум-нэIусыр Iуауыштыгъэ фэдэу къэорэ топыщэхэми, самолетэу къатебыбэхэрэми, танкхэми, штыккIэ, IэкIэ, цэкIэ зэрэупIэIужъхэу зэрэзэхатхъохэрэми тхъамафэ горэкIэ ясагъэу, хылылаIоми, а пстэури IофшIэн горэу зэхишIэщтыгъэ ныIэп. Апи пшъыштыгъэп, аужи зыкъыригъанэщтыгъэп, ар фэшIэу, егупшысагъэу, зэокIэ амалэу къыхихыгъэкIэ арыгъэп,

ежъыркIи игъусэхэмкIи нахь тэрэзы хъуштыгъэ тетэу зекIоштыгъэ. Зэрыфэрэ чIыпIэр псынкIэу къыгурылоти, мыгуIэуи, жъэжъагъи хэмылъэуи хэкIыпIэ къыгъотыштыгъэ. Зэо Iофым феджагъэу щытыгъэмэ, бэкIэ зыкъыгъэлъэгъон ылъэкIынкIи пшIэныеп. Унэшъо мытэрэзкIэ — заом Iаджи щэхъуба — чIыпIэ къин ифагъэхэу хъугъэми, мысэми лъымыхъоу, гушъи къыримыгъэкIэу, нэбгыришъэ фэдизэу ежъ ылэ илтыр къыхищыжыын ылъэкIыштыгъэ чIэнэгъэшхо ямыIэу.

«Заом илэжъакIу» — джауштыгъэ зэгорэм къырилолIэгъагъ, орденыр къыритыжыызэ, полкым икомандир. Зэо ужым еджэн фаеуи къырилогъагъ, ащыкIэ ишIуагъэ къыригъэкIын ылъэкIынуи къыгъэгугъэгъагъ. Ау ежъ ащ мэхъанэ ритыгъэп, зэо шъыпкъэми мэхъанэ хэхыгъэ фимышIырэм фэдагъ. Ау хъадэгъоу ылъэгъугъэр, цыфым ыпсэ уасэ гори зэрымилэр, непэ зы лагъэ уздишхыкIыгъэр сыхъатыпэ тешIэмэ къаукIынышъ, мэфэ заулэкIэ зэрэпшчыгъупшэжыштыр, унашъо къызашIыкIэ, уаукIыштыгъэу пшIэ пэтызэ, щэуапIэм узэрихъэрэр ыгъэшIэщтыгъэу къыпыштылтым ихэбзэ-шапхъэ джы хъугъэу ыгу итIысхъэгъагъэнкIи мэхъу. Заом о хабзи бзыпхъи фэпшIын плъэкIыштыгъэп, къэзгъэжъагъэми къызкIежъагъэми зи уилоф ахэлъэп, хъэр къыптебэнагъэмэ, ар зихъэм уецIацIэу уштыштыгъэп ныIа, уIэпыкIыжыын фае, джа зыр ары узфитыр.

Заом псаоу къыхэкIыжырэм заор псаоу къыздырехъакIы. ОщышъхъэкIэ шIонэкIым утеокIэ, топгъэо макъэр птхъакIумэ икIыштыгъэп. Лъымрэ пкIантIэмрэ къызпычъырэ чэтэ ихыгъэу, зы омакIи щымыгъупшагъэу Хъаткъоесмэ япхъорэльф чылэм къызэкIожыым, цыраур зышъхъарышчырэ чэу ебагъэмрэ чыиф унэжъ цыкIумрэ къашъхъарыхъа-жыгъ. Ау цыраур чатэкIэ раупкIырэп.

Мазэ горэ тешIагъэу Хъаткъоесмэ япхъорэльф гъолыгъэ. Щылыгъэу гупшысэ зыхъукIэ, зыдзэуагъэмэ ащыщ гори чылэм, станицэм е къалэм дэсэу, Iоф ышIэу, ибын хэсэу къызшIуигъэшIын ылъэкIыштыгъэп. Загъорэ къикIыти, ишъуз Iэпс-лъэпс цыкIу хатэм зэрэщыпкIэрэм е щагум дэт хъакум кIэрыгъэу зэрэпшчырыхъэрэм лъыплъэщтыгъэ. Исабий закъоу, ежъ заом Iухъэгъэ къодыеу къэхъугъэр, къемысагъэу, нэгъуцу цыкIоу къеплъыштыгъэ нахь, къекIуалIэщтыгъэп. Зэ ыубыти къызеIэгъым, хымэ цыф ылъэгъугъэ фэдэу зыIуи-щыкIыгъэти, ежъыри дыс хъазырэу ригъэуцохыжы, фэгубжыгъ: «Уятэ хъэм егъачъ, арышъ!...»

Илажэр ежыри ымышлэу, цыфми амышлэу, гьолгы-
пэным ыпэкIэ аужырэ тхьамафэм зыми дэгущыIэжышты-
гъэп, ащ нахэу чылэм хэбжажыгъэп. ЗыгьолгыжыкIэ,
шгузыр пIэкIор лъапэм дэжъ кьэуцущтыгъэ, зи кыгурымыIо
фэдэу, ащи загьорэ кьеплтыти, дэпкьым ынэIу фиғазэщ-
тыгъэ.

Хьаткьоесмэ япхьорэлъф шагум дэхьагъэми, мэз мычы-
жъэм зэпырыкIэу, псыхьо нэпкьым Iухьагъэми загъэщты-
гъэп, зы купрэ кыкIухьэти, кьэкIожьыштыгъэ, ау унэм зэ-
рихьажьэу, шагури, мэзыри, псыхьори ынэгу кыкIэуцожьы-
штыгъэх: кызахэкIыжым, ежъ фэдэу ахэри амалынчъэ-
кьулайцыз хьугъэхэу, зыгорэ кьагурылон амылэкIэу, ау ежы-
ри ахэми зэхашыкIын фаеу кышыхьущтыгъэ. Ащ фэдэ
зыхьукIэ ыгу нэкIы шыпкьэу, изэкьо дэдэу, зэхэшыкIыгъое
гукIодыгъом зэлъиубытыштыгъэ.

Джащ фэдэ уахьтэ горэм иаужырэ пкIыхьыкIэ янэжъ
ылъэгъужыгъ, ары зыпIужыгъагъэр ятэ имыIэжъэу къани,
янэ нэмыкI чылэ зыщыдэкIожьым. Гъэмэфэ хьакум кIэрытэу
нэнэжъ пIастэр ыпшэжыштыгъэ, кьэртоп шыпс шыгъахэм
ымэ IэшIуи кьэуштыгъэ. Тыгъэр тIэкIу кьыдэкIоягъэу пчэ-
дыжыгъ, шагур зэпэнэфыжъэу, ежъ лъапцIэу, игъончэдж
лъапэхэр дигъэчэрэзэягъэхэу, оцх уж псылъэбанэмэ япкIэзэ
джэгущтыгъэ. «Джыри зыоушIоижьы, арыба?» — губжыгъа-
шъо зыригъэшIызэ нэнэжъ кызэплъэкIыгъ. «Ары!» ыIуи,
ежыри ащ зыфигъэзагъ, ау зынэгу кIэплъагъэм кыгъэщ-
тагъ: чыхIэныжъ цэдагъэр кьехъухыгъэу, ынэшхо жьыхэм
анэмыкI ынэгу кIэмылъагъоу, нью IэпIэ цыкIу пхьашэу кьеп-
лтыштыгъэ. КыIорэри гъэшIэгъоныгъ: «Ужъунтхафэмэ
къащэочыхьэ, огум дэкIоежыгъэмэ укъызалъэгъукIэ,
зафэмышыIэу кьеужъунтхэхых, сыунэхьугъэба, ори сынэпIэ
чIэгъы ухъужыштыгъэ!..»

Къинмыгъуае ылъэгъузэ ыпсэ хэкIыгъ Хьакьоесмэ яп-
хьорэлъф. ЫнапIэхэр штагъэу кызэтыриххи, тхьама-
кIэгъошхо горэм жэхапIы, хьазаб гукIодыгъом псэелэжъэу
ыгъэтхытыгъэу, ынэхэр бырылъэхэу зиплтыхьагъ. Кызхэп-
лъэжыгъэр кызгурэIом, зэхэшыкI горэ псынкIэу инэплъэ-
гъу кыкIэщи, зызэхичыжыштым фэдэу зызэкIиштызэ, ынэIу
зыдэгъэзагъэм Iупс Iужьур ыдзыгъ: «Бзэджэрылфых!»

А сыхьатыпэм зи ышъхьагъ итыгъэп.

Джауштэу орэжъу

*Зэгорэм сабий гъэшхэкIыгъэр
Цырау кIырымкIэ кысэкIолIэн.
Псы жьгъырыукIэ зигунэкIыгъэу,
Сибэн чъылэ кыгъэфэбэн.*

*Скьупишъхэ шгугъэхэр зэкIэсыугъуаеу,
Тхъэ шгуфэсIон — сыкъэтэджыжъын.
Зэхэсэхышъ псэ зытат дунаир,
ИкIэрыкIэу псэ сэри сшIыжъын.*

Фэнэс игушIуагъомэ ашыщ

— Джауштэу кьерэжъ.

Чэщныкьоу кьэблагъэрэм дунаир пэплъэ.

Блэ шIуцIэ мэхьаджэм ыбзэгу тIаркьо зэ кьыригъэлъэ-
тыжьи, зызэкIиугъуайи, зигъэпсыгъ. КIым-сымыр кьушъхэ
мэзым кышъхьарыхьагъ. Мыжъо цэкIэшхор зы бгъумкIэ
кызтешэегъэ гъэхъунэ хьоо-пщаум шы фыжьым тесэу, кIэкIо
фыжьыр кьеубгъохыгъэу кIорыкIо рэхьаткIэ шыур кьи-
хьагъ. ЛIыр IашэкIэ узэндыгъэ. Мазэу зэрызым шыум ису-
рэт дахэ IупкIэу гъэхъунэм кьыригъэуцагъ. Джы ащ зэрыт
чIыпIэр ыбгынэмэ, гъэхъунэм зыгорэ щэкIэу кыпшыхьущт.

Шыум гумэкI кыхьэщырэп, ау лIым ишытесыкIи ыпкь
зэриIыгъыми зыгорэм зэригъэсакъырэр ахэошыкIы.

Чэщыр кIым-сым кьодыеп, зэкIэри рэхьат, гупсэф, чIылтэ
дунаим шымыхабзэ горэм псэ кыпыкIи, шIу напэкIэ зэкIэми
затыришэягъэу, гурэхьатыгъо аритырэм фэд. КъэгъэшIыгъэ
пстэуми нэпIэгъу пэпчъ зыкъаухъумэжьиныр янэшан, джа-
уштэу ядунэететыкIэ зэрахьэ; джы зэкIэ зы жьыкъашэм, зы
гугеогъум зэрипхыгъэу, зыр адрэм кIэдэIу, егупшысэ, зэкьо-
ныгъэм ыбгынагъэхэу, зэдэбэх, зэдэшIух.

— Джауштэу щэрэт.

Лашынэ ыгу ымакъэ нэмыкI дунаим щызекIорэп, ау фэдэ
макъэр тхьакIумэкIэ зэхыхьэрэп. КъэзгъэшIыхэрэм ижыкьэ-

щэдаклоу, осэпсыр шыабэу кызтехэрэ нэплэ пшыгыэхэр арых ар зэхэзышлэхэрэр.

Макъэ гори пылукыгъэп шыу шлуцлэу гъэхъунэм кыи-фэрзагъэми. Ишы зишыхъажьэу, чэтэ лыдэу зызериухъэрэм ынэхэр пэжыуужьхэу, шыу фыжыым фиучлынэтлыгъ, адрэ-ми ичатэ мэкъэнчъэу кырихи, ишы зыфаер кыригъэшлагъ.

Шыу фыжыыр, пкыынэ-лынэ клоцлыклэ къэнэфыгъэм фэ-дэу, тыгъэпс мэфэ нэфым икошэ зэпэжыгыужьэу кьежъагъ. Ар гурылогъуаеуи, умыгъэшлэгъон умылэклынэуи шытыгъ, сыда плэмэ чэщныкыоу къэблагъэрэм мэээ закъом нэмыкл нэфыни укъэзгъэнэфыни хэплъагъоштыгъэ.

Шыу шлуцлэри кыилыгъ, шлункл утлэрэхыгъэшхоу, уз-пхырыпллын умылэклырэ ныбжыкыу лужьу горэм хэбзы-кыгъэу зыкыричыгъ. Ари гурылогъуаеуи, умыгъэшлэгъон умылэклынэуи шытыгъ, сыда плэмэ дышъэпсырэ тыжы-ныпсырэ ягъэшъуагъэу лашэу пылгыгъэми, шы ланлэми, гу-хъэ-гужыым ымыушлунклыгъагъэхэмэ, нэфыпс гори къате-жыууклыштыгъэп.

Гупсэф. Рэхъат. Дунэе гуклылүм шыуитлүм нэмыкл шы-хъыерэп, ау ахэми, шылыч клочлэ емылычыр аклырыугъэу зэфилгыгъэхэми, ячатэхэр жыр зэлабзыклэу гъэлагъэхэми, макъэ гори къапылукырэп, бзэмылу пкыыхым щыджэгухэ-рэм яхъыщырых.

Мыщ фэдэ уахътэр арын фае тхъэхэхэмэ аклуачлэхэр зыкеклохэрэр — гурышлугъэр, акъыл шырытыр дунэе жып-сымакъэмэ ахагъэтклухъэу. Чыльэ дунаим Тхъэшхом инэп-лъэгъу кыыфигъэзагъ.

Шитлүмэ абгъэгү клочлэшхохэр джыдэдэм зэутэклыштых.

Чатэхэр зэшъхъэрыонхэшъ, зы шыум ыпсэ икый макъэ дунаишхом игурышлугъэ рэхъат кыхъэтэджэшт.

Лащынэ ыгурэ ыпсэрэ осэпс лъагъом илүдэнэклэ хы-бэй шыгъэлагъэх.

«О, си Тхъэшху! Сьдэу бэ зэхэсхынэу сытшыгъ... ау,
Сьдэу бэ слъэгъунэу сытшыгъ... ау,
Сьдэу бэ зэхэсбгъэшлыкырэ... ау,
Сьдэу бэ кыызгурыбгъалорэр... ау...

О, си Тхъэшху! Ащ фэдизыр кызысфэошлэм,
Джэуапынчъэ упчлэхэр сьд пае сыгу кыибгъэнагъэх?
Хъамплырашъом сыфэдэу, гушло-лъагэм сыхэтэу
сыщылэнышъ,

Сфэбгъэнэфэгъэ плалэр кызысыклэ,
Сынэлу нэфынэ о кыпфэгъэзагъэу,
Згъэшлагъэми дунаишхоу сызцыпсэугъэми
Саклыб шлункл афэгъэзагъэу,
Джэуап гори сымыгъотыгъэу

сыкыпфэкложыыцтмэ,

Сьд пае цыфэу сыкъэбгъэхъуи,
Сыхъопсэнэу, сьдэонэу, сыгугъэнэу сытшыгъ?

О, си Тхъэшху!

Цыф лэужэ зэблэклэу заорэ банэрэклэ
Зигъэшлэ нэплэгъу изыхыгъэмэ зэклэмэ
Аклочлэ лэсагъэхэр, ягубж мэшло упэбжыагъэхэр
Слвы кыицэбыжъотэжъых, кыицызэклэнэжъых.
Сьд ясилэцт сэ ахэмэ —
Сишъобгырых псыгъо мылажъэзэ,
Дунаим сыхыжыынэу сэилэмэ?

О, си Тхъэшху!

Оры сэ кыиныхом сыхэзыдагъэр...
Сыгу цыклуужыеу чыгур зэлызгъэнэфырэр,
Мафэ къэс кьутагъэу, зэбгырытэкъуи
итэкъухъагъэу,
Мафэ къэс лъы гъоткло-гъуатклоу сэгъоижъы.
Сьд пай?
Мафэу згъэшлагъэр чэщым бгыбзэм
регъэхъыжъы,

Сьда плэмэ уичыгъ жьаухэр кызысклахъэхэклэ,
Сыгукли, сиякълкли, пкыынэ-лынэу силэмкли
Унапэ иныбжыкыу кыиспэшлошыхъэ кьодыеми,
Ащ сигъэрэзэнэу, ау...

О, си Тхъэшху!

Мафэм сиупклатэу, ар зэсэгъэпцлыжыыфэ,—
Чэщыр сыухэу къэсхыыцтмэ,
Ащыгъум сьд фэдэ уахътэр ара
Гурэзагъэ силэу сызцыпсэуцтыр?

Дунаир зыхъожыыгъэхэр сэ, дунаим джыри
цыпсэурэм,

Сьд пае сыгу кыинагъэх,
О уапашъхъэ кыхъажыыгъэмэ джы кыизнэсыгъэм
Сьд пае рэхъат кысамытрэ?
Сыфита сэ О хыкум зытешлыхъэжыыгъэхэм
Ягузуи, ягуклайи, ягугъэ нэплэхъи

къесхъаклыным?

Сыгу къэхалъэ хъугъэ!

Къэсэгъэлъэгъух анэгухэр, янэплэгъухэр —
Сыгу щыпсэурэмэ, къесымыгъэблэгъагъэхэу —
Садэгъэгущы.
Сьд пае сыгу цыкуохэрэ, цыпцлымамэхэрэ?
Сэгъэлъэгъу е сягъэбгын!..»

Лашынэ ыгу ымэкъэ бзэмылу нэмыкI дунаишхом щызекIорэп, Тхьэшхор арымырмэ, ар зыгорэм зэхэхэу ущыгугъынэу щытэп. Ау хэта къэзылон зылъэкIыщтыр — зэхеха Ащ, зэхемыха?

Блэ шIуцIэ мэхъаджэм псэ зыпыт IэшкIэ цIыкIум зыфидзыгъ...

Шыбгъэр — шыбгъэм, чатэр — чатэм: зэпэчынатIэ хъугъэх.

— Джауштэу орэхъу! —

Лашынэ ыгу итео макъэ къушъхъэ шыгумэ къашыIугъ — цобзэ макъэ зыкъышIи.

Зы... Ту... Щы...

Блэ шIуцIэ мэхъаджэм ыбзэгу тIаркъо псэ зыпыт IэшкIэ цIыкIум ынэгу кIэбзэягъэу зетедыягъ — къушъхъэ шыгумэ къателукIыр макъэм ылъэхъагъэу.

Шыхэр исагъэм фэдэу къэуцугъэх, лIыхэр шымэ къапсыххи, ячатэхэр уцым рагъэтIылъэхыгъэх, анэгухэр къушъхъэ шыгумэ афэгъэзагъэхэу уцугъэх.

Къушъхъэ шыгумэ ащыцэу чылэ цIыкIум нахъ къеблэгъэкIырэм къыщылъэгъуагъэх щыгъын фыжъ кIыхъэхэр ащыгъхэу: ыбгъапэ къеутысэхрэ жэкIэ фыжъыр зытет лIыжъырэ пшгъэшъэ шъхъапцIэрэ. МэшIо бэщыр ыгъэлагъэу пшгъашъэр лъэбэкъу горэкIэ лIыжъым ыпэ ит.

Къушъхъэ лъапэм кIэрыс адыгэ чылэм унэгъуашъхъэ пэпчэу цIыфэу арыхэр къэлэпчэу зэлухыгъэмэ къадэуцагъэх. Унагъо пэпчэу изынебгырэ машIор зыкIигъэнэщт бэщыр ыIыгъыгъ.

Пшгъашъэмрэ лIыжъымрэ къушъхъэ лъагъомкIэ къеххи, чылэ цIыкIум къыдэхъагъэх. Къэлэпчэу зэлухыгъэмэ якIуалIэхэшъ, пшгъашъэм ыIыгъымкIэ шъхъадж ибэщ кIегъанэ, зибэщ кIэзгъэнагъэр иунэ ехъажышъ, ионджэкъычIэ джэгупхъэ гъугъэу щызетелъхъагъэм хелъхъэ. ЕтIанэ унэм къекIыжышъ, зэкIэми яджэныкъо машIохэр къызызэханэкIэ, утыгум адэкIонэу зегъэхъазыры.

Пшгъашъэмрэ лIыжъымрэ чылэр къызэпакIухъагъ. Унашъхъэ пэпчэу Iугъор къыщылъэгъуагъ.

Утыгум зэрэчылэу къыщызэрэугоигъ. ЛIыжъ жэкIэ-фымрэ пшгъашъэмрэ пчэгум итых.

Лыжъыр. Тхьэшхор зыгу имыкIэу, Ащ шIукIэ щыгугъырэ чыл! ИлъэсыкIэр цобзэ макъэкIэ къытхэхъагъ. Тхьэшхор къытипэсыгъэ машIор тиунэмэ къашызэкIэнагъ, илъэсыр екIыфэ ащ тыкъыгъэфэбэщт. Зы унэ горэми зы сыхъа-тыпэкIи ар щыкIуасэ хъуцтэп. А зы машIом, зы фабэу зэфэдгощыгъэм тыкъызэдыгъэфэбэщт. ЧэтакIомэ япшгъашъэ анахъ дахэу, анахъ шэнышIоу, анахъ IэпэIасэу чылэм ыцIэ къыщыраIуагъэти, Тхьэшхор къытфигъэшъошэгъэ машIор ащ едгъэгощыгъ. Мы дунаишхор къэзгъэшIыгъэм непэ нэлэгъу горэкIэ къытхэплъэнэу телъэлущ, тигуабзэ мамыр макъэкIэ зэрэджэрэр зэхихэу, къытхилъхъэгъэ фабэмкIэ тигухэр зэрэзэфэшIухэр зэхилIэу, типшгъэшъэ хэхыгъэ ынапэрэ игупсагъэрэкIэ Iыгу тыкъынэжъынэу къытигъашIэмэ, дгъэшIэщтыр джыри зы илъэскIэ лъыкIотэщт. Джы тигушIуагъо Уашъом фэтэжъугъэIопщ, дгъэшIагъэм тызэрэфэ-разэм, къытапэсыгъэ дунаим тызэригъэгущIорэм яшыхъатэу, ЧэтакIомэ япшгъашъэу Нафэрэ Хъаткъоесмэ ялIыхъу Мэзанэрэ зэшъхъэгъусэ зэфэхъухэшъ, къамылапщэмэ шъукъадж. ДжэгуакIор пчэгум къерэхъ!

— Джауштэу орэхъу зэпыт!

Лашын, шыу фыжъыр ары Мэзанэр, шыу шIуцIэр — илъэсыжъэу къызэкIэтхъожъырэм иныбжыкъу ябг. Шыу фыжъым насып джэгушхо фэшI, Лашын.

Угуи гъэрэхъат, гу рэхъаткIэ, гукъэбзагъэкIэ Тхьэшхор зыфэгъаз, гупшысэ гомыIухэу шгъэфэу угу къэзыутIэсхъыхэрэр Уашъом иунэ нэфынэмэ афэмытIупщых.

Угу шIункIыр ипфымэ, нэфынэр кIыхъашт.

О уиорэдхэр арых, Лашын, нысэщэ джэгур зезыщэщтхэр.

Ор-орэу къэулэжъырэм нахъыбэ Тхьэшхор къыуипэсыщтэп, сыда пIомэ Ащ тэри тырилэжъыгъэу, тэ къэтылэжъырэм Ар хэтэшIыкIыжъы.

Гъогумаф уасIорэп, гъогу уиIэпышъ, зыдэбгъазэрэр — уигъогу, зэкIэми уафэгъэзагъ — псынжъи, мыжъуи, оси, сапи, уайи — цIыфым ипсэупIэхэр, ипсэупIагъэхэр, ипсэупIэ-щтхэр. Зыщыгъхэрэм ущыщхыщт, зыщыщхыхэрэм ущыгъыщт. УиIахырэ уихъылтэрэ зэфэдэ зыхъукIэ, етIанэ... Сьд етIанэ?.. Ари пшIэрэп, Лашын.

Мыщ гъэшлэ кыхъэ шлагъ, хьадэгъум игъогуи бэрэ теуцугагъ, ау сыдэу зэхъуи дунаир ыбгынэн ылъэкыгъэп, сыда плэмэ лэныр арэп, шылэныр ары зызфигъасэщтыгъэр, джащ кыхъэкъэуи зэрэлэхэрэ шыклэм зыщигъэгъозэнэу хъугъэп.

Фэнэс зыгорэкъэ лэмэ, ащ икъэнэтлэхэс тыратхэнэу Лашынэ ыгъэхъазырыгъэр

Лъэпшъ зыгъэгумэкыщтыгъэ закъор — зэрэтхьэр зэрэ-зыдишлэжыгъэр ары.

Ащ егупшысэу кызиублагъэр кышлэжыщтыгъэп, кыгурылощтыгъэп зыклегупшысэрэри. Ащ нэмыклэуи кыгурымылощтыгъэр — зэгупшысэжы зыхъуклэ, зэрэтхьэм зэмклэ ыгъэгущощтыгъэ, зэмклэ мырзэныгъэ горэ зэхишлэщтыгъэ. «Сизытет зэрэзэхасшлэрэм сфэлъэкыщтым кыщегъаклэ; сэщ нэмыклэ горэ, зыми емыгупшысэу, зыми хэмыкыгъэу, ау шылэ пстэури ежырэу мэпсэун фае», — джауштэу загъорэ, зэгъо дэдэрэ ыгу кылъадэщтыгъэ, ау ар псынклэу шыгъупшэжыщтыгъэ. Нэужым, тыгъэ-жъогъо зэблэхъугъомэ азыфагу а дэдэр ыгу кыдэчъежыгъэми, апэрэу ащ егупшысэу кыщыхъуштыгъэ.

Шыпкъэр плотмэ, джы гупшысэу къеклу хъугъэхэр Лъэпшъ шлотэрэзыгъэхэп. Джы нэсфэ зэрэщылэм нэмыклэ зэхишлэщтыгъэп, тхъэгъо зэпытыгъ, гушлогъо зэпытыгъ, нэмыклэ горэу шытынэуи сыдэуштэу хъуна? Джыры ауштэу зыупчлэрэр, упчлэнэу **адрэм** шыщытыгъэп, **адрэр** зыфэ-плоттыри шылагъэп, сыда плэмэ ищылаклэ зэхъокыгъэ хъун фитыгъэп.

Зэгупшысэхэрэр Лъэпшъ шлотэрэзыгъэхэп, ау джауштэу хъугъэмэ — хъугъэ, ащи есэжыгъэу, гуцапэклэ зыдиыгъыгъ джы кыщегъэжыгъэу зэмысэгъэ ладжыми яоллэн зэрилъэкыщтыр. Ар кыгурылонэу къэтэпщтын, джы зыхимыдэ горэм еуцоллэн фаеу хъуми, ежырклэ гоошхо ащ кыхъэкыщтэп, сыдэу кычлэкыжымыи, игъэпсыклэ шыпкъэ зэщыкъоштэп, сыда плэмэ **тхъэпэлъыт**. Цыфхэм ныб-

жыи афэдэ хъуштэп, ащ щэч хэлъэп, ауштэу езгъагорэри джы ахэмэ ягупшысэ хъугъэшъ ары. **Нахьыпэкъи** ахэр ылъэгъу-щтыгъэх, ау нэмыклэу хъыеу, зеклоу, пшэу, быбэу шылэхэм е дунэе логыгъохэу ошхым, осым, пахъэм е пшэсым зыкы цыфхэр ахиушъхъафыкыщтыгъэхэп. Джы кызыхэкырэри ымышлэу шъхъафэу елъэгъух, шъхъафэу ягупшысэ, ауштэу зэрэхъугъэр ары **зэплъэкыжынынэу зышыгъэри**. **Сыдэу-щтэу шытыгъа джы нэс?**

...Гухэкъэ е гуебгъэ, гууз е гушлуагъо ышлэрэп. Охътэнчъэ-плэлъэнчъэшъ, изыгупшысэ псыхъом игъашлэ нахъ кыхъ, жыбгъэмэ къадежырэп, пчыхъашъхьэмэ адэклогъэжырэп.

...Зы нэплэ лэтыгъоклэ елъэгъух кыушъхъэхэр зэрэзеклохэрэр, жъуагъохэр зэрэкошыхэрэр, хыгъэхъунэхэр къэхъухэшъ, зэрэклодыжыхэрэр.

...Зэрэплэлъэнчъэр Лъэпшъ ешлэ. Ау ышлэрэп къэхъу-щтыр, зыкымышлэрэр — зи къэхъуштэп, дунаир зэхъокыгъэ зэрэхъурэр арымэ, ар ащ игъэпсыклэ, зыгорэ къэхъу плоныр зыфэдэр — гу зилэм ыгу кытео къэс, «гу тео къэхъугъ» плоныр ары. Къэхъуштыр ышлэрэп Лъэпшъ, ау ащ егупшысэмэ, ащыгъум ежъ зыфимыт горэ къэхъунэу ара? Ар сыд, сыдышт ар?

Гукъэкыжымэ къахэужыи, Лъэпшъ зыдэплъыхыжыгъ. Шыль. Ытхышлэ стхъагъэ кыушъхъэтхымэ атегъэ-клагъ, ылэ шлуцлэшхохэр мэмэ ахэушхуагъэх. Ылъакъохэр быргу-сыргухэу псыхъо пчъагъэмэ азэпырыгъэлыгъэх, ылъэ-клалэмэ, ыкуашъомэ псынэкълэчъхэр къащычлэх. Ыбгъашъоу мээ кырым фэдэу зэхэкыхъагъэр хъэклэ-къуаклэмэ, лэу-чэцлымэ лыхъоплэ-шэклуаплэ ашлы, къолэбзымэ набгъохэр шызэрагъэпцых, пшэс шлуцлэхэр щегъолъэхых, шыблэр щэо, пчыклэр щэджэгу, жыкоренхэр щэхъушлэхэшъ, мэлэсэжыых.

Нахьыпэкълэ а пстэури зэхишлэщтыгъэп, ылъэгъуштыгъэх, ау ащыщыгъ нахъ, ежъ ыпкынынэ-лынэклэ, ащ гъунапкъэ фишлызэ, кыгурылощтыгъэп. Ары, хъурэм-шлэрэм — джы ауштэу ылон елъэкы — хъурэм-шлэрэм ежыри шыщыгъ, зыми хэушъхъафыкыгъэу зильэгъужыщтыгъэп. Егупшысэщтыгъэп джащ фэдэу зыщыщ дунаим гъунапкъэ илэмэ, инымэ е цыклумэ, сыда плэмэ ащ фэдэ хъурэпышъ ары. Зэкларэ — зымэ, хэта, сыда иныр е цыклар, ащ фэдэ

зэхашИ иагъэп. ЧьыІэ, фабэ зыфэпІощтыри ышІэщтыгъэп, чьыІэри — ежъ Лъэпшъ изытетыгъ, фабэри ежъ хэушъхьафыкІыгъэу шытыгъэп. Джы дунэе пкыгъомэ заушъхьафы, хьаумэ ежыра зыушъхьафыхэрэр?

Джы зэхашІыкІэу ыгъотырэм ипэрэу зэхашІэмэ ащымыщэу кыхэхъуагъэр — хахъо ешІэу ары ежъ зэрилътэщтыгъэр — бэмэ, бэ дэдэмэ ялътыгъэмэ, зэрэиныр ары. Уахътэри зэтырифэу кыублагъ. Мары ежъ изынэпІэгъум кыдэфэрэ уахътэм ижъау чъагъо бланэмрэ шъыхъэмрэ щызэІу-кІагъэх, янэ ыбзэихъажьыгъэ шырым зырищыгъ, хъэкІэ-къуакІэхэр къешэкІуагъэх, икъупшъхъэхэри тэкъожьыгъэх... Джы мары щылъ, ылъэгъурэ пстэуми ащыщ фэдэми, шъхьафэу зэгупшысэжъы, огури ежъ ынэхэри зэщыщых, зэпхырэлъыжъых, зэрэлъэгъужьых.

Лъэпшъ джы нэс зыфимыт щыІагъэп, **фит-фимыт** зыфэпІощтыри ышІэщтыгъэп, зэхишІыкІэу, зэтырифэу кызеублэми, ыгукІи иакъылкІи ыштагъэп, ау джы кыгурыІо хъугъэм нэмыкІэу фыщтыжъын зэримылъэкІыщтыр ышІошъы хъугъэ. Узфимыт шыІ... Ауштэу шытын фаеп, зэкІэми уащыщмэ, зэкІэри о кыпхэлъытагъэмэ, сыда уфитынри, уфимытынри сыда? Зым уфитэу, нэмыкІ горэм уфимытмэ, ащыгъум дунаир зэщымыщэу, зэдимыштэу гъэпсыгъэ. Ау сыда **гъэпсыгъэ** пІомэ кыкІырэр? **Гъэпсыгъэмэ** — ащыгъум зыгорэм иІэрышІышъ, мытэрэзи кыхэхфэн ылъэкІыштба!

...ПчыкІэ хъопскІым фэдэу, мары джыри игукъэкІыжъымэ зыгорэ къащылыдыгъ... Цыф нэгухэр... **зэгорэм** — зэгорэм — ылъэгъугъагъэхэр, гумэкІхэу, зечъэхэу инэплъэгъу кыпэшІуафэщтыгъэхэр, жьым хэкІосэжъых, псымэ, уцымэ, мыжъомэ ащыщ мэхъужьых, ясурэтхэр, яІэбэкІэ-хъыакІэхэр нэфынэм зыхеушъэфэжъых, атамэхэр, абгыхэр, аІэ улэугъэхэр губгъомэ, мэзмэ ахэкІыхъажьых...

Дунаишхом хэгъэкІагъэу Лъэпшъ щылъ. Дунаир **ины**, ар ауштэу зэрэщытыр джыры кыызгурыІуагъэр. О пщымыш макъэхэри, о пщымыш пкыгъохэри щыІэх. Мары джы нэс-фэ **ымышІэщтыгъэ** Макъэрэ, **ымылъэгъугъэ** Нэфынэрэ зэхишІагъэх. ЧыжъэкІэ кыщынэфыгъэх, кыщыхъыагъэх. Зэрэщымытыгъэу, ау есэжъэу зэриублагъэу, дунаим хэушъхьафыкІыгъэх. Ау тыдэ хъужьыгъэха? **Цыфмэ амакъэ** зэхэсэхы!.. «Псыхъо чъэрмэ зямыгъас, пІэхэри башэрэ ахэмыщаех.» Джауштэу кыраІозэ, къелункІых еІлани: «Псым икІы-

хъагъэ уиумэхъышт, пІэхэр кІыхъэ хъунхэшъ, псыдэкІопсы-дачъэхэу закъудыишт, пкыыагъэ ахэмылътыжъэу, нэшъоу Іабэхэу, зыгомылътхъажъ-зыгомыыхъжъхэу къэнэщтых...»

НэпІэхъ къэшІэжъым Лъэпшъ кыхэхужьыгъ. **Цыфхэр** ары зэгупшысагъэр. **Макъэр, Нэфынэр.** Псыр... Псым Іэгум щизэу хэпшъурэмкІэ тыдэ ущыІэми укыышІэжъышт. Ащ игугъу, ышъо техъэ-текІ, игубж-игурышІугъохэр, изэтэчъ гуІакІэ е ошІэ-дэмышІэу ирэхъат гугъуемылІыгъэ, ичІэнчъэ-къэрарынчъагъэ лъым егъэшІэрэу кыхэнэщтых.

Лъэпшъ, хэхъапщыкІызэ, куоу жьы кыыцагъ. Ари, жьы кыызэрищэрэр, апэрэу зэхишІагъ.

Жъэу кыІукІыжъыгъэр икІыхъагъэкІэ оцх пчъагъэмэ зэпачыгъ, ащ нэс гъатхэр гъатхэм ІукІэжъыгъ. Джыри зы-зэрихъокІыгъапэп ныІа — ащ фэдэ хъун ылъэкІынэуи зэ ыгу кыдэчъэегагъэми — мары гупшысэр теуи зыхэпазэм, къэ-ущыжъыфэ ошъогум жъогъуакІэ кыщыхэхчыгъ, гъэшІэ ми-ныбэхэр кыздежъэхэи, кІодыжъыгъо ифагъэх. Охътэнчъэ-гъунэнчъэм ежъыри щыпІэлъэнчъ, гум кычыырэр, акъы-лым кыубытырэр, нэм ылъэгъурэр, тхъакІумэм зэхихырэр, пкыынэ-лынэм зэхишІэрэр зэкІэ зэпхылІэжъын гори щыІэп. Ащ нахъ тхъагъуи щыІэп — узэрэмыкІодыжъыщтыр зыдэ-пшІэжъыным. Зыми зи нахъ инэп ыкІи нахъ цІыкІоп, нахъ дэи нахъ дэгъуи щыІэп. Сыдэуштэу пІон плъэкІына зы нэм нахъи адрэр нахъ дэгъоу, зы лъакъом нахъи адрэр нахъ чъэ-рэу — зы пкыынэ-лынэм ахэр щыщхэу?

Мары джыри **цІыфхэр** икъэшІэжъ кыхэхъагъэх, зэрэхъурэмкІэ, ежъ зыдимышІэжъыщтыгъэми, ахэмэ ренэу зыгорэкІэ япхыгъагъ. Іоф ашІэ, мэлэчъэ-лъачъэх, зэдэшхэх, зэдэчыежъых, ау япкІыхъхэр зэфэдэхэп. Бэдзэнэшъоу къе-зэрэфыжъэхэшъ, мэлэтхольбатхъох, зэрэхъ-зэрэшхым хэтых, зэзаох, зэшІужьых, еІланэ мэлІэжъых, къальфыхэрэми а гъогу дэдэр къакІужьы...

Ежъ Лъэпшъ къежъапІэ горэ иІэу зыдишІэжъырэп. Шъыпкъэ, джы ыгу къэкІыжъы гумэкІ горэ игъорыгъоу кы-зэреуалІэщтыгъэр — дунай Іофыгъо гори хэушъхьафы-кІыгъэу кызэримыгъэсэнэу: псыри, яІэри, жьыбгъэри, машІори... Армырмэ ушъхьафитын плъэкІыштэп. Цыфмэ афэдэ ухъушт, ахэр зылІэжъэхэки, къадэгъэшІыгъэ нэшанэр лІэуж зэкІэлъыкІо пчъагъэмэ къахэнэжъы. Ежъ Лъэпшъ

пlэлъэнчъэ, гугъунчъэ, дэончъэ, егупшысэу кыыхэкlыми, кыыгурымылорэ горэ щылэу, ар зэригъэшlэным паеп, жьым кьурэр зэрэдэсысэу, гупшысэр кьекlу-мэкlожьы.

Нэфынэр ара, хьаумэ **Макъэр** ара е tлурэ зэхэхьажьыгъа, зэхэфыгъуаеу джыри зыгорэ зэхишlагъ. Нахьыпэрапшlэу лъым кышщыдэуай, пкыынэ-лынэр зэпикlухьагъ. Ащ нэмыкlи джы гу лъытагъ: джа зэхифын ымылэкlырэр зэхишlэ зыхьукlэ, **Нэфынэмрэ Макъэмрэ** нэплэхъэу елъэгъух, ежы-ри идунэететыкlэ шапхъэ горэ илэу кышщэхъушъ, игупшысэкlэ цыфхэм зафегъазэ.

«...Жьым удэмычъ, кlал,— джауштэу кыраlощтыгъэ шъэожьыем,— джэгогъу умышlы ар, угу кымыгъэлъад, рэхъатыгъо бгъотыжышщтэп.»

А гушылэхэр бэрэ ытхьакlумэ итыгъэхэми, ыгукlэ зэхихышщтыгъэр шъхьафы: тыдэкlи къэкlырэ жьым зыдэгъаз, гъогу убагъэхэр жьым кыкlухьэхэрэп, сапэр ащегъэутысэшъ, ашъхъэрэбыбыкlы, сыда пlомэ ахэмэ зэрахъэрэр гушlогъо макl, бэкlэ нахьыбэу гукъаохэр, гумэкl-дэогъухэр, гуебгъэ-гомьлухэр къашекlокlых, гур къагъэмахэ, lоф мышъомылмэ гъэры уяхъулэ... Жьым гумэкl илэп, зыми гуlэрэп, зыми идэогъоп, иупчlэп, иджэуапэп, ауштэу щытын фаеба дунаим иlахъэгъу пстэури. Зыр зэрэшъхьафитынчъэр ары адрэм гумэкl-лэхъэ фэхъурэри.

«...Жьым удэмычъ, кlал, жьыр гъогунчъэ, гугъунчъэ, lоф илэп, lахъ илэп...» Ау жьыр шъхьафит, джэгулэ, псынкlэ, зы-дигъазэрэр игъогу, зыдаплэрэр илъэныкъу, зэкlэми афэшlу, ащыш, фаемэ — лъагэ, фаемэ — лъхъанчэ... «Жьым удэмычъ, кlал!...»

Лъэпшъ джы **ешlэ** зэрэтхъэр. Ар кызыгурыlуагъэр теплърэ пкыынэ-лынэрэ илэу зилъэгъужьы зэхъур ары. **Макъэрэ Нэфынэрэ** кызышщылъыlэсышщтхэм адэжьын фае. Зэрэхъурэмкlэ, джы зэхишlыкlы хъугъэ дунаир пкыыгъо-пкыыгъоу гошчыгъэу, зыр кьежъэмэ, нэмыкlыр кlодыжъэу зэрэщытыр шапхъэмэ, ежыри ар елъэгъушъ, ежыри кьежъапlэ иl, кьежъапlэ илэмэ, кlэухи илэн фаеба? Ары шъхьае ащ сыда кыкlырэр? Зи кlодырэп нылэ, зызэблехъу нахъ? Ау ащи гукъао хэлъ. Ары, бэрэ ылъэгъугъ **хьадэгъукlэ** зэджагъэхэ жьылъуем псэ зыпытхэр зэрэзэрифэхэрэр, анахъэу гугъу мыухым хэтхэр цыфхэр арых. Цыф шlыкlэ зэралэр ащылэкlэ

амал закъоу алъытагъэу, хьадэгъу зэрэщымылэр къагу-рымыlоу, кынмыгъуае алъэгъузэ зыгъэкlодыжьыпэнхэу алъы-тэрэм пэгъокlых.

Цыфыр дунэе пкыыгъомэ акъылкlэ, гурышэкlэ ащэлъы-хъо, ежъ кыпэдджэжьын зылэкlын горэ кыгъоты шlоигъо фэдэу,— ымакъэ зыгъэшlон, игупшысэ зыукlыхъан, игутеуакlэ зэригъэпшэн, икlокlэ-уцукlэ, ижыкъэщэ зехьакlэ, инэплэгъу зекlо-зэтекlхэр, игурышэ псэлъакlэ къапэдджэ-жышщтым. Ылъэгъурэ пэпчъы защишlэжъы шlоигъу — иныхэкlэ е итыхэкlэ зэгорэм къахинэгъагъэм фэдэу.

Гурышэ чыжъэкlэ зэхешlа зэрэдунаеу зэгорэм зы куашъо тесыгъэу, зы быдзыщэ ешъуагъэу, дунэе жьылъуемэ зэкlэрач-хи, кlочlэ бзаджэ ыушхъухьагъэхэу, теплэ шъхьафхэр ялэхэу, лэкъо-лэуж зэфэшъхьафхэу, псэхэч-лыхэчхэу, ау зыхэзы-гъэхэм ныбжъы щыщы мыхъужьынхэу къэнагъэхэу?

...Лъэпшъ ыпкыынэ-лынэ жьыр щэчъэкъоужьы. Жьыор-хэр зэрэхэкlосыкlхэрэм дакlоу, ыпкышъолы лэнтlэгъэ-пкыы-ягъэр нахъ кыкlэхьажьы... Мары джыри **Макъэр** къэлэ, **Нэфынэр** джы нахъ гоушъхьафыкlыгъ. Зэмкlэ елъэгъух, зэмкlэ пщэгъопс нэплэхъым хэкlуасэх, ахэр инэплэгъу lэкlэ-кlыхэзэ, мэкъэ чыжъэхэр дунэе шъхьаф шъыпкъэ кышщылэ-хэрэм фэдэу, кыльлэlэсых: «Огум бэрэ уимыплъ... Ащ иинагъэ уикъогъупэ макlэу укызышщыгъэшlыгъэр пщигъэгъу-пшэшт, ащ илъэагъэ къулайцызэу зыкыпшlуигъэшlы-жышщт. Огур чlэнчъэ, гъунэнчъэ, пlэлъэнчъэ, уигъэшlэ lофхэр пlэкlигъэзынхэшъ, жъуагъомэ апсэ кlыхъэ зыфэбгъэ-дэшт...» Ау цыфыбэмэ анэгухэр уашъом фагъазэ, гушылэ lэжэгъуаехэр агухэм къащэхъые. Фэягъэх ахэр лъэгэнхэу, гъуни нэзи зимылэр зэхашlэнэу. Хэты ышlэра цыфыгур кызыфэгъэшlыгъэр — ылъэгъурэм нахъ дахи щылэу кышщэхъу, зэхихрэм нахъ шlагъуи лъэлабэ. Хэта гум фитыр? Арыба цыфмэ кыраlорэр: чъыг жъаухэр тынэгу щэлэ-шъашъэх, псыхъохэр тlэгумэ арэчъых, огум тынэхэр итэ-лъагъох...

Джыри гъунэнчъэу, дунаим изытет пстэуми афэшlоу Лъэпшъ зыкышщыхъужьышщтыгъэ, ащ зэрегупшысэрэр ары нылэп гугъу кыфэзыхьышщтыгъэ закъори. Ау зэхишlыкlы-шщтыгъэ зыгорэм кызызэрибгынэрэр. Зыгорэм кызызэрибгынэ-рэр, ар кыыгурыlопэнэу зэрэмыхъушщтыри, ащ кызызэримы-

гъээжыштыри зэхишлээ, пстэуми анахь ыгъэшлагъоу, ыпкынэ-лынэкIэ къемыкIурэ горэ — **лыуз** апэрэу къылтыIэ-сыгъ. Зэхимышлагъэу, ау къылтыIэсыгъэу къызкIышлэшгъэр — лыузыр ежъ ыпкы къыщещьэнэу егуцафэщтыгъэ-пышъ ары. Ар къыгурымылуапэуи, ыгъэгумэкIэуи Лъэшш зигъэхъыгъ.

Ары, цIыфыр ары... Хъопсэн гугъум хэтзэ, цIыф цIыкIур ренэу шыIэшта?.. ИгъэшIэ-ищыIакIэ нахь ипкIыххэр — игъэшIэ гупшысэмэ яныбжыкъу нэпIэххэр — бэкIэ нахь шIодахэх. ЯпкIыхкIэ мэбыбых, зэмысэгъэ тхъагъохэр зэхашIэ, нэфапIэкIэ зытемплъэштхэри яIагурысэу агъашIо. Адэ ар сыд лIэужыгъо дунэететыкIа — плъэгъурэм нахь дахэр умылгъэу къэнэ пшIошIызэ упсэуныр?

Лъэшш, цIыфмэ ягупшысэзэ, ахэмэ арихьылIэрэ горэхэр ежъыри зыфихьыжырэм фэдэу зэ къыщыхъугъ, ау ар шыгъупшэжыи, игупшысэ кIыхъэ пидзэжыгъ... Непэ уиIэм ублэхъопсыкIымэ, ашыгъум а уиIэр оушъхъакIуба! О уиIэр арыба орыкIи хэтыкIи анахь лъапIэр? Тамэ уиIэп, ау лъакъохэр пкIэтых, тамэм уздихьыштыр арэп о уищыкIагъэр, лъакъомэ узнагъэсыштыр ары нахь. О узэрафэмыдэр ары зэрадебгаштэрэр, сыда пIомэ зэфэмыдзакIэхэу зы мэхъужыхх... ау ащи егупшысэгъах... «НэмыкIы сыхъунэу сыфаеп... НэмыкIи сыхъурэп сэ, сизытет къэнэжыызэ, зызсэхъокIы. Хъоу гъунэнчтэм сэри изыхъыегъоу сыщыI, ара? Сижыкъащэ нахь кIыхъ, синэплъэгъу нахь чыжъ, ары ныIэба сызэрэтекIырэр?»

«Енэгугъо цIыф нэшанэхэр къысэпкIыхэкIэ... ЕгъэжъапIи кIэухи зимыIэм сыда узкIыщылыхъоштыр? О укъэгъотыгъах, адрэ пстэури къэгъотыгъахэх, орэп къэзгъотыгъэхэр, зыгъэунэфыгъэхэр, чIыпIэ язытыгъэр. Ош пае лыхъогъахэх... Ащи сегупшысэгъахэба?.. Сэри гугъухэр сиIэ мэхъу... ЦIыфым ибэм фэдэу зыкышхъужыымэ шIэ... Сэри загъорэ зэщ къысэкIуштыгъэба, симызакъо, симызэкъон фае фэдэу? Зыгорэм сыкъельэгъоу е сыкъылгъэгъун фаеу. Ащ фэдэ зыхъукIэ сызфэдэ горэ шыIэу, ащ зыфэсплгъыхъэ сшIои-гъоу къысшыхъуштыгъэ. Ау узфэдэ урихьылIэмэ, ащ, цIыфмэ афэдэу, зебгъэпшэнэу хъушт, нэкъокъонри ащ къыщещьэшт. Нэкъокъогъур — дзогъу, узэдаорэм зыгорэ къышIопхьын фае, ары шъхъае зым хэпхэу, адырэм хаплтхъэрэр Iэ сэмэгум Iыпхи, Iэ джабгъум ептыгъэм фэдэба? Ащ

хахъуи хэкIи иIэп, итIури зы нэбгырэшъ зыпытыр. Псыхъом псы Iэгубжъэ хэпхыгъэ пае **псым** зи хэкIырэп, сыда пIомэ псэу дунаим тетыр зэкIэ зы пкыинэ-лын, сыд епшIагъэкIи, псым хахъорэп ыкIи хэкIырэп, икъэгъэшыгъэкIэ зэщыкъуагъи зэхъокIыгъи фэхъурэп. Армырэу огупшысэмэ, ашыгъум о узизакъоу къыпшъхъапэщтыр шыIэкIэ шапхъэ ошIы, ау ар тэрэрэп пIоным пае, нэмыкI шIыкIэ шыIэн фае, ары шъхъае «нэмыкIыр» арэп ар къэзыгупшысыштыр, къэзыгупшысыгъахэм ари къыдилгытэгъах. Лъэныкъорыгъазэ зишIымэ, шыпкъэр къэбзэжъэп, арышъ — шыпкъэжъэп.

Дзогъу зиIэр шыпкъэм фэбанэрэп, ащ ебэны нахъ, псэ зыпыти зыпымыти дунаим тетыр зэкIэ зэбэныжъэу фежъагъэхэкIи, шыпкъэм зи зэхъокIыгъэ фэхъуштэп, а банэри шыпкъэм шыщы хъуштыгъэ нахъ. Ашыгъум сыда ащ кыкIырэр? ЗэкIэми ягугъэ зезыхъэрэ горэ шыI, зэкIэри **зы-Горэм** фэныкъу. Непэ зыцIэ къалон альэкIышт пстэур яптыгъэми, сыхъатыпэм къыклоцI ахэмэ зэблэхъугъэ хъунхэ альэкIышт. Сыда пIомэ шыIэп **зыфитыжъ, ежъ изакъоу зыфырикъужыынэу**. Нэм ош нэмыкI ылгъэгъун фае, тхъакIумэми о умакъэ нэпэмыкI зэхихын фае, пшыхыштыри псэу узэшъоштыри о пшышхэп. Джауштэу зэкIэ зэпхыжыгъ. Шыпкъэр зы пшIыни плъэкIыштэп, бгощыни плъэкIыштэп, шапхъэ фашIырэп.

Шыпкъэр — амышIэрэр ары, амышIэщтыр ары.

Адрэ пстэури — шапхъэ, шIыкIэ, хабзэ, бзыпхъэ.

СшIэрэп...

...**Макъэр** къэкIуатэ. **Нэфынэри** ащ игъус. **Нэфынэм** джы фэбагъэ горэ кIэлъ. «Ащ сегупшысэфэ псыхъо пчъагъэ игъукIыгъ, мэзмэ яхапIэхэр ахъожыгъэх, цIыфмэ бзэу аIулым блэкIыгъэ лIэуж чыжъэмэ амышIэжыынэу зызэблихъугъ. ЗэрэшIэжъ мэкъакIэхэр къаугупшысыгъэх. Ар цIыфмэ ягъэшIэ нэшан. Ау цIэ зыфэпшIырэм макъэм ибжыгъэ къытенэ, егъэшIэрэу уутхъабзыгъэу, зэкIэми зы шIыкIэ, зы теплгъэ зыхалгъэгъорэ пкыгъо горэ ар мэхъу. ЗэкIэри зэфэдэу зэплъырэм ежъ инэшэнэ шыпкъэр зыми хилгъэгъожырэп. МакъэкIэ уутхъабзырэм о уибжыгъэшъ къытенэрэр, ащ упхырыплгъыжын плъэкIырэп.

Мэкъэ-Нэфынэр, Макъэу къэнэфырэр къэкIуатэ. Лъэшш ытамэ блэгъожъ горэ тесэу, ылъабжъэхэр хигъэзыхъагъэхэу,

лър кешъ. Тхуагъэ нахъ, нэмыкIэу узым зызэрэдишIын ышIагъэп. Къэблэгъэрэ **Мэкъэ Нэфыр**, хъаумэ **Нэфынэ Макъа**? — джары зэгупшысэщтыгъэр. Мары джы мэ зэфэшхьафхэри зэхешIэх. «Мыхэр нахьыпэкIи шыIагъэх, ау сэ кызыгурыIоштыгъэхэп. Мары къэсыгъап **Макъэр**, благъэу сэлъэгъу, зэ зэхэсэшIыкIы...»

Псым ыумэхъыгъэм ыIэмэ пкъыагъэ ахэлъыжырэп. Жьым дечъэжъагъэм ылъакъохэр зэхишIэжыыхэрэп. Огум ехъопсагъэм, зыгу пщэсымэ ахэзыхъагъэм шъхъагъырэ чIэгъырэ иIэжъэп.

ПкIантIэ кышыхырэп огум.

Ощхым мыжъо стырхэр еумэзэхых, пкIэнтIамэхэр чIыгум хелъэсэжыых, ар чIыгур ары зышыхъурэр.

Нэфынэр Лъэпшъ ышъхъагъы къиуцуагъ.

Дунаишхом Лъэпшъ зэ джыри щизы хъужыгъэ. Ащ щизы хъун тхъагъуи къекIужыгъ. Ау ар зэхишIыкIыгъэп, сыда пIомэ дыджэу-IэшIоу, тхъагъоу-тхъамыкIагъоу дунаир гошыгъэп.

Сэтэнае Iадыиф ежэу шытыгъ. Нэфынэу къыкIэрыкIырэр шъотехъэ-шъотекIэу, жьым ыIэтымэ, шъабэу чIышъхъашъом къытыригъэуцожьызэ, Лъэпшъ къыкIэрыкIыжыгъэу Iадыиф къэкIожыщтыгъэ. Ащ паплъэзэ, дунаим кызыэрэзэхихырэр ышIэзэ, Сэтэнае кыIуагъ:

— Тыгъэшхоу джы нэс къырихъакIыгъэр хэкIосыкIыжы... жьы къабзэмэ лъэу кIэтыр абгынэ... ыпсэ игъукIыщт. Сэпацэ фэдэу, ошъогум кыIэпызыжыгъ. Ар ташъхъагъы етыфэ тыпIэлъэнчъагъ, тыгъунэнчъагъ, тышъхъафитыгъ.

Жьым шызэхэткIукIызэ, Iадыиф кыIухъажыгъ.

— Сыд зэхэпшIагъэр, Iадыиф?

— Тыгъэшхом сыкъыдекIокIыгъ, жъуагъомэ сакъыдэ-нэфыгъ, садэкIосэжыгъ. Ори, цIыфмэ ян, упшъэшъэ IэпцIэ-лъэпцIэ цIыкIоу, бэшIагъэу зымакъэ кIодыжыгъэ псыхъомэ защыбгъэпскIэу укъэслъэгъугъ.

— Скуашъомэ къяубзэгъэ псыхъуабэ игъукIыжыгъ, Iадыиф, жъогъо такъомэ амакъэхэр чIычIэгъы хъужыгъэ къуладжэмэ къадэнагъэх, шIулъэгъу гопэгъумэ яхэщэтыкIхэу къысIузыгъэхэр зэхэзыхыгъэхэ ижырэ чыгыжхэм яжъау Iужъухэри тIокIэ зэжъумэ загъорэ къашычIэужыых.

— СыкъышIагъэп, Сэтэнай,— Iадыиф ыпкъынэ-лынэ джыри зэпэнэфыжыщтыгъэ,— зы нэбгырэ тыхъугъэу, зы хъоу чIэнчъэ титыгъэми...

— Ащыгъум лIыхъу копкъ хэтхыгъ. Лъэпкъыр тхъэнчъэу къэнэщтэп.

— Ынэхэми сакъырыщыгъэп, ылъы къекIокIи сыхилъытагъэп.

— Тхъэмэ лIакъо атекIырэп, Iадыиф. Ахэр жьым хэшIыкIыгъэх, ошъогум, псым ахэшIыкIыгъэх. **Тигугъ ахэр къезыхъакIыхэрэр. КъырахъакIырэри тэ тигугъ.** Ори кыохъулагъэр пщыгъупшэжыщт. О пщыгъупшэжыгъэр лIыхъу копкъэу Лъэпшъ хэтхыгъэм ылъы хэхъащт. Ащи зэгорэм идунэетет ыухынышъ, сэ сы-**Макъэрэ** о уи-**Нэфырэ** лыIэсыжыщтых. ГъашIэм пщэсы уешIы, хъадэгъум укыи-регъэхы.

— Сэ сыбыльфыгъ, Сэтэнай, нарт лъэпкъым ианахъ лIыхъужхэр гырзыхэзэ сиунэ екIыжыых. Мыдрэм сыкъышIагъэп.

— Лъэпшъ ыдэжъ ушэIэфэ, ыIэмэ къутамэхэр къагоклэгъэх, ылъакъомэ лъапсэхэр адзыгъэх, ынэхэр хышхо пчъагъэхэу зэбгырычъыгъэх, ыбгъэгупэ къушъхъэтхы лъагъэу зиIэтыгъ. Джары Лъэпшъ зэхишIагъэр. О жьым ытамэ уиIыгъыгъ, псым ыIапэхэр къыодэхэшIагъэх, тыгъэм инэбзыйхэр плъы хэткIухъагъэх. Ныбжыи къомыхэрэ тыгъэр плъэгъугъэ, цIыфмэ ар алъэгъурэп, ори пщыгъупшэжыщт, ау къэплъфыщтым ышIошъы хъушт.

— Уинэплъэгъу сегъэщынэ, Сэтэнай. КIосэжхэу слъэгъугъэ жъуагъомэ афэдэх.

— Жъогъуабэмэ янэфынэ сынэмэ ащыкIуаси, сынэпIэ чIэгъы хъужыгъэ, Iадыиф, яжъэу къапытэкъугъэр сынэпсымэ алъэсыжыгъ. Лъэпшъи сынэпIэ чIэгъы хъужыщт.

— Лъэпшъ сыкIыгъугъ,— зыми зэхимыхэу кыIуагъ Iадыиф, ау Сэтэнае зэхихыгъ.

— Лъэпшъ укIыгъугъэп, Iадыиф, ыдэжъ ушыIагъ ныIэп. Къушъхъэшхом сэпацэр зэрэпкIэу, зы нэпIэгъукIэ ышъхъагъ уихъажыгъ. Джары о уикъэшIэжъ кыхэнэжыщтыр. Лъэпкъым ижыкъыщэ къекIокI ухэфэгъагъ. Лъэпшъ ижъау къыптыридзагъ.

— Тыгээр сыгу шытыргьорэм фэд, Сэтэнай. Тыгээр сшго хэль.

— Шъао къэхушт. Тэ гушыитIу зэтэIофэ, сабым ишIункI гъашIэ ыухыгь.

— Шъофышхомэ сыгу зыщаубгъу...

— ЗэкIэ пшыгъупшэжышт, Iадыиф. Тхэмэ ячъыгмэ апыс къуалэмэ щэнаут гъопсыкIэ жъаухэр агъэшъокIых. Щэнаут Iээгъу ар: лъэпкъым ижыкыащэ къеухумэ, инэплъэгъу чыжъаплъэ ыгъэпшырэп, игугъэ кIыхэ ыгъэплъэхурэп. КъуасIо пэтзэ пшыгъупшэжышт, ау зэ джыри еплъыжъ узкIыгъугъэм: ылъакъохэр лъызакIэх, ытхыцIэ тет ягъэмэ бадзэхэр япкIыгъэх.

— Зи слъэгъужырэп... къэсшIэжырэп... къины...

— Ашыгъум шъаор гъогу къытехъагъ. УикIалэ... тикIалэ ятэ зэ джыри еплъыжъ: ытамэ аргъоир тес, шэкIожъымэ япхъэ машIо къырифыжъэгъэ аргъой. Лъэпшъ чъые зыхъукIэ, ыначIэхэр блэгъожъымэ тIысыпIэ ашIыштыгъэ, джы щэнаут гъоткIожъыер аргъоим ыпэ псыгъокIэ Лъэпшъ хитIупшыхъагъ, джащ илIыкIышт... Тхэм фэдэу къыщекIокIыгъэ дунаир цIыфым ихъадэгъукIэ ебгынэ. ЗгъэплIэжыын. ШIункIыр зэрехъэфэ, тэ нэфынэм тыхэтыгъ... Тыгъэжъыем ыIапэ тэгъэубыт... Шъаор нэфынэм кыыхэплъагъ. Тэ мыш бэ етIон фаеу шыIэр: жыр зыфаем зэрэбыбырэр, псыр зыфаем зэрэчъэрэр, ошъогу чIэ зэримыIэр, хъоур зэрэгъунэнчъэр, уахътэр зэрэпIэлъэнчъэр. НекIо.

Нэбгырищ зэрэIукIыжырэп Лъэпшъ ылъэгъугъ, джыри ыпсэ хэтыгъ. Азыфагу итыр тыгъэм фэдагъ. ЗыдимышIэжъэу апэрэу зыгорэм зыфигъэдагъ — джа азыфагу итым. Мыжъо лъапсэм кIэрыт уц куашэм хэлъэу, щэпкъ гъугъэмэ къагъэгумэкIыштыгъэ. «ЦIыф нэшанэхэр къысэпкIых, ау сэ сыцIыфэп. Утхъэным кыкIырэр — учылэпхъэ зпытыныр ары. Тхэм лъэныкъуи, уахъти, гъогуи ышIэрэп. Тхэр тыдэкIи гъэзагъэ. Ар зыдэгъэзагъэр лъэныкъо закъо гор къашIошIызэ, цIыфхэр мэлъыхъох. Тхэр зыми кIорэп, цIыфхэр арых гъогу тетхэр.»

Сэтэнае къызэплъэкIыгъ: Лъэпшъ ышъхъагъ бадзэхэр Iужъоу шызэрэугъоих. Iадыифрэ Шъэожъыемрэ къызэригъэплъэкIыгъэхэп. Iадыиф гъэтхэ ошъо чапэм фэд, Шъэожъыер тыгъэ нэгущIоу ошъогу къесыхъэ. ЦIыфхэр ымылъэ-

гъухэзэ, ягугъэ-гушыIэхэр зэхихыштых, цIыфмэ япкIэнтIамэ къыкIэмыозэ, жым, псым, ошъогу амакъэу узыушхъухэзэр къылъыIэсышт. Сэтэнае нэмыкIы ар къыгурыIоштэп.

«ЦIыфыгур дунаим фэдиз,— егупшысэштыгъэ Сэтэнае,— цIыфыгу пстэуми яхъопсэ дахэ зы пкъынэ-лынэм шызэбгъэкIумэ — зы гум. Ар Шъэожъыер ары. О, Лъэпшъ, джы сынэпIэ чIэгъы ухъужыгъ.»

Лъэпшъ аужырэу зэгупшысэжыгъэр — чыжъэу IукIо-тырэ нэбгырищыр ежъ **пхырыкIыхэрэм** фэдэх. Адэ арыба зэрэшытын фаери — тхэр тыдэкIи шыI. НэфдэкIо гъогу зыпхырыплъырэм нэбгырищыри ежъ фэдэхэу къышигъэхуштыгъэ. Азыфагу итым, тыгъэжъыем фэдэу, укыыстызэ зелэты. Лъэшэу укъесты!

Емынэ узыр зезыхъэрэ аргъоим, блэгъожъым фэдэу зигъэшъокIыгъэу, Лъэпшъ ытэмашъхъэ ерагъэу зыщиIэ-тыжыгъ.

Повестхэр

КЪУШЪХЪЭ ЯБГ

Тхылъеджэм фэгъэхьыгъэ гушыI

Сыда Ер зилIэужыгъор, хэта е сыда ащ пэуцужьын зы-
лъэкIыштыр — джащ сегупшысэзэ стхыгъэ «Къушъхъэ Яб-
гэр». Ар иамал кыхьынэу цIыф шыIэу кыисшIошIырэп, ау
ащ уемыгупшысэн плъэкIырэп. Джащ фэдэу уфитэп уямы-
гупшысэн Нэфынэм, Жьым, Псым, Ошъогум, Чъыгым, сыда
пIомэ ахэмэ такъыдэхъу, пкъынэ-лынэкIи псэкIи тащыщэу
такъыщэхъу, тадэпсэу ыкIи дунаир адэтэбгынэ.

Ты-Гуи, ти-ЗэхэшIыкIи, ти-Къинлъэгъухэри, ти-Гугъэ-
хэри зы Хьоурэ зы Уахътэрэ сыдигъуи ащызэдэпсэхуэу сшIо-
шъы згъэхъу сшIоигъу. Загъорэ, акъылым кымыубытэу,
уахътэкIэ гъэунэфыгъое нэгъэупIэпIэгъу горэкIэ дунэешхор
зэрэгъунэнчъэр пкъышъоным зэхешIэ, ащ фэдэ пэпчъ ныб-
жьи кыбгурымышIоштым псэ закъор ехъункIэ, акъылыр джэ-
уапынчъагъэм къулайцызы ехъулIэ, гуми щтагъэу зефызы.
КIодыжыпэн зэрэщымыIэр кызщылъэгъорэ гъунапкъэр
кыхэнэфыкIы фэд, ау ащ ебэкъонэу фиты ашIыгъэ шыIэп.

Ар нэшхъэигъом ипIалъ.

Ер тэлэжышъ, нэужым зытэумысыжьи. ЕтIани икIэры-
кIэу Ер тэлэжы... ЗэрэхъурэмкIэ, тшъхьи тыгуи тафимыты-
жъэу тигъашIэ тегоожьи, арышъ, тимысагъэ кыддагошын
фаеу НэмыкIхэри шыIэх. Хэтых ахэр? Къытпэщылъ гъашIэр
псэкIодшIапIэкIэ кыдгурышIоу ихъухъэгъахэмэ, ащыгъум
щылэныгъэм зи мэхъанэ имыIэжъэу мэхъу.

Ар гукIодыгъом иохътэ зан — сыда пIомэ «ащ фэдэ
щыIакIэ сыфаеп» тIонэуи е ар нэмыкI горэкIэ зэблэтхунэуи
тыамалэп. НэмыкIы хъун зылъэкIышт пстэури — НэмыкI,
тэ ар тизэхэшIыкIы кыубытырэпышъ, ар — Тэрэп.

Джэуап зимыIэм кIэупчIэхэрэп. Тэ тызкIэупчIэрэм кы-
тэупчIыжынэу кытфегъэзэжы. Джэуапыр — къэзгъэзэ-
жыгъэ упчIэр ары. Джары ныIэп ащ фэгъэхыгъэу тэ зэтIо-
жын тлэкIыштыр.

Къытхахьэрэр — Ппсэ къэгъэлъагъу,

ТхэкIыжърэр — Нэфынэр къышын.

Адыгэ лъэпкъэу сызшыщым сегупшысэ, сэ ащ сы-
ришъау ыкIи сырат, идунэе тетыкIэ кызгурыIо сшIоигъу.
Джащ пае ащ сыфызэплъэкIыжы, гукIэ сырычъагъ игъашIэ:
анахь охътэ хъазабэу ащ кыхэфагъэмэ ащыщым. Зыгорэ
зэхэсшIагъэуи кыссыхъугъэти, мары, мы шъузаджэ
сшIоигъор къэсIотагъ.

АПЭРЭ ЕДЗЫГЪУ

Мэзагъу

Мэзагъо ыгу тыгъэр щэтIысыжы. Мазэмрэ жъуагъохэм-
рэ ыштэжыгъахэх. Илъэс шъитIоу кыгъэшIагъэм кыкIоцI
шIу нэмыкI ахэмэ арилъэгъулагъэп, якъыкьоки-къэлъагъуи,
якьохъажь-кIодыжыи адиштэу псэугъэ. Ежъ пэе закъоп ныIа
зыфыщыIагъэри, ошъогуми чIыгуми къащыгъэшIыгъэ пстэу-
ми ипкIантIэ анэсыгъ, ылъэгъугъэр, зэгупшысагъэр зэкIэ,
лъэу кIэтым щыщ хъузэ, ежыри захигощагъ. Тыгъэр
кызыщыкьокирэ чIыпIэм щыIагъ, зыщыкьохъажьырэри зэ-
ригъэлъэгъугъ. IэпыIэгъу ищыкIагъэп тыгъэм, икъэхъукIи,
иошъогу гъашIи, икIодыжыкIи къэзыгъэшIыгъэр ары зыIэ
ильхэр. Ау ежъ ионджэкъышъхъэ тебыбыкIырэ фабэм мазэ-
ми жъуагъохэми зыщагъэфабэу кыхэкIыгъ.

Нэ джагъо зыщыуухъумэмэ, упхырымыбэу псышъхъэм
урыкIон зэрэплъэкIыштыр Мэзагъо ешIэ; чIыпIэ узэритэу,
гушъхъэ кIуачIэкIэ чыжъэу зыпIофтэжынышъ, узыфэе лъэ-
ныкьохэр къэпкIухъэхэзэ, узыпэчыжъэ цIыфхэр зэбгъэлъэ-
гъуштых.

Ошъу-оешхохэр хъасэмэ Iаджыри ашъхъаришыгъ —
орыжъ шъугъэмэ защаунэкIынэу. Уз бзаджэмэ чылапхъэ

афэхъурэри ыгъэунэфыгъ. КъэгъэшIыгъэ пэпчъ чэщыри ма-
фэри иныбжыкъу кыдекиокIы, ар кычIэунэу умыгъо-
лтыжъ, е о уибгынагъэу, армырмэ чэщныкъом уиунэ ури-
щынышъ, мээз дакIоу, псэупIэмэ ащыуухъэу, уинэплъэгъу
уздыхьырэ умышIэу укъэнэшт. ПчыкIэм имэшIуащэ зыдэ-
фэщтыр ежыри ышIэрэп, ау шъхъэкуцI зыфаши, ащкIэ
акъыл зылэжыгъэм, гум шIоигъомрэ акъылым илъэкIрэ
зэзыгъэуIунхэ зылъэкIыгъэм инэплъэгъу пчыкIэм нахь чы-
жъэу маплъэ. Зы макъи текIодыкIырэп дунаим, мыжъоу удзы-
гъэми, къутамэу бгъэсысыгъэми, лэучэцI уцуагъэм ихъэп-
щэ макъи илъэсишъэхэм чыегъэ лъэмакъэхэр, гущыIэхэр,
хъэпщэ-щэлухэр, гурым е гукIэе жэдэзхэр къагъэтэджы-
жы. Джэрпэджэжы кызыщежъэрэр — макъэм ыпсэ зы-
щыхэкIырэр ары, ащ улъымыхъужъ, къэзгъэзэжырэп — ма-
къэм иныбжыкъу, джы ар гъэшIэ шъхъафы иуцуагъ, кызы-
дежъэжыштыри гъэшIэ шъхъаф, цIыф шъхъаф, псэ шъхъаф.

Джы тыгъэр Мэзагъо ыгу щыкьохъажы, щыкьохъажы
ныбжыи кыкъомыкIыжынэу. Ежъ джауштэу рихъухъагъ.
Илъэс шъитIу кыгъэшIагъ, узи иIэп, иогуи къеззшыгъэп,
ичIыгуи кыгъэпшыгъэп. Ау итыгъэ ештэжы, чыгхэри
псыхъохэри ештэжы. Ахэмэ ягъусэу зыкIосэжыкIэ, ма-
къэр пкъыгъо пстэуми зэрахэкIуасэу, ылэжыгъэмрэ зыдэ-
лэжъагъэмрэ зы хъэпщэгъу макIэу зызэхъаажьхэкIэ, лIэуж
кIэлъыкIомэ IэбжъэнакIэм сэпацэр кыдарэхри, ащ губгъо
харэшIыкIыжъ, псыхъошхо зэ хъужыштым пкIэнтIэпс
гъуаткIор къежъапIэ фарэшI, анэбзыц арэгъэтIысхъэри, мэ-
зыр къарэгъэки, хъапщэгъу кыинхэр жыи къабзэ охъуфэхэ ер-
жэх, гуузымрэ хъопсэ пкIэнчъэмрэ гущыIэ ахарэшIыкI, пкIы-
хыи нэфапIэ зэрэмыхъурэр къагурыIомэ, янэфапIэ пкIыхъ
шIагъо кыкIэлъыкIон. Гу нэшъухэр абгъэгумэ къащытеошт-
хэшъ, тэрэзэу арэгъэдалохэри, хъантIэркьо къакъэм, хъэкIэ-
кьокиIэ гъоргым, сабыим игъыб-щыб, пхъэшъхъэкIэ зэтеом,
шъоф пIанэм, къамыл дорэцэу орыжъым щыгъугъэм орд
къахарэх.

Ежъ тыгъэр ештэжы, макъэмэ яныбжыкъумэ афэдэу,
тыгъэм иныбжыкъу ошъогум кыринэрэр. Дунэе укIым хэ-
лэжъэн ылъэкIыштэп, зэуакIи ышIэрэп.

Анахь чIыпIэ лъагъэу Адыгэ чIыгум иIэм Мэзагъо щы-
тIысыгъ. Зиплъыхъажынэу арэп, тыгъэм игупаплъэ зи-
шIыгъ. Джы зэжэжырэ закъор — мэфэ ныкьо гъогукIэ пэчы-

жъу хылушъом еклурэ кӀэлэхур ары. А кӀалэр дунаим кы-
зэрэтехуагъэр ышӀэщтыгъэ, лъэкъ псаум чылӀпхакӀэ
фэхун зылъэкӀын кӀуачӀэрэ гъэретрэ ащ хэлъ, ар гу чыжъэкӀэ
кышӀагъ, ау зыгуи зиакыли нэшъу хъугъэр сыдэуштэу
кыгъӀплъэжыщта? Тхьэшхом зыми зэкӀэ рилорӀп, кытэ-
рыкӀоштыр ешӀэми, мызэгъэгум илоф кытхилъхьагъӀп.
КӀэлэхуми Адыгэ чыгур ыбгынэмэ...

* * *

Уцмэ агъэбылӀмэ, чыг лъагэмэ ашъхьапэмэ къашъхьа-
рыщзэ, къэкӀо кӀэлэхур. Псыхъомэ къазэпырӀчы, псы-
шъхьашъом чӀэмыбэу, ау мыжъокӀэ жъгъӀмэ ялъэпао. Кы-
мыухъэхэу, ежыри зыдимышӀэжъу, мыжъошхомэ акӀо-
цӀырӀкӀы, лӀэшӀэгъу пчъагъэ зыныбжъ хэшъаехэр зӀуе-
щхэшъ, азыфагу кыдӀэкӀы, ау хьампӀырашъоу къэгъэгъэ тхьа-
пэм зыщызгъэфабӀэрэм еӀэсӀкӀызэ, ымыгъэтхыонэу блӀкӀы.
«ЗыдишӀэжырэп,— егупшысагъ Мэзагъо,— непэ шым ычъын
ылъӀкӀыщтым фӀадиз изынӀплъэгъу кызырехъэр, зӀкӀэри
ежъ фӀдэу кышӀошӀы, е ащ егупшысӀэрӀп. Фаемэ — псым
дӀэкӀо, фаемэ — жьым дӀчъэ, иныбжыкыухэр итӀкыухъа-
гъэх. ЩымыӀэжъхэми амакъэхэр зӀхыхых, морары лъэгунэм
ынӀзӀкӀэ, тыгъэ зытемыпсӀэрэ къуачӀэм щылъ мыжъо шӀуцӀӀ-
шор къэтхыуагъ, кӀэлэхур ащ фыреплъӀкӀыгъ — зӀ зема-
ным хъӀкӀэ-къокӀэ джӀэдитӀу щызӀжъхатхъуи, гъорг-гырз
макъэу апыӀукӀыгъэр зӀхыхыгъ, зӀман чыжъэр ылъэгъугъэу,
къӀштӀэуӀугъэ фӀдэу зиуфагъ, ащ лъыпытӀу щыгъупшӀэжъи,
ичъэ ригъэхъугъ».

Загъорэ пӀрыохъу гори имыӀэ фӀдэу, жъу кышӀӀэрэм
нэмыкӀ игъогу темытӀу зыкӀакӀорӀр Мэзагъо кыгурылуагъ:
блӀкӀыгъэ зӀманмэ ягъогужъхэр елъӀэгъухэшъ, ахэмэ зате-
хъӀкӀэ, джы къатекӀэжыгъэ чыгхэри, къатефӀэгъэ мыжъо-
жъхэри ежъ ымылӀэгъухэу мӀкощыжъых. Цыфым ежъ иохъ-
тӀ шъхьаф щыӀӀп, сыдрэ уахъти зӀмани — Тхьэшхом иуахът,
изӀман, зыфӀе уахътэм урегъэуцӀо, блӀкӀыгъэми ухищӀ-
жыщт, къӀкӀоштымкӀи уиугъозыщт. Ежъ кызырӀпщыгугъ
кызырӀбдзекӀоштыр.

Мары щымыӀэжъмэ яныбжыкыухэр ылъэгъугъэх, псӀ
апытӀу, ащыщӀу ежъ яхыщырхэу кышӀыхъугъэх, зыгорӀ
ариӀо шӀоигъоу... КъельӀкӀон, Тхьэшхом сельӀу учӀимыдзы-

жынынӀу. Ныбжыкыумэ уадэмыгушыӀ, ахэр ябгӀэх, шъугъуа-
лӀх, псӀ зимыӀэжыр — нӀфынӀм ишхаф, шӀункӀым игъо-
мыл. О узӀпӀэжыужы, нӀфынӀм, псым, жьым уахӀшыкӀыгъ,
ау ныбжыкыу хъужыщтмэ ауж уихъагъ. Зи чыгу
шъуриӀэрышӀ, ау ахэмэ о уатешӀыкӀыгъӀп.

Мэзагъо ыпашъхъэ кыиуцӀогъэ кӀэлэхум илӀӀс пшӀы-
кӀутф-пшӀыкӀух горӀ ыныбжъ. КъэзылӀфыгъэхэр зӀреплъы-
щтыгъэхэу еплъыгъ: къупшъхъэ пытӀэхэр зыхӀӀ кӀал, къӀхъу-
мэ, лӀы хъун зыфалорӀм фӀд, нӀ шӀуцӀӀэшхохэр нӀбзыщ кӀырмэ
къагъэжъаух, ыпкӀ зӀрӀзӀкӀӀыщтыр джыркӀэ къӀшӀӀэгъуай.
Гу зылъыуигъатӀу уфӀ-упцӀагъи хӀӀ. КӀэлэху шӀагъу, игъо-
мэ — лӀжъӀкӀо хъупхъэ, игъомэ — зӀолӀ пхъашӀ хъун, ащ
фӀдӀ пӀалъи къежӀ.

Ежъ ынӀхэмкӀи Мэзагъо кӀэлэхум пкырыплъыхъагъ,
ыгуи ылъӀэгъугъ: сыдӀуи ина! Тыгъэри тепсӀ, мазӀм инӀпӀхъ
нӀфыпсӀу узыумӀхъырэри теткӀо, жышхохэри еокӀых, жы
макӀӀхэри щӀчъакъох. СыдӀуштӀу ущыӀӀн угу хӀӀ, кӀэлэху?

— ТыдрӀ лъӀныкӀо уанӀлу гъэзагъэ, сишъау? —
еупчӀыгъ Мэзагъо.

— ТыдӀ зызгъазӀми, зӀфӀдӀу сыгу зещӀи, тӀтӀжъ,— джӀ-
уап кытыжъызӀ, ынӀгуи къӀчӀфынчъагъ, ыпкӀи мӀхагъэ
кыкӀӀхъагъ кӀэлэхум.

— Гур зӀкӀӀэми афӀӀцӀигъӀн ылъӀкӀыщтӀп... ГъыбзӀрӀ
бгыбзӀрӀ анӀмыкӀ зӀхӀпхырэп, ахэр ара зилъӀуж пфырӀр?

КъельӀэгъуми къемылӀэгъуми умышӀӀӀнӀу къеплъыщ-
тыгъэ кӀалӀм джыри ынӀгу кызызӀокӀыгъ, ынӀкухэр чыжъэ
хъугъэх, мӀшӀо стыр горӀ къакӀахы, къӀшӀӀӀбӀжыгъэх.

— Зыми илӀӀуж сфырӀп, тӀтӀжъ, макъӀмэ сызӀрахъэ,
жышхом къулайцызӀу сызӀредзӀ.

— УятӀжъи уяти дӀгъоу сшӀӀщтыгъэх, уятӀ изакъоу дзӀ
псау езӀон ылъӀкӀыни, ау икӀодыкӀэ зыми ышӀӀӀрӀп.

— СӀри сшӀӀӀрӀп, тӀтӀжъ.

— УятӀ ыкӀуачӀӀ о кыпхилъхъажыгъ.

— КъӀсшӀӀӀжырэп. Зи къӀсшӀӀӀжырэп, сыда къӀсшӀӀ-
жын фаери? ТыдӀ зызгъэзагъӀми — лъы, гъыбзӀ, хъадӀ,
джары слӀӀгъурӀр... Хъау, ахэри сщӀгъупшӀӀжъых. КъасшӀӀрӀ
закъор — слӀӀгъурӀри къасӀорӀри ащ лъыпытӀу сщӀгъуп-
шӀӀжъы. Мары псышхом ымакъэ кысӀӀугъ. Чыгхэр мӀуа-
лӀх...

— ДжыдӀдӀм сыд плъӀгъурӀр?

— О плъэгъурэр ары, тэтэжъ: чыг шлуцлэхэр, огу шлункыр, стафэр, гъозыр...

— Нэшъу ухъугъ, клэлэхъу, унэхухэр нэпсым ришъугъэх. Шлунклым халпъэрэм зи ыльэгъурэп, шлункыр плъэгъун плъэклыщтэп, ежъ укълъэгъу нахъ, кыуашэзэ кыюп-лы. Нэфынэм уибгынагъ, мэшложым уинэф хэстыхъагъ. Сид зэхэпхырэ?

— Зи зэхэсхырэп.

— Пхъэчэе нэклым фэдэ ухъугъ, угу истыклыгъэшъ ары. Сид къэпшлэжырэ?

— Ар сид?

— Уян, уят, ныкълъфыгъ, шъзогъу...

Клэлэхъум ынэгу зоклыгъэп, ау кылуагъ:

— Яунэхэр чладзыжыгъэх... ячлыгухэр абгынэ... Тыдэ клохэрэ? Иоф ялэмэ, пащэ ялэу слъэгъурэп...

— Клодыщтым пащэ ышлыжырэп. Тхъэшхоми ущымыгугъыжъ. Ащ иоф тхихыжыгъ. Тхъэшхом кыуитыгъэр члэудзымэ, мы дунаем лахъ щыуилэжъэп. Джы сид узэгупшысэрэ?

— Укъэупчлэмэ, джэуап осэтыжы, тэтэжъ.

— Моу сынэгу кыкларпъ.

Клэлэхъур Мэзагъо ынитлу аклэплагъ, зытет дунаим хымыльэгъоужырэп — члыгуи огуи псэ апытэу зедельэгъухэу кышыхъугъ, нэфынэ чыжъэ, фэбагъи клэлъэу кызырэлъынэсырэр, лъэу клэтыри кызырэфабэрэр зехишлагъ.

— Адыгэ члыгум зи илажъэп, икъиныгъо о пфэщэчыгъэп. Гъэзэжъ, озгъэгъэзэнэу сфэуклочлыжыщт, джащ нахы кыпфэсшлэн слъэклыщтэп. Тхъэшхом кыптырилуагъэу щытмэ — уубэрэр уигъогу, унэхэр къэплъэжъхэмэ плъэгъурэр угу гъомылэ фэхъужыщт, дэлуаклэ зэбгъэшлэжыымэ — зэхэпхырэр гупшысэу кыпфэнэщт. Уичлыгу плъэгущо щиз, къэулэжыымэ — уие. Гъэзэжъ, сишъау.

Клэлэхъум Мэзагъо ыбгынагъ, ыпашъхъэ иклыжызэ, зэхэхэу кышыхъугъ:

— Губжыр кызымыгъас, мысэм улъымыхъужъ. Угуи уиакъыли нэшъу зышлыгъэхэ хъазабыр зы нэбгыри, зы лъэпкъи, зы хэгъэгуи къащэжъэрэп, ащ икъежъаплэ зыми ышлэрэп, альэгъурэр — хъурэр ары нылэп. Нэлат зыхырэм зехъунклэжы, иакъыл ябгэ ешлы. Тхъэшхом ыцлэкли мызэгъэгум умылалогу. Ащ ежъ-ежырэу зэкларэ ельэгъу.

Клэлэхъур кызыплъэклыгъ. Мэзагъо ыгу тыгъэр зэрэщытлысыжырэп ыльэгъугъ. Ошъогуми дэплъыгъ — тыгъэм иныбжыкъу шлуцл рильэгъоужыгъэр.

Нарыч

Нарыч ыныбжъ илъэсишъэм иуцуагъэми, ыклуачлэ изэу, узыр ымышлэу, чэщ-зымафэм сыхъатищ горэ нахыбэ зымыгъэпсэфэу, тхъамафэ зыклыхъэгъэ шыонэ гъогу еклу. Чэщ-ныкьоуи, нэфшъагъоуи, мэфэ жьоркъэуи, чэпэзэхэогъу рэхъатэуи члыгур ыльэгъугъ, ицлыклугом кышщэгъэжъагъэу адыгэм имэфэ ошлуи, иос хъот лэли зехишлагъ, ымышлэу, ымыльэгъугъэу зы мэзи, чыг лъэпкъ гори, уци кышчыклырэп, хъэклэ-къуакли мэмэ ахэсэп, бзыуи огуи дэбыбаерэп.

Клочлэшхо хэлъ Нарыч. Джы кызынэсыгъэми ежыр штыпкъи ышлэрэп ыклуачлэ зыфэдиизыр, ышлэрэр: зыкларэр елэты, зэлунырэр ебэджы, заорэр зэпеупкы, зэбэнрэр реуты е риутын зэрилъэклыщтыр кызышлэклэ, етлупшыжы. Дунаим зэрэфэшлум паинкли мэхъу джы нэс зэ нэмылэми ыклуачлэ зыклымуплъэклугъэр. Тхъэшхом кызырэгъэшлыгъэу, ныбжыи ыгу кыхъагъэп къелыеклын лъылэбэнэу, джыдэдэм е неущы нахъ мычыжъэу имыщыклэгъэн ыгъэтлылынэу.

Сыда кыбгурымылонэуи ащ хэлъыр? Чылэмэ — машло шлы, жьоркъымэ — жъау члэгъы зышл, бгъэтлысхъэрэр къэклы, уугъоижырэп уиунэ илъ, къиным зэдыкларэх, гушлуагъор зэдагощы. Ахэр зыми кыугупшысыгъэхэп, цлыфым игъашлэ кыдэклуагъэх.

Зэрихабзэу, адыгэллымэ янахыбэмэ ары зэрашлыщтыгъэри, мафэ горэм Нарыч изакъоу шакло клуагъэ. Чыжъэу къушъхъэмэ ахахъэу ихэбзагъ, мэфэныкьо гъогу ымыклоу, шаклоныр ригъажъэщтыгъэп, ауштмэ нахъ шлотэрэзыгъ, шаклор кыздиклырэ лъэныкъор ышлэмэ, чылэм илэгъо-блэгъумэ лэучэцлыр къалухъажыщтэп, етланэ клэлэ-гъуалэмэ сидэуштэу загъэсэщта? Мэфэ зыщыпллэу кызыщтырэм ежы-ри зыкълэпыхъэ, ынэ жыи клэгъэу, цлыф зэмыоллэгъэ члыплэмэ чэщ шлуноклхэр ащырехы, бзыухэр къежъэнхэм ыпэклэ осэпсэу ынэгу кытехэрэм къегъэушчыжы, псынэклэчъхэм

ахэшъу, анахъ чъыг лъагэмэ адэкIуаешъ зеплъыхъэ, бзыумэ, хъэкIэ-къуакIэмэ, псэушъхъэмэ амакъэмэ запешIыжъы — джауштэу, мэфэ заулэм ыгукIэ зигъэпсэфыгъэу, дунаим нэшIукIэ рэхъатэу хаплъэу, ылъэгъурэ пстэуми ежъыри ащыццэу, ахэгощагъэ фэдэу, гукъэбзэгъэ гъэшIэгъон зэхышIэу къэкIоужъы.

Мызэгъэгум, зэрэхъугъэри ымышIэу, Нарыч чыжъэ дэдэу къушъхъэм хэхъагъ. ЗыкъызишIэжъыгъэр — зынэсыгъэ чIыпIэр ныбжъи ымылъэгъугъэ фэдэу, ар хэгъэкIыри, чъыг-хэри, уцхэри, мыжъошхоу къыухъэхэрэри джы нэс ылъэгъугъэхэм атекIыхэу къышщыхэу зэхъур ары. Ащ лъыпытэу ар къыгурыIуагъэп, апэу зэхышIагъэр: мэкъэ зэфэшъхъафхэр зэхымышIыкIыжъхэу, тхъакIумэм къызыIуокIэ къызэрэпщыхъоу, мэкъэ пстэури зэщыщы зэрэхъурэм гу лъытагъ, зырыз дэд ныIэп зэхэугуфыкIыгъэу зэхыхэрэр. Илъэгъурэри, шъончъэ хъугъэр армырэу, ау ашъохэмкIэ зэхыхъэхэу, псэрыпсэ акIэмылъяжъэу къышIошIы. Ежъыр шъыпкъы, гушIыIэ горэ ыжэ къыдэзмэ, ари псэнчъэу, зыхэт дунаим пкъыгъо лыеу, макъэ пымыIукIэу хэчэрэгъошт фэд.

Иш къэуцугъэу зэрэщытым гу зыльтэм, Нарыч зиплъы-хъагъ. Бгы зандэу иджабгъукIэ зыкъырищэхызэ зызыIэтырэм ылъапсэ гъушъапIэ, жъыбгъи уайй щызэхэпшIэштэп, чэщ машIо щыпшIымэ, Iугъом зызэридзэштэп. «ЧIыпIэ рэхъат шIагъу, — зэриIоужъыгъ ыгукIэ, — джэгъогъу цIыфи хъэкIэ-къуакIи ошIэ-дэмышIэу уигъэгумэкIынэп, зыми укъымылъэгъоу, о зэкIэри олъэгъу. Хъайуаныр къысэсэжъыгъ, ежъыркIэ нахъ рэхъатыщтым емыгупшысэзэ, сэ сыгу рыхъыщтым егъэгумэкIы».

Шым епсыхи, зэмысэгъэ мэхъагъэу ыпкъы къыкIэхъагъэр хэмыкIыжъыгъэу Нарыч тIысыгъэ. Пшъыгъэу зыдишIэжъырэп, зыгъэгумэкIыни, къыльтыIэсын шынагъуи зэхышIэрэп, умэхъыгъашъоу, зэгупшыси, ылъэгъуи, зэхихи щымыIэу зау-лэрэ щыси, тэджыгъэ, иш къызщыуцугъэм пэмычыжъэу гъэхъунэ цIыкIу, уц зэхакIэр щызэпэжъыужъэу къышщыгъоти, шыр ащ хитIупщхъагъ, ежъ тIысыжъыгъэ. МашIуи ышIыгъэп, шахагъэп, мыжъобгъум егъэкъугъэу, зэрэзэтесэу чъыа-гъэ.

Нарыч чъыем зыIэкIиубытагъ. Ыпкъ гупсэфэу мыжъом зэрэгъэкъугъэм, ынапэ чъэбзагъэу, гукъауи гумэкIи римы-хъылIагъэу, нэмыкIи римылъэгъуллагъэ пIонэу зэрэкъабзэм

нэмыкI дунай хэтэу къыпщегъэхъу. Ащ фэдэ сыхъатым цIыф гукъабзэр ежъ фэдэмэ гу чыжъэкIэ адэгущыIэн фае. Тхъэш-хор ынэгъу къыкIэплъэ. Гъунэрэ пIалъэрэ зымыIэ уахътэр къеплъы — кIэухи шапхъи зэримылэм игууз къин къызышъ-хъарыокIэ, ылъэгъугъэм игукъэкIыжъ IэшIукIэ зэщыгъо хы-лъэр зытыригъэунэу.

КъышIэжъышIта а пстэур къэушыжъмэ? Сыда зэхихэрэр, сыда зэхезыгъэхырэри, сьд IудэнакIа, къэуушыхъатыжъын умылъэкIынэу, ошъогу чыжъэмэ языпхырэр? ЧIыгур икIэгъэкъонми, джыдэдэм ащ ыгурэ изэхэшIыкIырэ псэу зыщыкъаргъохэрэр сьдэуштэу плъэгъушIта? ГъашIэм ишъэф-хэр тэрыштын зезыхъэхэрэр, ау ахэр тэркIи Iэрылъхъэхэп, нэмыкIхэмкIи нафэхэп.

Жъымрэ нэфынэмрэ зыгорэ къызэрашъышIырэр шым къызэхышIагъ, ыкIышъокIэ тхыуагъэ, ытхъакIумэхэр къыIэ-тыгъэх, ынэхэр шIуцIэу къэжъыухи, Нарыч дэжъыкIэ къэп-лъагъ, сьд хъушIткIи ащ ыпэ зишIы ихэбзагъэпти, зэрэгуп-сэфыр зельэгъум, макIэу хэпырхъыкIи, ышъхъэ бгъунджэу къызэрэфэгъэзагъэу, IупкIэу гъэчъыхъэгъэ сурэтэу дыигъэ.

Джауштэу зэщымышхэу, зэмыпхыгъэ сурэтитIу фэдэу олъэгъух: шыр зыдэщытым тыгъэбзыйхэри щэжъыух, чъыг тхъапэхэри щэтхыох, къушъхъэ шыгуитIумэ азыфагу ошъогу къабзэр щэнэбзэу къыдэплъы. Нарыч зыщегъэкIыгъэ чIыпIэм ныбжъыкъу Iужъур къытесыхъэ, блэм ыбзэгъу тIар-къо пыIукIрэм яхъыщырэу, мэкъэ гомыIоу ащ дэкIуашъэрэр ары шыри зыгъэсакъырэр. Ныбжъыкъум Нарыч зэрэпсаоу зеупышIэм, чэщ шIункIым хэкIодагъэм фэдэу, къыкIэлъы-кIогъэ охътапэм шым а лъэныкъом зи хилъэгъоужъыгъэп.

Чъыем зэрэхэтэу — мэхъыеуи ышIапэщтыгъэп — ыIэпкъ-лъэпкъхэр зэкIэубытагъэ зэрэхъухэрэр, кIуачIэр зэра-хэкIосыкIырэр Нарыч зэхышIагъ, ерагъэу къызщытIысы-кIыгъ, шIункIэу къытелункIэрэм пкъынэ-лынэ иIэу къышщы-хъузэ, ынэгурэ ыбгъэгупэрэ аIуигъэзыкIэу, ыIэхэмкIэ зэрэ-фэлъэкIэу еIункIыгъ. Ау ылъэгъугъэу къышIошIыгъэм ухэт-ми угучIэ рыхынэу щытыгъ: къушъхъэ кIоцIым ит, чIыпIэ нэкI къыреты. Зэ фызыгъокIэ къыфырикъушIт къышIошIэу, хъазабэу ригъэшчэжъырэм егъатхъэны фае. Е икIодыгъо сыхъатыпэм джы егъэшIэрэу инэшэнэшт мыжъо хабзэм регъасэ.

Нарыч мыжъом псэ илэу елъэгъу. Джы нэсыфэ зыдымышлэжыгъэ кIуачIэкIэ мыжъопкыр зэлэгъэзыкIы; мыжъом зыхишхэхэмэ, ыфызыхэхэ, джыдэдэм, моу джыдэдэм икыу-пшхьэхэр шхьын-шхьынэу кыгъэтэкъоштхэба зыщы-пIоным, Iэ кIышбохэри лыпцэхэри зытыритхыжхэу кы-шIошIызэ, ыIэхэр кызыфикъудыйжыгъэх.

ЕтIанэ мыжъо джэгъу, мыжъо зэутэкI, мыжъо чэрэгъум хилъэсагъ. Ыпкыи псау горэ хэлъыжыи зыдымышлэжъу, ынэгъуи фэмысакъыжъу, зымыуфэу ылъакъохэр зэгъуиххи, ыIэнтэгъухэр ытамэмэ ащизхэу кыиIэти, ыIэхуамбэхэр зэ-рыгъэнагъэхэу зандэу уцугъэ. Дунэе нэфэу зыхэнырэр ыгу кыгъэкIыгъ, ау ащ нахъ къехыльэкIыгъэ ныбжыи рихы-лIагъэп.

Мыжъо чэрэгъум, ащ мэкъэ фэжъоу кыпылукIырэм гукIэ ымыгъаплъэу, лыпкIантIэр кыпызэу, тIыгурыгумэ кIэзэзызэ, кIин мыгъуакIэ яунэ щагу ылъэгъоу кызышIуи-гъэшIыгъ. ЕтIанэ гъогу бгъузэу чылэм дэкIырэр, хэгъуашъ-хьэр, псыхъо ныбэр, мэзыр, къушхьэ шыгоу ренэу зэхуап-сэщтыгъэхэр... ЗэIуикъузэ, мыжъо ныбэм кыизекIыжым, мыжъо цакIэу ышъо хэкIыхьэщтыгъэхэр къетэкъохыжхэу фежъагъэх. Шыр псым кыыхэкIыжмэ зызэриутхыпкIыжъу, псэушхьэ шынагъом яхыщырэу зиутхыпкIыгъ. Мыжъоу кыыхэтэкъужыгъэр, шышъышъ макъэр пылукIызэ, шхъа-рыкIыжырэ ныбжыкъум зыдилъэсыжыгъ.

Шыр къэщтгъуIугъэу тхыуагъэ, зэ кIэбгъулыгъ, ау ицIыф зыдэщысыгъэм ренэу плъэщтыгъэти, кIитхъугъэп. Нарыч цIыфышъо кыитехъажыфэ чIыпIэ итыгъ, етIанэ екIолIагъ.

Тхъурбэр кызыпызырэ шым тесэу яшагу кыыздэхъа-жым, онэгум зандэу исыгъ, чэтэ упцIэныгъэр, шыгъорэм фэдэу, ыпакIэкIэ уц тхъапэмэ анэсэу Iэ джабгъумкIэ ыIы-гъыгъ. ШышIоIум кызыщынэсыным онэгум зэрысыгъэу зандэу шым къефэхыгъ, шъузыр кызкIэрэлъадэм, къэтэ-джыжыи шIоигъоу тIэкIу зыкыиIэти, «а-енасын, лъэгущым сынигъэсыгъэмэ, сэр-сэрэу унэм сыхъажынынеба» ыIуагъ. ЫшIэрэм емыгупшысэжъэу, илъэсипшI нахыбэ зымы-ныбжы ыкъоу Нэшъуарэ лышхоу Iэшэ-шъошэ онтэгъухэр зыпылхэр кыиIэти, унэм рихъагъ, ятэ ыпсэ хэтэу етIэбаим тыригъэгъолхъагъ, адрэми кызыэрэфэразэр нэплъэгъукIэ кыыригъэшIагъ.

Нарыч хъужыгъэ. Ышхъац Iужъу, ынатIэ пэблагъэу, фыжъ IашкIэу хидзагъэр кIин горэ зэрэзэпчыгъэм илъэу-жэу къэнагъ.

Нэшъуар

Шынагъор зыфэдэр Нэшъуарэ ышIэщтыгъэп. Яти ащ фэдагъэн фае, зыгорэм ушыщынэн фаеу кыыриIуагъэу кыышIэжырэп. Къушхьэмэ ахахъэхэу, мэххэр къакIухъэ зыхукIэ, нахыбэрэмкIэ зи кыырымIоу, ятэ изекIуакIэкIэ ылъэгъуштыгъэ къемыхыльэкIэу, кыыхэмышъу ренэу зэрэ-сакъырэр. Къушхьэм чыжъэу хэхъагъэхэми, къакIухьэрэ чIыпIэхэр яшагу кIоцI фэдэу дэгъоу ышIэщтыгъэх. Тыгъэм инэстырыгъоу, мэзым чыг тхъапэ гори шымысысэу, аужып-къэм бзыу макъи зэхэмыхыжъэу, комэ гъугъэ утеуцагъэми, кыпылукIырэ макъэр лъэгучIэм чIэмыкIэу гопэгъу зыщы-хьурэми, чIыпIэ горэ кыгъотыштыгъэ жъаури шыгуапэу, нэ-гушъом къешъэбэкIырэ жъы IэпакIи шызекIоу, нэплъэгъури уапэкIэ удзын плъэкIынэу. Нэшъуари зыригъэсэгъагъ бэрэ IумыупчIыхъэу, ар зэрымугуапэр ешIэти ышIэрэм лыплъэу, ыналэ зытыридзэрэм егупшысэу. Мафэ горэм кыыриIогъа-гъэр, ежъыри зэриIожырэп фэдэу, дэгъоу къешIэжы: чыг-хэр шыIэх альапсэкIэ чIыгум кыыхашызэ апкыи хагуашэрэм фэдиз жъау чIыпIэу къяшIэкIыгъэм хатIупщхъажъэу. Ахэр чыгышIух, бэгъашIэ мэхъух, зыхэтхэ пстэуми Iахъэгъу зафа-шIышъ, уачIэсынкIи хьарзын. Ежъ мэзыми ащ фэдэмэ чIы-пIэшIухэр афегъэкIуатэн фае. «Модрэ къэтыбгынэгъэ мэхъ-жыем укыышымыуцумэ нахышIу, кыуашэрэм фэд, уигъа-кIорэп, къутэмэ лъхъанчэхэмкIэ кыплъэтхъо, ушытIысыгъэ-ми, нурэ уиIэмэ, пхищышт нахъ рэхъатыгъо кыуитыштэп, уинэплъэгъуи ыгъэзекIоштэп».

Зэгорэм, бэрэ къакIухъагъэу, ятэ зызэриплыхьэрэмкIэ имынэлосэ чIыпIэмэ анэсыгъэхэу Нэшъуарэ кыышхыгъ. Шыр ошIэ-дэмышIэу кыызтеуцуи, ыкъоу ыуж итыр ыгъэ-сакъэу кыызэлэбэкIыгъ, кыызэмыплъэкIэу тэкIурэ шыти, цIыкIу-цIыкIоу етIысэхыгъ. Iабэмэ нэсынэу, ыужыIо зишIи, исэмэгубгъукIэ Нэшъуарэ тIысыгъэ.

— Унэ унЫшлэри, рэхьатэу щыс,— кызымыплэкIэу ятэ кыИуагъ.

Ятэ ыIорэр ащ лыпытэу ыгъэцакIэу Нэшъуарэ есагъэти, цыхъэшылэу ынэ ыупыцIагъ, ау ынэгу кIэплъэнэу игъо ифагъ: джы нэс римылъэгъулагъэу ынэгу къэпкъыагъ, зыгорэм ежэрэм фэдэу, инэплъэгъу ыпэкIэ дзыгъэ.

— Зи умыIоу, зыми уемыгупшысэу даIо, о зэдэIужь. Е, пфэлъэкIыштмэ, тызхэс мэзыр оры фэдэу кызышIогъэшI.

Ащ фэдэ джы нэс ятэ кыыриIоу зэхихыгъэпти, ынэгу кIаплъэ шIоигъуагъ, ау зилэжагъ, кыгурымыIорэ горэм ыгъэ-сакъыгъэу, ылэ ыпэкIэ ыщэигъ, ау ятэ темылэбагъэми, нахъ пэблагъэ зэрэхъугъэр зэхышIагъэу, игумэкI нахъ макIэ хъугъэ.

Нэшъуарэ мэзыр кыгурыIоштыгъэ, ащ ежэ егупшысэштыгъэп, ау джы чыгъ зэфэшъхьафхэр, ахэмэ апкъ ищыгъэхэр, якъутэмэ къобэ-бжъабэхэр, ашъхьапэмэ тыгъэнэбзыйхэр кызыэрахэпсыхэрэр, куандэу е лъэпсэ дэчъэу акIэпхьагъэхэр, гъэхъунэ цIыкIумэ хъампырашъохэр зэрашчыбыбатэхэрэр, къэгъэгъэ зэмшъогъухэр, зыуагъэушъэфэу а пстэу-мэ узэрагъэIасэрэр кыины кышчымыхъоу кызышIуигъэшIын ылъэкIыгъ. Жъы макIэу кыIупшцагъэм ышъхьацэу ыгъэхъы-ягъэхэр чыгъ тхьапэхэу кышчыхъугъэх... Мары бжэнлэ псыгъоу чыгыпкъ кIышъо пхъашэм зырещэкIы, бзыушчырэу набгъом ис, мыжъо Iэбгъоу тыгъэнапэм щыфэбагъэм хъам-плъыжъэу щылэсагъ... ЗэкIэм ятэ ымакъэ зэхихыгъ:

— Къушъхъэ Ябгэм иныбжыкъу ущытIысы хъуштэп.

Нэшъуарэ ятэ ымакъэ ымышIэжъэу кыгъэтхыуагъ, мэзым щыщы зэрэхъугъэр щыгъупшэгъагъэмэ, ынапIэ кызы-тырихыныешъ, еплъыштгъагъэ.

— Чэщырэ ышыгу къэнэфы, мафэрэ шIункIымэр шъхьа-рехы,— ятэ ымакъэ джыри зэхихыгъ.— Пчэдыжъ тыгъэм жъау кIыхъэу ригъэдзырэм фэдизэу уIукIотынышъ, етIанэ утIысышт... Ащ иныбжыкъу хафэрэр — мыжъуи, чыги, уци, псэ зыпыти — зэхъокIы... Ежъ мафэми фабэрэп, чэщы-ми учъыIырэп. Джауштэу кысиIогъагъ тятэ. УIумыкIэмэ нахъышIу, ыIогъагъ, ау ошIэ-дэмышIэу уIоупIэ... Сид зэхап-шIэрэ, кIэлэхъу?

— Сыбзыоу ышъхьагъы сибыбагъэти, сызфикъудыеу ыубли, ерагъэу къэзгъэзэжыгъ... Сыбжъэ цIыкIоу икъэгъа-гъэмэ сатетIысхьагъэти — мыжъом фэдэу пкъыех къэгъа-гъэхэр, мэ апыурэп, ащ ыпэкIэ IэшIоу сыугъоигъэр сыныбэ

рашыгъ... Мэзпчэнэу ыпашъхъэ сиуцуагъэти, сабгъоу фэгъэ-загъэр къэутэбжъагъ.

— Къушъхъэ Ябг фиусыгъ ащ уятэжъы. УIумыкIэмэ нахъышIу, ыIогъагъ, ау зыщысидзыенэуи кысиIуагъэп. Сылтыхъоуи кыхэкIыгъ, ау о къэбгъотырэп, ежъ укъегъо-ты. Сэ пчъагъэрэ сыIукIагъ. Сятэ кысиIогъагъ: «Къушъхъэ Ябгэм нэгуйтIу иI. Мазэм зиутхьабзы къэс анахъ щэнаут бза-джэ зыхэлъ блэхэр щызэрэугъойхэшъ, ящэнаутыжъхэр щатIупшых. Къушъхъэмрэ мазэмрэ зызэлуплъэхэкIэ, Къуш-хъэм зыхелэтыкIы, ижъау тамэхэр зэкIешых. ЕтIанэ мыжъо-гоу чыжъэу хэгъэбылтыхьагъэр къэгурымы, зырамыгъэушхоу, чIэшIыхьагъэкIэ чыжъэу алыгъэу, пкIэнтIэпс кыинэу къехы-рэр мыжъопкъым кыкIоцIырэкIышъ, зынэсырэр ыгъэша-лIээ, жъау бзаджэу ыплIэлумэ къякIошъэхы. КъэкIээзы, уз-гъэунээзэрэ жъы Iаехэр кызыхетIупшых, чIыгум зыхитIэ шIоигъоу, мэлэоляо, ышыгу шыблэр щэо, пчыкIэр щэлы-ды, фэмышъоу Iэсэжъызэ, хьылъэу хэхьапщыкIышъ, мэпщэ-хыжъы. А пстэур ынэгу бзаджэу плъэгъурэр ары, адрэ нэ-гур плъэгъун плъэкIырэп, ежъыри ныбжы ымылъэгъугъэн-кIи хъун, джарын фае зыгъапэрэри...»

Ятэ кыIорэм кIэдэлукIызэ, Нэшъуарэ мэзым щыщы зы-зэришIыгъэр щыгъупшагъ. Къушъхъэ Ябгэм ижъау зыкъыз-щишIэжыгъэр. Умэхьыгъэ дунаим хэфагъэу, ыпкъынэ-лынэ къэлэнтIагъ, шъо зэфэшъхьафхэр елъэгъухэ фэдэми, нэфы-нэм пэджэгухэрэп, апсэ ахэзыгъэу зэкIэдыагъэх, чыгъ тхьа-пи уни хыерэп, макъи зэхэугуфыкIыгъэу кылытIэсыжъ-рэр, ау гурыIогъое кIуачIэм кызыэкIефырзэ, лъыр кыгъэжъа-жъэу IэшIугъэм зыкъыхещыхъэ, зыми пымылъыжъэу, зи шIомыIофэу жъаум щыгъолы шIоигъу... ЗэкIэм ятэ ымакъэ зэхихыгъ:

— КIэлэхъу!.. — непэ апэрэу ынэгу занкIэу кыкIаплъэу кышчыхъугъ, ылэшхуи ытамэ кытырилыхьагъ — кIэлэцIы-кIум къехъулIэрэр кыгурыIогъэн фае.

Нэшъуарэ зыкъышIэжыгъ.

— Къушъхъэ Ябгэр зэ зылъэгъурэм щыгъупшэжырэр, игъашIэ ащ епхыгъэу, фэхъу-фэмышъуми IукIэ зэпытышт... Умышын, зы чIыпIэ итырэр мыр, мыш ыпэкIи мы чIыпIэ дэ-дэм сышысэу слъэгъугъагъэ, ежъ фаети слъэгъугъэу кыс-щыхъугъагъ. ОшIэ-дэмышIэу зыгорэ кыуаджэмэ узэрэзэ-плъэкIэу, джащ фэдэу уIоплъэ. Мары джыри а чIыпIэ дэдэм

тылус, ау ежъ лъэныкъо шъхьафкIэ къэлъагъо. Хэхъуагъэмэ сшIэрэп...

Нарыч шхончыр ыузэнди, тыримыгъэпсыхъу, джау сид-ми фиучIынэтIи, Къушъхъэм ылъэныкъокIэ уагъэ. Омакъэр лъэшэу апашъхъэ кышщиджагъ, ау псынклэу зиудэгужьи, нэгъэупIэпIэгъу закъоу ащ кыкIэлъыкIуагъэм пцIэшIуащэр зыгорэм ыдырыгъэм фэдэу, лъып макъэр зэхыхъыжыгъ.

Нэшъуари, ышIэрэм емыгупшысэу, мыжъо такъыр хъа-зыр кышшти, Къушъхъэм ылъэныкъокIэ ыдзыгъ. Пэчыжъэ-кIаеу мыжъор ефэхынэу фежъэгъагъэми, кIуачIэ горэм кыIэтыжьи, Къушъхъэм фикъудыигъ, мыжъор Къушъхъэм зы тIэклурэ ыжэ кIоцIы шигъэчэрэгъуи, ыгъатхъэу хэгъум-тIымыкIызэ зэригъэунэшкIурэр зэхыхызэ, жьыдэщэгъум дакIоу зылуилъэшъуагъ.

Къызежъэжъхэм, тIэклэу тешIагъэу, ятэ хэгупшысыхъа-гъэу кышщыхъугъэти, Нэшъуарэ кыIуагъ:

— Тат, тэрэзэу тэклау?

Ятэ къызтеуцуагъ, чIыпIэр ымышIэжъэу зиплтыхъагъ.

— ТIэклэу уIумыкIотэу гъогур къэбгъотыжьищтэп, Къушъхъэ Ябгэр ары зилажъэр. Ежъ ищыкIагъэм фэдизкIэ пэблагъэ узыхъукIэ, зыкыуегъэлъэгъу, а хъэнэ-гъунэм уеты-фэ, ежъ ылъэгъурэм, ыкIочIэ бзаджэ кыгъэгъунэрэм нэмыкI уфитэп. УздэщыIэр пшIэзэ огъуашэ. НекIо.

Ятэ цыхъэ фешIыти, Нэшъуарэ джэнджэш ыгу кыххъэ хэбзагъэп, ау джы ятэ кыIуагъэм ыгъэсакъыгъ.

Щытэу заулэрэ зиплтыхъагъ, мэзым щыщы зызешIым зэрэхъугъагъэр зэ джыри нэгъэупIэпIэгъукIэ ыгу кыгъэкIы-жьи: чыгы, уцы, къэгъагъ, хъампырашъу — зэкIэ инэлэуас, ау ежъыри афэхымэу, адрэхэри зыкIи къемыпхыгъэ-хэу елъэгъух.

Чыгъэе къобэ-бжъэбэшхохэр Iужъоу зыщызэхэтхэм кы-зэсыжъхэм, Нэшъуарэ ятэ джыри къызтеуцуагъ, ежъ зэрел-о-жьи фэдэу кыIуагъ:

— Зы бзаджэ-наджэ горэм зыкыпIуешIахы фэд, зэрэ-гоIуджэр, шъумэр къызэрэпыурэр зыдимышIэжъэу, угу зы-рыригъахымэ шIоигъоу... О Къушъхъэ Ябгэр умылъэгъу-гъэмэ нахышIугъэн фае, ау ори ар унэтIэгу итхагъэу кы-чIэклын.

А мафэм ятэ рилъэгъулагъэмрэ кыIоу зэхихыгъэмрэ Нэшъуарэ мо джыдэдэм къехъулэрэм фэдэу къешIэжьи. Гъэ-

шIэгъонэу мэзым щызекIоштыгъэ ятэ: псэушъхъэр, хъэкIэ-къуакIэр зэрэщызекIоу, гъогу лъымыхъоу, комэ лъхъанчэми зыфимыгъуфэу, кыгухъанэу цуни IумыкIэу, ежъ нэпэмыкIы ымылъэгъурэ лъагъомэ арэклэ. Бзыу макъэу къэлухэрэмкIэ, жьым мэу щызэрехъэхэрэмкIэ тIэклэу улъыкIуатэмэ узIукIэшт чыгхэр къешIэх, уц Iэзэгъухэм ацIэ кыреIо, цы налъэу пэнэ куандэмэ къатенагъэхэмкIэ хъэкIэ-къуакIэу е псэушъхъэу хэххэр егъэунэфых, аныбжьи кышIэн елъэкIы. Бзыу щтэгъэ макъэр кIэпцIыкIэу чачэу зэхихыгъэти, Нэшъуарэ кызы-зэтеуцом, кызызэмыплъэкIэу ятэ кыIуагъ: «Узфэштэн щыIэп, инабгъо уц куашэм хэт, пэблагъэ тыхъугъэшъ, тегъэсакъы».

Уц заулэ кыыригъэлъэгъугъ: жьоркъ нэстырыгъом зым къэгъэгъэ тхъапэхэр зэфищагъэх, лIэужы фэхъужьищт чы-лапхъэм джыри кIышъо пытэ ышIыгъэпышъ, егъэжъау, ыIуагъ. Модрэм, тхъэпэ Iуклыхъэ шъуамбгъохэр зыготым, лъагъэу зилэтыгъ, кIэ цIыкIужьиыхэу жъгыбыым фэдэу зэгогъэ-пкIагъэхэу ыгупэкIэ ыгъашIорэмэ яуахътэ кызыскIэ, кIэпхын фыжъ быбатэм кIэшIагъэхэу жьым хэбыбэнхэ фае, шъэм щыщэу зытIущ ныIэп, чIыгу тэрэз хэфэнхэшъ, чылап-хъэ хъужьищтхэр. А уцым къекIун чIыгоу щыIэр мэкIэ дэд, джащ пае кIэр бэу елэжьи, мин пчъагъэр кIодыми, заулэмэ лъапсэ адзыжьищт. Мары еплъ, тхъэпэ шъуабгъомэ кIэ шэгъо цIыкIухэр къатефагъэх, ежъ ыгъэжъаужъхэхээ, шхъом-чышъо зыхъухэкIэ, кIэпхын цIыкIухэр къэутэкорэпщын-хэшъ, апэрэ жьыбгъэу къалтыIэсырэм рихъыжъэщтых, къа-нэхэрэр тхъапэмэ ячъэхыщтых, олъэгъуба, тхъэпэ IэпакIэхэр чIышъхъашъом енэсых, ылэкIэ исабийхэр ежъ-ежъырэу ылъа-псэ щигъэтIылыщтых, бжыхъэм къешхы зыхъукIэ, чыг тхъапэхэр къатефэщтых, сапэу атырихъагъэр атеубыхъажьи-нышъ, щылыпIэ-фэбапIэ афэхъужьищт. Джауштэу пшъхъэ иIоф ыужы уитын фае, шъхъадж ищыкIагъэр дунаим хигъо-тэшт, узфэгумэкIыжьи пшIоигъомэ, ащ пае зыми уегоонэу ищыкIагъэп. О кыптефэу зыфэпшIэжъырэр дунайми фэошIэ, сыда пIомэ ори дунаим ущыщ, зэкIэ зэпхыгъ, зы ны быдзыщэр ягъомыл, гуаоу пшIэрэр оркIэ зэрары зэгорэм хъужьищт.

Гъэхъунэ дахэ горэм зынэсхэм, жъаупIэу, жьи чыIэта-гъэри кылытыIэсэу ятэ тIысыпIэ кыгъотыгъ, гъомлапхъэ-ри кышштагъ: натрыф хъарыпIэхэр, лы гъэжъагъ, къое цIын, мыIэрысэ заул, зэкIэ хъэдэн Iужъу шъабэм кыыкIоцIыхыгъ.

ДжабгъумкIэ псыхъожьые речъэкIы, ащ псынэкIэчъ Iубгъо-тэшт, ыIуи, псылъэ кырити, Нэшъуарэ псы чыIэ кыыхи, дэгъоу шхагъэх.

Зэшхакъэхэм, икIаIа чыгъе лъапсэм риубгъуи, гъолъынышъ зигъэпсэфынэу Нэшъуарэ кыриIуагъ. «Къушъхъэ Ябгэм тыIукIэнэу сшагъэмэ, укъыдэсщэштгъагъэп, уемыгупшыс ащ, ау хэты ышIэра, нахъышIункIи мэхъу ауштэу зэрэхъугъэр».

Ар кыриIуи, чыгым ыбг егъэкъугъэу ежъ тIысыгъэ. Нэшъуарэ ыIэ сэмэгъу ышъхъэ чIилъхыи, ятэ ылъэгъунэу гъолъыгъэ. Нарыч псынкIэу ынапIэхэр зэтырилъхъагъэх, куоу рэхъатэу жьы къещэ, мэчъыемэ е зыгорэм егупшысэмэ къэшIэгъуай.

Апэрэу Нэшъуарэ моуштэу гуфалъэу ятэ еплъыштгъэ — щыгущукIэу, кIаIэ гъэшIэгъон горэ зэрэхэлъыр зехишIэу. ПлIэIу шъуамбгъу, ытамэхэр хъураех, Iэпшъэ гъумэу, ылэкIхэр кIыхъэх, ылэхъомбэ зэкIэхыгъэхэр тIэкIу къэуфагъэх. Ынэгъу ары бэрэ зэплъыгъэр, ежъ зыкIилъэгъожьы фэдэу, ылэгущоу ригъачъэ шIаигъоу ыгу рехъы, хэушъэфагъэу хилъэгъорэ пхъэшагъэми тIэкIу егъэсакъы. Зы IэбэгъукIэ агъэчъыхъагъэу нэгъу зэфэшIу, напцэхэри нэбзыцхэри Iужъухэу шIуцIабзэх, пэтхыщашъоу пэкIыхъ, ау нэгум къелыекIырэп, сыда пIомэ ари фэкIыхъашъу, пэ гъуанэмэ акIыIурэ тэмэ цIыкIухэр IупкIэу тхыхъагъэх, ахэмэ ачIэгъкIэ кыщещэжъэрэ пэкIэ шIуцIэр шъхъэмажъэкIэ жьыгъэм фэдэу гъэплIагъэу, ыщыпитIукIэ жэкIэ хъураем хэкIуакIэ. Сид бзыуа е псэушъхъа зыфэдэр?..

Ынэхэм аклаплъэ шIаигъоу, Нэшъуарэ бэрэ ятэ еплъыгъ, зэрэфаер кышIэнышъ, гуфэбагъэ хэлъэу зыкыфигъэзэн кышIашызэ, чыые IэшIум хилъэсагъ. ГъэшIэгъоныр, чыиер кызыщытеоштым дэжъ къеплъыгъэу, зыгорэхэр кыреIо-хэу кышчыхъугъ, илъэс заулэ зытешIэжъыр ары ныIэп, ежъыри ащ фэдэ кIуачIэ зэрэхэлъым гу зылъетэм, ыжэ кызызэтыримыхэу а мафэм ятэ кызызэрэдэгущыIагъэр кызышIагъэр. Хъаумэ ежъ зыдэгущыIэжъыштыгъа — зыдимышIэжъэуи, емыгупшысэуи, ышIэрэр, гу чыжъэкIэ зылыIэсырэр, ошъогу гъуазэкIэ акъыл кIыбэу зехишIэрэр кыIуатэу?.. Ары шъхъае, ежъ Нэшъуари загъорэ ятэ игущыIэ хэлажъэштыгъэ.

«Ошъогумрэ чIыгумрэ сид азыфагу илъ? ШъыIа «азыфагу» зыфатIорэри? Илъыр симышIэу, ащ сегупшысэмэ,

ащыгъум сэ сигупшысэ нэмыкI азыфагоп. Ары шъхъае, сегупшысэба, зыгори щымыIэу сегупшысэна, щымыIэм, амылъэгъугъэм, зигугъу ашIэу зэхамыхыгъэм егупшысэна ылъэ-кIынэу цIыфыр гъэпсыгъэп...

«ГъэшIэгъоны, ау ащ уемыгупшысэна плъэкIырэп. Сыда зэрэсищыкIагъэри? Пшхыштыр, пшыгъыштыр, унэр, IапIэр, шы, Iашэ, мылкъу, гушчыIэ дахэу пфалощтыр, лъытэр, щытхъур — арыба цIыфыр зыфышчыIэр? Непэ уиIэр неушчы пшIокIодын ылъэкIышт, тыгъуасэ кыппытхъугъэх, непэ уаубышт, делэми Iушыми якIэух зы. Зы гухэлъ горэ гъашIэм иIэу шыта? Зыфаер цIыфым кыдэхъунэу щымытмэ, сыда зыкIыфаер? ШIу пшIэнми ер пшIэнми якъин зэфэдэ. Ем утемыкIоу, шIур кыбдэмыхъурэмэ, ауштэу дунаир зэхэушъхъафыкIыгъа? Сыдэуштэу къэпшIэшта мы дунаир? Анахъ лыхъужъ цIэрыIор Саусэрыкъошъ, ыкIэлъэныкъо мылым фэдэу чыIэ, адрэ кIэлъэныкъор машIом фэдэу стыры. Къэ-зылъфыгъэмэ аукIыжъыгъ. МашIор къафыхыгъ, лъэпкъыр кыкъонэжъыгъ, ауштми аукIыжъыгъ. ЗэрэхъурэмкIэ, цIыф пстэухэмкIи, охътэ пстэухэми язэфэдэу шIушIагъэ шыIэп.

Сыдэуштэу къэпшIэшта гъашIэр — мыры пIонышъ рыпшIэжъынэу, тамыгъэнэу? Нэгъу иIа, лъэуж кышцена, ымакъэ шъхъафа? ШIуцIа, фыжъа?..

«Узэгупшысэрэр кызыгурыIорэп, тат...

«КызыгурыIорэпышъ ары сэри сызкIегупшысэрэр. КызыгурымыIощтмэ, сыда сызкIегупшысэщтыр? Сегупшысэмэ — кызыгурыIон фае. ОрынкIи мэхъу ащ иджэуапыр, ауштэу шытмэ сэ ар кызыгурыIонэу къэтэп... ЗэкIэ мы дунаим шыхъурэр гуIэн-гузажъом хэтэу зэблэкIырэм фэд, гуIэхэзэ къэхъух, гуIэхэзэ шыIэх, егъэзыгъэхэу, фэмыехэу мэлIэжъых. УикъежъапIи уикIэухэу къэсыштыми уагъэразэрэп. УикIэлэгъум узэрэхэукъуагъэхэр пфэмыгъэтэрэзыжъэзэ дунаим уехыжъы, ащыгъум сыда акъыл зыкIэбгъотырэр? УзэплъэкIыжъы къэс узфэрэзэжъэп, зэгъорэ дэд кыиорыкIуагъэм гурышIугъэ зыхэбгъуатэрэр. Уапэ илъыр пшIэрэп, уакIыбы хъугъэм уфитыжъэп. Ащ щэхъу симыамалэу сыда дунаим сызфитетыр? СызэрэщыIэми сыда кыиыIэрэр? Сэ сызфимытыжъэмэ, ащыгъум зыгорэ кыисфит, зыгорэм сыриIофтабг... Сыгу рихъы-рэп ар. Сэкуошъ — джэуап шыIэп, джэрпэдэжъым кыыгъэ-зэжъми, сэ сигущыIэхэмкIэ мэупчIэжъы. Джэуап щымыIэ-штымэ, сыда сызфэупчIэщтыр? Нэшхъэигъори гушIуагъори

чІыпІарысхәп, ныбжыкыоу чыгым кІарышлагъэхәу кыекІо-
кІых...

«Сыгу тыдә шыІ? Хәта Гум тепл҃агъэр, шІоигъор
фишІән зылъэкІыгъэр? Ар зыфаер фәпшІән умылъэкІырэмә,
ашыгъум угу зыфәдәр пшІәрәп. Иахыыр шІомакІәу, иІәр ыб-
гынәу, нәмыкІ Іахъ зыдәщыІәри, зылІәужыгъоштыри, кышшъ-
хыапәштми, еунәхуылІәштми ымышІәу ечъажъ. Кыльфы-
гъэр ебгынәшъ, сабий нәпцІыхэр кыегъэхух, ежыри фә-
мыдәхәу. ГъашІәми фәмыдәхәу. Ари зыгорәм фәчырәмә шІә?
— рэхъатыгъо тимиІәнәу, дгъотырәм гупсәф етымыгъоты-
лІәу, ар тфикъуштыгъәми, тигъэрәзәштыгъәми, тымышІәрә
горәм иунашъокІә тыпсәунәу...

«О кыбгурыІонкІи мэху, ори кызэррыкІоу уштытәп, мә-
зитф нахъ умыныбжәу укІоу уублагъә, илзәсы умыхъузә
дәгъоу угушчыІәштыгъә... Чыг псаухэр сыда зыкІебәджхәрәп
— гъогумә затырадзә, тІуакІәмә зададзә, ошъогум итхәхә-
мә, ошъуапшхәр кыратхыххәзә?..

«Ошъогури — сыд ар? Ошъогуми уиплзәу зыгъас,
кІәлэху. ТәкІурә иплзәри, унә упІыцІә — къәошІәжә? Сәри
къәсшІәжырәп, нәгу иІәпышъ ары, пкыи иІәп, ышъуи зәокІы
зәпыт. Тә итл҃агъо тшІоигъор тәлзәгъу, ежъ изытет шъып-
къәр тигъәлзәгъурәп. Сятәжъ ыІоштыгъә ошъогуми нәгу
иІәу, ау зылзәгъун зылъэкІырәр Тхъәшхом пәблагъәр ары...
Тә тлзәгъурәр ары дгъәшъхыпәрәр е тшъхыпә мыхъунәу
кытшІошІырәр тлзәгъурәп, ау хәта зышІәрәр кытшъхы-
пәштырә кытшъхыамыпәштырә? Тә тымылзәгъурә пстә-
уми ежъхәм тыкәлзәгъумә шІә? Нартмә амылзәгъурә зэрә-
щыІәр кыаши, ахәмә цІәхәр афаусыгъәх, ау аши кыкыонә-
жыгъәхәп. Къәзылзәгъуштыгъәхәр арых кыашхәошлагъә-
хәр... Сыдәу дунаир гъәшІәгъона?.. Псыри, псыхъор, бзыу
пагъәу нәпкыитІумә ягъәр. Псым ынәгу плзәгъугъа?..

«Унәми уизагъәрәп... Тара цІыфым и Унә? Жыыр шә-
шъуи, шәр пхырәкІы, уехъажы, укыекІы. Чәш цәху, нәф
кышцәшъы, зәкІәри шызәхәкІухыагъ. Пегъымбарым игу-
шчыІәп сә сызәжәрәр, ар сиунә сисәу зәхәсхми сфикъушт, ау
унәм сисми дунаишхом сыкІыгъушъ, сә сызпаплзәрәр Тхъә-
шхом игушчыІ. Тыдә шыІ си Тхъәшхо? Ари къәзгъотыгъәп...

«Тыдә Цыфыр шагъәунәфышт, кІәлэху? Мары ар, аІо-
нышъ? Сыд фәд Цыфым ынәгу, ыпкъ? Тыкәзылзәгъурәмә
кыддашІәрәм тытекІодәштба тәри? Сыда тлзәгъурәм ыкІы-

бы шыІәр? Тызфәмые ахърәтыр арымә шІә пстәуми яджәуа-
пы тызшыІукІәжыштыр?..»

ЩәпапцІәрә мыжъо такъыр хыазыррә яшъуй макъәу
блзәбыбыкІыгъәм Нәшъуарә кыгъәлзәтагъ, псынкІәуи кыы-
зәшІотІысхыагъ. Мәкъәнчәу ятә кыылауагъәр джыри зәхи-
хыгъ: «Сә шәу стІупшыгъәмрә о мыжъоу удзыгъәмрә яныб-
жыкыу гъогу ташъхыагъы кышчытәджыжыгъ. Джы тегъә-
жъәжъ. Топыо макъә зәхәтымыхыгъот, мыжъо такъо кыыт-
пәмыгъокІыгъот...»

Нәшъуарә ян

Хыадагъәр зау hym, мәфә заулә тешІагъәу, пчыхъәшъхыа-
шхә ригъәшІызә, Нәшъуарә янә еупчІыгъ:

— Нан, джыри сизакъоу сыбгъәшхәшта?

— Шхә, сишъау, уизакъоу. Сә сышхәштәп.

— Ушхәгъаха?

— Сыдәуштәу сышхәныя сизакъоу, уятә зышхахәкІә,
ренәу оррә сәррә тызәдашхәштыгъәба. Шхә, ушхахәмә, зы-
горә кыуасІо сшІоигъу.

МәлакІә л҃агъәти, Нәшъуарә дәгъоу шхагъә, загъорә
ышъхә кыІәтыти, игуаплзәу шыс янә еплъыштыгъә.

— ЗыбгъәшхәкІыгъа, сишъау? — шъабәу кәеупчІыгъ
янә, кәамлыбжәм из псыцушәр Нәшъуарә ышхыгъәм зы-
тырешъухыажым. Зәмысагъә горә янә ымакъә зәрәкІәлтым
Нәшъуарә гу л҃ытагъ, аш ыгъәсакыгъәу, ынәгу занкІәу
кІәпл҃агъ.

— Уятә ши шыпхъуи зәримылагъәр ошІә. Сә салзәныкыо-
кІи зи псә зыпыт кәәнәжыгъәп. Сшыпхъу закъо Тыркуем
зырашым, сшынахыжъ л҃ыкІуи кыгъәзәжыгъәп, сјани
сјати дунаир абгынәжыгъ. Уят ары сиІәгъә закъор, аш ыужы
оры.

Ымакъә кәкІәзззыгъәу кышчыхъугъәти, янә екІуалІә
шІоигъоу Нәшъуарә зыкыІәтыгъ, ау ынәгу зыкІәплзәм,
тІысыжыгъә.

— Къәдалу, Нәшъуар,— ыцІә кыыриІоу зәгъорә дәд янә
кызәреджәштыгъәр, ари шагум дәмытәу зыхыукІә ары.—

Уятэ кысфидэштми сшлэрэп, кысфимыдэмэ, Тхьэшхо зак-
кьом ылэ зисэлъхьэ... Уятэ цыф кызырыклоу шытыгъэп.
Пшъыгъэу, губжыгъэу, гу чыылэ ышлыгъэу, ымакъэ лыеу ылэ-
тыгъэу егъашлэми слъэгъугъэп. Шакло кыкыжы зыхьуклэ,
кыушъхьэтх благъэм тетэу къаплъэти, тиунэ кызыльэгъуклэ,
къэщхыщтыгъэ. Ори къэошлэжы ар, ымакъэ зызэхэпхыклэ,
упэгъочыщтыгъэ. Кыушэклогъэ шылэми, зи кымыхьырэ-
ми, ежырклэ тлурэ зыгъэ. Шхончымрэ лалъмэкъымрэ
лсхыхэти, псынэпс чыылэклэ зезгъэтхакыщтыгъэ, етланэ
зышхахэклэ, мэфэ реным кыушъхьэм кыхэтыгъэми, лолшлэн
горэм ыужы ихьэщтыгъэ. Уятэ цыф кызырыклоу зэрэщы-
мытыр зыдишлэжыщтыгъэ, арын фае чылэм дэдзыгъэу мы
унэр зыкышлыгъагъэри...

Янэ ыгу кызызахьэу кышлэшлыгъ Нэшъуарэ, ынэпс
кызырэклогэр кырымыгъэшлэнэу, игушыли тлэклэ елажэу.
Ау янэ ымакъэ зыпкъ зэритэу кыпидзэжыгъ.

— Кысфэгъэгъу, Тхьэшхо закъу, ау шыблэр къэмыгъуа-
гъози, ошх кызырешхыщтыр кышлэштыгъэ.

Янэ едэлүзэ, ащ кыфилуатэрэм фэдэу, Нэшъуари ыгу
къэклыжыгъ: «Пхъэшлы тыкъэклыжызэ, ошбогур къэбза-
гъэми, ошх къэщхыщтэу ылуи, чыгъэе чыгым тычлэгъэтлс-
хьагъ, чыылэ сымылэнэу, ицые кыстыридзагъ. Тлэклэ шла-
гъэу псыхъоу тачлэгъыклэ речъэклырэм ошхыцэхэр кыты-
рипхъэхэу ыублагъ, татэ сшъхьэ кытеллаби, ошбо кыуапэу
ошъуапщэхэр зыщышлуцлэхэм сыплъэнэу кысылуагъ. Ащ
лыпытэу пчыклэ хьопсклхэр къэлъэгъуагъэх, зым ыужы зыр
итэу кыхэлъэтых, къэнэфых, ошбогур зэтчыщтым фэд.
Татэ гъэхунэ пцланэм ихьагъ, ошхыр пцлпцлэу кытещхэ,
ежэ зыздигъазэрэм пчыклэр кыхэлъэты. Етланэ ишх макъэ
зэхэсхыгъ, ошхым фэдэу... чыгъ тхьапэхэу ошхыцэмэ къа-
гъашьорэмэ афэдэу... Тлэклэ тешли ошхыр лэсагъэ, пчыклэхэ-
ри клосэжыгъэх. Кызызготлсхьажьым, зы ошхыци темы-
фагъэм фэдэу, ищыгъыни ежыри гъушъэбзагъэх... Тыкы-
зежэжьым, ины сызыхьуклэ ежэ фэдэу сэри сыхьущтэу, зэклэ
кызыгурылоштэу кысылуагъ. Ошхым зэрымыгъэшъугъэр
сэщ нэмыклы ымылэгъущтгъагъэуи кысылуагъ...»

— Ар сэшлэш ары сэри кызкылауаслогэр, — янэ кы-
зелом, ыгу къэклыжыгъэр зэклэ зы кыуачлэ горэклэ янэ зэрэ-
зэхыригъэхыгъэр Нэшъуарэ кышлагъ. — Непэ гушылитлэ

зэтымылоуи хьуштыгъэ, сэ сызфаери зи къэсымыломи кы-
шлэштыгъэ, ежэ зыфаери джауштэу кысыгъашлэштыгъэ...
А нынэ, тасым сылылабэми, ежэ кысфифцэгъэу джыри
кысшлэшлы, чэмыри, пчэдыжым зэрэплатэу, ежэ зэригъэ-
сагъэу дэклышъ, ригъэшлэгъэ хьуплэмэ ащэху... Мары, мэ-
фипшы хьугъэшъ, лыр зыщигъажьэщтыгъэ дэшхо члэгъ ма-
шлор клосагъэп, яжъэм сызхапщэм, мэшло тэп инхэр кыс-
луплагъэх. Ипхъэнтлэклэ секлуаллэмэ, сэтхыо, ищыгъыны
сыллабэмэ, ифэбамэ кысклэо, чыгъ хатэм сыдахьэмэ, чыгъ-
хэр зэрэфзэщыгъэхэр зэхэсэшлэ... О угыгъэба, сишъау? —
джыри занклэу кыеупчылъгъ янэ.

— Хьау, татэ кысыллогъагъ: лы ухьу пшлоигъомэ, угу
нэпсым емыгъас. Сыгъыгъэп, щымылэжъэуи кысщыхьурэп.

— Уятэ ыпсэ спэблагъэу зэхэсэшлэ... Щлэугъэп, ышбокли
зызэблихьугъэп, шъхьангъупчъэр лусигъэхэи, зыгорэм
клэдэлүзэ, рэхьатыгъэ. Щэдэжгъоужыгъ, ыпсэ зыщыхэкы-
щтым, тыгъэр кызыреспублизэ, шлунклымэ гомылу горэ дуна-
им кытырихьагъэти, сэ ауштэу кысщыхьугъ, шъхьангъу-
пчъэм сиплыгъ, кыздиклырэри сымышлэу, кыушъхьэ ча-
пэм къепшыхэу ныбжыкыу слъэгъугъэ, ащ сыкыгъащти,
шъхьангъупчъэр фэсшыжыгъ, ежэ уятэ чыешт фэдэу кы-
сэплэи, «зи хьугъэ шылэп, — ылуагъ, — зи мыхьун хьуштэп,
ау сид хьугъэми, шъумышын... Шъаом лы хэклышт...»

Унэр къэушлунклыгъ, ау Нэшъуарэ янэ ылээгъуштыгъ.

— Уятэ уз илагъэп... Ныбжыкыу лаер зысэлъэгъум, мэкъэ
гомылуи зэхэсхыгъ, зиллэужыгъор къэсымышлэу сигъэштагъ.
Уятэ кысэплэи, «иклыри къаплъэ» кысылуагъ. О псым
ушылагъ. Унэм сызеклым, макъэр зэпыугъэ, тлэклурэ зысп-
лыхьыи, зи сымылэгъоу сыкыхьажыгъ... Сыкыхьажыгъ
шъхьае, уятэ плэм хэлъыжъэп, — ымакъэ хьыбэй дэдэ къэхьу-
гъэу кылуагъ. — А ныбжыкыоу слъэгъугъэр... клэкло шлу-
цлэм фэдэу убгъугъэу, шъхьангъупчъэмклэ унэм екыжымэ
сшлэрэп, ары шъхьае — шъхьангъупчъэр изгъэсэжыгъагъэ-
ба... Уятэ плэм хэлъыжъэп...

Янэ ымакъэ зэхихьыжыщтыгъэп Нэшъуарэ. Зэрэхьугъэ-
ри ымышлэу, ятэ ычлпклэ иплэ хэлъэу зыкышыхьу-
жыгъ... «Мы дунаим кызыгурымылорэ, сызэмыклурэ те-
тэп, — егупшысэ. — Тетыгъэп, бэмэ сызэрафэмыдэри сэшлэ,
клочлэ гъэшлэгъонхэр схэлых. Мэз чыжъэмэ чыгу шлагъохэр

ашысыукъэбзыгъэх, мэхэмкИ мыгуау, цЫфхэми къашъ-хьапэнхэу згъэпсыгъэх, чьИи жьоркьи къямышьльэкьИнэу чьыг лъэпкъхэр зэгъэкIухи, хэтэ псаухэр згъэтысхьагъэх, зэгорэм ахэр къагъотыштых. Псы фабэхэр кыыхэзгъэщхи, ахэри къагъотынхэшъ, Iээзгъу афэхъунхэу сшIыгъэх. Псэу-шъхьэ лъэпкъышIухэр къуаджэмэ адэты хъугъэ... Зы кIочIэ мэхъаджэ горэ шыI, къыздэкIырэри зилIэужыгъори къэсшIэн слъэкIырэп. Ар цЫфмэ ашIэрэп, сэ Тхьэшхом сызэриут-хьабзыгъэмкIэ зэхэсшIэ. Сяти гу лъитэгъагъ, ащи зэхышIы-кIыгъэп, дунаим иныбжьырэ шъэф горэу ылытагъ. Зэрэшгъ-фыр шьыпкъэ, ау Тхьэшхом икъэгъэшIыгъэп ар. Ащ кыыгъэ-шIыгъэмэ цIэпIагъэ горэкIэ алэжыгъ нахъ. Саужы ит, ау нэшъу, силъэгъурэп, сызэхешIэ нахъ. КIочIэ гъэшIэгъонэу схэлъхэр зыгорэуштэу лъэлэсых, хьампIырашъор мэ лъэу-жым зэрэрыгъуазэу, джауштэу кыислэхъу... ОшIэ-дэмы-шIэкIэ кыистеомэ, иIэрылхъэ сыхъушт, сицЫфыгъэ-дэ-хагъи, сфэукIочIырэри IэкIэфэштых. ТIури зы, сэ ащ сыIэ-кIэкIыштэп, арышъ сызтетым сытетэу сэр-сэрэу сыпэгъо-кIымэ нахышIу... Мары къэблагъэ. «ИкIыри, къаплгъэ...» Сы-тэджнынышъ, сэр-сэрэу сыпэгъокIышт... сиутхьабзыгъах... иуз шIуцIэ хьыбэй дэдэ симышIызэ...» Шъхьангъупчъэр Iусэхы, ныбжьыкъур кIэкIо шIуцIэшхоу, зандэу агъэуцугъэм фэдэу Iут, мэцIышхы, мэхьапцэ, мэпщэхы кIоцI мэкъэ рэзагъэхэр, псычIэ куум зыгорэм мыжъохэр щигъэунэш-кIухэрэм фэдэу, зэхэсэхых... ШIункIым сыхэбэкъуагъ... Зыгорэхэр кыисэпкIых, слъакъохэр къефызых слэхэр къе-къузых...»

— Сыд, сикIал?... — Нэшъуарэ къызэрэгырзыгъэм янэ кыыкIигъэштагъ.

— Татэ симэджагъ,— ыIуагъ Нэшъуарэ, ерагъэу зыкыы-шIэжыызэ.— Ау цЫф узэп ащ къеузыштыгъэр.

— А нынэ, урыгушыIэу цЫфмэ зэхямыгъэх, Iаджи алон.

— Татэ мыхъун раолIэштэп.

— Уятэп зыпсэ хэкIыгъэу пIэм хэлъыгъэр, сишъау. Ынэ-гушъо сызтеIабэм, мыжъом фэдагъ, ыIэхэри ылъакъохэри арых, джарын фае апэрэмкIэ зыкIэсмылгъэгъугъэри. Ащ фэдэ хьадэ хъурэп... Сэр-сэрэу згъэпкIыжыгъэ. Сыдэуштэу ду-наим сытетышты, уятэ зыдэщыIэр симышIэу?... Ыпсэ кыин елъэгъу сшIошIышъ...

— Татэ ыпсэ зыдигъэзагъэр ежъ нэмыкIы ышIэрэп, нан.

Янэрэ ыкъорэ зи амыIоу тIэкIурэ шысыгъэх. ЗэрэшIун-кIыр янэ игопагъ, ынэпс къызэрэкIуагъэр ыкъо ылъэгъунэу фэягъэп. ЫгукIэ зытриубытагъэри сыдэуштэу риIошта? ПкIыхьэлъэгъу фэхъужыгъ ныбжьыкъу мэхъаджэу илI зы-хыгъэр, чэщырэ чъыешъурэп, мафэрэ унэм изагъэрэп. Я си Тхьэшху, сыд цЫфыгъа мыр!... Псыхъо нэпкъым теуцоу, цIыкIу-цIыклоу ордэ кыIо зыхъукIэ, чьыг тхьапэхэр къэт-хыохэу, жьаухэр зэхэхьэ-зэхэкIхэу, хьэренэ ешIэхэу, псы чъэ-рыр, нэфынэу зыхыщагъэр ычIэкIэ кыыщыжыыоу, къэлэсэти, бгым къыдэкIыштым фэдэу зыкыыштыштыгъэ. Ыпсэ шыщ Iахъ кыисфыщинагъэштын, загъорэ дунаир гъэшIэгъонэу сэлъэгъу... Цыфыр зымыгъашIорэ шыIэп, ыгукIэ зэхышIэ-мэ... Чьыг куамэхэри тэрыба къызфэщэигъэхэр, уц тхьапэ-хэри тэрыба къызэплъыхэрэр, нэджагъокIэ ошъогуум уиплъэ-мэ, ипщэс фыжъ шъабэхэр мэушIуцIых, псыхъори мачъэба, спэчыжъэ зымышI, ыIозэ...

— А Нэшъуар,— ымакъэ телункIэжыызэ кыыригъэ-жыагъ,— кыуасло сшIоигъор...

— СэшIэ, нан... КъапIо пшIоигъор сэшIэ, кыин зэмыгъэ-лъэгъужъ. КIочIэ гъэшIэгъонхэр схэлъхэу зыдэсэшIэжыы, ахэр зилIэужыгъохэри сафырикъужыштымы сшIэрэп, сэри татэ зыгорэхэр кыисфыщинагъэнхэ фае. НэфапIэ фэдэу Iаехэр сэлъэгъух... адыгэ чIыгум ныбжьыкъу шIуцIэ джадэр кыитехьэ, зышъхьарыкIырэр машIом зэлъештэ. Сыдэуштэу уебэнышты ныбжьыкъум? Уеззон плъэкIышты? Татэ ар ышIэштыгъэмэ... сыда зыфыхэхьагъэр? Ыхыгъэмэ шIэ, кыи-умэхьи? Чэщныкъоу мээзшхор огум икIодыкIыгъэм фэд. Сенэгъуе, нан, сэри ащ сыIукIэнэу къэткIэ. О узгъэгумэкIырэр арымэ, нан... Узагъэрэп, кыинышхо олъэгъушъ, пшIэ пшIоигъор шIэ, сэ укыисфэмыгумэкI. ОткIу, сыгу огъу...

Нэф къызэшъым, Нэшъуарэ янэ унэм рилъэгъожыгъэп. Ылъэгъугъэр шъхьафы: псыхъом машIор кыыкIэнагъ. Чьыг-хэр зэрэшъуантIэхэу, мэшIо шъуантIэм зэлъыштагъэх. Уц кошэ лъагэхэр мэшIо устхьокIэ мэбзаех, мыжъохэри жьоку цэшхохэу жьыбгъэм зэпегъэжыужыых. Янэ щагур зэрибгы-нэгъэ лъэгъо закъор, машIор еIэн ымылгъэкIэу, зилонтIэ-щан-тIээ къушъхьэмэ ахахьэ. А лъагъомкIэ Нэшъуари яшагу ыбгынагъ. Янэ ыуж ихьагъэп, ныбжьи зэрэIумыкIэжыштыр ыгу кыырилоштыгъ; чъэщтыгъэп, елъэкIоныштыгъэп, ма-шIом хэтэу рэхъатэу кIоштыгъэ.

* * *

Уц зыдэшыІэм псэ шыбгъотышт. Чыг кызыщыІырэм псэушхъэ шэтІысы. Чыгым дигъэшІэштм нахъыбэ цІыфым ищыІагъэп. Ошбогум кыриІоштм нахъ шІагъо зэхихыштэп. Мыжбм упхырымызрэмэ, къэгъэгъэ тхьапэри псэупІэ пфэхун.

Къушхъэ Ябгэр

Нэфынэр дышгъэ сапэу жым хэутысагъ. Тыгъэр арыми пшІэжырэп къэгъэнэфырэр. Ащ фэдэ уахътэ мафэм кы-
хафэу кыхэкІы: фэбэ дэдэу, гопэгъу нэстырэу шытын фае-
зэ, нэфынэм жыри, ошбогури, чыгури зэльеубытхэшъ, ап-
кырыхъагъэу, зэкІэри ыукъэбзызэ егъэкІэжы. Кым-сы-
мым дунаир зэльештэ. Ащ фэдэ сыхъатыпэр шІэхэу текІы,
цІыфми зыдимышІэжэу ылъ укъэбзыгъэ кІочІагІэ ешІы.

ЕтІанэ жьоркыр жым кыхэхъажы — нэфынэм ду-
нэе пкыгъомэ къахифыгъэ псэжыр фабэм егъэкІодыфэ го-
пэгъур зэхэпшІэшт.

* * *

Нэшъуарэ кызеушыжым, мэфэ заулэм зыпэллэгъэ
Ныбжыкъур ылъэгъугъ, кызэрэкІуатэрэм гу лымытэу,
къэблагъэштыгъэ.

Мэкъэ гъэшІэгъонэу зэхихыгъэм Нэшъуарэ Ныбжы-
къур зытыридзэгъэ кондэ лъэныкъомкІэ ыгъэплагъ. Зыфэб-
гъэдэштыри умышІэнэу: загъорэ угу зэригъэгъоу, загъорэ
пхъэшагъэ кыхэщэу, етІанэ умэхыгъэу, зымакъэ фэмыхъоу
зэыхъокІыгъэм яхыщырэу къэІу. ЗэкІэм куандэм пэмычы-
жэу мыжбм горэ къэфагъ, ащ ыужы нахъ инэу, джы нахъ
пэблагъэу къэлабати, къутамэмэ ахэфэжыгъ. Мыжбмхэр
кыздизхэр лъэныкъомкІэ плагъэ, ылъэгъурэр ышІошты
мыхъоу, лъэбкъу заулэ ыпэкІэ ыдзыгъ: Къушхъэ шыгур,
хэпшІыкІ къодыеу, мэтхыо, цІыф нэгоу губжыр къэзыштэ
пэтым зызэрэрихъокІэу, къэушІункІыгъэу, мыжбмхэр зыдэ-
фэр лъэныкъом маплъэ.

Мары джыри мыжбм заулэ кызыхидзи, ащыщ горэ куан-
дэм зэнкІабзэу хэфагъ, гъорг макъэр къыдэуай, мышбэм
ышхъэ кыкыошыгъ. КІитхуным ычІыпІэкІэ псэушхъэ
джадэр умэхыгъэу шыт, ар хэгъэкІыри, Къушхъэм егъэ-
зыгъэкІэ зыфикъудыеу, ащ ебэныжы фэд. Мыжбмхэр
Къушхъэ Ябгэм едзых, ыгу къыльэдагъ Нэшъуарэ, ар къо-
дыа, Мышбэм тыредзэх!

Псэушхъэр лъэшэу къэгъоргыгъэти, Нэшъуарэ ащ
ылъэныкъокІэ джыри плагъэ. Мышбэм къехъулэрэр
кыгурымыІоу къинышхо ылъэгъуштыгъэ. Мары джыри
мыжбм инышхо ыпашхъэ къифи, кызылъатэм, ыныбашъо
къеутэки, риутыгъ. Куандэм кызыкъоукІорэикІым, зыфимы-
тыжэу къэтэджи, ылъакъохэр ригъэнагъэх, ныбжы зэмы-
нэгугъэ шынагъо горэм зэрІукІагъэр зэхихъІэу, джыри гуи-
хэу гъоргыгъэ. Ащ лыпытэуи Ныбжыкъур Мышбэм
техъагъ. Куандэу псэ зыхэмытыжъ фэдагъэр къэжыуужыгъ,
псэнчэу чІышхъашъом теплэгъэгъэ уцхэми зыкъаІэты-
жыгъ. КъэтІыгурыгуи, Мышбэр зэхэфагъ.

Інэ тырихын ымылэкІэу, Нэшъуарэ еплъыштыгъ
Мышбэм зызэрэзэблихъурэм. Псэнчэу фэдэу зэхэфэгъагъэр
жау чІэгы зэхъум, ежэшъо-чІыпцІэшъо къодыеу, нэмыкІэу
шъо шхъаф гори хэмылэгъоужэу хъугъэ. НыбашъокІэ
щылъэу, ыпэрэ лъэкъуитІур, цІыфым ыитІу ыпэкІэ чІыгум
зэрэтыриушхонхэу, зэрэфэлъэкІэу ыкъудынгъэхэу, ыужырэ
лъакъохэмкІэ зыкІэлэжъзэ, лъэбжъанэхэр мыжбм хегъэзы-
хъэхэба пІонэу гъэпкъыгъэхэу. Къушхъэм ынитІу тырими-
хэу, ащ ылъэныкъокІэ пшэу ыублагъ. Ау Къушхъэр кы-
пылбыжыгъэп, рээгъэ Іушкэшкэ макъа, хъаумэ зызгъэ-
шхэкІыгъэр нэгу рэхъатыгъэкІэ зэрэкъэйрэр ара — зигъэшІо-
жызэ хэгъумтІымыкІэу ежэжыгъ, Ныбжыкъу Іужъу
ІэкІапэр Мышбэм ыкІыІу нахъ Іужъу шыхъугъ, етІанэ псэ-
ушхъэр ащ хэкІокІэжыпи, Ныбжыкъур кІэлъытхъозэ,
Къушхъэм ыуж илъэдэжыгъ.

Зэхифын ымылэкІырэ гупшысэхэр Нэшъуарэ кытезэ-
рэгъэуагъэх. КыгъэшІэгъэ тІэкІум къушхъэмэ ахэсыгъ, ынэ
ыупІышІэми, ащызекІон ылъэкІышт, мыжбм телэбэ къоды-
емэ, мафэр зынэсыгъэр кышІэн ылъэкІышт, чэщыри ары.
Мыдрэ Къушхъэм узэригъэплъырэр, уеплъы пэтми, зыуи-
гъэлэгъурэр, ау шытми, уинэплъэгъу кызэрэридзэу, уз-
фекъудыи, узэригъэплъы шІоигъом фэд. ЕтІанэ кыппы-

мылтыгъахэу, джау сыдми ыпэ укыфагъэти, нэбгъузкIэ кы-
оплтыгъ пIонэу, мэушъуашъо, мэупIапIэ, зэхэфыгъое макъэ-
хэр кыIошIыкIых... Хъау, о зыкIи урищыкIагъэп, о уфэ-
ныкъу, ежъ Iофэу иIэр зэпигъэун ылъэкIыштэп, инба, инышъ,
Iофышхомэ апылъ, ау о — иIэпыIэгъуа, игукIэгъуа —
зыгорэкIэ узэрэфэныкъо шыIэмэ, ижъау учIэфэшт, еблагъ.

ЕтIани жэшхо-IупшIэшхоу, бэрэчэтыгъэкIэ кыоплты
фэдэми, нэуцIыргъу-нэчапэкIэ кызэрэплтыплъэрэр ежъыр
шъыпкыи ыушъэфыпэн ылъэкIырэп, ыушъэфыпэнэуи фэмые
фэд. Джары гъэшIэгъонри: усэгъапцIэ, еIо, ар ори сэри тэшIэ,
ау арэп Iофыр зыдэшъIэр, Iофыр: усэгъапцIэу уемыгупшыс,
ау уегупшысэми, ошIапэми, тэджэгу фэдэшъ, зи умышIэрэ
фэдэу зысэгъэгъапцI. Плъэгъурэба сэ сызэрэиной, сызэрэ-
кIуачIэр, сызэрэхъопсагъор, Iахъ лые горэ сэ мышъ кысфы-
хэкIынэу шытэп... КъэнэкIао фэд, къэшъыпцIы фэд, Iушы,
бэрэчэт, нэгущIу, ау ыIупшIэшхохэр Iульхъэ фалIэхэу нэ-
цIэфафэх.

Мышъэр зэбзэижъэу шылъэу зельэгъум, тыркъо хылыгъ
зэрэтемылыр Нэшъуарэ кышIагъ, ащ пымылтыжъэу,
шIункIы кызэхъум кызыщыуцугъэгъэ тIуакIэм фэсакъызэ
дэхъагъ. Лъэбэкъу заулэ нахъ ымыдзыгъэу, зи зэрэзэхимых-
рэм гу лъитагъ, ыпкыинэ-лынэ шыщ горэми дунайр зэхышIэ-
жъыштыгъэп. ЫIэхэмкIэ зытеIэбэрэ чыгыпкыири, ылъэкъо
пцIанэхэмкIэ зытеуцорэ мыжъори, фэбагъи чыIагъи кIэ-
мылъэу, пкъые къодыгъ.

Сыхъатыпэ зытешIэм, игъогупэ зыдэгъэзагъэри ымы-
шIэу Нэшъуарэ зыкышIэжъыгъ. ЕтIанэ ыгу къэкIыжъыгъ
ятэ игъусэу Ныбжыкъур зэрилъэгъугъагъэри, Къушъхъэ Яб-
гэм ехъылагъэу кыирилогъагъэри.

ХъэкъуакI

Теплэ гъэшIэгъон иIагъ лъэбэкъу закъокIэ пэчыжъэу
Нэшъуарэ зыуплъэгъэ псэушъхъэм. Щтэнэуи игъо ифагъэп,
щынагъор зыфэдэм щымыгъуазэу кышIошIыштыгъэми.
Чыгъ кIыбым чыгъ зэрэкъоплъагъоу, мыжъоу къэуухъэрэм
нэмыкI мыжъо кызэрэкIэлъыкIоу, мыдрэми IуупIагъ, апэу

ылъэгъугъэри ынитIу: уцышъо-шхъомчышъоухэу, стхъэрэр
кIэлъэшъугъэ-шIоигъэ шIыкIэу зэрэкIэпIэу, гомыIу хъаплы-
шъоухэу зэкIыгъэхэу кышъыхъугъэх. Ылъэгъурэм емып-
хыгъэу ыгучIэ зыгорэ кышъыхъыгъ, ыбгъэгу шызэбгыры-
кIызэ, узгъэсакъырэ гумэкIыгъом зэлъиштэу фежъагъ, ау зи-
гъэсысыгъэп. Псэушъхъэм цыхъэ зыфыуигъэшIэу, узэсэгъэ
дунаим зэрэщыщым итамыгъэ папкIэу, ынэтIашъо цы IэшкIэ
фыжъ кыхэлыдыкIы. А зыр арын фае, ащ ежъ емыгупшы-
сагъэми, гуштэ ышIэу кIезымыгъэтхъугъэр.

Мы псэушъхъэм фэдэ ныбжыи зэрымилъэгъугъэр ары
Нэшъуарэ зэгупшысагъэр, итеплэ нэджэ-Iуджэу е мэхъэ-
шэгъоу шытыгъэмэ, зыфэмынэIосэ нэшанэ горэм гуцафэ
ригъэшIынкIи хъуни.

Джауштэу такыкъ горэ кIуагъэ, ылэ ыщэигъ,— мыжъом
зэрэтеIабэу, чыгъ къутамэр зэрэIуищэикIэу. Джащыгъур ары
ошIэ-дэмышIэу ыпкыинэ-лынэ зыгорэ кызыщыхъыгъэр,
псэушъхъэми ынэку чыжъэхэр къэтхыуагъэх, ашъокIи зы-
зэблахъугъ. Джы Нэшъуарэ зыкышIэжъыгъ, ылъакъохэр
къэпкыыгъэх, ылъэгу пцIанэхэр мыжъом епкIылIагъэх, фэ-
бэпсыр кIышъокIэ зэхышIэу, Iэбэн хъазырхэу ылэхэр лантIэ-
хэу зэкIыхъагъэх. Щынагъор Нэшъуарэ зэхышIэжъыштыгъэп,
сакъыштыгъэ ныIэп, джыдэдэм кIитхъугъэкIи, къэщынагъэ-
кIэ арэп ауштэу зыкIишIыштгъагъэр.

БгъэшIэгъонэу рэхъатыщэу къеплтыштыгъэ псэушъ-
хъэр... Псэушъхъэ кызырэкIуа?.. «ХъэкъуакI» — джауштэу
егупшысагъ. ЕтIанэ ынэ тыримыхэу, рэхъатэу еплъызэ
зэриIожыгъ: ХъэкъуакI. Сыда зыкIэ ХъэкъуакIэр?

Хъашъхъэ шIотым фэд, ау сыда хъэм фэзымыгъадэрэр —
инагъа? Хъау, хъэ инхэр ылъэгъугъэх, мышъ фэмыдиз дэдэ-
хэми, мыдрэр нэ кIоцIыкIэ, зэуи укызымыдзэн жъалымыгъэ
хэлъэу кыоплты, фаплъэу кыыомыплъэу, укызырилъэгъу-
рэр зыдыуегъэшIэжъы. Укъельэгъумэ, ащыгъум ори зыго-
рэуштэу укыделъыгъэ, ау ежъыркIэ ош нахъ IофыIоу нэмы-
кIыби зэделъэгъу, ащ уигъэшэхъун ылъэкIышт: е уигъэщы-
нэшт, гумахэ уишIынышъ, е нэпцI гушхуагъэ кыпхильхъащт.

Ау ахэмэ ащыщ гори Нэшъуарэ ыгу кыхъагъэп. Елъэ-
гъу, ау ежъыри пхырэплты, къехъулIэн ылъэкIыштым зыкIи
ымыгъэгумэкIэу, изэхэшIыкI ХъэкъуакIэр зэрэкIуштыр зэ-
пещэчы. Сыд Iлэужыгъу мыр? СызфэнэIуасэ горэ хэлъ, джащ

пшлпэрэм фэдэу кыпщегъэху, лыеу узэригъэгуцафэрэп, джары апэу еплъэгъулэрэри. Ау сыда узгъэсакъырэр? КӀочӀэ мэхъаджэ горэ хэушъэфагъ, ар ынэхэми ыпкӀынэ-лыни нэр-мылгъэгоу кӀапхырэкӀы, кӀыпкӀэрэпкӀэ. «Сэри усэшӀэ, ори сыошӀэ» ыӀорэм фэд. Ӏус ептынэу кыпщыгугъырэ хъэм яхы-щырэу зэ кӀеплгыгъэу кыщыхугъ. Ышъхъэ закъу ылгъэгъу-щтыгъэр, уц Ӏужыу кӀыр зытет мыжъошхом ыпкӀ ыгъэбылгы-щтыгъэ. ХъэнкӀи мэхъуба, зэриӀожыгъ, хэкужы хыгъэ чылэ горэм дэкӀыжы, мэмэ ахэсэ, Ӏэгухэмэ ямышхэбзэ нэ-шанэхэр, жъалымыгъэ теплэр къесагъэх, армырэу сыдэуш-тэу мэзым ушыпсэуштэ?

ЗытыришӀыхэрэри ымышӀэу — щынагъо горэ зэхишӀа-гъа, хъаумэ ежыри нафэ кыфэмышхуэ гурышэм ыгъэса-кыгъа — самбырэу ыкӀыб фигъази, кыӀукӀыжыу лъэбкъу заулэ ыдзыгъ. Ащ лыпытэуи жыр къэзыгъэолгъэ кӀоцӀ мэкъэ дэгур тхыцӀашъокӀэ зэхишӀагъ, пкӀынэ-лынэшхом илыпцэ пкӀыехэр зэтекӀэпкӀыху ащ кыххэожыгъэх. Псынклэу зыкызэригъэзэкӀи, Нэшъуарэ ышъхъэ кыпхъо-тагъ: ХъэкъуакӀэр, ыжэ зэкӀэгъэзыгъэу, ынэхэм гурыӀогъое жъалымыгъэ хъэкӀэ-къокӀагъэр къакӀэустхуекӀэу, цӀыф Ӏэхуамбэмэ бэкӀэ анахь кӀыхъэху лъэбжъанэхэр къегъэпкӀы-ехыгъэху зыкызэриӀэтырэр ылгъэгъугъ. «Тыгъужымыи ащ фэдэ цэ кӀыхъэхэр Ӏутхэп, егупшысагъ, ыжи сыдэу мэхъаджэу зэкӀэкыгъа?... ХъэкъуакӀ...» НэгъэупӀэпӀэгъум псэушъхъэш-хор, жыр ыгъэтхытхэу, кыгъэушӀункӀэу ышъхъагъ къэ-хъугъ, лъэбжъэнэ мэхъаджэхэр ынэгущъхъэм къятхъохэба пӀонэу блэугъэх, зэрэиным емылгытыгъэу, щылыч бзэпсмэ ыпкӀ зэрахъэ кыпшӀошӀэу, псынклэу лъатзэ, хъапкӀэгъу кӀыхъэкӀэ ежъэжыгъ. Мыжъо такъор, къутэмэ пкӀыкӀ ма-къэр кӀэлъыкӀуагъэх, хъэмрэ тыгъужымырэ зэдаджэхэмэ, зэ-хэхъошт макъэр кызэридзэкӀыжыгъ.

Нэшъуарэ фэягъэп бэрэ ХъэкъуакӀэм егупшысэжынынэу, джыри зэрэӀукӀэштыр кыгурыӀуагъ. Ащ фэдэр аукъодыекӀэ альэгъурэп. «ШӀукӀэ сыӀукӀагъэп, бзэджагъэкӀэ сапэ кыифэ-жышцт, ау сэ сылгыхушцтэп, ежъ сыкыгыотышцт, сэрэп ныӀа зищыкӀагъэр, ежъ сырищыкӀагъэшъ — кысылгъэрэху».

ЯТӀОНЭРЭ ЕДЗЫГЪУ

Къэгъагъэхэр

Мэфэ тхъапша тешӀагъэр — изакъоу кызынагъэм щегъэжъагъэу?

Нэшъуарэ ар кышӀэжырэрэп. ПкӀыхъэми нэфапӀэми зэхэ-мышӀыкӀынэу, къушъхъэ шыгу лъагэм лӀыжъ горэм зэрэ-щыӀукӀэгъагъэр зэ-тӀо икъэшӀэжы кыщыдэоежыгъ, ау гъэшӀэ шъхъаф горэу пэкӀэкӀыгъахэм ар кыххэфагъэу кы-щыхугъ. Джы изакъу, изакъоу къекӀухъэ, кызфискӀухэрэри ышӀэрэп.

Гъэхунэ хъурэе цӀыкӀоу зэрыхъагъэм къэгъэгъэ зэмшъо-гъоу итмэ Нэшъуарэ ынэхэр къагъэуткӀопкӀыгъэх. Гъэхунэ гузэгум тӀэкӀурэ итыгъ, зэрэкӀым-сымми, жыри щыдынгъэу, къэгъэгъэ гъэшӀэгъонмэ ащыщ горэми ымэ кызэрэкӀэмыо-рэми гу лъымытэу. Апэрэу ылгъэгоу бэ ахэтыгъэр, адыгэ чӀыгум ахэмэ афэдэ кыщцӀымыи ышӀагъэп. ЫшӀэуи макӀэп ахэтыгъэр, ятэ кыригъэлгъэгъугъэхэм ащыщэу, ахэмэ къа-риӀуалӀэщтыгъэхэри джы ыгу къэкӀыжыых.

Мары мыщ икъэгъагъышъхъэ цӀыкӀу мэлгызы, ышы-гукӀэ шхъомчышъоу Ӏэпэ фыжъ цӀыкӀухэр тепхъагъэх, анэку шъыпкӀэ уклӀаплэмэ, нэфынэ чыжъэ олгъэгъу, мыщ пае ятэ «мэзэщы» ыӀогагъ. Бэу зэхэтхэу уарихыӀлэмэ, тӀэкӀурэ акӀэрытри, зэщыр угу кырагъэхъашт.

Мыдрэ нэку-нэпс зэпытым шэджагъо нэс гукӀае горэ иӀ, мэзыбжыи хъампӀырашъуи тетӀысхъэрэп, «ӀахынчъэкӀэ» еджэгъагъ. Тхъэпэ фыжыбзэмэ атхъаӀу къэкӀухъэхэр тхып-хъэ шэплъышъо дахэхэмкӀэ гъэтхыхъагъэху зельэгъухэм, затырищэягъ: анэкӀушъхъэхэр хэпшыкӀ къодыеу мэтхыох, ашъуи гу лъытэгъуаеу зэокӀы, кызэӀуимыхыгъэ къэгъагъы-шъхъэ ӀэшкӀэ цӀыкӀухэр одыджыным фэдэу тхъэпэ шхъонтӀа-бзэмэ яжъау чӀэтэкъуагъэх. «ОрэдыӀуал» — джары ащ фиу-сыгъагъэр, нэмыкӀи кыыриолӀэгъагъ: «Ипчыштыр хэгъэкӀы-ри, утӀабэ хъушцтэп, ащ лыпытэу орэдыӀоныр щигъэтышцт. Угу фикыгъэу бэрэ уеплӀымэ, ымакъэ зэхэпхынкӀи пшӀэнэп, зэхэпхмэ, зэкӀэ пэблэгъэ къэгъагъэхэр нэфынэ Ӏэпс-ӀудэнакӀэ-кӀэ зэрэзэпэджэжхэрэр къэпшӀэшт. Ипчымэ, нэрэ-Ӏэрэ азы-фагу мэгуанлэ, адрэ къэгъагъэхэри къэчэфынчъэх...»

«Мыщ фэдэ гъэхъунэ джы нэсфэ слъэгъугъэп», егупшысагъ Нэшъуарэ. ИкъэкӀухъэкӀэ лъэбэкъуишгъэ нахъыбэ мыхъурэ гъэхъунэм хэшгъэ чыгышхохэр ызыбгъукӀэ кытетшэгъэх, сэмэгумкӀэ чыох, мыдрэ бгъуитӀумкӀэ мыжъобгымэ лъагъу залэты. Цыфи хъэкӀэ-къуакӀи мыщ къеуалӀэрэпштын, лъэуж гори ылъэгъугъэп, макъи щызэхэпхырэп. Мыщ фэдиз къэгъагъэр сыдым щызэфихыгъ мы чыпӀэм? Гъэхъунэм кыщикӀухъэзэ, зэкӀэм гу лъитагъ: къэгъэгъэ зэфэшъхъафмэ язырызыгъу ныӀэп ылъэгъурэр. Зэфэдэу тӀу ибгъотэштэп, къэгъагъэ пэпчъ илӀэпкъэгъумэ анахъ дэгъур ары фэд кыщыкӀыгъэр. Къэгъэгъэ анэхэр мыщ кыщэкӀыха, сэлӀо? Ау ащ фэдэ хъун ылъэкӀына?

ХъампӀырашъом шегъэжъагъэу псэ зыпыт гори зыщымыбыбрэ гъэхъунэм кӀэрыт хэшъаемэ яжъау Ӏужъу чӀэсэу Нэшъуарэ къэгъагъэмэ яплъы. ЗэкӀэм псэпчъэу кыщыхъугъэх къэгъагъэхэр, ашъохэри, чыгум ипсы ӀэшӀукӀэ мыгъэшъокӀыгъэхэу, гъэлагъэхэ фэд. ЗэхэгукӀагъэхэу зэхэтых, къэгъагъэ пэпчъ дэхэ дэдэми, зэрэмыгъэшӀожъхэу, зэдимыштэхэу, афэмыхъукӀэ зехагъэзыхъагъэхэу кыппшэхъу.

ЕтӀани гу лъитагъ: къэгъагъэмэ ащышхэр мэгъуанлэх; мэгъуанлэхэшъ, ащ лъыпытэу ашъо зэокӀы, псэпчъэхэу, шъончъэхэу егъольэхых. Нэшъуарэ мэкъэ макӀэкӀэ ордэ кыхидзагъ, ежъ егупшысагъэп, ари ятэ рилъэгъулӀэгъагъ. ГушчыӀэ хэмылӀэу кырищажъэщтыгъэ, оредышъом пкъы гъэнэфагъи иӀэгъэн фаеп, ыгу изытет елътыгъэу макъэр къежъэщтыгъэ, гушчыӀэхэр кыыхафэуи, етӀани ахэр шыгъупшэжъыгъэхэу е апымылъ фэдэу кыӀоштыгъэ. Оредышъо къэубытыгъуаеу, зэ мэкъэ кӀыхъэу, зэ джэгурэм фэдэу Ӏупчъапчъэу, шъабэу е зетечъэу, дэгоу е жъгыюу зэхэпхыщтыгъэ. Ащ фэдэ зыхъукӀэ ятэ изытет кыгурымыӀоу, тӀэкӀуи щыштэу лъыплӀэщтыгъэ, пэблагъэ зимышӀымэ, ятэ мэзым щыщ шъыпкъэ хъужынынэу кышӀошӀыщтыгъэнкӀи мэхъу, етӀанэ ежъ изэкъуабзэу кыхэнэнэу.

Нэшъуарэ ымакъэ ежъ ыпашъхъэ икӀыгъэп, къэгъагъэмэ афэдэу, псэпчъэу ари ыжэ кыдзэщтыгъэ, фэбагъи шъэбагъи кӀэмылӀэу, гушӀо е гукъао кыыхэмыщэу. Дунаим сыкъызэхихырэп, зэриложьыгъ. Мы къэгъагъэхэри гъашӀэм щыщыжъхэп. Къэгъэгъэ къэхалъ... Атеплъэжъынэу фэягъэп Нэшъуарэ, пчыхъэ мыхъузэ зэрэкӀодыштхэр кышӀлагъ, чылапхъи къатыжъыштэп.

Ныбжыкъу горэ чыжъэкӀэ ошъогум кыщыхъыагъэ фэдэу Нэшъуарэ кыщыхъугъ. Ошъогум дэплъыагъ: къабзэ, бзэмыӀу, инэфынэ апч Ӏужъум кыпхыридзырэм яхъыщырэу, псэ пытэп, иӀэшӀугъэ кӀэфызыкӀыгъ. Къушъхъэтх зауӀэу кыфэу тыгъэм пэжъырэмэ ямышъогъоу, шӀункӀ техъэ-теклэу тхы хылыгъ ахилъэгъуагъ. ШӀогъэшӀэгъонэу еплъыгъ, зыкӀигъэшӀагъорэри кыгурымыӀоу: тыгъэм фэгъэзэгъэ бгъур нэфынэп, сэмэгубгъур ары загъорэ нэгъыфэу къэжъырэр. Ошъопщэ шӀуцӀэшхоу къушъхъэтхмэ азыфагу кыдэ-таджэу зэ рихъухагъ, ау зэрэкъушъхъэр шӀэхэу кыгурыӀо-жыгъ — иджабгъурэ тамэ мыжъо цэкӀэшхохэр кыхэщых.

ТӀэкӀу шӀагъэу жыр, нэфынэр хэстыкӀыгъэм фэдэу, къэшэллагъ, джыри кылымыӀэсыгъэ ныбжыкъур зэхисӀагъэу дынгъэ. «ЧыпӀэ дэгъоп», зэриложьыгъ, кыӀукӀыжъзи зэплъэкӀыжъыгъ: шъончъэ-псэпчъэ шъыпкъэ хъугъэхэу, къэгъагъэмэ зауфэ, гъэхъунэм пэблэгъэ чыгмэ якъутамэхэм ныбжыкъу чыжъэм зыфащэи, атхьапэхэр гъучӀтыгъужъым ыкъудыйхэрэм фэдэу гъэпӀынгъэх. ЧыпӀэ дэгъоп мыр... Лыжъыр сыдэуштэу слъэгъунэу хъугъа?.. Зи есымыложъуи сыкыӀукӀыжъыгъ. Тыда зыщыслъэгъугъэри, хэтэ? СыӀукӀэнэу зэрэхъугъэри къэсшӀэжъырэп, пкӀыхъым фэд. Ау ащ ыуж хъэкӀэ-къокӀэ лъэужы нэмыкӀ цыф зэрыкӀогъэ гъогу сытеплъэжъыгъэп.

Бгы зандэм тесэу Нэшъуарэ тыгъэм кӀэлъыплъэжъыгъ, мэгуӀэ пӀонэу, шэплъышхоу екӀошъэхыгъ. ШӀункӀым псынклэу зыкъыштагъ, тӀуакӀэмэ, охыпӀэмэ, чыг чӀэгъымэ защиушъэфыгъагъэм фэдэу, ныбжыкъу кӀыхъэмэ къагъэу-щыгъэу зэкӀэ зэлъиупӀыцӀагъ. Мазэу ошъогум кыщылыгъагъэм кӀэлэхум исурэт закъу къушъхъэ мэз дунэе кӀымсымым хилъэгъуагъэр.

Пшээшъэжъыр

Мэзыри дэхашэу, чыгмэ, уц кӀырмэ апсэ плъэгъоу, сыдэу нэфынэ бзаджа мыжъохэр дышъэм фэдэу зыгъэджэгухэрэр! Псыхъо ин горэ благъэн фае е къушъхъэтх ос чыӀэмэ жъыбгъэ зечъэхэр къальэрэзэхых. АпэрэмкӀэ гуапэу зэхэошӀэшъ, тӀэкӀу шӀэмэ чыӀэбжъым кӀышгор къегъэсакъы.

Льэбэкъу зытIу зедзыжым, Нэшъуарэ бгы цэкIэ шыпкъэм Iууцуагъ. Мафэ къэс ащ фэдэ елъэгъоу кышIошIыщтыгъэми, зэндабзэу зезыщэхэрэ бгым ычIэгъы кышщычIэугъэ дунаир ищыпэлэгъоу кышщыхъугъ. Къушхъэ чIыгумэ ар ащыхабз: мафэр зэрыт пIалъэм е жым, е нэфынэм, е зиусхъанышхоу ошъогум илъэгагъэ ялгытыгъэу плъэгъурэм зы-зэблехъу. ЕтIани дэхэгъур анахъэу зыщылъэшми, ппкъынэ-лынэ псынклэгъэр кыкIаIэу, зэкIэри зэдэплэгъоу, гупшысэ гъэнэфагъэ уимыIэу, гури акъылыри шхъарытIупщ-шхъа-фитыгъэм зэльештэх, гукъэбзэгъэ-гурышIугъэм уиIыгъ, ау ошIэ-дэмышIэу гоIуджагъэрэ фитыгъоджагъэрэ уизэхашIэмэ къакIэтаджэ.

Макъэ горэм Нэшъуарэ ыгъэсакъыгъ. АпэрэмкIэ зэхихыгъэ шыIэми егупшысагъэп, джау сыдми макъэм дакIоу реплъэкIыгъ, ылъэгъугъэр ащ лыпытэу кыгурыIуагъэп. Къушхъэ бгы зандэу зытетым исэмэгубгъукIэ чыжъэу, бгым щыщ Iахъэу екIотэхыгъэр, ыбгъуитIукIэ кондэ IужьухэмкIэ къэдзыхъагъэу ынэ кыпэшIофагъ.

Зэхихыгъэ макъэр зэ джыри ытхъакIумэ кыридзэжыгъ. Хъульфыгъищ, хымэ зэолI шъуашэхэр зыщадзыхи, жъаугъуаджэ зашIыгъэу щыс. Пшъэшъэжыые цIыкIу, илъэсий-бгъум нахъыбэ ымыныбжъэу, зи ымылъэгъужьырэм фэдэу ынэхэр дынгъэхэу, ыIэ псыгъохэр пIыйхэу, азыфагу зыкышцелэгъы. Зыфимытыжъэу загъорэ ыпкъ мэтIыгурыгу. Джанэ щыгъыжъэп, чIэгъчIэлъ фыжъ, лыуз пкIэнтIэ кыным ыгъэшъокIыгъэу, ыпкъ од псыгъо екIылаIагъ.

— Звереныш проклятый, — ащыщ горэм, ыжэкIагъо хэпIастхъэзэ, тутыныр ышыхъэу фежъагъ. — Кусается, как бешеная.

— Ну, ты тоже не по-ангельски с ней... извращенец.

— Зато подо мной лежала, какмышь, — хэкъэикIызэ шхыгъэ ящэнэрэр.

— Да она тебя и не почувствовала, — джэуап кытыжыгъ ЖэкIагъом. — После него она как мертвая была, он же жеребец настоящий, — Iапэ фишIыгъ ятIуанэрэм.

— А мне плевать, что она там чувствовала, плевать мне на всех этих туземцев... я бы их всех, и мужчин, и женщин, и старых, и малых перешерстил вот так же, — шхызэ бгъунджэу егъолъэхыгъ ящэнэрэр.

Пшъэшъэжыер зэолIмэ яплтыгъ. Сыдэуштэу къэпIо-щта ащ ынэ шIуцIэшхомэ къакIэщыгъэр? Анахъ гоIуджэм, ныбжьи пщымыгъупшэжыщт бзэджэ-нэджагъэм ошIэ-дэмышIэу Iуплъагъэм фэдагъ. Ыпкъ од псыгъо цIыкIу зэу къэтIыгурыгуи, зэозапсэ хъуштэу гуихэу къэкIый, пшъэшъэжыер зэхэфагъ. ЗэолIищыр зэрэгъэшхыгъэх.

— Доконал ты ее, жеребец, — жъаум зычIиушхозэ, шхъахынэу кыIуагъ апэрэм.

...Нэшъуарэ зэрмыры хъугъэу щытыгъ. Ау пшъэшъэжыер кызэкуом, ащ ымакъэ дунаир егъэушъорэкIэу кышIошIыгъ. Жыыбгъэ бзаджэхэр къэхъыагъэх, гъэшIэрэ хэкIыжхэр, ос чыIэр, сепэ стырыр, мыжъо цэкIэ чанхэр, нэгушхъэр зэхабзыхъэу, къелъэсах. Сыд фэдиз якIыхагъ ахэмэ — лIэшIэгъухэр, чэщ шIункIхэр, мэфэ жьоркхэр, зэолIэ губгъохэр, Хъарам Iошхъэ жъалымхэр зэпачых, чIы-чIэгъ кьупшхъэжхэр зылъэсахъэрэ псы чыIэмэ захауIубэ, амыгъэтIылыжыгъэ хъадэмэ, агъэстыгъэ сабиймэ ащэ-джэгух, нэпцIымрэ шыпкъэмрэ зэхэгъэутысэ... Къушхъэхэр къэгурымыгъэх, гучIэр рахэу къэгырызгъэх, зэолIым IэкIаутыгъэ джэрз мэлэу чэрэгъузэ, тыгъэр ошъогум ефэхыгъ, щтэгъэ нэгоу мазэр ошъочапэм кыккъофэрзыкIи, ушIу-цIыгъэу зигъэбылгыжыгъ. Блэшхъэм зызэриIэтэу, бзыу щтагъэмэ акIэлъыбанэхэзэ, чыгмэ анахъ лъагэу зыращыгъэу уцмэ, ошъогур зэхацунтхъэ. Ежъ ыпкъынэ-лыни зыгорэ кызэрэщышIырэр зэхышIагъ: кIочIэ лъэшым жьыIэрыкIоу кызэхифызи, псынклэу кытIупщыжыгъ, узыр кIэкIыжы-зэ ыпкъ зэрэпсаоу зэхышIагъ, зи кыфимытэу, ежъ зэкIэми афитэу, афитыр арэп, зэкIэми изакъоу яджэуапы фэдэу кышщыхъугъ; дунаир зэхэкIотыгъ, хъоо-пщэу, зэкIэри елъэгъу, кыгуэрэIо, шхъафитыгъэ-псынклэгъэм зэльештэ...

Нэшъуарэ хъульфыгъэ пцIэнищмэ апашхъэ кыиуцуагъ. ЦIыф теплэ шыпкъэ иIэми, узэримыгъэплъыпэу, кыбгу-рыIон умылъэкIэу, пкIыхъкIэ плъэгъурэм фэд. Ащ фэдэм уеумэхъы, узтетым утетзэ, IорышIэ-Iордэгъазэ уехъулэ.

ТIэкIурэ яплэу щытыгъ Нэшъуарэ. «ЦIыфы сшIошIы-гъагъэх, — ишыпкъэу егупшысагъ, — сыдми зэфихыгъэхэ-мышхэр: зыр хъэ, зыр къо, адрэр джынабыт». ЕтIанэ кыIуагъ:

— Мы шъуздэщыс чIыпIэм ныбжьи тыгъэр тепсэжышцтэп, жъаугъуаджи хъуштэп, оцхи тешхэштэп, уци кышщыкIыштэп. Псэ зыпыт горэм тIысыпIэ е гъолъыпIэ фэхъу-

мэ — мыжъоу кѣичѣжъышт, бзыу шѣхъарыбыбэми — псэхалэ хъугъэу кѣефэхышт, ошѣуапщэ ышѣхъагъ кѣихъагъэми — машом ылыгъошт... Саужы шѣукъихъ.

Ащ нахъыбэ ариѣуагъэп. Пшѣэшѣжъыем екѣолагъ, ыпкъ од псыгъо цѣкѣоу псэмакѣу тхыорэр кѣилэти зэрифызылагъ. Ащ ынитѣу Тхѣэшхом акѣимыгъэплѣагъот! Сыда цѣфыр мыщ фэдэ зышѣын зылѣкѣырэр: дунэе тхъамыкѣагъор, хъазаб мыухъу гур зыгъэушкѣойрэр зы нэбгырэм ынитѣу, ынэгъу чѣэбзагъэ, ыпкъ псээнчѣэ кѣаѣуатэу? Сыд пай ащ фэдиз хъазабыр зы нэбгырэм еплѣэгъулэн фая? Хъаумэ зэрэдунаеу джы ащ кѣеплѣа? Зэрэамалынчѣэр, зэрэкъулайцызыр ышлэнэу, анахъ гукъэбзагъэми, анахъ шѣушлэ дахэми кѣызхэкѣырэри кѣэшлэгъое жѣалымыгъэр кѣызэрѣлѣэшэкѣырэр, зэкѣэри пкѣэнчѣэ зэришырэр кѣыгурыѣонэу ара?

Нэшѣуарэ дунаишхом ипкѣыгъо пстэури, кѣышыкѣи, щыхъый, шѣункѣыри, нэфынэри, макъэхэр зэрахэпхъагъэхэу, ыпкѣынэ-лынэ хэгъэткѣухъагъэх. Зэкѣэри зэхехы, зэхешлэ, мо кѣушѣхъэ чыжѣэм ытхы телѣ осым ичѣылагъэ ылѣэгъушѣо пѣланэкѣ кѣынэсы, ошѣопщэ лѣагэхэр ынэкѣушѣомэ аблэсыкѣых. Адэ сыд пай кѣыгурымыѣорэ мы псэ зыпыт лэшкѣ цѣкѣоу ыбгъэгъу кѣепкѣыллагъэм ынитѣу кѣакѣэшчырэр? «Ащ нахъыбэрэ ащ ынитѣу сакѣэплѣэжъын слѣэкѣыштэп. Ахэмэ гъашлэм икѣэух гууз акѣэсэлѣагъо. Псэ зыпыт дунаим кѣытехъо хъуштэп — лѣэжъышт, аукѣышт, гум фэмыукѣочѣын жѣалымыгъэр — хъадэгъум нахъ щэчыгъуаеу — кѣыпэгъокѣышт. лэшлүмрэ дыджымрэ зэдэзытырэм тлүмэ язы ухэдэн уфиты уешѣы, ау гъашлэмрэ хъадэгъумрэ кѣэзытырэм, уахигъадэрэп: ущыѣэныр зэрэлэшлүр ренэу зэхапшлэзэ, уфэмыахъэу дунаим утырешѣыжъы».

Нэшѣуарэ пшѣэшѣжъыем ынитѣу акѣилѣэгъогъэ хъазабым нэшѣу ышѣыгъ, ау джыри ар кѣыгурымыѣуагъэу, аужырэу ылѣэгъужъыгъэр охътэкѣэшчы хъугъэ фэдагъ. Пшѣэшѣжъыер зэриѣыгъэу бгы цакѣэм екѣолагъ — лѣэбэкъуишѣэ заулэ икууагъэу гуих-псэихъу чѣыох шѣункѣыр кѣылухъэпщагъ.

— Саужы шѣукъихъ,— ариѣуагъ хымэ зэолѣ пѣланэмэ. Адрэхэри зи амыѣоу кѣэтэджыгъэх. «Цѣфы сшѣошыгъагъэхэба мыхэр... — зэ зэгупшысагъэр джыри ыгу кѣилѣэдэжъыгъ.— Хъэкѣэ-кѣуакѣэхэмэ, сыд пае цѣфхъэу сягуцѣфагъа?»

Апашѣхъэ ошлэ-дэмышлэу кѣиуцуагъэр хъульфыгъэ пѣланэмэ кѣагурыѣоштыгъэп. Зэмкѣэ кѣэлэ ныбжъыкѣэ ищыгъ, кѣочлэ лые хэлѣэуи еплѣэгъулэрэп. Етѣани гъэшлэ-гъонэу зэблэхъугъэ мэхъу, зэрэишыгъэзэ, зэрэныбжъыкѣэ лѣпс-лѣэпсызэ, кѣочлэ щынагъо горэ ыпкѣынэ-лынэмэ ахэошѣыкѣы, ымакѣи ижъыкѣащи лѣэныкѣо пстэухэмкѣи зэхэошлэ, занкѣэу кѣыомыплѣыхэрэми, ынитѣу уалѣэгъу, дунэе чыжѣэ кѣыпхырыплѣыкѣыхэрэ фэдэу, узгъэтхытхырэ мэшѣуамэ кѣакѣэустхъукѣы, ауштзэ зэу мэкѣуасэх, сабыим ынэхэр угу кѣагъэкѣэу кѣэчѣабзэхэшѣ, гупѣлэнагъэкѣэу кѣэушѣэбых.

Нэшѣуарэ пшѣэшѣжъыер ыбгъэгъу зэрэкѣэлѣэу чѣыох шѣункѣым еуцохыгъ. Кѣызэмыплѣэкѣэуи хъэкѣэ-кѣуакѣэхэр ыуж зэритхэр кѣышлэгъ. «Зэрэдунаеу кѣышѣоплѣы,— зафимыгъазэу ариѣуагъ.— Щынагъом шѣунэхэр кѣырефых, жъым шѣутхъакѣумэхэр ыкудагъэх, шѣуздафэрэм члэ илѣп, кѣызэшѣунэкѣырэр зэкѣэу шѣуакѣыѣу хъужъышт. Зы сыхъатэп, зы мафэп, илѣэсыбэрэ, ошѣогу жѣуагъохэр сапэ охъужъыфэхэ, шѣуфэхышт, сэ ауштэу кѣышѣутеслорэп, ау джауштэу хъушт. ллэшлэгъу пчѣагъэ тешлэнышѣ, сапэ шѣухъугъэу жъым шѣухэткѣухъашт, ау ари икѣуштэп: мэмэ, хъэкѣэ-кѣуакѣэмэ, мыжъомэ ащыщы шѣухъушт, зыщыщы шѣухъурэр игъонэмысэу усэпышт, ари жъымэ апхъотэнышѣ, ошѣуапщэмэ зэлэпахмэ, ошч кѣыхъэмэ кѣырахъакѣызэ, мэу шѣуиѣлагъэмкѣи, дунэе псэдэшлэу шѣухэлѣыгъэмкѣи зыми шѣузхимыдэу шѣуфэхышт. Джащ фэдизым шѣупсэ пытэу кѣышѣохъулэрэ пстэури зэхэшѣушлэшт. Армырмэ хъуштэп. Шѣуикѣежъаплэ сымышлэу, шѣуикѣлэху слѣэгъугъэ. Джа гъогур сэри кѣыжъудэскѣушт, сыда пѣомэ силѣэпкѣы илѣызекѣокѣэ, сичѣыгурэ сянэрэ ябыдзыщэу слѣуфагъэмкѣэ ар Тхѣэшхом кѣыстыриѣуагъ».

Тыда зыдафэрэр члэ зимыѣэм ефэхрэр? Сыд фэдиз уахътэрэ уефэхын фая, члэ зимыѣэм удэкѣуатэмэ? Дышѣэрэ тыжъынрэ ахэшѣыкѣыгъэхэ фэдэу зэпэжъыужъырэ кѣушѣхъэхэм, налмэс-налкѣутэр зыщышлэтрэ шѣофхэм, гъозымэ лар кѣызчѣихырэ гъочлэгъэмэ аблэсыкѣых. Мы чѣыплэхэр арын фае чэшчырэ тыгъэм кѣын зыщилѣэгъурэр, муары жѣуагъохэр мэфэххэшѣ, шѣончѣэ мыжъожъы мэхъужъых. Жъыорхэми зызэблахъу. Зэ жъокучлэ стырыр кѣэхъэпщагъэм яхъыщыр, зэ пкѣышѣолыр пхырилыгъукѣэу, чѣылэшхокѣэу кѣыкѣоу.

Зэолхэр зэпэклэрэуарэху пэблагэ кэххух, еланэ клочлэ мэхаджэ горэм ыкхудынгэху, гуиху кыйхээ, мыжэ тлупшыгэу мэфэхх, зэпэчыжэху кэлаагх, зэуткыжых...

Нэрымылэгэу клуачлэм, келэсэклэз шэабэу Нэшэуэрэ кызытыригэуцааг. Чыгуи мыжэуи тетэп, ау зы чыплэ ит, пшэшэжэыер лэклэлошэи, ыпашэхэ кыуцааг. Пшэшэжэыежыгэп, умыжэоми, наплэ уигэшлынышэ унитлу кыгэплэнэу пшэшэ дахэ хуэнэу игэо ифаг.

— Нэшэуар! — кылуагэ пшэашгэм, дунэе чыжэмэ кыарыджыклэу, лэныкэо пстэухэмкли пэблэгэ шэыпкэу Нэшэуэрэ мактэр зэхихгэ.

— Сцлэ сидэ фапшлэрэ, сшыпху цыклу? — еупчыг.

— О пцлэ джы зымышлэрэ тиотычлы кынэжыгэп.

— Услэгэурэп, сшыпху...

— О жэалымыгэм угу ристыкли, нэшэу ухугэ, сэри псэ схэлэжэп, Нэшэуар, ау Тхэшхом сыхадэгэу эклихэаг, зыгорэ сигтэшлэжы шлоигэу. Сэшэн фае Тхэшхор кызырэсшыгугыэрэ.

— Шункли...

«Шунклим сыкхельэгэу, — егупшысагэ Нэшэуэрэ, — зыхэсушэхэафыклин сымылэклэу сыхэткхуэ, слэгэуштыгэ пстэури нэ хугэ, дунаир нэ заклэу кысэплэы, кыспхырэплэыкли».

Жы шэабэхэр кепшагэх, узымэхыэрэ мэ лэшлэхэр кырашэкыгэх, кэжыухи, зэмышгогэу нэфынэ тклопсхэр кэтхыуагэх, зетепшыкхуэху мэкэмэ гоххэр кэлугэх. Пшэс жэгыутэххэр ыльэгушэомэ кялэсэклэху, псэ зыпыти зыпымыти фэдэ зытемыплэгэ пшэаштэр ыпашэхэ ит. Дунаим тет пстэуми дэхагэу ахэлэым илахэгэу зырыз ынапэ шызэгэклуаг. Псынэклэчыер сидэуштэу лүшэаштэрэ? Псыфаллэ ллэрэр псылубэу гэшлэным зыклэхопсыгэу кышлошлырэм сидэуштэу лылабэрэ? Гэтхэпэ огум ипчэдыжэ дахэ илуплэгэу, мэээ кыххэгэаклэр зэрэгумахэр, чыг тхэпэ шэабэмэ яжэау тыгэнэбзыи такыхэр зыщызечэхэрэ... Сид гухэлэ, сид клуачла гур ыгэушкхоеу, мэхэгэ-лэн-тлаагэр батыр лэпкэмэ кыакильхэу мо нэгур зэзгэклуагэр? Наплэр кылэзмэ, тыгэмрэ мазэмрэ зэшугэужыху, ытэ-мэшхэ зырызэмэ кыакоплых.

— Шунклим сыхэт, ау усэлэгэу, — кылуагэу кышлошлыгэ Нэшэуэрэ. — Сэ шлунклим сыхэт, о узэпэнэфыжы.

Псэ уимылэжэу, дунэе хэзабыр унэгу кыкхлэщэу сыбгэгу уклэлыгэ. Джы сыоплэышэ... сыомыплэу усэлэгэу.

— Сэ укысэплэы зыхуагэ, сэч нэмыклэ дунаим хэплэгэожыштэп. Сызнамыгэсыгэ паллэм о уигулэгэу ихэатырклэ сиуцааг. Ллыгэ шэыпкэ Тхэшхом кызыхылаагэр хэзабым нэшэу ышлырэп. Сэ сызгэунэху-гэмэ аклочлэ бзадэ унитлу кыаклэлабаагэр. Ахэмэ янэплэгэуагэ укысэплэыштыгэ, ахэмэ кысалэгэуагэ ашлоигэогэ тхэамыклаагэр ары плэгэуштыгэр. Джы о унэхэмклэ укэплэ.

Пшэаштэр кыашэу Нэшэуэрэ ыльэгугэ. Кыашэу? Ащ зызыригазэрэм, пчэнэ псыгэр зэригэтхыорэм, ылэхэр зэмклэ псыдакхэу, жыдачэху, гуагэ зэхашлэрэ дунэе су-рэт дахэхэр бзыу тамэм фэдэу кызырагэтхыэрэм, жыогэо шэлаахэу нэфынэ чыжэклэ узымэхыэрэ ынитлу, ыльэко дышэху гопэгэушхом ипсынэклэчыи тыжыныпс тклопсхэр шизытэкхуэхэрэм адыгэ кыашэом итамыгэхэр ахелэагоми, «кыашэо» оло кэодыеклэ, гушылэм кэхэа ыльэгэуэрэ?

«Оры сыкхэзгэхуагэр, — джары ыльэгэуштыгэр, зэхихыштыгэр, зэхилэштыгэр Нэшэуэрэ. — Джы иклэ-рыклэу дунаир сэлэгэу. Гуагэ сэплэ, нэклэ сэплэ, спкыи-нэ-лынэклэ сэплэ, жэу кысхуагэрэмклэ, фэбагэу схэ-лымклэ...

«Сэ сышлыф, цыфэу чыгум сыкхытехуагэ, ау зэхэсэ-хы огури, чыплэ сызэриттэ, дунэшхом ихэоу пстэури зэхэсэлэ».

«Сышылэнэу сыкхэуагэ. Сигашлэ кэсыухуэмэшэу, дунаир кэсэхуэмэ».

«Сигашлэ кэжабли клэухи илэу зымы ышлэрэп. Уасэ фэшлынуу, тамыгэ горэклэ пшлэжынуу, лэпылэгэу уфэху-нуу е бгэххуэнэу ар шытэп. Сыкхэзгэшлыгэ закэр ары сымшлэрэр, ау сэшлэ Ащ дунэшхом фиты сызэришлыгэр, ыклуачлэ шышэ лэхэ кызырэситыгэр».

«Укхэшэ... Шылэныгэм фиты сыошы, кысэооу сызэ-рэплэжэнчэр. Сы Тыгэ, сы Гэашлэ, сы Шулэгэу... Осэпс лэужым фэдэу сыхыбэй, ныбжыи мысэпыжыштым фэдэу сыпыт».

«Сыоплэышэ, псылэко псынклэхэр сэлэгэуагэ, гэшлэрэ шэхэафит мэкхамэхэр зэхэсэхы. Гуагэу кысфэшлэ; жыи-стырхэр кэптлупшыгэх, ошх дыджхэр кепфыжаагэх...

«Тхьауегъэпсэу, жьыхэр чъэкъуагъэхэу, чъыг тхьэпэ
гушъабэмэ ащэгушъашъэх, псы дыджхэр тклѳс фабэхэу уц
лъагэм ечъэбзэхых.

«Машѳм фэдэу сызэкѳогъанэшъ, о умыфэбагъэу —
уистыгъ пѳнэу ускѳэрэлъэты, яжъ сыпшыжьыгъэу, жьы
ѳпакѳкѳэ сиотэкъухъэ.

«Мары къэмацэм лъапцѳу сытепцагъ, етѳанэ къэмапэм
сытебгъэуцуагъ, сачѳэгъыкѳэ хъэкѳэ-къокѳэ бзаджэмэ, щэна-
утзехъэ псэушъхъэмэ чѳых гуиххэр зэпагъаджэ...

Уз хьылъэ горэ къытеуагъэм фэдагъ Нэшъуарэ, зэ гуры-
мэу мэкѳэзэзы, зэ ыпкъынэ-лынэ шыщхэр, зэпкъырызыщтэу
мэтѳыгурыгух, зэ зэпэнэфыжьы, мэшѳо тхьобзэшхор къешѳэ-
кѳыгъэу зэутхыпкъы, етѳанэ ныбжьыкъу нэпѳэхэу зэхэкѳоты-
кѳы. Зы хымэ кѳуачѳэ горэ къызэрэтеклорэр зэхешѳэ, фэмы-
щѳѳэжъэу ащ ѳрылхъэ зыфишѳы шѳоигъу, ау...

«Умыкѳаигъ, зымыгъэст, шѳулъэгъум ияжъ мэшѳотэп
къыханэрэп, ащ машѳуи фэбагъи щыхъежъыщтэп, сэры
оркѳэ нэфынэр, гур, лъыр, гъашѳэр!

«Хъау,— ыѳо шѳоигъу Нэшъуарэ,— сэри сынэфын, ты-
зэдэгъэнэф, сыгу, лъэу скѳэтым ягѳпэгъум осэпс чъыѳтагъэу
къафакѳу. Шитѳу сямыгъэст, уинэплъэгъу сигъѳу емыгъэу-
пѳыцѳ, къыздаплъ, сэ слъэгъурэ закъѳом рыгъуаз умыѳу.
Сыкъэхъуи, нэфынэр зыкѳэслъэгъугъэр шѳункѳым сыкъыхэ-
нэным пая?

«Шѳункѳым укъыхэмынэным пае, икѳэрыкѳэу укъэхъун
фае»,— зэхехы Нэшъуарэ.

«Сыд макъэхэ зэхэсхыэрэр,— мэлъаѳо Нэшъуарэ,—
ошъѳу жъуагъохэр нэрымылъэгъу бзэпскѳэ зэпхыгъэх, бзэп-
схэр мэжъгыутэхых, жъуагъохэр мэтѳыпѳэх, тыгъэ мин
пчъагъэхэр къэнэфхэшъ, мэкѳосэжъых, псэ зыпытхэр, слъэ-
гъузэ, къэхъухэшъ, ягъашѳэ аухы, лѳэужхэр къакѳэлъэкѳох...

«Уилъэпкъ игъашѳэ икѳыхагъэкѳэ иолъэгъукѳыжьы...
Шѳулъэгъу алэжъызэ, хъазабыр къызфахъыжьыгъ.

«Ащыгъум сапэкѳэ сыгъаплъ.

«Джыри умылэжъыгъэр сыдэушътэу плъэгъушът? Уапэ-
кѳэ уплъэмэ — нэкѳы, щэбзащэ ухъугъэу уатѳупшыгъэми,
гъунэнчъэ-пѳэлъэнчъэм иджэуапынчъагъэ утеклѳдэщт.

«Сэплъэ сапэкѳэ, ау слъэгъурэм гур къегъэучъыѳы —
зи слъэгъурэп. Хъѳу шѳункѳыр къысэплъы, ежъ зысигъэ-
лъэгъурэп. Тьдэ щыѳ Тхьэшхор? Хъазабым ипѳалъэ къызщы-
сыгъэм сыд пае ѳпыѳэгъу укъысфэмыхъурэ?

«Къэулэжъымэ — уиѳ Тхьэшхо...»

Зэфэдэкѳэ дунэешхом хэгѳагъэу къыщыхъушътыгъэ
ыпкъынэ-лынэ къызэрэзэфэкѳожьырэр Нэшъуарэ зэхышѳагъ.
Бзэпс минхэр зэпычхэзэ, дунаим зыкъыхехыжьы, лыуз
зэхышѳэрэп, ау цѳыкѳу зэрэхъужьырэм гу лъити, къулайцы-
зэу къызэрэнэрэм къыгъэштагъ. Марых ыѳэхэр, ылъакъохэр,
мары къушъхъэбгы зандэр. Зэолѳ пѳѳанэхэр... Пшъэшъэжъы-
ер од псыгъѳо цѳыкѳѳу, тынчъэ-нынчъэу мэкѳэзэзы, ынитѳѳу
зэкѳэхыгъэу кѳосагъэмэ хъазаб гъунэнчъэр къакѳэщы. Нэб-
гырищыри зы ѳхъуамбэкѳэ ыпѳыртѳынхи фэягъэмэ, ащ фэдэ
кѳуачѳэ зыдишѳэжъэу хъугъэ. Ау ахэмэ яплъыгъэп, пшъэшъэ-
жъыер къыѳѳэти, ыбгъэгъу кѳиубыти, чыжъэу ѳуихыгъ, чыгъгэ
къобэ-бжъабэм ижъау чѳэгъы щигъэтѳыльыжьыгъ...

...Зыкъызешѳэжъыпэм, нэшъу хъугъэу, бзакѳ хъугъэу,
дэгъу хъугъэу, Нэшъуарэ бгы зандэм тетыгъ. Чъыѳѳыпс голъ-
джэр къалучъэу, шъѳонымрэ фабэмрэ нэдждэ-ѳудждэ ышѳыгъэхэу,
зэблѳѳонтѳыкѳыгъэхэу зэолѳ пѳѳанэхэр щыльыгъэх, зытеуцѳ-
хи, аупѳышкѳугъэ ѳэшкѳэ фыжъ цѳыкѳѳу пшъэшъэжъыер азы-
фагу къыщэлъагъѳо. Къэуухъэзэ, мэфэ ныкъѳо гъѳу пкѳугъэ-
кѳи, а чѳыгу такъырым унэсын плъэкѳынэу зэрэщымытыр Нэ-
шъуарэ къыгурыѳагъ.

Лыжъыр

Мы къуаджэр шыѳагъэп. Щымыѳагъэмэ — цѳыѳи дэ-
сыгъэп, орэди къыщаѳауагъэп, джэгъу щашѳыгъэп, сабыѳ къы-
дэхъуагъэп, чъыг шагъэтѳысыгъэп. Ащ фэдэ къѳджабэ адыгэ
чѳыгум итыгъ: шыѳагъэхэп.

Мы къуаджэр шыѳагъэп, пкѳыхъ сэлъэгъу. Сыда сыкъэ-
ушъыжьын зыкѳэсымылъэкѳырэр?

Мы лыжъ ѳапѳэм, унэ лъэгъуцым тесэу, псынэпс чъыѳкѳэ
ылъакъохэр ытхъакѳызэ, ышъхъэ шѳуаупкѳыгъ. Мары цы лъэ-
пэдхэр щыльых, лъэдакъэмэ хъэдэн ѳужъухэр атедагъэх. Чэ-
тэщыпчъэм пэмычыжъэу иныуи щыль, шхонч лъэбкѳэ ынэ-
гу ащыѳагъ. ѳэджабгъумкѳэ ыѳыгъыгъэ кѳэнкѳитѳур, ыѳызы-
хэзэ, ѳэкѳпѳыртѳыхагъэх. Унэри шыѳэжъэп, чэтэщыри ары.
Ошъым ыубэжъыгъэ ежъэ шѳуцѳэмкѳэ зыдэщытыгъэхэр
къэошѳэ.

Мы сабыир ньбжьи кьэхъугъэп, сэри слъэгъугъэп, янэу пчыпыджынымкIэ алIыгъэм ыбыдзыпэ учъыIыжыгъэхэр лъыккэ-лъыпс ышIызэ пишхыкIыгъэх. Бзылфыгъэм амыу-кIызэ сабыир пIэклор чIэгъым чIигъэбылхъэгъагъ. Ыко-шъуитIу азыфагу дэсэу сабий быдзашъор лIагъэ, лъыр ыIуп-шIэмэ, ынэкIушхъэмэ, ыIапэмэ атегъухъагъ. Ынэгъу ты-гъужь щыр губжыгъэм фэд: кыгурымылогъэ хъадэгъум зыIоплъэм, хъэкIэ-кьокIэ нэгъу хъугъэ.

Мары нэбгырищыми ашхъэхэр пчэгъушхъэмэ апыIу-гъэх, зыр бзылфыгъэм ышхъ... Шъэожъые Iэтахъом ылгэ-кьуитIу паупкIыгъ, ыIэджабгъуи, блыпкыыр кьыдиубытэу гуаупкIыгъ. ЫIэмычIэ бэщ пэпцIэ псыгъор чIэфырзагъ.

Мары бзылфыгъэ ньбжыкIэр ылгэкьуитIу кIэушху-кIыгъэу чэум кIэлъырыс. Сабий ышъо хэлъыгъ, ыныбэ кьы-радзи, сэшхуапэкIэ аупкIэтэжыгъ — джыри дунаим кьыте-мыплгэгъэ сабыим лъыхъуштыгъэх. Жэклагъор шхъахынэ нэгъу зышхъарэкIыжым, бзылфыгъэ тхъамыкIэри ыпсэ хэкIыфэ исабий лъыхъугъ, ыныбэ упкIэтагъэ хэлэбэлъэбы-хъазэ, ылгэгъурэр ышIошгъы мыхъоу, иакъыл щыуагъ.

Мы чыпIэм адыгэ кьуаджэ щысыгъ. Чыг хатэхэр, сэ-нашхъэхэр бгы тешъомэ сатыр зэныбжхъэу атетыгъэх. СэмэгубгъумкIэ, кьоджакIэр кьыдиухъэу, кьуаджэр кьушхъэ-лъагэмэ кьакIухъэщтыгъэ — кIымафэрэ, бжыхъэрэ жьыб-гъэ чыIэмэ ащиухъумэу. Гъэмэфэ жьоркъым, лIыжъмэ зэралощтыгъэмкIэ, хым фэгъэзэгъэ лъэныкъомкIэ кьушхъэ-мэ дэпльыпIэ фэдэу зэпыупIэу яIэм жьы чыIэтагъэр хы лъэныкъомкIэ кьыкIэу кьыдэкIыштыгъэ. Джауштыгъэ кIыма-фэри гъэмафэри зыпкэ итхэу кьуаджэм ищыIакIэ зэригъэ-кIугъ, чыгми, уцми, псэушхъэхэми, бзыухэми ямылыкIэу, адэпсэун ылгэкIэу заригъэсагъ.

Нэшъуарэ чыг хатэм хэхъагъ. Хатэ пложьынэуи щы-тыгъэп, чыгыбэ раупкIыгъ, агъэстыгъ, мышц цыхъушIагъэ-хэмкIэ, енэгъуагъо, мэз чыггри пхъэшхъэ-мышхъэри тIури зыкIэ. Шыхэр, кухэр, топхэр апхырыкIыгъэх, кьаухъэмэ хъуштыгъэ, ежхэм машIохэр щашIыгъэх, зытырашIыхъа-гъэр кьэшIэгъуаеу, чыгыжъмэ альапсэмэ арагъэтIысхэгъэ чыг цыкIухэри ратхыгъэх. Ауштыгъэ емыкIу зэрахыгъэ чIыгур кьызэгъурыложьэу, цыхъэ кьыпфишIыжъэу, егъашIэми лэжыгъэкIэ уигъэшIожьынэп. Бжэмагъэу хэтыр зэкIэ зэрап-хъуагъэ, бжэхэр агъалIэхи, шъоур адахыгъ, амыгъэстыгъэр зэщаути, акъутагъ.

Мары чыг хатэр кьэзгъэкIыгъэм ипщыпIагъэр, кьамы-лышхъэ унэ фыжэ цыкIоу, чыIэтэгъэ гупсэфыпIэу чыг-мэ ахэтыгъ, ныкьосты хъугъэ. Бэшэрэб ин заулэ илэ, делэ шъыпкэ зэхъулIэхэу зашъохэрэм фэдэ арытыгъэн фае. ДзэкIолI шъошэ цунтхъагъи джэхашъом телэ. Унэ кIыбымкIэ зэкIом, кьужъэе чыгышхоу ныкьоиупкI ашIыгъэм лIыжъыр чIэсэу ылгэгъугъ. Чыгым егъэкъугъэу, ыIэкIхэр ылгэгъуан-джэмэ ателхъэу щыс, ыпашхъэ илэ чыг хатэ унэхъугъэм хэплъэ.

Нэшъуарэ лIыжым екIолIагъ, адрэр кьепллыгъэп, зы-кыгъэсысыгъэп. Чыг хатэм хэплъэшъ щыс, ньбжьи зэмы-нэгъуагъэ горэ ылгэгъугъэу, гукIодыгъом иныбжыкыу кIэ-мыкIыжынынэу ынэгъу кьытенагъ. Ыпсэ пытми, лIагъэ, зэри-Iожыгъэ Нэшъуарэ. Зэрэхъурэр кьышIэн ымылгэкIэу, ау загъорэ кьызэрэщышIыштыгъэу, зыхэт нэфынэр кьэтхыуи, икьэшIэжъ хэзыжышты нэгъэупIэпIэгъу горэкIэ ежъ зыго-рэм зэкIыхъагъ, гуегъум зэрифырзырэр лыуз кIыхъэу зэхи-шIагъ...

«...Чыгым псэ зэрэпытыр ашIэрэба мыхэмэ? Мо нэб-гыриштыр ары гъэшIэгъон дэдэхэр, жэклагъомрэ игъусэхэм-рэ. ЯмыщыкIэгъахэу кьужъы чыгыр раупкIы, кьужэ IэшIур пиз, илгэсишъэ пчъагъэм адыгэмэ а кьужэ лъэпкыыр алэ-жыгъ, игъо мыхъузи IэшIу, Iэзэгъу, игъом нэбгъэсмэ, шъоум фэд, псы кIэбгъэжъукIымэ, уешъомэ — псыфалIэр пщегъэ-гъупшэ, кIочIакIэ уегъэшIы, кьошыным итэу жъау чIэгъы пшIымэ, зэрибгъэхъуагъэу тхъамафэрэ щэты, тIэкIу пшIа-тэми, сэнэ гъэжъогъакIэу лъыр егъэгъушIо, уижыкыашъ еукъэ-бзы, бгъэгъумэ жъау чIэгъэу, илгэсиши пIли хъамлыу хи-мыдзэу щылъышт, етIанэ псы стырым хэптэкъожъмэ, иIэшIугъэ шъыпкэ кьештэжы, лIыжэ цакоми фэшхынэу мэушъэбы...

Чыгыр раупкIы, кьужъыр кьыпэтэкъу, ар аулгэгъуш хэтых, яджыбэмэ аралхъэ, агужъуакIи далхъэ, кьутамэхэр гуаупкIы, гуаупкIыгъэми кьыпачы, мэгъуIэх. Жэклагъо горэ ужъунтхэпцIызэ кьысэкIуалIэ: кьысэлпльышъ щыт, кьысэл-пльы, ау псэ зыпыт горэу сыкышIошIырэп, ыпэ IэдакьэкIэ ылгэкIи, сиджэнабгъэ кьыщицфэжыгъ, чыгым кIэрытэу кьышIошIымэ сшIэрэп. Зэ-тIо кьэужъунтхагъ, Iупсыр сыжа-кIэ кьытефэ, сиджани, етIанэ сигъончэджи...

Тхэм симыукIи, мыр сыд лIэужыгъу, слъапсэ кьытIы-схъагъэу щаушхо екIы, игъуситIоу кьыкIэрысхэу кьужэ зыш-

хырэмэ адэгущытэ. Сэ сычтыгъэу сыщыт... Нэбгырэ щэкI фэдиз апэчыжаIоу шымэ япсыхыгъэх, ахэмэ чыгхэр раупкIыхэшъ, машIо фаехэмэ, комэ гъугъэу агосыупкIыгъэхэр абгъукIэ чIыпищэу зэтелых. ЗэкIэм сыгу кIыхагъ: мэзыри чыг хатэри язэфэдэны фае, морары къэрапыз-нэшэ тIэкIоу къэзгъэкIыгъэм шыхэр хатIупщхьагъэх, шыхэр ащ хэкIыхэшъ, уц кIырым макIох, ежхэм къарагъэгъэзэжы. Ежхэри хэтых, хэсых, лъакъокIэ зэгугаутыхэшъ, ецакъэх, чIадзыжы. Хымэ чIыпIэ щылэхэу зыдашIэжырэп, ау я Тхьэ — Тхьэ яIэнба? — ыгъэзагъэхэрэп, зыдамышIэжыгъэу гупсэфыпIэ лъэхунхэ фае. Жъауми чIэзагъэхэрэп, тыгъэнапэри къякIу-рэп, мыжъори уцыри ары. ЗэкIэри яеу къызшIуагъэшIы ашIо-игъомэ шIэ, ау яеу къашIошымэ, аущтэу алъытэмэ, уием уфэсакъын фаеба. Хъаумэ мыр егъашIэми пщыпIэ зэрафэ-мышхуштыр гу чыжъэкIэ зыдашIэжы? Тхьэшхом къыуимы-тыгъэр, уижъмэ якъупшхьэхэмрэ япкIэнтIэпсырэ зыхэмылтыр сыдэуштыр уиена? Гупшысэнтхьэ, гугъунчхьэ, ежхэм амышIы-гъэ машIом иIугъо IэкIапэ къызщытэджырэм кIоштых, онджэкъ машIоми, мээ чIэгъ машIоми къашIэщтэп, зэцауты-нышъ, агъэкIосэщт е онджэкъ машIор унэшхьэ къамылым хаунышъ, джыри амышIыгъэ машIом лыххуштых, зыдакIо-хэрэри амышIэу лыхкIотэщтых...

ЖэкIагъом игъуситIуми ягъончэдджхэр зыцагъэкIоты-гъэх, зэхашхыгъэу ныбачхэ ышIыгъэхэу, къысэгъэтIысэ-кIыгъэхэу щаушхо екIых. Я си Тхьэшху, сыд къыосшIагъ, дунаим сытепщыжы пшIоигъомэ, о пIорэр игъу, пшIэрэр зафэ, ау сыд пае мыр кIэухы сфэпшIырэ, сыдынэкIэ цIыфхэм сахэплъэжышты, илхэсишхэм къехъоу згъэшIагъэри пкIэн-чъэба... Сыгу еубыты, сынэхэр къэуткIопкIых...»

Зыгорэ къызэрэщышIырэм, имыхадэгъу ыщэчэу хымэ гугъгум зэрэкIодылIэрэм къыкIыгъэщтагъэу, Нэшъуарэ къэт-хыуагъ, тIэтIэй Iужъум зыкыхитхыжырэм фэдэу, зиут-хыпкIыгъ. Мэ Iаер къыкIэуагъ. ЛIыжыр ыпашхьэ ис, ыб-гъухэмкIэ щэуакIор къегъэтIыльэкIыгъ.

ЛIыжыр зэкиулапи, чIыпIэ къабзэ ыхыгъ, бгычIэм гъочIэгъ фэдэу чIэутыгъэм, идэпкъ зэныбжы ыбг ригъэкъуи, щигъэтIысыгъ. Къэзгъэзэжышты, ыIуагъ, къызэрэзэхимы-хыштыр ышIээ, зэхихми къыгурылоштытэп, ищыкIэгъэжып-ыкIи. ЗэкIэм лIыжыр къэтхыуагъ, нэгъэупIэпIэгъу горэкIэ ынэгу къыкIэплъагъ, зэрэадыгэр къышIагъэу, ащ ихьатыркIэ

Тхьэм ыпашхьэ зыщыхажыштым рэзагъэ ыгъотыжыгъэу тIэкIу ынэгу зиукъэбзыгъ, етIанэ хьыбзэу къэтIыгурыгуи, ылъакъохэр, ылэхэр къэсысхи, рэхьатыжыгъ.

Нэшъуарэ унэ ныкъостым дэжъ къэкIожы, етIэбай лъап-сэм итэу псылъэр къыгъотыгъ, шхъаныгъупчъашхьэм ычIэгъэкIэ дэпкъым курб цIыкIоу иIэм хъэдэным кIоцIыш-хыгъэу сабыныр къырихыгъ, чыгхэм азыфагу дэтIыкIыгъэ кэнаумэ ащыцы псы къабзэр къышчыригъэхъуагъ. ЛIыжыр ытIэкIи ыгъэпскIыжыгъ, чIэгъычIэлыхэр щилъэжыхи, гъочIэ-гъым бэнэу щилъыгъэм щигъэтIылыжыгъ, бэнышхьэм мыжъо ин заулэ тырилъхыажыгъ — хьэкIэ-къуакIэмэ амы-хьункIэнэу.

Тыгъэр къохьапIэм енэцIэу Нэшъуарэ къуаджэм дэ-хыгъ. Къуаджэр щылэжыгъэп. Зы уни, кони, чэтэщи, чэуи, бжъэмати дэтыжыгъэп. Яжъэ, стафэ, мыжъо лыцIагъэр, былым укIыгъэхэр...

Чыгъ стыгъэм ылъэдакъэу къэнагъэм IаплI рищэкIыгъэу шъэожые Iэтахьор кIэрылхэу Нэшъуарэ ылъэгъугъ. Хъа-дэгъур къыфэзыхьэрэ макъэу зэхихыгъэм гуштэкIэ къызэ-ригъэплъэкIи, щынэмрэ лыуз къинэу зэхышIагъэмрэ ынэхэр къырафыгъэхэу, уеплхынкIэ мэхъэшэгъоу шъэожыер шы-лыгъ. Нэшъуарэ ыгу Iаеу къыпионтIыкIыгъ. «Сыд лажъа иIагъэр дунэе гугъэр къезыхьакIыштыгъэ псэ цIыкIум?» Нэшъуарэ щымытыжышъоу етIысэхыгъ. Мары джыри къыкIэкIахьэ, зэплъырэр IокIотышъ, охьтэ шхъаф, чIыпIэ горэм ежъ еуцо, ежъ нэмыкIы игъашIэ ещэчы... «...Сызэра-лъэгъоу къысэуагъэх. Слъакъо Iаеу къэузыгъ, паутыгъап сшIошIи, сызэплъэкIыгъ, сыкъэкуонэу игъо симыфэзэ, скIэн-тIылуи къытырагъафи, кIэстхьунэу зыкъэслэтыгъагъэти, сы-раутыжыгъ. Сынэхэр къэуткIопкIыгъэх, спсэ къэуцугъэу къыссыхыгъ.

Сыкъызэнэхъэжым — уцыжхэр, кIэп щэпкъхэр са-кIылу илхы, унэ натIэм дэжъ сыкъуальэшъуагъэу, сагъэс-тын яхысап: морары машIор къахы. Уцыжым къыкIагъэ-нэфэ сежи, Iугъом зызеIэтым, сыкъычIэпши, унэ кIыбым дэт уц кIырым сыхэпшыхыгъ, джащ сыкъыхэплъызэ зэкIэри слъэгъугъэ.

Хьэ куп, алъакъохэр пхыгъэхэу, ежхэри зэпышIэжы-гъэхэу, кум къыратэкъугъ. Нэбгыришмэ чэу лъагэкIэ къэшIы-хыгъэ мэкъошым хьэхэр датэкъуагъэх, етIанэ алъакъохэр

зэрапхыгээ кIапсэхэр зэпаупкIыгээх. Жэклагьор тIэкIу шIэ кьэс мэужьунтхэ, тыдэ щытми, хэты кIэлъырытми, ышъхьэ дыримыгээзэкIэу мэужьунтхэ.

Хьэмэ ащыщ зытIу сшIэжыгээ, чылэм щыщмэ яягээх. Адрэхэр гьунэгьу чылэмэ кьащаубытыггээнхэ фае. ХьитIу лIагьэу кьахэкIыггэти, чэу лъапсэм радзаггээх.

— Альакьомэ шьуау сIогьаггэба,— кьыIуагь жэклагьом, Iупс Iужьур ищазымэ тыриужьунтхэжыгээ,— шьо укI фаоу шьуауагь, щэрыуакIи шьушIэрэп!

— Кьэнаггэри икьущт,— джэуап кьытыжыгь игьуситIумэ язырэм.

— Нахьыбэ кьэс нахьышIу, хьакьущтыри пцIымэмэ-щтыри нахьыбэ хьущт, лъэу аггэчъэщтыри ары.

— Ар тэрэз,— шъхьахынэу кьыдзыжыгь ящанэрэм.

— Мэфищы хьуггэ кьызетщэкIыхэрэр, гьаблэм егьалIэх, уалэклафэмэ, узэлатхьышт.

— Тытхэжыщт.

— Моу кьахь шы лъакьор.

Шьор зэрэтелъэу кьыратыггэ шы лъакьор шьокIапсэм пышIаггэу жэклагьом хьэмэ ахидзагь. Ауштми зэфилъыггэхэу, зэжэхатхьохэу зыублэггэ хьэ нэкIыггэхэр, шы лъакьор захафэм, замышIэжьэу тезэрэггэбэнаггэх, гьаблэм риггэ-зыггэхэшъ, анэмэ лъыр кьателъэдаггэу, лъэбжьанэхэмкIэ зэрэцунтхэжыгьхэзэ зэралъашьо. Хьэхьакьу-пцIымэмэ мэкъэ-шхоу зыкьэзыIэтыггэм нэбгырэ заулэ мэкъошым кьырищэ-лIагь, мэгушIох, хьэмэ атекуох. Хьэмэ янахьыбэр, тIэкIу зы-тешIэм, ахадзаггэр ащыггупшэжыггэу, ежхэр зэрэшхыжыгьх.

Хьэхэр анахьэу ябгэ зыщыхьуггэхэм, шы лъакьор кьа-хилъэшъужьы, жэклагьом макъэ ышъыгь. Лы горэ кьалгэ-шьуи, ыпашъхьэ кьырадзагь, ыIэхэри ылъакьохэри пхыггэх, ыбггэггу лъыр теггухьажыгь. ЫнэIу еггэзыхыггэу фиты-ггьуаджэу чIадзыггэми, щэIу макъэ ыжэ кьыдэзыггэп.

Жэклагьор, ыIупшIэхэр зэтемыхьэхэу, тIэкIу шIэ кьэс ужьунтхэзэ, кум екIуалIи — ары хьэхэр зэрылъыггэхэр — дзыо кьыштагь, ащ былым цэгэ зэгоупкIыггэхэр кьыриххи, лIы пхыггэм ыбгы пытэу тырипхаггэх; бгырыпхы шьуамб-гьом фэдэу цаггэхэр ыбгы хьурэябзэу кьещэкIыггэхэ хьуггэ.

ЛIым ылъакьохэр кьатIатэхи, чэум шъхьапырадзыгь, ежхэр мэкъошым кьеуцокIыггэх.

Зы гушыIи кьыIуаггэп лIы пхыггэм, хьэу кьытебэнаггэхэ-хэми апымылгэу, ыплIэлэу инхэр ыутхыпкIыггэ кьэтэджи, жэклагьом зыкьыфиггэзагь. Ар кьызэрепллыггэм фэдэу кьыопллынхэм укIэмыхьопс!.. Жэклагьом сэри сепллыггэ-ти, хьэкIэ-кьокIаггэ, жьалымыггэ-шъхьасынчъаггэ шэхьу кьызкIэмыщрэ нэгур зыгорэуштэу зэокIыггэ, шъхьахы-нашъо теоштэми, зэкIэми афит-афэамал пIонэу ыпкьэу зэ-рихьэщтыггэм пкьыяггэ кьыкIэхьагь. Исэшхо кьырихи, чэум шъхьапырыкIынэу ежъагь, ау хьэшхо горэ кьыфилъы-ггэти, сэшхор чIидзи, кIэрахьор кьыштагь. Лъыр кьызпы-чъырэ лIышхор лъэбэкьу заул ныIэп зэрэпэчыжъаггэр, ащ ышъхьэ кIэрахьор тырищэягь, ау кIэгъожыггэ фэдэу, ыбггэггу фиузэнкIи, щэу дэлъыр зэкIэ тыриунэкIагь.

ЛIэу зэхэфаггэм такьикь заулэкIэ лэу кьепхэкIыггэр зэкIэ пашхыкIыгь.

— Ышъхьэ зыгорэ рашIэшт! — кьыхэкуукIыгь зыкьэ-зышIэжыггэ жэклагьор.

ЗэкIэ чэум кIэрытмэ шхончхэр, кIэрахьохэр кьаштэхи, пцIэу макъэ гори кьахэмыIукIыжы охьуфэ хьэмэ яуаггэх. Зи кьэмыхьыежы зэхьум жэклагьом исэшхо кьыштэжьи, мэкъошым дэхьагь, лIы зэхэшхыхьаггэм екIуалIи, ынэггу кIаплгэ шIоиггэо фэдэу зытыриуфагь. Хэты ышIэра ынэггу кIилъаггэ шIоиггэуаггэр, ужьунтхэн ихьысапэу ыIупшIэхэр зэфешэхэу сэ кьысщыхьугь, ау лIым ышъхьэ кьыггэсыси, тIэкIу кьыIэтыгь, лъэу ынатIэ кьечъэхрэм ынэкухэр фыжьэу кьыхэжыуукIхи, лызэкIэ IупскIэ жэклагьом ынэггу кьыкIэу-жьунтхагь.

Жэклагьом псынкIэу зыкьыузэнкIыжыгь, ынэггу Iаеу сэшхор лъаггэу дидзый, зэоггукIэ лIым ышъхьэ пиупкIыгь, емыплгэу, чыжьэу Iэ сэмэггоу зэриIыггыр IуищэикIыгэ, шъхьэр чэум кьышъхьапыридзыгь.

— Пчэггущъхьэм пыжъуггэан, лъыр кIэчъымэ, шьо дзы-ом илмэ ахашъульхь.

Жэклагьор, еж имыхабзэ фэдэу, нэтIачIэкIэ плъэу кьыу-благь, хьалэл-хыяггэу ынэгурэ ыпкьы зехьакIэрэ кьахиггэ-щыщтыггэр емылгэггулIэжьэу, ошIэ-дэмышIэу ыгу кьыльэ-даггэм теубытаггэ риггэшIыггэу зыкьыузэнкIыгь, зыми зы-фимыггэзэу, ау кьызэрэзэхыхьщтыр ышIэу кьыIуагь.

— Моу кьашъущэ!..

НэбгыритIу кьактыр кIыбым рекIокIыгъ, ынэгу уимыгъэлъэгъоу, дзыожъ зэпыупкIыгъэ шъхьарылтэшъуагъэу зыгорэ кыкыуашыгъ, лъэкъо псыгъо ишыгъэ цIыкIухэмкIэ, чэщ джэнэ пIуакIэу шыгъымкIэ зэрэпшъэшъэжъыер къэсшIагъ.

КъыращэлIагъэм жэкIагъор тIэкIурэ еплъи, шъхьарыхъоныр кытырилтэшъугъ, джыри тIэкIурэ еплъыгъ, нэфынащэ горэм Iуплъагъэу, ышъхъэ тIэкIу зэкIихъагъэ.

— Удэхаш, — ыIуагъ, ынэ тыримыхэу ынэгу кIаплъэзэ, — о пфэдэр гъэбылтыгъэ зэпытэу пIыгъын фае. Укызыльтэгъон фаер — узфэмые кыуашIэн зыхъукIэ ары. О пфэдэр зыфаем рагъасэ, сыда зыпIокIэ о узыфае шъыпкъэр, уифэшъуашэу кыпшIошIырэр зыфызэшIокIын зи дунаим тетэп. НекIо.

Шэщым фиузенкIыгъэти, пшъэшъэжъыер ыужы ратIу-пщхъагъ.

Дунаим иIоф хэмылтыжъэу, ау псэ зыпытэу зэбгъукIорэм Тхъэшхом хиушъэфагъэ горэкIэ зыкыригъэшIэжъэу, шагур пшъэшъэжъыем зэпичыгъ, кьакъырыпчъэм дэжъ кыщыуцугъэти, жэкIагъор кызыэмыплъэкIэу кызылэбэкIи, ылэ псыгъоу кыIэкIэфагъэм кIырыуи, кьакъырым чIидзагъ, ежъыри зылъычIахъэм, нэбгыритIоу аужы итыгъэр пчъаблэмэ агоу-цуагъэх.

ТIэкIу шIагъэу, жэшхо-IупшIэшхоу, Iофэу афызэшIуихыгъэм ыгъэпшъыгъэ фэдэу, ыпэкIэ ужъунтхэзэ жэкIагъор кьакъырым кычIэкIыжыгъ, такыкъ заулэм зэгоутэу ащ ежэгъэ нэбгыритIумэ псынкIэу кьакъырым зычIадзагъ.

ЖэкIагъор хъабхъохъоу щыт, тутын ешъо, мэужъунтхэпцIы. Сэри сшIогъэшIэгъонэу сеплъы: ышIэрэ пстэури, анэхъэу ижъалымыгъэхэр, зыгорэм къелъэгъухэу, ежъыри ар ешIэ фэдэу кыхэхъы. Жъалымыгъэу ышIэрэр зыгорэм къелъэгъу: мыхъуныр зеришIэрэ цIыфым зыгу фэгъун фаер ары къэзылгъэурэр. Ар ешIэ, кызыэралгъэурэм егъатхъэ, ау зи зэхимышыкIэу, иIоф гъэнэфагъэ зэрехъэ фэдэуи зыкыпшIуегъэшIы. Мары пшъэшъэжъыер кьакъырым зычIадзэм, ежъ чIэхъаным ыпэкIэ, ынэгу нэфэшъхъаф шъыпкъэ хъугъэу кызыплъэкIыгъ, сэ сызэреплтырэр зеришIэрэри — сэрымэ ешIа — зыгорэ зэреплтырэр, а зыгорэм зэкIэ зэрилгъэурэр ынитIу кьакIэшыгъ: ежъ фэмыеу, зыфимыт кIуачIэм джауштэу егъэпсэу, ау ешIэ ауштэу зэрэхъурэр. Къызыэралтыплъэхэрэри ешIэ, кылытыплъэрэм кызыэрэдишIэрэри елгъэ

гъу. ЗэрэхъурэмкIэ, зэкIэми зэдашIэу, къумал джэгукIэ бзаджем хэтхэу, зэрэгъэпцIэжъхэу ары. Ау уушъэфын фае, сыда пIомэ лъыплгъэрэр ары хэкIодэщтыр, ари «джэгукIэм» иунашъомэ ащыщ; о ухъыбэй, укъулайцыз, джырэкIэ ащ фэдэ чIыпI узэрытыр; хъау, о ар кыюхъулэнэу пфаухэбзыгъ, ау хэты ышIэра, ар зыхуэбзыгъэми хабзэ горэ ышъхъагъы итыжъынкIи мэхъу.

...Уц кIырым сыкыхэхэпши, натрыф хатэр зызэпысэчим, чылэгъунэм сыкыссыгъ... Сыгу къэмакIэ, сшъхъэ къэуназэ... Чъыг стыгъэ лъэдакъэм сепшылIэ, ежъэ Iужъу чIэлъыгъэмэ, сыхIэпшыхъани... Шылгъэмакъэ къэIугъ. Пчыпыджын кIыхъэр кысфисцэигъэу шыур къэчъэ. ЖэкIагъор ары!.. Сыдэу ынэгу Iаа!.. А синан! А синанэ гущи!..

ЫкIыбы хъугъэ, лыуз-гууз кьин горэ ыкIыбы хъугъэ Нэшъуарэ, зэплгъэкIыжъынэу фаеп, ыгу къэкIыжъынэу фаеп ежъ имылахъэу кыщыхъугъэ хъазабэу кызыхэзыжыгъэр.

* * *

«Сыда кызыкIэсымышIэжъырэр мы къуаджэр?» Гупшысэм хэтэу ышъхъэ кызылэгъым, онджэкъым зэрэкIэрытыр Нэшъуарэ ылгъэгъугъ, унэр зэрэпсаоу зэстым, онджэкъыр пкъэу псыгъоу пхырыгъэкIыгъэм зэриIыгъэу къэнагъ, машIом есэжыгъагъэщтын, ныкыосты хъугъэ, ушIуцIыгъэ, уелункIымэ зэбгырызыщт, ау щыт. Онджэкъ чIэгъым Нэшъуарэ машIо шишIыгъ, шIункIы къэхъуфэ щысыгъ, егIанэ мэшиIо жъокум яжъэ тыритакъуи, онджэкъ гъуанэм иплъын ылгъэкIынэу, ынэгу дэгъэзыгъэу гъолтыгъэ.

Онджэкъым мазэр кыплгъэрэп, ошхи кьишхэрэп, жъуагъохэр кьеплгъэх. Ахэмэ бэрэ узяплгъэкIэ, ошъогум бэрэ узыдэплгъыекIэ, узфекъудыи, ухэсыхъэу кыпшцэхъу. Ащ пае жъуагъохэр нахъ благъэ къэхъухэрэп, зэрэчыжъэу къэнэжъхэзэ, дунайшхор зэхэкIоты, хъоур зэрэчIэнчъэ-гъунэнчъэр зэхэошIэ, апэрэмкIэ ащ гур кьегъэцIыкIу, ори узэрэпсаоу уцIыкIу дэдэу, ор-орэу зыпшIокIодыжыгъэу кыпшцэхъу, тхыцIашъор кыгъэбжыбжъэу, сэпацэу хъоо-пщау шынагъом зыщыоутIыу.

Сыдэу гурылогъуаеу гъуни нэзи зимыIэр, сыдэуштэу ащ зэбгъэсэщта — джы нэсыфэ плгъэгъурэ пстэуми теплгъэ сурэт горэ ялагъэу, шъхъагъы чIэгъы пшIэщтыгъэу, мэхэр,

шъохэр, макъэхэр кыплъытэсыщтыгъэхэу? Джы мары зи плъэгъурэп, узэсагъэмэ ащыщ зэхапшIэрэп, гъогон, огон, къушъхъэп, мээп... Тхъэшхоми сыкыльтэгъурэба, мырэу Ащ идунай шIункIа? Сыда тятэ кысилогъагъэр?.. ПсэкIэ оплъэмэ, шIункI шыIэп, псэр зыщымыплъэни зыдэмыплъэни шыIэп, ар Тхъэшхом инэплъэгъу Iахъ, ары ащ тезыпхырэр. Псэу дунаим кышчырахъахIырэ пэпчъ Тхъэшхом иIахъэгъу осэпсыц, ащ инэфынэ къегъэжъыу — КъэзыгъэшIыгъэм а нэфынэ лъагъомкIэ ренэу епхыгъэнэу... ОшIа, кIэлэхъу, нэфынэу ттежъыукIырэр ары тызэрээрэлъэгъурэр, ау зыпсэ зыгъэплъэшъурэр ары КъэзыгъэшIыгъэм инэфынэ зыгъэбагъорэр...»

Гу чыжъэм къытIупщыжъыгъэу, къызэрэтIысыгъэр кымышIэжъэу Нэшъуарэ гупшысэмэ къахэужъыгъ. ОшIэ-дэмышIэу зыхэфэгъэгъэ дунэе шIункIышхом ежъ къызэрэшIошIыгъагъэу ымыфызыгъэу, гуфит-шъхъафитыгъэ лыагъэ ыгъоти, ыпсэ зэхишIэжъыгъэ. Онджэкъым иплъагъ. «IугъокIуаплэу арэп онджэкъыр,— егупшысагъ,— Iугъом ухэтми гъогу фэшIыгъуаепщтын, уепщэ къодыеми зегъазэ. Онджэкъым Тхъэшхом инурэ чэщыми мафэми ущигъакIэрэп. Арын фае тятэ игушыIэмэ къарыкIырэр. Джэныкъо машIор онджэкъымкIэ ошъогуми къелъэгъу, къыщэгъушIукIы. Унэр зэстым, онджэкъыр къэнагъ, исыгъэ цIыфмэ апсэхэр мыщ пэчыжъэхэп, сэ сигъашIи щыщ Iахъ кыIунэщт. Тхъэшхор зэхэсшIагъэ, арышъ, ащ инэплъэгъу сашъхъагъы итмэ, сыкIодыгъэп...»

Зикъудый, Нэшъуарэ джэхашъом тегъолъхъажъыгъ. Ошъогури жъуагъохэри елъэгъух, зыми егупшысэжъырэр, псэзехъэ такъыр цIыкIоу, ау гъунэ зымыIэм зыдызэхышIэу, ащ ихъатыркIи кIодын зэримылъэкIыщтым игугъэ ичъые пэублэу ынаплэхэр къефэхыгъэх.

ТхъэшхомкIэ цIыкIуи, ини, благи, чыжьи шыIэп.

Нэфшъагъор ошъочапэм къелэсэкIыгъэу Нэшъуарэ къэушыжъыгъ. Ылъахъохэр зеушхухэм, къэузыгъэхэти, яплъыжъыгъ: лъапцIэ, лъэхъуамбэхэр бэгыгъэх, лъыр атегъухъагъ, лъэкIаплэхэр панэмэ, мыжъобгъу цакIэмэ ацунтхъагъэх. Зыпыплъыхъажъызэ, зыгорэ нэджагъокIэ къешэу кышчыхъугъ, егIанэ хымэ жыкыащэр, жъыр дэсысэу, дэкIэзэзэу кылIыIэсыгъ, мэкъэ гомыIуджэ къызэрэлъыкIощтри ыкIышъокIэ кышIагъ. Ащ лъыпытэуи, хымаIэ ошIэ-дэмышIэу кытелэбагъэу, ытхыцIашъо чыIэрымэр кырычъагъ.

ЦIыкIу-цIыкIоу ышъхъэ къызеIэтым, игупаплъэу, ынэ-тIашъо IэшкIэ фыжъ IэкIапэ кыыхэщэу, хъэшхо щылтэу ылъэгъугъ. «Мы хъэр слъэгъугъэ, сэшIэ,— зэриIожъыгъэ,— ау сыда тызэрэмышIэрэ фэдэу кызыкIысэплъырэр, сыдэуи инэплъэгъу Iая? Зэ къэтхъаусхэщтым фэд, зыгорэкIэ кыиолъэгъу шIоигъоу, зэ мэшIо бзаджэ ынэкумэ къащызэханэ. Джы ышъхъэ риуфэхыгъ, мысагъэ горэ зыдишIэжъэу зегъэцIыкIуа, хъаумэ зыкыдзынэу зегъэхъазыра?»

«Хъэм къэшIэжъ иIэмэ,— егупшысагъ джыри,— ычIыпIэ сиуцомэ, къэсшIэнкIи мэхъу мырэу сызфигъэгумэкIырэр...» Хъэ лъэбжъэ кIыхъэхэр Нэшъуарэ ыIапэмэ къадэкIыхэу ыублагъ, ыкIышъо къэхъупщIи, цы Iужъу тхъоплъыр кыте-кIагъ, дунай пкIырапкIынэм шъо зытIущ нахъыбэ хилъэгъукIырэр... Мэзы, къушъхъэ... мыр сыд?.. ныбжъыкыу... Ащ нахъ зэхишIыкIын ымылтэкIэу Нэшъуарэ ыпкъ иуцожъыгъ. Ау зыгорэм щилъэгъугъ мыр, зэгорэм IукIэгъагъ.

Нэшъуарэ джыри гуфаплъэу хъэм еплъыгъ: хъэми фэд, хъэкIэ-къуакIэми фэд. «Мы хъэм шъэф горэ епхыгъ». ЗэкIэм хъэм цэу тетыр къызэрэзэхэпIыикIырэм гу лъытагъ, ыпкъи къэпкъые, зэрэпсаоу зыкыызэкIеупкIэ. Къэщынагъэп Нэшъуарэ, кIочIэ джадэ горэ ежъ фимытэу ыгу кышчыхъыагъ, ыпкъынэ-лынэ кыгъэгъафэмэ, ылыпцэхэр кыушъэхэзэ, ынэмэ Iэжэгъуаеу нэфынэ къахIыхыгъ. Хъэшхом зыкыиIэтыгъахэу, цэ кIыхъэшхохэу кыгъэгъафэгъэхэр ыжашъоу кIэзэрэмэ агъэбылъыжъыгъэх, зиутхыпкIыжъи, къулайцызэу, гуегъоу къэпцIэгъугъ. Зигъэмысэжъы фэдэу ышъхъэ риуфэхи, зигъэкIэрахъуи, яжъэмрэ стафэмрэ зытель урамымкIэ къушъхъэм фиуэнкIыгъ. КIэлъыплъэзэ, ыгъэшIэгъуагъ: нахъ чыжъэу IукIоты къэс, хъэр нахъ цIыкIу хъоу ылъэгъун фэягъэми, зэрэинэу ылъэгъузэ, аужыпкъэм хахъозэ, къушъхъэ чэпэ чыжъэм тет мэзым хэкIодагъ. Джащыгъур ары къызишIэжъыгъэри: ХъэкъуакI!..

Тымылъэгъухэу тыкъэзылъэгъухэрэр

Мэфэ тхъапш хъугъа изакъоу къушъхъэр къызыкIухъэрэр? Мы чIыгур уахътэми лъыплъэжъырэр, сыда пIомэ уахътэ иIэжъэп, гъажъо щыIуахыжъырэр, былым щагум дагъэкIы-

жбырэл, шлуфэс шызэрахыжбырэл. Цыф псэ пытэу кэна-
гэмэ, лашэр ылэмычлэу мэчьежы, тыгэми ежэжбырэл,
шлункыр псэуплэ фэхугь. Унэхугьэхэр хычлэх, хымэ
члыгух. Ежэ изакь. Изакьоу яжэм цэлэпэжэжэ, нэпсыр
зэлэшэжы, гыбзэ макьэу мээмэ якууплэмэ, тлклэ шлун-
клымэ, члыох гуихмэ ашыбзэхыгьэхэр кьеклухьэх.

Мэ гомылоу кьыклэуагьэм Нэшъуарэ кьызэтыригьэу-
цуагь. Мэр кьыздэклэрэр зэригашлэ шлоигьоу, мэзычлэ
джашьом зыщиплэхьагь, ыпэбзыджынхэр зэлишхэу сакьы-
гьэ. Гур ыгьэтхьаеу, зэхэшлэ бзаджэр лым кьыщызгьэуш-
рэ мэр кьышцежкэрэр кьымышлэзэ, лугьо мэклэ лэклапэу мы-
жэожэу зэтэльмэ кьакьосыкыгьэр ынэ кьыпэшлофагь. Мэр
кьызэрэлъэшырэр зэхишлэзэ мыжэомэ яклуали, лугьор кьыз-
щытэджырэм еплыхыгь. Лэрымышл мэшэ лубгьоу, ычлэклэ
зэщизэу зэхэклотрэм шьхьарытыгь. Мэшачлэм комэ гьугьэ-
хэр, абгьулэклэ пэнэжэ, уцыжэ цыцыгьэр, ошхым стыгьо
римыгьэфагьэхэу, ацыпэ клосагьэхэр пыушлуцлыкыгьэхэу
щылтых. Ахэмэ ачлэгьэ загьорэ лугьо лэклэпэ хьыбэим зыкьы-
щелэты. Ары шьхьае сыдыма кьэурэр, хэта машэм машло
щызышлыгьэри?

Нэшъуарэ мэшачлэм ехыгь, мэ гомылоу кьылуагьэм ыгу
кьыгьэмэклагьэу зауэрэ шытыгь, етланэ ыпэ лэхьомбитлуклэ
пиубытыкли, ынэлу дыригьээзэклэзэ, анахь комэ иныр ылгэ-
дакьэклэ кьыкьудыигь. Комэ ныкьостмэ ачлэгьы цыф сты-
гьэхэр члэлыгьэх, анахьыбэ дэдэр сабыигь, ахэмэ аклылу
лы тлэклухэр кьызтенэгьэ алэхэр, алъакьохэр гуелэжыклэ зэб-
гырыдзыгьэхэу, янэха, ятэха,— нэбгырэ заулэ телыгь.

«Уцыжэ гьугьэр, пхэжэьыхэр ыпэрапшлэу машэм ра-
такьуй,— ылгэгьурэр джыри икьуклэ кьыгурымылуагьэу
егупшысэщтыгьэ Нэшъуарэ,— сабыихэр падзагьэх, етланэ
комэшхохэр атыратэкьожыгь. Ахэмэ аклылу хьужыгьэ
хульфыгьэ-бзыльфыгьэ зауэр — алгэгьурэр зыфэмышлэ-
гьэу радзыхыгьэхэр е ежэ-ежырэу машлом зыпэзэдзэжы-
гьэхэр арых».

Нэшъуарэ машэм кьиклыжыгь, мэшэлур кьызеклухьэм,
цлыф лэужхэр ылгэгьугьэх... Уцыдыжыгьэу нысхэпэ
цлыклу щылэ... Лэужхэр мэзым хэхьажыых, хьлушэо лэ-
ныкьом фэузэнкыгьэх.

Мэ гомылу Нэшъуарэ зэхишлэжыштыгьэп. Мэшачлэм
ехыжы, хьадэхэр, аклылу илэхэр кьатыриххи, машэм изы-

кьуапэклэ шызэтырилэхьагьэх — ашэхьагьыклэ, дэпкь
бгьуйтлэмэ цыпэ зырыхэмклэ пхэ гьумхэр ягьэкьугьэу, бэ-
нышэхьэ афэлшлын плээклынэу. Етланэ хьэдэ ныкьост са-
тыр клыхьэм ыпашэхьэ щетлысэхыгь...

Нэфынэр кьэутклопкымэ, зэхэклотызэ, имычлыплэ-имы-
уахьтэ горэм хелъасэ... «Илгэситф сыныбжэу ары нанэ
кьысилогьагьэр... Мэшэлум пэблагьэу тагьэуцугь. Тыгьэр
кьуахэны фае, мэзым кьыщэушлунклы, кьэучылатэ. Ма-
шэм машло зырашлыхьэм, зыдгьэфэбэнэу ары сшлшлы, мэ-
шэлум нахь благагьэу секлолагь, ау нанэ пытэу сызэриубы-
тылагь. Сыблыпкь лаеу кьыфызыгьэти, сигьэщэлугь. Зы-
горэ кьысэкллолагь, сыкьыздэплыем, жэклагьор сшлэжы-
гьэ, ар тэ ппэблагьэу ренэу кьыддаклоштыгьэ, ынэлу зыдэгьэ-
загьэм ужьунтхэщтыгьэ, кьытхэплыхьэмэ кьэужьунтхэзэ,
заулэрэ лупсыр кьыстыригьэфагь, кьымышлэгьэу зыхьуклэ
нанэ силгэклыжыштыгьэ... Нанэ ылэхэр кьэклэзэзыгьэх, кьэ-
гырызгь. Жэклагьом стыкьын зылэклэ кьыубыти, сыкьылэ-
тыгь, кьыстеужьунтхи, сынэгу занклэу кьычлэужьунтхи,
машэм сыридзагь. Кьысишлагьэр кьызгурымылоу, пхэчы-
пэмэ сынэгу кьаулагьэти, сыкьыдэплыенэу сшэхьэ кьэслэ-
тыгь, ау зыгорэ кьыстефагь, етлани, етлани кьырадзэх, кьы-
стефэх, сабгьуклэ щэуклорэих, клэлэцлыкых, пшэшэжэьы-
ех, быдзашьохэри ахэтых, мэкуох, мэгыых, сэ зызгьэсысы-
жыын слгэклырэп... Нанэ слгэгьэу сшлоигьэу, джа зызакьор
ары сызфэежыр, сыкьельгьэумэ сшлэрэп, сыда зи кьызкли-
мылорэр, садэжы кьызклемыхэр?.. Машлом сыхэлэбагь,
етланэ слгэгьуанджэхэр кьыстыхэу фежыагь. Нан!.. Саклылу
нахь онтэгьэу кьэхьузэ, лугьор спэ кьэхьэ, сыжи кьыдахьэ,
мары машлор сынэгу кьыклэуагь, слупшлэхэр, спэ, сынаплэхэр
кьыстыгьэх, сшэхьашьэ зэлыубытыгь. Сфэлэклыгьэмэ,
зэклэ зытестэкьуныешь, чыжэу зыгорэм сычэни — сыку-
озэ, сыпцлымамэзэ, чыжэу, чыжэу!.. Зыгорэм сыкьыхихы-
жыын фаеба мыш?!.. Сыда кьысэхьулэрэр? Сыжэклэ лугьо
стырыр кьакло, машлор склоцлы кьэхьэ, сынэкухэмклэ кьа-
клош, сшэхьэкуцл кьегьажьэ!.. Нан!.. Тат!.. Нэнэжэ!.. Ахэ-
ри мэстых, стыхэзэ, сэ сашыгьупшагьэу, дыигьэхэу, шлуцлэ-
хэу чыжэ мэхьух... Машлор сшэхьэ клоцлы кьыщыуагь. Нэ-
фынэшхом пкьы симылэжэу, псынклэ дэдэ сыхьугьэу сы-
хилгэсагь. Нэфын, тыдэкли нэфын, рэхьат, нани тати шылэп,
слгэгьухэрэп, симылагьэхэм фэд, сыгуи афэгьурэп, сыгуи
афэлпырэп... Зымы сыфаеп, нэфынэшхом сыщыщэу сэбыбы...»

Хьэдэ ныкьост сатыр кыхьэм Нэшъуарэ ыпашхьэ ис. «Шъуцлэхэри, шъузщыщыри симышлэу тызэбгъодэклына... Сид гунахьа, сид псэклодшлагъа шъузфэпшынагъэр? Сэ Нэшъуар сцлэр. Шьо цлэ зырыз шъуфэсыусын, етланэ шъуцлэхэр шхьомч чыгмэ, дэ мэмэ, гъэхунэ дахэмэ афэсыусыжын. Шъузэрэгъыгъэр, шъузэрэпцлымэмагъэр, мэшлэ-лугъом шъуистэу, шъуитхьалэу шъугу шъузэрелэжыгъэр сыдэуштэу Тхьэшхом афигъэгъушта? Сыды хьугъэ шъуигъы макъэ, гугъэуз нэплэгъуклэ мэшлэум, шъуянэ е шъуятэ зытетым шъукызыэрэдэплъыежыгъэр сыды хьугъэ? Лыр мэстми, къупшхьэри мэстми, макъэр, нэплэгъур, гуузыр — ахэри мэстыха, гучлэм раушгъэфэгъэ бгыбзэ закъоклэ мэклодыжъха? Хьаумэ лугъо лэклапэклэ жьым хэклосэжъха? Шъупсэ цлыклухэр тыдэ шыхьарзэхэрэ? Сыда кышшышпыщтыри мы дунаим, сабий гунахьынчъэр зыгъэклодрэ дунаим?»

Бэнышхьэу хьадэмэ ашхьагъы щызэригъэкъугъэм шлунклы охьуфэ мыжъохэр щызэтырилхьагъэх, зэхэмыонхэу зэригъэклухэзэ, хьэклэ-къуаклэхэмклэ тласхэ мыхьунэу ыгъэпсыгъ. «Сэщ нэмыкл кышъуихьылэжынынэп, сэ нычэпэ сышъуклэрысыжын...»

Бэн лъачлэм ыгъэтлытыгъэ мыжъом зыригъэкъуи, ошъогум дэплъыгъ. Жъуагъохэр мэцлышхьых. Дунай рэхьат. Зи мыхьугъэ фэд. Шлунклым ымакъэхэр мэзым кыхьэтаджэх: чыгыжъ горэ гырзыгъэ, комэ гъугъэ къефэхыгъ, мэзыхьэр макъэ чыжъэклэ къэджагъ. Сабиймэ апсэхэр бэнышхьэм шыхьарзэхэу кышшыхьугъ. «Сэ симыльэгъухэу, сыкъэзыльэгъухэрэр сыдэуштэу кысэплъыхэра?» — ятэ игушылэхэр ыгу къэклыжыгъэх.

ЯЩЭНЭРЭ ЕДЗЫГЪУ

Шыу закъор

Осэпсэу ынэгу кытехагъэм тыгъэнэбзыйхэр кызтыредзэхэм, Нэшъуарэ ынаплэхэр кызэклыхыгъэх. Ошъогу лъагэр ары апэу ыльэгъугъэр; узфекъудыи, маклэу шхьэр кыгъэуназэу, уилэтзэ уегъэхьые.

Чыгум уитлупщырэп нахь, ошъогум уилэтын фалл; зы псэклэ зэмыпхыгъэхэу, цыффри ахэм ямылахьэгъоу, зэпакъудыа?

Къушхьэ шыгуитлумэ азыфагу тыгъэу кышшыльэгъуагъэр, пщэс нэгъыф плуаклэмэ аклыбы хьугъэу, жъау члэгъ дышгъэ лэбгъоу рэхьатэу хэолъыкы. Сыдэу рэхьата!.. Нэфын, гуахьа. Заулэрэ шылтыгъэу, гумэкл горэ гу кыбклэ зэрэзехишлэрэм егупшысагъ, джыри чыжъэ, ау кызыэрэклэхьаштыр ешлэ. Тлэклу сфэлэжагъэмэ дэгъугъэ, ау тлури зы, къэсышт.

Мары!.. Пчыклэм фэдэу кыхьэлъэти, жьыр клэклэу лъыхьэпщэжызэ блэбыбыкыгъ. Ау нэгъэуплэплэгъу закъом кыкклоцл инэплэгъу зэпызычыгъэм иныбжыкыу лупклэ кыыригъэгъэзэжынын ыльэклыгъ, зэхэугуфыкыгъэу ельэгъуфэ ыпашхьэ ригъэтыгъ. Ари ятэ кыхилхьагъэ клочлэ ушгъэ-фыгъэмэ ащыщэу кычлэклын...

Шхьэзэкъо шыу. Сыдэу нэгу шынагъуа!.. Илъэс мин пчъагъэхэр ащ кыкклэщых. Сыдигъу ар апэрэу зыслэгъугъэр? Тыдэ сышылуклагъ? Хьаумэ къэсыгупшысыгъа? Дунаим сыкытемыхьози слээгъуштыгъэ фэд. «Дунаим сыкытехьуагъ» плэми, сыда кыклырэр? Ущымылэгъахэу укъэхьугъэмэ — ащыгъум тыдэ укъэклыгъ?.. Чыгым сеплъызэ, чыгым сышыщэу загъорэ кысщэхьу. Апэу бгъэшлагъоу узэплъыгъэ чыгыр охьтабэ тешлэжыи, угу къэклыжыи; зэрэхьурэмклэ, гуклэ олээгъужыи. О нэплэгъуклэ урихьылагъэп нахь, сыдэуштэу къаплшлэщтыгъэ, плээгъуштыгъэ, зэхэплшлэщтыгъэ — ныбжыи дунаим ежхэри ори шъутемытыгъэмэ? Зэклэ кызэдэхьугъ... зэклэ зэдышылэгъ... Мы шыу-ри ренэу шылагъ.

Ичъэ слэжагъэми, зы чыплэ ит фэдэу сеплъыи, пчыклэм ипсынклагъэ хэсэлъагъо, жьымакыи лъэмакыи кышшымынэу клэдыжынынэу кыпщэхьу, ерагъэу гуклэ сылгыччи, иныбжыкыу кызэтеслэжагъ, ежъ тыдэ нэсыгъах? Ынэгуи ыпкыи симыльэгъугъэзэ, зэ тэтэжыи фэзгъэдагъ, етланэ — татэ. Сылумыплъэзи, слээгъуштми къэсымышлэзэ, зыгорэм сыгу кыфырзыгъ, гуклае зэхэфыгъуае зэхэсшлагъэ, ащ лъыпытэу къэнэфыгъ, сэри ащ сыхилъэсагъ, сыдечъэжыагъ, ар хэгъэ-кыри, шыур сэрэу джы кысщэхьу... «Зи слээгъурэп... Хьау, зэклэри сэлээгъу, слээгъугъахэ, зыми сыфэежъэп, зыми сиякыли зыфикъудыижырэп, сыгуи кыгъэушчыжырэп. Гъэшлэрэ гукъаор, зынаку укъэпыгъэ зэщыр, ныбжыи нэфынэ

къэзымыштэжышт нэку илыгъукIыгъэр — зынэмысышъушт машIохэм, зэмыжэгъэ оцххэм, зэмыджэгъэ жьыбгъэхэм, зэмынэгугъэ шъхьакIохэм аукъэпыгъэ нэкухэр. СынитIу... СынитIу гъэшIэ минхэр, лIэшIэгъу пчъагъэхэр альэгъуштыгъэ: къэхух, мэлIэжых, къэхухэрэп ыкIи, лIэжыхэрэп ыкIи. Зыгорэм ижыкъэщэгъух, илыгъуаткIох, иIэбэгъух, иныбжыкъух, къутамэкIэ аргъоир зэрэзбгырафэу, зыгорэм ихъапщэгъу бзаджэ регъэтэкъохых. Зыгорэм илэкъотхъакIэпс осэпс гуапэу аIуфэмэ, мацIэм фэдэу псэ ашIы, мэгүIэх, мэлажэх, мэзаох, ашIэгъэ пстэуми афыкIэгъожых, непэ ашIыгъэ акъылыр — «акъылым» сыда кырагъэкIырэр? — неушы раутыжы, ны-тыкIэ зэхъожых, зэш-зэшыху зыфаIуагъэхэр зэрэгъэкIодыжых... МашIор ашIышъ, агъэкIосэжы, дунаир нэфэу-шIункIэу зэтырафы, гъашIэр шIукIэкIэ зэхашъхъафыкIы. ГъашIэр — зыба?»...

Мо слъэгъугъэм ынитIу уачIэкIодэн плъэкIышт, ахэмэ псыхъохэр ащегъукIых, мэххэр, ошъогу узмэ раутхэшъ, бзыумэ чэщ-зымафэм афэмыбыбрэ хъоумэ ащэшъух. Ащ фэдэ нэплъэгъум зи зэхышIэжырэп, ау узыумэхэрэ нэф хъопскI горэ ошIэ-дэмышIэу акIэплъэгъошт, узфакъудыгъэу уежъэшт, мэкъэнчъэу, аужыпкъэм лъэужынчъэу укIодышт.

Сыда альэгъугъэр ежъачIэм кычIэплъырэ нитIумэ, орыжъ бзаджэмэ, зэпымыужрэ оцхмэ, жъогъо фэхмэ, гъоз стырмэ, гуих кIый макъэмэ апхырыплърэ нитIумэ, сыд альэгъуми — мытхыожыху, шIункI чыIамэр къакIиху, уагъэмэхашэ, гугъэнчъэ-амалынчъэм урагъасэ, укъулайцызэу пшIошъ агъэху; фэбагъи жъау псэпашIи альэгъурэп, гумэкIи гукIэгъуи зэхашIэрэп, зэкIэри ашIэу, къагурыIоу, сыдрэми фэамалху, ау зыми — зэрэдунаеу! — пкIэ имыIэу, анахъ гуузри, анахъ гушIуагъори осэпсыщэ кIосагъи ымыгасэху кыюплых. ГъашIэм пхырыплъхэзэ, хъау, шъхъарыплъхэзэ, джэгъогъуи кIэсэгъуи шагъэзыагъэу маплъэх; плъэжхэрэп, сыда пIомэ зи зымылэгъужырэп хъадэгъум иIахэгъу хугъэ, ар ащ иIофтабг, ичыракIу, кIочIэ мэхъаджэр ынитIу ачIэхъагъэу, псэ зыпыт дунаим чэфынапхэр нэплэхъэ IэшIум ылитIукIэ кырахухы...

БэшIагъэу-бэшIагъэу мыщ ыпэкIи зэ слъэгъугъагъэба мышыур... Ынэгү къэмацэу къэлыдыгъагъ, ынитIу сакIэплъэн слэкIыгъагъэп, ау псэ пытэ зехъэу, гупшысэ ин горэм гъэретыхокIэ ыгъэпкъыагъэу зырисагъ. ЖэкIэ-пэкIэ Iужыу

дахэм джыри чъэпыр хэлэбагъэп, ау IэкIыб зэхашIэ горэкIэ ошъогу илэгъоу кыпщэху. Ащ фэдэ нэгүр машIоми ыстыцтэп, уаеми щыкIосэщтэп, зэIибзыкIызэ мыжъоми пхырыкIышт. Лъэкъо пшъыгъэхэр лъэрыгъыпсмэ ямыхьылъэкIхэрэми, ыбг задэ, тэмашъхэмэ щылыч ашъо онтэгъум ычIэгъы зышаухурэи... Хъаумэ сэ ауштэу кыссыхъугъагъа — ынитIу саумэхыгъэу, ыпкъышхо гъэшIэрэ кIуачIэу хэушъэ-фагъэм гу лъысымытэгъагъа? ГъашIэм езщыгъэми, дунаир ыуджэгъугъэми, гупшысэ лъагъом ыцыпэ джыри нэсыгъэп. Гу чыжъэкIэ зыгорэм щэгугъы, плэшъхъагъынчъэу, къэхэлъэнчъэу кIодыштми, дунаим итекIыжыкIи, икIодыпIэ-кIодыкIи къемыхьылъэкIху, аужырэ нэфыпсэу ыпсэ зэкIолIэжыштым ежэ фэд.

...Зэ олъэгъу, зэ плъэгъурэп — зы чIыпIэ зэритэу. Е а зы уахътэм чIыпIэ пчъагъэмэ ащыолъэгъу: чIыпIашъоу, гъогу чыжъэ зэпчыгъэу; мэхэ жьыутэхым инэфыпс къекIутэхыгъэу, зэпэнэфыжъэу; е ыпкъынэ-лынэ ущызэбгырыплъэу; хъапкIэшхом хэтэу чъэзэ, жьыор лъэшым кызэтыригъэу-цуи, дыигъэу, шы сэкүр жьым хэшIагъ, лъакъохэр чIышъхъашъом нэс-нэмысых, ежъыри шышъхэм теуфагъ, сэшхо упцIэныгъэр ныкIолэт, пыим зэрэкIэхъащтым игушIуагъо ынитIу шынагъоу къегъэлыды, ау мыжъо дыигъэу щыт. ГъэшIэным чIыпIэ имыкIыжыштым фэд. Зэ мэхушIункIы, зэ мэхIышхы, ыгу пшъыгъэ кызэрэтеорэм мэзыр гумэкIэу кIэдэIу... «Сыда сызезыфэрэр, сыда сызфаер? Сыгу сэлъэгъужы: губгъо нэкIым ит, гъусэ иIэп, ежъыри зыфэежъэп, ауштэу зыдимышIэжырэми. Огум ит пщэсым илэкIошъэ макъэ зэхэсэхы, чыг тхъапэмэ ащыщэу апэу фэхыштым игугъэ къэсэшIэ, мары сэтхыо сфэмыхъоу — къушъхэтх лъагэу зылъапсэ ситым ыкIыбкIэ остыгъэе чыг шъхъапэм бзыушчырыр кызыгъ...»

Зырыз закIа, зизэкъо закIа плъэгъурэр е зэхэпхырэр? Тхъэшхом анахъэу узщыпэблагъэм угу пщыпIэ фэшIын олэкIымэ, сыд пае зэкъоныгъэр егъэшIэрэу кыззэбгъэсагъ? ПчыкIэхэр унитIу щэхъопскIых, оцхымрэ осымрэ птэмашъхэмэ ащызэхъожых, хэта зынэшIу кыпщыфагъэр, хэты ыная узыушхъухагъэр — шIэгъуашIэкIэ дунаир бгъэшIэнэу укыгъэхъугъэ пэтзэ, къулайцызэу укыгъэани?

Шым, псэ ыгъотыжыгъэу, ытхъакIумэхэр кызэрэ-сакыгъэр Нэшъуарэ ылъэгъугъ. Шы ныбэ лыпцэхэр къэтхы-

уагъэх, ар ыкуашьохэмкIэ зэхишIагъэу, шыуми ынапIэ къэхъыагъ: макъэ горэ къэIу. Нэшъуарэ зэсэжыгъэу къышIошIыщтыгъэ Ныбжыкъу макъэр, ытхъакIумэ къырымидзэзэ, ыгукIэ зэхихыгъ; зиушъэфызэ къэкIотэрэ мэшIо лыгъэм илхэкIошъэ макъэ фигъэдагъ. ЕтIани тIэкIуи уигъашIоу, тIэкIуи уигъаштэу зыгорэ кIэлъ а макъэм.

ПсынкIэу зипхъотагъ Шыум. Шым ищыщ макъэ чыгхэр ыгъэкIэзэзыгъэх, кIэйхэр къызэпигъэджэжыгъэх, къушъхъэтххэр зэцигъэкIотхи, мыжъожъхэр къыгъэушыгъэх. Огури къэтхыуагъ, умылгъэгъурэ ныбжыкъу тыри-дзагъэу, мазэр ушIункIыгъэ. Мазэр ушIункIыгъэ, мэзым зиудэгугъ, ау Шыур мэшIоустхъоу илхыгъ. МэшIожы коренэу Нэшъуарэ шъхъарыбыбыкIыгъ.

ТэкIу зыкъызешIэжым, шылтэмакъэу псынкIэу Iэсагъэм икIэужэу Нэшъуарэ зиплхыагъ. Зи ылтэгъужыгъэп, ау Ныбжыкъу макъэр нахъ зэхэугуфыкIыгъэу зэхихыгъ: джы зиушъэфыгъап, зелажэ, блэ бзэгугу макъэр гум исакыгъокIэ зэрэзэхэпх. ЕтIанэ къушъхъэр ылтэгъугъ: зэмынэгугагъэ горэм IуупIагъэу, зиплхыагъэу къышIыгъугъ, зеплхыагъэ, чIыпIэ итэу мэупIапIэ, къэмыуцугъэу, къэзыгъэуцун ищымыIэу къашIуигъэшIы шIоигъу, иныбжыкъу-щэнаути кIотэ-мыкIуат, блэ бзэгугу къопсыр чым римытIупщэу, тIэркIэ псыгъуитIумкIэ зэрэлхыхъорэм яхыщыр.

ЗэпыитIу зэлукIэны фэягъ, джауштэу зэриложыгъэ Нэшъуарэ. Шыур Ныбжыкъум пэгъокIыгъэп, Къушъхъэ Ябгэм, ащ Иныбжыкъу ары зыфилхыгъэр, Къушъхъэри Шыур ары зыгъэсакыгъэр, ау Шыур лъэныкIэ шъхъаф зыдежъагъэр, Ныбжыкъури лъэныкIэ шъхъаф къыздэкIыгъэр. ИтIур гъэшIэным зэлукIэштэп, зэлукIэнэу ателуагъэп. Шыур ыгу рыгъуазэзэ мэлхыагъэ, Къушъхъэ Ябгэр мэшако — зэрыгъуазэрэри ымышIэу. Нэфынэмрэ шIункIымрэ зэлукIэхэрэп...

Сыдигъуа ар зилгъэгъугагъэр? Джы къешIэжы мыш ыпэкIи заулэрэ зэрэлукIагъэр. Джы мары нэгъэупIэпIэгъу IахъэгъукIэ хъугъэм къыригъэгъэзагъэу, лIэшIэгъумэ атегошъгъэ гъэшIэ кIыхъэу ылтэгъужыгъ. Нахыбэрэр ежъ къехъулагъэу ыгукIэ ышъэчыгъ, орыжъ шъугъэхэр къин мыгъуаекIэ зэпачыгъэх, тхъамыкIагъомрэ хъазабымрэ псэнчъэмэкъэнчъэ ышIыгъэ кIэйхэр акIугъэх, жы хъугъэ тыгъэм зимыIэтыжышъоуи ебгъукIуагъэх, къушъхъэхэр зэманмэ агъэтэкъуагъэх, чIычIэгъ псыхъохэр ылтэгъухэу, жъогъо

къежъэгъакIэмэ бзыуцыф IашкIэу ателабэуи къыхэкIыгъ, а пстэумэ ошIэ-дэмышIэу къахэкIотхэзэ, ячылэ, ячагу, ямэз, ягубгъо хэкужъ чыIамэр адэуцуагъэу ылтэгъуштыгъэ.

«Сыд тызылхыгъурэр — сызылхыгъурэр? Мыщ цIыф шыпсэужырэп, хъэкIэ-къуакIэхэми чыжъэ зашIыгъ: фэдэ алгъэгъугъэп, зыфэдэ къэмыхъугъэ жъалымыгъэм цIыф къупшъхъэхэри къэхэлъэнчъэ ышIыгъэх. Гъыбзэхэр мэтэмаох. НэкIы. Псэнчъэ. ГугъэпIэнчъ. Тыгъэри къытеплгъэрэп, мазэми къеухъэ, жъуагъохэри къышIыгъэгъожъхэрэп мы чIыгум.

Ау сыд мор? КIэй машIор спэмычыжъэу слгъэгъугъэ. Аужырэ бзый плыжыкъыр къыдэбэнэежъэу, IэнэкIэу зыкIосэжыкIэ, гъэшIэрэ шIункIым чIыгур зэлтиштэгът. Аужырэ машIу, аужырэ фаб, аужырэ гугъ.

Шыум ынитIу мэшIобзыир къащыджэгугъ, шы ныбэм шыабэу етхыуи, Шыум машIом фиузенкIыгъ, жъоку устхъор шы лъабжъэмэ къызагъэтэджыр ары сэ машIор къызэрэсэмыIэрэр къызысшIагъэр. Шыур машIом хэкIодагъ, машIори къэчэфыжыгъ. Сыфаеп кIосэжыынэу».

Зезыпхыжыгъэр

Уцыр къызэрэкIэу, жыр зэрэкIэпщэу, псыхъор зэрэчъэу, зыми иунашъо хэмылгъэу, хэлхыми, ежъ ар зыдимышIэжъэу, Нэшъуарэ къушъхъэхэр къыкIухъэщтыгъэ. Мачъэмэ — мэгулэкIэ арэп, къэуцугъэмэ — пшъыгъэкIэ арэп, гъолхыгъэми — чыер къытеуагъэкIэ арэп. МакIо — кIо зыхъукIэ, мачъэ — чъэ зыхъукIэ, мэчые — чые зыхъукIэ. Ау гу чыжъэкIэ, акъыл кIыбкIэ зэхишIэщтыгъэ кIэмылгъэу къыфашIыгъэ унашъо горэм къызэрэрифэкIырэр.

ШIункIы къэхъуфэ Нэшъуарэ псыхъо нэпкъым тесыгъ. «НэшIукIэ псым ухэлпъэн фае, — ыгу къэкIыжыгъэ ятэ къырилогъагъэр. — Псым ухэлпъэфэ, ппсэ егъэбагъо, уигупшысэ гъэзэпIэ шъхъафитхэр фешIых, гугъэ горэкIэ уегъэгумэкIы, ежъ зэрэчъэрэм паен фае — шъхъафитэу, зыпкъ итэу, идунээзехъакIэ зэщыбгъэкъон умылгъэIынэу. Непэ зэ нэмыIэми псыхъом уIухъан фае, псэ зыпыти зыпымыти ащ

зыфащэи... Нэплээгъуклэ бэрэ умыгъэклуатэ, псэу блэчъыгъэм уилоф хэлъыжьэп, блэклыгъэ уахътэм уилоф зэрэхэмылъяжьэу, ащ угу еунэклы, мэхэгъэр зэхыуегъашлэ, Іэнэклы узышлышт зэщыгъом урегъасэ...»

Тыгъэм къыдэушыгъэ дунаим гупшысэнчъэу хэплъэу щысызэ, ытамэ шъабэу къытефагъэм къыгъэтхыуагъ, исэмэгубгъуклэ къефэхыгъэм зыфыреплъэклым, джэхэшъо шъо цокъэ плуаклэу клэп Іуданэклэ зэкІэдагъэр ылъэгъугъ. Цуакъэр къыштагъ, зы тІэкІурэ еплъи, ынэтІашъо зэфищэзэ, ышъхьагъыклэ дэплъыагъ, етІанэ къызщытІысыкыгъ.

Чъыг пкъышлоу, илъэс тІокІ-щэкІ нахъыбэ зымыныбжыым хъульфыгъэ кІэрыт. Апэрэмклэ джауштэу къыщыхъугъ — кІэрытэу, ау къызтэдджым, лым ылъакъохэр чІыгум зэрэнэмысхэрэр ылъэгъугъ. Джыри зи къыгурымылоу, пчэдыж дунай дахэм итхьагъо зэрэхэтэу, Нэшъуарэ лым еплъыгъ. Лыр чыгым епхыгъ: ыбгъапэкІэ, етІанэ ыныбэкІэ аркъэн кІапсэр тІо къещэкІыгъ, чыгыпкъым икъэкІухэ дакІохэу ылэхэр зэкІэхьагъэхэу, Іапшгъэмэ ащызэкъодзэгъэ шъодэн псыгъомклэ зетекъузагъэх. Ылъакъохэри зэкІэцагъэхэу, чыгым епхыгъэх. ИшгъомбгъуагъэкІэ Іэгушгъом щизы хъун шъо Іужъу хъазырыр ытыкыны кІэдзагъэу, ари чъыг кІыбым щызэпхыжьыгъ. Лы епхыгъэм щизэу лъэпэпцІыеу ыпашъхъэ иуцуи, ащ ынэІу зыдэгъэзагъэмклэ Нэшъуарэ плъагъэ: ичыжьэкІэ ошгъогум хэкІокІэжьэу Хы шІуцІэр ылъэгъугъ.

ЫкІыб фэгъэзагъэу лым еуцоллагъ, къыздэкІырэр къэмышІэу, жьы чыІэр зэпымыоу къызэрэкІэпщырэр ынэгущьокІэ къызэхишлагъ, арын фае лыр зепхыгъэм мээ зытІу тешІэгъэштми — ар ищыгъынкІэ къэошІэмэ гомыІу къызкІыпымыурэр. Нэшъуарэ хымрэ ошгъогумрэ зыщызэнэсэу къышІошІырэм такыкъ заулэрэ ынэ тыримыхэу плъагъэ, етІанэ нэплээгъум къымыхыщтыр ыпашъхъэ итым фэдэу ылъэгъугъ: къухъэу къинышхоклэ зызгъазэрэм къошъо джэшъошхом яхыщырэу пышлагъэм цІыфыр тезэрэгъафэрэп. Азыныкъо фэдизыр зэхэуагъэу зэхэт, ахэр хъульфыгъэх, зэкІэмэ анэгухэр абгынэгъэ чІыгум къыфэгъэзагъэх, мыжъо нэгумэ афэдэх, къошъошхор утІэрэбгъугъэкІи, мысысынхэу къыпшІошІы, гукъауи, гухэкІи, нэпси акІэплъэгъожьырэп. ЦІыф псау ахэкІыжьышта мохэмэ? Сыдигъо мыжъом псэ ышІыжьынышъ, янэплээгъу къэфэбэжьыгъэу, анэгумэ зыкъаштэжьышт? ЗичІыгу зыбгынэрэм ыгъэшІожьыни зыгъэшІожьыни

ыгъотыжьышта? Хымэ чІыгу, хымэ лъэпкъ, хымэ гъашІ... Псыри, гъомлапхъэри, осыри, ошхыри. Чыгыри ары, уцыри, ахэмэ амакыи ары. ЧІыгур къыосэ, мыжъори ары, къэкІырэри, хъэкІэ-къуакІэри, псэушъхъэри. Бзыухэми зыкъыуагъасэ, уилэжьыгъэ уишкъои, уихэкІи, уишэкІуапІэмэ, уипхъэкъэшІыпІэмэ закъырашІэкІы. Бзыужъыеу лъэгуц шъхьагъым орэд къыщызыІуагъэм ымакъэ сыдэуштэу пшыгъупшэшта? Ари убгынагъэшъ, джащ, анахъ макІэмэ, хэкужъым ымакъэу пцІымамэрэр гъогунчъэ хъугъэ жьыбгъэм къыщыхедзэ. КІэймэ, лъэгуанэмэ, къушъхъэ гъогу зэжъумэ шымэ, хъайуанмэ, цІыфмэ амакъэхэр псэнчъэхэу ащызэпэджэжьых, тыгъэм зыкъызиІэткІэ, фабэм ыгъэгъонлэгъэ пкІашъэу мэбзэхыжьых.

Сыд джыри плъэгъурэр, лы епхыгъ? Анахъ лъапІэр убгынэмэ, шъэрэ къыфэбгъээзэжьыгъэкІи, уиштэжьыштэп. Сыпфаеп ыІонэп, коци еуутын, сабийхэри щыппІуных, ау узэгурыІожьыфэ зы лІэшІэгъоп блэкІыщтыр. УзэгурыІожьыхэштэп Ііоми — джар нахъ шъыпкъ, сыда Ііомэ икІэрыкІэ шъыпкъэу узэІокІэжьы, укышІэжьырэп, ори уинэплъэгъу къышІэжьырэр арэп къызфэбгъээзэжьыгъэр — дэбгъэшІагъэр, угуклэ, ппсэкІэ, уиакъылкІэ дэбгощыгъэр ары, ары шъхъае бэнынчъэхэу бгъэтІыльхи, уежъэжьыгъагъ, ахэр щыІэжьхэп, икІэрыкІэ гъашІ ебгъэжъэжьырэр. УигукъэкІыжьы сыда пкІэу иІэр, арэп ущызгъэлэщтыр, мэфэ жъоркъым жьы шъэбэ ІэпакІэу нэгъэупІэпІэгъукІэ ар унэгущъо къечэпэонышъ, кІодыжьышт.

Сыд джыри слъэгъурэр чыгым сепхыгъэу, хыр санэІоу, сичІыгу сакІыбэу, тыгъэр къыкъокІыми, къупшъхъэр зыгъэдыйрэ жьы чыІэр къымыгъэфабэу? ЗыкІышъо теупсыкІыгъэ чыгыпкъым стхы къупшъхъэхэмклэ сыхэкІэ, илъэсипшІ-тІокІ горэ тешІэмэ сыхэкІыхъэпэнышъ, цІыфым игукІае иорэд къэзыІорэ гъэшІэрэ чыгэу сыкъэнэшт. Синыбджэгъу силъэІу сфигъэцэкІагъ: мыадыгъ хабзэми, — шІоу пшІагъэм улъыІэбэжьыныр — «ппсэ къызэрэгъэнагъэм ипэгъокІэу чыгым сепх» зесэІом, силъэІу блэкІышъугъэп, «сыд пай?» ыІоуи, къысзупчІыжьыгъэп, ыгъэцэкІагъ. Ежэ икІыжьырэмэ ахэуцуагъ. ИкІыжьырэмэ анахъ къин зыщахъуштым кІонэу есІуагъ, дунаим ыпсэ пытэу тетыфэ илъэсрэ чІыпІэ имысынэу, олІэжьыфэ адыгэмэ псэупІэ ашІыгъэхэр къыкІухъанхэу, уни тахъти имыІэнэу гушыІэ къыситыгъ. Зы нэбгырэ тыфэ-

дагъэшъ, ащ ылъэгъурэр сэри слъэгъушт, спсэ спытэу сэри сыкъеклоклышт, силъэпкъы тыдрэ чыпши кыинэу щилъэгъурэр сэри слъэгъушт.

Сыд кыюсшагъэр, сичыгу, сыд пае къулайцыз сыпшыгъэу зыстырябгъэхырэ? Усымыгъэшлуагъа, усымылэжыгъа?..

Ощ нахъ дэгъуклэ сыхъопсагъа, зэ нэмылэми усхъожьынэу сыгу кыхагъа? Уимазэ сигъэчъыагъ, уитыгъэ сигъэфэбагъ, уитеплъэ дэхагъэр зэхысигъэшлагъ, уипсмэ сакъы дэшъуагъ, учыгъмэ садэубзагъ. Умакъэмэ атесшыкли, гуклэгъум, шлулэгъум, къэбзагъэм, шыпкъагъэм, лыгъэм, зэфагъэм абзэ сылэжыгъ: мыжъом енкъокъу, лъагэм зыделэты, псынклэм иклэрытэу, хъоум зыщегубгъу, гъуагъор егъэласэ, бэным шылэсагъэмэ псапэу яшъхагъырыт, Тхъэшхом ыпашъхъэклэ сыдклэ сымыс? Ащ иосыетэу сыд сщыгъушагъэр?

Жъы чыылэм ылыпцэхэр зэрэзэфыщэхэрэр, тхыон зылъэклын гори кыхахъынэжъэу ыпкъынэ-лынэ зэрэдырэр Нэшъуарэ кызэхышлагъ. Къошъошхом ызыклэлъэныкъо бзылъфыгъэу щызэхэсхэр кыплыхагъэх. Шъэожъыхэр, пшгъэшъэжъыхэр ахэсых, сабий быдзашъохэр зылыгъхэри ахэолъагъох. Гупсэфыплэ амыгъотызэ, агухэр иукъэпыккыщтых, цыфхэп, ныбжыккыухэр хымэ чыгум техащтых. Уичыгу ушымыпсэурэмэ — гу ныкъу, псэ ныкъу. Зы ны укъэзылъфырэр, зы чыгу укъызтехъорэр, зы бзэ улэжырэри узылэжырэри. Уимылэпкъы удыщызгъалэрэр — цыфыгъ, ау ны быдзыщэм кыдэклогъэ шлулэгъурэ гуклэгъурэ зыхэмылгъашлэр Тхъэшхом зыкли еоллэжырэр, макъи ышырэр, хымэ шылаклэм иклэгъэстэн пхъэлушклэн, джэрэм — иджэрпэджджъ.

* * *

Зыми хэмыклоглэрэ макъэр Нэшъуарэ зэхышлагъ, нэфынэр зыгорэуштэу зэрэзэоклырэри нэплэхъэу ылъэгъугъ, ежъ къешлэкыгъэ нэфынэм илэшлугъэ клэкъудыккы фэдэу ежъ ыпкъи зыгорэ хафырзыхлэу кыщыхъугъ. Исэмэгъулоу Ныбжыккыу инышхор, тлэтый гъэтклогъэм яхыщырэу, псэ пытэу, зэхихэу, ылъэгъоу кыпшлэшлэу хым ылъэныккыклэ мэклуашъэ. Зытет къушъхъэтхым кыдэпшыен зымылэжкы-

гъэ Ныбжыккыу лэклапэхэр, псэ зыпыт макъэе дэгоу, зыфэбгъэдэщтыри умышлэу, ау уинэлосэ макъэ горэмэ ежъ зафигъадэ шлоигъоу, дэпшыхыжъых. Къушъхъэ Ябгэр чыжъэп, егупшысагъ Нэшъуарэ, мыщи кыдэклуае шлоигъуагъ, хым техахъыгъэ унэхъугъэхэми алъытхъожьыгъ, ау сэри хытетхэри тыгъэм инэф тызыухъумагъэр...

Зэкларычыгъэхэр

Мэфэ пчъагъэм кыклоглэ зэ-тло нылэп Нэшъуарэ зэрегупшысагъэр: мыщ фэдиз тхыамыклагъоу ылъэгъурэм сыда зыккымыгъэгубжырэр, бгыбзэ ышлынхэу е нэлат арихынэу? Зэклары елъэгъу, гугъу ешлы, ау ылъэгъурэм, хъазабым иджэуапэу зи ышлэнэу ыгу къэклырэр. Ыгу агъэцклогъащэу ара? Хъазабым ибзэмылу шыхъатэу къагъани, къулайцызы ашыгъа?

Ауштэу егупшысэщтыгъэми, зыдишлэжыщтыгъэ иакъыли изэхэшыкли зэрэзэхъоклыхэрэр.

Пшгъэшъэжъыер, Жэклагъом икуп, Къушъхъэ Ябгэр — джахэмэ игъашлэ япхыгъэ хъугъэ, ахэмэ аблэклэу щэхурэ клуапши плъапши илэштэп. Ежъ зыми фимытэу, нэмыклэстэури кыфит, фаем зыкырегъэлъэгъу, фаем зыкырегъашлэ. Сыд клэуха фэхъуштыри?..

Нэпкъ зандэм ехи, мыжъоклэ шъхъэм течъэбыккырэ псы къабзэм зэрэклуаллэу, ащ кытеккырэ чыылэтагъэр гуапэу кылуагъ. Псэ илэу, нэмыклэхэмклэ шгъэфэу, ежъ тхыагъоклэ щызгъалэрэм иорэд ккылуыгъэ чыгъ жъаумэ зачлэгъао, мыжъо плъыжъым пхыриутыгъэ гъогу куум зыщегъэбылгы, зилуантлэмэ зишантлэзэ, загъорэ ымакъэ егъэлъэшы, загъорэ, чэтжыы шыпалэмэ афэдэу, макъэ жъгъэй рэхъатклэ ичъэ егъэласэ.

Псыхъом бэрэ клэрысыгъ Нэшъуарэ. Нэпкъым кызыдэклогъэжымы, уц ккырым хэгъуалъхыи, ошгогум дэплъыагъ. Изакъоу кызынагъэм щегъэжъагъэу къехъулагъэр зэклэынэгъу клэккыжыгъ. «Джынэсфэ сыда сшхыгъэр? Сыд пае сизакъуа?.. Сыдэу ина дунаир, сыдэу ин дэда узизакъо зы-

хьук! Зэк!эми сак!арачи, зэк!эми сахачыг. Хэта, сыда зы-
фэш!у сыхъуштыр?..»

Цык!ужые дэдэ мэхъоу кышчыхъуг Нэшъуарэ, пкы-
нэ-лынэк!э ар зэхиш!аг. Къехъул!эрэр кызэрэгурымы!орэм
кыггэщтагъэу, мыжъуи чыги нахъ ины хъухэзэ, ежъ
к!эзэзэу, т!ыгурыгоу, ау лыгуз зэхимыш!эу, зиупсыгъуи, зимы-
л!эгъужъэу цык!ужые хъугъэ. Ет!анэ уц къурэу зыкышчы-
хъужыгъ, ащ лыпытэуи щыгъупшагъ зэрэц!ыфыр. «Зэ-
к!эми анахъ цык!у, ежъ фэдэр мэк!э дэд, ахэри л!эпсэ зэхат-
хъох, ж!ауп!э ныкъуал!эх, хъамлыухэр къяцакъэх, мары тэмэ
ш!уц!э цык!у горэ кытет!ысхъагъ, т!ысыгъо имыфэзэ, нахъ
ин горэм ыпхъотагъ, ежъ итхъэпэ псыгъуабзи хичыгъ, ащ
ыужы ерагъэу зызгъазэрэр, къушъхъэм фэдэу джадэу, кы-
тегъольхъагъ». Ыпсэ шхъонт!эжъые зышчыхъэщтым гу!эзэ
зыкыпхъотэжъыгъ...

Ынат!э пк!ант!эр кытырик!агъэу Нэшъуарэ зыкыш!э-
жъыгъ. Ыл!акъо зэблигъэуцук!ымэ, къурэ горэ ыгъэфыкъон-
к!э мэщынэ. «Зыгорэм тызэк!эричыгъ...» Л!эбэкъу к!ыхъэ
ыдзи, мыжъофым зытеуцом, ыл!эгущо пц!анэк!э джыри а
макъэр зэхихыгъэу кышчыхъугъ, лык!отэнэу фэягъ, ау зи-
гъэсысышъугъэп, псэ зэрэпытзэ мыжъом зэрэхэк!ыхъэрэр
зэхиш!агъ. Изэхэш!ык! хэк!осык!ы, ыпкыинэ-лынэ псэнчъэ
хъугъэу, зеубэ, зэхэчъыхъэ, ыл!эгъурэр мэутк!опк!ы, шъон-
чъэ нэп!эхъ !ужъоу ыпашъхъэ щэуалъэ. «Гъэш!эным мыко-
щынэу мыр сич!ып! к!ещхи, к!еси, к!епщи, гъуахъуи,
к!ый сл!эгъун, зэхэсхын закъор ары си!офыр. Сыгу закъу
псэ зыпытэу къэнагъэр, сашъхъагъы хъыбэеу щэчэлао...
Адрэ пстэури пк!энчъэ-п!элъэнчъэ, гугъэп!энчъэ...» Ыгу
л!ытхъожъы ш!оигъоу дэбэнаеэ зыхэкуук!ым, Нэшъуарэ
къэнэхъэжъыгъ, гу!эзэ зытет мыжъом зытыричыгъ, зыдэмып-
л!ыхыжъэу зэрэфэлъэк!эу пк!агъэ псым зыхэфэр ары зыкы-
зиш!эжъыгъапэр.

«Зыгорэм тызэк!эричыгъ...» Джауштыу егупшысагъ
джыри. Къы!эк!э!уагъэнк!и мэхъу, ау ымакъэ зэхихы-
жъыгъэп. «Зыгорэм тызэк!эричыгъ...» Джар мыгъэунэфы-
пагъэу зэхеш!э, ау кыздэк!ырэри, ыгу кызэрехъэрэри
кыш!эн ыл!эк!ырэн, псын!эу, хъопск! нэфынэ чыжъэу ыгу
къел!адэшъ, ащ лыпытэу щэгъупшэжъы, гу чыжъэк!э
зыди!ыгъ, ош!э-дэмыш!эу кыдэоежъэу, к!елушъашъэхэ фэ-
дэу зэхехыжъы.

«Зыгорэм тызэк!эричыгъ...» Чыг тхъапэхэр ц!ыф нэгъу
сурэтэу зэхэуцох кыш!ош!и, анаем гуфалъэу еплъыгъ,
тхъэпэ шэплъыш!охэр къэтхыохи, сурэт !упк!э гохъэу зэхэ-
уцожъыгъэх, ау тхъамык!ашъо зытырыуагъаштэ, уфэяпэмэ,
пфэук!оч!ымэ, джа нэп!эхъ макъэу кыпл!ы!эсыгъэу кы-
пш!ош!ыгъэр зэхэпхыпэнк!и мэхъу.

Мары жъыми кыхэк!ук!ы ар — макъа, хъаумэ... Сыдэу-
щтэу кыл!ы!эсыра? Псэ кыпык!агъэу, гук!эгъу к!элъ!у
п!онэу зыкырешэк!ы, ынэгущо шъабэу къеок!ы, ыпкы-
нэ-лынэ щэлъыхъо. «Зыгорэм тызэк!эричыгъ...» Жъыор
!эпак!эхэр къэгъушъых, ынэпашъомэ сэпэ мэкъэнчъэу къяп-
хъэхых, къал!ахъэу, ыл!апшъэмэ защ!аут!эрэхъы, мэстэпэ
псыгъожъыхэр хэпхъагъэхэу, чыишъхъэм къехъыл!эк!ых,
!ушъхъэр къагъэгъупэ.

Сыда чыгхэмк!э сщыгъупшагъэр? Ск!ышъо щышчы-
гъэх п!онэу, лыгуз афыси!эу сыгу кыдэчъаешъ, гупшысэр
згъэунэфын сымыл!эк!ызэ, сш!ок!одыжъы.

«Тызэк!эрачыгъ...» Псым кыхэмык!ыжъыпэу, ыбгы
къэсэу хэт!ысхъагъ, т!эк!уи рэхъатыгъэ. Ыл!акъо пц!анэмэ
къяшъэбэк!эу, ык!ышъо кыгъэуучылатэу к!и!ук!ырэр лъым
икъек!ок!ы дак!оу зэхэхы. Ащ фэдэ зэхаш!эр уемыгупшы-
сэу къежъэны фае, гум !оф зэриш!эрэм узэремыгупшысэу.
Гум иуахът, псэм иуахът, псымрэ нэфынэмрэ яуахът. Ет!ани
дунаим узэрэщыщым изэхаш!э, зыми !ахъ лыек!э утек!ырэн,
ушъхъаф нахъ — уитеплъэк!э, уигъэш!э зехъак!эк!э... Уанахъ
л!эшэп, уанахъ къулаеп, уанахъ !ушэп. Зым зыр нахъ л!э-
шынэу е нахъ дэгъунэу дунаир къэгъэш!ыгъэп, зэк!эри зэ!а-
хъэгъу, зэфэнык!о-зэшэк!эх, зы хабзэ къэзгъэш!ыгъэри къе-
зыхъак!ырэри... Адэ сыда ащыгъум...

Нэшъуарэ игупшысэ Ныбжъыкъур кытесыхъэу ыуб-
лагъ, ышъхъэ кызе!этым, ыпэрапш!эу ыл!эгъугъэр — зэпэ-
ш!этыжъэу, тыгъэм ынэз къэк!ухъэ щиз къабзэу кышъежъэу
къушъхъэ мэзым зандэу хэхъажъыштыгъэ тыгъэ бэщыр ары.
Ащ еплъызэ къушъхъэ л!апэм !улъэшъогъэ гъэхъунэм зы-
горэ зэрэщыхъерэр ынэ кыпэш!офагъ. Псым кыхэтэ-
джык!и, гуфалъэу плъагъэ: зэол! шъуашэхэр ащыгъэхэу,
шхончхэр агол!хъэу хъульфыгъищ мак!о, апэ итым пшъэшъэ-
жъые цык!у к!элъэк!о, ил!эсибгъу горэ ыныбжъын, ыпшъэ
к!апсэр иш!агъэу, к!эпсэ цыпэр ыпэ ит зэол!ым ибгырыпхы
пыш!эжъыгъ, ежъ ыт!у ык!ыбк!э щызэттепхагъ. Т!эк!у те-

шлэжмэ, гъэхунэмрэ ежыррэ азыфагу ит бгы кыхьэм ыкыбы зэрэхуштхэр кышлагъэу, лъэпэпцыйи зишыгъ, джашыгъур ары Ныбжыкъу макъэр, еж Ныбжыкъур ымылэгъузэ зызэхихыгъэр.

Тхьапшырэ а макъэр зэхихыгъ, ау зэхихы къэс шхьаф шыпкыгъу кышыхуштыгъэ, ащ пай кызкымышлэжыштыгъэри. Мары джыри ... кыздэкырэ лъэныкър къэшлэгъуай, еж захьышырыри бгъэунэфын плэкырэп, укэдэлу-кыпэмэ: зэ чыг пкэшгъэ лужьоу, зэ мыжьошхьы такъоу, е лъэгуанэм чыжэккэ кышылугъэ цыф макъэу, е бзыу зехапчъэхэр угу кыгъэккэу... Сэмэгумкэ зыбгъазэмэ, джабгъумкэ зыкыешы, зэ къэпхъашэ, зэ къэшъабэ, узыумэхьырэ гупсагъэ клэлъэу укъеухурэи.

Нэшъуарэ зиплыхьагъ, еж зэмыгуцэфэгъэ лъэныкъркэ Ныбжыкъур къэлъэгъуагъ. Адэ тыдэ шыла Къушхъэ Ябгэр? Ошъогури ошъочапэри къабзэх, тыгъэ бэщыр, нэгъыф хъужьызэ, мэккосэжы.

Тэклу шлагъэу Ныбжыкъур нэбгыриплымэ аклэхьагъ, тэрэзэу елгъгъумэ, ахэмэ ашхьагъы нахь лужъу шыхугъ, зэолмэ зэхашлэгъэштэп, ау пшъэшъэжыы цыклур къэуцугъ, къэштэулугъэу зиплыхьагъэти, ыпшъэ ишлэгъэ клэпсэр къэпкыйи, ыпэккэ фагъэ. Зэолыр кызэплэккэи, пшъэшъэжыер шысэу кызылгъгъум, клэпсэр ыкъудыгъ, ау мыдрэм зигъэхьыгъэп; ыпкы хъыбэй къэхугъэу, ышхъэ кхиу-къошыкыгъ, етланэ егъолъэхи, Ныбжыкъур кызыщегъэрэ лъэныкъркэ зыщэгъ.

Клэпсэккэ зэпхыгъэ Зэолыр зытло-зыщэ лъакъоккэ пшъэшъэжыем еуагъ, къэмытэджэу, зымыгъэсысы зэхъум зэ-кхиулапи, псэушхъэ псэнчъэ горэу ытамэ ридзэккэ нэбгыритлур ыужы итэу джабгъумкэ ыгъэзагъ.

Ныбжыкъури, ышыгу папцэ ыпэккэ зэрэлтыкыуатэзэ, ыпкы шыщ зыхищэккэи, цыфмэ аужы ихьагъэу Нэшъуарэ кышыхугъ. Тэклурэ кыуагъэхэу, бгы кыхьэм ыкыбы зэхъухэм, Нэпкы зандэм Нэшъуарэ кыдэккэежыгъ, Ныбжыкъум ымакъэ зэхимыхьы охуфэ къэмыуцоу кыуагъэ.

Нэшъуарэ машло ышыгъ. Машлор кызэрэзэккэу, ащ кыгъэнэфрэ тэккыу щэху имыдунэежъэу, зэгупшысэрэри нахь маккэ хугъэ. Мэзыр гумэкыгъу, ауштэу зыккыурэр ышлэрэп, ау ылгъгъурэ псэури, зэхихрэри, зэхышлэрэри еж ыпсэрэ ыпкырэ ащыщхэу кызэрэщыхуштыгъэм джы фэ-

дэжэп, джауштэу нэф кыкыгъ, ащ ыгъэгумэккэу, рэхьат кырымтэу щэджагъо нэс зымыгъэсысэу шысыгъ. Джы иккыккэу зыкыешлэжы, гуккыачккэ, лыккыачккэ дуна-ир къегъотыжы, ащ зыхыгуащэзэ, тэккы-тэккыуэ зыщегъ-шъомбгъужы.

Пчэдыжым ошлугъэу, щэджагъо мыхъузэ ошъу-уаер кыптеомэ е жыбгъэр мыжъо гъуанэмэ арыпшыхьажъэу, гугъэтхъэ ккы-сымэу чыгхэр зэрэхэщэтыккыхэрэр зэхэпхэу мэхъужымэ, ар къэгъэшлэгъэ дунаим ищыккэ, ауштэу еж-ежырэу зызэрехьажы, нэмыккэ шкыккэ илэп. Ау цыф гъашлэр ащ фэдэнэу шыта? Гурэ акылрэ зилэр, нырэ тырэ аплугъэр, лэуж зэблэккэ пчъагъэмэ язэхэшкыккэ лым хэлъэу кызыхьаккырэ гъогу горэм рэплэба, клэпсэ горэм ыщыпэ ылыгъба? Уахътэр тыгъэм кыдэккэ, уахътэр тыгъэм дэккэ-жы. Мыжъоми уахътэм зыщегъэунэфы, ар ынэгу итхагъ. Уахътэр цыфыми, дунаим тет псэуми ащэпсэу нахь, цы-фымрэ нэмыккэу шыла псэумрэ уахътэм шыпсэухэрэп. Джарын фае цыфышлэми цыф бзаджэми ягъашлэ нэмыккэу ккэ шысэ зыккэмыхурэр. Мыжъори малгъэ, илгыфгъэ мыжъо хабзэр зыдылыгъ. Адэ сыда уахътэр зыфэдэр — цыфым иуахътэккэ?

Цыфыри... е чэфы, е чэфынчъ, е гукъао ил, ащ елгытыгъэуи ынэгу зэккы, ау ащ пае къэмынэу ошлэжы. Бзыум нахь псынккэу цыфым ыгу зылэтыгъэми, мыжъо онтэгъоу бгъэгум кыдэфэжы, жъуагъохэм, пщэхэм, къушхъэхэм ятэкъуафэхэм аугъоныгъэу мэгырзы. Зыр зыгъэхьырэ адырэр егъэгъы.

... Чыжъэу ккылу ккырэ гушыла макъэхэр Нэшъуарэ ытхьаккэу кыридагъэх.

Тетына дунаим Унэ гори, зыем зыщыфаем ышлэжынэу? Гужымэ къащегъэрэ жыбгъэмэ пчыхъэ мыхъузэ дэпкы-хэр гъонэ-санэ ашкы, нэфынэр пчъэу лут, ау шлункыр иккынэу фаеп, пчъэкъуахэмэ, лэплэ члэгъмэ защегъэбылгы, цыфым зыхеушъафэ. Етланэ цыф шлунккыхэр унэм къарэ-ккы, зыфаехэри ашлэрэп, гунчъэх, псэнчъэх, апэ зылу ккэ-хэрэм илордэгъазэх.

Хымабзэккэ гушылэрэ нэбгырищ къэлъэгъуагъ. Жэккэ-гъор апэ ит. Лугом ккэлу гъэх, егупшысагъ Нэшъуарэ, апэ-рэр ар зарылгъгулэрэр, пшыплэу ашлэгъэм пчыжъэми, мэшло шлэгъэм теутысыккырэ Луго, ежмэ амышлэгъэ ма-

шлом илугъо залъэгъуклэ, ащ езэрэгъэклух, ежъхэр яунэ машло щашлэу емысагъэхэм фэд. Хъаумэ зыгорэм имэшло шыгъахэ нахэ ашлэлэшлуа, ямашло ымыгъэфэбжъхэу, тхамыклагъо къафихъэу яктэшлэжы кыыхэнагъа?

Къальэгъугъэ фэдэу кыышыхъугъ, ары, къальэгъугъ, ау цыфы фэдэу къеплъыгъэхэп, ащи есэжыгъ. Мыжъо такы-рыло щылыми олзэгъу, чыг щытми ары, узщытлысыштым зыщыпллъыхъанба, джащ фэдэу къальэгъугъ нылэп, етланэ машлом къетлысэклыгъэх, пшъыгъэ нэгух, анэхэр машлом тырагъэдыкъагъэх, кылуательхэр зыщаххи, абгъуклэ чладзыгъэх, хъалыгъу гъугъэ такырхэр, лы фыжъ цыгнэ, бжыны-фышъхъэхэр ялалъмэкъмэ къарахыгъ, шъхъадж кыштагъэр ежъ ыпашъхъэ рилъхъагъ, псы бзаджэу нэджэ-луджэ зэху-лэхэрэри къаштагъ, щэхурэ тхъагъо емыжэжыыхэрэ фэдэу, анэхэр кыгъэжыыхуэу ащ ешъох.

Сыда мыхэр зыпылхэр, сыда зыфаехэр? Мэзыр яклуапI унэ алъэгъумэ, агъэсты, чыг гъэтлысхъагъэ лууплэхэмэ раупкы, Тхъэшхом псэуплэ къаримытыгъэ фэдэу, зытеуцохэрэри амылэгъоу маклох, ащыщэу къауклырэр бэн лъхъанчэм дадзэ, члаухъумэ, ышъхъагъы шхончыклэ щэхох, ыпсэ бэн шъхъагъым щэхъарзэми ашлэрэп, етлани ежъэжыых, маох, мэпыджэх...

Псы бзаджэм ыгъэунэзагъэхэу, лишыри уклорэий, чыя-гъэх. Нэшъуарэ ынэкухэр къэушынагъэхэу, нэпсыр кызыз-рячъагъэр зэхиллагъ, гур умылажэмэ, нэпсы хъужынышъ, псы лъэкъо щыугъэу къушъхъэпсы къаргъомэ ахэлъэдэшт, псыхъохэр зэигъэхъащтых. Къиным гур ыгъэпытэн фае, ху-лъфыгъэ гумахэ ыльэгъумэ, къушъхъэри къэсысын, псыхъо-ри къэгырзын, чыг щынапхэхэр, уц гумахэхэр къэклыных. Тишэн, тихабзэмэ, тицлыф шлыкIэ къесэгъэ чыгум зызэб-лихъун ыльэклына, тэры зэблихъуштыр, тэ тычIидзыжыштыр.

«Сыдэу сизакъуа, — егупшысагъ Нэшъуарэ. — Сыд пае сизакъу? — зэупчIыжыгъ. — Марыба, слъэгъурэ пстэуми иклэрыклэу сачыщэу кыысщэхъу, сыд лIэужыгъори шъхъаф-шъхъафэу сэлъэгъуми, сызэряпхыгъэр, сызэрашчышър сэшлэ, зэкIэри нэфынэмрэ жьымрэ ахэшлыкIыгъ, нэрымылэгъу лудэнаклэм зэрепых, зы набгъо икIыгъэх, зэкIэми ны быдзы-шэкIэ сырялахъэгъу, адэ сыд пае сизакъу, сыд пае сизэкъо дэдэу зыкысышыхъужырэ?

Мэзым щэгъы... Нэфынэпсыр кызыклэхъэрэ ошъогу-р къэушы. Чыг тхъапэхэр къэтхыуагъэх, анэгу шынэхэр ты-гъэм фаухъазыры. Чыгхэр къэкIых. Тыгъэр кызыкIоплъым, ныбжыкIухэри къэушыжыгъэх. КIым-сымым ипIалъ. ТакыкIэ заулэ тешлэмэ, чыг тхъэпэ Iушъэшъэ макъэм клэлыкIоу бзыухэр къежъэщтых, комэ гъугъэ горэ макъэ ымыгъэлэу мэзычIэ шынэм тефэшт. Тыгъэр кыкIыкIыгъ. Мэфэ фабэ хъушт, сыхъатыпэ горэкIэ мэзычIэм нэсэу къэчъэ-пхыштыр.

Нэшъуарэ зэхехы къэгъагъымэр зэрэзекIорэр, джыри жыи икIу ымыгъотырэм, нэфынэ лъакъомэ агъэхъые. Чыг лъапсэхэр псым лъэIабэх, IэпэкIэ псыгъо мин пчъагъэкIэ чIы чIэгъым щэлъыхъох. Бзыу макъэмэ загъорэ жыи чъагъоу къа-гъэтхыорэм фэбагъэр кыкIахъэу ыублагъ, ау чыгмэ кыызакъолъэткилэ, чыIэбжъэу нэгущом къебгъучъэ.

Дунаим идэхэгъу пIалъ. Нэм ыльэгъурэр, гум зэхихрэр, егъэшлэрэу ори ухэтыштыр, ежъыри ныбжыи уимыбгынэнэу кыпшъэхъу. Сыда, хэта мыш фэдэ дунай дахэр зэщызгъэкъон зыльэкIыштыр? Сыд пае уегоощта?

Ежъ мэзым щэгъы... Тхъэшхор къэплъагъ: сыда цыфыр зыфэнэшхъэир? Сыд зыфэныкIор, сыда ыгу зэщыр кызы-щагъэр? КъэзыгъэшIыгъэми кыгурымылжынынэу сыда къе-хууллагъэр?

Нэшъуарэ ыгу дунаим хэгъэкIухъагъэу зеплъыхъэ — пIэлъэнчъагъэр зэхиллагъ. Ежъ-ежъырэуи зельэгъужы: мэ-зым щэгъы, ымакIэ зэхэпхырэр, ынэпси ригъэхырэр, егуп-шысагъэп зэгорэм аукIынэу е лIэжынынэу. Зэгорэм бэн чыIэ ыгъотыныншъ, гупсагъэкIэ зыхэтыгъэ цыфхэр, зэресэжы-гъэхэу, Тхъэшхом ыцIэкIэ зэреуцоллагъэхэу, ныбжыкIу папкIэхэу ышъхъагъы кыихъанхэу. ынэгоу осэпсыщэм фэдэу нэфынэм ыгъэчъэбзагъэр ныбжыи гукъауи гухэкIи емышэ-кIуагъэу къабзэ. Джащ фэдэу арыштын цыф нэгур ренэу Тхъэшхом зэрилэгъун фаер. КъыгъэшIагъэр — илъэс мин пчъагъэу кыгъэшIагъэр псышъхъэ Iасэу ыпашъхъэ щелъэ-гъужыи.

Мэзым щэгъы... Нэшъэигъоу зэлъызыштагъэр мэзым нэпIэхъ плуакIэу къехъухыгъ. Чыг тхъапэхэр, огу-р благъэу зэхыхыгъэшъ, къэпсэлъэн фалIэхэу мэджэгух. Ау сыд псалъа мыш фэдэ пIалъэу гур зэкъоныгъэм зызэлъыштагъэм, чыгум щыпIон плъэкIыштыр, джэуап емыжэрэ гушыIэр тыда зы-

дэптIупшыщтыр, хэти ищыклагъа? Щыла ащ фэдэ гущылэ — цлэ зымылэр, макъэкли гурышэ-гузэхашлэкли амыутхьабзыгъэр, мэзыми огуми джынэс зэхамыхыгъэр, ежъ цлыфым акъылклэ зэхимышыкIырэр къырыпIон плъэкIынэу? Тхъэшхори къэплъэ, ау ари ылъэгъурэм амалынчъэ ехъуллагъ. Адэ ащыгъум хэт, цлыф, уилэзэгъур, е уиджэуапыр, орклэ Тхъэшхори къулайцызмэ?

Мэзым щэгъы... Гу чыжъэр къэкIожьы... Сыда ащ хъоум рилъэгъуагъэу, цлыфым къыриIожьыщтыр? Ежъ зыкIэхъопсырэм елътыгъэмэ, гъашлэр пкIэнчъэу къыщыхъугъэу ара? Зэхимышэи мэхъу тхъэу щымылэр,— ежъ къызэрэшIошIыгъэу, иамалхэмклэ, акъыл макIэмрэ гу цыкIумрэ акIуачIэклэ Тхъэ зыфишIыжыгъэр, адрэ Тхъэ шыпкъэр, Тхъэшхор иныбжыкIу чIыгум, цлыфым къалтылэсырэпщтын, къалъэлэсми, ащ икъэсыгъо хэта иIопщыр, сыдэуштэу къэпшIэшта? Ыпашъхъэ уихъажьмэ... ау гъашIэм илэшIугъэ зыушэтыгъэм ар къызшIуигъэшIын ылъэкIырэп. Щымылэр къызгурэлэм, Тхъэшхоу щылэр шыгъупшагъ. Ыпсэ зэрэпытэ, ыгу къыбгыни, къыгъэшIэщтым гукъэо хъопсагъокIэ клэмыкIыжыщтыр къыфихыи, ежъ мыкIодыжынэу, пIалъэ имылэу ыбгъэгу къыфигъэзэжыгъ.

Нэшъуарэ изэкъуагъэп. Нэбгырищымэ язырэм зыкIыгъэсысыгъэти, фыреплъэкIыгъ. Зэрэфэпагъэхэу, псы бзаджэм зэриIонгIагъэхэу щылъых, бэдзэшхохэр ажэмэ, аначIэмэ ятIысыкIыгъэх, дунэе шъхъафы къэкIыгъэхэм фэдэх. Ясабий е якIэсэ бзылфыгъ пIонэу яшхончхэр зэрэкъузылIэх.

«Мыхэр сэри къыслъэхъунхэ фае,— егупшысагъ Нэшъуарэ,— ау къэзгъэушхэу, апашъхъэ сиуцуагъэкли, ашIошъы хъуштэп, сыцIыфэу салъэгъуштэп, пчыхъэм сыкызырамылъэгъугъэм фэдэу. АгъэкIоды ашIоигъор ежъхэм сыкызырашIошIырэр ары, ау сэ ащ сыфэдэп, дунай зэфэшъхъафмэ тащэпсэу, сэ сызтемытым, сызфэмыдэм мыхэр езаох, ежъхэм сыкъаугупшысыгъ, ау сэ ащ фэдэ сыхъун слъэкIыштэп, ауштэу Тхъэшхом сыкыгъэшIыгъэп. Сэри зи яшIэн слъэкIыштэп, сыда пIомэ сэ зэрэслъэгъухэрэм ежъхэр ныбжыи еуцолIэштхэп, ауштэкъодыеу апсэ хэпхыми, къезыфэкIхэрэр, сэри ар сшIэрэп, бгъэкIодын плъэкIыштэп.

Нэшъуарэ тэджыжыгъэ. Жъэу чъэбзагъэр нэфынэ лъагэм хэгъэткIухъагъэу олъэгъу. Гопэгъум ежэу, къушъхъэм жъаур зыфеухъытыжы.

Фыжъ IашкIэр

Хъадэгъу щылэп. Мары ошъогур, мары мэзыр, къушъхъэхэр. А пстэури зылъэгъугъэм хъадэгъум зыщиухъумэ-гъах. ШIункIыр ары къэзыгупшысыгъэр «хъадэгъур». Цыфыр ышъхъэ фит, ежъ нэмыкI пстэури ары, ашъхъэ фитых, зыфитыжыых, джа зэрэзыфитыжыхэм зэрэпхых, зэкIэ зы пкъынэ-лынэ ешIы, зэкIэри зэдэкIодын зэримылъэкIыщтым о уизакъоу хъадэгъу зэрэуимылэщтыр къегъэшъыпкъэжы.

Псэ къыозытрэм пIэлъэ гъэнэфагъэ къыпфишIыжыын фита? «Псэр къыуатыгъ» пIоныр — ар тэрэза? Къыуатыгъэ зыхъукIэ, пIахыжыын фитых, пIахыжыынэу зыфитхэр лъэ-пIэжъэп. Псэр — е щылэ, е шылахэп, къэхъугъэп, къэхъугъэр кIодыжыын ылъэкIыштэп, ащ зи фитыжъэп, фитыгъэп ыкли. Тхъэшхори сыда мыщ къызэрэхыхэрэр. Ежъ тыщыщ, Ежъ зэрэщылэри тэ тызэрэщылэри — зы шыпкъагъ, Ежъ пIэлъэнч, игъашIэ тэри тигъашI.

Къэхъугъэр ары щылэр, къэмыхъугъэ щылэп, сыда пIомэ къэхъугъэр ары зэхашIэ зилэр.

Нэшъуарэ изакъоу мэзым хэс, чыжъэкIэ зыгорэм пэплъэ. Зыгорэ къэхъун фае, ыгукIэ джы ежъ зынэсыгъэм, зэхимышIагъэм, ылъэгъугъэм кIэх афэхъу пэт е шIэхэу афэхъушт. Сыда ыпэкIэ къэтыр, гурышэкIэ зыпаплъэрэр?

НыбжыкIоу къытыридзагъэм Нэшъуарэ къыгъэтхыуагъэп, сыда джыдэдэм зыгъэтхыон зылъэкIыщтыри. Ау зы ин, зы онтэгъу горэ къышъхъарыхъэу, гомылугъэкIэ къеуцокIы фэдэу къыщыхъугъэти, ышъхъэ къылэтэзэ тIэкIу зыдырегъээкIым, зыдэплъэгъэ лъэныкъор ыупIыцIэу, бзэгу плъыжышхор цэ чан кIыхъэмэ азыфагу шыуалъэу ылъэгъугъ, жэшхоу зыкытезыулубэрэм гум фэмыщэчын мэ Iаер хъэпщэгъу пэхъэ утIэрэхъым хэтэу къыдехы.

Щтэгъу имыфэзэ, джыри зилIэужыгъор ымышIлэрэ псэушъхъэм ынэмэ акIаплъэ шIоигъоу ыгу кIыхъагъ, ащ лъыпытэу ХъакъуакIэр къызэрэшъхъарыхъагъэр къышIагъ, ыгуи къилъэдагъ: джарын фае сызпаплъэщтыгъэр! ЕтIанэ ынитIу ылъэгъугъ: бэшIагъэу зыфэягъэр къыдэхъугъахэу, гухъэ-гужъ машIор ащыкIосэжыызэ, рэзагъэу ыжэшхо Нэшъуарэ ышъхъэ къыфещэи.

ХъэкъуакIэм ынитIу шъхъасынчъэгъэ ебгагъэр зэрэкIэ-мылтыжыыр арын фае Нэшъуарэ гуцафэ езыгъэшIыгъэри —

ХьэкъуакIэм ынэхэп мыхэр, адэ ащыгъум хэты ынэх?... ЫшIэрэ горэм, бэрэ ылъэгъугъэм ынэх... Моу куоу уакIаплъэм...

ХьэкъуакIэм ышгъхэ кызырещэхым, IэшкIэ фыжбэу ынэтIэшхо хэсыр ылъэгъугъ, гуцэфэ Iаеу ыгу кыдэоягъэм кыгъэкуагъ: «Тат! УкъэсшIэжыгъ!» ЕтIанэ зимышIэжбэу, зэкIэми абгынагъэм изэкъоныгъэ гуелэжыкIэ мэзыр зэпигъэ-джэжбэу, джыри къэкуагъ: «Тат!!!»

Къанцих ежбашхэхэр, лъы шуцIэ кIуапIэ хъужыгъэ ягъэхэр зытет пIыргу-сыргу бзэгу стхъэгъэ плъыжышхор мары ынэгу кыкIэбзас, зыкыриупцинышгъ, Iупс IужьумкIэ цIэтэ-кIуалгъэ кышIэу кыгъэушынэшт, мэ бзаджэмкIэ кыгъэупэ-рзэнышгъ, цэ мэхъэджэ кIыхъэхэр зэтыриплъожыштых.

«Тат...» — зэхэпх къодыеу джыри кыIуагъ Нэшъуарэ, ыпкыынэ-лынэ псэнтъэу лантIэ кызырэхъурэр зэхишIагъ. «Нанэ... тыдэ щыI?» — кыпигъэхъожыгъ етIани. Зыми фэ-мыежбэу, дунаим хэкIосыкIэу кышыхъугъ. Мэхыгъэп, ыни ыупIыцIагъэп, цIыкIужые зэрэхъурэр, зи зэримылъэгъу-жырэр, зэрэзэхимыхыжырэр ары зэгупшысэжыгъэр.

КIэухы фэхъугъэр кыгурымыIозэ, жыы къабзэу кыIуо-жыгъэм Нэшъуарэ зыкыригъэшIэжыгъ. ХьэкъокIэшхор тIуакIэм зэпырыпкIыжбэу ылъэгъугъ, ятIонэрэ хъапкIэгъум Къушхъэ Ябгъэу къэлъэгъуагъэм иныбжыкIу нигъэсыгъ. Ау еж-ежырэу ныбжыкIум хэкIэжыгъэу кышыхъу-гъэп, зыфимыгъжбэу, хымэ кIуачIэ горэм губжыгъэу зэкIи-дзагъ пIонэу, ныбжыкIум уклорэеу хэфагъ, гырзыр, етIанэ мыжбэу зэрэшх макъэр ащ кыкIэлъыкIуагъэх.

Джы изэкъуагъ Нэшъуарэ. Джыры изэкъо шыпккъэ зы-хъугъэр, джы зыми пэплъэжынэу зэрэщымытыжыр кы-гурыIуагъ. Зэрэщысэу чэщыр кышхъарыхагъ. Псэ зыпыт IэпIэ цIыкIоу, ынитIу гъушъэу, зи ымылгъэу, ежыри зыми кымылгъэу, дунаишхом изэкъуабзэу кытенагъ.

ЖэкIагъор

ЖэкIагъомкIэ ежъ разэ хъунэу игупшысэ кIэух зэрэфи-мышIыгъэр ары ныIэп Нэшъуарэ зыгъэгумэкIэу къэнэжы-гъагъэр, джары ежъ зэрилътэщтыгъэр. МэфитIум лъы-

хъугъ, кыгъотмэ зыгорэ ришIэнэу арыгъэп, зыкIытыхъу-рэр кыIопэнэуи ышIэщтыгъэп, ау кыгъотын фае, кыи-зигъоткIэ, етIанэ зэкIэри къэнэфэшт — ежыркIэ.

* * *

ЖэкIагъор ыкIыб къэгъэзагъэу щыс, ау кызырилъэгъу-рэр Нэшъуарэ ешIэ. Тутынэу ыжэ дэлъыр зикъудыйкIэ, ащ иIугъо шхъуантIэ ышгъхагъы кышыхъуае. Хэпэшъушъу-кIызэ, зыгорэ зIэшIэжы фэд, хъаумэ мэупсэмэ ышIэрэп. Иш лъэхъагъэу чыжэкIаеу гъэхъунэм щэхъу.

ТIэкIу тешIагъэу жэкIагъом лъызэкIэ IапIэ горэ кызы-ридзэкIи, Нэшъуарэ пэмычыжбэу мыжбэу кытефагъ, зэ-щыцIэнлгыгъэти, гуфалъэу зеплъым, лъым зэригъэпцигъэ шгъхац кIыхъэмэ цIыф тхъакIумэр къахэщыгъ. Ылгъэгъугъэр Нэшъуарэ ыгъэшIэгъуагъэп, ятэ Къушхъэ Ябгэм ХьэкъуакIэ зэришIыгъэр кызыгурыIуагъэм щегъэжыагъэу джауштэу шэны фэхъугъ: елгъэу, зэхехы, зи ыгу кымыхъэрэ фэд, зи рилуалIэрэп. ЦIыфышхъэм ышъо тырахи, кыфызэрадзэ-кIыгъ, джары ылгъэгъурэр. Ащ еплъызэ, джыри ащ фэдэкъа-бзэ, апэрэм пэблагъэу мыжбэу къаефагъ. ЖэкIагъор къэ-тэджи, зычIэс чыгым дэплъыгъ, ужъунтхи, Iупсым дакIоу тутыныри зыIуидзыгъ, чыгъ лъапсэм дэжъ щыт бжезымэ чы гъумитIумэ, удэлэбаемэ унэсынэу ашхъапэхэр пиупкIыгъэх, зыдэщысыгъэм цIыфышхъытIу кыщиштэжы, чымэ апи-гъэнагъэх. «Лъыр акIэчын, тIэкIуи гъупцэных, — кыIуагъ зэхэпхэу, — сомипшIы горэ къакIэкIонба... Делэх нахъ, чер-кес шъумэжыым пай зы чапычи стынэп. Эх-ма, сыукIыгъэ пэпчъ сомэ зырыз нэмыIэми кысатыгъагъэмэ, гъуржъ унэ рысщэфыныешъ, къэлэшхом сыщыпсэуни...»

Тысыжыгъэ, иджабгъукIэ щылыгъэ дзыо цIыкIур, къопсыхэр иIэхэу акIыбы ралгъахъырэр, кышти, ышхъаIу ытIэтагъ, зэпыригъази зеутхыпкIым, цIыфышхъэ заулэ, ашхъашхъохэр атыхыгъэхэу, кызыгъ. «Фу, — ыIуагъ, — адэ мы черкесмэ ашгъумэ кIыхъэш!...» ЛъакъокIэ Iуигъэ-кIотхи Iальмэкъым шхъэмэ къадизыгъэ щыхъагъэр къа-хихи, зэкIоцIыхыгъ, гъучI бэшэрэб пIуакI, лы фыжъ пщэр такъыр, IэкIэ зэгучыгъэ хъалыгъу къэлъэгъуагъэх. Бэшэ-рэбым Iукор кыIуихи, тхъэжбэу ешъуагъ, лы фыжыым хэ-цэкъагъ, Iулгъэхшхоу ышIыгъэр ымыгъэунэшкIуэз рифыхи, ужъунтхагъэ.

Жэклагъор изакъоу ыльэгъу зэрэшлоигъуагъэр джыры нылэп Нэшъуарэ кызыгурыуагъэр. Изако зыхъуклэ нэмыклэу еплъынэу кышыхъуштыгъэми ышлэрэп, ау ыльэгъун къодьер армырэу, изэкъон фэягъ. Джы мары изакъу, бэшэрэбым ехъумплы, лым хэцакъэ, тутын ышыхъагъэшъ, ари екъудыи, ужъунтхэнэуи игъо ефэ. «Семены ыгу рихъырэп, — ежъ зэриложы фэдэу жэклагъом кылуагъ, — шъумэ апэу ело, етлани кыригъэклурэп, укыри шъхъарыкл, ело. Зысцэхэклэ, апыу ашлоигъор апэрэу. Генералым ызыкъо ий, адрэр — сэры».

Ошлэ-дэмышлэу псынклэу зыкызыэригъээзклэи, ынэгупшъыгъэ шэлэбэлашъо теозгъэштэрэ Iужъугъэр клэутысыкыгъэу, гуфалъэу, зэнклабзэу Нэшъуарэ кыжэхэплъагъ. Уасэ кыфишлэу, нэгупкыеу, ыбги зиуэнкыгъэу, ылэхэр ыкыбклэ шагъэхэу къеплъыгъ.

— Черкесыр, о укыыслэклэфагъэмэ, пшъхъашъо тесхыштгъагъэп. О укыыслэклэфэгъагъэмэ, черкесхэр зэклэ лъэпсэклэды сшыгъэхэу слъытэштгъагъэ.

Псынклэу кызышыпклэи, уцым кыхэмышыштыгъэ шхончыр кыпхъотагъ. Нэшъуарэ ыбгъэгу пэчлынатлэу кыгъэпсыгъ. Нэшъуарэ зигъэсысыгъэп. Ащ лыпытэуи жэклагъом шхончыр члэдыжыгъ, Iущхыпцыкы фэдэу зишлыгъ.

— Черкесыр, шхончыр кызыэрэштэу, сыда узклэклэдыжырэр? Унэплэхъа, сэлэ? Сыда узфаери, сауужы узклэтыри? Саужы икл, тIури зы услэклэклэодэшт!.. Пшъэшъэжыер арымэ шлэ узфаер? Морары, мо куандэмэ адэжъ клэри, сигъуситIу дэджэгухэу плъэгъушт, сэ ешлэщтыр ешлэгъах, ори уилахъ бгъотын... Уджынэмэ сшлэрэп, зэ уин, зэ уцыкIу, зэ огъы, зэ сэшхо ихыгъэм фэдэу угъэчыгъ... Уфаемэ, осэтыжыпэ, ау цыфы хъужыштэп ар, бзако, дэгуп, нэшъу, Iорышлэ-Iорыдэгъазэ сшыгъэ. Адэ ащ фэдиз хэты фэщлээн, арыба сэри кызыклэсцэхкырэр, фэщлэщтыр зыфэдизыр зэзгъашлэ сшлоигъу, зыщылэрэм щычлэтыдыжышт. Ау дахэ, хъабзым кыльфыгъэр дэхэ дэд, къупшъхэм шъор ещэкыгъэу къэнагъ, етлани дахэ. Егтырэр ышхырэп, лъэхъагъэу сэтIупшышъ, уцтхъапэхэр, уц лъапсэхэр, мыклэхэр, мэз къужъхэр зылуегъафэх. Хъарыльф! Зыклэдахэри сшлэрэп.

Жэклагъом кылуагъэр Нэшъуарэ зэхихыгъ. Къелэфэ зэхихыгъ, джары нылэп. Къео шлоигъуагъ, кыгукынынэу, пшъэшъэжыем игугъу кышыгъ. Джахэр къелэфэхэ зэхихыгъ.

Зэрээзехэу шыгъупшэжыгъ. Ежъ джары кызыэрэшлошлыщтыгъэр, ау хэты ышлэра, иакъыл ушлункыгъэ, изэхэшлыклчыжъэ изыкъуапэ горэм нэсыгъэнхэклэи мэхъу а гушылэхэр; нэсыгъэхэклэи сыда, нэфынэм ичылапхэ хъунхэшъ, лъэпсэ дэчъэх цыкIоу къэлъэгъожыштхэ?..

Нэшъуарэ ышлэщтыгъэ жэклагъом кызыэримыльэгъурэр, ащ ыпэкIэи зэригъэунэфыгъагъэу — джы ар ыгу кыдэчъэежыгъ — изытет шъыпкъэр кыльэгъурэп, Нэшъуарэ зыщыщ лъэпкъым ианахъ теплъэ дэгъухэм, дэгъу закъори арэп, лъэпкъ нэшэнэ шъыпкъэхэм, ахэшлыкыгъэ фэд, сыд уахъти, сырэ чIыплэи ащклэ зэхъокыныгъэ гори фэхъугъэп. Джары кызыклэимыльэгъурэр. Кыльэгъурэп, ау къешлэ, зэрэлъыплъэхэрэр къешлэ, ар игуапэн фэе, зэхышыхъэрэ пстэури зыми ымыльэгъухэу клэдын шлошлырэм фэдэу, лъыплъэхэу кызыишлэклэ, ышлэрэми нахъ егугъу.

— Сыкъэплъэгъурэба? — упчлагъэ Нэшъуарэ, етланэ адыгабзэр зэрэгурымылоштыр ыгу къэкыжыгъ, ау макъэр зэхихынба. — Мары моклэ сыщыт.

— Сволочь какая!.. Что здесь происходит?..

Гъэхъунэм мыжъо ини цыкIуи ильмэ зыкыгъэхъыгъэу жэклагъом ыльэгъугъ, зыкыгъэхъыйи, пэклэ чанхэр дэгъэзыгъэхэу къэуцугъэх. «Сыда мыщ щыхъурэр, сыда мы слъэгъурэр?» Мыжъомэ, чыгмэ, куандэмэ закларачыгъэу, ныбжыкыгъухэр зэхэо-зэхатхэхэу къезэрэфэкых, жъы къэпщэн плъэкырэп, ау ар уимыщыклагъи фэд, бзыуцыф Iэплэ-IапIэу зиутIэрэхыгъэу, жъыр гъэхъунэм щэсысэхы. Макъэри, хъульфыгъэ макъэу зэхихрэр кыздэкырэ лъэныкъор къэпшлэн плъэкырэп, мыжъом зыкыыхатхызэ, гушылэхэр ыпашъхэ къефэх. Ау мары зэклэ зытетыгъэм теты хъужыгъэ, цыф макъэр ары зызэблэзымышыгъэр.

— Покажись, дерьмо собачье!.. Я не пьяный, я давно уже не пьянею. И не боюсь никого. Это ты боишься, грязь вонючая, меня боишься. Меня все боятся, вон даже камни ошестинились и тени прячутся от меня!..

Джы мары клэлэхъу ищыгъэ дахэ жэклагъом ельэгъу. Чыг сурэтым зыкыыхышлыкыи, гъэхъунэ гузэгум кыиуцагъ. Мыжъохэр джыри къэхъыгъэх, заутклэпкызэ, шъор зытырахыгъэ шъхэ къупшъхэ хъугъэх, нэку шлункIхэр загъорэ къэнэфых, жъыр дынгъэу, нэфынэу къэуагъэм нэхэр къегъэузых. Клэлэхъур нэфынэм хэбзыкыгъэу щыт, ынэхэр иных,

инэплъэгъу псэ зыпымытмэ псэ аритыныштъ, бзэ зыфумылъ-хэр кыгыгъэгущыIэщтых. Чыгыгу зытеплъэрэмэ шыабэу заутхыпкIы, жьоркыым ыгъэшъончъэгъэ тхьапэхэр тхыо-хэзэ къэжыуух, къэкIэжыгыгъэхэу къутамэхэр зэпэнэфыжыых, уцмэ лъэпэпцIыеу жьым зыхашае, гур къагъэушкIоуеу, ялъэуж быбхэр нэфынэ IудэнакIэхэу гъэшIобзэ макъэхэр мэхьарзэх.

ЖэкIагъом бэшIагъэу шыгъупшэжыгыгъэ гупсэгъэ-гущэбагъэр зэхишIагъэу, ыгукIэ зэнэкъокъужы. Шымытыжышъоу етIысэхыгъ. Сыдэу уцыр шыаба, Iэхуамбэмэ закъырещэкIы, кыоубзэу лъэгущом зыкычыIеубгъо, мыжъом Iэ шыпфэмэ, дышъэцэ зэпэжыуухэр кыыхэпэхэу, IэгущыодакIоу уфэушъэ мэху. Фэмыхъоу джыри кIэлэхъум еплъыгъ: ынэгу укIаплъэ зыхъукIэ, зэрэдунаеу нэшIукIэ кыоплъы, блогъэхэр зэIокIотых, чыжъэхэр къэблагъэх... Ежъ сыд шыуIо ылъэгъурэр? Тхьэм илIыкIоу чIылъэ дунаим къепсыхыгъа? «Сэ зыми сыфаеп, зыгорэ кыисфэенэу ары сызкIэхъопсырэр, сырищыкIагъэу, сыригуапэу... Сыда кыисэху-лагъэр?»

Псыхъо чыжъэ горэ ылъэгъугъ жэкIагъом, шъэожтые шъхьацыф цыкIу ылъэгъугъ, ыпэбгы чэбэчыцэ куплъ дахэхэр къечъэххэу, къэрэу сатыр кIыхъэм лъэплъэшъ шыт, ыгу чыжъэу зызэридзыгъэм, бзымэ рахыжыагъэм фэдэу, ыгъэщынагъэуи, ыгъэгущыIагъэуи мэкуо: «М-а-а-ма!...» ЕтIанэ лъапцIэу псыIушъом кыиречъэкIыжы... Ау ар ежъырэп зылъэгъурэр, Нэшъуар зылъэгъурэр, Нэшъуар ары жэкIагъом ынэхэмкIэ плъэрэр, ыгукIэ даIорэр, дунай къабзэу иIагъэр зэхэзышIэрэр. БэшIагъэу IэкIыбы ышIыгъэр ыгу кыгыгъэкIыжы шIоигъуагъ.

Ежъ жэкIагъор губжыгъэу гъэхъунэм ит. НэгъэупIэпIэгъу закъу зэрэщыогъагъэр: бзыоу блэбыбыкIыгъэм иныбжыкыу псынIкIэу шыгъупшэжыгыгъ. Хъау, зыгорэ кыыщышIыгъагъ, зыгорэ ылъэгъугъ, зыгорэ зэхихыгъ. Мы мыжъо папцIэхэр ошъогу жъуагъомэ афэдэу къэжыуугъагъэх. Къушъхъэхэр зэIукIотхи, чыжъэу-чыжъэу плъагъэ, зыгорэ зэхихыгъ е кыIогъагъ. IэшIугъэ-гупсагъэ горэ... ШIункI гуаом, учIэзылъашъорэ шIункIым нэгъэупIэпIэгъукIэ кыыхэуи, нэфынэ къуапэ ылъэгъугъ. Ау сыда ылъэгъугъэр, сыда ыгу кызкIифызыгъэр?..

ЖэкIагъор арэп, зэриIожыгыгъэ Нэшъуарэ, сэры зылъэгъугъэр, ары шъхъае ежъ езгъэлъэгъу сшIоигъуагъ. Зэрэхъу-

рэмкIэ, ащ ынэхэмкIи сэплъэ, ащ икIыни сэ сэшъэчы. Мары къушъхъэбгы мыжъом сыхахъэу, мыжъом сыкIоцIыхъэу селъэгъу, етIанэ мыжъом сыкыыхэкIыжы, чыгыпкыым шыщ сэху, икIутамэмэ, итхьапэмэ сахэткIухъэшъ, нэфэпIэ-нэпIэхъ сурэтэу сакыыхэкIыжы, сызэрэпсаоу селъэгъужы. Джы мыжъо пэпчъ сьтесэу кыыщэху, сымаджэ хугъэу кыышIошы, джы инэу жьым, нэфынэм сачызэхэкIотышъ, зэкIэ ылъэгъурэр, ежъыри зэрахэтэу, сэ сщышы мэхъужы...

ЖэкIагъом шхончыр кыпхъотагъ, ылъакъохэр къэкIэ-зэххэу зэхэфэфэ нэс, шхончыр ыунэкIымэ, ыуэндэжыкызэ, модыкIи мыдыкIи зигъазэхэу уагъэ.

ЖэкIагъом ыпэшъхъэ шыпкыэ Нэшъуарэ итыгъ. Губжэу зэлъызыубытыгъэм ынэгу нэджэ-Iуджэ ышIыгъ, Iупсыр ыIупшIаIэмэ къякIугъэу зеухъэ. Жъалымыгъэм ыушIункIыгъэ ынитIу лъыр къателъэдагъэу, тыгъужъэу зеплъыхъэ. ЫтхыцIэ, пшъашъомкIэ кыдэкIуаеу, къохъужыцыр кыыщыхъыагъ, цэпэшIонэ кIыхъэхэр ыжэбгъумэ къадэпIыкIыгъэх, лъэбжъэ шынагъохэр ыIэхъуамбэмэ къапыкIагъэх.

Нэшъуарэ чыжъэу шытыгъ, жэкIагъом пэчыжыагъ. ЕкIолэ ылъэкIынэу шытыгъэп, фэягъэп ыкIи. Гухъэ-гужыи фыриIагъэп, Тхьэшхом пщыныжъэу тырильхъаштыр кыыригъэлъэгъугъ, сыда ащ ушIокIыжъэу епшIэн плъэкIыщтыри? ЧыжъэкIэ жэкIагъом лъыплъэу Нэшъуарэ шытыгъ. Изэ-къуагъ.

Ныбжыкыу зымышIырэ нэфынэр

«Сэ сыкыызфэнэжыгыгъ... Слъэгъугъэм нахъыбэ згъэшIэ-жышътэп, згъэшIагъэм нахъыбэ слъэгъужышътэп. Джыдэдэм зызгъэсысмэ, дунаим ианахъ чыжыи, блогъи, сэш нэмыкIи зэхимышIэу, тхыощтых — мэкъэнчъэу тхыощтых, сыда Iомэ псэ зыхэмылIыжъ IудэнакI гъашIэм сызэрэхэтыжыыр, макъи, нэфыни, шынагъуи кIэлъыжъэп». Чыгым зезыпхыжыгыгъэ лIыр ныбжыкыу чыжъэу Нэшъуарэ игукъэкIыжы кыыщычIэугъ. «Сыд шыуIо зэгупшысэрэр? Зырипхыжыгъ, шъхъае игупшысэ епхыгъэп ныIа, псэ иIэу ар ышъхъагъы

Нэшүарэ нэфынэу Кюдыжыярэм, пчыхьэшхьхэпэ жыы чыИтагэу псыхьо ныбэмэ, кьушхьэ ТуакIэмэ закышычыИтырэм, мэкъэнчэу чыгум хэпшыхьяжырэ чыг жыаумэ адэкIосэжыы.

...Етланэ шункыым еж игупчэ хьугъэ, ежыр зэкӀэ ныб-
жыкӀухэр кыызэкӀухэрэр, чыгуми кычӀэкӀыжых, кӀушъ-
хьэтххэми кыӀкӀошъэхых, ошъогуми кӀат-кӀатэу кӀеохых;
мэкӀэнчӀэх, ау гухъэ-гужъ хьэпщамэр зэхьуагъашӀэ, шъэф-
рытхӀохэу, яӀоф кызэрикӀыщтыр зэрашӀэрэр аӀажэгоми,
жъалымыгъэ-рэзагъэкӀэ кӀашӀухэщы.

ЕтІанэ шІункІыр кыызреплыырэр кышыІагъ. Загъорэ ар нэшхо мэхъу, загъорэ нэ пчъагъэу зигощыгъэу, сысхэмэ зэблэхъу, зэнэсых, зэхэхъэх, етІани загощыжкы, зыктыфамыгъазэми, къальэгъу, ыгучІэ нэс ральэгъукІэу, гъуни нэзи ямыІэу къеплтых.

...ЕтІанэ макъэр зэхихыгъ, е зэхихыгъэу кышщыхуыгъ. ЗэхышІагъэнкІи хъун — ыгоу бзэпсым фэдэу зызыкъудыи-гъэмкІэ; чыгхэм, уцхэм, мыжъохэм, нэфынэ Іэбгъухэу, чэ-тэтэ минхэу чыгу чІэгъым кычІэжыукІыжхэрэмкІэ, кы-гурыІон ымылтэкІырэ горэу дунай къэгъэшІыгъэ пстэури ззыпхырэмкІэ. Гу чыжъэр арынкІи мэху зэхезыгъэшІагъэр: о угуКІэ плъэ!.. Угу гъаплъэ!..

...ЕтІанэ нэфынэу кыхытэджагъэр ыитІу лыы фабэу зэрәкІурэр зехишІагъ, бзыу тамэу тхыуагъэх; кІэ шыпкэу псэ агъотыгъ, ау зыфызхэрэ хыльэм ыгъэхыехэрәп; анахь онтэгъум кыкІәричхэу, анахь пытэм кыхыхичхэу, ыпсэ атыриухэу акІәлагъ, мәшІуачэр арычъи, Іәбжыммэ анэсыгъ, ІәкІоцІхэр ыгъәплъхи, шәІәгъуаеу ристыкІхэу зауґбойи, шъхьафиты зашІәу зыбгырыугъэх. ПчыкІә куамэм идәчъэххэу Іәхьуамбәмэ зызәбгырадзыгъ.

Нэфынэм Іхъуамбэхэр ыбгынэхи, дунаим зыхигошагъ. Нэшъуарэ ыӀапэхэр къутэмэ шхьонтІэ дэчъэххэу ылъэгъу-
гъэх, жгъгыу макъэр кыздэкЫрэри кыгурыуагъ: зэмшъо-
гъу закІэхэу, зэпэжыужьхэу, чыг тхьапэмэ ачІыпІэкІэ бзы-
жыелэхэр ащэбыбатэх. Ыгуи жгъгыу макъэ мэхъу, быбынми
кІэхьопсы, кыщышІырэми егъэгущІуагъ.

Ыгу хэхьо, нахь ины мэхьу, дунайшхом нахьыбэу хэго-
шагэу, нэфынэу ыгу кыыщержагэм нахь чыжэу, хьуаоу
зегощы, ежыри шлункыр зэрэгьунэнчэр нахь кыгурэю.

Елъэгъу, гу чыжьэкIэ елъэгъу: шIункIыр гъунэнчъ, ау псэр ащ кыщэхъу, нэфынэу шIункIым кыщежъэ, джары зэрэ-фаеу зызышIырэр: чыгъэу, унэу, мыжъоу, цIыфэу, псэушъхъэу... ШIункIым пIалъэ иIэп, къежъапIи кIэухи иIэу кыб-гурылон плъэкIыштэп, теплъи пкъынэ-лыни иIэп. ШIункIыр щыI, ау псэурэр нэфынэр ары, шIункIым ебэнырэр, зэфэшъхъафыбэу зешIы, зы пкъынэ-лынэ иIагъэмэ, шIункIым щыщы хъужыщтгъагъэ.

Лъэныкъончъэу, ныбжьыкъу зимыIэ нэфынэу ыгу икIэу зызыушъомбгъурэр огу мэхъу, чIыгу, уцы, мэз кIыры, псыхъо чъэры... ТхэкIэ зэджагъэхэм акIышъомэ атет ягъэхэр ылъэгъугъэх, сэкъатхэри, къулайцызхэри, губзаджэхэри елъэгъух, инэф зэранэсэу, зэфагъэр, шыпкъагъэр, къэбзагъэр зэхашIэ. Уахътэри гошыгъэп, ныбжьы пIалъи щыIэп — Нэ-фын.

ЗигъэсысынкIэ щынэу Нэшъуарэ къэтэджыгъэу щыт. Зигъэсысмэ, Iэпэ шхъуантIэмэ бзыухэр апыбыбыкIыштых, ежъыри аIэтынышъ, ылъэгоу чIыгур ычIэ шыпкъэ нэсэу зэхэзышIагъэхэри, ыпкъэу зэрэпсаоу дунэхашIэ хъугъэри, нэрымылъэгъу нэфынэ бзэпсхэу хъоу гъунэнчъэ-чIэнчъэм, уахъти, ежъэпIэ-ухыпIи зимыIэм езыпхыхэрэр зэпычынхэшъ, зэрэпсаоу зэбгырахышт. Тыгъэ хъугъэм фэд — хэхъо зэпыт, мэшIошхоу зэхишIэрэм зэгорэм къэошт кIуачIэу зеугъои. «Зыгорэ слъэгъушт, зы шIагъо горэ сыхъушт... дунаир зы-горэ хъушт, ныбжьыкъунчъэ нэфынэр, пIэлъэнчъэ, лъэны-къончъэ, гъунэнчъэ нэфынэр зэтеуцошт!..»

Дунаишхоу рилъэгъукIырэм зифызи, пкъыгъо закъо, шIуцIэгъэ макIэ горэ ыпашъхъэ къынагъ. Къызэхъыем, псэ хэмылъяжъэу, хымэ кIочIэ хыбэим кыгъэтхыуагъэу, ынэ-гу закъо нэфынэ IэпэкIэ махэу шIункIым кыхэщыгъ. Пшъэ-шъэжъыер ары!.. Дунаишхом зызэрэхигощэгъэ нэфынэр кы-зэрэкIужырэр зэхишIагъ, ныбжьыкъу стэфэ быбагъэхэр кы-ратэкъоххи, бзыумэ залэтыжыгъ, ыпкъынэ-лынэ кIэзэззэ, цIыкIужыые хъужыгъэ. Ау ыпэрапшIэ тыгъэр — нэфынэ кIуачIэу зэхишIагъэр — ыгу кыщыуагъ, бзэпсхэр шъхъэ-шъхъагъэх.

Зыми ышIэрэп нэф къызышъыжъыщтыр

Джаш нахыбэрэ нэф къэшъыжъыщтэп. Чыгхэр зэгуп-шысэхэрэр зэхэсымыхыжърэмэ, ащыгъум чыгхэр зыми егупшысэжъыхэрэп...

Бзыухэр тыдэ хъугъэх? Набгъохэр жъым щэхъэрзэуазэх, бзыу ныбжьыкъумэ альэтхъох.

Мыжъохэр ятIэ хъужыгъэх.

Ащ нахыбэрэ нэф къэшъыжъыщтэп.

Тыгъэр гъоцагъэ е кыкIомыкIыжъынэу къохъажыгъ. Тыдэ хъугъэх гъогухэр? Цыф лъэужи, гъогуи, хъэкIэ-къо-кIэ лъагъуи — зэкIэ усэпыгъэ. ХъампIырашъомэ ягъогу ылъэгъуштыгъэ, лъапэкIэ адэлъэтэн зэрилъэкIыштыр ышIэ-щтыгъэ.

ЧIыгуми огуми гъогу ащыплъэгъужырэрэп.

Жъуагъомэ сыд къяхъулагъэр? Iэ бзаджэмэ зэхагъэкIу-хъагъэхэу, хыбэеу мэхэрэгъух, Шэфлагъор кIодыгъапэ.

Тыгъэнэпэ гъэхъунэ цIыкIум кыыранагъэу пшъэшъэжъы-ер щыль. Чэщ джэнэ пIокIэ цIыкIур къецунтхъэхыгъ, ынэIу дэгъэзыягъ. Ыпэхэр зэбгырызгыгъэхэу, ынэхэр зетельхэу уц кIырым хэлъ. Къушъхъэ тIуакIэу чыжьэкIэ зинэпкъитIу зэкIолIэжъэу кыпщыхъурэм Нэшъуарэ инэплъэгъу зигъэ-загъэти, шыкузэкIэтхэр, шыхэр зыкIэшIэгъэ топхэр, лъэххэр ащ дэтхэу зэрэкIохэрэр ылъэгъугъ. ЖэкIагъомрэ ащ игъу-ситIурэ ыгу кыыридагъэх, ау дзэшхом сыдэуштыгъу хэплъэ-гъонха?

«Сыда зыкIэсымылъэгъуштыгъэр, сыфаемэ ары ныIа. Сы-фаемэ, сымылъэгъун щыIэп...» Аужы итхэм ащыригъажъи, анэгумэ акIаплъэзэ, дзэр нэплъэгъукIэ зэпикIухъагъ. ЗэкIэ зэфэдэхэу кыщыхъугъ. Бадзэхэр е аргъойхэр анэгукIэ зэ-тепфынхэ плъэкIына? Пшъыгъэ нэгух, зэхэкIыхъагъэх, ящыгъынхэр шIоих, нэтхъэ-патхъэх, альакъохэри зэфэдэу адзы, алэхэри зэфэдэу агъэкIэрао, ныбжьыкъу яIэжъэп, яIэми, аныбжьыкъухэр е апэ ишъыгъэх, е аужы къынагъэх, е ежъхэм аулъэгужыгъэх. Шъхъадж ыпэ итым ышъхъэпхэтыку нэ-мыкI ылъэгъурэр. Лъэпаорэр зэхэфэ, зэхафэрэр альэгъурэр, теуцохэзэ шъхъарэкIых, аужыкIэ ебэджырэми кыфызэплъэ-кIыхэрэрэп. Тыдэ щыIа жэкIагъор?.. Зэфэдэ закIэмэ сыдэуштыгъу

ахэлпшыкышцт? ЗэкIэм ащыщ горэм ытхыцIэ ушIуцIыгъэу, ычIэгъыIокIи фыжышэу IэшкIэ цIыкIухэр кьечъэххэу ылъэгъугъ. Мары ыужы итыр ужъунтхагъэ, тхыцIэ шIуцIэм тыригъэфагъ. Арын шъуIуа жэкIагъор? Ар ынэгу зыдэгъэзагъэм ужъунтхэу хабзэ.

Нэшъуарэ джыри нахъ гуфалтхэу ахэлптыхъагъ. Абгы къэсэу ушIуцIыгъэхэу нэбгырэ пчъагъэ ахэт, ащыгъум жэкIагъом фэдэу бэба ахэтыр... Зыгорэ къэуцугъэу щауцIыкIу екIы, кьэбгъукIорэм атыреутхэ, зи кьеплгырэп, зи кыраIорэп... ЕтIанэ, зэрэгъэIушыжыгъэхэм фэдэу, зэкIэми щауцIыкIу икIыхэу аублагъ, зэтыраутхэжы, зэрэгъэшъужыых. Шъумэу къахэурэр кыкIэуагъ, ящыгъынмэ, акIышъомэ цIэу ащыпшэхэрэр ылъэгъугъэх.

Бгы зандэм уехын плъэкIынэу щытэп. Пшъэшъэжыер чыжъагъэми, ыпашъхэ илым фэдэу Нэшъуарэ елъэгъу. Джыры ныIэп кызыгурыIуагъэр Пшъэшъэжыем дзэ псаур зэрэшъхырыкIыгъэр, теуцорэр теуцуагъ, теужъунтхэрэр теужъунтхагъ. Ау гъэшIэгъоныр — сэпацэ нэмысыгъэм фэдэу къэбзэлъабз. Джауштэу ылъэгъуштыгъэ Нэшъуарэ.

ТIэкIу тешIагъэу нэфынэ кыыхэкIэу кыышыхугъ — кыыхэкIэуи зыхищэуи. Ащ тефэуи Ныбжыкыур кызырэблагъэрэр зехишIагъ. Къушъхэр ымылъэгъузэ, Ныбжыкыум Пшъэшъэжыер ыупыцIагъ, хыббэу кыыхэнэфыкIызэ, ымылъэгъужыыхэ хъугъэ.

Нэшъуарэ Къушъхэ Ябгэр кызырэблагъэрэр кыышIагъ, Ныбжыкыу бзаджэр чIыпIэ итыгъ, ащ нэмыкIи плъэгъужыыштыгъэп, макъэ кыгыгъэIурэп, ау фэмыеу, зыфимытыжъэу зыгорэм ыгъэлэсагъэм фэд. Зэгъо дэдэрэ пщэх макъэ дэгъу ехъэщэ хылыгъэ зэхэхы.

«Зы кыин горэ телъ мы Къушъхэм,— егупшысагъ Нэшъуарэ,— ежъ щэху Iоф зиIэ дунаим темытэу кыышэху. ЗэкIэми анахъ Iоф ежъ зыпылгыр, ар ашIошгы хъун фае, ежъ фэдэу зэкIэ ышIынэу къэгъэшIыгъ, ащ Iо хэлтыжъэп, ежъ зыхищэрэр, ыкIоцIы ышIырэр ары хэткIи сыдкIи зэщымыкьожыынэу къэнэщтыр».

«Зыгорэ къехылыгъэ Къушъхэ Ябгэм»,— джауштэу ыгу кылыгъади щыгъупшэжыыгъ.

Нэшъуарэ ошъогур зехишIагъ. Жъым зэкIэ мэу щызэрихэрэр, хъампырашъом ылъапэ кыпынэгъэ къэгъэгъэ нэку сэпацэри зэрэхэтэу, зехишIагъ. Мыжъожъхэр кызыцы-

хъугъэ уахътэр ылъэгъугъ, ягъаши зы такыкыкIэ кыырычъагъ, лIэшIэгъу минмэ ягъогухэр ылъэгъугъэх, чIычIэгъ мэшIошхомэ ястырымэ кылыгъэлэсыгъ... ЕтIанэ къушъхэм ыкIоцI зэрильэгъурэм гу лъытагъ. ШIункIы нэмыкI апэрэмкIэ зехишIыкIыгъэп. ШIункI кызырэкIоуи щытыгъэп ар, шIункIы кыышIозгъэшIыгъэри зи зэримылъэгъурэр ары. Ау Къушъхэ кIоцIым шIункIыр псэ пытэу щыпсэуштыгъэ; тIэкIу зесэм, огъу-огъоу зыгорэуштэу зызэблихъоу, зэхэхэ-зэхэкIэу, ышъокIи зызэблихъоу ылъэгъугъ. ЕтIанэ зэхэугу-фыкIыгъэу ылъэгъу хъугъэ: чыгыхэр кыщэкIых, плъэгъузэ кьэкIыхэшъ, зэрэшхыжыых, акуамэхэр зэраутэкIых, зэтебэ-нэжыых, ебэджырэр зэпкыратхы, ащ ыужи кьэкIых, ащ ыужи зэрэшхыжыых, мыжъо макъэ нэмыкI апыIукирэп, бзыоу къафэхрэр мыжъокIэ шъхъэу мэтакьо.

Загорэ хъэкIэ-къуакIэхэр шIункIым хэошIыкIых, плъэгъузэ малъфэх, къальфыгъэхэр ашхыжы е щырхэр кызырэхъухэу янэ тебанэхэшъ, пкыырыпкъэу зэпкыратхыизэ акъузы... Мохэр цыфхэба? Купышхоу макIох, Тхэ яIэу, агъэ-лъапIэу, анэгухэр зэныбжъэу Iэтыгъэх, ау ошIэ-дэмышIэу шIункIышхор акIыIукIэ къатео, мыжъо сапэ ышIыгъэхэу, охым зеутIэрэхы, мэгырзы, гъэблэ макъэкIэ маджэ. Жэшхоу, рэзагъэу зыIобзэихъажы.

ЗэкIэм нэфынацэ горэ ынэ кыпэшIофагъ. АпэрэмкIэ нэфынэми ышIагъэп, ылъэгъурэм шIогъэшIэгъонэу лыпылъэ-зэ, нэмыкI горэм зэригъэгумэкIырэр кыышIи, ащ зэгупшысэрэм кыыхигъэу, ащ лыпытэуи нэфынэ IэпIэ цIыкIум, мэшIохъ мыхъыеу кыышIошIыгъэм инэплъэгъу гуфалтхэу фигъэзагъ. Зэрэмыкощырэм ыгъэпшгыгъэу, ыгъэкощ къодыеми езэгъынэу, гукIуачIэкIэ кIырыугъэщтын, цIыурэ цIыкIур ыгъэхыыгъ, чIыпIэ имыкIыгоу, къехылыгъэкIэу, зэ-тIо тхыуагъэ, етIанэ зэкощыпэми, зыдигъэзэщтыр ымышIэ фэдэу щэо-плIэуагъэ, тIэкIу зиIэти, ерэгъэ-псэрагъэу, хыббэу хэцIыукIэу, зэ нахъ лъэшэу, зэ ушIункIыжъэу зиIэты фежъагъ. Псэ кыпыкIагъэу, а нэфынэ IэпIэ цIыкIур зэрежъагъэр ышIошгы зэхум, ежъыри жы кыIухъажыыгъ, дунай чыжъэ кыыхэужыыгъэу, чIыпIэу зыдэщтыри, ныбжыкыу бзаджэу хылыгъэу джалъэрэри ылъэгъужыыгъэх.

Нэфынацэр ыгукIэ зэрильэгъузэ, ар зыщимыгъэгъупшэу, ныбжыкыум еплтыгъ. Ары, кыин горэ ещэчы. Джыри хъопскI чыжъэу ыгу пхырычъыгъ, ащ лыпытэу щыгъупшэжыынэу: кыин ещэчы... хъушъэн ихъагъ...

Джы Ныбжыкыури нэфынэ Іэкләпэри зедельэгъух. Нэ-
фынэр дэкләуае кьэс нахь ины хьузэ, Кьушъхьэри гумэклым
нахь зэлъыштэгъыгъэ.

Тэклу тешлагъэу ежыри, чыплэ зэритзэ, клуачлэ горэм
ыгъэкощэу кышыхьугъ. Хьаумэ Ныбжыкыоу зыкларытым
хэхъа? Шлуцлэбзэу, ухлэбэмэ зэлэпщын плъэклынэу кы-
шлэштыгъэр джы бгъу пстэумкли кьеуцоклыгъ, пхырып-
лъыжыны ылъэклырэп, нэфынэр апэу зышилъэгъугъэм
тэклу шлэ кьэс нахь пэблагъэ мэхъу, ежъ нэфынэр, шлунклыр
пхыритхьузэ, дэкләуае.

Кьызэрэпшырэр зызэхешлэм, Нэшъуарэ кыгурылуагъ
хымэ клуачлэм зэримышьрэр, ежъ-ежырэу нэфынэм лъэкло,
шлунклэу нахь Іужъу кьэхьурэр Іэкли лъакъокли зэбгырегъэ-
зыкы, бгъэклэ зэбгыретхъу, лъыклуатэ кьэс жьот мэкъэ дэ-
гур кьэлъашы, хэгурымыклэзэ Кьушъхьэр мэхъу. Морары
нэфынэр, ащ уклэхъажыштэп, гъэтхэ чыг цыклоу, кьэгъа-
гъэм зэлъыштэгъэ чэрэз чыгыжыеу зэ кьэнэфы, зэ кьэгъа-
гъэ зэхаклэу зэпэшлэтыжырэм цыф нэгъу сурэт — ары ошлэ,
Пшъэшъэжыем ынэгъу! — нэгъэуплэпэгъу горэклэ кыхэ-
жыуклы.

Кьушъхьэ ныбэм, мыжъом ыгузэгъу шыпкьэ зэрэнэсы-
гъэр Нэшъуарэ кышлагъ. Мыщ зэрэблэмыкыштыри кы-
гурылуагъ. Нэфынэу зылыплъэщтыгъэр Кьушъхьэм ышыгу
хьугъэ, шлунклым пхырищыгъэ гъогум кьэгъэгъэ тхьапэу
шылэпызыгъэхэр, зы Іудэнаклэ пышлагъэхэ фэдэу, Кьушъхьэ
клоцлым ылъэгъу еклухэшъ, чыг лъэпсэ кьопс пчъагъэу куоу
чычлэгъым шызэбгырэкых.

Шлунклым, Кьушъхьэ Ябгэм ишлунклэ мэхъарэ лъапсэ
щидзыгъэу, зэпэнэфыжъэу, чыгыжыер плъэгъузэ нахь ины
мэхъу, жьым нэфынэшхоу шызеклорэм шъхьафитэу щэуалъэ.

Кьушъхьэр зэрэиныр, зэрэин дэдэр, ежырклэ ащ нахь
ин зэрэщымылэр ыгу кыгъэцлыклоу Нэшъуарэ зэхиллагъ.
Кьинышхо горэ, гъэшлэрэ Іоф кьинэу пэшомыкы мыхъу-
нэу тельыгъэр зэрэшъхьарыкыгъэм кьушъхьэри ыгъэрэхъа-
тыгъэу кышыхьугъ, «хъушъэн ихъагъэу» зэрегупшысэгъа-
гъэри джы нафэу кышилэжыгъ.

Рэзагъэу ара, хьаумэ кьыдагъэшлыгъэу фэлъэкыштыр
зэшлуихи, фэмылъэклын шылэу ешлэми, ежъ-ежырэу еуцо-
лагъа — Кьушъхьэ Ябгэр рэхъатыгъэ, загъорэ, фэжъу мэкъэ-

шхор зытеуклэ, ащ иклэуж птхьаклумэ зэритрэм яхьыщырэу,
мыжъогу клэзэзыр зэрэІэсэжырэр зэхехы. Амалынчъагъэклэ
Кьушъхьэм гъэры зэримышлыгъэр кыгурэІо, ау джыри
ышлэрэп, зэхилшыкырэп мыжъогум, шлунклэ мэхъарэм хэ-
зыхъагъэр.

Гу чыжъэклэ зэхилшэрэр: игъашлэ иклэрыклэ шыпкьэу
ежъагъ, е ежъэщт, мыр клэухэп, гъунапкьэп, гъунапкьэми —
шъхьадэкыгъо ил, армырэу хъун ылъэкыштыгъэ: ежыр, е псэ,
е нэфынэу тыгъэм ыгъэшъоклырэ дунай гуклылум кытыри-
хыгъэр мыщ шыклодынэу хьуштэп. Шлунклыр кьэхьылъэ,
зыкьеутлэрэхьы, кьэлунклэ, ау ежырклэ ар хьылъэп, ежы-
ри ащ шыщ, ау ащ хэмыклоглапэу зыдешлэжы.

Мэхъарэр кытелунклэ, ежыри ыклуачлэ, ыгу шыпкьэ
кышъежырэ нэфынэу лъэшым кьэоштым фэдэу хэхъо, ыл ха-
чэу, ыгу хатхъэу, джарэу лыгуз-гуузклэ зэхилшэу шлунклым
зыхегуащэ. Ишлэшъхъуныгъэ лъапсэу илэри ымышлэу, ицы-
хъэ зытелъ закъор — клэдыплэ шылэп, джыри дунаим клэды-
клэр кыгупшысыгъэп, кыгупшысынэуи шытэп.

Нэшъуарэ аужырэу зэхилшэжыгъэр: гууз пстэури кы-
лэІэсы, ыпкыинэ-лынэ нахь ины хьузэ, шлунклыр зэбгыре-
гъэклоты, ыгу хэхъо, цыфыбэмэ ахауклыхъагъэу къашлэшлы-
гъэ клуачлэхэр зыхещэх, кьушъхьэ шыгум кышынэфрэ нэ-
гум ныбыджкьопсэу езыпхырэмклэ, сабыим гъомылэр кы-
зэрэІэклэхъэу, ахэр кьеклух, хэтклухъэх, кьин мыгъуаеклэ Нэ-
фынэр ыклоцлы кышъежъэ.

ЗЭЖЬОМЭЗ

Шьукьысэмыж

Шьукьысэмыж.

Хэти Сыди шьуемыж.

Псэ зыпыти зыпымыти.

ТызэГукIэжсьыцтэп. Тызэрэлээгъун ылъэкIыцт.

Илъэсишъэм зэ сыкъэлъэгъонкIи мэхъу.

Мафэм пчъагъэрэ тызэрэлээгъуми, тызэГукIэжсьырэн,

тызэрэлээгъу нахъ.

КIаси, гонэси, ныбджэгъуи цыIэжсьэн.

Чъыгъу сышъулъэгъункIи мэхъу.

Е ошъуапцэу, е мыжъоу.

МэиIо куашъуи сышъулъэгъун ылъэкIыцт. Шьумыцын, сэры

стырэр.

Сыстызэ сыкъэшъушIэжсьымэ, шъунэпс ац пае къешъумыгъэх:

бзаджэр схэстыкIы ныIэн.

Зи къысхэмынэжъэу сыстымэ, ацыгъум бзаджэзакIэу

сызэхэлъыгъэшъ ары.

Хъау, шъоц пае сыстырэн. Сэ сизакъоуи схэстыкIын икъун схэлъ.

Шъхъадж ибзаджэ ежъ-ежсьырэу зыхерэгъэстыкIыжъ.

Сэ джы машIом игъогу сырыкIоцт. Ац бэшIагъэу сыгу цэстышъ,

сылъыкIон фае.

ЕтIанэ псым ыкIоцIы сыхъацт.

ЕтIанэ чэтапэм сичэл тесшIыхъацт.

Дакъэм къэсэу сэхъокIыфэ, лъапцIэу чэтацэмкIэ сыкъехымэ,

лъапцIэу ац сырыдэкIоежъызэ сыпсэуцт.

Джы Хэти Сыди сичэл къычIэхъацтэп.

Сыда пIомэ КIым-сымым ымэкъэ Iужьурэ Зэкъоным икуп

хъакъу-жъокъурэ Iоф адысиI.

Шьукьысаж сIорэн.

Хъэш

Хъэм хэмыкIырэри хъэм фэдэн ылъэкIыцт

Хъэш янэ емыдэIоу къэхъугъ. КъызэраложьырэмкIэ, ным ыкIоцI фабэ къызэрибгынэу, чIыгум тефэгъэ къодыеу, къэ-зылъфыгъэм ыбзэихъажьынэу ышъхъэ къызтырешаем, къыз-щыпкIи, ылъэкъо хъыбэйхэр кIочIаджэу мэтхыохэми, хъа-пкIэгъу зытIу ышIыгъ. Зыкъыгъэзэныр янэ къехыльэкIэу, ышъхъэ къыфиукъоши, ынэ шIуцIэшхохэр кыкIотхэу къы-фыреплъэкIыгъ. Ежъ къаигъэ цIыкIоу, ылъэтххэр тхыохэу, ышъхъи Iэтыгъуае къыфэхъоу заулэрэ къеплъи, пхъэтэпэ-мыхъ къышIы фэдэу, ыпхэкI къыфигъэзагъ. Хъазырэу чъэп-хъыжьи, ижъыкъашъэ зыпкъ зеуцом, джыри янэ нахъ пэчы-жъэ зишIыгъ. Яни тIэкIу зыкъышIэжъыгъэу, къекIуалIэ шIои-гъоу къызэкIуатэми, къыльфыгъэр гоIуджэу къызэрэтхыуа-гъэм къызэтыригъэуцуагъ. Джауштэу сыхъатым къехъу тешIагъ, шыкIэхъур ны быдзыщэм зешъуагъэр ны пшъыгъэр цытэу хэпэзагъэу къызыщэхъур ары.

ГъэшIэгъоныр, исабий къызэрэфэмышIум янэ ащ нахъ пыщагъэ ышIыцтыгъэ. Быдз зыщыригъэшъон фэе уахътэр дэгъоу ешIэти, еджэщтыгъэ, къемыкIуалIэ зыхъукIэ, ежъ кIэ-рыхъэщтыгъэ, ау зэ нэмыIэми шыкIэхъум ишIоигъо тыригъэ-фэн ылъэкIыгъэп. Ежъ сабыир зыщыфаем къекIуалIэти, бы-дзыпэхэр ыгъэузэу ыфызхэмэ, питхъыштым фэдэу акIырыу-зэ, зигъэшъокIыти, тIыраезэ зынимыгъэсэу, тIэкIу нэмыIэми зыкIэримыгъэтэу Iучъыжъыщтыгъэ.

Шыбызм исабий ищыпэрыльфыгъ. Къын ылъэгъушты-гъэ, зи къыгурылощтыгъэп. КъыдэгъэшIыгъэ нэшанэу хэлъ-хэм адиштэу зекIон зэримыльэкIырэр лъэшэу къехыльэкIы-щтыгъэ.

Илъэс зытешIэм, шыкIэхъур янэ къыпымылъыжъыхэм фэдэу хъугъэ. Ежъ илэгъу шкIэхъужъхэу, нахъыжъыIохэуи чылэ гъунэм щыхъурэмэ ахэлъадэти, ыужырэ лъакъохэмкIэ яозэ зэбгырифыщтыгъэх, кIэлэцIыкIухэр рифыжъэщтыгъэх, ар хэгъэкIыри, хъэхэри ащымыщынэу къырифэкIыштыгъэх. АшIогъэшIэгъонэу цIыфхэр шыкIэхъум лъыплъэщтыгъэх, шымэ ямыпэсыгъэ шIэпхъэджагъэу къыхафэрэмэ, жъалы-мыгъэ фэдэу ралъэгъулIэрэмэ хъэ шъэфрытхъор угу къагъэ-кIэу, ошIэ-дэмышIагъэкIэ мэли, пчэни, щагу бзыуи зэрательа-дэрэм пае Хъэш ралоу аублагъ.

Шыбз лъфагъэр зие лыр гугъу хэфагъэу хэтыгъ. Шыклэхъум янэ кызытеклыгъэ лъэпкъымклэ цлэрыло хъазырэу шытыгъ, бэхэр къехъуапсэщтыгъэ, дышгъэклэ ащэфынэуи, шы зытлущыклэ е цуми мэлými пчъагъэу кыыриуаллэрэмклэ кырахъожьынэуи кыыралощтыгъэ. Ау шыбзыр зыгуигъэхъэгъэ хаклори лъэпкъышлуагъэти, лыр ишыбз гъэшлуагъэ кыылыфщтым бэклэ шыгугъэу ежэгъагъ. Ау зэремынэгугъэу гумэклэ лые кыфыкъоклыгъ. Хъайуаныр зэшлэгъуае хъугъэу хэт, исабий зыллэужыгъор кыгурылорэп, бэлэрэгъыгъэу, шъоф нэклым шыгъощагъэ фэдэу, чэфынчъэу сыхъат заулэрэ зымыгъэхъыеу шытэу кыыштагъ.

А пстэуми анахъэу лыр зезыдзэщтыгъэр шыклэхъум екллэн зэрымылэкырэр ары. Тлэклэ зыпкъ иуцомэ, къесэжъын кыышлэшлэу апэрэмклэ шыгугъыгъ, ау илъэс зытешлэми, нахъ лэлы мыхъугъэмэ, нэмыклэ зэхъоклыныгъэ гори фэхъугъэп. Зыгорэми ар ышлэш ыгъэхъун ылэклыныеп, ау Хъэш кызыальфыгъэм кыыщыублагъэу еклуаллэу лэ шифагъэп. Ежъ-ежырэу псым хэсыхъэш зыщегъэпсклы, мыжъуаклэр зытыз псындыжмэ къашечъыхъэ, пшэхъо стырмэ защегъэуклорэи, етлани псым хэлъэдэжышъ, фэшлэу зигъасэрэм фэдэу, зэ псыормэ апэшлукло, зэ кууплэмэ зареты, псычъэрыплэмэ занэсыклэ, ежыри клырэу, е зырымыхъынэу зырегъанэ. Ащ фэдэу зыщырихылаагъэхэм лыр агъэмэхъашэуи кыыхэклыгъ: шыклэхъум изеклоклэ-гъэпсыклэ цыф акылым еупэсын плэклыщтхэр хилъагъощтыгъэх.

Илъэситлүм ыныбжъ зеуцом, Хъэш чэщыри къэмыкложъэу кыублагъ. Янэ джыри зэпкъаджэ хъугъэти, ащ ыналэ нахъ тыригъэтын фаеу лым рихъухъагъ, мыдрэм, шыклэхъум, илоф хэмылбыжъэу кыычлэклын, ащ зызэрихъоклыжъыным ушыгугъыныр пклэнчъэн. Ау янэ ышъо сабий зэрэхэлыр шыклэхъуми кыышлагъэ фэдагъ, ауштэу озгъалощтыгъэр, бэшлагъэу пэблагъэ зымышлыжыщтыгъэми, джы лъэбэкъу зытлуклэ еклуаллэшъ, зымыгъэсысэу, ыпэбзыджынхэр загъорэ зэиллэхъу, зыгорэ кыгурымылоу, е зэхышлагъэ горэ ыгу рыхыхъэу ышгъэхъэ клырэу, ылъакъохэр гумэклэу зэблехых, голуджэу хэпырхыклышъ, янэ клэрэклыжы.

Ащ фэдэу мафэ горэм рилъэгъуллагъэм лыр тлэклэуи кыыгъэштэгъагъ. Шыбзыр гъэхъунэу зыдищэщтыгъэм рэхъатэу шыхъоу итыгъ. Хъэш лъэбэкъуипшл горэклэ пэчыжъагъ. Зыгорэм ыгъэсакыгъэу, лыр гуфаплэу шыклэхъум еплыгъ.

Хъэш ыпкъ гъэпсыгъэу, къупшхъэшхоу зэхэлъ пкъынэлынэклэ моу джыдэдэм зидзынышъ, янэ тебэнэщтым фэдагъ. Ылыпцэхэр зэрэтхыохэрэми гу лъытагъ, ыпэбзыджынхэри мзуалъэх, къэхъакъущта мыр уигъалоу, ыцэхэр къэлъагъохэу ыжэ зэклэклэ. Лыр зыдимышлэжъэу къэштагъ, «арэп,— ылуагъ ыгуклэ,— хъэцэкъэным фэди мыр, янэ ыуджэгъужыгъа мыш?»

А мафэм кыыщыублагъэу Хъэш ришлэфыщтым лыр егупшысэу фежъагъ. Ау сыда ышлэн ылэклыщтыр? Пшэ-нэу плуагъэклэ, хэты ыщэфышъта, ныбжыи цыф зэмыклллагъэр сыдэуштэу къэуубытышъта? Яптыгъэклэ плахынэп, зэклэ лэгъо-блэгъум шыпсэурэмэ Хъэш игугъу зэхыхыгъ, шыппкъэмэ, шклэ зытлэуи, мэл заули еклдылаагъэу къэбар зэрахъэ.

* * *

Ежъ Хъэши ышлэштыгъэп изеклуаклэхэр кыызхэкырэр. Апэрэ мазэхэм янэ егупшысэщтыгъэп, ежыри зэгупшысэжыщтыгъэп, ныдэльф нэшанэхэм кыызэралоу зеклощтыгъэ. Гу лъытагъэнклэ мэхъу зыгъэхъурэ, къегуао фэдэу кыыщыхъурэ горэхэм зэрарыхыллэрэм. Янэклэ голуджагъэ горэ зэхешлэми, екллэнышъ, быдзыщэм ешъон фае, къэщынэми, чылэ къаллэми, ащ клэрыхыхъэмэ, емыгъолбыллэмэ хъурэп, ихъуплэ зэблихъоу, псыиклыплэ щэнджым зэпырыклынэу зежъэклэ, изакъоу къэнэнэу фаеп. Джауштэу фэмыяхъу янэ лэпылэгъу ышлэштыгъэ, зэбэныжызэ, хъайуан пстэуми зэрыхабзэу, клырыплъызэ зигъасэщтыгъ.

Ыныбжъ илъэсы зекъум, янэ имыщыклэгъэжъэу кыыгурылуагъ, ау ышгъэхъэ клэрихыпэни фэлэклыщтыгъэп, изэкъо дэдэу къэнэным емыгупшысэщтыгъэми, ауштэу зэгорэм зэрэхъуштыр зэхышлэштыгъэн фае, ащ фэдэ зэхашлэ горэ кыызышгъахыоклэ, губжыщтыгъэ, езыхыжъагъэр ымышлэу мэл лэхъогъумэ, шклэмэ ахэлъадэщтыгъэ, хъэ кыпэклафэми рифыжъэщтыгъэ.

Янэ клыгъунэу зэрэфэмыежымырэ изакъоу къэнэнри зэрымыштэрэмрэ арынклэ мэхъу джы илъэситлүм иуцогъэ Хъэш идунэететыклэ зэрихъоклынэу шлэзгъэнагъэр. Хэкыплэ тэрэз зэрымыхъотырэри, мырэзэныгъэу зыгъэгумэклырэ пстэури ащ епхыгъэу ылъытэ хъугъэ, е джауштэу ежъ-ежырэу ышлэшъы ыгъэхъужыгъ. Ащклэ теубытагъэ зешлым, янэ ылъэгъу къодыми фэщэчыжыщтыгъэп, джащ щегъэжъагъэуи ащ ешаклоу, зыриушэтэу кыублагъ.

Мафэ горэм шыбзыр чылэм пэблэггэ мээ гъэхуэнэм итэу, сыхъат заулэ хъуггэу ымылэггэу Хъэш къэлэггэуагъ. Ащ лыпытэу шыбзыр макIэу хэщыщыкIыгъ, зыфикъудыи, ау зыгорэм ыгъэсакъыггэу кыизэтеуцожьыгъ. Хъэш цы кIыхъэ Iужьюу тетыр ышъоу тхыорэм зэхиггэпIыи, ышъхъэ зан-дэу ыIыггэу нэ джагъокIэ къаплэггэуагъ. Мары ылакъо-хэр псынIэу зэблехы, джыдэдэм зыкыричынышъ, кыте-лэггэуагъ яхыщырэу зыкыггэуагъ. Шыбзыр къэгумэ-кIыгъ, ежъ мыхъун къехъулэнэу егупшысаггэу, ау мытэрэз горэ къэхъун ылакIынэу кышIошIыггэу, ар исабыи кы-пкырыкIыштыггэу ылыты, ыгу фэггэуагъ.

Хъэш зейлэггэу къежъаггэу. Янэ фэбггунджышъоу зышIы-зэ, рэхъат хъазырэу зэ кыкIухъагъ, етIанэ икIо хигъахъозэ, хъапкIым техъагъ. Мэджэгоу кышIошIыни, ынэхэр кы-зэрэшIэтхэрэр, ысэку утэкорэггэуагъ, цэу тетыри зэхэпIы-кIэу, ыпхэкI зэбгыридзыштыгъ фэдэу ыггэуалэггэу, уцымрэ етIэ-сэггэу Iужьумрэ кыдымытэкъуаггэуагъ. Джауштыгъ зыэкIыггэуагъ ышъаггэу зытIо-зышъэ янэ хъураеу кычыхыи, ыгупэ кыфэггэуагъ кыизэтеуагъ. Къэмыуцугъахэ фэ-дэу зыкырычынышъ, ыпшъэ уфаггэу, ыкIэ занкIэу кIэщыкIыггэу мэкъэ дыджэу шыщыггэу кыфиучIынышъ. Шыбзыр кыфэбггунджэу шытыгъ, ау ыгупэ кыггэуаггэу кIэпкIынэу игъо фигаггэу. Хъэш мэхъаджэу янэ телэггэу, пэблаггэу зэхъум, ыужырэ лъакъомэ затыригъаггэу, шIуалэг-хэмкIэ ытхы еуи риутыгъ. Шыбзыр хыбэггэу, утын хылыгъ кырахыггэу, кызыщыкIыжынышъ кIуачIэ кызыхыггэуагъ. Ау Хъэш зэкIокIыггэу фэдагъ, ауштыгъ озгъаггэуагъ жъалымыггэу еплэггэуагъ шытыггэу ары нахъ, ащ ышIэрэр гугIэни хэмылэггэу, лыеу зымыггэуагъ зэкIэлъыкIоштыггэу.

Шыбзыр къэтэггэуагъ янэ игъо ифагъ, ау зыкышIэ-жынышъ, хъурэр кыгурыIонэу, ащ ипэггэуагъ зыгорэ ышIэнэу уахъгэу ратыггэу. Хъэш дыджэу хэщыщыкIы, джы-ри янэ тепкIагъ, ыпхэкIы фэбггунджышъоу тыриггэуагъ-ти, ебэггэуагъ укIорэггэу, ыныбэ кыдэггэуагъ хъуггэу. Ама-лынчъэу, хылыггэу хэпырхыкIырэ янэ Хъэш кIоцIыпкIэу фе-жъагъ, ащ зыздиутIэрэггэуагъ ежъыри псынIэу зигъа-зэггэу, ыужырэ лъакъохэмкIы кIоцIыпкIэуагъ, ыцэхэмкIы хэ-цакъэггэу зэхышъышъыггэу.

Хылыггэу хэщыщыкIыггэу зэрэггэуагъ шытыггэу шэхъурэ макъэ шыбзым ыггэуагъ. Къехъулэггэу зынысыпэрэр кы-

гурымыIуаггэуагъ хъун, кыгурыIонэу фэггэу, тхъа-мыкIаггэуагъ зыхэфаггэу кылыфэггэуагъ кыфыхыггэуагъ ышIошъы ыггэуагъ ылакIыштыггэуагъ. Джауштыгъ ыпсэ хэкIыгъ: акъылкIэ кыгурымыIорэ шъхъаггэуагъ укIы-тэмрэ зашIуиггэуагъ, ылакI кыхыштыкIы, езэжыны зэрымылакIыштыгъ зыдишIэггэу, кынышхо ылакIыштыгъ. Арын фае ыпсэ кымыбгынаггэу, кIитхъужыны ылакIыггэу кызыкIышIыггэу. Мары мээ блэггэу, мары псыхъори, ежъ есыкIэ дэггэу ешIэ. Псыр чыIэагъ, ытхыцIэ кытео-кы-темыоу зэпырэггэу, Хъэш кыкIэхъаггэу, кылымыжъэ-хэнкIы мэхъу.

Хъэш янэу ыукIыггэу хэтхыукIэу тIэкIурэ ышъаггэуагъ итыжыгъ. ЕтIанэ шъхъафитыггэуагъ лые ыггэуагъ, ыпкIы лэнтIаггэуагъ кыкIэхъажыггэу, рэхъатэу мэзым фиузэнкIыгъ.

Шыбзым ынэхъохэр къэбзэггэу, нэпсыггэу лъакъохэр ынэггэу кIыхъэ кызышIэггэуагъ: хъайуанми, ежъ-ежъырэу емыкIу кызыфыхыжыггэуагъ кышIошIыштыггэу.

ЛъыкIуат

КIым-сымыр кыздэкIыри зыдэкIошъыри зымы ышIэрэр

ЛъыкIуатэ зэкъоныггэуагъ кызекIуштыггэуагъ ошIэ-дэмы-шIэу кIым-сымым зыхафэкIэ ары. Ау зыкышIэггэуагъ, зэкъо-ныггэуагъ кыIэкIэкIыжыггэуагъ, кIым-сымыр бэрэ шъхъаггэуагъ-тыжыштыгъ.

Илъэс тIокIым иуцаггэуагъ ЛъыкIуатэ цыф макъэ ныбжыи зышымыIуггэуагъ фэдэ къушъхъэ чыжъэм хэсыгъ. Изкъуагъ. Илъэситфы хъуггэуагъ изкъуагъ. А илъэситфым кыкIоцI шыдыбжъ чIэгъ машIор зэ нэмыIэми кIосаггэу. Пытэу зэ-теггэуагъыггэуагъ мыжъо дэпкIыплIымэ акIыIу псэуалэггэуагъ шыуан чэнджым е лэггэуагъ Iубггэуагъ яхыштырым машIор ренэу шыблэггэуагъ. Апэрэ мафэхэм, машIор кIосэн кышIошIэу, заулэрэ пхъэ гъуггэуагъ рыхылагъ, ау блэггэуагъ екIолэн ылакIыггэуагъ. МэшIошъуаггэуагъ, тхъуабзи ышъаггэуагъ итыггэуагъ, ябггэуагъ гуцафэ фишIыштыггэуагъ, «игурышIуггэуагъ» зытебгъа-фэмэ — ари кызышIэггэуагъ кышIошIэуагъ шытыггэуагъ —

иІэшлугъэ зэхапшІэщтыгъэ, кІымафэм унэр кыгъэфабэщ-
тыгъэ, гъэмафэрэ, мыупабжьэрэми, зэхапшІэщтыгъэп.

Машлор кызырэкІоу зэрэщымытым гу лъытагъэми, апэ-
рэ илгъэсым зыгъэмэхъэшэни рихъылІагъ. Домбаеу тІэкІу
шІагъэу зэшакощтыгъэм мэзым чыжъэу хищагъэми,
кыуекІын ылгъэкІыгъ, ыко лгъэныкъо кыгуиупкІи, къэна-
гъэр зэфэдищэу зэхиупкІыгъ, кыгъгъэзэжынышъ ыхъы-
жыныху ахэр чыг горэм кІишІагъэх. Псэушъхэм бэрэ
кыырищэкІыгъ, ау ЛыкІуатэ ипсэупІэ блэгъэ хъазырэу
кычІэкІыгъ. Мэзагъоу щытыгъэми, чэщ реным кырафэ-
кІыгъэ домбаир зыдакорэм ащ фэдизэу ыгъэгумэкІыщты-
гъэпын фае. Неушырэ Іофы ымышІыжынышъ тыриубыти,
ЛыкІуатэ хъазырэу пшъыгъагъэми, лыр зэкІэ иунэ кыне-
гъэсыжыфэ гупсэфыгъэп. ЕтІанэ зэхиупкІыгъэ такъырмэ
шъор атырихи, лыр зэкІэ ыупкІэтагъ, щыгъур затыретакъом,
онджэкъым пилгъагъэх. Щыдыбжъ машлом зэригъэкІуалІэ-
рэпти, мы онджэкъычІэр ары зыщыпщэрыхъэщтыгъэр.

Нэфшъагъор чыжъэжыгъэн фаеп ылгъэр ытхъакІыжъхи,
гъолыжынышъ зыреухъэм. ЕтІэбаеу игъолыпІэм екІолІэ-
жыгъаху, игъорыгъоу унэ коцІыр нахъ нэфынэ кызырэ-
хъурэм гу лъытагъ. Нэфынэр щыдыбжъ машлом ылгъэныкъо-
кІэ къэкІыщтыгъэ. ЛыкІуатэ лгъэбэкъу заулэ машлом ылгъэ-
ныкъокІэ ыдзыгъ. Машлом ыгузэгугу шъыпкъэ, мэшІо кІуачІэм
фыжыбзэ ышІыгъэу, зыгорэ кыщылыгъагъ. ТІэкІу теши,
ащ джыри нахъ зыкыылгъэ, етІанэ икІыхъагъэ кыгухыгъэу,
машлом ышъхъагъы къэхъугъ. Машлом узэригъэкІуалІэщты-
гъэп, ау ылгъэгъурэр чатэм яхъышырыгъ. Унэхэр ууцІыргъу-
ху, чатэр зыхэт нэфынэм уенэкъокъумэ, чэтэкури чэтэ
Іапшъэри ІупкІэу зэхэпшыкІыщтыгъэ. Къэщынагъэуи, гъэ-
шІэгъонышхо кыщыхъугъэуи ЛыкІуатэ зэгугъэфэжыщ-
тыгъэп, мыкІосэрэ машлом шІагъо горэ зэрэкъолышъ ыгукІэ
фэхъазырыгъэн фае. Чатэр такъикъ зытІу машлом ышъхъа-
гъы зэритыгъэр, етІанэ зыпкъэу екІотэхыжыгъ, унэ коцІы-
ри шІупкІышъом зэлъиштэжыгъ. Онджэкъ чІэгъ машлоу
пхъэ такъыр ин зытІушъ зыпилъхъэгъагъэмрэ, щыдыбжъ
чІэгъымрэ къапхрэ нэфынэр ары джы унэм итыгъэр.

ЛыкІуатэ зэгъолыжышъ, чыем ымыубытыпзэ, пшы-
сэ цыпэу яунэ щызэхихыгъэр ыгу къэкІыжыгъ, лы коцІэ-
шхо, лы мэхъаджэу Дэдэр... Осмэз... якъэбар ащ кылуатэ-
щтыгъэр. Ащ чэтэ хъалэмэт иІагъ. Сыд чата?... МыкІодыжыны

чат... Лы мэхъаджэм дагъэтІылыжыгъагъ, ау джынэс гуп-
сэф ыгъотырэп... ЛыкІуатэ хэчыягъ, пшъыгъэти, гупшы-
сэ кІыхъэ, гукъэкІыжъ чыжъэ заритыну кІуачІэ иІэжыгъэп.
Чые Іэшлум зыІэкІиубытзэ, чатэр зекІотэхыжышъ, гухэкІ-
гукъао горэ кыхэщэу, хъэпщэ-хэщэтэкІ макъэу ащ кыпылу-
кІыжыгъэр джыри зэ ытхъакІумэ кыыридзэжыгъ.

* * *

Чэщныкъом мэшІо мыкІуасэм пилгъагъагъэр ЛыкІуатэ
щыгъупшагъэп, ятІонэрэ илгъэсми, кыкІэлъыкІогъэ илгъэ-
сищыми ащ ежэщтыгъэ, мэфэ шъыпкъэр кымышІэми,
мэфитІу-мэфищым, пІалгъэр къэблэгъагъэу зилыгъэкІэ, пап-
лгъэщтыгъэ. Джы чатэр кызылыгъагъокІэ, гумэкІ горэ зэхышІэ-
щтыгъэ, ылгъэгучІэкІи, ышъхъэшыгукІи, ыбгъухэмкІи нэкІэу,
узІэтыни, зызэгъэкъуни, уздэІэбэни щымыІэу кыщыхъу-
щтыгъэ. ЗыдимышІэжъэу ылгъэр щыдыбжъ машлом ышъхъа-
гъы кыщыстырэ чатэм фищэищтыгъэ. Ау зэрэпэчыжъэзи,
телэбагъэм фэдэу, кыыстыгъэху кыызэкІихъажыщтыгъэх.

* * *

КІым-сымхэр кІыхъэх, шъуамбгъох, кІакох.
КІым-сымхэр къолэных, шъончъэх.
КІым-сымхэр мэкъэнчъэх, бырсырых.
КІым-сымым мэхэр зэрехъэх: мэ гуаохэр, мэ Іэшлухэр,
гъушъамэхэр, цІынамэхэр.

КІым-сымым зебгъэсэн плгъэкІышт, угу рихъэу е уимы-
гъэгумэкІыху кызшІобгъэшІышт.

КъэшІэгъаеуи кыбгурыІон умылгъэкІынэуи ащ хэ-
лгъыр — кыздэкІырэр ары, зыщыкІожыщтыри, зыдэкІо-
жыщтыри ары...

ЦІыф кызылгымыІэсырэ чІыпІэу ЛыкІуатэ зыщыпсэу-
рэ кІыщыр зыдэщытыгъэм пэмычыжъэу къэхэлгъэжыы ш-
лгъэгъугъагъ. КъэнэтІэхэсэу уц кІырым кыыхыгъэщыжыгъэ-
мэ уарыгъуазэмэ, нэгъырищ ныІэп ащ дэлгыгъэр. Апкы-
нэ-лынгэкІэ ахэр иныгъэнхэ фае, зы бэным ыщыпитІукІэ хэлъ
къэнэтІэхэсхэр лгъэбэкъуипІышъ нахъ мымакІэу зэпІудзы-
гъагъэх. Хъадэр нахъыбэ мэхъумэ ылуи, дэхэкІаерэ лгъыхъуа-
гъэ, ау кыгъотыгъахэмэ анэмыкІ кызыхемыгъэщым, бэ-

нышхьэхэр ыгъэкъабзэхи, къатырихыгъэ уцэу зы чыплэ ышлыгъэм хэтлысхьагъ. Иоф ешлэфэ гу лымытагъэу, джы зэ-кIэм ылъэгъугъ: язэпэчыжъагъэ зэфэдиз, ацыпэхэр зэбгъэуа-лэхэмэ, щэнэбз сурэты хьушт. Азыфагу зэрэпсаоу умылгъэгоу, фыжъ кIыхъэ горэ лъэшхъэ щизэу кыгъэнэгъэ уцым кы-хэшы. Ащ екIуалIи, ыцыпитIуи къэмапэкIэ кычIигъэщыгъ. «Чатэм ехышчыр мыр,— зэриложьыгъ,— ары, чатэ, мары чэтэ Iапшъэри, ащ кыщегъэ чэтэкур, чэтапэр зыдэгъэзагъэмкIэ уплэмэ, ежъ зышыпсэурэ кIышчыр олъэгъу».

А мафэм мыжъо чатэм зыгорэ кыибгъэкIын фаеу кы-шIошлыгъэп. Зытесыгъэ уц IапIэм зытетIысхьажьым, чэта-пэр кыфэгъэзагъэ зэрэхъугъэми шIагъо хилъэгъуагъэп, ипсэупIэ хьалэмэтэу загъорэ рилъагъорэмэ ясэжъыгъэу, ахэр кызырэгуремышIоштхэми ыгукIэ еуцолIагъэу, мэхъанэ ари-тыштыгъэп. Ау ыпкынэ-лынэкIэ мэхъагъэ горэ зэхышIэу, къэ-онтэгъугъэу кышчыхъугъ. ЕтIанэ кIым-сымыр къекIошъагъ. КъекIошъылIагъ, ащ нахъ тэрэзэу ар къэIогъуай — джары ежъ кызырешIэжъырэр. Зыгори зэхэмыхэу, хыиери сысыри умылгъэжъэу, кызырэфитыр кыуигъашIэу, нэпIэгъум зыкъегъэнафэ. Ащ ыуж мэкIэ-макIэу бгъу пстэхэмкIи укы-уцухъэу кIым-сымыр кызыежъэрэр. ТхьакIумнэIусмэ къаIоуцо, тэмэккышхъэмэ якIошгъэхы, тхыцIашъом, Iэлджанэмэ ащэбжыбжъатэ, копкъымэ, лъэкIапIэмэ закы-рищэкIызы, лъэнтхмэ ячъэбзэхы.

КIым-сымым нахьыпэрапшIэу мэкъэнчъыр къеIофытэ. Мэкъэнчъэм макъэ гори хэмыIукIэу щытэп, армырымэ сы-дэуштэу зэхэпхына. Ащ ымакъэ — ежъ нэпэмыкI зэхэозым-гъэхырэ макъ, ежъ узэрегъасэ, джыри дунаим ушэдаIоу кып-шегъэхъу, джауштэу узIэкIаубытэ, укъеухъурэи, кIым-сымыр кызырээокIолIэшт гъогур еухъазыры.

Сыд фэдэ а макъэр? ПкIэшгъэ ныкшошхъуэ, чIым шыщ хъужьырэмэ мэ хыбзэеу ашхъарытым фэд; жъау нэгъуа-джэхэу, нэпIэгъум къэубытыгъуае фэхъурэмэ якIошгъэ-хы-егъу зэокIымэ афэд; кIосэжъыгъэхэ нэбзыйхэу лъэу пкIэтым хэтIухъагъэмэ афэд; сабыеу чыиерэм шхъарыт пкIыхъа-пIэуи зэхэпхышт; е зымы емыдэожьырэ, зымы кIэмыхъопсы-жъырэ лIыжъ гупшысэ Iушэу зэхэпшIэшт; чIычIэгъ псылъа-къомэ яжгъыу чыжъэ плъэгъушъомэ къапшылIэшт... Мэ-къэнчъыр — кIосэжъыгъэ макъэмэ яджэрпэджэжъ. Джыри дунаир зэхэхы фэд, ау псэ зыпытыгъэмэ япкIэгъуас, яежъэ-

стэфэ зэхэпхъагъ, яIугъо-нэпIэхъ укъэзыуцухъэрэр. ЕтIанэ кIым-сымым итетыгъо къежъэ. Джы сыди плъэгъужьырэп, ори хэти сыди укыльэгъужьырэп, макъэхэми, шъохэми, теплъэ е пкы гъэпсыкIэ зиIэхэми уахэтIухъагъ.

Охътэ IэшIоу кыпшыхъузэ, пIэлъэ шынагъо уеуцо.

КIым-сымыр зыдэкIожьырэр хэта зышIэрэр.

* * *

КIым-сымым зэрилыгъыгъэр бэми макIэми ЛъыкIуатэ кышIэжъырэр. Кызырэхэужьыгъэри шыгъупшэжъыгъ. Ынэ теуптIокIагъэнкIи хъун. Чэтапэр зыгупэпцIырэ мыжъоб-гъур къэтхыуагъэ фэдэу кызыщэхъум, зыкышIэжъыгъ. Мыжъо чатэм екIуалIи, плъызэу тIэкIурэ шхъарытыгъ, етIанэ къэнэтIэхэсмэ инэплъэгъу атыридзагъ. Уцыр лъхъан-чэу атыриупкIыгъагъэба, адэ мырэу псынIэу къэкIыжъы-гъэха, лъэкIапIэм кыкIэонхэу, риупкIыгъэмэ афэдизкъабзэ хъужьыгъэх. Мыжъо чэтэ закъор ары зэриупцIэныгъэу къэ-нагъэр.

Чыиэ нэхъо-нажъом джыри ылыгъ фэдэу зыкышчыхъужъэу, гу зылгытагъэми ащ фэдизэу пымылгъэу, ЛъыкIуатэ ипсэупIэ кыфигъэзэжъыгъ. Зэгупшысэгъэ закъор: мы къэхэлъэжъы-ем къаIозэ шIыгъэн фае, зыгорэу щыт мыр... Джауштэу кыб-гынагъ ошIэ-дэмышIэу зэрихылыгъэ къэхалъэр — зыгорэ кыкIэлъэплъэу, ежъыри зэплъэкIыжъын фаеу кышIошлызэ къэкIожъыгъ.

Осмэз

Къушхъэ зыдэщымыIэми тыгъэм кызы-щыкъокIыни зыщыкъохъажъыни кыщегъоты

Кызырэхъоу, Осмэз ным ыбгъэгу лъыIэбагъ. Унэ кIо-цIым ос шъабэр шызэрихэу кыублагъ, кIашъоми къэхы, дэпкъхэми къапхыретъэсыкIы. Шхъангъупчъэм Iухъагъэм ылъэгъугъэр ыгъэшIэгъуагъ: мэфэ ошIум чыжъэу кышчылъа-гъоштыгъэ мэзыр кыIууцуагъэу, хэтхыукIызэ кыплъэщ-тыгъэ. А къэбарыр ятIонэрэ мафэм зылыIэсыгъэ лIыжъ го-

рэм кыѳуагъ: «Осмэз фарэус. А сабыир чыѳэри фабэри ымышѳэу къэтэджышт, чэщыри мафэри изэфэдэшт. Чыжээр зэхимышѳэу, благъэр кыгурымыѳоу псэушт. Ихъадэгъу кы-фэсмэ ары ныѳэп ыгу зыдэщыѳэ шъыпкъэр кызышѳэштыр...»

Лыжъым ащ нэмыкѳэри кыѳуагъэх, ау хэта зэкѳэ къэзышѳэжырэр? Апэрэ мафэм, апэрэ сыхъатым, дунаир зыщилъэгъугъэ апэрэ нэплъэгъум Осмэз ным ыбгъэгъу лыѳэ-багъ. Цѳэ фаусынэу игъо имыфэхэзэ, ны быдзыщэр ыухыгъ. Сабый кыызфэхъугъэкѳэ бзылъфыгъэ горэ кыызфащэм, быдзитѳури зыдызѳуилъхыи, тѳысыгъо римыгъафэу ащ ибы-дзыщи ыухыгъ. Быдзыщэ зыѳэ бзылъфыгъытф зы мафэм фы-зэблахъоу алыгъыгъэми, агъэрэзэн альэкѳыгъэп. Осмэз мэфэ реным быдзыщэм ешъоти, чэщ реным гъутхъэщтыгъэ. Са-быим кыыхэкѳырэ псыр рахынэу шалъи лэджэни афимыкъу-жыи зэхъум, хъэрэнэ кѳэшлагъэу зэрылъым ычѳэгъыи мэшэ куу щыратѳыкѳыгъ. Ар атѳызэ чѳычѳэгъ псылъакъом зынэххэм, ащ шэхэпсыр зыдихъын аѳуи, ыуж икѳыжыгъэх.

Джауцтэуи хъугъэ, ау шэхэпсым псы къаргъор ыгъэжъа-жъэщтыгъа, хъаумэ чѳычѳэгъэу псы гуаом зэлъикѳугъэм фэ-мыщыѳэжыгъа, е шѳэпхъэджагъэкѳэ ежъ-ежырэу дунай нэ-фым зыкытырихъажыгъа,— тѳэкѳу шлагъэу мэз чыжъэм кышычѳэужыгъ. Ащ лыпытэу ѳэгъо-блэгъум кышыкѳы-рэр игъукѳыгъ, лэуцэѳхэм зышадзыеу, бзыоу шъхъарыбы-быкѳырэр гъомэ дыджым кыыригъэфэхэу, шэхэпс орыжъым зиубгъугъ. Ар зэкѳодылѳэжыгъэри ежъ Осмэз ары. Шэсын ылъэкѳыи зэхъум, зыдэкѳыкѳэ, гъогу хэхыгъахэ рыгъуазэу ихэбзагъэпти, ежъ шэхэпсэу хэкѳырэри зыпкъ иуцуагъэу, орыжъыи хэхъожырэпти, ащ хапкѳэмэ риутхыкѳызэ, кыи-нэгъэ ѳужьучѳэр тыгъэм рижъыкѳыжыи, жыбгъэмэ зэбгы-рахыжыгъ. Ау ар зыхъугъэр нэужыр ары.

Осмэз ыныбжъ мазэ фэдиз зэхъум, быдзыщэм ымыгъэ-рээжъэу, зэгъокѳэ уахътэ горэм тыригъафи, хъэрэнэ кѳэшла-гъэм кыибэкъукѳыгъ. Пшхын фэдэ унэм ригъотагъэпти, ша-гум кыыздахъэм, къушъхъэшхоу хъэжъым ыгъукѳыхъэрэр ыцэмэ къадитхыи, ыжэ дигъани дэкѳыгъ. Къэлапчъэр зы-лѳэужыгъор сыдэуштэу ышѳэныя, чэур ышѳэцѳи шъхъадэ-кѳыгъ. Зэ кыизэплъэкѳыжыгъэти, иныбжъыкъу къэлапчъэм шѳонагъэу зельэгъум, фидзыгъ: «Кѳорэм зыдигъазэрэр игъогу, зынэгъу зы лъэныкъо гъэзагъэмэ о акѳыи удэт. Тызэдэхъуш-тэп, къэсэгъэзжыфэ кыысаж, зэфэшѳу тыхъужышътмэ сшѳэ-рэп нахъ».

Джар кыизэриѳокѳи, Осмэз, лъэбэкъу ыдзы пэпчъ лѳыгу ышѳызэ, мэзым хэхъагъ. Блэнэ лъфагъэ ѳукѳагъэмэ, кыубы-ти, ышхол шэу итым ешъуагъ, тыгъужъ анэ ылъэгъугъэми, мэз пчэни, баджи, быдзыщэ зезыхъэрэ кыизэригъэбгъукѳуа-гъэп, ежыри ебгъукѳуагъэп. Хэт кыльтыджагъэкѳи зэхихы-гъэп, сыдэуштэу лъыхъугъэхэкѳи агъотыгъэп. Хъэкѳэ-къуакѳи лэуцэѳи штэ аригъэшѳыгъэу, мэзым щымылъфэжъхэ зэ-хъум, цэхэри кыѳукѳагъэхэу, ылъэгъурэ пстэури ыгу рихъэу, ылъабжъэхэр мыжъомэ ариутэкѳызэ, мэзым кыыхэкѳыжыгъ. Мэзыми кыидэгъэшѳыгъэ нэшанэхэр кышътэжъхэу ыублагъ.

Ядэжъ кыизэкѳожъым, кыизхэхъажыгъэмэ зи аѳуагъэп. Янэрэ ышыпхъухэмрэ ыѳэбжъэ-лъабжъэхэр паупкѳыгъэх, хъульфыгъэмэ, ятэрэ ышхэмрэ, мэфитфэ ыкѳышъо аѳлэн-тхъугъ. Апэрэ мафэм бамыкѳхэр, шъомпѳэжъхэр ышъо кыыхэкѳыгъэх, ятѳонэрэ мафэм чѳыхъажъухэр, хъэдэпчэмыѳу-хэр, псышъуаехэр къэлъэгъуагъэх. Ящэнэрэ мафэм ежыри зи кымыѳожъэу, ыкѳышъуи, мэ бзаджэр зымыухыгъэ пкъыи-нэ-лынэри зэпкъыратхъыным тещыныхъэхэ хъугъэ. Ышъхъэ рагъэзыхи аутхыпкѳыгъ, бгъунджы ашѳи агъэутэрэлъагъ, зан-дэу агъэуцужыи, кѳоцѳыплъагъэх, ышымэ анахъыжъым ытхъакѳумитѳу ыубытыгъ, кыыкѳэлъыкѳоритѳумэ ыѳэхэр зэ-пакъудыигъэх, яплланэрэмрэ ятѳанэрэмрэ ылъэкъо зырыз зыѳэкѳалъхыи, джыри зэкѳакъудыиыкѳыгъ, зерафэлъэкѳэу аут-хыпкѳыгъ. Осмэз къэшэѳугъэп, хъуни мыхъуни кыѳуагъэп, ынапѳэхэр зэтелъхэми, зигъэшхэкѳыгъакѳэм фэдэу ыѳуп-шѳэхэр мэджэгухэти, «мышъ цѳыф хэкѳынэп, ау сыдми зыго-рэ хъужыынкѳи мэхъу» аѳуи, шагум рахи, лъэбэкъу зытѳушъэу зэпэчыжъэ дэшхо чыыгитѳумэ ыѳэ-лъакъохэмкѳэ аѳлашлагъ.

А лъэхъан шлагъом тхъакѳумкѳыхъэмэ анахъыбэрэ бзылъ-фыгъэхэр лъфэщтыгъэх. Тхъэшхом цыхъэ фашѳышътыгъэти, укъэхъунымрэ укъэмыхъунымрэ зэрэзэфэмыдэ закъоу альытэщтыгъэр: къэхъугъэр мэулэу, къэмыхъугъэм зегъэ-псэфы. Дунаим уехыжышътыр арымэ, ар ущыѳэным бэкѳэ нахъ псынкѳи. Етѳани Тхъэшхом игъо кыпѳилъэгъугъэмэ, насыпыгъэшхошъ, гъогумаф. Улѳагъэмэ — Тхъэм ушѳокѳо-дыгъэп ныѳа.

А тѳэкѳу-шъокѳухэр кыидэплъытэмэ, Осмэз чыыгмэ акѳэ-шлагъэу тыгъэмрэ мазэмрэ зэрэзэблэкѳыгъэ пчъагъэм зыми гу зэрэлъымытагъэм бгъэшѳэгъон хэлъэп. Уцѳыныгъэ, чъэп-хъыжыгъэ, утэрэлъагъэ, рэхъатыжыгъ. Ежъ Осмэзи ащ

фэдэу гулэштгыгэп, ыпэ илгыр джыри ышлэрэпти. «Уклэзы-
шлагэм гухэлъ горэ илэнштын, ар зыфэдэм о сыда хэпшы-
кырэр?» ыгуклэ ылоштыгэ.

Клэшлагэми, Осмэзы ыныбжэ лыклуатэштгыгэ. Зыми
езэщыгэп, хэти фэзэщыгэп, быдзыщэу зэшугагэмрэ хэкклэ-
кыуаклэу, хьэцлэ-паллэу ышхыгэмрэ ыдырыгэмрэ бэрэ
зэрэфэхуштым ицыхьэ телгыгэ. Ау чыг кьутамэм афэ-
мыщылэжэу, зэ макэ кьагэлугэ, еглани кьэцэлугэх, яща-
нэрэм кьызэпыкыклхи, Осмэз кьалэпызыгэ. Кьызэрэфэ-
хыгэуи щылгыштыгэ, гухэлэу кьыфрялагэр кьыгу-
рэлэфэ, ау хьэжымэ зыкытыраунаклэу, кьолэжымэ ауцэлэу
зэхум, кьэтэджыжыгэ.

Джащ исабыигэ Осмэзы шиухыгэ, иклэлэгуи ары,
нахэ тэрэзу кьэплоштымэ, клэлэгум шьхьарыбэккыкыгэ.
Унэм ихьажы, пчыхьэшхьашхэ зышлырэм ахэтгысхьагэ.
Чыплэ фалыгыгэп, ау зыхафыгагэп ныла, ежэ шиз ахи-
гьотагэ. Ашхырэр ышхыгэ, алорэм едэлугэ, тэджыжхэмэ,
ышхэмэ ятэрэ ашлэштым шыгьозагэ, ежэ зыдигьэзэшт за-
кьор ары ымышлэштгыгэр. Ау сыда ащи зыкыгэгумэклын
фаер? Хьурэр хьугэ, мыхьурэми паллэ ыгьотын, ари зы-
горэм щыл. Щымылэм лыхьурэр щылэр зышломаклэр ары.
Ежэ щылэри шлобэшагэ, уплэмэ — олээгэу, уклэмэ —
улоклэ. Ухьульфыгэмэ — бэккы фэшлу уанэрэ лэм зыдэз-
гьэзэрэ чатэрэ уищыклагэр.

Ыныбжэ зэрикьугэри, иакыл кьызэрэклуагэри Осмэз
кышлэжырэп. Ыпхалэ хьупцлэу, щалээрэр ыпллэлумэ
кьагэтлэплы зэхум, хьурэ бзырэ зэфэшхьафитэу чыплэ
щылэн фае ылуи, тыжымэ кьаклэныжыгэ чэтэжэу щагу
хьакушхом рыпэлэбэхэу кьэнэжыгэр ышти, унэм икыгэ.
Чэур ыцлыцызэ, иныбжыкыоу кьэлэпчэлум дэжэ кьылуи-
нэгьагэм сэлэ мэлэу хьужыгэу тлэклэ зыкылэтыгэти, кьы-
фызэридзэкыгэ: «Гьусэ зышлырэр зызышломаклэр ары. Сэ
кысэмыхьурэмэ, кысщыклэу гуцафэ сшыгэп».

Осмэз ышлэштгыгэп кьэхурэр зыдихьыштыр, ари езы-
фыжагэмэ ащыщыгэ. Ицэхэпс орыжы Осмэз ышхьэ
ыблыгучлэ члэлэу ебгуклуагэ (ащыгум орыжыр чыплэ
итыгэгэу). Тлэклэ зылоклотым, мэ бзаджэм икочлагэ шло-
гэшлэгьонэу кьылуагэ: «Мыр е сэ сицэхэпс, е мы хэггэум
хьэ гьорыклоу исымэ зэклэмэ мыш зыщаунэклы».

Джауштэу орыжым ебгуклуи, мэзым хэхьагэ. Лэу-
хьур ышхэу, лэубзыр ыгьэразэу мээу зауэрэ хэсыгэ. Ежэ
ыуж кьэхурэ лэучэцлхэр ыпэклэ кьэхьугэмэ афэмыдэжы-
хэу, мээ псэушхьэхэр зэлахьэхэу, быуштыгэр лэуе, лэишты-
гэр гьоргэу, гьоргыштыгэр пцлэу рагьажы, ежыри хьу-
ри бзыри хьазырэу шлузэхэклуаклэхэу зыфежэу, лыбза-
джэмклэ зиунэклыгэхэти, мэзыр ыбгыни, шьоф дымылухэм
арыхьагэ.

Шьофыр гьунэнчэ. Ар Осмэзы ыгьэшлэгьагэ. Узлылэ-
бэн щылэп, узтеклыен плыэгурэп. Уздэклэони укызэхьыжы-
ни нэплыэгум кыхьырэп. Сыдым узэпырыкышты, сыдым
упхырыщохушты? Уапэкли уаужыкли нэкли. Уабгьухэри ары.
Кьушхьэ имытмэ, тыгэри тыдэ шыкьуахьэра мыш? Ты-
гэр ошлэпшэ кьуапэм кьоплэу зельэгум, ар зыдаплэ-
рэм ежыри зыфигьэзагэ. «Тхьэшхом сыкышлагэу кьы-
члэклын, зыгорэ мыбыбырэмэ, мацэ, мычээрэмэ, сэ кысэ-
нэмысыгэ жым зэрехьэ,— джауштэу егупшысагэ Осмэз.—
Сыльежэщта, хьаумэ ежэ-ежырэу кьэсышта мыр?»

Шы лэл эзэрэгьэфыжагэм шьофым жьыр кьышилэ-
тыштыгэ, джары шлуцлэгэ маклэу ыльэгугэр. Тлэклэ
шлагэу шыхэр кьызэблагэхэм, маклэу зиуфагэ, чыгур
зэлагэтлыгурыгоу шьхьарычыхэ зэхум, алытхьомэ, зэ
сэкур, зэ шыклэр кьыубытмэ, шлохьыбэйхэр ытлупшыжы-
хэу, аужырэу кьылэклэфагэм ежыри зыдырихьыжагэ. Зы-
тыридзи, ыпэбзыджыномэ арылаби, шьхьэлэуантлэклэ лэхьо-
гум кыхифыгэ. Игьончэдджшхьапс кьырихи, пэбзыджын
тло-сэкур ыгьонэи кьырищыгэ. Джар ишхомлаклэу, шыбгыр
ыбэккыу зэрэфэшлум ыгьэгуглэу, шьхьарытлупшы ышлыгэ.
Бэрэ чьагэхэ, маклэрэ хьэпклагэхэ — тыгэми зыщыкыо-
хьан ыгьотыгэ, лэлыр мээ лужьум хэлэди, мыкложышхьухэ
зэхум, тхьурбэр кьыпызэу кьэуцугэ. Осмэз гумэклэлагэп,
«шхомлаклэр» ытлупшыжыгэу, бэшлагэу шы сэкум хэггэ-
клагэу чыештыгэ. Чэщ реным чыыгэ, шым зегьэпсэ-
фыфэ. Нэф кьызэшым, хьайуаныр гьэхунэ благэм ритлу-
пшыхьагэ. «Мыш фэдэу шы слээгугэп,— зэрилэжыгэ,—
кьупшхьэшху, цы лужэу кыхьэ тет, мышэу мышэп,
тыгужэу тыгужэп. Теплын...»

«Теплын» зелом, ащ кьыригьэклыгэ шьыпкэр зыми
кышлэжырэп, ау кьызэралотэжырэмклэ, зэплэу ыльэгугэ-
рэм ежэ зэрэфаем тетклэ гурылоштыгэ. Ежэ зэмыплэу кьэ-

зыльэгъухэрэм ялахь гори мо лым зэрэхэмыльыр къагурыло-ти, язэфэшлу хуштым нэмык чыпIэ щылтыхуштыгъэх. Нэф къызэштым, игъончэдджшъхапс шым ыпэбзыджын къырильэшгужы, ичIыпIэ ригъэгъотыжыгъ. Хъайуаным лъэбкъу зытIушэу кIэрыкIоти, кыхэкIынэу зызгъэхъазыр-рэ ыпакIэ чыпIэу зыфигъэнэфэжырэм етIэхугъ. «Мыр шы,— ыIуагъ, къенэкъокъуни зэрэщымыIэм емыгупшы-сэу.— Мыр шы, сыда пIомэ зыхэкIыгъэр шы лъэпкъ, ау а лъэпкъым мыр ыльэгъугъэкIи ымышIэжынкIи мэху. Ду-наим иIаегъум шым ныбжыкъу зэблэщыгъэу ыдзырэм ехы-щыр. Бадзэу тетIысхэрэм ыкIэкIэ еорэп, хъэм фэдэу зэц-къэкIы. Еплъэлъ, сыкыльэгъурэпти, хъэм фэдэу тIысыгъэ...»

Осмэз мэлэкIэ лIэу ихэбзагъэп. Шхэ зэпыттэ къэтэджы-гъэти, Iоф гори имыIахэу къышыху зыхукIэ ары ныIэп ыныбэ ыгу къызыкIыжыщтыгъэр. Ащ фэдэ чыпI джы зэ-рытыгъэри. Арыти мэзым хэкIуати, зылIэужыгъори ымы-гъэунэфэу, чъэу апэу ыльэгъугъэр къыубытыгъ, быбырэ гори къыриутэхыгъ, гъучIыр мыжъом риутэкIи, машлоу ышIыгъэм тIури щигъэлыщIи, фэгъэунэшкIурэр ышхыгъ. ЫшIэрэм емы-гупшысэу, къелыжырэ щылэмэ хъэмэ афидзэу есагъэти, фэ-мышхыгъэр шым фидзыгъ. Хъайуаныр къызэплъэкIи, къуп-шъхъэхэр ыгъэтакъохэзэ, рапэсыгъэр рифыхыгъ.

«ГъэшIэгъоны,— егупшысагъ Осмэз,— ауштэу мэхумэ, ари хъурэмэ ахэзэгъэн. Ау мы шыр къеуцоллагъэкIи, сэ къысфэIорышIэнэу тхъэлъанэ ышIыгъэми, пшIошъы бгъэ-хъупэ хуштэп. СIорэр ешIэфэ, ымышIэуи тыдэ кIона, къы-сэдэIоу къысшIуигъэшIышт, сытеплэхъукIымэ, уанэ къыс-тыримыльхъэуи къыстетIысхъажыштыгъ».

ЫшIэщтым бэрэ егупшысэрэмэ ащыщыгъэп Осмэз. Сыдэуштэу орэху фаеми, пшIэрэр ары шIагъэ хъурэр. Шым екIуалIи ытхы зытыридзагъ. «Сигъончэдджшъхапс къы-ригъэшIугъэр тыдэ кIожына? Шымэ — орэщыщ, хъэмэ — орэхъакъу».

Джащ къыщегъэжыагъэу Осмэз чэщыри мафэри изэфэ-дэу къушъхъэмэ ахэтыгъ, мэххэр къыкIухъагъэх, псыхэр зэ-пичыгъэх. Чэтэжъэу шъодэн шъуамбгъокIэ исэмэгубгъукIэ гошIагъэр къырихымэ, мыжъожъымэ ащигъэчанэу, чы-гыжъхэр риупкIатэху къычыхъагъ. Уахътэ теши, шыбзым ышъо сабий хэлъэу, еж ичэтэжъы имыхэбзагъэу зэпэжыу-жъэу гу лъытагъ. «Сэ сынитIу зэтеслъхъэмэ, мыхэр пIэлъэ

шъхъаф хэуцох» ыIуагъ. Шым мэлъфэфэ тетIысхъажы-гъэп, Iофыр зызэшIокIым, янэ нахы шыкIэр нахы шIогъэшIэ-гъоны хъугъэ. Шым емыпэсыгъэ нэшанэу янэ хильагъош-тыгъэр зэкIэ нахы бэгъуагъэу шыкIэбзы цIыкIум къыдэ-хугъ. «Унэ сшIыгъэу, сыгу зыфэгъун ащ илъэу, шагушхо къэсшIыхъагъэу, сишагу дэтыгъэмэ, мыщ нахы хъэ дэгъу сэ згъотыжынынеп,— егупшысагъ Осмэз.— Сэ мыр къызгъэ-лъфыгъэп, арышъ янэ мышъэми тыгъужъыми сыкIэупчIэн слъэкIынэп. Янэ джы къызнэсыгъэм тэрэзэу сыгурыIуагъэп, адэ ауштэу зыщыткIэ, мыдрэри сыдкIэ сищыкIагъ?»

Джауштэу ыIуи, шыкIэ цIыкIур ыльэкъуиплIы зэфэдэу атеуцоу, ыцэхэмкIэ уцыр пичын ыльэкIы зэхум, ыпэрэ лъэкъуитIумэ язырэр чыгым рипхи, еж шым тетIысхы, мэфэ ныкъо гъогу ыкIугъ. «Хъэ шъыпкъэм уфэдэшъ, ушыIэ пшIоигъомэ, узэrespхыгъэ бжалэр е гъужынышъ зэпыутын, е уецакъэзэ зэпыпшыхыкIын», — джауштэу къыIуагъ Осмэзы лъэшы кIаеу, шыкIэм янэ зэхыригъэхы шIоигъуагъэнкIи мэху.

Мэххэр ыцIыцIхэу, къушъхъэхэр зэIуигъэкIотхэу, Осмэз дунай хъоухэр илъэс фэдизрэ джыри къыкIухъэгъэшт. Тыгъэ-напэри жъаури зэхимышIыкIыжъэу, мэзри шъофри изэфэдэу, зытемыуцогъэ мыжъорэ зыхэмыхъэгъэ псыхъорэ аIумыкIэ-жъэу гу зыльгэм, зэщымрэ зэкъоныгъэмрэ ыгу къаутIэсхыгъ. Иши чэфынчъэу, ежыри ышъхъэ шIозыгъэу, шъоф горэм ихъагъэу, шыудзитIу ыльэгъугъ. Зэхэлъадэхэшъ, зэзаох, зы купым адрэхэр рефыжъэх, етIанэ адрэмэ мыдрэхэр къыра-фыжъэжы, лъэсэу акIэпхъагъэр ащытIэ. «Мыхэр мэджэгъу-хэмэ — сязэон, мэзаохэмэ — садэджэгун» ыIуи, зэзаохэрэр тIоу зэпифи, зы кIэлъэныкъор зеухым, къэнагъэхэр къыте-банэхи, ишы аркъэнипшIыр едзыгъэу, еж пчыпэ гъэIагъэмэ ащызэблэдзыгъэу, къэлэшхо горэм нагъэсыгъ.

Зынагъэсыгъэ къалэм зао дэтыгъэп, ари ыгъэшIэгъуагъ. «Ащыгъум мыхэр къалэм щэгубжхэшъ, шъофым щызэзаох», ыIуагъ.

А мафэм къыщегъэжыагъэу Осмэз ищытху ыпэ итэу псэугъэ. Псаузэ къэунэ дахэ фашIыгъ. Сабый къыфэхъунэу щытыгъэмэ, ичэтэжъы мафэ къэс къырагъэщэни. Заом къыз-хэкIыжыкIэ, иIашэ нэбгырищымэ къыIахыти, пшъэху-шхокIэ рапхыжыштыгъэ, сыда пIомэ гупсэф иIэнэу фя-гъэп, Осмэз чыыгъэми, еж чэтапIэм зыкъырихыти, зиухъэу фежъэщтыгъэ.

Хэгъэгущом пый имылэжьэу Осмэзы ышлэгъ. Ищытху члынэлъабэмэ анэси, дзэ мыиныщэу ыугъоигъэм ыпэ къэклынхэкли щынэхэу, ыужы ихъани къыкъомыкыжы зэхум, шырытэу гушылэу, шыабэу ылъакъо члым тыригъэуцоу, лы цлэрылоу шылэр зэрэугъой, егупшысагъэх: «Осмэз игъэшлэ гъогу ыклогъах. Къыздэклигъэри тшлэрэп, ныбжы ыгу цлыф ригъэплъагъэп, дзэу зэрищэрэм макъэ ршшымэ, хэгъэгур ыгъэушъорэклын. Ежъ илгъэс къэс шыао къыклэхъо, ахэр къэхъухэмэ, тэ къядгъэлыфыгъэхэр унэлуты афэхъужыных».

А уахътэм Осмэзы илгъэс щэкл горэ ыныбжыгъэщтыр. Чэтацэм ымыбзагъэу, пчыпиджыныр хэмылуагъэу лэгушъо щиз ыпкыны-лынэ илэжыгъэп. Ищытху къемыхылылэклэу зэрихъэщтымэ, ащ ылабли къыгъэмэхагъэп, ичати къыгъэу-цэкугъэп. Нэ закъоклэ чыеу, иуанэ иплэшхъагъэу игъашлэ къыхыгъ.

Джащ фэдэ плалгъэ итыгъ Осмэз, игъэшлэ гъогу ыухын фаеу тетыгъо ин зилэмэ зырахъухэм. Дунаим зехыжымы, афимыгъэгъугъэр джауштэу рашлагъ: агъапцли, агъашлоу алозэ, ыкыбыклэ къэклыхи аукыгъ. Изэолл купэу щытхушхо зыпылтыгъэхэри лэшэнчэхэу дагъэклауагъ.

Хьэш

Мэзхэри гъогу тетых. Ау тыда зыдаклохэрэр?

Мазэ фэдиз хъугъэу Хьэш мэзым щыпсэуштыгъэ. «Щыпсэуштыгъэ» озгъалорэр — зэхэшлык гъэнэфагъэ хэлгъэу мэзым щышылагъэш ары. Мэзыр иныгъ, изылыныкъо тыгъэр къышыкъоклыти, адрэ лъэныкъом шыкъохъажыштыгъ. Джауштэу апэрэ мафэхэм ылгъэгъуштыгъэ. Нэф къышышгыштыгъ, тыгъэр шыкъохъажыштыгъэ. Жыыбгъэу къыхэлъадэрэр хэпшыхъэти, хэмыкыжышышоу щыпхъэхыжыштыгъэ. Ежъ къыщегъэрэ жы лэлхэр бэрэ шыкъэрэкъалгъэштыгъэх, шхъафитхэу, гъэхъунэхэри, блыгу чыжъэхэри, цунэ клоплэнчэхэри дэгъоу ашлэхэу, щыджэгухэти, щыхъушлэхэти, къыздэзыгъэхэр къызэрэшлэгъаеу, ошлэдэмышлэу лэсэжыштыгъэх.

Мэзым ищылэклэ шхъафитыгъэу хэлгыр Хьэш ыгу рыхыштыгъэ. Ащ ори зыгорэ ренэу къыпфыдэкло. Узфэшынэни шылэп. Мышгъэ анэм зэ лууплэгъагъ. Мышгъэ шырытлоу лэчъэ-лъачъэрэмэ блэгъэ хъазырэу яклоллагъэти, шым ымэ къызэхышлагъэу, анэр занклэу къэплъагъ. Ежъыри ищыпэлгъэути, шлогъэшлэгъонэу зымыгъэсысэу еплъыгъ. Мышгъэр зэшлэгъае хъугъэм фэдагъ: къэзылгъэу тезымгъазэрэ рыхышлагъэп, мыдрэр гумэкл гори къыхэмышэу щыт. Ытхышъоц къыгъэплъеу къыхэгъогыкли, анэм хъапклэгъу зытлу къышыгъ, ыужырэ лъакъомэ атетэу зыкылылэти, ыпэрэ лъакъохэр къэщигъэхэу, ыжэ эклэкыгъэ цэшхохэр къыдэщхэу, лъэбэкъу заулэ къыдзыгъ.

Хьэш ышгъэ ыутхыпкыгъ нылэп. Мышгъэ анэр лгъэшэу къызэгъогым, ыпэбзиджынхэр ыгъэуалгъэхи, ынэ шлуцлэшхохэр къыклотхэу ысэку зэридзи, мэз блыгур къызэппгъаджэу къэщыштыгъ. Етланэ чыплэ имыклэу зэндэрыкъэу зыкылылэти, джыри нахъ лгъэшыжэу, клоцл чыжъэклэ къыкырыузэ, гуи-хэу къэджагъ, ыц лужу кыхъэхэр къэзэрэгъэхыгъэх, ыцэ шыуамбгъохэр къызлуигъэпсыгъэх.

Мышгъэ анэр мэзым икууплэмэ ащыпсэуштыгъ, мыщ фэдэ псэушгъэ зэгорэм ылгъэгъугъэнкли мэху, ау изэрэщыт штыпкъэ ршшыкыныу благъэу рыхышлагъэп. Джы къыгурылогъэ закъор мы псэушгъэр къызэрэщымышынэрэр ары, ау къешхышлэн фэдэу, къэшэу е къытегушхоу гу лгъитэрэп.

Мышгъэ анэр тлэклурэ гуфалгъэу къеплгъэу шытыгъ, зэрэмышынэрэр къыригъаши, ищырмэ яклолэжыгъ, ау ячылплэ ыбгынагъэп.

Хьэши къытыригъэзагъэп, мышгъэхэр иджабгъоу зыдылыгъэу ябгъуклуи, лыыклотагъ. Апэчыжэ хъазырэу, ау дэгъоу къылылгъухэу къэуцуи, бэклаерэ анэм къеплгыгъ. Зыкытемылгъэдагъэм егупшысэштыгъ, езэонэу фежъэгъагъэмэ, зэрехъулгъэштыгъэр къыридзэщтыгъэн фае. Ушынэу мэзым ушыпсэун плгъэкышгъэп, ар зэхышлыклэу ыублэгъагъ, е уаныхъ лгъэш, е уафэд. Армырмэ мэзыр убгынэн фае. Хьэшы мэзыр ыбгынэнэу фэгъгъэп, мыщ игъашлэ епхыгъэу гу чыжъэклэ зэхышлэштыгъэ.

Илгъэс фэдизрэ мэзым зыщэпсэум, Хьэш ежъ къыдэгъэшлыгъэ амалхэу, шымэ нахыбэрэмклэ къамышлэрэмклэ ар дэгъоу къыгурылуагъ. Зымы шынагъо фырилэжыгъэп. Зна-мал къыгурымылорэр къаигъэ ышлыштыгъэп, ишхъафит-

ныгъэ пэрыохъу гори, къегоон гори имыІэнэу имэз псэукІэ ыгъэпсыгъ.

ЕтІанэ зэщыгъор къесэу фежъагъ. Янэ щыгъупшэжы-гъагъ, апэрэ мазэхэм ащ зэрэдзекІуагъэр загъорэ къыфидэ-оежыштыгъэ, ар къехъыльэкІыштыгъэп, джау сьдэуштми гумэкІ лые горэ зэрэтезыгъэр къыфэушыжыштыгъ. Джы гукъэкІыжыи гукъауи имыІэжъэу, мэзым есэжыгъэу, чы-гэу, уцэу, псэушъхъэ горэу ащ шыщы хъугъэу, зыгорэ къецэ-лашхэу фежъагъ. Ар къызхэкІырэр джыри къыгурыІо-штыгъэп, мэзыр псэупІэ фэхъунэу тыриубытагъэми, гупсэф къезымытрэ гумэкІ зэхэфыгъуаехэр къышъхъарыоштыгъэх.

Хъэш мэзым фитэу ышІошъ хъугъэ. Гъэхъунэу ыгу ри-хъырэмэ якІоу гъогухэр хиутыгъэх, ипсыхэхыпІэхэр ІухъэгъошІу ышІыгъэх, ау а гъогухэр ежъ пэмыкІы къыхи-гъэщын ылъэкІыштгъагъэп: ихъапкІэгъу пэпчъ лъэбэкъу зытфых къыдафэу ахэм арычъэштыгъэ. Апэ дэдэ зытепкІэгъэ чІыпІэмэ ащымыохъоу ренэу атыригъэфэжыштыгъэшъ, хиубыкІыгъэхэри гъогу пІонэу шытыгъэхэп. Чъэ зыхъукІи, зыгорэм ІэкІэкІыжырэм фэдэу, ехъыжъэгъаеу хъапкІэшты-гъэ. Чэщныкъо ужым, анахъэу къещхы зыхъукІэ, цыхъэ ымы-шІэу игъушъапІэ ыбгынэти, мэзыбгъухэр зэфэдэкІэ къыччы-хъэштыгъэ. «Мы мэзыр сэ къэсымышІэу зыгорэм макІо» — джауштэу ыгу къызыхъэкІэ ары анахъэу гумэкІылэ зыхъу-штыгъэр, джащыгъур ары зимышІэжъэу мээ гъунэхэр зы-риубыкІыштыгъэр.

Зэкъомэз иныгъэ, зы хэбзэ гъэнэфагъэ рыпсэуштыгъэп, шапхъэ гори зыфегъэуцужъэу гу лъытэгъоягъ, ащ къыхэкІэуи мафэ къэс зызэблехъоу къыпшыхъун ылъэкІыштыгъэ. Ежъ илъэмакъэ, ипырхъ е ищыщ макъэ нэмыкІ хэмыІукІыжъэу ышІыгъэти, джы загъорэ кІэгъожыштыгъэ: кІым-сымыш, ежъ ыгъэІурэ макъэхэр зэкІэми зэхыхы, ар дэгъу, ренэу янэп-лъэгъу уитын, узэхыхын фае, ау мэзыми зыгорэ къыІон фае-ба? Зи къымыІуахэрэмэ, узгъэщынэн, узгъэтхыон е узгъэ-сакъын макъэ гори хэмыІукІырэмэ, уцэчъэми, уцэчъыеми укъымышІэрэмэ, ащ узэрэфитыр сьдэуштэу къэпшІэшта? Макъэ зышъырэ шъхъафитыгъэр мэзым зытырехым, мэ-къэнчъэ шъхъафитыгъэр ащ ыгъотыгъэмэ шІэ? Емыгупшы-сэрэми, Хъэшы джауштэу зэхышІэштыгъэ.

НэмыкІ гумэкІи къыфыкъокІыгъ: мэзым зызкІиушгъэ-фырэр — зыгорэм егупшысэшъ ары.

Мэзыр гупшысэи ылъэкІышт, ащ шэч хэлъэп. Ау мыр ежъ къыригъэшІугъэ мээ. Ежъырмэ мэзыр къызфэнагъэр, ар зегупшысэрэр ышІэн фае, зи къымыІорэми, зи къызкІимыІо-рэри ышІэн фае. А псэури зэримышІэрэм егъэгубжы, ау мэ-зым зэрэфитым ицыхъэ телъышъ, ащ рэхъат къыретыжы.

Джащ фэдэ гумэкІых Хъэш иІагъэхэр. Хъэ нэшанэ джы еплъэгъулэным пае, лъэшэу упыплъыхъан фэягъ. Цэу те-тыр нахъ кІыхъэ хъугъэ, ыпкъынэ-лынэхэми заушхугъ, икъу-пшъхъэхэри зэхэкІотыгъэх, инэу, итеплъэ уигъэмэхъашэ хъугъэ. Хъэш шы, фэдэ цІыф ымыльэгъугъэми, зыхэкІыгъэмэ атекІыпэщтыгъэп. Ежъ ащ егупшысэштыгъэп, яни пкІы-хъыкІи ыгу къэкІыжыштыгъэп, мэзыр зэриІыгъыштым шэ-хъурэ гумэкІи Іэжыгъэп. Зы мээ цыпэм шыІэу адрэ цыпэм къышчыхъерэр къышІэштыгъэ.

Хъэш ымышІэштыгъэр — джы зыгъэгумэкІырэ псэу-ри зэшІокІымэ, сыда къыкІэлъыкІон фаер? Зыщырэхъат шъыпкъэ сыхъатыпэхэм чыжъэу-чыжъэу нэмыкІ шъыпкъэу зилъэгъужыштыгъ: иныбжыкъу е ипкІыхъ фэдэу. Шы Іэлхэр мачъэх, зыми рифыжъагъэхэп, шхэкІыгъэхэу, шъокІыгъэхэу, кІочІашІохэу — заутхыпкІэу ара, заушэтэу ара, е хэкІо хашэм иунашъокІэ ара? — шъхъафитэу, зэрафэ-лъэкІэу мачъэх, ошІэ-дэмышІэу езэрэхъыжъагъэхэу, джауш-тэу ошІэ-дэмышІэу къэуцужыштых. Шыжъ гори аулъэгу-рэр, къунани къычІанэрэр, ащ фэдэ ахэтэр, фэдэ зыхэтхэр Іэхъогъу шъхъаф. Мээхэр, гъэхъунэхэр, псыхэр, шъофхэр...

Жыи Іэлхэр Іэсагъэх, псыхъомэ икІыпІэ шъхъафхэр къа-щынэфагъэх, гъогу бгъузэхэр, уадэхын уфимытэу хъоумэ апхырыкІыгъэх. А псэури къыздежъагъэр цІыфыр ары... Ащ зегупшысэкІэ, Хъэш ыкІышъо къэтхыо, изэхашІэ къыригъэ-гъээжыын ымыльэкІырэ къэшІэжъ чыжъэ горэ зэрэщыІэм ыгъапэу, пэбзыджынхэр ыгъэуалъээз егъэпырхы.

Мэзым фиты хъугъэу елътэми, зыфимыт горэ шыІ, зыгорэ ежъыри джынэс къыфит. А зэхашІэр фэмыяхэу къышъхъарыоштыгъэ, игубж мэзым шырипхъыхъэштыгъ: ышъэ икІыгъэм фэдэу къыччыхъээз, чыгъэу зыфырикъурэр зэщиутыштыгъэ, чыгыкІэ дэчъэх цІыкІухэр ыцэшхохэмкІэ къыритхъыштыгъэ.

Мы мэзыр зыгорэм пэплъэ, зегъэхъазыры. Хъэш зыфи-мыт гори шыІ.

Льыклуат

Пхэстыкырэм ычлпнэ узыстырэр кьеуцо

Щыдыбжь машлор рэхьатыгъ, зи кьыклымщэу, зыпкъ итэу ыклуачлэ ылыгыгъ. Щыдыбжьым иджабгуклэ пхэмбгъу лужъу упсыгъэу дэпкъым хэгъэпытыхьагъэм лэдэ-уадэхэр телъыгъэх, ахэмэ ашъхьагъ пхъэ лунэ гъумэу дэпкъым хэлугъэхэми заулэ апылгъагъ. Ахэмэ яклоллэнэу Льыклуатэ зеп, тлоп зызэрищэгъэр, ау машлом зэригъэбгуклуагъэп.

Льыклуатэ лъэбэкъуищ горэу щыдыбжьым пэчыжъэу джэхашъом тетлхьсхьагъ, ау машлор кьегуаоти, фэмышылэу къэтэджыжыгъ. Къылулотынышъ, тлхьсыжъын имурадыгъ, ау кьызэрэтэджэу, машлом ыклуачлэ кьыщыклагъэу кьыщыхъугъ. Ар ыгъэшлагъоу, ышлэшъи мыхъупэу джыри тлхьсыжыгъ. Ары, щысы зыхъуклэ кьесты, «Тхэм семыукли, сыкьелгъэуа сэлэ мы машлом, — зэриложыгъ, — сыкьелгъэуа, кьысэгупшысэрэм фэд. Сыда сыщысмэ мыш ыгу сызкларымы хьырэр?.. Чьылэ ллэрэр машлом пэтлхьсхьэ. Е гугъунчъэ-лофынчъэу зигъэпсэфынэу ыпашъхьэ етлхьсхьэ. Ышъхьагъы ситы шлоигъом фэд. Шъэф горэ лэклэлъ мыш».

Тлэклурэ егупшысэу щыти, машлом ылъэныкьоклэ Льыклуатэ лъэбэкъу ыдзыгъ, мэшлэу клуачлэр нахь кьызэрэлгъэ-шыгъэми гу лъытагъ. Джыри зы лъэбэкъу ыдзыгъ, ау псынклэу кьызэклэжыгъын фаеу хъугъэ: машлор къетхъуагъэу, зыфэкъудыеу кьыщыхъугъ. Зыкьызэклхьажы, тлхьсын ихьисапэу зызеуфэм, стырымэу къэтхъугъэм кьыгъэштагъэти, зыкьыузэнкыжы, рэхьатэу уцужыгъ. Чьылэ имыклэу, машлом занклэу паплэу сыхьат фэдизрэ щытыгъ. Ыгъэшлагъоу ыгу риубытагъ: нахьыбэрэ ущыт кьэс, стырымэри нахь маклэу зэхэоллэ, ау зыпщэймэ, укьесты, зэрэхъурэмклэ, еж чьыллэ кьыпфегъэшъуашъш, джаш уизэгъэн фае.

Ятлонэрэ мафэми Льыклуатэ а чьыллэ дэдэм уцужыгъэ, сыхьат фэдизрэ зыщэтым, ылэхэр ныкьозэклэххэу ыпэклэ ыщэгъэх. Дэхэклаеу машлор къялэщтыгъэми, пщылэн олгэ-кы. Ящэнэрэ мафэм а чьыллэ дэдэм итэу ылэхэр зэклэхьагъэ-хэу машлом фицэинхэ ылгъэкыгъ. «Сыкьешла шъула мыш, хьаумэ сэ тлэклэ-тлэклэу сеса? — джауштэу егупшысагъ. — Сыдэу хъугъэми, сымыпцырэмэ, тызэсэ е тызэгурэло. Тызэгурэломэ — джар нахь тэрэзыгъ».

Къыкылэжыгъэ тхьамафэм машлом «зэрэгурылогъэ» чьыллэр зэ нэмылэми кьыритыжыгъэп. Кьылутелъ щыгъэу уцуми, кьыстыщтыгъ. Ылэхэр псынэклэжыпсым хигъаохи, ыщэгъэх, ау нахь лэжэу кьыстыгъ. Еж машлом изытет зэблихъугъэп, зыпкъ зэритыгъ. Ау мэшлэжъэу мэфэ зыщыпллым зэхышлагъэр ыпкъынэ кьыхэнагъэ фэдэу зэгугъэжыгъ, тлэклэ тешлэ кьэс ар фэбэгъэклэ гуапэу лым хэтклухъэу, ылэгушъо пхьашэхэри кьэушъэбыгъэхэу, лыжыыр яхыщтым фэдэу кьэпхьапхъэхэу ылгъэгъугъ.

Тхьамэфитлу зытешлэр ары нылэп машлом лъэбэкъуи-тлуклэ пэчыжъэу уцужыгъын зылгъэкыгъэр. А тхьамафэм ыклэ-хэм адэжы гу лъытагъ: джэныкьэ машлом истырыгъэ ащ фэдизэу джы зэхышлэжырэп. Ар нафэ кьызфэхъугъэр гупшысэм хэтэу машлор зэклигъэнэжыгъынэу пхъэцлэклэхэр зэтырилхьажы зэхъур ары. Ауштэу зэрэхъугъэри ымышлэу, зэ-тло машлор зыпылъ цыпэр ылыгъэу кьызэхэнэгъэ пхъэ гъугъэхэр зэпыригъэзагъэх, тлэклэ кьэбжыбжыгъ нахь, ыгъэгугмэклэнэу кьегоуагъэп. Ошлэ-дэмышлэклэ кьыгурылуагъэр ыуплгъэклэнэу фэягъэп, джы ышлэшъ хъугъэм фэдагъ: кьыогупшысэрэм гухэлъ кьыпфырил, зыгорэклэ урищыклагъ, арышъ ар зэхэоллэжыгъэ зыпщылэн фае. Етланэ ори узфитыр кьэнэфэшт.

Щылагъэ илагъ Льыклуатэ, илъэситфэу мэз цуным зыхэ-сым ар шэны фэхъугъэмэ ащыщыгъ.

Бжыхъэр икли, кьымафэр кьешэсэхыгъ. Тхьапэ гори чыгъхэми кондэ зэхаклэхэми апымытыжымы, мэзым упхырыпллын плгъэжыгъэр. Шъыпкъэ, Льыклуатэ зызфилпльхьа-ни зылъыхъуни щылэп, зы мэфэ лъэс гъогум кьыубытрэр лъэныкьэ пстэумкли чыгъэу ити, псылгъакъуи, лэуцэцлэ хьэклэ-кьоклэ лъагъуи ынэ упышлагъэми елгъэу.

Щыдыбжь машлом зэримыгъэклэжыгъэу зыщыхъугъэм лужы ятлонэрэ мазэр ыклэм факлощтыгъэ, хэмылгыгъэ нэ-шанэ горэм Льыклуатэ джыри гу зылгъетэм. Пхъэ е мыжъо телабэмэ е тетлхьсхьэмэ, зытетлхьсхьагъэм фэдэ мэхъу. Итеп-лгъэ зэблихъоу арэп, пкъыгъомэ фэбагъэу ахэлъыр псынклэу зэхэшлэ, еж фагъэу хэклэри зынэсырэм кьыхэклэри зэло-клэхэшъ, зэщышы, зэлахъгъу мэхъухэм фэд. Зы гупшысэ лэпаклэ горэми зэрипхыгъэу кьыпщэхъу. Ау сыда чыгыр е мыжъор зэгупшысэн ылгъэкыщтыр? Ар цыфым кьыгу-рылонэпщтын, ау зы дунай кьыщыгъэшлыгъэхэшъ, ахэм ягуп-

шысэ цыфыри кыхэмыфэн ылэкыштэп. Джа пхэе мыжэо «гупшысэр» — фэбэгэзэ ІзпакІэу кыплыІэсырэр — ары пкыыгэом укызыэришІэрэр, ар кыыбгүрэлөмэ, бгүитІумкІи узэрэшІэшт. Умыщын а нэлэгэу зытІоу зэхэшІэ гэшІэгэоныр кызышыпфакІорэм. Пхэеми ущыщ, мыжэоми ущыщ, е о ахэр пщыщых. ПІэгүшэо гурышэ дахэкІэ гэшІури, мыжэом ыкыІу тІэкІүрэ шыыгъ. Мыжэом ышэо кызыэрэзэблихүрэр олгэгуа? УкІоцІырэлпы фэд, шэпхэзэ гэшІэгэонкІэ зэрэзэгэкІүгээр, хэбзэ гэнэфагэкІэ зэрэзэгэфагээр, зы пшэхуацэ фэдиз хэпхымэ, псау теплэу кээнэщтыми, зэрымекыужыерэр, иггэшІэ сурэт зэрэзэблэхүгээр плэгэушт. МыжэомкІэ ар гуаопщтын, ащ иныни цыкІуни ылэкышт, ау цыфымкІэ гоощт бггэтакэомэ шххэеу: мыжэом зиггэпсы зэхүм, зэрылэжыгэ хабзэм ишэпхэзэ уасэкІэ зызэблихүн фае.

Ащ фэдэ гукэкІхэр ЛыкІуатэ ыгу риубытэщтыггэхэп, егупшысагъ — щыгүпшэжыгъ. Ау ышІэщтыгъ аукодыекІэ ахэр ыгу кызыэрэмыкыхэрэр, гукэкІ, гупшысэ пэпчэ цыфым шыщы зэрэхүрэм пэмыкІэу, ахэр дунаишхом хэткІухэх.

Кымэфэ чыІэр кызехэеми, ЛыкІуатэ унэм машІо зыришыхэхэщтыггээр лы ыггэжээн зыхүкІэ ары ныІэп. Домбаишэом хишыкыгъэ гэончэджымрэ Іэгүапэ зыпымыт джанэмрэ зэблмыхэоу шыггых. Джы зиупцІэныпагэеми, чыІэ мыІэнэу кышэху. Осыми, мылыми, жы чыІэеми машІо акІэлъ, зыдимышІэжэу мафэм, чыІэеми фабэеми, ыпкы еуцошъ, ащ шыщэу мэпсэу.

Ящэнэрэ мазэм ыгузэгүмэ адэжъ шыдыбжъ машІом ыкІуачІэ кыхэхуаггэу ЛыкІуатэ кышчыхүгъ. Джы лгэбэкү закү ныІэп ащ зэрэпэчыжыаггээр, ау зэкІэ зыхищэрэ фэбэггэ-стырыггээр кыхэнэжыщтыггэ фэд. Ауштэу езггэгупшысаггээр: машІом ыкІуачІэ нахэ зэрэхэхуаггэзи, лыеу кыгуаоштыггэп, ыІэгүхэр ыщэйхэмэ, нэсын ылэкІынэу пэблэггагъ. Зэ егупшысагъ: «Сэри мы машІом фэдэу сэху, нэфынэ кысхэкІы. Тэрэзэу сзекІөмэ, чатэм сытелэбэн слгэкІынэу мафэ кэсынщтын. Тхэхшо закэом силгэІу фэсэггэзэ!..»

МашІом кышчылгаггөрэ чатэм телабэмэ, е ар кыІэкІэхпаэмэ, ащ ришІэщтым ЛыкІуатэ джыри егупшысэщты-

ггэп. МашІор ары ыгу илыггээр, нэмыкІырэ пстэури ащ епхыггэн фае, джауштэу ылгытэщтыггэ.

Непэ кызыэрэушыжэу, шыдыбжъ машІом екІолаагъ. Лгэбэкү закү азыфагу илыггээр. Ыпэхэр зэкІэхыггэхэу ыщэйггэх — машІор кээтхуагъ, тхуаабзэ кымыдзэу, нэрымылгэгу стырымэр щэбзашэу кытІупшыгъ. Ыгу рижыкыщтым фэдэу кыхэлэбэггэ машІом кыггэщтаггэп, ау зэхишІагъ ыкІоцІыкІэ тхыуи, зэпэнэфыжэу кызыэрэжыу-ггээр, зыгорэхэр хэстыкыггэх, зыпхырыплгыжэуи кышчыхүгъ, ежъ-ежыерэу зылгэгуужэу, гупшыси гумэкІи имыІэу, тхыггэшІыггэ кэодыеу, моу джыдэдэм кэххүггэу, ау шыІэ пстэури кыдэххүггэу, хуау, зэкІэ кызэдэххүгъ, а кээггэшІыгго пІалгэр зымы кышІэжыерэп, сыда пІөмэ моуштэ зэпытыгъ. ЕтІанэ машІом пэплгагъ, хэплгагъ, пкыырыплгагъ — машІор рилгэггукыгъ.

Дунаим шэо зэфэшхуафэу кышчынэфаггээр зэкІэ машІом шызекІоштыгъ, ау псэ зыпыт дунаим теплгаггөрэ шэомэ ахэр афэдэ дэдаггэхэп. УткІопкыштыггэх, гуІэхзэ зэхэткІухэхэти, еггэзыггэу куум чІэбыхзэ, заушхуафыжыщтыгъ. Макгэ апылукыштыггэн фае, ау ар нафэу зэхишыкыштыггэп. Джы мары дунэе пкыыггөхэр зэхигуфыкыхэу хүггэ. МашІом зыфекгудыи, ежыри ыкІоцІыкІэ кышштаггэу, заггөрэ мэгтэу кышчэху.

ЛыкІуатэ стыггэ. Джауштэу кышчыхүгъ. Стыпагъ, аужырэ нэлэггүм хуазабышхо ыщэггэу гырзыггэ. Ыпапэхэр ылгэггүзэ машІом хэткІухэх, ылаблэхэр пзых, ынэкІушэо тежыкы, стырымэ-жгэрымэр ыпшгэкІэ кэекІотэхмэ, шэо кыбыкІэ кыпхырыстыкызэ, ыбггэгуи, ыплІэІуи, ыбги зэлгештэ... Жгэрымэм ытхуалэу, фэмыщыІэжэу, джыри лгэшэу кэггырзыгъ. Зиггэххыенэуи, зыкырыужыынэуи фэмы-ежэу, ежъ кыпихрэ жгэрымэр шІоІэшІоу кыкІуагъ. КІо-чІае горэ кыкІали, цыІуадэу шымыхэоу кыззэкІедзэм, ыгу хэкІэу егупшысагъ: «Сыдэу пІэлгэ тхуаггэу сызэрытыггээр! Дунай шІагго сыхахэ пэгтыгъ. Джы сышчыІэжгэп, ау сэ сызфэе кІэххыр зггөтыггэп. Сыкгэххужыынэу сшІаггэмэ, джыри зэ машІом сыхэххажыщтыгъ».

ЛыкІуатэ псаугъ, ау иггөлыпІэ етІэбаим утІонкІаггэу кІэрысыгъ. Сыхуат заулэ тешІаггэу, хэггыезэ, ыгу кыхуагъ: «Хуау, машІом сызкІимышштаггэм егупшысэггэн фае. ПкІэнчгэу джынэс сыпылгыга мыщ?»

ЛъыкIуатэ хэчъыагъ. Шыдыбжъ машIомрэ ежъыррэ къапыкIырэ нэфынэр зэфэдагъ. КIымэфэ чэщ чыIэр пчъэ Iухыгъэми шъхъангъупчъытIоу зэIуубгъукIыгъэхэми къарильасэщтыгъ, ау ЛъыкIуатэ ар зэхышIэщтыгъэп.

Нэф къызэрэшъэу, ЛъыкIуатэ къэушыжъыгъ. Ащ лъыпытэуи машIом егупшысагъ, ащ ылъэныкъокIи плъагъэ: мэшIо къызэрыкIо шъыпкъэу къэнэфы, макъэ пыIукIырэп, тхъуабзэхэр ышъхъагъы щыджэгухэрэп. ЛъыкIуатэ ыгъэшIагъоу машIом еплъыщтыгъ, мэзищым мыщ фэдиз къиныр зытырильэгъуагъэр ымышIэжъырэм, е зи къымыкIэу, зи емыпхыгъэм фэдагъ. «СыкъышIэжъырэп,— джаушIтэу егупшысагъ, лэнтIэгъэ-мэхагъэ горэ къызэрэкIахъэрэр зэхышIэзэ,— зыкъэшIымэ шIэ? Боу дэгъоу тызэрэшIэ, адэ сыд пае аушIтэу зишIырэ? Джы мары машIор IукIотырэм фэд. Е чIыпIэ зэритэу, ори уичIыпIэ умышъожъыгъэу, зэпэчыжъэ охъоу къыпщэхъу. Зыгорэхэр къяуцокIы, етIанэ ежъ шъхъаф шъыпкъэу, изакъоу зельэгъужъы. КIым-сымыр къызэрэшъхъарыорэр къышIагъ, есэжъыгъэу къышIошIыщтыгъэми, зырымгъэубытын зэрымылъэкIыщтыр къыгурыIуагъ. Мары мэплъызы, зыгорэ гъэнэфагъэу ылъэгъурэп, зэкIэхэми апхырыплъызэ, зи зыдэщымыIэ чIыпэнчъэм маплъэ. Джары КIым-сымыр къызшежъэрэр, шъончъэ, мэкъэнчъэ, пкъыгъончъэ, мызэгъогум джащ фэд ар, нэмыкI шъыпкъэуи щытын елъэкIыми. Жъыри щыхъыерэп, псэ зыпыти зыпымыти щызекIорэп. Адэ ащыгъум сыд ащ ымакъэ къызпыIукIырэр? ТхыцIашъокIэ зэхэхы, шъхъацышъокIи, пкъынэ-лынэр егъэутабыжъэ, ежъ нэмыкIы уемыгупшысэнуэ уеумэхъы. Ары шъхъае гупшысэкIэ зыуигъэубытырэп, уегупшысэу узэрэфежъэу, зыпIэкIахыжъы, тIэкIу тешIэжъымэ, уахътэри къызшымышIэжъыщт пIалъэм уиуцощт.

Мэзым икIым-сым... КIым-сым лъагъ. Гъогунчъэ уешIы, къэшIэжъ уиIэжъэп, уашъхъагъы щыонтэгъу, уабгъухэр зэжъух, плъэгущъомэ чIышъхъашъом ипытагъэ зэхашIэрэп. Мэз КIым-сымыр онтэгъу, джаушIтэу апэу къызгурэIом, ар къызхэкIырэри къышIагъэу къышыхъугъагъ: уашъхъагъыкIэ зыгорэм укелъэгъу, ау о пшъхъэ уигъэлэтырэп. Мэзым псэушъхъэр хиз, чыгъ къышэкIы, чыгъ шебэдджы, макъэ щымыIун ылъэкIына? Джащыгъум егупшысэгъагъ: «Плэуэ хьалэмэт КIым-сымыр, ау ащ икIыхъагъэ зымы ышIэрэп. Цыфым ар къызфекIурэр — дунаир мэкъэнчъэкIэ зэтеуцагъ, о пкъы-

нэ-лынэ, лъэу пкIэтым къыкIэдэлукIы, зыкъыпхигъуатэ шIоигъоу къыпхэлъыхъухъэ. Ори узхэдэлэжъын, узхэлъыхъухъабын фае. КъэсэшIэжъыба мэз КIым-сымым сыкъызэрэхэужъыгъагъэр... Бзыу горэ къысхэбыбыкIыгъ, къутэмэ Iапэхэр къысхэлэбыкIыгъэх, уц шхъонтIэ шъабэхэм къэгъагъэхэр ялэгъэкIхъу, скIышъо зэльабгъагъ, хъампIырэшъо зэмышъогъухэр сынэмэ ачIэсыкIыгъэх. СашъхъагъыкIэ къехырэ онтэгъур зэлукIоти, жъыор IэпэкIэ шъабэр сынэгущъо рычъагъ. ЕтIанэ зыкъэсэшIэжъыгъ».

Темтэч

Гугъэр къэушымэ, гугъур зэкIэкIо

Мы чыгыжъые къиччыгъакIэхэу, лъэпэ псынIкIэкIэ ошъогум зыфэзыIэтхэрэр пшъашъэмэ афэдэжъхэп.

Осэпсыцэ зэпэжъыужъэу, узеплъыпэкIэ пIэкIэкIосыкIы-рэм фэдэжъэп пшъашъэмэ янэплъэгъу.

Мыжъо зэшъхъэ-зашъомэ чэтжъые лъакъокIэ атешъхъэикIырэ псы скуашком фэдэжъэп пшъэшъэ щхы мэкъэ шъабэр.

Ошъуапщэхэр ошъогум шызезэрэфэх. Пшъэшъэ Iэлджэ-нэ псынIкIэр алъылэбагъэ фэдэу, IорышIэхэуи, сэхъуджэгъэшъо джэгүлэхэуи нэфынэ чыпIэмэ тыгъуасэ пщэс фыжъхэр ащыхъарзэщтыгъэ.

Къушъхъэбгымэ мыжъожъхэр зырызэу къагозы. Тыгъуасэба пIэлъэнчъэхэу, гугъунчъэхэу, гъэшIэрэ лъачIэмэ атегупсэфагъэхэу, гъэ минкIэ уапэкIэ уагъаплъэу зыщытыгъэхэр?

Гугъур къежъэмэ, гугъэр зэкIэкIо.

Гугъууз иIагъэп Темтэч. Гугъуи къыфыкъокIыгъэгоп. Ыныбжъырэ ыкIуачIэрэ зэдиштэу, кIэлэ ищыгъэ зэкIужъ. Иныгъэп, цIыкIугъэп, ау ини цIыкIуи ащизэу къышыхъушIтыгъэ, нахъ тэрэзыжъыр — ащ фэдэ горэми егупшысэщтыгъэп пIомэ ары. Мыр шы — ар IорышIэн фае. Мыр кIакIо — ар пфэшIун фае. Мыр сэшхо — ар IэрыгъээшIоу, IэшъэдакIоу щытын фае. РагъэзыгъэкIэ зи дунаим къытехъорэп. Щэ-мэдж лыкъур ппшъэ исэмэгубгъу егъэкъугъэу, щэмэджыцэм Iэджабгъу Iапэмэ къадикIухъан фае. Ошышъхъэмрэ ошы-

кIэмрэ зэдэонтэгъу, зэдызепелэх, ощыкIэ дакъэм ыгузэгу шъхъашъо урыплъэмэ, ощыцэр зэдаклоу плъэгъун фае. Чы лыеу кyiуупкIырэр мэзым егуао, зы пчэгъум чиплI кыизэ-решэкIы. КъэшъуакIэ зэбгъашIэ пшIоигъомэ, бгъэжъэу хьар-зэрэми лъыплъ, жъау Iужъум зы мазэкIэ зыщызыпхъотэгъэ дэеч псыгъо цIыкIухэр зэрэтынчхэми гу лъыт, чыггэе лъэ-пытэуи зылъэгъужъ, жъы макIэхэр, Iушгъэшъэ шъабэхэр зэхэ-шIыкIых, джыри къэмыхъыягъэмрэ хъыежъын зымылэкIы-щтымрэ азыфагу ит гумэкIыр зэхэпхэу зегъас.

Темтэч джанэу шыгъым ишIуи ибзаджи зэфэдагъэнкIи мэхъу, сыда пIомэ сыд зыщилъэми фэшIугъ, е фэмышIу, къе-мызэгъын щымылэгъэнкIи мэхъу.

Мылкъу зилэ щыI, мылкъушхо, ау ащ къекIа мылкъу зимыIи щыIэу? Ауштэ шъыпкъэу ежъ кымыIоштыгъэми, ауштэ шъыпкъэу ар кыгурыIоштыгъэ. Темтэч джыри бэ къепIолIэн плъэкIыштыр, ау ащ изытет дэдэр къэозгъашIэрэр Дэханэ зылукIэрэ уахътэр ары.

Дэханэ къошынитIур псым кызычIигъэбхэкIэ, псыхъо кIэим зы псыгъуаткIуи кыдэнэжъыштыгъэп. ПсынэкIэчъ лъэкъуитIоу мэкъэнчъэу нэпкъычIэм кыкIэчъыштыгъэхэри зтеуцоштыгъэх. Темтэч кыгурыIоштыгъэп ар зытехухъэ-рэр, ау Дэханэ псы къошынитIур кыхъэу зылъэгъукIэ, жъор-къым ригъэзыгъэу, зигъэпскIынэу ежъагъэми, кыгъэзэжъы-штыгъэ. Псыхъом псы дэтыжъэп, дэтыжъ горэ щыIэми, псы икъужъэп. УигъэуачыIэтэштэп, уигъэрэзэштэп — псым илэ-шIугъэ зэкIэ Дэханэ къошынитIукIэ нэпкъым зыдыдихъыягъ.

Сыд кытенагъа мы урамми, Дэханэ икъошынхэр яшагу зыдехъэхэм? Мыхэр чыггха? Ятхъапэхэр къегъонлэхыгъэх, бзыоу апысхэри бзэмыIу хъугъэх, бжезымэ чы фыгъэ дахэкIэ зэдэдзэгъэ чэухэр зэблэу-къебэ-набэхэу къэнагъэх, урамыр нэкIы хъугъэ, урамыжъэп мыр, бгъоджы, мэкъэнчъ, гъо-гунчъ, лъэныкъончъ.

Тхъэшхо закъор ары зышIэрэр а шагоу Дэханэ зыдэхъа-жъыгъэр зэбгъэпшэн плъэкIыштыр. Сыд уца ащ кышыкIы-рэр? Сыд чыга шыбагъорэр? Сыд псэушъхъа дэтыр? Сы-дэуштэуи ахэр дэтха, кышыкIыхэра, шыбагъохэра? Унэм зихъажъыкIэ, сыда ышIэрэр, сыда ыIорэр, сыдэуштэу Iабэра, тIысыра?

Джэуапынчъагъэм узесэкIэ, ор-орэу джэуапы охъу-жъы. Темтэчы упчIи ытыштыгъэп, джэуапы лъыхъушты-

гъэп — ежъыр упчIагъэри, ежъыр джэуапыгъэри. ЫнитIу алъэгъун алъэкIыштым фэдиз ылъэгъуштыгъэ, иакъыл кы-хъыштым фэдиз зэгупшысэштыгъэр. Ащ пае ыни ыуцIыргъуштыгъэп, ынэтIашъуи зэфишцэштыгъэп.

ГъэшIэгъоны унэ дэпкъымэ къазэрэпхырымышчырэр... Сыда унэм зыкIихъажъырэри?

Хъау, Темтэчы шIулъэгъуныгъэ Дэханэ фишIыгъэп, ыгу рихъыгъэуи арэп. Дэханэ — дахэ. Дэхэ дэд. Ар зэкIэми ашIэ-штыгъэ. Щытыми, шысыми, макIоми, мачъэми. ЫIорэм, ышIэрэм, зызэригъазэрэм, зэрэIабэрэм уягупшысэрэп. Дэ-хэзэпыт. Сабый псау цIыкIум сыда Iаеу хэлъыр? Зыздигъа-зэрэр егъэгъушIо, зэплъырэр егъэчэфы. Гъэтхэпэ пчэдыжъ па-сэр дахэ. Псылъакъом сакъэу зытезщэрэ пцешэ чыгг Iасэр жъы лъакъом зэригъэтхыорэр дахэ. ШыкIэ цIыкIоу хэ-лъэтыкIызэ янэ къэзычъыхъэрэр дахэ. ЫлъэкIапIэхэр дэщэ-ягъэу, псынэпс чыIэм ылъакъохэр хигъэуцуагъэу лъэгъуцым тес лIыжъ тхъапэфыр дахэ. Дэханэ дахэ. Гъэжъо хъасэр Iошгъхъэ мылгъагъэр кызыщэжъэрэ лъэгъуанэм кышцэшплъы. Ошъогу бгъашхъор кышцэджэ. Дэханэ дахэ. Рэхъатыгъом гур зылэклиубытагъ. Жъы IэкIапэмэ птэмэкъышъхъэ зыща-гъэпсэфы. ПэкIэ псыгъомрэ жэкIэ къэшъхъыгъакIэмрэ ателэбэжъ, лъэгъуанджэмэ Iэгъушъо пхъашэр арыгъачъ. Тыгъэу кыдэкIуаерэм дунэе къэгъэшIыгъэмэ ашыщэу укъешIэжъы, итхышъо Iэпэ фабэкIэ кытелэбэ. Дэханэ дахэ. Чыггмэ закъу-дыи, уцхэр лъэпэпцIых. Мэз тхъаркъохэр хэтэжъыем щэ-гурымых. Дунаир ины, хъуао. Ащ узхидагъэу, уздегъэгъушыIэ. ПIэ зынэсырэм IэгъушъокIэ угурэIо, адрэмэ уинэплъэгъу игу-рышIугъэкIэ узхалытэ. БзэмыIур зэхэошIыкIымэ, бзэ зылу-лъыр щэчыгъошIу. Одаомэ, кыыомыпиджыжъын щыIэп. Оплъэ, одаIо, огупшысэ — дунаир кыюплъы, кыюдэIу, кы-огупшысэ. Дэханэ дахэ.

Дэханэ зи епсэлъыхъоштыгъэп. Сыдэуштэу уепсэлъы-хъошта дэхэгъэ пстэури зэкIужыгъэм? Ошъогу нашхъом, чIыгу къашхъом, зэтечъэбзыкIрэ псыхъо къаргъом узэрагъэ-плъымэ екъуба, сыда ахэмэ япIоштыр? Мэзым ижъау къекIокIмэ, пцэс фыжъымэ язэхэхъэ-зэхэкI, мыжъобгымэ ясамбырыгъэ сыдэуштэу удэгъушыIэшта? Сыда гушыIэгъу зыкIэпшIынхэ фаери? ГушыIэм кыхъырэр — гъэшIыгъэ-жъэп, IэшIагъэм итамыгъ нахъ. ГушыIэм кымыхъырэр ары дахэр. Тамыгъэ телъэп, гушыIэм ибжыгъэ ыушIункIыгъэп.

ЕгъэшIэрэ IэшIугъакIэу, гум къыдэмычъэу, хэлъы зэпыт. Ежъ псэ шъыпкъэм фэд ар.

Зыгори егупшысэщтыгъэп Дэханэ къырыкIошттым. Ар бэшIагъэу зэкIэхэми зэдашIэрэм фэдагъ. Ары шъхъае ублапIэ зымылагъэм икIэух е илъыкIуатэ сыдэуштэу къэпшIэшта? Хэта къэзышIэжырэр Дэханэ апэу зэрилъэгъугъэр? Тыда зыщилъэгъугъэр, сыд фэдэ мэфэ охътагъа? Ащ уегупшысэжы-нэуи щытэп. Ренэу альэгъуштыгъэ. Лыжъхэми джауштэу къащыхъуштыгъэ. Шъэожъые Iэтахъохэми ар дэдэр къыуаIо-ни. Плъэгъу къэс гу зылъымытэжъэу ори укъегъэдахэ, плъэгъурэ пстэури дэхэ зэкIужъэу къыпщэхъу. Хъау, ауштэу пIоныр тэрэз дэдэп. ГурышIугъэ нэплъэгъукIэ зэкIэмэ уарегъэплъы. Ау ари тэрэзыIоп, нахъ тэрэзыштыр — ныбжыкъу горэ цыф напэмэ атесыкIыжыгъэу, зэрэтхъэгъэшIыгъэхэр агу къэкIыжыгъэм фэд.

Джащ фэд Дэханэ. Сыдрэ чылэ хъакIакIокIэ зыдащагъэ-ми, «сыд чылэ щыщ, хэтымэ япшъашъ» аIоу ныбжыи къы-кIэупчIагъэхэп, зэрэIуплъэхэу, шIугъэ горэ агу къыдэчъае-ти, янэплъэгъу къэушъэбыштыгъэ. ЕтIанэ ежъхэри дэханэ хъуштыгъэх. Ежъхэри дэханэх.

Сыда къырыкIоштыр Дэханэ? Сыда цыфмэ къарыкIо хабзэр? Пчэдыжыпэ нэфынэмэ къадэуштых, щэджэгъо нэс-тырмэ задагъэпсэфы, пчыхъэпэ рэхъатмэ адэгупшысэх. Гу-щыIэхэр орэды мэхъух, гупшысэхэр тхыдэу зэхэхъох, гугъэ-хэр псы чъагъомэ, ошъогу къаргъомэ къадекIокIых.

* * *

Темтэч псыхъом зэпырыкIыгъ. ПсышъхъашъомкIэ зэ-пырыкIыгъ, ылъашъхыи къынэсыгъэп, ылъэкIапIи къытеут-хагъэп. Псыр куугъэ, лъэшэуи чъэщтыгъэ, ау ежъ уц къэш-хъо шъабэм шыкIорэм фэдэу, зэпырыкIыгъ. Мэзым хэхъагъ.

Темтэчы ыгу шъхъафитыгъ. Ынэхэри ытхъакIумэхэри ары. Ыпэхэри ылъакъохэри шъхъафитыгъэх. Хъау, джыдэдэм ар Дэханэ егупшысэщтыгъэп. А пшъашъэм егупшысэжъэуи къыхэкIыжыштыгъэп. ТIэкIукIэ узэкIэIэбэжъымэ ар ыгу къызыдэчъае, ежъ зэгупшысэжыгъ, етIанэ нэм къыхы-рэр нэплъэгъукIэ къычыхъагъ, зэхихрэм кIэдэIукIыгъ, зэ-ресэжыгъэуи, зэкIэми псэ апытэу, зэкIэри дахэу, гоIоу, зэкIэ-мэ ори урягуапэу къышыхъугъ. Джы джауштэу щыт зэпыт.

Дунаим уфэшIуным пае, Дэханэ зэ угу къыридзэмэ екъу, ащ ыужы ежъ къыогупшысэу, ежъ укъелъэгъу зэпыттым фэдэщт.

Чыг зыщыраупкIыгъэ чIыпIи, былым е шылъэуж къэ-лъэгъожыштыгъэп. ЛэуцэцIи хъэкIэ-къуакIи шымышхыягъэ фэд. Джыри тIэкIурэ кIуагъэу, лъэуж ин хъазырхэр, лъэгуп-чэр хэуфэнагъэу, лъабжъэхэр ащ пэIудзыгъэхэу, чIышъхъэшъо цIынэм тырилъэгъуагъэх. «Мышъэ лъэужых» ыIуагъ. Джыри тIэкIу зытешIэм, тыгъужъ лъэужхэр ылъэгъугъэх. Джы мэ-зым икуупIэ хъазырэу къэсыгъэщт. Къыззэтеуцуи зиплъы-хъагъ, етIанэ зэрэгупшысэчъэу ыпэ ригъэхъугъ. Гъэхъунэ цыкIоу зэрыхъагъэм щыхъугъэр къыгурымыIозэ, зыгорэм къыгъэсакыгъ. Гъэхъунэ гузэгум зехъэм, зэбгырыдзыгъэ-хэу, улъэгугъэхэу, шыхъагъэхэу тыгъужъищ уц Iужъу кIырым хилъэгъуагъ.

Темтэчы тыгъужъхэр зэпиплъыхъагъэх. Ежъ-ежъырэу мыхэр зэрэшхыжыгъэнхэп, зэтебэнэжыгъэхэми, ащыщ горэ залыкIэ, рэхъатыжыхъэ хабзэ. Мыдрэхэм зым ышъхъэ цыщIыгъэ, адрэр улъэгугъапэ, ящанэрэм ышъо чIыпIэ заулэ къышыхъэкIэпIыгъ, ыныби, шъэжъые хэIапIэ имыIэу, къы-гъэугъ.

Гъэхъунэр гуфаллъэу къыплъыхъэзэ, шы лъэужэу рилъэ-гъуагъэхэм къызэтырагъэуцуагъ: «хъайуан инын фае мыр,— зэриIожыгъ,— шы къызэрыкIом емыпэсынхэу ылъэгухэр шъуамбгъох, нали кIэлъэп, ащыгъум цыф тесыгъэщтэп ащ. Ау изакъоу тыгъужъищмэ афырикъуна? Цыф тесыгъэу пIуа-гъэми, тыгъужъищмэ сыдэуштэу задигъэзэщта? Цыфым Iашэ горэ ыIыгъын фаеба — сэшхоми, къамэми, щабзэми? Ау мы мэз цунэу лъэсыри ерагъэу зыпхырыкIырэм шыур сыда къэзыхъыштыр?»

Темтэчы ылъэгъурэр ыгъэшIагъоштыгъэп, мыщ фэдэ хъурэп зыфэпIон фэди ыгу къыридзагъэп. О плъэгъурэм щэхъу мыхъурэмэ, ащыгъум дунаир боу зэщыгъони. ЫмыгъэшIагъоу, ылъэгъурэм егупшысэщтыгъэ, зэпишъэчыш-тыгъэ. Мыр пчэдыжъ зыхъугъэщтыр, уц щытIагъэхэр джы-ри гъонлэнхэу игъо ифагъэхэп, тыгъужъхэми лъэу къакIэ-чыгъэр тIэкIу тегъопцыкIыгъ ныIэп. Зиплъыхъэзэ, хъэкIэ-къуакIэмэ тIэкIу закIэрэкIым, шы лъэужхэр уцым нахъ IупкIэу хилъэгъуагъэх, ахэм, тыгъужъмэ къямыкIолIэжъхэу, хъураеу къакIухъэщтыгъэ. УкIакIом IэкIэкIодагъэмэ уакIо-лIэн уфимытэу, гъунапкъэ къафишIыгъэм фэдагъ.

Темтэчы гъэхунэр джыри зэ гуфapлъэу къыплъыхъагъ, ышлôшъ хъуштыгъэп тыгъужыищмэ ябэныгъэм лъэужмэ анэмыкI горэ къыримынэгъэнэу. Бащи темышIэу цы Iэшклэ цIыкIу уцым къыхигъотагъ. «Мыр шыцы шыпкъ,— ыIуагъ,— ау сыдэу цы Iужъу, цы кIыхъаха, мышгъэцы пшIыгъэми хъун!»

Тыгъэр мэзышъхъэм енэцIэу етIысэхыгъэу, Темтэчы гъэхунэр къыбгынагъ. Лъымышъуштыгъэми, шыр мэз цунэм зышыхъажыгъэм еолIагъ. Шъхъэндэ пырыпышур зэуи шымышъоу зэпичыгъэшт. Iэхъомбэшхом фэдиз ягъумагъэу къутэмэ заулэ зэпикIыкIыгъ. Шым ыуж ихъанэу гухэлъ иIагъэп, шыр — шы, ежъ — ежъыр. Мэзыри — мэзы. АукIыгъэхэр мыхъэкIэ-къокIагъэхэмэ, чIитIэжыныех. Ау сыдыша мыщ шыхъушIагъэр? Тэ тимэзмэ мэзыш ахэсэп, ащ фэди шыIэу аIоми. Ахэсыгъэу пшIыгъэкIи, мош фэдэ тыгъужъ джэдишымэ афырикъун ылъэкIынэу шы мэхъуа?

Темтэч мэз цунэм икуупIэ хэтэу кIощтыгъэ.

Пщэс фыжъхэр зэрэкIохэрэм фэдэу кIощтыгъэ. Ахэр гъогу тетынхэпштын, ау макIох. Гъогу зиIэм зэгорэм игъогу еухы. Темтэчы ыухын гъогу иIагъэп, пщэсхэм афэдэу кIощтыгъэ. Чыгхэр зэрэгупшысэрэм фэдэу гупшысэштыгъэ. Сыда чыгхэр зэгупшысэхэрэр? Чыгхэр зыми егупшысэхэрэп, гупшысэрэр Iоф мыух е гугъу кIыхъэ зиIэр ары. Ежъ Iоф егъэжъагъи, гугъу зыфэпIон фэдэ гори иIагъэп. Моу огум къехыжыгъаклэм фэдагъ, джау хъэкIо-бгъуаклэз ихъэгъагъэу. Хъаумэ джы моу зэрэкIорэм тетэу огум ихъашта? Лъэныкъо пстэуми афэгъэзагъэу, лъэныкъо пстэуми къарэкIы. ШIу зылъэгъугъэм зэкIэ шIу елъэгъу.

ЗэкIэ ылъэгъуштыгъэ, сыдрэри зэхихыштыгъэ, сыда пIомэ ышIэштыгъэ зэкIэми къызэралъэгъурэр, къызэрэзэхыхэрэр. Мо бзыухэр ежъ ыгу зышыбыбатэхэрэр, мо чыг тхъапэхэри ыIупшIаклэмэ ащIушъашъэх. Удэгъун фае — джауштыгъэу ыгу къыридзагъ. Ау сыда умыдэгъуным кыкIырэр? А упчIэр къыздикIыгъэри ымышIэу шыгъупшэжьи...

А упчIэр зэрэщыгъупшэжъэу, ины зэрэхъурэм гу лъи-тагъ. ИлъэагъэкIи ыпкъынэ-лынэхэмкIи зэрэщытэу ины мэхъу. Ины мэхъуа, иныгъа? Умыиныгъэу, мош фэдизэу сыдэуштыгъэу ины ухъун ылъэкIына? Сыд лъэужыгъуа иныри? Уцшъабэу зытеуцорэр ыуфэрэп, мэз чIэгъыми шиз, мэзышъхъэми шъхъадэщы, цыгъоу ылъэгушъо къычIэлъэтыгъэр пщэс фыжъэу ытамэ блэсыкIырэм хэпкIэжыгъ.

Ины Темтэч, ины ыкIи цIыкIу... Ау ащ фэдэ мэхъуа? А упчIэр егупшысэгъу имыфэзэ шыгъупшэжьи...

Ар зэрэщыгъупшэжъэу, ныбжьи ыгу къэмыкIыжышты фэдэу, иджэуапи лъымышъоу зэрэкIодыжъэу, кIочIэшхо дэдэ зэрэхэлъыр зэхышIагъ. ГъэшIэгъоны джы нэс ащ гу зэрэлъи-мытагъэр. Ау сыд лъэужыгъуа ар — кIочIэшхор? Мары хъампIырашъор ытамэ къытетIысхъагъэу рэхъатэу мэтэмао, ащ ылъапэмэ къапыпкIэгъэ сэгъэ сэпацэхэр елъэгъух, тэмэ зэмышъогъумэ ахэмэ мэ IэшIур къадагъэутысыкIы... Тыгъужъ укIыгъэхэр ыгу къэкIыжыгъэх. Хъадэгъу бзаджэ къафэкIуагъ. Машэ афишIыныешъ, чIиухъумэжынынхэ фэягъ. Джауштыгъэу ышIышт... ЗэкIэми афитэу, афэамалэу, джарэу кIочIашIу. Моуштыгъэу сыдигъуи шытыгъэмэ, нэмыкIэу псэукIэ иIэн фэягъэба? Ау сыда нэмыкIыр? А упчIэри гурылогъу имыфэу, шыгъупшэжьи...

А упчIэр зэрэщыгъупшэжъэу, етIани зэупчIыжыгъ: тыдэ сыкъэкIыра? КъэсэшIэжыба, моуштыгъэу сышытыгъэп. Хъаумэ сышытыгъа? ТыдэкIи нэфын, адэ ашыгъум тыдэкIи сыгъэзагъэба, лъэныкъо пстэуми сакъырыкIэу, лъэныкъо пстэуми сафэкIо. Чыгхэр къысхэкIэх, бзыухэр спхырэбыбыкIых...

Темтэчы мэзыр ыухыштыгъ. Зеухыпэм, къэгъагъыр зэрыз шъофым ихъагъ. Зиплъыхъэу шытзэ, жыи лъэкъо макIэм дэхъырзэрэ бэджихъ фыжыбзэр IудэнэкIэ кIыхъэу зы цыпэмкIэ ытэмашъхъэ къепкIыгъ, адрэ цыпэр къэгъагъышъхъэмэ ателъыгъ. Темтэчы игъогу ригъэхугъ, къызэмыплъэкIэу кIощтыгъэ, дунай гъэшIэгъон горэм хэфэгъагъэу, ащ къыхэмыужыпагъэуи зэхышIэштыгъ. Ау джыри ащ хэтынкIи мэхъуба. Мары бэджихъ Iудэнаклэм пыгъэпкIагъэхэу къэгъагъхэр ыужи къыхъагъэх. Уцхэри ары. Шъофыри зэрэпсаоу ары. Ахэмэ мэзыр аужы ихъагъ, ащ псыхъор зэтежъгыукIэу кIэлъэчъэ. Псыхъом къушъхъэхэр дежъагъэх, пщэс фыжъхэри зыдырахъыжъагъ. Къэгъагъэхэм бжъэр атиз, мэзым псэушъхъэхэр щэзечъэх, псыхъом пцэжъыер щесы... IудэнэкIэ псыгъом пышIагъэу, а пстэур Темтэчы ытэмашъхъэ еукъудыи. Мары къэлъэгъуагъ иунэ. Мары къэлэпчъэжъыер, ар къыIуихи, шагум дэхъажыбзэ къыригъэсэжыгъ. Къыригъэсэжыбзэ, Iудэнаклэр къэлэпчъэ пкъэум рифызылIагъ. РифызылIи, ежъ унэм ихъажыгъ. Унэм зехъажым, чэу къэлэпчъэ цIыкIум ыкIыбы, IудэнэкIэ псыгъом

пышлагъу, дунаишхоу ыужы итыгъэр къэнагъ... Ау джауштэу зыгорэм къыщэху къодыенкIи мэхуба. Ежъ Темтэчы зыми хэныгъэу къыщыхуштыгъэп. Ежырыгъ дунаир. Ар ежъ ышIапэщтыгъэ. Джауштэу ренэу псэунэу гу чыжэкIэ зэхишIэщтыгъэ.

Сыда пIомэ нэпIэгъу горэкIэ Тхьэшхом иуахътэ иуцогъагъ. Цыфмэ яуахътэ ыбгыни.

Цыфмэ яуахътэ — ягъашI, ащ къыкIэлъыкIон щыIэмэ, Тхьэшхо закъор ары зышIэрэр.

Тэ, цыфхэм, загъорэ, зэгъо дэдэрэ. Ащ иныбжыкъу ттырещышъ, инэфынэкIэ тынапIэ къызэтырехы. Джауштэу нэпIэгъу закъокIэ пIэлъэнчъэм тыхегъаплъэ.

Армырмэ тыгу ушкъоипэщт, тыгухэр истыкIыгъэху, ныбжыкъу нэпIэхъу дунаишхом тыхэутысэжышты.

Дэхан

Улагу уцыIэн нахьы, удахэу укъэмыхъумэ нахьышIу

Дэханэ дышгъэ IуданэкIэ шъхьэнтэжыем дахэхэр хедыкIых. Дышгъэм тыжыныри дегъакIо, загъорэ зрегъэнэкъокъух, загъорэ зпегъэджжых, етIанэ зблэгъэчыхэшъ, зэпэджэгухэу зрегъэкIух, зым ышгъо адрэм ымыуткIопкIэу, ымыгумзэхэуи, зэдэжыгух, зэрэгъэжыгужьхэзэ, зэрэгъэшIо-жыхэшъ, зэблэчых, зэгольэджых. Шъхьэнтэжыер къэгущыIэщтым фэдэу зэпэшIэтыжы, ау сурэтэу, гухьэрэ-тхыпхъэу ылъэгъурэр Темтэчы къыгурыIорэп.

— Дэхэдэ, ау сыда мыхэр зыфэдэхэр?

— Ар къапшIэрэба? — егъэшIагъо Дэханэ. — Мыр осэп-сым исурэт ары.

Темтэч ишъыпкъэу сурэт джэгум хэплыхъэ.

— Осэпсэу чIым къытехагъэр арэп мыр, — ишъыпкъэ Дэханэ. — Огум къехы пэтырэр ары. КъызыскIэ, зыщепсых-рэр фэшIу хъунэу псыцэ зэшIы. Къехыфэ мыдэ мы плъэгъурэм фэд, чIыгур шIолъапIэшъ, зыригъаштэ шIоигъоу дахэ зэшIы, жыдакIу, нэфынэдакIу, джахэмэ задешIы, задегъэхъе, зафегъадэ. Тэрыба къызфакIорэр... КъыосэIуи, къэсыфэ, чIыгум ышъхьагъыкIэ щыIэмэ зэкIэмэ афэд, ау тэрышъ къызфакIорэр, тэ тлъэгъунэу зеугъои.

Темтэч джыри тхыпхъэ зечъэмэ яплъы. Дэханэ ыIапэ псыгъохэр ахэмэ ахэмышIыкIыжыныу ахэкIокIагъэхэу къыщэху. «Сэ есIорэм нахьыбэ мыщ ыгукIэ зэхешIэны фае», — егупшысагъ. ПхъэнтIэкIу лъхъанчэм цым хэшIыкIыгъэ шэкIэу тIо зэтэльэу тедзагъэр къышти къызэкIоцIыхыгъ. Ащи сурэт тырилъэгъуагъ: икIыхьагъэкIэ ынэзитIу апэблагъэу гухьэрэ зэтешIыкIутIукIыр тешIыхьагъ, азыфагу псэушъхъэ горэ гум къыгъэкIэу, сурэтиц зэфэдэу, зэпэлудзыгъэхэу тет. КъышIэмэ шIоигъоу, дэхэкIаерэ еплъыгъ, ау Дэханэ къызкIэрэхъэм, фэмышыIэу къыIуагъ:

— Мыхэр ехьыжыагъэу чъэрэм фэдэх, псэушъхъэ Iэлых-щтын, ау къэсшIапэрэп.

— КъэмышIэ хъуна! — къэгъуагъ Дэханэ. — Фэдэкъаб-зэу пшIымэ, уенэкъокъу, ары шъхъае псэ зыпытэу къэгъэ-шIыгъэхэм уанэкъокъуныр тэрэза? Ащыгъум КъэзгъэшIы-гъэхэм уенэкъокъуба! Мыр бланэ, блэнэ щыр, зыгорэм ыгъэ-щтагъэу мачъэ.

— Щы мэхъух...

— Сыгу егъугъ, адэ агъэщынагъэм гъусэ иIэмэ нахьы-шIуба, армырмэ зэгоутынба. Мыщ фэдэ блэнэ щыр агъэщ-тагъэу, сыгу-сыбгъэ ыIозэ чъэу слъэгъугъэ, сыгу егъугъ...

— Джы къызгурыIуагъ, — макIэу къэщхыгъ Темтэч. — Мэзым хэтхэу мачъэх, джары ашъхьагъыкIи ачIэгъыкIи хэудыкIыгъэр, ау зылIэужыгъо чыгхэр къасшIэрэп: чыгая, шъхомч чыгъ тхьапэха?

— Щтагъэу чъэрэм чыгай-хэшъай ыIоу зэхедза, елъэ-гъужьа ауштэу? ЗэкIэ зэхэкIуакIэ.

— Ащыгъум щтагъэми дунаир зэрэдахэр щыгъупшэрэп.

— Адэ орыба зыIорэр: **дунаир дэхэ зэпыт, ошIумрэ уаемерэ зэблэкIы нахь, дунаир кIэлъэныкъуитIоу зэфа-гощырэп.**

Дэхан, Темтэч

Псыхэр малъфэх, псыхьохэр манIох

— Дэхан!

Дэханэ къэуцугъ.

— Дэхан!

Дэханэ кьэуцугъэу щыт.

— Дэхан!.. Зэ кьэуцуба.

— Адэ мары сыкьэуцугъэу сыщыти.

— Укьэуцунэп сшлошыгъэш ары.

Дэханэ ынэгу клэмыплэми, Темтэч ар ыпашъхэ итым фэдэу ренэу ылъэгъущтыгъэ. Хэты еплъыгъэми, ылъэгъурэр Дэхан, джащ фэдэу бэрэ кыхэкIы. Джыри мары ащ еплъышъ, нэмыкI ылъэгъурэп.

— Укьэуцунэп сшлошыгъэш ары.

— Укьэджагъэти, сыкьэуцугъ.

— Укьэуцунэп сшлошыгъ сэ...

— Сыкьэмыуцу пшлоигъоу укьысэджагъа? — Дэханэ зигъэгусэщтым фэд.

— СэрыкIэ тIури зы.

— Ащыгъум укьыздэдждэгу о.

— Хъау, арэп сэ кьасло сшлоигъуагъэр. Дэгъу укьызэрэуцугъэр. Ау укьэмыуцугъэми, сыгу кьыобгъэщтыгъэп. Сэ усэлъэгъу зэпыт. Бэрэ усэлъэгъу. Усымылъэгъу зыхьукIи, усэлъэгъу.

Дэханэ IущхыщIыкIыгъ.

— Тиунэ сыхажьыми, сыкьэплъэгъущта?

— Укьэслъэгъущт.

— Адэ мы чыг кьогъум сыкьоуцомэ? Ащыгъуми сыкьэплъэгъущта?

Дэханэ дэшхо чыгышхоу щагум кьыдэдзыгъэу щытым ыкьогъу зишIыгъ.

— Марыба, чыг кьогъум укьот. Адэ кьыкьокIыжыба? — Темтэч чыг кьогъум кьоплэ, Дэханэ лъэбэкъу заулэкIэ зэкIэкIо.

— Ущхы зыхьукIэ кьыокIу, Дэхан.

— Сымыщхы хъумэ?

— Умыщхы зыхьукIи, ущхырэм фэдэу кьыокIу.

— Адэ сыд кьысэмыкIурэр?

— КьыомыкIурэри? Сыда кьызкIыомыкIущтыр?

— КьысэмыкIурэр сыд?

— КьыомыкIурэри?.. Сыд пай кьыомыкIущта?

— Модэ мор!.. — Темтэч иджэуапмэ Дэханэ тхъэжъэу кьагъэщхы, зэпэнэфыжъэу клалэм ынэгу клэплэ. — КьысэмыкIоу сыд шыэр? — Дэханэ зтежъгыукIэу мэщхы, ынэ

хэр ошъогу кьабзэм кьыпхырэплъых, ылъэхэр жьым шызекIорэ нэфынэм дэхъых. ЗиIэтынышъ, быбыщта мыр?

— Дэхан!

Дэханэ кьэуцугъ.

— Дэхан!

Дэханэ кьэуцугъэу щыт.

— Зэба, Дэхан!

— Мары сыщыти.

— Адэ сыд пае угуIэра? «Тыгъэм ычIыпIэкIэ кьыкьокIыгъа мыр? Ащыгъум чэщым мазэу огум кыхыащтба, — егупшысэ Темтэч. — ТыдэкIэ сыплъагъэми сэлъэгъу». — Тыдэ сыплъагъэми, усэлъэгъу. Тыдэ сыдэIуагъэми, узэхэсэхы. Сызфаер ошIа, Дэхан?

Дэханэ ынэгу гумэкI макIэм зэлъештэ.

— О зыми уфаеп, Темтэч, о охъуапсэ.

Темтэч зыфаер ылъэгъунэу щытыгъэмэ, дунаишхор дэхэн кьодыем иплалъэ егъэшIэрэу иуцони.

Темтэч псэлъыхъуакIэ ышIэщтыгъэп, ау Дэханэ зэкIэ кьыгурылощтыгъэ. Ар дунэе хэбзэ пытэмэ ащыщын фае: **хульфыгъэм орэдыр кьыхимыдзэзэ, бзыльфыгъэм жьыур зэхельхэ.**

— Адэ кложьыба, Дэхан. — Темтэч ынэхэр мэплъызых. Джы чыгыри Дэханэ фэд, кьэгъагъэхэри, пцэхэхэри. Ежьыри Дэханэ фэдагъэн фае.

Темтэчы зэкIэм шынагъо горэ зэхышIагъ, мощ фэдызыр, дэхэнэ-дунаишхор зэрэпсаоу ежъ кьыщэгугъэу кьыщыхьугъ. Улъэшын фае, усакын фае. Я си Тхъэшху, мы дунай нэфым идэхагъэ сыфыригъэкъу!..

* * *

Дэхан, сыкьыогупшысэзэ, загъорэ сыгу огъэкIоды, цIыкIу дэдэ сэхъушъ, зыслъэгъужьырэп. Бацэмэ уахэсэлъагъошъ, уахэкIокIацэмэ сэлэ. ЗэкIэми ащыщ ухъумэ, сыдэуштэу укьэсыугъоийжышта, сэрыкIэ Iэрылхэ ухъушта? Арыба сызыфэе шыпкьэр? Укьэсыугъоийжыгъэу, Дэханэ закьоу услъэгъун слъэкIыми, укьызхэхсыжыгъэу дунаир шьончъэу, теплъаджэу, жьы, пси, нэфыни клэмытыжъэу кьэ-нэнба? Адэ сыда джы сшIэщтыр? ЗэкIэми уряIахъэу, етIани Iахьмыгощэуи сыдэуштэу сэ усиIэщта?

Дэханэ унэгъо кызыррыкы кызырыхуыагыр. Ятэ губ-
гъом раукыагы. Мары ар зэрэхуыгъэр.

Бэчырэ, джары Дэханэ ятэ ыцлагъэр, лэжыкыо тхыамы-
клагъ, ау мылаау, зымыгъэцкыау, ыкъорэ ыпхуэрэ
ымыгъэнэтлупцлэху ыплуцтыгъэх. Иофшлэным езэщыцты-
гъэп, члыурэр пытэ хуыцтыгъэ, ыгъэтлысхуэрэр багъощ-
тыгъэ. Чэу ышыхуэмэ — гухуэрэ хэдыкыгъэм фэд, къэлэп-
чъэжыу ащ хилъхажыуэрэм джэгурэм фэдэу зегъазэ, иунэ
бгъэнышхуэ мажыкылэ жыгъэ, мэкъу зыщиупкыларэр бзэ-
игъэу къегъанэ, мэкъур кыырищыжыуэм — кыурэ пэпчъ лы-
тагъэу зэрагъэкыжыгъэу мэлушъашъэ, хыакоу ышлырэр
пщынэ ео, чэм закъоу дифырэр нысакыу лэпкылэ-ляпкы,
шэнышлу. Ичыгу макыми, илэжыгъэ ошгуми ыуытырэр,
уаеми рыхуэрэр. «Кыурэ пчыхуэм члыумэ, пчэдыжыуэм
кыужыларысэ кыфехы» — джауцтэу фалоштыгъэ Бэчырэ.

Бэчырэ ищыклагъэр зэкы ышлэцтыгъэ: тыгъэр кызыфы-
кыкыларэр — шылэныгъэм шыгуыгъэрэ пстэуми Иоф ашлэнэу
ары, мазэр кызыкыхуэрэр — дунай къекылокыи ишлункы ыгу
щымыкыодэу, члыгум зыгъэпсэфынэу, хуулыфыгъэхэр хыакы-
щымэ ащызэхэхуэ, хэгъэгу къэбархэм ауж лыгъэм, шлуыгъэм,
гугъэ лъагэхэм акыхуопсырэ ордэхэр, тхыдэхэр зэхалъхыан-
ху ары. Орэд къэзылорэм зегъащы, пщынэр зыгъэпсалъэрэм
зэлуатэ, гупшысэ лэтыгъэ шъхыафитэу онджэкъ лубгъомэ
арэбыбыкы. **Тхыэшхом о уипкылэнтлэпсэп кылыгъэгуы-
щтыр — угу идэхэгъэ-къэбзагъ, гупсэгъэ-цлыфышлуыгъэу
пкылэнтлэпсым кыышылэжыуэрэр ары укызыррылэжыу-
щтыр. Осыет лъапкымэ ягъогу зэрэбгъэнэфырэри ары.**

Мафэм фэразу, пчыхуэм ыгъэрэхыатыгъэу, ордэмэ, тхы-
дэмэ игугъэхэр къагъэшпыкыжыгъэхуэ иплэ екыжыуыти,
Бэчырэ рэхыатэу чыежыуыцтыгъэ. Тхыэшхом зэрелълуыгъэу
кыыфимышлагъэ шылэп. Псауныгъэ ил, исабыхэр дахэх,
шэнышлох, ишъузи фэраз, мылкур арымэ, ар ошгогум къе-
фэхуэрэр, улажыэмэ, укыабзэмэ, уищыклагъэм фэдызыр укызэ-
гъэшлыгъэм кыуипэсыщт.

Илэжыгъэ луыжыуынэу зырихуыкылэ, Бэчырэ чылэм
зэрэхэхуэрэ шъошэ дахэр зыщылэщтыгъэ, ялэкыо къэмэжъ
тыжыуынкылэ гъэпкылэгъэ бгырыпх псыгъом пилъхажыуыти,
ихыасэ зыдэщылэ лъэныкъомкылэ чылэм дэкыштыгъэ. А ма-

фэм зэкы кызырреплыуэрэ ышлэцтыгъэ: ошгогури ары, мээ
пырыпыцоу зыпхырыкыларэри ары, псыхуожыуэ, мэзыр
зиухыкылэ, кылуыджагозэ джабгъумкылэ зылонгыжыуыри, ау ана-
хуэу игъэжыо хыасэу, нэгущыаплъэу, дышгъэ пакылэхэмкылэ
зызгъэшлэжыуэ, мээ лужуу лъапэм шылыуыри ары. Джащ пае
кыларэкылэн фае. Кынэу тырилэжыуагыр кыыгуылуи, зэрэ-
щыгуыгъэрэр зэхэзышыкылыгъэ лэжыуыгъэм кыларакыу, чэфэу
кылыгъэгуын фае.

Мы мафэми джауцтэу зыгъэкыларакыи, чылэм дэкылыгъ.
Непэ унэшхуэи хуыцтэп, угу бгъэшлун фае. Сыда зыгъэнэш-
хуэищтыри? Ихыасэ бэгъуагыгъэ, гъэжыуашхуэ пэпчъ лыы-
тагъэ фэдэу ешлэ. Зыкылыгъэ кыодыу шыу зытлущ зэ зы-
пырычыгъэти, шэкыо шъхыаубатэхуэ кыычлэкыи, мэфэ ре-
нэм алъапсэхэр ыубэжыхуэ, щэпкыхэр зэригъэзэфэжыхуэ хэ-
сыгъ. Ащ ыуж, мэфэ заулэ текыи, тлэкыу кыыгъэщтын фэ-
дэу лыжыуы кыыхалукыи зэхуы, чэщыгум нэс пхыэ гыугъэ-
хэр зэгуилъхуэзэ, хыасэм изэфэдэкылэ кыыригъэтлылэжыуыгъэх,
уц цыиэхэр ахэмэ акылу ышлыжыи, чылыр кыызыкылошт чэ-
щэу зыфалуагыгъэм зэхыгъэнагыгъэх. Лыжыхэр хуэкуагыгъэхп,
ежыуыри икыи пкылэнчэу хуыгъэп, чылыр хыэсэ хыбэим
къегуагыгъэп.

Ахэр ыгу къэкыжыхуэзэ, ихыасэ зэригъэлыгъэгуынэу Бэчырэ
макыо. Мары мы бгъодж нэкыи зэпчыуы, къэнэжыуэрэр зи
арэп. Неушы, Тхыэм ыломэ, ихыжыи фежыэщт. Бэчырэ
лугушыкылыгъ, ыпакылэм ахэлэжыуыгъ, гъэжыоцэ фэлуыкыхуэ да-
хэхэр зэтешъхыхуэ ылэгумэ ащыкылыгъэпщэу зылэжыу-
жыуыгъ. «О си Тхыэшху, сыдэу дунай шлагъуа мыр, сыдэу сып-
фэраза! Згъэтлысырэр къэогъэкыи, згъэуцурэр огъэпытэ,
слэтырэр огъэшъуашло».

Шылэмакыэмэ Бэчырэ кызырагъэплэжыуыгъ: шыуищ
етлупшыгъэу къэзэрэхыи, блэгъэ хызыр кызыэхуыуэм, ячы-
лэ зэрэщымышхэр кыышлагъ. Гумэкылыгъо горэм кыырифы-
жыагыгъэхэмэ шлэ? Джауцтэу яупчыиуэ зыгъэхызырыгъэу,
шыухэр кыытелъэдагыгъэх, ежъ нахъ кыыпэблэгъафор къамыщ
утлонкылагъэкылэ ынэтлашъо кыеуи, блэзэрэхыгъэх. Кыеуагыгъэм
губжыгъэу кызырридзэкылыгъ: «Гыогум дэх, хыайуан!»

— Арэп, шъузэкылыгъа? — Бэчырэ ынэтлэ телэбэ-
жыуыгъ, ащ лъэу къечэхуэрэр ынэ сэмэгу кыыкылыгъадэу ри-
гъэжыагы.

— Ори ауштэу о!уа? Чыгыжхэр мэзым зэрэшебэдждхэрэр зэхэсэхы, зэрэцэлүхэрэр, зэрэцлэцлэхэрэр... Бзыухэр агъаштэх, лэучэцлхэр зэбгырафы.

— Гуклэгъу пхэлышъ ары. Угу чыжъу маплъэ.

— Тхыамыклагъо горэ сапэ илтымэ сшлэрэп.

Дэханэ кьэнэшхъи.

«Адэ нэшхъиэгъор унэгу кьемыгъасэба, Дэхан. Ар Темтэчы фэщылэштэп, кьэгъэгъэ куашэу шъуичэу кышъхъадэплъырэри ыгъэтэкъошт».

— Хъау, хъау, Темтэч, ауштэу умыло...

Нэшхъиэгъом иплалъ.

Зэкъомэз тыда зыщыслэгъугъэр? Ар Дэханэ ымышлэми хъушт.

Ныбжыкъу ин горэ слэгъугъэ. Цыф ныбжыкъу. Бэщ инышхо ылыгъэу, чыгхэр риутхэзэ клоштыгъэ. Орыжым зынэсым, ыпэрапшлэу ылэхэр кыхъэ ышыхи, ыгузэгу шъыпкъэ хэлэбагъ. Псышхъэр тхыуагъэп. Етланэ лэбжымхэмклэ хау фежъагъ, ау ылэбжым мытлырышхохэр мэкъэнчэу псым члэбыгъэх.

Мыжъошхохэр кьештэхэшъ, а орыжым хедзэх, макъи кьапымылуклэу, псыри амыгъэуалгъэу ахэр члэбых. Псым зэпырыкы шлоигъон фае, ау мэщынэмэ сшлэрэп, псыр ыгу рыхырэп. Пклэшхэр хитэкъагъэх, пхъэ гъугъэ ин гори хидзагъ, ахэр члэбыгъэх. «Къэгъоги, «тыдэ ушы!» ылорэм фэдэу зиплтыхи, зиджыхъэзэ, зэ нахъ лъагэ хъоу, зэ ыбгъухэмклэ зызэхичэу, мэ лае зыпихрэ мэкъэ голуджэр ритэкъухъэзэ, мэзым хэхъажыгъ.

* * *

Дэхан! Зэ кьэуцу, Дэхан!..

Сыда ренэу сыкызыкыоджэн фаер? Укьэуцугъэми, улу-кыжыгъахэм фэдэу ушыт.

Занклэу сыниту уакыкларплъэ зыхыуклэ ары сапашхъэ уитэу узыслэгъурэр. Ащ фэдэ уахътэ кыюклурэба о — цыфэу шылар зэклэ зырызэу зэгорэм чладзыжыгъэу кыпщыхъоу?

Мары джы укьэуцугъ. Узгъэшынагъэмэ шлэ? Умыщын. Нэбгырэ пэпчэ зэгорэм агъэпцлагъ.

Зыми кыгъэзэжырэп, зи клэгъожырэп, зыми зи зэхихырэп. Шъхъаджи игукъэо-лыгузы есэжыгъ, джар тегъэклэгъэу мэпсэу. Гуузым гур зэфешы, е улэгъэ лыызаклэклэ еупыцлэшъ, унэ гъэпытагъэм изакъоу кьенэжы.

Нэбгырэ пэпчэ унэ шъхъаф зтегъэпытагъэ ис.

Зэкъомэз. Чыгхэр зэхэтых, жби нэфыни азыфагу щымызеклоу, псэ зыпытхэри ащымыхъеу, зэрэмышлэхэу, зэпэмыджэжхэу...

* * *

Темтэч зиулэпцлыгъэу псынэклэчым клэлырыс. Нэмыклымэ ашлэрэп мы псынэклэчыр, зыми шуигъэбылтырэп, ау ар ежъ-ежырэу кьэлъагъо, мыжъобгы мылбагэм клэлырыхъэу, ылтапэ зыщетлысэхклэ. Мэтлысышъ, ылэгухэр зэгольхэу фешэи, ащ лыпытэу псы чыылэ кьабзэр кьэлъагъо. Мафэр жьоркыэмэ, псыри нахъ чыыл. Мафэр голуджэмэ, оелоялэмэ, ежъ нахъ нэфын, нахъ чэф. Ащ ымакъэ зызэхыхылэ, мыжъохэми, уцхэми, чыгъагъэхэми теплэ шъхъаф ялэ мэху, псэ зэрахэлъыр кьашлэжы. Псылъакъор кызырэрыклоу зэрэщымытыр Темтэчы ешлэ, кыбгурылон фае горэ хэлъ, ау кыбгурылорэп. Псыр кьеубзэу кыдэгущылэ, плэгу клэбгъэуцомэ, цэрыцэ жъгъэу зегощышъ, кытеткло, гущылэхэр зэпишхэзэ кьэгущылэу кыпщэху. Жъгырыу гущылэх, мэкъами аклэт, лэгъупкъопсым кьечэхыгъэх, шъо зэфэшъафхэмклэ зыкырагъэлъэгъу, зыкырагъашлэ ашлоигъонкли мэху.

Псынэклэчыр апэрэ зэрилэгъугъэр... Ащыгъум ыгу зэщыгъошхом зэлыубытыгъэу чылэм кьидэкли, кыкылухъэзэ пшъыгъэу, мыщ дэжым тлысыгъагъэ. Дэхан ары зэгупшысэщтыгъэр, ащыгъум зыфигъазэу дэгущылэу шытыгъэп. Ау зэрилэгъоу, ащ ыпэкли ылэгъоу кыыхэклищтыгъэми, а мафэм зэрилэгъоу, ыгу апэрэу зэхиллагъэу тхыуагъэ, зифызыгъ, тлэклу зытешлэм, инышхоу зэбгырыклэу фежъагъ. Инышхо хъуи, Дэханэ ащ иклодагъ. Дэхан ары ыгу ритлупщхъэ шлоигъогъэщтыр, ау пшгъэшъэжыем зэрэдунаеу игъусагъ. Джары ыгу зыгъэклэдыгъэр. Лпыгъэшхо зэрихъагъэм фэдэу, гушхо хъугъэу, зэмысэгъэ нэфынэ, нэфынэ фибэ зэхиллэу, етлани а пстэури шлоклэдыжыным тещыныхъэу, мыжъобгълхъанчэу зэклоллагъэм ынэлу фэгъэзагъэу уцугъэ. Ынэгу

щышIунокIыгъ, ау ыклоцIыкIэ нэфынэ щэчыгъуаеи ыстыщтыгъэ.

Джар кыльгъугъ мыжъо ныбэмэ арыт псылъакъом, джар кызыэхышIагъ. КызыэхышIи, мыжъор кыугъоизэ кыфыхэчыгъ.

У Темтэчыи, Темтэчы ынэхэмкIэ дунаим ухаплъэмэ, ащ фэди кыохуылIэшт, сыда пIомэ а дунаим тет Дэханэ, ащ ошх жъгырыджэхэр кыдежъэх, жъау гуапэхэр кыдекло-кIых, арынкIи мэху бзыумэ орэд кыызфалорэр, лэу кьабзэхэр зыфалфэхэрэр, кьушъхъэ сыджымэ лъагэу зызфалэтырэри арынкIи мэху.

Сыда ошъогу лъагэм ихъопсашэхэр мэшIо нэфэу чIыгум кыызкIидзыхэрэр? Иныба чIыгум ышъхъагъырэ дунаир, макIа шIагъоу, хъопсагъоу ащ ыльгъурэр? Хэта зыльыху-хэрэр чIы гъуанэхэи анэсыжъэу кьаплъыхъэу, анахъ кьурэ цIыкIури амыгъэрэхъатэу, мэзи шъофи къэзычыхъэрэ жьыбгъэхэр? Хэта ахэр зиIофтабгэхэр? Сыд кIуачIа нэплъэгъуи-тIоу зэIукагъэмэ азыфагу мазэр щыкьозгъахъэрэр, тыгъэр щызгъэтэджырэр?

Мафэхэр мэхъапщэх, чэххэр мэлүшъашъэх.

Псы нашхъор быжъутэу мащэ, псышхом Iукиэмэ, гъэ-шIуабзэкIэ мэлупчъапщэ.

КъышымышIыгъэ шIульгъум игъыбзэ кьаIозэ, кьахуылгъэ хъарым джэгу фашIы.

Дэхан — Темтэч

Сэри сычъыгынкIи мэху

Псы щытыбэмэ сашъхъарытыгъ, Дэхан, псы чъэрыбэ згъэкIотагъ. Псы нэгур бэрэ зэокIы, нэгу иIахэп пIомэ, нахъ тэрэзынкIи хъун. Ау иIэмэ — нэгуитIу, хульфыгъэрэ бзыльфыгъэрэ анэгухэр зэрехъэ. Ар сэ слъэгъурэр ары... Зыр мэлъфэ зэпыт, адрэр мэлIо зэпыт.

О дунай псаум узэрэхэгощагъэзи, уушъхъафыгъэуи опсэу. Сэри дунаим сыхэгощагъ, ау зыкыыхэсхыжъынышъ, зэкIэри сиIахъэгъуми, о пфэдэу гъэшIэгъу шъхъафэу зысыу-гъоижъын слъэкIырэр. Пкъынэр згъотыгъэу, ар мыушъагъэу,

нэфынэкIэ, псыкIэ, жьыкIэ изгъэкъун слъэкIырэр. Арымыр-мэ, сыкыиомыджэи укъэуцуштыгъэ. Укъэмыуцугъэи, ушчытыштыгъэ. Ушчымытми услъэгъуштыгъэ. Ар зэгъорэ дэд кыызыздэхурэр. Сэ узэхэсымышIэмэ, сыдэуштыгъэ ушчыIэн плъэкIышта?

СыкызыгуаджэкIэ, сымакъэ щэху зэхэпхырэр, симэкъэ закъу джэуап укыызфэхъужьырэр, джары джэуап зыкIэсы-мыгъотырэр.

О кыплъымыIэсызэ, сымакъэ дунаир кьелыхъу, уинэ-плъэгъу, уижъыкъашъэ, угу итео макъэ псыхъомэ, мэмэ, ошъогу бзыумэ, кьушъхъэ мыжъотакъомэ кьащегъоты, етIанэ ошх шъабэу, жьы мэкIэ Iасэу, чыгъ жъау IэпакIэу кыиодэхашIэ, хъампIырэшъо зэмшъогъоу кьелъэрэзыхъэ.

Сэ сыхэпшIыкIырэр дунаим. Сымакъ ныIэп зэхэпхырэр. Макъэ нэмыкI джыри сиIэп.

Псыхэр малъфэх. Псыхъохэр мапIох. Тенджызхэр пIалъэмэ апэплъэх.

Джэуапынчъэ сызыхъукIэ ары зэщышхор кыызысэшэ-сырэр. Зи сшIэрэр, зи кыызгурыIорэр. СызэупчIыжъын щыIэжъэп: мары мыр сшIэрэпышъ, кыызгурыгъаIу слонэу. Адэ джэуап кыисфэхъун щымыIэмэ, сэ зыр арынкIи мэху-ба джэуапыр... хъау, сэ тIу сэху, ятIонэрэр кьэгъотыгъэн фае... Ау ари делагъэн фае. Сэ сымышIэрэр сиятIонэрэм тыдэ щышIэна?

А чэхым, кIэсэ хъазыр хуэгъэу, Темтэчы ишъхъангъупчъэ зыгорэ кыитеуагъ. Ащ ыпалоу кьэджагъэн фае, адыгэ хабзэп ныIа шъхъангъупчъэм утеоныр, щэрэб гъугъэ такъы-рым утеона, ар зытешхэгъэ пхъэ плIэнэбзыри дэпкъым хэи-хъагъ. Ау ежъ шъхъангъупчъэм кIэлъырылыты, макъэр ащ щызэхихыгъ.

Темтэч унэм икIыгъ. Жъогъо зауIэ кьэгужъуагъэхэу, яуцупIэ кьамыгъотыжъэу, огур зэпачыхъэштыгъэ. Ащ нэ-мыкIырэмкIэ кIым-сымыгъ. КIым-сымым ухэплъыхъапэмэ, пкъыни, макъи, плъышъуи зиIэхэр хэплъэгъоштых. Чыгъ кьогъух, кьакъыр кIыбых, зэрэутIэрэхъэху уашъхъагъи цэшакIох. Гукъэожъымэ, гопэгъу хъапщэхэмэ, нэбзэджэ хъуа-псэмэ, гухэлъ бзаджэмэ ахэр кьальфыгъэх, уаIуплъэмэ, зы-кыуашIэкIышт.

Темтэчы шъхъангъупчъэм икьутамэхэр кыитезыщаерэ кьужъаер ыльэгъугъ. ЕкIуалIи зыригъэкIыгъ, гупсэфыгъо-

рээзныгээ горэ кызэрекүрэр зэхишагь. «Сэри сычгыгын-кли мэхуба,— ылуагь,— е мы кьужаер цыфынкли мэху. Хэты ышлэра чэшныкьом узэрехуэлэщтыр — уиджэмакьэ сыдрэ уахты дунаим хэтлупшыхьагьэу, зыми укьызэхимых-рэмэ... Сыдэуштэу чыгыр унэ клоцым ебгьэблэгьэшта?... Ихьажьыри гьольыжь. Мэлаичхэр арынкли мэху чыг кьутамэр кьыпфэзгьэсысыгьэр. Ахэмэ алэ пшьырэн».

Льыклуат

Машлом хьакь телэп: уесты, узфигьадэ шлоигьош

«Машлом сыгурылуагьэн,— зыкьызэришлэжьэу егупшысагь Льыклуатэ.— Мытэрэз горэ сшагьэ е сыгулэгьаш. Мыр сэ кьызгурылон ыльэкьыштэп, кьызгурылонэу шытыми, еж сэ сизытет шьыпкьэр зэхишыкьыпэмэ — сыгурыломэ — етланэ ащ зыгорэ кьыклэлыкьлошт».

Льыклуатэ етлэбаим кьытекли, машлом ыльэныкьоклэ ежьагь, льэбэкьуиш горэ кьэнагьэу, стырымэу кьыклэуагьэм кьыгьэштагьэу кьызтеуцуагь. Мы чьылэр арыба машлом егупшысэу зыщыригьэжьагьэр? Тлэкүрэ шыти, зы льэбэкьу нахь кьэмынэу пэблагьэ зишыгьагь, моу ылэхэр ышэйхэмэ, мэшуашьхэмэ нэсын кьышлошлэу.

Льыклуатэ чьылэ зэритэу джыри зищэигь, ау стырымэр нэрымыльэгьэу дэпкьэу джыри кьыпэлэуцуагь. Гьэшлэгьоныр, зэримыгьэкьуалэрэми, зыклэригьэкьырэн. Джауштэу сыхьат зытло шытыгьэшт, етланэ ылэхэр ышэйгьэх. Джы кьыстыжьырэн, ау ыгьэсакьэу машлор зэхешлэ.

Зыдимышлэжьэу, Льыклуатэ джыри зы льэбэкьу ыдзыгь, ауштэу ышын фаеми егупшысагьэн. Ащ нахьэу льыкьлотэн ымыльэкьлэу, джыри сыхьат зауэрэ шытыгь, ащ ыуж ылэхэр зещэйхэм, ыпэрэм фэдэ кьабзэу стырымэр, кьежэрэм фэдэу, кьыпэгьокьыгь. Джы зы льэбэкьу кьэнэжьыгьэр.

Шыдыбжь машлор Льыклуатэ ыльэгьужьыштыгьэн. Ауштэу плоним нахь тэрэзынкли хьун, тыдэ плыагьэми, машлор инэплээгьу итыгь плэмэ. Ыпкьынэ-лынэ псынклэ дэдэ хьугьэу зэхишлэштыгьэ, фэбэгьэ-стырыгьэ гуапэу изэфэдэклэ кьыпкьырыхьэштыгьэм — хьаумэ еж ар кьыхэкьла? —

дунаим хегуашэ. Мары джы зэфэдэклэ зэльызыкьлугьэ машлор «ешлэжьы». Еж имашлу, еж ифаб зыстырэр, хьау, кьэзгьэ-фабэрэр. «Хымэ» машлор, шыдыбжь машлор кьыпкьырыхьы, зэфэдэклэ зэлыкьлуи, еж машлоу хэгошагьэр кьыгьэушцызэ, кьыукьэбзыгь, кьызэльыгьэнэфи, зы машло хьугьэх. **«Машлом сыкьыгьотыгь, сызэхышыкьыгь, сыгурылуагь!..** Мары секьуаллэ, секьоллэпагь... Мэшложьы стырым сигьэлтэгьутыгьэнштын — лэгьэ лубгьом исэмэгьулоу, ычлэгьыклэ ехэу мыжьо льэоенэ заулэ дэпкьэ зэжьуитлүмэ азыфагьукьлэ ехэу сэлтэгьу. Ахэр машлом хэтых сшлошл...»

Льыклуатэ апэрэ льэоянэм теуцуагь, ятлонэрэми еуцохыгь. Тыдэкли нэфын. «Сыда зыклэнэфынэр, нэфынэ сищыклагьа, зэкьлэ сэлтэгьүмэ, зэкьлэри зэфэдэу зэдэнэфынэмэ? Зэкьлэ зэфэшлу, зэдызэчьылэ-зэдызэшхьаф, зэрэлтэгьужьы, сыдрэми ыпкьырэ ащ ишхьафитыгьэрэ зэкьлэми апкьы яшгьхьафитыгьы зэщышхэу зэпхыгьэх... Мары, дэпкьыхэр зэжьух, ау сыфаемэ, ар сищыклагьэмэ — марыба, сыфаемэ сыпхырэкьы... Хьау, льэоянэмэ сяхын фае. Машлоу, фэбагьэу ахэлтыр сэлтэгьу, тифэбэ-тинэфынэхэр зэпэджэжьых... Мары льэоянэхэр сыухыгьэ...»

Аужырэ льэоянэм зеуцохым, Льыклуатэ гьочлэгь хьоопщаум члэхьагь, тыдэклэ уплыагьэми, мыщ мыжьо нэмыкл шыплээгьуштыгьэн. Кьушгьхэмэ кьахэхьухьагьэу, мафэ кьэс мыжьомэ ахэтыгьэми, ыльэгьурэр ыгьэшлэгьоу зиплы-хьэштыгьэ. Гьочлэгь мыжьохэр джы нэс ыльэгьугьэмэ зыкли атемыкьыштыгьэхэми, шьхьафыгьэ горэ кьахэщыштыгьэ. Сыда мыхэр зушгьхьафыхэрэр? Ары, хэмыукьорэмэ, ныбжьы хьыягьэхэп, жьыбгьы, пси, оси, тыгьэнэ стыри зэхашлэгьэн, еж-ежьырхэу, мыжьо кьодыхэу, хьау, мыжьо шьыпкьэхэу мэлэсэх. «Сыда «мэлэсэх» зыкьласлорэр? Зэхэ-сых, зэгьэкьугьэх, зэтелых. Ауштми сыкьашлэрэм фэд, **хаб-зэ горэ ахэлэу зэкьыгьух, зэрэмыгьэохьужьхэу, аужып-кьэм зэфэсакьыжьхэу озгьэлон яольэгьуллэ.** Мыжьо инмэ нахь цыкьлүхэр агосых, ахэмэ, сабиймэ афэдэу, мыжьуакьлэхэр кьяпхьэкьыгьэх, кьутагьы, чагьы, зэгоутыгьы ахэтэп. Етлани ыгьэшлэгьуагь: апэрэ такьикь заулэм сакьэу атеуцозэ кьыкьлүхэ зэхьум макьэ гори кьахэлүкьыгьэн. «Мыхэмэ макьы зэхамыхыгьэу кьычлэкьын,— егупшысагь Льыклуатэ,— джы мары зэщыхьо мэкьэ шьабэхэр кьахэлүкьы». Бзыу клэнклэм фэдизэу мыжьо кьышти, зытыришлэхьэрэми емыгупшысэу,

мычыжъашэу зедзым, мыжъо хьурэешхоу зытефагъэр къэтхыуагъэу къыщыхъугъ, ыдзыгъэм псынклэу къыгъээзжыи, лъатэзэ къызщиштагъэм къытефэжыгъ. Ащ ыужы мэкъэшхоу гъочлэгъым зыкъыщызлэтыгъэм дунаир мэклодыжъэу къыпщигъэхъун. Мэкъэ псыгъохэр, мэкъэ лъэшхэр зэблэу-хэу къызэдежъэхь, ахэхъозэ, клочлэ мэхъэшаеу залэтыгъ, гъочлэгъыр агъэсысэу, шъхъарытлупщэу члэзэрэхыгъэх. Зэрэдунаеу мыжъо макъэм зэлтыштагъэу къышлошлыгъ, къэштагъэу гъочлэгъ дэпкъым клэлырыхь, мыжъошхоу шысыр литлуклэ ыубытыгъ, хэпшыклэу ыклоцлыклэ къэтхыоу ар зэхышлагъ. Мыжъом лаплэ рицэкли, щэхъурэ лэпылэгъуи гугъаплэ имылэу, пытэу зырифызылэзэ клэлырытлысхьагъ. Мыжъоклэ цыклоу чэтжыемэ афэдэу клэпхьагъэмэ афэди-зы хъугъэу, сакъэу, шъабэу захифызэзэ, ащыщ хъугъэ. Ежъ нахъ шъхъэйхэр къыфэклотагъэх, зыкъырафызылэзэ, фэшлэу зыкъашлыгъ. Макъэу гъочлэгъым члэклыгъэмэ къагъээзжыгъ. Джы ахэм шынагъуи мэхъэшэгъуи зэхыуагъашлэщтыгъэп, зыхэр бзыушыр макъэхэу, адрэхэр чыжъэу лэсэжъырэ шыблэ гъуагъом яхышырхэу, гъочлэгъым зыкъычлапхъэжыи, мыжъомэ ахэклосэжыгъэх.

«Дунаим тет мыжъо пстэури мыхэм адэсысыгъэу къычлэклын,— егупшысагъ Лыклуатэ,— энэгугъо амышлагъэ-клэ ежъхэм анэмыклэ мыжъуи, къэклырэ гори, псэ зыпыти ду-наишхом тетми. Джы ашлэгъэшт. Адэ сыдэу клым-сым шъып-къэ хъужыгъа?... Хъау, зэхэугуфыкыгъуаеми, мы гъочлэгъым зыгорэуштэу зызэблихъугъ. Джы мыщ жъы къыщэрэм фэд, нэрымылэгъоу зыгорэ щэхъые...»

Лыклуатэ мыжъошхом лаплэ зэрэрицэклыгъэу шысыгъ. Инэлуасэу къыщыхъоу егупшысэ. Тхыожъырэп, фэбэгъэ маклэ къыклэхьагъ. **«Къысэгупшысэ фае, мары мыжъоклэ цыклумэ сафэдэжъэп, сакъыхыхъыи, сизытетыгъэр сигъэгъотыжыгъ».**

Лыклуатэ зыкъышлэжыгъэу, ыгукли ыпкъынэ-лынэкли зыпкъ иуцожыгъэу шысыгъ. Тэджынэу фэягъэп, джыдэдэм тэджын зэрымылэклыщтыр ышлэщтыгъэ. Ежъ мыжъом зэрегупсэфылагъэу, мыжъо цыклоу къыклэлырыхьхэри рэхъатыгъэх. «Мыхэм апэрэу салъэгъу, тыгъэм къыгъэнэфырэ дунайри сэрыклэ алъэгъу, къысэрэгупшысэх». Лыклуатэ хэчъыгъ. Лыклуатэ гъочлэгъым члэлыфэ, зэманхэр зэблэклыгъэх. Мыжъуаклэхэр мыжъошхо хъугъэх, мыжъо ин-

хэм тыгъэмрэ мазэмрэ аклэнэцлэхэу, члышъхъашъом зытыра-щэягъ. Лыклуатэ жъыри зэрэхэтыгъ, ыгуи шъабэу къыте-оштыгъэ, акъыл чъыгъэм щырэхъат плони, ау дунэе зэхашлэу илагъэр: лъы фабэу клэтым игупшыс, хъоу къэбархэу, пэры-охъу амышлэу, Тхъэшхо гъэшлыгъэклэ къылылэсыщтыгъэхэр; зэклэ ылъэгъугъи, зэхыхыгъи, пэклэклыгъи, зи ахэмызэу къы-хэнагъэхэу, шъо шъхъафклэ, пкъынэ шъхъафкли зэрилъэгъу-хэрэр, нэмыклэу къызэрэгугурылохэрэр. Зыгорэм Лыклуатэ ылъэгъугъэмэ, мыжъомэ ахишлыкыныеп, сыда плэмэ ежъы-ри мыжъоу зызэхышлэщтыгъэ, мыжъохэми джауштэу къа-щыхъуштыгъэ. Гукъэклыжъэу гу чыжъэклэ къыубытыжыи-рэмэ нахъыбэрэ къахэфагъэр ятлэр ары. Хъаумэ члыгур ара? Ятлэми члыгум зыкъыхечы, пкъынэ-пкъынэу, пкъырыпкъэу зиугъойрэм фэд. Ежъ-ежъыр, ау зыгорэ къыфит, ежъ моуш-тэу фай, мары ылэхэр моуштэу хъумэ шлоигъу, ау джауштэу зэрэхъурэм лъыпытэу, е хъу пэтзэ, тлэри зы ауштэу хъун фэя-гъэу къыщэхъужыи. Мыжъобаеу зилъэгъужыгъ... Мыжъуа, ятла? Ыпкъынэ-лынэ фэбэгъэ лэшлупсыр къыклэхъэ... джы ежъ изакъоу зимылъэгъужъэу, нэмыклэхэри елъэгъух. Нэмыклэ-хэп, ыпэрапшлэу зыгорэм зэрэщылэр къэшлэ, зыгорэм шыл, ар ежъ шыщын фае, сыда плэмэ ежъырба зэклэри?... Ылъэгъу-рэм гу лъымытэу джы зыхеушъхъафыкыи, зэклэми зэрэщыщ, зэклэри зэхэшлэ, ар дэгъу, ау шъхъафэуи зэгупшысэжыи: мары ежъ щыт, морары зыгорэ щытэп, мэхъые, мэсысы, ащ на-хъэуи, фэмыдэуи, зыгорэ мэкошты. Нэмыклэхэр елъэгъухэмэ, ащыгъум ежъыри ежъ нэмыклэхэм къалъэгъуба?... Макъэхэр къэхъугъэх, мэхэр къежъагъэх. Ылъэгъуэзэ ныбжыкыухэр къэхъыгъэх. Къэзгъэфабэрэр ышъхъагъыклэ зэрэщылэр къы-гурылуагъ. Чыплэ икыи шлоигъоп: ылъакъохэр зытетхэр дэ-гъоу зэхэшлэ, джыри ащ ухэхъажыи плъэклыщт, ау ынэхэр къэплъэгъахэх, макъэхэр къылылэсыгъэх, ылъэклаплэхэр къэтхыуагъэх, ылэхэр зэблэугъэх... **Етлани зыгорэ къыфит...**

Лыклуатэ мыжъомэ ащыщ хъугъэу, гъочлэгъым члэ-лыгъ. Мыжъо ныбжыи иуцагъэу, мыжъо хабзэклэ хэхъо. Мыжъор жъы хъурэп. Зэ мыжъо хъугъэр клэдыжъырэп, тэкъуагъэмэ — зыгоштыгъ, чагъэмэ — тлэу е щыи зышлыщтышъ ары.

Псыр гъочлэгъым къычлэплъагъ — игъогу лъыгъэклэу-тэзэ къэсыгъ. Мы гъочлэгъым ар ладжыри къычлэхьагъ, мы-жъохэм захигошагъ, жъымэ захигъэтклухьагъ. Псы лые хъу-

рѣп, хѣт сѣдѣуштѣу кѣйдѣпсѣугѣѣи, псѣм инѣшани, иду-
най тетѣклѣ шапхѣи ыхѣожѣырѣп, ыпкѣ, итеплѣ зѣблехѣу
нылѣп. Псѣр гѣочлѣгѣым кѣызычлѣхѣэм, гѣочлѣгѣ лѣэгур игѣо-
рыгѣоу кѣыплѣыхѣагѣ, мѣкѣ шѣабѣклѣ зѣклѣ зѣлѣиклѣуи,
дѣпкѣхѣмклѣ зилѣтѣу фежѣагѣ. Ежѣ зѣфаем фѣдиз зѣхѣум, лѣпѣ
зытлѣушыклѣ дѣчѣыплѣ зѣжѣухѣр кѣыгѣотхи, ышѣхѣашѣо зѣ-
щи зѣу, жѣгѣырыу макѣ пылѣклѣу игѣогу пидзѣжѣыгѣ. Ау ежѣ
зѣфаем фѣдизѣу гѣочлѣгѣым кѣычлѣнагѣ. **Мыжѣомрѣ псѣм-
рѣ язѣлѣклѣгѣу, язѣгурылѣогѣу, ядѣхѣгѣу.**

Лѣыклѣуатѣ псѣр зышѣхѣарѣуцѣогѣэ мыжѣомѣ ащѣыщѣгѣ.
Мыжѣомѣ псѣр зѣрѣзыхѣашѣу зѣыхѣищѣщѣгѣгѣ, жѣы кѣызѣра-
щѣу кѣыщѣщѣгѣгѣ. Зи ылѣэгѣущѣгѣгѣеп ынѣхѣмклѣ, зи зѣхи-
хѣщѣгѣгѣеп ытѣхѣаклѣумхѣмклѣ, псѣм дѣхѣыешѣщѣгѣгѣ, мыжѣоу
ащ хѣлѣыгѣ, псѣу мыжѣом шѣхѣарѣытѣгѣ.

Уц кѣурѣ зѣрызѣу псѣм кѣыздѣхѣыгѣгѣэмѣ адаклѣоу Лѣы-
клѣуатѣ ыпкѣи зѣкѣилѣзѣтѣгѣ. Зѣклѣ ылѣэгѣугѣгѣу, зѣклѣ ешлѣу
джѣ кѣыщѣхѣушѣщѣгѣгѣ. Шѣхѣафит шѣыпкѣагѣ! Мѣхѣые,
мѣзеклѣ, мачѣэ, мѣжѣгѣыу, шѣабѣу зѣтечѣы, зѣлонтлѣ-щан-
тлѣмѣ зигѣѣчѣэрѣгѣоу, илѣаги илѣхѣанчи зѣфѣдѣу, кѣызѣрѣгѣэ-
шлѣыгѣ шѣыпкѣу зѣзѣрѣхѣэ. Зѣклѣмѣ ащѣыщѣшѣ, плѣлѣэн-
чѣагѣэм ит. Зѣклѣмѣ адѣпсѣу, мыжѣо ыклѣи чѣыгы, кѣурѣ ыклѣи
псѣ зѣыпыт, члѣгу ыклѣи ошѣогу. Ины, цлѣыклѣу... Зѣклѣмѣ ащѣ-
щѣм ар зѣхишлѣрѣп. Гѣунапкѣѣри ышлѣрѣп, ау ахѣмѣ зѣкѣя-
гупшѣсѣрѣр — ежѣыри машлѣо, ежѣыри мыжѣо, ежѣыри, псѣ
зѣрѣхѣугѣзѣи, дѣа хѣоу кѣэбарѣу зѣ зѣхишлѣгѣагѣгѣр, зѣхишлѣ-
клѣпѣнѣу щѣмытѣу, кѣыфит горѣу кѣыгурылѣорѣм шѣхѣафѣ-
гѣклѣ кѣызѣрѣгѣэшлѣыгѣр щигѣгѣгупшѣрѣп. **Зѣрѣхѣурѣмклѣ,
зѣклѣми уащѣщѣми, оры ащѣыщѣр, арышѣ ушѣхѣафѣуи
кѣэнѣжѣы, а кѣыпфитѣм ар ихѣбзѣ гѣэшлѣыгѣ.**

Псѣр гушѣлѣрѣп, макѣи ыгѣѣлѣурѣп. Псѣм щѣгушѣлѣх,
макѣэ шагѣѣлѣу. Ежѣ зѣклѣ ешлѣ, сѣдигѣуи зѣклѣ елѣгѣу, охѣ-
тѣ блѣклѣи, охѣтѣ кѣаклѣуи имѣлѣу, иуахѣтѣ егѣашлѣрѣу зѣ охѣ-
тѣ зѣдаклѣу. Жѣым хѣт, нѣфынѣм хѣт, макѣми хѣт... Зѣклѣмѣ
ахѣт.

Лѣыклѣуатѣ ыпкѣынѣ-лынѣклѣ ылѣэгѣугѣ, е лѣзу клѣзѣтым-
клѣ, ыгуклѣ зѣхишлѣагѣ: дунай хабзѣмѣ ащѣыщѣу зѣгорѣ хѣлѣ
псѣм — зѣгѣклѣжѣы зѣпыт. Ылѣгѣу пѣтѣухѣмклѣ блѣчѣырѣ
псѣм щѣщѣхѣр нѣплѣгѣу горѣклѣ загѣорѣ кѣыклѣрынѣщѣгѣгѣх,
ахѣр нахѣ онтѣгѣу, нахѣ цѣрыцѣ фѣдѣу кѣыщѣхѣушѣщѣгѣгѣ,
яфѣбагѣи янѣфыни чѣылѣтѣгѣэ гуапѣу е гупсѣф шѣхѣафѣи-

тыгѣэ шѣыпкѣу шѣхѣафѣыгѣ. Ахѣмѣ псѣ нѣфырычѣэ шѣхѣэ-
ибзѣхѣр кѣахѣлѣадѣти, зѣщѣыщѣпѣ хѣушѣщѣгѣгѣх, етлѣанѣ шѣхѣа-
фѣыгѣэ горѣклѣ зѣхишлѣхѣу зѣдежѣѣщѣгѣгѣх. «Сабыи ахѣ-
мыклѣу, жѣи клѣи ямылѣу загѣклѣжѣырѣм фѣд,— егупшѣсагѣ
Лѣыклѣуатѣ.— Сабыѣу кѣэхѣурѣр жѣы мѣхѣушѣ, мѣклѣодѣжѣы,
мыдрѣр щѣлѣ зѣпыт, зи хѣжѣыклѣырѣп, зи хѣклѣодѣыклѣырѣп. Адѣ
сѣд фѣдѣ клѣуачлѣа, сѣд ллѣуужѣыгѣуа ар? Хѣурѣ бѣырѣ ымышлѣу
зѣгѣклѣжѣы... Зѣклѣмѣ ащѣщ, ащ ыбгѣынѣрѣр псѣнчѣуу гѣэшлѣ
зѣпыугѣэ мѣхѣу».

Уахѣтѣхѣр зѣблѣклѣых. Ллѣшлѣгѣуитлѣу зѣлѣумыклѣу зѣблѣ-
клѣ, зѣпымыгѣуцѣо. Ар цлѣыф гѣашлѣм иуахѣтѣмѣ ащѣщ. Тхѣэш-
хом иуахѣтѣ зѣпкѣ ит.

Лѣыклѣуатѣ цлѣыфѣыгѣ. Псѣр лѣыклѣуати, ежѣ мыжѣоклѣ
пчѣгум кѣытенагѣ. Ылѣакѣомѣ атѣтѣгѣ. Мы члѣыплѣм кѣэзы-
хѣыгѣэр ышлѣщѣгѣгѣеп. Ышѣхѣагѣи мыжѣошхѣхѣр щѣзѣу-
сѣигѣгѣх, ыпашѣхѣэ ллѣышхѣ горѣм ихѣадѣ илѣ, дѣжѣдѣдѣм хѣ-
чѣыагѣгѣм яхѣыщѣр, ау дунай псѣаум ыпашѣхѣэ ит. Ынѣхѣр
кѣызѣклѣихѣынхѣшѣ, зѣгорѣ кѣылѣон фѣае. Ылѣ дѣжабѣу кѣэмѣ
лѣпшѣгѣм телѣ. Танджѣу щѣыгѣым шѣхѣац тлѣырѣго цѣпѣхѣр
чѣэпыр атѣхагѣуу кѣычлѣщѣых. «Мыр кѣэун,— егупшѣсагѣ
Лѣыклѣуатѣ,— мыр ллѣыхѣужѣ горѣм ихѣад...» Плѣзызѣу, гуп-
шѣсѣу щѣтѣзѣ пшѣсѣжѣыр ыгу кѣэклѣжѣыгѣ: Дѣдѣр... Ос-
мѣз... Пшѣсѣжѣыр нѣфаплѣ мѣхѣуа?.. Тѣдѣ сѣщѣылагѣи дѣжѣ
нѣс, сѣдѣушѣтѣуи мыщ сѣкѣэклѣуагѣа?

Жѣыор маклѣ кѣэунѣм кѣычлѣхѣагѣгѣн фѣае. Ллѣхѣусѣжѣым
ынаплѣхѣр кѣэхѣыагѣгѣх. Дѣжѣ марѣ ынѣхѣр тлѣеклѣу кѣызѣклѣи-
хѣыгѣх, ылѣу кѣэмѣ лѣпшѣгѣм тѣщѣягѣѣри тлѣеклѣу кѣэтхѣуагѣ.

— Сѣд узажѣэрѣ? — Лѣыклѣуатѣ мѣкѣэ дѣгур кѣылѣы-
лѣсыгѣ.

— Зѣмыи сѣжѣрѣп. Сѣда зѣгорѣм сѣзклѣжѣщѣыр?

— Сауклѣыгѣ сѣ,— дѣжѣри кѣѣлѣугѣ мѣкѣэ дѣгур, ллѣхѣусѣ-
жѣым ылѣупшлѣхѣр зѣтелѣыгѣгѣхѣми.

— Арын фѣае,— дѣжѣуап ытѣжѣыгѣ Лѣыклѣуатѣ.— Уау-
клѣыгѣэмѣ сѣд?

— Зѣфѣнчѣагѣэклѣ сауклѣыгѣ. Ар кѣыбгѣурѣлѣуа?

— Уклѣ пѣтѣури зѣфѣнчѣэ.

— Хѣау, сѣ кѣумалѣыгѣэклѣ сауклѣыгѣ.

— Уклѣ пѣтѣури кѣумалѣыгѣ.

— Мыщ укѣѣсыгѣгѣмѣ, ащ нахѣылѣоу уиакѣыл клѣхѣэн фѣае.
Сѣ саклѣыбклѣ кѣысѣуагѣгѣх.

— КЫбыр, нэIур — ахэр теплэ ныIэп, пктыр зы.

— КIалэ, лIэхъусэжъ хабзэмэ о уащыгъуазэп, ар дэи. Ау оры Тхъэшхом кысфихыгъэр, арышъ кыуасIорэм къедэIу. Сичатэ зыплъыкбожыщтыр — слъы ашIэжымэ ары. Сэ сызагъапцIэм, зэрэдунаеу кыыздагъэпцIагъ. Сыкъэзылъ-фыгъэ чIыналъэм сэ лыпсыкIэ сыфэлэжъагъ. Сыкъэзылъ-фыгъэр ары сызгъэпцIэжыгъэри. Сэ кыыздэхъугъэ дунаеу къэсыухъумагъэр мэшыгъошъ сикъэунэ кIэрыт. Ар зэхапшIэрэба?..

— Дунаир псау, ипси мээчэъ, илэжыгъи мэшъхьалъэ, ицIыфи мэпсэу.

— О нэкIэ оплэъ, сэ гукIэ сэлъэгъу... Дунэе гукIаер сыгу щызэфэкIожыгъ, ащ щэху фэщыIэжыщтэп. Гупсэф згъотын фае. Зэман пчъагъэм сичатэ ежъ-ежырэу машIом зыщепсыхъажьы. Сэ мэшIо кIуачIэу схэлъыр ары зыстырэр. О игъом укъэсыгъ. Неущы аужырэу сичатэ зыкыуигъэлъэгъущт. О уапэкIи нэбгырищ лыIэбагъ а чатэм, ау кыыстыгъэх. Ахэр арых къэхэлъэжыем дэлъхэу плъэгъугъэхэр. О зыр арын фае къэнагъэр. Мыщ укъэсын плъэкIыгъэшъ, оры чатэр кыызIэкIэхъан зылъэкIыщтыр. КIо! Укъэмыуцу, укы-зэмыплъэкI! Дунэе гукIаеи игырыз макъэ пфэмыукIочIынкIи мэхъу. Слъы ошIэжыфэ, а макъэр сэ кысхэкIыщт. УиIоф уухмэ, сэри гупсэфыгъо пIалъэм сиуцошт. КIо!

ЛъыкIуатэ нэпIэгъурэ щытыжыгъ. Зэтеусэегъэ мыжъохэр кынгъэтхыохэу, гырыз мэкъэ щэлэгъуаехэр къэлухэу зырегъажьэм, къэунэр кыбгынагъ. ЗэмыплъэкIэу, къэмыуцоу кIожыгъэ. Гырыз дыджыр ыужы итыгъ.

Къэхэлъэжыер кыизэлъагъом, ЛъыкIуатэ зыкышIэжыгъ. ЛIэхъусэжъэу зыдэгущыIагъэр джы пкIыхъапIэу, ежырэп, нэмыкI горэм ыльэгъуи кыфилотэжыгъэу ыгу къэкIыжыгъ. Мыжъохэри псыри гукIэ ыльэгъужыгъэх, ежъ зыхилъэгъоужьхэрэм фэдэу зыхэплъыхъажыгъ, ау ари псынклэу шыгъупшэжьи, къэхэлъэжыеу кызнэсыгъэм дэхъагъ. Къэунэхэр уц кIырым кыхэщыжыхэрэп, ау мыжъо чатэр пцIэнагъэ, гъэшIэным уц къемыкIэкIыгъэу, джэшъуабзэу мыжъобгъухэр зэгъэкIугъэх, чэтапэр кIыщым ыльэ-ныкъокIэ занкIэу маплъэ.

ЛъыкIуатэ чэтэ дакъэм теуцуагъ, зэрэтеуцоу, мыжъо хъурэешхор ыльэгу чIэкIи, чыжъэу ефэхызэ, гъочIэгъ макъэр кылыдэоежыгъ. Фэдэ макъэ зэ зэхихыгъэу, джы ар ежъ

ыпкыинэ-лынэ кышыцIоу кышыцхъугъ. Чэтэ Iапшъэ зызы-шIырэ мыжъобгъу кIыхъэу зытеуцуагъэри псынклэу ыльэгучIэ чIэкIыгъ. Мыжъохэр кIоцI чыжъэ горэм ефэхыщтыгъэх, ауштэу зэринэкIырэ пэпчъ ионтэгъугъэ ежъ кыхап-кIэрэм фэдэу, къинклэ ыльакъохэр зэблихызэ, аужырэ мыжъоу чэтапэ хъужырэм ерагъэу теуцуагъ. Ащ лыпытэу егупшысагъ кIотэжыын зэримыльэкIыщтым. «КIо! Лъы-кIуат!» Дунай хъазабыр зытегъэкIагъэу кызшыцхъурэм игырыз макъэ кылыIэсыгъ, ау ыльакъохэр мыжъокъат хъугъэхэу фэгъэкошыгъэхэп. «Укъэмыуцу! КIо! ЛъыкIуат!» Джыри зэтIо псэелэжъэу кылыдджагъэх, ау кощын ыльэкIыгъэп. Мыжъор къэтхыуагъ, къэсыси, пхырызэу фежъагъ. «КIоба!» Аужырэ жыкыэщэгъум дыхэтэу, аужырэу кызэрэлъэIожьхэу, ыгу нэкIы шыпкъэ зышыцхъущтым зэхихыгъ. Псынклэу, ау рэхъатэу мыжъом текIыгъ, кызэмыплъэкIыжъэу кIыщым фиузэнкIыгъ. Джы тыгъэри ыльэгъугъ, пчэдыжъ. Чыгхэр ыльэгъугъэх, гъэмаф. Нэфынэр жым щэчъабзэ. ХъампIырэшъо гъогу зэблэххэр бжъэмэ жъгырыу мэкъэ IэшIукIэ зэпабзы. Морары унэр. Мыжъомэ яонтэгъугъэ ыпкыинэ-лынэ хэкIыжы. Псы лъэкъо чъагъомэ халъэсыкIыжы. Ощх шъабэхэр ылынтфэмэ ащэзекIох. Жъау гуапэмэ зыкыра-щэкIы.

* * *

А зы уахътэм а зы цыфым ихъадэ цыфмэ щэ альэгъугъ. Апэрэу зэралъэгъугъэр мары.

ШэкIожъ горэ мэфэ заулэрэ къушъхъэ мэмэ ахэтыгъэу, гъэхъунэ цыкIум кышыцуцугъ. КыуукIын икъун ыгъотыщтыгъэ, ау ыльэгъурэм ыгъатхъэу кыкIухъэщтыгъэ, ыныбжыкIэ мэзым нахъыжыгъ, ау ыгукIэ гъатхэм къэшъхъэу, бжыхъэм тэкъожыгъэ уцым нахъыкIагъ. Ылъэдакъэхэр мыжъомэ зашхыкIэ, лъапэкIэ зекIощтыгъэ, ыльапэхэр ехъокIыфэ, ыльэдакъэхэр къэкIыжыщтыгъэх. ГущыIэ кыIонэу игъо ифэщтыгъэп, игъо зыкIимыфэщтыгъэр — мэмэ, къушъхъэмэ ащызэхихырэ макъэхэм зы шIагъо горэ кызэра-рыкIырэр ышIошъ хъугъэу, ахэр кызэрэгурылоштым щэхъурэ Iоф иIагъэп. ЫцIи амышIэу, «ШэкIожъыр» аIозэ еджэ-щтыгъэх.

Шэкложыр гъэхунэ цыкIум кышыуцугъ. ПшыгъэкIэ арэп кызфэуцугъэр, укIоным нахъ кинба ушытыныр, мары чыгхэри шыт зэпытых, ау лIэшIэгъу зауIэ зэпызычхэрэр ахэтых, мыпшыхэу, ныбжьи къэмыпшыхэрэнкIи хъун, езэщхэшь, ебеджых. Ежъ макIо ныIэп, зыгорэм ыпэ ишгынэу арэп, хэта зыпэ уишгыщтыри, апэ уишгыным пае, зэкIэ зыдакIорэр пшIэн фæе, ау ар сыдэуштэу къэпшIэщт?

Шэкложыр гъэхунэ цыкIум кышыуцугъ. Гъэхунэри къэуцугъэу шытыгъ. Мыщ ыпаIокIэ псыхъом нахъ пблэгъагъ, джы ыхэкIэ пырэжыые куандэхэр къелункIыхэзэ, ынIукIэ зэе куашэмэ захищэягъ. Ащ нэмыкIэуи гъэхунэм зыгорэ кышышыгъ, непэ ар къэуцуагъэу, мэгупшысэ, кыгурымыIорэм егъапэ. Уц кошэ лъагэхэри сакых, нэфынэри ышхъагъ шыдынгъэу сакъэу мэтхыо, джыдэдэм ошх къежыгъагъэмэ, ари кытемышхэу къэуцуныекIи мэху.

ТэкIу джыри лыкIуати, Шэкложыр гъэхунэм иплъагъ. Апэ лъэкъо къупшхъэхэр, етIанэ цагэхэр, Iэхэр ыльэгъугъэх. Лы атемылгыгъ пIонэу лъэсыхъагъэхэу, лъэкIыхъажыгъэхэу, къупшхъэхэр фыжыбзагъэх. Къупшхъэхэр фыжыбзагъэх, непэ, моу джыдэдэм ауджэшугъэхэу жыуштыгъэх, ау абгъухэмкIэ уцыр алыбжыагъэу егъонлэхыгъ. Адэ мыр машIом ыстыгъэмэ, лыцIэн фэягъэба — шIуцIашъоп, шэплэп, гъожъэп? Ащ егупшысэзэ, Шэкложым инэплэгъу лыигъэкIотагъ. Джы ыльэгъурэр нахъ шIэгъожыгъ: илъэс тIокI горэ ыныбжыынэу хульфыгъэ нэгъу къабзэ ыльэгъугъ. Ыпкъ зэрэпсауу стыгъэ, ышхъэ зэрэпсау, ынэхэр зэтыхыгъэх.

Мы зыр ары кыгъэшIагъэмкIэ Шэкложыр кызымэхъэшагъэр, ыгу зыгорэ кышытхыуагъ. Зэ ныIэп ынитIу зэракIэплъагъэр, ау акIилэгъуагъэр егъэшIэрэу ыгу итIысхъагъ. «Мыр чыжыэу маплъэ, — зэриIожыгъ, — чыжыащэу маплъэ, зэкIэ зедельэгъу, цыфмэ амышIэрэм теплъагъэу, джы ар ежъяхышырэу ельэгъуфэ ежэнэу зигъэхъазыргъэм фэд. Зыгорэ кыгурылогъэнкIи мэху, ау ар хэта къэзышIэщтыр».

Цыфым ышхъэ зытыриIуби, жыы кыIокIымэ ыуплъэкIугъ. КыIукIырэп. ЫIэ ынэмэ апэчIынагIэу ыгъэсысыгъ — хъау, ынэхэри псаужьхэп. «СэрыкIэ ухъад, — зэриIожыгъ Шэкложым, — зыгорэ кыптеIуагъэу шытмэ, чIычIэгъы усшIыжымыи, ащ зи зэблэхугъэ фэхунэп. СэрыкIэ ухъад, учIэстIэжыын, хъэкIэ-къуакIэхэр кыорызгъэджэгунхэп».

Обзэгъу цыкIумрэ къамэмрэ зэдыригъаIэзэ, Шэкложым бэныр ытIи, хъадэр, къупшхъэхэмрэ шхъэ псаумрэ, ыгъэтIылыжыгъ. Ынэхэр фэгъэплIэжыгъэп, сыда пIомэ ынапIэхэр мыжъом фэдэу пытагъэх. ИIэплъэкIыжыые ынэгъу рихъуи, ятIэр тыритэкъожыгъ. Ащ ыужы Тхъэшхом фельэIугъ.

* * *

ЯтIонэрэ цыфэу а хъадэр зыльэгъугъэр зекIолI шыу.

Зы мэфэ гъогу ыкIугъахэу, IашэкIэ узэндыгъэ шыур бэрэ зызэпырыкIыгъэ псыхъом Iухъагъ. ИкIыпIэм шыгуазэти, ар кыгыотыжыи, нэпкъым ехыгъ. Лыыр шым къепсыхыгъ, мы чIыпIэм псыр шыщэнджыгъ, ау псынкIэу мачъэш, шы IупIэр пIыгъэу уикIымэ нахышIу.

Джауштэу ышIыгъ. Псыхъом икIи, нэпкъычIэ тешъом зытехэм, шыр кыкIэщтагъэу къэщыщи, ишIуальэхэр гъэIагъэхэу зыкыпхъотагъ. Лыыр кызэплъэкIыгъ, иш гъэсагъэ шэн пытэ гъэтIылыгъэ иIагъэти, ащ фэдэу ошIэ-дэмышIэ зекIуакIэ кыхафэщтыгъэп. ЗекIолIыр щтэпхагъэп, ау ыльэгъугъэм ежыри кыдыгъэпкIэягъэми, шIоемыкIуныеп. Шым ишIуальэхэмэ ыльакъохэмкIэ зарищэкIыгъэу, шыбгъэми ыитIу кырищэкIыгъэу, хъэдэ къупшхъэ ыльэгъугъ. Мары ыльэкъо къупшхъэхэр, ыкопкъхэр, ыцагэхэр, ыIэхэр... Шым, зэ джыри зыдидзыезэ, ыльакъохэр зеутхыпкIыхэм, хъэдэ къупшхъэхэр ыпашхъэ кыфагъэх. Мыкъупшхъэ къодеу, хъадэкIэ зыкIилгытагъэр джы кыгурыIуагъ: пшъэ къупшхъэм цыфышхъэ псау шIотыгъ.

Шыр ыгъэрэхъатынэу нэпкъым дищай, лIыр хъадэм къекIолIэжыгъ. «Къупшхъэмэ пкъышъолэу ателгыгъэр зи къэмынэу атекIыфэ, е пцэжыемэ ашхыфэ, мыр псым хэлыгъэмэ, ашыгъум шхъэм сыд пае зи къемыхъулагъ? КъэбгъэшIыгъэ дунаим зыфэдэ шымышхурэ шыIэп, си Тхъэшху. Шым кызызпегъэзыми зэбгырызыгъэп, фэшIэу агъэтIылыгъэм фэдэу зиушхугъ, ыльакъохэри занкIэу зэголых, ыIэхэри ыбгъэ къупшхъэ шызэтэдзагъэх, ышхъи занкIэу, ынэгъу кыдэгъэзыягъэу шыль. Псэ хэтэу узэрегъэплъы».

ДэхэкIаерэ ышхъагъы итыгъэу, лIыр хъампIэIоу етIысэхыгъ. Къупшхъэмэ зателабэм, джыри ыгъэшIэгъон ыльэгъугъ: псым ухэIэбагъэм фэдэу, къупшхъэмэ Iапэхэр апхы-

рэбых, ау зэпызхэрэп, зытетыгъэм тетэу къэнэжых, фыжы-
бзэх, лантэх, уапхырылэбыкыгъэми, зи къащышлэрэп.

Лыр хьадэм ышхъэ гуфалтэу еплыгъ. Псэ хэтым
яхышыр, ау сыдэуштэу шхъэ закъом псэ хэтына? Гъэшлэ-
гъон дэдэр ынэхэр ары: цыф псаур зэрэплтэу къаплэх,
зэхэшлыкI акIэлъ, ау укьалэгъурэп. Илэс тIокI нахыбэ
ыныбжынынэпщтын. «Сыдытхэм укьысфихыгъа, кIэлэху?
Сыд тхьамыкIагъуа кыюхулагъэри? Тыда уздаплэрэри,
сыда плэгъурэри? Ухьадэп, упсаоп, сыд кыюспэсыщтыр?
Шым ор-орэу зыкыпыбгъэнэгъэнэп, ылъакъомэ уакышлэ-
нагъэн фае. Сыд уикIодыкIэми, псыр ары зилэжэщтыр. Адэ
ащыгъум узчыслэгъугъэм ущызгъэтIылыжынын».

Нэпкъ тешьор пшэхэ зэкIагъ. ЧатэмкIэ бэныр ытхуи,
хьадэм екIолIагъ, джыри ынэгу кIэплъагъ. «Хьунэп,—
ылуагъ,— ынэгу исхьон, псэ пытым фэдэу, ынэхэр мэжыух».
Гъогу техьэмэ, зыдиштэрэ IаплэкI мыиныщэр ынэгу
рихьуи, машэм фэсакъызэ ритIупщэхыгъ. Къупшхъэхэр
псызакIэх пIонэу зэрэшъабэхэр джыри зэ ыгъэшIэгъуагъ.
Машэр ыгъэсэижьы, мыжэ ин заулэ тыригъэтIысхьажыгъ.

ЗекIолIыр зэрихьылIэгъэ хьадэм ныбжы рыгушылагъэп,
къэоIуатэки, хэта зышлэш хьуштыгъэр?

* * *

Ящэнэрэу а цыф дэдэм ихьадэ зылэгъугъэр къоджэ мэ-
лахьор ары.

Щэджэгъо нэстырэу мэлхэр къуладжэм кыфыгъэхэу,
лIыж тхьапэфыр чыгъ жьаум чIэсыгъ, фабэм ыгъэбэлэрэ-
гъыгъэу, тIэкIуи шхьаукъэгъагъ. Мэлхэр къэгумэкIыгъэхэу
кыышыхугъэти, лIыжым ынаплэхэр кыызэтырихыгъэх, ау
хьайуанхэр рэхьатыгъэх. Ахэр рэхьатыгъэх, ау акIыбыкIэ
щызэтэль мыжэжыгъэм зэпэжыужьэу зыгорэ къахэщэу
ылэгъугъ. Зэпэжыужь къодыеп, машIом зэлъиштагъэу
кыпшлэштыгъэ, тхьуабзэ емылэгъуэлэрэми, жьокунэу
уззымыгъэплырэр угу кыгъэкIыштыгъэ. Сыд фэдиз ичы-
жэгъэна? Ауштэу ыгу кызкIыхьагъэр тэджныныш екIо-
лIэнэу рихьухьагъэти ары, ау ар кызэрэдэмышуштыр кы-
шлагъ: зэрэщысэу тIэкIу зызещим, фэмышьоу ынэхэр ыупы-
цIыгъэх.

Ынэхэр ыуцIыргъухи, лIыжыр сакъызэ зэпэжыужьы-
рэм еплыгъ. «Мыр зыфэдэр... чатэ! Ары шхьае ащ фэдэ
чатэ мэхьуа?»

Ахэр еIофэ, чатэр зэкIэкожыгъ, кызпхырыкIыгъэ
мыжэжыгъым ыкIоцIы истыкIырэм фэдэу макъэ кыIукIыгъ.
Нэплэгъу закъо нахь темышлэу чатэр къэлэгъэжыгъ, зэ зы-
кIырыугъ, ятIонэрэуи зыкIырыугъ, джауштэу лIыжым
ылэгъугъ, занкIэу еплъын ымылэгъэжыгъэми. Зыгорэ къелун-
кIэу кышлэштыгъэ а чатэм е зыгорэм зыкыIэпиуты
шлэи. Мары джыри къэлэгъуагъ, зыкыдедзые, мэтхыо,
кызпхырыкIырэ мыжэор ымыгъэтакъоу, кыпхырылы-
гъукIыш, етIани зэкIакъудыежы.

Джыри нэплэгъу зытIу тешIи, лIыжым лъэбэкъу зау-
лэкIэ нахь кыпэблагъэу чатэр кыдэоягъ, чэтэ Iапшэр кы-
зэлагъом, ар цыфылэ къупшхъэмэ зэраIыгъыр ылэгъугъ.
Къупшхъэ пIомэ тэрэзынэп, Iэхьуамбэхэр ары къупш-
хъэ къодыгъэр, Iапшэми, ащ дакIоу къэлэгъогъэ Iэлджа-
нэхэри, етIанэ ытами, чатэм кыздычIыхыгъэ цыфыпкыри
зэрэпсаоу лъызэкIагъэх, шъуи ли ателыгъ, чыпIэ-чыпIэу
ахэр къэкIэпIыгъэхэу, къупшхъэ кызщылъагъуи кыха-
фэщтыгъэ.

Чатэм цыфым зыIэкиути, зэпэлыдыжэу мэзым фиу-
зэнкIыгъ. ЛIыжым зыкышIэжыи, цыфым екIолIагъ. Хьа-
лэмэтба: мощ фэдизэу зыпкышъол зэхэунтхьагъэм ынэгу
къэбзагъ, зы итхыгъи иIагъэп. Сыдэу ынэгу къабза мыш,
мощ фэдиз кIын зылэгъугъэм! О си Тхьэшху, О пшIэрэм
шлагъо иIэп, дунай шхьаф горэм сыбгъэплъагъэнкIи мэхьу,
арымырмэ сыд чата мыш зыIэкIэзыутыгъэр?

ЛIыжыр, кызэхэкири ымышлэу, цыфым ынэмэ акIэ-
плээнкIэ мэхашэщтыгъэ, ау зеплъым, «дунай шхьаф зы-
лэгъугъэр джары,— ылуагъ.— Тыдэ уплэра, кIэлэху?
Ары, мыр ныбжыкI, ынэгуй адыгэ нэгъу, ау сыд хьазаба
птегъэкIэгъагъэр? Ары, жьы хэтыжэп... Тхьэшхом моуш-
тэу сапашхъэ укышIыгъэмэ, кысщэгугъыш ары, згъэтIы-
лыжынын мыр... Адыгэ нэгъу, шхьае зыми фэмыдэу, зэкIэми
афэдэмэ сшIэрэп».

Мэлхэр кIэим кыдыфыжыи, уц кIырыр зэрыт гъэху-
нэм ригъэзыхьажыгъэх. ЕтIанэ хьадэм кыыфигъэзэжыи, нэп-
къым дихьыгъ, икIамэкIэ мэшэ куу хьазыр фишIи, хьадэр
ащ ригъэкIугъ. Ынэхэр фэгъэплIэжыгъэхэп, мыжэом фэдэу

пытагъэх. Ицы пѣло шѣуамбгѣо ынѣгу тырилъхыи, машѣр ыгѣэсѣжыыгъ. Етѣанѣ кыфѣлѣтыгъѣ мыжѣохѣр тыригъѣтѣысхѣагъэх...

* * *

Лѣыкѣуатѣ унѣм ихѣагъ. Унѣр зѣрѣщытѣу ошѣ быбым хѣшѣыкѣыгъ, тыгъѣпс закѣ, унашъхѣр лѣгъупкѣопсѣу гъѣлагъ. Щыдыбжыи, Іѣдѣ-уади плѣэгъужыѣрѣп, плѣэгъурѣр лѣгъѣ Іубгъѣор зыкѣлѣмытыжъ чѣтѣ закъѣор ары. Пкѣынѣ имыѣжъ плѣонѣу, чатѣр жѣокунѣу зѣпѣнѣфыжыи. Рѣхѣатѣу чатѣм екѣолѣлагъ, стырыми жѣѣрыми кыкѣлѣуагъѣп, чѣтѣ Іапшѣѣр зѣубытым, гъѣшѣлѣным ыѣыгъыгъѣм фѣдѣу, ыѣлѣмычѣлѣ фѣшѣу хъугъѣ. Чѣтацѣм Іѣ сѣмѣгумкѣлѣ зытѣлѣабѣм, ыѣлѣхъуамбѣ кыпхырыкѣыгъ. Джыри зѣ Іапшѣѣкѣлѣ енѣсыгъ — чѣтацѣм ыѣапшѣѣ кызѣзѣпибзыкѣыгъ, ау тѣлѣмкѣи лыуз зѣхишѣлагъѣп. Ылѣэгъурѣ гѣри ыгъѣшѣлѣгъѣожыщтыгъѣпѣти, хъурѣр мѣхъу, мыхъурѣр — ащ фѣдѣ щыѣлѣп ыѣуагъ. Унѣм кыкѣи, пчѣѣлѣупѣм мыжѣошхоу Іулѣым чѣтапѣмкѣлѣ шѣабѣу епыджыгъ: чѣтѣ Іапшѣѣм нѣсѣу, жѣым щызѣекѣлѣорѣм пѣрыохъу зѣримыѣлѣу, Іашѣр мыжѣѣожыым хѣхѣагъ. Джаушѣтѣуи мыжѣом емыгуаѣу кызѣзѣкѣихѣажыыгъ. Чѣыгым зѣоми, кызѣзѣхимышѣлѣу пхырыкѣыгъ, чѣыгум зыхѣпѣыджѣми — джащ фѣд. Псыхѣом екѣуалѣи хилъхѣагъ — чѣлѣбы, ежъ-ежыѣрѣу кычѣлѣужыи, псым щѣсы, джѣгурѣм фѣд. Псым кыыхыхыжыи, Іѣтыгъѣу ытѣлѣупщыгъ: жѣым хѣт, мѣхъыѣе, зѣукъѣошѣы, жѣыѣор макѣлѣмѣ задѣгъѣазѣ.

«Мыр зыми емыгуаѣорѣмѣ, ащыгъум, Осмѣз зѣрѣгугъѣу, сыдѣушѣтѣу урызѣошѣта?» — егупшысѣагъ Лѣыкѣуатѣ. Мыжѣоми псѣ хѣлѣ, чѣыгыри ары, ау зыгѣри аришѣлагъѣп. Мары чѣыгыр зѣпиупкѣыгъѣми, псѣаум фѣдѣу щыт... Чѣыгым екѣуалѣи, тѣлѣабѣагъ: псѣ хѣтыжыыгъѣп, нѣрымылѣэгъу машѣлоу Іашѣм хѣлѣым ыкѣлѣцѣ ристыкѣыгъѣу, ыпсѣ хѣкѣлѣосыкѣыгъ. Мары мыжѣѣори тѣло зѣгѣокѣыгъѣу, пкѣынѣ шѣхѣафѣу ыгъѣотыгъѣм зырегъѣэсѣжыи.

Лѣыкѣуатѣ кыгурыѣуагъ Іѣшѣ лѣѣш дѣдѣ кызѣзѣрѣлѣкѣлѣхѣагъѣр. Ау сыд илѣѣшыгъѣми, ежъ кѣѣгоошѣтѣп. Уцым хѣтѣысхыи, кѣхѣуѣлѣгъѣ пѣтѣури ыгу кыыгъѣкѣыжыыгъ. Ежъ зыдымышѣлѣжыѣрѣми, ышъхѣац фыжыыбзагъ, шъхѣац пѣонѣуи щытыжыыгъѣп, мыжѣѣопкѣ илѣ хъугъѣ, нѣгум нѣбзыци темылѣагъѣоу, зы лыпци щымытхыѣу, мыжѣѣо баим еплѣэгъуѣлѣрѣ нѣ

гум яхышѣыр. Щыф тѣплѣѣр кыфѣнѣагъ, ау уѣплѣызѣ зѣ кондѣ лѣѣкурѣу, зѣ псы кошѣ утхъуагъѣу, етѣани упхырыплѣѣу, е мыжѣѣожъ гѣорѣу, егъѣшѣлѣрѣ гупсѣфыгъѣо пѣалѣѣ иуѣуагъѣу, е жѣым щыуткѣлѣпкѣлѣу, пкѣынѣ гѣри имыѣжъѣу плѣэгъушѣтыгъѣ. **Лѣыкѣуатѣ зѣкѣлѣ ылѣэгъушѣтыгъѣ, ылѣэгъурѣм фѣдѣкѣабзѣ хъушѣтыгъѣ игупшысѣ, ежыѣри зѣгупшысѣрѣм фѣдѣкѣабзѣ хъушѣтыгъѣ.** Зыми фѣмыдагъѣр ыпашъхѣѣ илѣ чатѣр ары.

Джаушѣтѣу щысѣу аужыѣрѣу зѣхыхыжыыгъ Осмѣз ымакъѣ: «Джы гупсѣф згъѣотыщтышъ, Тхѣѣшхом сыфѣраз. Слѣы ашѣлѣжыышѣт. Дунай хъѣумѣ мыжѣѣоу арылѣым, чѣыгѣу, уѣѣу кѣащыкѣырѣм фѣдизмѣ апсѣ бгъѣэгъушѣт. Аушѣтѣу зымыхъукѣлѣ, ори цѣыфыпсѣу щыѣлѣри зѣкѣлѣ чатѣм ыгъѣкѣлѣдышѣт. Сичѣыгу, скѣуачѣлѣ фѣшѣлѣу сшѣын слѣѣкѣырѣпѣти сыбгыни, хымѣ чѣыгумѣ сафѣлѣжѣагъ. Хымѣм сыд фѣпшѣлагъѣми, шѣлѣухѣафѣтыны мѣхъу нахъ, лѣѣу кѣлѣтми щыщы хъурѣп, лѣѣпкѣ кѣлѣнѣуи ышѣтѣрѣп, кѣлѣлѣхъу. Сыгу сичѣыгу щыгырзѣу, скѣуачѣлѣ хымѣ чѣыналѣѣм фѣзаѣу сыщылагъ. Сихѣадѣгъу зызѣхѣсѣшѣлѣм, сѣитѣуи нѣкѣлѣу, сыгу чыжыи щызѣэгъѣокѣлѣу зыслѣэгъужыыгъ. Акъыл сымыгъѣотѣу, гужъ сшѣыгъѣ. Ащ кыысѣло: уипый зыдѣщыѣлѣр — уичѣыгу ары. О пкѣуачѣлѣ хымѣ чѣыгум щыѣунѣкѣыфѣ, уичѣыгу бзадѣжѣр щыбѣэгъуагъ. Джары уипый зыдѣщыѣлѣр. Гъѣчѣлѣгъ бѣным сыдѣлѣѣу, спсѣу мырзѣагъѣм чѣычѣлѣгъымыкѣлѣ сичѣыгу сыкѣыгъѣэсыжыыгъ, ау сѣ сыхѣад. Оры слѣы зышѣлѣжыын фаѣр!»

А гушѣлѣхѣр Лѣыкѣуатѣ зѣхыхыгъѣх, ахѣмѣ акѣлѣлѣыкѣлоу мыжѣѣотѣкѣѣо-зѣхаѣу кѣѣлѣугъѣри кыылѣылѣсыгъ, ау ежъ зѣгупшысѣшѣтыгъѣр нѣмыкѣлѣ — дунайшхом икѣлѣрыкѣлѣу зыригъѣэсѣжыышѣтыгъ. Осмѣзрѣ дунаймрѣ азыфагу ит. Осмѣз игушѣлѣ зѣхѣзымыхыгъѣ кѣѣэгъѣшѣыгъѣ щыѣлѣп. Сыда пѣомѣ ежъ зѣхыыгъ. Ежъ зѣхыхыгъѣмѣ, ащыгъум зѣкѣлѣми зѣхахыгъ. «**Джы сѣ сызѣгупшысѣрѣм дунайр егупшысѣ.** Джары Іѣфыр. Дунайр кыдѣгупшысѣ. Мары чѣыгхѣр кѣѣплѣѣх. Машѣлоу ахѣтыр самбырыгъѣу, жѣѣокучѣлѣ кѣуачѣлѣкѣлѣ мѣплѣызы. Мыжѣѣомѣ затѣлѣкѣыгъ, ежѣапѣлѣрѣ ухыпѣлѣрѣ ямыѣлѣми, гъѣшѣлѣн гъѣогум тѣтых. Ошъѣогур лѣагѣп, лѣхъѣанчѣп, ошъѣочапѣи щыѣлѣп, щыѣлѣми — **лѣагѣри, лѣхъѣанчѣри, ошъѣочапѣри зы чѣыпѣлѣ зѣдитых,** умыѣлѣбѣмѣ нахышѣлѣу, уаблѣлѣзѣыкѣышѣт, ары шѣхъѣаѣе сыда узтѣлѣбѣшѣтыи?»

Темтэч

*Анахь дахэр зыгу итлысхьагээр
анахь лаеми лүклэн ылгэклышт*

Кым-сымыр кьэхэлтэжыем ылэныкьоклэ кьэклыгъ, джауштэу кышыхьугъ, ынэлу а лэныкьомклэ гьэзагъэти. Зэу кышыхьарыуагъ. Мэкъэнчэ гуаоу кытеорэм ылбахьэу, цыклу-цыклоу а лэныкьомклэ ежъагъ. Мыжбо чатэр зыдэщылтыгъэ чыплэр кыжыгъэ, ащ тет уц кырым фэдэкабзэклэ кьэунэхэри зэхэклыхьагъэх. Уцым хэтлысхьы, зиплыхьагъ — ылгэгурэр зэклэ дыигъэ. Мыщ фэдэ плалтэ кьеклоу кыыхэклыгъэшт, ау тлэклу тешлэмэ, ари щыгъупшэжышт. Мары чатэр кыштэжыгъэми гу лэитагъэп. Кым-сым макъэр ащи кыпкыэрэкли. Теплэ илэп, нэгү илэп, укышлэрэп, укыльгэгурэп, ежыри зыфимытыжэу, гугъунчэ-гупшысэчэу кыпшхьарэо. Ащыгъум сыда зыгэлорышлэрэр е зыфэлорышлэрэр? Зэгорэм кысэхьулэгъагъ мыщ фэдэ, зыгорэхэми сягупшысэгъагъ. Дунай шылакэм кьегоон зыхидэрэп, адэ мыр сэрыклэ гуомэ, сыд пае кыстеора, сэ джы зыми сегоон слэклыжыштэп.

Тыдэкли кым-сым. Кым-сымым идунай. Зыгорэ зэхэсхын фае, е сэ зыгорэ кьэслонышъ, зэхыхын фае. Ау сыда сэ кьэслон слэклыштыри? Зы гушылэ зыщызэхамыхышттым сыда кышыллоштыри?

Льыклуатэ чатэр уцым хильхьагъ. «Макъэ горэ пылуклын фае мыщ, ау джыри сэ зыкысфигъэзагъэп. Джыри сэ сшлэшттыр кызэрэзгурымылуагъэр ешлэ. Чатэри шхьафы, сэри сышхьаф. Сэ сырымыоу пиупкышттэп, ау джыдэдэм сырыпиджагъэкли, псэ зыпытэу сызэпиджырэм хэхьаштэп. Чэтэ нэгъуадж, ау сэ кысэжэ. Мыщ нэмыклэ горэми сэ сыригугъоп».

Псыр мыжъом пхырычэу, мыжъор мэзым шызе-клоу, мээхэр псырэ мыжъорэ алыхьухэ зыхьуклэ, ятлэр кьэгумэкли. Ятлэм гьэхьунэ зешлы, губгьо зешлы, шьофи зешлы, етланэ псырэ мыжъорэ аклэнэцлы, етланэ мээхэр кьеуцоклых, ошгуапшэхэр ышхьагъы кьехьэх, ахэмэ ашхьагъы огум зыкышцызлуехы. Етланэ тыгъэр кьэтэджы, игъогогъу нэфынэмэ ащ иклэужы зыкыашлы, псырэ пшахьорэ зэлэклэ, жьырэ нэфынэрэ зэлэкли, зизэлуклэгъухэр дунай чынальэмэ ащызэрэгъотых.

Дунаир гьогу тет, Льыклуат.

О зыкэплэтыжыгъэу бэнышхьэмэ уатет.

Зэкьомэз... Кыфэмыгъотыштыгъэ гушылэр Темтэчы ыгу кыздэчъае, ылгэгушлуагъ. Зэкьомэз... Ары, ары, джащ фэд, изакъоу псэурэ мээ. Мэзым изакъу, чыг пэпчы изакъу. Зэнэмыс-зэдэмыгушылэм хэтых. Гьэшлэгъоны, мэзыр цуны, чыг цыклоуи инэуи зэхэт, пэнэ куандэхэри аклэпхьагъэх, чыгыклэ цыклухэми зыкышчалэты, ау бзыу щтагъэм ошлэдэмышлуэ зыкышчилэтыгъэми, кьутами тхьапи ыгъэсысырэрэп, зи клэлымыплэу ымакъэ мэклодыжы. Чыгхэри гуклэ зэрэлэгъухэрэп, зэрэшлэхэрэп, жьыбгъэ маклэ ашхьапэмэ зарычэклэ, чыг пэпч ымакъэ шхьафэу зэхэхы. Бзыу заулуэ ылгэгугъэм нэмыклэу, псэушхьэ гори ыпэ кыифагъэп. Хьамплырашъуи щыбыбатэрэп, хьамплыжэ е блэ щыпшырэрэп, аргъой макъи шылурэрэп.

Мээ цунэм кьинклэ пхырыкызэ, ку гьогуи льягъуи ымыльгэгоу, зэклэм орыжэ ласэ горэм, мышгуамбгъоу, кыхьэ клаеу зэхэшыгъэу рихьылагъ. Инэплэгъу шхьафит хьугъэу, ынэгуи нэфынэпсыр кыклэхьажыгъэу псым еклэлагъ. Ащи изэкъуагъ. Ышхьашъуи мыхьыеу, ошгогури кызэримыгъэплэу, шьончэу мэзым зыхигъэбылхьагъ. Инэпкьхэр нахьыбэрэмклэ тешьох. Уц мэкъэнчэмэ апхырыкли, Темтэч псым еклэлагъ, итлуклэ хэлаби, ынэгу клилагъ. «Мыщи сыкышлэрэп,— егупшысагъ,— фабэп, чыылэп, псыллагъа мыр». Псэ ахэмылэу гьуатклохэр ылапэмэ апызыжхэти, зышцышхэм нахь онтэгъухэм фэдэу псышхьашъом пхырыбыжыштыгъэх.

Темтэч ынэлу дэгъэзыгъэу цу кырым хэгъолхьагъ. Лэбэкъу зауэлэклэ ыкыбхэу ышхьагъ щыт чыгмэ яжъау онтэгъоу кытыридзагъ. «Жаухэри ныбжыкьухэри мыщ цыхьыхэрэп,— егупшысагъ Темтэч,— чыгхэр кошыгъэхэми, ежхэр чыплэ имыкынынхэкли хьун».

Нэплэлуужу хьазыр кьэхьугъэу, зэклэм мэкъэ клэкыхэр кьэблагъэхэу зэхихыгъ. Макъэхэр зэрэклэмышыгъэхэри ыгъэшлэгъуагъ, клэкъ макъэр зэхэхышъ, ащ лэпыпытэу зыгорэм члэбыгъэу е кышхьараулубагъэу мэбзыхьы.

Исэмэгубгьуклэ, лъэбэкъу щэкI горэкIэ пэчыжьэу орыжым зыщилуантIэрэм, мыльэгаштэу, мыжьо пэчэчанхэр кыхэхшэу, нэкъ телэтыкIыгъэу иIэм ылъэныкьоуIэ ахэр кьеIуIхэу кышIошыгъэти, зыкымылэтыпэу плагъэ. Гырз хьэпщэ макъэу кьэлурэмэ апэ итэу псэушхьэу мэзым кы-хэукIорэикIыгъэр апэрэмкIэ зилIэужыгъор кыгурыIуагъэп. Ыцымэ комэжьые гъугъэхэр, хьамткIуалэхэр, кьэцыпанэхэр япкIыгъэхэу, мышъэ пырэцэшхом нэккым тIэкIу зыщилэ-жагъ. Ыужырэ лъакъомэ затыригъакIи, зыкыIэтызэ зэплэ-кIыгъо ифэгъэ кьодыеу, лъэкъо гъумитIу чыгмэ акIэпхьэгъэ куандэмэ кьапхырыуи, кыкIоцIыпкIагъ. Мышъэр гырзызэ нэккым ефэхи, орыжыпсым хэфагъ. Ащ лъыпытэу ар зы-дэщытыгъэ чIыпIэм шы гъэшIэгъон кьифэрзагъ. Ащ пани хьамткIуали кынэмысыгъэ фэдагъ, цы Iужьоу тетыр кьэб-загъэ. Мышъэр псым чIэби, шъэджашъэу кычIэужыгъ, джыри зэ кызэплэкIи, ыпэрэ лъакъохэр кыдидзыехэзэ, орыжым зэпырысыкIэу фежьагъ.

Ау псэушхьэшхо егъэзыгъэм ихьазаб ащ шиухыгъэп. Хьазабым хэт пстэури зыгорэуштэу зэфэдэ мэхъунхэ фае. Мышъэм игуIакIэ кынышхом хэфэгъэ цыфыр угу кыгъэ-кIыштыгъэ: загъорэ ышхьэ кызэрегъэзэкIы, ынэ цыкIухэм шыр альэгъужьырэп, щынэгъошхор ыужы зэрымкIырэр, ащ IэкIэкIын зэрымкIыгъэр ары ахэмэ кьакIэщырэр. Ыл-лъакъомэ кыфашIэрэр римыгъэкъоу, ыпкышхо кIырэу, кы-кIэхьагъэх кышIошIэу зычIегъао, гуIэнабгъэу, ыпсэ еIэжы-гъэу кычIэужышъ, мэлэолъао. Джащ фэдизым псым зы-кыштагъэп, тхыуагъэп, олъагъэп, мышъэр ылъахъэу, етIэпс Iужьум фэдэу, зиуфэзэ зиузенкIыжыштыгъэ, гъуаткIо горэ кыхэлъэтыгъэу Темтэчы ылъэгъугъэп.

Темтэч шым еплъыгъ: ар зэндэрыкъэу щытэу мышъэм лъэплъэ. Джыры ныIэп шым емыпэсыгъэ горэхэр зырилъэ-гъулагъэхэр: шыр ылъэгъурэм ыгъэтхьэжъэу IошхыпцIыкIы, моу джыдэдэм зэрэфэлъэкIэу кьэщхыштэу, ыцэшхохэр кыгъэжыгъухэзэ, ыжэ зэкIэкIы, зэкошъоожьызэ, щхым зэ-гуиутэу зэхэтIысхьашта мыр уигъалоу, ыужырэ лъакъохэр кьеуфэх, ишIуалъэхэмкIэ тепкIэ.

ЗэкIэм кьэтхыуи, ыпкышъол зэрэщытэу кьэтIыгуры-гуи, бзэпс гъэпсыгъэу зигъэпкыежыгъ, ыужырэ лъакъо-хэр диуфэхэзэ, ыпхэкI рицэхи, зигъэлъати псым хэпкIагъ.

Ащ ыуж Темтэч ылъэгъугъ псы бзэмыIур кызэрэжыу-гъэр, зыкыдыутхьэгъ, шкуашкоу кьэлъагъ, зэбгырытэкъу-хэзэ гъуаткIохэр кызэдэджагъэх. Псы ллагъэу кышIошIы-щтыгъэм псэ кыпыкIэжыгъ, мэ гуаохэри кытIупщыгъ. Ыбг хэгъэкIыри, ыбгьи псы кынимыгъэсэу, хьэм фэдэу ыпхэкIи фэсакъызэ шыр есы. Мышъэр зыхэсыр орыжъ шхьафэу кыпщэхъу, джа апэу зэрилъэгъугъэу, етIэпс Iужьум ыгъакIорэп, гуIэнабгъэу мэлэолъао, хьадэгъоу кы-шхьарыоштыр зэхишIагъэу зеупIэIужы. ЗытIо-зыщэ кIы-рыужыи, шыр мышъэм кIэхьагъ, зэрэфэлъэкIэу псым зыкыхиIэтыкIи, ишIуалъэхэмкIэ мышъэм тепкIагъ.

Мышъэр кычIэужыгъэп. Ау ар зыщычIэбыгъэ чIыпIэр ыуплъэкIоу, шыр ылъакъохэмкIэ лъыхъоу, псым тIэкIурэ щесыжыгъ. ЕтIанэ орыжым мыгуIэу зэпырысыкIи, адраб-гъурэ нэкъ тешъом техьагъ. Ыц Iужъ кIыхьэхэр кыгъэ-пIыйхэу зиутхыпкIыжыи, ышхьэ гъэкIыгъэу псым зыкы-фигъэзэжыгъ. Зыфэрэзэжъэу зэндэрыкъэу щытыгъ. Гушхуа-гъэ. Ыгу жы дигъэкIыгъэу, текIоныгъэшхо кыдэзыхыгъэ дзэпаштэу зиплъыхьэщтыгъэ. Цыфыр кыльэгъуштыгъэп. «Орыжъ шъугъа мыр,— егупшысагъ,— сыдэу мэ Iаехэр кыхэугъэхэ?»

Зы тIэкIу шIагъэу шыр мэзым зыхэхьажьым, Темтэчи кьэтэджыжыгъ. Зыдигъэзэщтыр ышIэщтыгъэп, ау джы гъогу лъымыхъужьыми, псынкIэу ядэжъ кыгъотыжынынэу кышIошIыштыгъ. Ау ылъэгъугъэр ынэгугъэ зэрэкIэтыгъ.

КIым-сымыр

БзэмыIоу зыкъэзымIуатэрэ щылэп

КIым-сымым ымакъэ зэхэхыгъошIу.

КIым-сымым кыIорэр гурыIогъошIу.

КIым-сымым ынэгугъэ зэхэхыгъ, ынэхэр кьабзэх, инэплъэгъу шъабэ. Ар кыбдэгъушIэ зыхъукIэ, ош нэмыкI горэми зы-фигъазэрэп, о зыр ары ынэгугъэ зэхэхыгъи, ынэ кьабзэхэри, инэплъэгъу шъаби зылъэгъурэр. Моу джыдэдэм оры игонэс шъыпкьэр, о зыр ары.

Тхьэшхом иплъэгъу дахэхэм зы чыпIэм лэгъупкъопсэу, адрэ лъэныкъом гъэмэфэ ошх шырытэу, зыщынэфшгагъом осэпс дышгъэзэрыблэу защегощы.

КIым-сымым дэмыгушыIэшгурэм зи ыльэгъурэп, зи зэхихрэп, зи зэхихIэрэп.

Темтэчы ипIо тешъо зыщыхыгъ. Сшъхъа, хъауми паIор ара кIым-сымыр? Сшъхъэ зэмыгупшысагъэ мы паIом зэхихыгъэпщтын.

Чъыгмэ гъатхэм уакIэдэIукIы хъуштэп: чэтжъые быныр зыкIэтэкъогъэ къуртэм фэдэу, ямэкъэнчъагъэ гумэкIыгъошхом зэрехъэ. Къутамэхэм къэгъагъыр апиз, тхъапэр ахэмэ акIэпхъагъ, кIышъожъыр шыабэу къыгъэкIэпIызэ, кIышъуакIэм кIуачIэ ешы.

Гъатхэм чыгыр гушыIэгъу умышы. Ащ икIым-сымыгъэм зытебгъафэ пшIоигъомэ, бжыхъэ кIасэу, кIымафэу екIуалI. Ежъ къымылогъэ гушыIэхэр зэкIэ къыпэтэкъужъхэшъ, къымылошт гушыIэмэ къалъэханэ. Ау о ахэр зэхэпхыщтых.

ГъогукIэмэ уащымыдаIу. Джыри ныбжъ икъу ашыгъэпышъ, пшгъэшъжъые чэчалэм яхъыщырых, къаIони агу раубытагъэгоп, къашIэжъыни къяхъулаIагъэгоп, къащышIырэри ашIапэрэп.

Гъогужъхэр гупшысалэх. Гупшысэр кIушъ-ушъ, къызшежъэрэр щэгъупшэжъы, зыдакIорэр ышIэрэп, къехъулэщтым фитэп. Гъогужъыр мэкъэнчъэ, тIосэкум хэушъэфагъ, кIыхъэшъ-кIыхъэ, умыухызэ зэпэчы.

Къэхалъэмэ якIым-сымы нахъ Iорыжъор шыIэп.

Къэхалъэм узэрэдахъэу, угукIэ Тхьэшхом зыфэбгъэзэн фае, арымырмэ о къапIо пшIоигъом нэмыкI зэхэпхыщтэп. Ау хэта ар зищыкIагъэр — къэхалъэм удэтэу? ГушыIэр арэп Тхьэшхом зэхихыщтыр, гушыIэ зыфэмышыIыгъэу, пшIыни умылгъэкIыштыгъэу ащ уезыпхырэр ары.

КъапшIэрэр ары къэозгъаIорэр —

къапIорэр ары къэмышIэжъырэр.

Ошхым ымакъэ мэкIосэжъышъ, псыр къэнэ, уцыр къэнэ, чыгыр, къэгъагъэр, хъасэр къэнэ — олъэгъуфэхэ. Ау ошх макъэр угу къэкIыжъы.

Орэд дахэу къаIуагъэм нэпIэгъу кIым-сымыр пэуцожъы. ШъомпIэ дахэр тези, купкI хъалэмэтыр къэлъэгъуагъ. Мары гур, ау ар къызэрэпIотэн шыIэп. Сыда къызкIэпIотэщтыри?

Мэкъамэр тэмауи, сэпэжъхэр ыгъэутысагъэх: къычIэщыгъэр шIэгъуашI.

Джэныкъо пашъхъэмэ якIым-сым. Чэульэпсэ пхъэнтIэ-кIужъымэ ямэкъэнчъагъ. Къамыл унашъхъэмэ ябзэмыIугъ.

ГушыIэм кIэлыплъэжъырэр хъупхъэ.

Ары шъхъае гушыIэр макъэ ныIэп. НыIэп — ар лъэшы, ау, кIо,— ныIэп.

Сэ силъэпкъ анахъ гушыIэ дахэхэр зэхэзылхъагъэу дунаим тетмэ ащыщ. Зэхилхъэгъэ гушыIэхэр бэмэ ашIошъ хъугъэ. ГушыIэр ары зыкъябгъэшIэнымкIэ, зыкъэпIотэнымкIэ анахъ кIуачIэу шыIэр. Джауштэу зэкIэми къашIошы.

ГушыIэ дахэхэр зэхалхъы, гупшысэ, унэшъо гъэшIэгъон дэдэхэр къаIуатэу, дэIуагъэх. ДэIуагъэх...

Ары шъхъае гушыIэм ыльэдакъэ икъежъапIэ къыренэшъ, ыльапэ епхъуатэ. КIэлыплъэжъырэр хъупхъэ, сыда пIомэ шIошъхъуныгъэ иI. Хъупхъэмэ шIошъхъуныгъэ яI, ахэмэ ячэмхэр пстэуми апэу дафы.

Анахъ гушыIэ дахэр угу къэкIыгъэми, тIэкIу зыIажэри зэплъэкI — хэт ащ ыкIыбы дэтыр? ОшIэжъа — хъупхъэр ары.

Хъупхъэмэ губгъохэр дэгъоу алэжъы, ау лэжъыгъэр зытырахыжъыгъэ чIыгум кIым-сымэу къышъхъарыуцорэм ахэр дэгущыIэшгухэрэп. Губгъом кIым-сымыр шыин. ДэгущыI, удэмыгушыI — ар о уиIоф. Губгъом икIым-сым иныщэ, шъомбгъуащэ, кIыхъащэ, уиIэтырэп, узэклещы, ау сыд фэдизэу цIыфым зызэкIищын ыльэкIышта?

Губгъом пкъынэ гъэнэфагъэ иIэп, джары ащ икIым-сымы ухэзэгъэн зыкIэмылгъэкIырэр. Уихъагъэмэ, къэкIухъ, зыплыхъ, гупшыс, джыри гуцафи зыфэмышыIрэ зэIукIэгъумэ зафэгъэхъазыр.

Мары мы унэм фэдиз мыжъор зэгорэм къызэфэхыгъэ къушъхъэр шыIэжъэп, ау къефэхыгъэр гъэшIэным шыль. УетIысылIэми угупсэфырэп, уеуцуалIэми урэхъатырэп. ЗэбгырэпIыи кIы, зефызы, зекъузы, зеухъурэи, къызхэдысыкIы — зыпкъ имыуцозэ дыигъэ кIым-сым. Сыдэуштэу ащ уедэIушт? Шъыпкъэ, игушыIэхэр ымакъэ ыдырыжъыгъэнхэкIи мэхъу: сыд фэдиз макъ ащ пыIукIыгъагъэр, сыд фэдэу гырзыгъэ, быугъэ!.. Ащи зэгорэм къышиутэн, зи къызэрэфэмыIорэр къыIо шIоигъоу, зэгутэу къэкуон... Ар зэхэзыхыни бгъоджым ихъащт.

Зэхэчыхыгээ клым-сымхэр шылэх. Лэуж зэблэхэу зипалгэ имыцуагэмэ яклым-сымхэр тхэгурымыгэмэ зы бэн рагэклугэх. Ахэмэ апэблагэ зымышл, зымыгээмэх, о уигашлэ джыри зы теуцаплэ зыфашлыжыныш, зы охрэ зы хёурэ зэпачымэ, иклэрыклэу зэхэдынхьяжыштых — ори бзэмылу уадэхуугэу.

Егупшыс ащ. Ежь фэгэхыгээу хэти сыди кылуатэрэр клым-сым.

Сэ слорэр: хэт-горэ, сид-горэ зэбгашлэ пшлоигьомэ, ащ иклым-сым зэхэпшыклэу зегъас.

Хэти сыди ежь фэгэхыгээу кылуатэрэр о зэхэпшыкырэр ары. Адрэ пстэури Тхээшхом ылэпэзалэмэ атеушэфагъ. Ащ тыжын пшэсхэр кытесыкых, осэпсхэр кытеткыкых, бзэмылу-гуклу мэкхамэхуу гу чыжэхэр зыклэдэлүхэрэр кьашежэ.

Тхээшхом ынаплэ ихыегушхэр кьокыплэ шэплэу, кьохэплэ плыжэу тэлэгъу.

Тэры гьогу тетыр. Тхээшхор лэныкьозакл. Лэныкьо пстэури бзэмылу, клым-сым. Сыда плэмэ макьэм игьогон цыфыр зэрыклорэр. Цыфыр зэрыгуазэрэр клым-сым, бзэмылу лумафэр ары. Сэ, Темтэч, джыри лэныкьо закьу слэгьурэр. Сызгэгүшхорэ закьор — Тхээшхом ымылгэгурэ шылэп.

Темтэч

Саилодахэш, сыдах

Темтэч изэкьуагъ. Клым-сым закьор ары кыфэнэжыгьагэр, ар джыри игьусагъ. А закьом шэхуу кыфэнэжыгьэпти, шынэштыгъэ: ари шлокюдыжмэ, ащыгум сидэуштэу хьушт? Ау мары клым-сымри зэхимыхыжы хьугъ... Ащыгум зи шылэжэп. Ау зи зэрэшымылэжыры зыгорэм зэхэшлэмэ, ар зэхэзышлэрэр кьэнагъэба? Зыгорэ кьэнагъ, зыгорэ.

Темтэч шысыгъ е шытыгъ, шылынэу, зытелын фэдиз чыплэ зэхэшлэжыштыгэп. Етланэ зи зэхимышлэжыыхэ зэхум, гьолыгъэ — ошгуапцэмэ кычланэгъэ ныбжыкьу лэпэклэ плуаклэм тефагъ.

Джауштэу бэрэ Темтэч шылыгъ. Заулэрэ жьыр зылуиши, кытлупшыжыгъ, ар бэ, джащ фэдизрэ шылыгъ. Ащ фэдызм шэлгыфэ, Темтэчы дэжь апэу чыг шхьонглэ бырабэ кылухьягъ. Чыгмэ Зэкьоныгэр кьяклурэпти ары кызыфлухьягэр.

«Чыгы зышл,— ылуагъ,— чыгы зышл, е уфаемэ, сэ сщышы зышл, арымырмэ Зэкьоныгэм уишхышт. Етланэ ар тэ кытфежэшт. Моу сэ кысэплэ: кьутэмабэ згот, ахэмэ тхьапэр апиз, нэфынэм шэжыуух, жьым шэлушгашгэх, чыгум лэпсэ пытэклэ сыхэклагэу, сикьутамэхэр ошбогум иубгьуагэх. Сижьау зэклэми агу рехы. Сэ сщышы зышл...»

Чыгым кылуагэр Темтэч зэхихыгъ, ау Зэкьоныгэм кыггэгүшылагэп. Чыгы зимышлыштми, зыгорэ риложыныеба, ау рилон ылэкыгэп, сыда плэмэ ащ игушылэхэр зэхэзыхыгэр Зэкьоныгэр ары нахь, Темтэчэп. Ары шхьае Зэкьоныгэр гушылэрэп.

Чыгыры зылокыжым, Темтэч кьэгэгъэ дахэм зыкыытирищэгъ. «Унаплэ кызэтехи, Темтэч,— кылуагъ кьэгэгэм,— кьеплэ сызэрэдахэм. Сызылэгьурэр мэгушло, кысэдэхащлэ, кыслэлабэ, зыгу сыримыхырэ шылэп. Джауштэу дунаир згэгэдахуу сышыл. Кьэтэджи, кьэгэгэгъэ зышл!»

Кьэгэгэгэр зэрэдахэр Темтэч ылэгэгугъ, ащ илэлу фэмышлэшгүштми, нэплэгэгү фабэ рипэсы шлоигьуагъ, ау ежырэп кьэгэгэгыры зылэгэгугэр, Зэкьоныгэм ынэхэмклэ ар плэгэштыгэ, ау Зэкьоныгэм нэплэгэгү фабэ илэп.

Кьэгэгэгэм кызебгынэм, Темтэч ыбгэгү бзыур кытетлысхьягъ. «Мэзи, кьушхыи, губгуйи кьэсыбыбыхыи, уадэжь сыкэсыгъ,— ылуагъ бзыум.— Дунаир ины, дахэ, псымэ чыгур агэшшоклы, чыгумэ лэжыггэр, чыгхэр, уцхэр кьарэклэ, мэмэ псэ зыпытыр ахиз, зэклэ зэрэшлэжыи, зэдэпсэу... Кьедэлу сиорэд зэрэгохым...»

Джауштэу ылуи, бзыум оред кыхидзагъ. Ащ ымакэ налмэс-налкьутэу зэпэжыужыштыгэ, сэнэшхыцэ зыгомэ афэдэу лэшлугъ, гур ыгэгхьауапсэу, псэр кыггэклэжэу кьэлүштыгэ. «Кьедэлу сиорэд дахэ,— ылуагъ джыри бзыум.— Ори джауштэу оред кьэплон плэкышт, бзыу зыпшымэ, сэ быбыклэ озгэгэшлэшт».

Бзыум иорэд Темтэч ыгу рихыгъ, ежыры кьидило шлоигьо хьугэ, тамэ илэми дэгъу. Ау Зэкьоныгэм оред кылорэп, тамы ищыклагэп.

Бзыур зэбыбыжым, Темтэч аужырэ жьы дэщэгъоу хьэпщагъэ. Джащ цэхъу фэлэкIыжынэу щытыгъэпти, аужырэу хьапщи, ынапIэхэр зэтырилхьагъэх. Ыгу цIыкIужыте Зэкъоныгъэм кыфызыгъ, гухэкIышхо, гууз-лыузы кыщыхъоу зэхышагъ. Темтэч зэкIоцIипхэнэу Зэкъоныгъэм зыкыгъэхъабырыгъ — ныбжьы мыхъыежынэу, чыгы ымыльэгъужынэу, кьэгъагъэ емыхъопсэжынэу, гур зыгъэбыбырэ бзыу ореды зэхимыхъыжынэу.

«Зыгорэ згъэтIысхъан слэкIыгъэмэ, зыгорэ кьэзгъэкIын слэкIыгъэмэ, ащыгъум мырэу сизэкъо дэдэу щытыныеп», — егупшысэщтыгъэ Темтэч. Ау Зэкъоныгъэм сыда кыгъэкIын ылгъэкIыштыр? Джыри зы зэкъоныгъ, ары шъхъае зэкъоныгъитIу хьурэп ныа...

Джащыгъум гухэкIышхоу дунаим хэзычырэм Темтэч ынэмэ нэпсыцэ зырыз кьакIифыгъ. НэпсыцитIур зэлукIи, чыгум тефагъэх. Чыгум тефэхы, зытефэгъэхэ чыпIэр агъэушгъэбыгъ. ШынэгъэкIэ макIэ зыхэлъ хъугъэ чыгу Iэпэзалэм чыгым, кьэгъагъэм, бзыум кьаIуагъэу жьым джыри IуимылгъэсыкIыгъэхэр зэхихыгъ. Зэхихы:

чыгым игушыIэмэ ГукIэгъу чыг ахишIыкIыгъ;

кьэгъагъэм игушыIэмэ Шульэгъу кьэгъагъэ ахишIыкIыгъ;

бзыум игушыIэмэ Гугъэм ибзыу ахишIыкIыгъ.

ГукIэгъу чыгым бырабэу, лъагъэу зиIэти, Темтэч ышъхъагъ кьиуцагъ. Темтэч чыгым щыщы хъугъэу кыщыхъугъ, кьутамэхэр кыгокIагъэх, ахэмэ тхъэпэ шхъонтIабзэхэр ащIушъашгъэ, ошъогум ижыкыащэ зыIуащэ, тыгъэбзыйхэр ратэкъухъэ.

А чыгым ижъау гупсэфы кьэгъэгъэ куашэр кыщыхэкIыгъ. Дунаишхом ышъо дахэхэр зэкIэ ащ хэплъагъоштыгъэ. Темтэчи кьэгъагъэ хъугъэу зэплъыжыгъ... «Удахэмэ, дунаир огъэдахэмэ, зэкIэми шIу уальэгъушты. **Сызэрэдахэр сэлъэгъу, сыда пIомэ сашIодах...**»

Дунаир кыбыбыхъэзэ пшъыгъэ бзыум чыг бырабэр зельэгъум, ащ ышъхъапэ кыщепсыхыгъ. Чыгышъхъэм пысэу ащ ижъау кыщыкIыгъэ кьэгъэгъэ куашэр зельэгъум, идэхэгъэ кыIуагэ шIоигъоу, оредыр кыхидзагъ. Сыда зыщыгугъыштыгъэр а оредэу Темтэчи кьелюу джы кыщыхъуштыгъэр? «Мырэу дунай дахэр кIодын ылгъэкIыштытэп,

гукIэгъу зыщызэфашIэу, шIульэгъур зыщымыкIуасэрэр сыдэуштытэу кIодына? О зыпшIокIодыжымы, укъагъотыжышты. Зэхэоха, Цыфыр?»

Темтэчы джыри ынэпсхэр кьэкIуагъэх. Лыуз-гуузым, Зэкъоныгъэ щэгъыгуае инэпсыгъэх ахэр. Осэпсыцэм фэдэхэу ахэр ынэгъушъо щытхыоштыгъэх. ОсэпсыцагъэнхэкIи мэхъуба: тыгъэр зэпэжыужыгъэу кьэтэдджыжыштыгъэ.

* * *

Мэзым зегошы. Джащ фэдэ уахът. Чыг ныбжыкыухэр хъанэ-гъунэм щэлъыхъох. Зымы ышIэрэп мэзыр е ащ хэкIы-хэрэр зыдэкIоштыхэр. Зым ылошты: морары мо чыг заулер псыхъом ылгъэныкыокIэ ежъагъ. Адрэмэ алошты: мохэр кьушъхъэ лъапэм кыщыуцуштых. Хэта хъушты шъыпкьэр зышIэрэр?

Чыгхэр сыдигъуи гъогу тетых. ЗипIальэ кьэсыгъэхэр мээу зэхэуцох. Джы ащ фэдэ пIальэ иуцауагъэх: зэдэлажъэх, зэдэгупшысэх.

Темтэчы ельэгъу ылапэмэ уахътэр зэрапыткIурэр. ГушыIэкIэ кьэлотэгъуай ар. Тыдэ ухъура, уахът?

Тхъэм иуахътэ щыI. ЩыI цIыфым иуахъти. Цыфым иуахътэ — игъашI. Тхъэм иуахътэ охътэнчъ. Шэлъэнчъ.

Цыфым игъашIэ Шэлъэнчъэм игукъэкIыжымэ ащыш нэпIэгъу.

Темтэч ылапэмэ уахътэр апэткиу. ПсынэкIэчым ынэку кьабзэ мэтхыо.

Джы псынэкоу рэхъатыжыгъэм ошъогур кьешы. **Джары уахътэр — лъагэр ары.** Гъуни нэзи иIэп. Рэхъат. Гъунэнчъ. ЗэкIэри инэплъэгъу кIэт.

Бгъашхъом ытамэхэр ыубгъугъэх. Уахътэр мэбыбы. Есы. Зыфаем есы. Бзыуми зыфаем ехы. Бзыур ары зыхъырэр. Уахътэм зи ыхъырэп, ышхырэп, ыгъэжыырэп, ыгъэшъурэп. Шъхъаджи иуахътэ ежъ-ежыырэу жьы щэхушъ, джыри уахътэ лыхъунэу гъогукIэ техъэ. Шэлъэнчъэм макIо.

Уахътэр Iапэмэ апэткиу. Мэзмэ загошы. Псымэ Iоф ашIэ. Нэ иIэп уахътэм, акъыл иIэп, кьэшIэжыи иIэп. СшIэрэп ар зылIэужыгъор. СшIэрэр — мары сIапэмэ апэткиу. СIэхъуам-

бэхэр чыгум тесыгушаагъэхэми, ахэткIукIышт. Спкьынэ-лынэ кьыхэткIошъ, сIапэхэмкIэ хэкIыжьи. Сэ джауштэу сэлъэгъу. **Шълээнчъэм екIурэ гъогур спхырешы. Сэри а гъогум сышыш.**

Мэзмэ загошы зыхъукIэ, Iаджи угу кьэкIы. Сыда пIомэ ныбжьыкьухэми Iоф ашIэ, хьанэ-гъунэм шълээупхъашъэх. ПкIэшъэ зырызэу пшъыгъэу зызыутIэрэбгъурэмэ фэбэмэ Iушъашъэхэр кьачIэкIошъыкIы. Чэщыгум иуахът. Псэ зыпы-ти зыпымыти Iэсагъ. Мэзым зигощышъышъ, зэкIэри мэ-сакъы.

ЛъыкIуат

ЧатэкIэ уеомэ, гушъыIэми лъы кьыкIэкIышът

Ауштэу зыкIегупшысагъэр кьыгурымыIоу, ЛъыкIуатэ етIэбаим тесыгъ. Осмэз ынэгъу кIэтыгъ, ащ игырз макъэ ныб-жьи щымыгъупшэжьиэнэу кьышIошIэу, ытхъакIумэ итыгъ. «Иосет згъэцэкIэнэу згъэгугъагъа?.. ГушъыIэ естыгъэми есы-мытыгъэми, чатэр сIэ кьихъагъ, илъэIу джэуап сыфэхъун фае. Сыдэуштэу сшIышт ар?»

ЛъыкIуатэ зэресагъэу щыдыбжь машIоу кIосэжьиэгъэм ынэIу фэгъэзагъэу щысыгъ. Джыры ныIэп гу зылытагъэр — машIор кIосэжьиэгъэ, ау ащ кьыпыкIышътыгъэ нэфынэр унэм зэрит. Цыхъэ ымышIыпэу кьэтэджи, щыдыбжьым екIолIагъ. Джы а чIыпIэр нахъ нэфын, ау машIор плъэгъужьырэп. Гупшысэм зэрэхэтэу унэм кьыщикIухъэу фежъагъ, зыдэкIуа-тэрэм нэфынэри кьыдакIорэм фэд. ЕтIанэ кьышIагъ: машIор кIосагъэ, ау нэфынэр ежъ кьыхэнагъ, шIункIы зыхъукIэ нахъ кьэлъагъо.

ЛъыкIуатэ етIэбаим тетIысхъажьиэгъ. Чыжъэу шыIэу зыгорэ кьэплъэу кьышъыхъуи, ежъыри ар ылъэгъу шIоигъоу ынэхэр ыуцIыргъугъэх. Илъэс пшIыкIутф горэ ыныбжьэу шъэожьиэе пкьышIо цIыкIу ылъэгъугъ. ИнэIуасэ фэд, тыдэ щилъэгъугъэна мыр? ЫкIыбыкIэ бгъэнышъхъэ унэр шъэсты, чыжъэ хъазырэу нэбгырэ заулэ шъэлэчъэ-лъачъэ, шъэожьиер дынгъэу, зимгъэсысэу щыт. Сыда мыр зэплъырэр? Ар зэп-лъырэри ылъэгъугъ: ыблыпкъ гоупкIыгъэу бзылъфыгъэ

шъыль, ышъхъэ лъыр кьечъэхэу ащ хъульфыгъэ кьыголь, тIэкIу апIудзыгъэу зынэгухэр ихъогъэ хъульфыгышымэ шъэожьиэе Iэтахъомрэ пшъэшъэжьиэе цIыкIурэ кIакомэ акIуацIашъыхъэ. Мары нэмыкI шыу дынгъэу ахэмэ яплъырэ шъэожьиэем ылъэныкьокIэ кьэжъагъ. Ежъ шъэожьиэем бзылъфыгъэ укIыгъэм дэжьиэкIэ зидзыгъ, ау шыум аркъэ-ныр кьыльидзи, ыблыгу сэмэгурэ ыпшъэрэ зэдыригъэхъэу кьытыридзагъ, ащ лъыпытэуи рилъэшъожагъ. Шъэожьи-ер гуелэжъэу кьызэкуом, ЛъыкIуатэ яцагу кьышIэжьиэгъ, кьэ-кууагъэри ежъыр.

Яни яти аукIыгъ, ышырэ ышыпхъурэ атыгъугъэх!

Ежъ кьэхъулагъэри джы дэгъоу кьыугуфыжьиэгъ: зы-ральэшъуажъэм, аркъэн кIапсэр ышъхъагъыIокIэ лъылаби, пытэу ыубытыгъ, бэрэ зэрамылэшъушътыр ышIэшътыгъ, ат-хъалэнэу арэп ныIа, мэгъуIэхэшъ, мэзым зэрэнэсхэу апхы-нышъ, шы Iэдэжъ горэм тырапхэшт.

Ишъыгъын мыщунтхъагъэмэ, ыIэнтэгъухэр, ылъэкъуа-шъохэр тыримыутыгъэмэ, ащ фэдизэу уз лъэш зехишIагъэп, уцэу зышъалэшъурэр кIырыти, ащ ишIуагъэ кьекIыгъ. Мэ-зым зэрэнэсхэу, ыIэ джабгъу шъхъафиты кьышIи, кьэ-мэжьиэе ибгырыпх пышIагъэр кьырипхъотыгъ, аркъэн кIапсэр зэпигъэчьи, мэз Iушъо пырыпыщум зыхидзагъ. Джы кьэуубытыжьиэнэу плъэкIынэу щытыгъэп, мэзыр, мафэ кьэс пIоми хъунэу кьакошътыгъэти, дэгъоу ышIэшътыгъэ.

Чэщ кьызэхъум, чылэм кьэкIожьиэгъ. Унэгъо шъэныкьо фэдиз зыщыпсэушътыгъэм амыгъэстыгъэ унэу кьыдэнагъэр заул ныIэп, цIыфи дэсыжьиэгъэп. Чэщ реным яни яти зэды-дэфэнэу бэныр быхъоу ытIыгъ. ЫгъэтIылыжъыхи, ашъхъа-гъы зеуцожьиер ары ынэпс кьызыкIуагъэр. Ошъочапэр кьы-зэушэплъым, урам закъом зиплъыхъэзэ кьырыкIуагъ, хьи щыхъакъужьырэп, чэт-тхъачэт макъи щыIужьырэп. Агъунэрэ унэм кьэбгъукIозэ, зыгорэ кьеджагъ. ЗызэплъэкIым, унэ ныкьостым илъэгъуц Дыдыкъомэ яныокIэ заджэшътыгъэхэр тырилъэгъуагъ.

— А нынэ, а сикIал... ЛъыкIуатэба сэлэ? — кьылы-джагъ ныор.

— Ары, нэнэжъ,— ыIуагъ ЛъыкIуатэ.

— КIо, нынэ, кIо, сикIал, мыр псэупIэ хъужьышътэп.

— Оры, нэнэжъ?

— Сэ кысэхуулэщтыр кысэхуулэгъах... Нэф къэшъымэ, Тхъэшхом тыгъэр джыри зэ сигъэлъэгъужьынба, гъунэгъу чылэм ськӀонышъ, хъадэхэр агъэтӀыльыжьынхэу ясӀон. О кӀо.

Чылэмэ зашидзыезэ, ЛъыкӀуатэ мэмэ ахэтэу мэфэ зытӀушэ кӀуагъэ, мэз къужьхэр, мыкӀэхэр ышхыштыгъэ. Шыуи лъэси нэмысыгъэу мэз цуныжьым зыхэфэм, пшъыгъэу чӀыгум етӀысэхыгъ. Чъыем зыӀэкӀиубытэзэ, унэ цӀыкӀу гъэху-нэжьыем ипхъэгъэ чыгыжъмэ къахэплъэу ылъэгъугъ. Гъэху-нэм имыхъэу, зиушъэфызэ унэм екӀуалӀи, шъхъангъупчъэм иплъагъ. Цыф зэримысыр къэпшӀэнэу, унэ кӀоцӀыр нэкӀыгъэ, нэфынэ макӀэу щызекӀорэр тыгъэм инэфынэ фэмыдэу кышыхъугъэми, ихъагъ, етӀэбаир зельэгъум, зыты-ригъакӀи чыыагъэ.

Чэщым къэушыгъэп, мафэми чыыагъэ, ятӀонэрэ чэщым къэушыжьыгъ. Апэу гу зылъытагъэр, джыри унэ кӀоцӀым джа мафэу кызехъэм зэрэщытыгъэу, ыгъэшӀэгъогъэ нэфынэри итыгъ. Пчъэ лъэныкъомкӀэ плъагъэ: кызехъэм кыыригъэ-сагъэпти, зэрӀухыгъ, шагур шӀункӀы, мыдкӀэ иунэ нэфынэ рэхъат, фэбагъэ гори кӀэлъэу, укӀэдӀукӀымэ, мэкъэ шӀэлӀэгъэ шъаби зэхэхэу кыпщэхъу. Къэтэджи, унэ кӀоцӀыр зэпплъыхъагъ. ИгупӀплъэ дӀэкъым пэмычыжъэу мыжъом хэупкӀыгъэ лӀгъэ Ӏубгъо закъор щыдыбжьым ычӀэгъ чӀэт, илгъагъэкӀэ бгым кынынэсынэу, закӀоу джэхашъом хэхъажьы. А лагъэм ышъхъагъ машӀор кыызщылъагъоштыгъэр. МашӀом благъэу зэригъэкӀоллагъэп, лъэбэкъуиплӀ горэу пэчыжъэу еплъыгъ, хэмыхъоу, хэмыкӀэу зыпкъ ит, тхъуабзэ ышъхъагъ щыплъэгъурэп.

ЛъыкӀуатэ унэм изгъагъ, нэмыкӀ псэупӀэ лыхъунэу ыгу кыихъагъэп, тыда узщылыхъуштыри? ЕтӀэбаим ышъхъагъыкӀэ дӀэкъым шабзэ пылъагъэу кыгъотыгъ, ау щӀэбзашхэр кӀыгъугъэп.

Щабзэр псаугъ, пытагъэ, ерагъэу бзӀэпсыр кызэкӀишагъ. Унэм икӀи, мэзым чыжъэу хэмыхъэу, хэшъэ дӀчъэх псыгъохэр кыгъотыгъэх. Ятэ рильэгъулагъэхэр ыгу кыгъэкӀыжьызэ, чыжьыемэ щӀэбзашхэр къэмэжьыемкӀэ ахишӀыкӀыгъ. Бзыхухэри лӀуцӀыхэри кыуыкӀыштыгъэ. Ыгу истыкӀыгъэм фӀэдэу, зыми щымыщынэжъэу, чэщыри мафэри изфӀэдэ хъугъэу псэуштыгъэ.

Охътэ зэхэмыдзым езгъэсагъэмэ ащыщынкӀи мэху псэупӀэ фэхъугъэ унэм ыкӀоцӀи чэщи мафи зэримылагъэр. Нэфынэ зӀэпытыгъ, пхъэшъхъэ чъыг заулу унэ кӀыбым дэтыгъэхэми ягъо хъугъахэу ренэу апытыгъ. Ежъ унэри зыфаем мӀчъыежъы, зыфаем къэушыжьын фае, ЛъыкӀуатэ зыкӀи къемыпхыгъэу, гу кылымытэу, ежъ ихабзэ горэкӀэ мӀпсэу: е пчъэр ежъ-ежъырэу кыӀохъажъы, е шъхъангъупчъэ закъоу щӀэрӀб зӀгъӀпкӀыгъэр ежъ-ежъырэу ӀокӀы, нэфынэм зызӀб-лимыхъурэми, зыгорэм ыгъэсагъэу, зӀтеуцуагъ пӀонэу Ӏэсэ шъыпкъэ мэху. Джауштыгъэу кӀыш-унэм щыпсэоу ригъэжъы-гъагъ.

* * *

Зэкъомэз кызтекӀагъэр Осмэзы икӀэун ары. Ар зыми ышӀӀштыгъэп, ышӀӀштыгъэп Осмэзи — ЛъыкӀуатэ ауырэ гушыӀэхэр кыыриложьхи, ыпсэ зырэхъатыжьыгъэм кыше-гъэжъагъэу ащ чӀыгукӀыду дунаим зӀкӀэ иӀофхэр тырихыжьы-гъэх. Игугъу рыпшӀыжьынэу кыыкӀэныгъэштыр икӀэлӀэгъу-сабыигъом кышегъэжъагъэу кычӀинэгъэ иныбжьыкӀу ары. Ау хэтэ ныбжьыкӀумэ атегушыӀэрэр, ар зезыхъэштыгъэ шъыпкъэми игугъу амышӀыжьырэмэ.

Осмэзы икӀэунэ Зэкъомэз кызэрэтекӀагъэм ЛъыкӀуатэ гу лъытагъэп, гу лъытагъэми, ыгу риубытагъэу джы ащ егупшысӀштыгъэп. Джы ар цыф шъхъаф шъыпкъэ хъугъэм фӀэдагъ. АпӀэрэу дунаир ылъэгъугъэу зиплъыхъэштыгъэ, гупшысӀштыгъэ. Къин езгъэлъэгъуштыгъэр зыфимытыжьыпӀэу загъорэ кызэрӀэщыхъуштыгъэр ары. Осмэзы иунашъо зэригъӀэкӀӀштым щӀч хильхъэштыгъэп, ау ащ гурэзагъэ кы-фихъынэу е зыгорэ кыгуригъӀонэу кышӀошӀыштыгъэп. ПкӀыхъым хэт-хэмытэу зеплъыхъэ. Зэкъомэз зэрӀэхъагъэри ышӀӀэрӀп, зыгорэ къеджагъэ фӀэдэу, кызӀтеуцошъ мӀдало.

ПӀэшӀэгъу зауӀэ хъугъэу зыпсэ уашъом дӀкӀоежъыгъэмэ язӀонэу ары Осмэз иосыеты кыкӀырӀэр. Хъаумэ нэмыкӀа?.. ЧатӀэр ренэу кыздыхъагъы, птӀупшымэ, ежъ-ежъырэу кыбготэу кыбдӀекӀошт. Ари къедауа, кышӀэгугъа? Мош фӀэдиз кӀуачӀӀэр зыхъушъӀфӀэгъэ щылычыр къупшъхъэжъымэ язӀонэу ара кызфӀэгъашӀыгъэр? Ар Ӏэрылъхъэ кыфӀэхуным кыинэу пильӀэгъуагъэри сыдым ишыхъата? ЦыфыпкӀым зэриуцожьыгъэр ешӀэ, акъыл-зэхэшӀыкӀэу иӀэри зӀгурыӀо-

жыгъ, нахыпаIокIэ, чатэр ыIэ кызыхъгъэ мафэхэм, дуна-им щымыш фэдэхэр жымы, псым, аужыпкъэм чIыгум е мы-жъомэ зэрахилъагъоштыгъэм фэдэжъэп. Ахэмэ агъэщынэщ-тыгъэп, ау иакъыл мытэрэзыжъэу кышцагъэхуштыгъэ. Мыжъо кIоцIхэми Iоф ашIэ, бэрэ уяплъымэ, ори узхэт ду-найри зыщыбгъэгъупшэхэу, нэрынэ зэпэскIутэжъхэу, апкъы-нэ сурэт къэубытыгъуаеу зызэблахъоу, зыгорэхэр ащэхъутэ-лъатэ... Жъыр ары шIэгъуабэ зыщыхъыерэр, ахэр о зэрэмы-шIэхэу, ежъхэми укъашIэрэп. Макъэхэр, моуштэу пкъынэу щыIэ пстэуми афэдэхэуи афэмыдэхэуи, зэблэу-зэтэчъхэмэ, зэфэдэу мэкъитIу къахэмыIукIэу, ауштми зэрэмыгъэохъухэу, зэхахъэхзэ зэхэкIотыкIхэмэ, ащыгъум псэ апытба? А пстэу-ри ежъ жымы игъэпсыкIэу ара, хъаумэ жымы зыгорэхэр шэпсэхэу елъэгъуа?

Джыри жымы хэплъыхъан, мыжъоми кIоцIыплъыхъан, псымы щыщ фэдэу зыдишIын зэрилъэкIыштыр ЛъыкIуатэ ешIэ, ау ар пэкIэкIыгъэхэ Iоф. Ежъ фаеу ахэр ылъэгъугъэ-хэп, Тхъэшхом пIалъэ кырити кыыригъэлъэгъугъэх, ищы-кIагъэ зыхъукIэ, джыри фэдэ уахътэ кыыритышт. Акъылэу хихыгъэ закъор: Тхъэм икъэгъэшIыгъэхэр гъунэнчъэх, а пстэ-умэ ори уахилъытагъ.

Лыхъужьхэр

ПцIаишхъомрэ цэбзацэмрэ зэдэбыбхэрэп

Ахэр адыгэ кIэлагъэх.

Илъэс тIокIырэ тфырэ фэдиз нэбгырэ пэпчъ ыныбжъы-гъэр. КIэлэ лъэгъупхъагъэх, унэгъо фэшIыгъэмэ ащапIугъэ-хэу, яшыкIи яшIоIукIи зэтэгъэпсыхъагъэу щытыгъэх. Къаз-гъыр, шIуанэ рылъэжъагъэхэп, чэмцуй, шыцуй зэIашIэжъы-гъэп. Шы гъэIорышIэным фэлэзагъэх, IашэмкIэ къулаигъэх. Щыри зэныбджэгъугъ, зекIо ежъэнхэ зыхъукIэ, зэдашIэрэ чIыпIэм щызэрэугъоиштыгъэх, шъхъадж зыщыщ чылэм ныбджэгъуитIур ригъэблагъэзэ, чылэгъуищымы ащыхъакIэ-хэти, акIуачIэ изэу, чэфхэу, гушхохэу къонтхъ къашIынэу ежъэштыгъэх.

Зэхэдз яIагъэп зэныбджэгъуищымэ — чылэу зытеошт-хэмкIэ, цIыфэу зытебэнэштхэмкIэ, былымэу къатырахы-щтымкIэ. КъарэмышIэжъыхэри ары ныIэп. Джаш пэе чыжъэу IукIыштыгъэх, мэфэ зыщыплI гъогу закIукIэ, «шэкIоныр» аублэщтыгъэ.

Гъогу тетыфэхэ лIыгъэ Iофмэ арыгушыIэщтыгъэх, ады-гагъэр, адыгэ хабзэр агъэунэшкIуштыгъэ, загъэпсэфынэу кызыуцухэкIэ, оредыжъхэр дахэу къалоштыгъэ, гушыIэ щэ-рыохэр зэфадзыхзэ, узэрагъэхъуапсэу къэбарыжъхэр къаIуа-тэщтыгъэ. AIэлджэнашъохэр дащаети, заульэпцIыштыгъэ, псынэкIэчъ псы къэбзэ чыIэкIэ альэкIапIэмэ къащегъэжъа-гъэу альахъохэр атхъакIыти, анэгухэми псы акIакIэщтыгъэ. Тхъаркъожъ тхъэпэшхомэ альэкъо пцIанэхэр атэтхэу, ашъ-хъэ упсыгъэхэр Iэ цIынэкIэ аIотызэ, атхъакIыгъэхэр агъэчъэ-пхъыжъыти, Тхъэшхом гушыIэ къабзэкIэ зызыфагъазэкIэ, гъогу гъомлапхъэр къаштэщтыгъэ, тхъэркъо Iанэм гъомлап-хъэр кытыралъхъэщтыгъэ.

Гупсэфэу, мытхъытхъэхэу шхэщтыгъэх, цэ фыжъыбзэхэм-кIэ крое гъугъэр агъэтакъоштыгъэ, шагу хъакушхомкIэ щэ агъэжъэгъэ лыухъур макъэ апымыIукIэу агъэунэшкIуштыгъэ, гъэжъо хъатыкъ пытэмэ такъыр цIыкIухэр къагуачызэ, Iэпи-тIукIэ ажэ фахыштыгъэ. Зыми ецакъэщтыгъэхэп, такъырэу, цэлэ-цалэу зыIуальхъэщтыгъэ. Ошхэфэхэ гушыIэщтыгъэхэп. Загъорэ шы лъэхъагъэхэу гъэхъунэм рагIупщыхъагъэмэ афы-реплъэкIыштыгъэх. Ащыщ горэ зэ-тIо тэджыштыгъэ, къа-мылыбжъэмэ арыт псыр къафызэблихъунэу. Бэу амышхэу загъэшхэкIыштыгъэ. Псыр зэтыракIэжъызэ, алэхэр атхъа-кIыжъыти, ажэмэ псыр адагъэчъыхъажъыштыгъэ, гушыIэхэу тIэкIурэ щысыжъхэти, якIакIохэр чыгъ жъаум чIаубгъо-штыгъэ, яуанэхэр япIэшъхъагъэу чыештыгъэх. Шыплъакоу агъэнэфагъэм иуахътэ зикIыкIэ, зичэзыур кыгъэушщы-тыгъэ. Бэрэ мычъыхэми, шъхъадж зигъэчъыекIыштыгъэ.

Шыхэми загъэхъукIыштыгъэ. Зэныбджэгъухэр кызы-тэджыжъхэкIэ, шымэ лъахъэхэр атырахыжъыти, псы рагъа-шъоштыгъэх, агъэпскIыштыгъэх, ежъхэри зыпыупхъухъажъ-хэти, шэсыжъыштыгъэх.

Ячатэхэр цэшIуагъэх, якъамэхэр чаныгъэх, къонтхъышI гъогу зытехъэхэкIэ, пчыпыджын зыдаштэщтыгъэп, щабзэ-хэр ашIохэдзагъэу, танджыхэр къащыжъыукIэу, цые бгъэгу

зэлухыгэм нэрынэу зэхэс ашъор загъорэ шлуцлашъоу кы-
дэжъыуклэу, макъэ амыгъэлоу клоштыгъэх.

Зэфэшгыпкыагъэх зэныбджэгъухэр, зым пае адрэмэ апсэ
агъэтлылынэу гушылэ пытэ азыфагу илгыгъ. Чыплэ кыин
ладжыми арыфагъэх, ау ащыщ гори къэщынэу, пыим ыкыб
фигъазэу кыыхэкыгъэп. Яшыхэр чъэхъуштыгъэхэп, ящабзэ
охъуштыгъэп, ячатэ блэуштыгъэп. Зыщыщынэхи щымылэу,
агу зыгъэцлыклуни римыхылылэхэу, ашлэрэр афикъоу, ядунай
икъугъэ заклэу зэхэлъэу къащыхъоу шылагъэх. Адыгэ чыгур
зэрэпсаоу плони хъунэу ашлэштыгъэ, чылагъо пэпчъ дэмы-
хъагъэхэми, лъэпкъ пстэухэми ащыгъозагъэх, псыхъохэр
зэклэ зэпачыгъэх, къушхъэ цлэрылохэр альэгъугъэх.

Зытемыгушхонхэ лоф щымылэу къащыхъуштыгъэ зэныб-
джэгъумэ. Мыр ячлыгу, ямэз, япсыхъу, мы пстэури егъэшлэрэ.
Хэта мы псыхъор зыгъэклодыштыр, Тхэшхом кыуитыгъэ
чыгури хэта птезыхыштыр? Адыгэмэ хымэ лъэпкъы зи кы-
тырахырэп, мэз агъэстырэп, псыхъо зэпаубытыкырэп, зэсэ-
гъэхэ шылаклар изгъэкъурэ шапхэмэ арыкыхэрэп. Нэмык
щылэклэ-псэуклэ зилэ нэмык лъэпкъхэр чыжъэклэ щэпсэух,
ащ фэдэ къэбархэри загъорэ къалъэлэсы, адыгэ зэе-тлуаехэр
ахэмэ яуаллэхэу, къагъэзэжъэуи кыыхэкы. Ау ащ сыда
къыкырэр? Ахэр нэмыкых, ящылакли нэмык, ахэри Тхэш-
хом кызырегъэшлыгъэхэу мэпсэу. Плэгъунхэклэ дэгъу:
яшыхэр, ялашэ зыфэдэр зэбгъашлэмэ, ар лыенэп. Ау хэти
илашэ ылэ фэшлоу ашы, иши игъогумэ атегъэпсыхъагъэу
егъасэ.

Зэныбджэгъухэр тхэмафэ хъугъэу гъогу тетыгъэх.
Мызгъегум ямынэлосэ чыплэмэ ащыджэрыонхэшъ, кыты-
рагъэзэжъымэ, мэфэ зытлуц гъогум нахъыбэ къэмынагъэу,
къонтхэ ашлынэу рахъухъэгъагъ. Джы мэзышхоу зыхъагъэ-
хэр ашлогъэшлэгъонэу къаплыхъэщтыгъэ. Мыщ фэдэ мэз
ныбжыи рихъылагъэхэп. Узэрэхахъэу, дунаир зэблэпхъугъэм
фэд. Шыпкэ, мэзышхомэ ащ яхышчыр гъэпсыклэ ял, шъоф-
мэ, губгъомэ, къушхъэмэ афэмыдэу, уагъэсакъэу, ренэу зып-
пыхъэ пшоигъоу уашы. Ау ахэмэ афэдалоп мы мэзыр,
ыпэрапшлэу чыжъэклэ амылэгъоу, апашхъэ къиуцуагъ
умылошtmэ, зэрэхъагъэхэри къашлэжъырэп. Джы мары
кым-сымышхоу ашъагъы зыщиубгъугъ, нэфынэу чыг
шъхъапэмэ къахэпсырэр псэ хэмылэу мэжъыу. Зэгъо дэдэ-
рэ бзыгу макъэ къэлумэ, ар зычий къыкыгъэм зыкыуимыгъа-

шлэ шлоигъоу, зэпырыгъэзагъэу кылуагъэм фэд. Лэучэцл хэ-
сыба мыш? Ялэужы плэгъурэп, ежъхэри къэлагъохэрэп.
Гъэхъунэ мыныщэ заулэу зэпачыгъэхэри зэфэдэхэп, зым уц
кырыр из, адрэр джашъо, ящэнэрэм фэшлэу ратэкъуагъ
плонэу мыжъор щызэтэль. Зэщымышц-зэрэмышлэ заклэу зэ-
хэт мы мэзыр, бэшлагъэу зэрэугъоигъэхэми, зэнэлуасэхэп,
зэрэшлэнхэуи фаехэп.

Мары джыри зы гъэхъунэ кыыхъагъэх.

— Зэгү зэ,— кылуагъ аужы итым, игъусэмэ гъэхъунэ
гузэгур зэпачыгъахэу.— Псэ зыпытхэри хэсынхэ фае мы мэ-
зым. Шьолъэгъуа мыхэр?

Шыумэ кытырагъэзэжыи, яныбджэгъу къэклолагъэх.

— Уц кырым шъуигъэлъэгъугъэп,— кылуагъ джыри
аклэлыджагъэм.— Мары шъуяплъ,— ичатэклэ уц шъхъапэ-
хэр зэлуигъэзыкыизэ къаригъэлъэгъугъ.— Сыд мыр?

Уц кырым тыгъужъ ллагъэ хэлъыгъ.

— Мыр тыгъужъ, ау сыдэу ина! Зэголь, зы тыгъужъэп,
мары джыри... моу шъуеплъыри — щы мэхъух.

— Ащыгъум тыгъужъ куп мышц щызэрэшхыгъэн фае.
Шыхэр къагъэщынагъ... Зэрэцунтхэжъыгъэх. Мэз пчэн горэ
къаубытыгъэмэ, язэрэгъэгощыгъэп. Тыгъуас е тыгъосна-
хъып ялоф залуагъэр, мэ гуао джыри апыхырэп.

— Адэ мыр сыд лъэуж? — къэупчлагъ ащыщэу тлэку
ахэклотыгъэу гъэхъунэр къэзыплыхъэщтыгъэр.— Мыщ
шыу кырихъыллэгъагъ.

Шы лъэужмэ язэрэгъэплыхъгъэх.

— Лъэужхэр шы лъэужых, ау шы гъэшлэгъонэу кычлэ-
кын, мышц фэдэ шы лъэуж ин шъульэгъугъа шъо? Шыугъэ
плонти, тыгъужъмэ чатэ атыралагъэу яплэгъуларэп, ща-
бзэклэ ыукыгъэхэмэ, сыд пае зэхэцунтхъагъэх?

Шыхэр къахэщыпэу мэгумэкыхэти, зэныбджэгъумэ
гъэхъунэр абгынагъ. Тыгъужъ макла альэгъугъэр, ау мы
хъэклэ-ктуаклэмэ, кызхэкыри амышлэу, къагъэнэшхъэигъэ-
хэу мэзым хаушъокъожъыгъ. Ащ лыпытэу гушылэри ща-
гъэтыжъыгъ.

— Чэц къэмышъузэ мы мэзыр тухыгъэмэ нахъы-
шлугъ,— кылуагъ тлэку шлагъэу апэ итым.— Сыдэуштыгъ
тыкыхъагъа мышц?

— Къызшыслэжъырэм мэзым тыхэс, тыхэт, ау мышц
фэдэ сэри джы нэс слэгъугъэп. Гу лышъутагъа: чыгаехэр

куп шъхьаф шыпкъэу зэхэтых, мары тlэкlу шlагъэ ахэмэ тызапхырыкlыгъэр, ау зы чъыгай ащ ыуж тырихьылlэ-жыгъэп. Хэшъаери джащ фэд. Азфагу пэнэ зэхэкlыхьагъ, еtlанэ пхъэф мэзыр къежъэ. Ау уухымэ, джыри пэнэ мээ, ащ ыужы... мары джы мыстхъэ мэзым тыхэхъэ. Сыдым зэфихьыгъа мыхэр? Зы мэзышхор зэмыкlурэ мэзыжъыте пчъагъэу зэхэт.

— Сыд лъэныкъокlэ дгъазэмэ, нахь псынклalоу тыхэкlы-жышъта мыш? — мэкъэ гъэшхьыгъэкlэ къэупчlагъ апэ итыр, джэуапым емыжэуи къыпигъэхъожыгъ.— Чъыг бзэмыlу закlэу зэхэта мы мэзыр? Е сысыхэрэп, е lушъашъэхэрэп чъыг-хэр. Къыуашэхэрэм фэд...

Зэкlэм фэжъу макъэу къэлугъэм зэныбджэгъумэ зари-гъэплъыхьагъ, ячэтэ lапшъэхэми ателэбагъэх. Макъэр къыз-диlукlырэри къызпыlукlырэри къэшlэгъоягъ. Klырымэ, klэуж имылэу зэпыужьызэ къэкlуатэщтыгъэ.

— Морары! — зэригъэшlагъорэр ымакъэ къыхэщэу ащыщ горэм къылуагъ.

— Морары! — lапэ ышlыгъ аужы итыми.— Джаб-гъумкlэ къэлъагъо.

Бгъэшlэгъоны икъуштыгъэ шыумэ альэгъугъэр. Зыхэт-хэ чlыплэр ущызэкlэкlэплъэу щытыгъэти, лъэбэкъуишъэ фэдизкlэ апэчыжъэу зезгъэхьэрэ псэушъхьэр дэгъоу плъэ-гуштыгъэ.

— Шы! — къылуагъ апэу ар зыльэгъугъэм.

— Шы зэрэплорэр шыпкъэ, ау ащ фэдэ шы лъэпкъ плъэ-гъугъа о?

— Арэп, сыдэуштэу морэу псынклэу мэзым щычъэра, тэ ерагъэу зыщытэгъазэ мыш?

Шыпкъэмкlи, зы чыпи ымыгъэсысэу, зы чыги къы-мыухъэу, цы klыхъэ, цы lужъу зытет шышхор ехьыжъагъэу чъэщтыгъэ, ыпэкlи ыужыкlи зи къыщылъагъоштыгъэп, зы-горэм ыгъэштэгъэн фэдэуи уеплъыштыгъэп. Адэ сыда ащ фэдизэу зимышlэжъэу зыфачъэрэр?

Зэкlэм исагъэу шыр къыззтеуцуи, ыцэ klыхъэхэр къыгъэ-лыдхэу, ыжэ зэкlиштыгъ, губжыгъэу къэхъакъуштым фэдэу, ышъхьагъырэ lупшlэр ыпэ щызэфыщэзэ дишъэгъ, дыджэу къэщыщи, ащ лъыпытэу зипхъотэжъыгъ.

— Тишхэр къыгъэтхьуагъэх, гъошагъэмэ, тапэ кымы-фэжъынэу Тхъэшхом ешl.

— Нартыжъ горэм ишы гъошагъ,— ыльэгъугъэм шы-нагъо зэрэхэлъыр къыхимыгъэщы шlоигъоу, ащыщ горэм къылуагъ.

— Хъайуан тэрэзэп ар, е щыщэу шыщырэп, е хъакъоу хъакъурэп. Адэ мыш фэдэ мэзым шlагъо горэ хэплъэгъон. Сыда тызпэтыр?

Зэмыупчlыжъхэу, ау зэдырагъаштэу зэныбджэгъумэ сэмэгубгъумкlэ тыралонтlагъ. Ошlэ-дэмышlэу къызэрэхэхъэ-гъагъэхэу, такъикъ заулэ нахь темышlэу мэзым къыхэкlы-жыгъэх. Тlэкlурэ къэкlуагъэхэу къызэплъэкlыгъэх: мэзыр апэчыжъагъ, шыумэ адимыштэрэ гъогу шъхьаф ежъ тетэу, тlэкlу-тlэкlоу lукlотэу къащыхъугъ.

Хъэшы гуцафэ фишlы хъугъагъэн фае Зэкъомэз зыдаklорэм — зыдаklомэ шlоигъом. Джащ пае мафэ къэс ар изэфэ-дэкlэ къыччыхъэщтыгъэ, чъыг цlыкlоу зыхищэкlырэп ыулъэгущтыгъэ. Хъэшы ыгу рихьыштыгъэ мэзышхом зэри-закъор, ежъыри ащ щыщ шыпкъэу зилъытэжъы хъугъэти, ежъ нэмыкlэу псэ зыпыт хигъэсынэу фэягъэп. Шыухэр мэ-зым къызэрэхэхъэхэу къышlэгъагъ, заулэри къалъыплъагъ, къащышынагъэп, щынэ зыфалорэр ышlэжъыштыгъэп, ау са-къыгъ. Мэзым хигъэтыштхэп, е чэщыр шырахынэу рахъу-хъэмэ, ари къадигъэхъуштэп, е ыукlыштых, е ныбжъи къа-мыгъэзэжъынэу гуштэ аригъэшlышт.

Ары шъхъае цlыфхэр тхъагъэпцlых, къулаих, къагупшы-сыштым шlагъо илэп, къаигъэ дэдэ умышlыхэмэ нахьышlу. Джары къымылъэгъухэ фэдэу зишlи, апэчыжъэ хъазырэу зыкъызкlигъэлъэгъуагъэр. Ыгъэщынагъэхэми ышlэрэп, ау хэкlыжыгъэх. Ымыгъэщынагъэхэмэ — ар нахьышlу, бэ мэхъухэмэ, гушхох, къыпфагъэгъуштэп, ежъхэми зыфа-гъэгъужыштытэп. Ау ауштэ къодыекlэ ахэр Зэкъомэз къыхэ-фагъэхэп.

Зэралорэ хъатэ щымылэу зэныбджэгъумэ мэфэ ныкъо гъогу къакlужыгъ. Зыщышхэ чылэхэр джыри чыжъагъэхэ-ми, джы альэгъурэ чlыплэхэр къашlэжъыштыгъэ. Къушъ-хъэбг лъэгэ хъазырыр къызызэпачым, лъэгонэ хъоо-пщаум итэкъогъэ чылэ цlыкlур альэгъугъ. Ари къашlэжъыгъ, да-хъэхэу къыхэкlыгъэп, ау зэ-тlо къебгъукlуагъэх, аужырэм шы шъэныкъо фэдиз lэхъогъушхом къыпаутыгъэу къафыштыгъэ.

Чылэр зэралъэгъоу шыухэр къэуцугъэх, тлэкIурэ шытыгъэхэу, шымэ къяпсыххи, амылтахъэхэу, уанэхэри атырамыхэу уцым хатIупщхъэхи, ежхэр чыг жбаум чIэтIысхъагъэх.

— Дэгъоу тыджэрыуагъ, шIагъохэри тлэгъугъэх,— кыIуагъ зэныбджэгъуищымэ язырэм. Мызгъэгум къонтхэ зэрамышIыгъэр, ашIыжынэуи зэрэмыгугъэжырэр ары ащ кыкIыштыгъэр. А дэдэр арын фæе игъусэхэри зэгупшысэщтыгъэхэр.

— Джыри гъогу тапэ илъ.

— А мэзым тызахъэм, тапэкIэ тылбикIуатэщтыгъа, къэдгъээзжыгъагъа?.. ГъэшIэгъоны ар кызэрэсымышIэжырэр.

— Тхэмэфэ гъогу фэдиз тIугъэгъэшт.

— Гъогу ба уапэ еогъэхъуми, бгъээзжыгъэми.

Щэджэгъоужэу фэбамэр чIышхъашъом шхъарихыщтыгъэ.

— Чылэ дах, имэзи дахэ.

Мэзыр, шгыпкъэмкIи, дэхагъэ. Чыг лъэпкъ зэфэшхъафхэр зэхэпхъагъэхэу, шъо техъэ-текIэу зэпэжыужыых, чыжбэкIэ мэзышхъэм нэплэгъукIэ урычъэмэ, онэгу-онэгую, зы чIыпIэхэр хэлэтыкIыгъэхэу, нахъ лъхъанчэхэр шIункIышъоу къэлагъох. Чылэм дэхъащтхэм фэдэу, дэе куашэхэр, хъамшхунтIэ куандэхэр мээ Iужъум хэкIотыгъэхэу, къушхъэ чапэмэ якIотэхых.

— Чылэ дах...

— Имэзи дахэ...

— Ябылымхэр къэлагъохэрэп.

— Мо чылэ цIыкIум сыд былыма иIэщтыр? Чэм зырыз, мэл щырыщ. «Мардж» пIомэ, чатэ кыштэнышъ, шэсышгун къыдэмыкIынкIи мэхъу.

— ГъомылэмкIэ тыпсыгъу, тымышэкIощтмэ, зыгорэм егупшысэгъэн фæе.

— Адэ лъэIуакIо тыкIощта джы?

— Чэщыр щитхымы хъун, тезгъэблэгъэн къыдэкIынба.

— Джы нэс чылэ тыдэмышъагъэу, зекIо хабзэу зэдэтштагъэр джы тыукъощта?

— Къонтхэ тымышIынэу зэдэтштэмэ, тыдахъэми хъун.

Ар упчIэм фэдагъэти, джэуап къамыгъотэу тIэкIурэ шысыгъэх.

— Зэ моу секIотэхынышъ, зыкъэсплыхъан.— Ащыщ горэ къэтэджи, зыпытхыпкIыхъажыгъ.

— Зыкъэплыхъ. Узакъоу укIощта?

Джэуап кымытыжъэу, къэтэджыгъэр ишы екIэсыгъ. Чапэм ехызэ кызэплэкIыгъ:

— Шгукъысэжэнба?

Иныбджэгъухэр зэплыхъыгъэх, агу илбыхгъэр хэты ышIэра, агу джэуапымкIэ зэупчIыжыхэрэм фэдагъ. Яныбджэгъу кIэлыхплэгъэхэу тIэкIурэ шысыгъэхэу, язырэм кыIуагъ:

— Шы гъэшIэгъон тлэгъугъэр. Ащ фэдэ хъурэп, зылIужыгъор сшIэрэп нахъ.

— Тлэгъугъэмэ — тлэгъугъэ, макIа тэ тапэ кыфэрэр.

— Ар зыщытлэгъугъэ мэзыри гъэшIэгъоны екъу.

— Мэзымэ — мэзы.

— Хъау, зыгорэу щыт ар, сэри джы кызнэсыгъэми сегупшысэ. Мээ цун, етIани чыгхэр зэнэмысхэрэм фэд.

— Ащ фэдизэу сэ ащ зыщысплыхъагъэп, агу мо мэзышхом макъэ зэрэхэмыIукIырэр згъэшIэгъуагъэ. Зи хэмысым фэд.

— Зи хэмысмэ, тыгъужь укIыгъэхэр тыдэ кыкIыгъэх?

— А шыри хэсыба... Тыгъужь укIыгъэхэр зэрылъ гъэхъунэм итлэгъогъэ шы лъэужхэр... Джа шыр арын фæе зилъэужхэр!

— Тхэшхор сэгъэпцIы къаплорэм шгыпкъэ хэмылтымэ! Ары шхъае мор зинэгъэ хъэкIэ-къокIищымэ зы шыр сыдэуштэу афырикъушт?

— А тлэгъугъэм тыгъужь Iэхъогъуи ыукIын.

ЗэныбджэгъуитIумэ къаIорэм нахъыбэ афэмышъоу аушъэфыщтыгъэ. Афэмышъоу аушъэфыщтыгъэ, сыда пIомэ зэрихылIагъэхэр къагурылощтыгъэп. Зигугъу пшIын къамыхъулIагъэ фэдагъ, агу Зэкъомэзы шхъаджи щызэхышIагъэр аукъодыеу зэрэщымытыр гуцапэкIэ зыдиIыгъыгъ. Ары шхъае сыд ар? Ащ иджэуап ащыщ горэми зэримышIэрэр ары агу кытеIункIэщтыгъэр.

Шылъэмакъэ къэлэуи, чылэм кIогъагъэр къэлэгъуагъ, икIакIо зыгорэ кIоцIышыхъагъэу ишыплIэ дэлбыхъ. Кызахъажым, кIакIор еIэпэсэкIызэ чIыгум кытырильхы, кызэкIоцIыхыгъ.

— Зэ, зэ!.. — илээс пшлхлх фэдиз зыныбжь пшъашгэу псынклэу клалом зыкышцызыпхотаггэм ичатэклэ пэклэрэ-лыг нахь зыпэблаггэ хьуггэр.

— Мыра типчихэшхашхэр? — мэххыпцлыми, джэггонэ хьазырэу еплгызэ кыпиггэхьожьыг.

Пшъашгэм иджэнэ клыхэ псынклэу кылэблэбыхыи, ышхьацымэ ахэлэбжыггэ, ылэггурэр кыгурымылоу, зэныбджэггумэ къяплгыггэ, кээзыхыггэр кызешлэжым, зыгорэклэ кьеупчы шлоиггем фэдэу зыкыфиггэзаггэ. Ащ зи кылорэпти, инэлэасэ ахилэггоным шыгуггэу, зэ джыри нэклэ кычыхьаггэх.

— Икхун клалор зэрэуульэгуггэр, кытеккл ащ.

Пшгэшгэжьем тлэклэ зыкышлэжыггэ.

— Сыда мыщ сыкызклыхыггэр? Шгухэта?

— Пшъашгэ ахыггэ алоу ныбжыи зэхэпхыггэба? Сыда пцлэр?

— Дэхан сцлэр, — Дэханэ клалом кытеклыггэ, ынэклхшхэмэ лгыр кьаклэхьажыггэу, ышхьац дэнаггэ ытамэмэ кьятэкьохыггэу, нэгуггэу, ынэхэр огу кьабзэу шхонтлабзэхэу, зыкыгузэнкыггэу азыфагу итыггэ. Шэкл кызырэклэом хэшлыкыггэ джэнэ клалом ыбггэгупэ кыщеггэжьаггэу ылгэпэ нэс гухьарэхэр ечгэхых, тыжынышгэ зезггэшлырэ бгырыпхыр ыпчэнэ псыггэ шхьафитгэу кьеклоклы.

— Пхгэжыые кышыпызэ, ыкыбыклэ сыкгэкли кгэспхотаггэ, — кылуаггэ кээзыхыггэм. — Ежыри сыкылгэггуггэп, сэри тэрэггэу сеплынэу иггэ сифаггэп. — Дахэ...

«Дахэ...» Нэбгырищыри джары джыдэдэм зэгупшысэггэтыггэхэр. Дэхэ кьодыеп, мыщ фэдэу пшгэшгэ дахэ джы нэс алгэггуггэп. Дэггоп ар... Ау сыда зыфэмьдэггур? Хым наггэсымэ, ар чыжгэп, осэ дэггэу клыхышт. Ау дахэ... Мор... моцсид уаса фэпшыштыри?

— Тянэж кысгэжгэшт сэ... — пшгэшгэжыые цыклэу ма-кьэклэ, ынэпси кьечгэн фэшлоу кылуаггэ Дэханэ.

— Ара-а? — фэмыхьоу зыкыриггэггэзэ кылуаггэ зэныбджэггумэ ащыщ. — Уянэжгэ, ара? Адэ тэ зымы тыхэтба? О пфэдэнкли хьун тэ джы нэс тызэжаггэр. Шгэуеблаггэи кытаплорэп.

— Уезггэблэггэнэу узшыгуггырэм ауштгэу дэзеклоха? Сыкложын фэе сэ.

«Сыдгэу даха мыр, сыдытхгэми кытфихыггэ? Гур махэ кьешлы...»

— О уздэклоштым укгэсыггэх, — кылуаггэ кээзыхыггэм. Ишы еклалыи, шгэодэн псыггэ клыхэ хьазырэу тлу онаклэм кыпихыггэ. Дэханэ ылэхэр ыпхыггэх, ылгакьохэри зэтырипхаггэх, етланэ чгыгым рыхьыллыи, клэлгыриггэггэ-тысхьаггэ. «Упхыггэ зыхьуклыи, ащ фэдизгэу удэхэна?» — джауштгэу егупшысаггэ.

«Мыхэмэ Темтэггэ фэдэ ахэтгэп, — ыгу кыльгэдаггэ Дэханэ. — Зыфэдэхэри кгэшлэггэуай. Тхэр кысгэуаггэба, бзэджаггэ горэ кысфырахьысапмэ. Сыдгэу Темтэггэ фэмьдэхэ?»

Дэханэ ышхьэ шлозыггэу, чгыгым еггэкуггэу шысыггэ. Тыггэу кгушхьэ шыгумэ апэблаггэ хьуггэм ибзыйхэр занклэу ынэгуггэ кыкылдзэггэтыггэх. Ынэпс кыггэклэном шыщынэггэтыггэ: ащыггум тхьамыклаггэу кыюхьулгэггэтым уеуцоллэггэхгэу мэхьу, ежгэ ащ ыгуклэ джыри фэхьазырыггэп.

Зэныбджэггухэр Дэханэ еплгыштыггэх. Анэгухэр раггэггэзклыхэми, зыдамышлэжгэу фаггэггэжыштыггэ, зыгорэхэр кьало ашлоиггэу агу кьыдггэчгэаггэтыггэ, агу агу илгым нэмыкл кызырэаггэштыр ашлэггэти, нэплгэггэу клэклыхэр зггэфа-дзггэти, етлани анэгуггэ раггэггэзклыхьыштыггэ. Кгэзыщаггэ ахэггэтыггэп, джырэклэ ащ еггэггумэклых плонгэуи шытыггэп. Ау мы пшъашгэр дахэ. Ынаплэхэр кызылэггэхклэ, узггэггумэ-кылрэ пггэггэми яджгэуап аклэплгэггэггэшт плонгэу, ынитлу уаклэ-плгэ зэггэты пшлоиггэ охьу.

— Тыггэр кыюплгыи, Дэхан, — клэнэклэлггэ хэлгэу кылуаггэ зэныбджэггумэ ащыщ горэм.

Дэханэ зи кылуаггэп.

— Тыггэми ушлодахэмэ шлэ?

Ар кгэзылуаггэм Дэханэ кгеплгыггэ.

— Сылаеми сыдахэми сыадыг... Шгэори шгэуадыг.

— Арымэ сид? — зыггэггубжын лыхьурэм фэдаггэ ар кгэзылуаггэр.

— Сгэра шгэузэггэнынэу жгуггэггэтыггэр? Сыда шгэуз-фаер?

— Кгэзыггубжыкыи дахэ мыр. Ггэры утшыггэ, дахэ, утггэггэнышгэ, ггончгэджыпхгэ утшышт.

— Сгэ сышгэумышгэмэ, ггончгэджыпхгэ шгэумыггэггэтыштмэ, ащыггум...

— Ащыгъум сьд?

— Ащыгъум шъуадыгэллэп! — Дэханэ зыдимышлэжъэу къэгубжэу ригъэжъагъ.

— Адыгэ лым сьда о хэпшыкыгъэр? — ягопэгъэн фае зэныбджэгъухэм амакъэ къагъэлъэшынуэ ушъхъагъу зрагъотыгъэр.

— Сьда, адыгэ лы дэгъу слъэгъугъэба сэ? Тичылэ лы дэсыба, хъакли къыдахъэрэба? — Кылуагъэр джэуап псау зэрымкыгъэр къыгурылоу, Дэханэ егупшысагъ «Темтэч ары джэуап язытыштыгъэр». — Сьдахэу шъоло, адэ сьзэрэдахэм гу лышъутагъэмэ, ащыгъум... дэхагъэр шъолъэгъу, кыжъугурэло. — «Къало, къало, Темтэч, адэгущы мыхэмэ». — Дэхагъэм гурышлугъэкIэ уехъопсэн фае нахъ, утебэнэнышъ, зэкIоцIыппхэнэу шытэп.

Зэныбджэгъухэр зэлуплъэжъхи, псынклэу Дэханэ зыфагъэзэжъыгъ.

— Пшъашъэр нахъ дахэ къэс, нахъ осэ дэгъуи кылыташтыт.

— Пшъашъэм ыуасэр идэхагъ, ара?.. Адыгэ лы шъыпкъэм рахыжъэрэр къатырехыжъы, шъо сышъухынуэ сешъупхыгъ.

— Урахыжъагъэу тыкытефагъэмэ, тэри уакытетхыжъыни, ащ фэдизэу умыдэхагъэми.

— Лыгъэ зешъухагъэу алонышъ, орэд шъуфаусынуэ. Ащ ыужи кышъуIэклафэрэр ешъухыжъэшт.

— Ошъогум укьефэхыгъа сэлэ, пшъашъ? Цыфмэ амышлэрэ тэ тшлэрэп. Шы Iэхъогъу е хъайуан куп дгъотыгъэми, етфыжъэщтыгъэ, ау джырэкIэ оры нылэп Iагъоу тапэ кыфагъэр.

— Адэ ащыгъум хъэйнапэри бзылъфыгъэри шъорыклэ зэфэдэ!

— Мылъку хъуштыр зэкIэ тэрыклэ зэфэдэ. Шы Iэхъогъу къатетхымэ, тэ тштэрэм нахыбэ афэтэгощы, зи тымышта-хэуи кыхэкIы.

— Хэта шъо жъугошъырым къежэу шысыр? Шъо шъуфэдэ гор къатырахыгъэр шлофедэу зыштэрэр.

— Мы пшъашъэр зэкIокIыгъа сэлэ? Тэ къэдгъэшIагъэм тызпылъымкIэ тегъэмысэжъы. Умышлэрэмэ сшлэрэп нахъ, тыфаемэ утшэн, тыфаемэ уттын е тащыш горэм ылъакъохэр

фэптхъакIызэ пшынуэ, унэлутэу укыфедгъэнэн. Дахэ тIуи, ыбзэгу къедгъэтIупшыгъ.

КыIорэр кыухы пэтзэ, ищабзэрэ щэбзашъхэр зэрылъсагъындакымырэ ыбгъукIэ шылъхэти, нэпIэгъум шэмрэ шаб-зэмрэ зэдилъхы, Дэханэ къеуагъ. Ащ ежагъэм фэдэу, а нэпIэгъу дэдэм Дэханэ исэмэгъулоу шысыгъэм имэлэу кыпхъуати, щэбзашъу къэбыбырэм игъогу зэпибзэу ыдзыгъ. А нэпIэгъури имыклэу ящэнэрэм ичатэ клэклэу жъым шышъуи, мэлэу щэбзашъм пэгъокIыгъэр кызытэригъэуцоу зыхилугъ. Щэбзашъэр зытIупшыгъэр етIани игъо ифэжъыгъ икъэмэ клэклэ чатэм гот шъыпкъэу мэлум хилужынуэ. Джауштэу чатэр, къамэр, щэбзашъэр зыхэлугъэхэ мэлур Дэханэ ыпэшъхъэ шъыпкъэ кыфагъ.

Дэханэ щтэнэу игъо ифагъэп. ЗыкызешIэжъым, щтэ ышIыжъыгъэу егупшысагъ: «Ащыш горэ охъугъэмэ, сьд кысэхъулIэщтыгъа?»

— Адэ зи къапIорэп? — къэупчIагъ щэбзашъэр къэзытIупшыгъэр.

— УкIфаоу укъэуагъ, — ылуагъ Дэханэ.

— УкIыфаоу сьзэуагъэм тесымыгъафэу кыхэкIыгъэп.

— ЕтIани къамэкIи укъэожъыгъ, ари укIыфаоу къэудзыгъ.

— Сикъами ныбжыи охъугъэп.

— Мэлур мыхъугъэмэ, шэр кыистефэщтыгъэ. Чатэм ар кымыгъэуцугъэмэ, уикъамэ сиукIыштыгъэ.

— Мэлумрэ чатэмрэ мыхъугъэмэ, щэбзашъм пшъхъэджанэ къенэс-къемынэсэу чыгым зыхилуштыгъэ. Чатэр мыхъугъэмэ, къамэр, пшъхъэ бгъэсысын умылъэкIынуэ, птхъа-клумэ лъапсэ дэжъы кыхэлуштыгъэ. Уфаемэ, ари къэодгъэлъэгъун... Удэхашъш ары, дахэр шъхъафиты пшы хъуштэп.

— Ауштэу ылоштгъагъэп Темтэчы, — емыгупшысэу кылуагъ Дэханэ.

— Адэ сьдэуштэу ылоштыгъа? Хэта а Темтэчыри?

— Шъо шъушлэрэп ар.

— КъапIомэ тшлэныба.

— Кыжъугурылоштэп ащ... сэ къасло сшлоигъор.

— Хъульфыгъэ акъылыр кьиудзэрэп, ара?

— Сятэу сыкъэзылъфыгъэр хъульфыгъ, хъульфыгъэ акъыли иIагъ. Сьдэуштэу ар къысымыдзэна. Сэ къасло сшлоигъор...

Тыгээр кѳушхъэ шыгум ешэсыгъэу, шэплъэу, ины хъугъэу кѳэлъагъоштыгъэ.

— Щэбзащэр зэрэбыбырэр пцлашхъом ибыбыкІэ фэбгъэдэн плъэкІышт.

— Хъау, пцлашхъом кІэхъанышъ, сэ сищэбзащэр ар кѳыиутэхышт.

— Кѳыримыутэхэу, готэу орэбыбы.

— Ащыгъум сыохъугъэба! Щэбзащэр зыкІашІырэр зыгорэ ыукІынэу ары. ОрыкІэ нахъ дэгъугъ уІэягъэмэ, джыдэдэм шъуадэжъ утІупщыжыштыгъэ. Ау о удах. Удахэр Іофа, удэхэ дэд, удэхаш... Сыд уасэ кѳыплъатыгъэми, нэужым тшІомэкІэшт. Хэты уищэфыгъэми, унэм уримыгъэплъэу ущыІэшт. КѳыохъопсэнхэкІэ щынэщтышъ ары.

Тыгээр кѳохъагъ. Джы псынкІэу мэзахэ кѳэхъушт, кѳушхъэмэ джары зэрэщыхабзэр. Зэныбджэгъухэр зи амыІоу щысыгъэх. Дэхани зи ыІощтыгъэп, джыри зыгорэм щыгугъырэм фэдэу, рэхъатыгъ, ынэпси кѳакІощтыгъэп. Ау мэзым шІункІы кѳызэрэщыхъурэм кѳыгъэгумэкІыштыгъэ, хъульфыгъэмэ анэгухэр ымылгъэгъужхэу, ежъыри тэрэзэу кѳамылгъэгъужы зыхъукІэ, мыхъун горэ агу кѳэкІыным енэгъештыгъэ.

— Арэу дахэу сшІагъэмэ, занкІэу тадэжы схъыныекІи мэхъу,— кѳыІуагъ Дэханэ кѳэзыхъыгъэм.— УкѳэкІоныеба, дахэ?

— Сыда, уеупчІыжыныешъ, епхъыжъэщтыгъа? ОрэгущІоба, ош фэдэ ІэкІэфагъэмэ.

— Адыгэ шъузхэр зэкІэ лыгъэкІэ кѳырагъэшІугъэхэп, япсэлъыхъохэмэ, яубзэхэзэ нахъыбэрэр ащагъ,— гушыІэр кѳызэрэжъэжыгъэм кѳыгъэгущухагъэу кѳыІуагъ Дэханэ.

— Ахэр унэрыс, пчъэкъопс Іыгъ фэкъолІ кІэлэжъых. Цур пшгъымэ, чэмыр кІэзышІэхэрэр ары. Тэ тызекІолІ.

«Адэ сыкѳэгъотба, Темтэч,— джыри ыгу кѳильэдагъ Дэханэ.— УигушыІэ, уидунэелгъэгукІэ кѳыслыгъэІэсыба!»

— Адэ шъузекІолІымэ, дунаир зэрэдахэр шъулгъэгъугъэ...

— Адыгэ чІыгур дахэ, ар шъыпкѳэ.

— Темтэчы... еІо: псынэшхъо кѳабзэр сэшхо губжыгъэм зІегъахъэ... Гъэжъо хъэсэ дахэр ошгъум зэхеутэшъ, нэе-пае ешы... Шыу псынкІэу кѳушхъэ гъогу бгъузэм рычъэрэм угу зыдырехъыжъэшъ, тамэ зиІэ бзыум итхъагъо зэхыуегъашІэ.— Темтэч игушыІэхэу «зэхихыхэрэр» кѳырамыгъэухы-

ным тешыныхъэу, Дэханэ ымакѳэ нахъ кѳыгъэлгъэшыгъ.— Дахэм ори укѳегъэдахэ, дэхагъэр зэрэщыІэр пщигъэгъупшэрэп... Кѳэагъагъ дахэр утеуцоу пщынІгІэмэ, ори узэгоожы, о пщыщ гори огъэкІоды, укѳызщагъэшІыгъэ дунаир зэрэдахэр аш уигъэлгъэгущтыгъэшъ ары. Тэрэзыба кѳасІорэр? Псы рэхъат макѳэр гоІуба? Угу кѳабзэу укІэдэлукІымэ, чыгъ тхъапэмэ яІушгъэшъ макѳэ уигупшысэхэр егъэрэхъатыба? ПсынэкІэчъ лъакъохэр плъэгучІэмэ ащІушгъашъэ, Дэхан. Укѳашъозэ, пІэхэр зыбгъэхъыекІэ, гушІорыпсэ нэфыпсэмэ пІэлджанэмэ закѳыратэкъокІы... УнапІэ кѳэпІэтымэ, Іэгъоблэгъур мэсакъы, инэплъэгъу кѳыттыридзэмэ, тыкѳыгъэшІощт аІошъ. О си Тхъэшху, дахэр, дэхагъэр сичІыгу щыгъэбагъу, О ар Іэ псэпашІэкІэ кѳыттебгощагъ, ау тэ тлгъэгъурэп, загъорэ зыщытлгъэгъурэми, гушгъэбагъэр кѳытэмысэнэу тэульэгъу, тэгъэкІоды е нэшъу зытэшІы...

— Хъугъэ, хъабзыуд тауч!.. Мэджынунэ гушыІ ужэ кѳыдэкІырэр! Адыгэ чІыгум ыгъэлъапІэрэр лыгъэр ары, джары тыкѳызкѳуанэрэри. Анахъ щыгъын дахэри зиамалым зыщелгъэ, анахъ шы дахэри заом Іохъэ, анахъ кѳэмэ дахэми лъыр егъачъэ.

Дэханэ кѳэзыхъыгъэр екІуалІи, икІакІо ыкІыбыкІэ кѳытиридагъ.

— Чъые, чэщым чъыІэтагъэ кѳэхъушт, хэты урищыкІэгъэжъа, чъыІэр кѳыогуаомэ. Чъые, гъогу чыжъэ тапэ илъ.

Дэханэ зи кѳыІуагъэп. Зэныбджэгъухэр лъэбэкъуипшы горэу кѳызэкІакІохи, нахъ зэпэблагъэхэу тІысыжыгъэх. ГушыІэ ажэ кѳыдэмыкІырэми, анэгухэр плъэгъухэу, анэмэ уакІэплъэн плъэкІынэу щытыгъэмэ, зэшІэгъуае хъугъэхэм фэдэ теплгъэ зэрэІэм гу лыптэни. НахъышІугъэнкІи мэхъу зэрэлгъэгущтыгъэхэмэ, ау шІункІ шъыпкѳэ кѳэхъуштыгъэ, ежъхэми зи аІощтыгъэп.

Зэныбджэгъумэ янэкъокъуфэ, Дэханэ заулэрэ Темтэч кѳэкІон фаеу кѳыщыхъугъ. Ар мыхэмэ кѳарихъылагъэмэ, зэкІэ агурыІощтыгъэ, джарэу гъэшІэгъонэу мэгушыІэ ар. КѳыІорэр пшІошъы мэхъу. Ар кѳыпкІыгъу зыхъукІэ, узэнэкъокъунэуи ищыклагъэп, зэкІэ тэрэзэу олгъэгъу, тэрэзэу кѳыбгурэІо. Сыдэуштэу яхъулІэштгъагъа мыхэмэ? КѳагурыІоныеба тэрэзыри мытэрэзыри? Пшъашъэ зэрэптыгъуштым, зыгорэ зэрэуукІыштым пае мощ фэдиз ІэпІэсэныгъэр, кѳулаигъэр зэбгъэгъотынэу ищыклагъа? КІо, ар зэгорэм кѳа-

шъхьапэжынкIи мэхъу, ау уигъашIэ къэзгъэдахэрэр, уигъэшIэ закъо шIугъэкIэ ушызгъэпсэурэр, дунаим ирэхьа-тыгъо-гупсэфыгъо зыгъэмамырэу, угу зымыгъэкIодэу, щыIэныгъэм укIэзгъэхьопсырэ дэхагъэр пщызгъэгъупшэрэр хэта зищыкIагъэр?

Темтэч ыгу кырирдзэ къэс, Дэханэ гугъапIэ зэхишIэ-щтыгъэ, ары игушыIэ кIуачIэ кыхэзылхъэщтыгъэр, ау ду-наим халпъэти, ар кызэрэмыкIощтым ишыхъат горэ ащ хилъагъоштыгъэ. «Морары чыгхэр шъончъэх, огур зэ-гъокI... Темтэч уигъусэ зыхукIэ, ащ пцIэшхъо макъэр итэ-къуагъэм фэд... «Зэхэоха?» — ыIонышъ, псы нэпкъым укIэрыт фэдэу, псы къаргъом изэтечъ макъэ зэхэпхышт». Джащ фэдэхэм ягупшысэзэ, Темтэч непэ зэрымилъэгъущ-тым ыгукIэ еуцоллагъ. Уащыгугъынэу джы къэнэжырэр — шIункIы къэхъушъ, янэжы зыгорэмэ макъэ аригъэIунба, кылылхъунхэба?

Дэханэ зигъэсысыгъ, ыIэхэр, ылъакъохэр зэкIэдыгъэхэу къэузыгъэх. «Сыда мыхэм яхысапыр? Нэф къэшъыфэ моу-щтэу сыщысын слъэкIына? Хъау, тIэкIу загъэпсэфымэ, етIанэ гъогу техъажыныхътын, чылэм пэблагъэхэу нэф агъэшъы-нэп». Джащ фэдэмэ ягупшыси, къэхъуштым ежэнэу тыриу-бытагъ.

Зэныбджэгъухэр шIункI мэхъарэу къашъхъарыуцау-гъэм мэкъэнчъэу хэсыгъэх. Ныбжыи ашъхыи агуи къарымы-хъэгъэ гупшысэмэ зэкIаIуллагъэм фэдагъэх. Сыд гушыIа ыжэ къыдэкIыгъэхэр? Чыгум кыфимыгъэзэжыхэнэу, ошъогум ибыбэгъэ бзыоу зыкъышIошIыжы. Ащ фэдэ хъурэп.

ЛэучэцI Iэлэу, мэзпчэн дахэу шъхьафитэу ренэу зечъэ-нэу ары. Ащ фэдэ хъурэп.

Анахъ гъэбылтыгъэ псынэкIэчыри зэгорэм къэмылгъэ-гъонэу — ащ фэдэ хъурэп.

Дахэр зэтырахы нахъ, агъэпIэрапIэу, нысхъап пIонэу гъэлъэгъонэу кырашэкIырэп. Ащ фэдэ хъурэп.

Лыгъэр орэд ашIы, дахэр ащ итедз е игуадз. ИшIухъаф-тын. Анахъ дахэри лыгъэм рапэсырэ орэдым кыхафэмэ екъу. НэмыкIэу хъурэп.

Удахэшъ, нэмыкIэу сыкъыбдзекIощт, ара? Ащ фэдэ хъу-рэп. Щытхъоу ппылгыри, дахэу пфалорэри къэмалгъэм изы гухъарэ хэкIуадэ. Акъыл бзаджэ уиI, акъылтэп ыкIи ар, шъхъэ зэIэхъагъ.

Удэхаш. Утшэнэу тIуагъэми, уасэ уиIэп. Ар дэи. Уты-мышэу утIупшыжымы — ари делагъэ хъун. Щэбзашэу атIупшыгъэм кыгъэзэжырэп.

Замыгъэсысэу щысыгъэх зэныбджэгъухэр. Ащыщ горэ къэтэджымэ, игъусэхэри кыздиIэтынхэу, нэрымилъэгъу шъодэн пытэкIэ зэпхыгъагъэх. Зэныбджэгъуищыри зэфэдэу Дэханэ зэрегупшысэхэрэр ары зэзыпхыщтыгъэхэр.

Изакъоу IукIагъэмэ, ынэхэр, ышъхъацхэр, ынэгъу, ыпкъ зэкIужь зэдилъэгъухэу, ымакыи зэхихыгъэмэ, шъузыкIэ зэ-зымпэсыжыи къахэмыкIыныенкIи мэхъу. Ары, къахэкIы-щтыгъэп. ЗэрэмыцIэрыIуи, унэгъо бай зэрымиси кырадзэ-ныеп. Дэхэ Iаджи алъэгъугъ, ар шъыпкъэ, ау джы агукIэ зэха-шIэрэм фэдэ къякIугъэп. Сыда мыщ къаришIагъэр? ЕгъашIэм уапашъхъэ итыгъэр зыфэдэр умылгъэгъуштыгъэу, джы шъхъаф шъыпкъэу уигъэлъэгъугъа?

Ащ шIугъэ горэ угу кырегъахъэшъ, нэужым гукъао зэ-хэошIэ: сыда, сэш нахъ дэгъоу маплъа? Хъаумэ ежъ ынэхэмкIэ дунаим сыхаплъэу сыщыIэшта? Сыдэу бащи кыIора? Уеплымэ, зынапIэ езыдзыхын фаем тыгъэр къо-хъэфэ тигъэсэжыгъ.

Джащ фэдэ горэхэм агъапэщтыгъэхэми, Дэханэ джыдэ-дэм нафэу зылъэгъу зышIомыи гъо зэныбджэгъумэ ахэты-гъэп. ТIэкIу укIытэхэзэ, ынэгъу зэрэкIэплъэштхэр ашIэ-щтыгъэ. Янэплъэгъухэр агъэпхъэшэщтых, апкъыхэри агъэ-пкъыешт, ау афэмыхъоу е зыдамышIэжъэу агу фэбагъэ горэ къыхъашт, гушыIэ дахи къалэкIэлонкIи мэхъу. Ары ежъхэр зыфэмыехэр. Ау ари дзеп ныIа, щэбзэшэ тIупшыгъэри пкъыеу быбзэпытрэп, зыфатIупшыгъэм зыхесэшъ мэрэхъа-тыжы, е, охъугъэмэ, къэмахэшъ, щэпкъ псэнчъэу къэфэхы-жы. Чатэри, къэоупцIэныфэ, сыда зэгупшысэрэр? Къамэ-ми ежъ-ежырэу зыкырипхъотырэп. Хъау, мытэрэзи хэль ащ — тызэгупшысэрэм. Зы нэбгырэ гупшыси щыI, ау щыI нэмыкIи — нэбгырабэ зэзыпхырэ гупшысэр. НэбгыритIо зэпIощтыр жым хэптIупшыхъэ хъуштэп.

Моу ынитIу уакIаплъэмэ, нахъ тэрэзыр кыбгурыIо-пэнкIи мэхъу. Ау шIункIы. Изакъоу удэгущыIэн фэе, нэмыкIы зэхимыхэу.

— Зэ сыкъэплъэн, — кыIуагъ ащыщ горэм. — Ощхымэ къэу, хэты ышIэра зэрехъулэщтыр.

Ошхыр кэблагэщтыгэнки мэху, зэ-то ошбогум чыжэкэ нэфынэ лэклэпэ тхыохэр рычагэх, мэжэ дэгухэри кбушхэ чыжэмэ кыащылугэх.

Дэханэ ыдэжэ ежыагэр, адрэ иныбджэгухэми афэдэу, шлункым есагэу шытыг, зэнклабзэу Дэханэ екллааг. Клэрыхи, ыпашхэ щетлысэхыг. Дэханэ зэхихыг зыгорэ кыизэрэклэрыхыагэр. Хэтына? Хьау, Темтэчэп, арыгэмэ, кэмысызи кышлэщтыгэ, кыздэклэрэ лэныкэр ымышлэрэми, хэмыкыоу ащылэ зигэзэщтыгэ.

Ау Темтэчэп кыклэрытлысхыагэр, щэбзашэр кыфэзы-тлупшыгэр ары.

— Кьещхын сшлошгыш ары, — мэжэ гэшхыгэкэ кылуаг ащ, рэхаты фэдэу кылуаг, ау Дэханэ кыгурылуаг нэмык гори ащ зэрэклэлыр. — Пчыклэр кэхьопскы, зэхэоха, шыблэри кыххукы.

Шыр кытлаби, Дэханэ ыпшэ кынэсэу клэклор кыдиэтэяг.

— Моу кэдалу зэ... — Лым ылэхэр Дэханэ ышхьацмэ кьателэбагэх, ынэгущхэм закыщахуаг. — Зэхэоха?.. Орырэ сэрырэ тыздэхушт. Псэлхыхонымкэ сэ сыктулаеп, ау лы сыпфэхунэу сэгугэ. — Лым ылэгущхэр плыры кыизэрэххэрэр Дэханэ кызэхиллааг, зызэклиугуае шлоигуоу, ылакьохэр кызфикудынгэх, ышхыи клэкло члэгыи ышлэу ыкыошчэ риуфэхыг. — Укысфая? Укысфаемэ, джыдэдэм усхышт, тызгэохуни шылэп. — Дэханэ зи кылорэпти, лыр зэмысэгэ гушылэ башэ кызэрилуагэм кыгэгубжыгэу, пхашэу зэ джыри кьеупчлыг: — Ор-орэу укьеуцуалэ сшлоигуош ары... Укысфая сэлэ?

— Хьау, — ылуаг Дэханэ. — Темтэч ары сызыфаер. О сыкыпфаеп.

— Хьабзыуд лэпкы!.. Ош фэдэр ара зэупчлыжхэрэр. — Губжыгэу клэклор тыридзи, зы лэмкэ Дэханэ ыжэ ылыгэу, адрэмкэ ылакьо зэрэпхыгэр кытлатэу фежыаг. Лэ клэчлэхомэ ябэныжынэу ыгу кыхыагэп Дэханэ, фырикьужынэу клуачлэ хэлгыгэкэ, зигэсысыщтыгэп, джарэу кышчышлэрэм ыгу ыгэклодыгэу, зэрмыры хыугэу шылыг.

Шыр иныбджэгумэ кызахэтлысхыажым, маклэу хэпчэулуки, зэхэхэу кылуаг:

— Цыфы хуштыгэп ар. Мощ пае нэбгырищым хылушом нэс тыклошта.

Зи кьалуагэп иныбджэгумэ. Такыкь заулэ тешлагэу, джыри зы нэбгырэ Дэханэ дэжэ клуагэ...

Етланэ ящэнэрэр клуагэ.

Ащ ыужы, зы гушыи зэрамылоу, нэбгырищыри шэсыжыгэ. Ащыщ горэ, зыгорэ ыгу кэжыжыгэу, шым кьепсыхыжи, Дэханэ дэжэ ыгэзэжыгэ, икклэу зыбгуклэ лудзыгэу шылыгэр кыштэжи, ишы кьеклолэжыгэ. Зэклэужхэу мзым хэхыагэх. Зыдаклохэри зэрыгуазэхэри кэшлэгыаг, ау оешхом зыкыхэхыагэхэр нэфагэ.

* * *

Дэханэ янэжэ пчыхэ зэрэхуоу гумэклэу кыублагэ. Тэклурэ зишыи, гуэнэгухэр кыкыухыагэх. Ипшэшьэгумэ ащыщ горэм ыдэжэ шылэмэ алуи, чылэр кызэпачыхыагэ, замыгыотым, хулыфыгэ заулэ шэсыгэ, гуэнэгу чылэ зытлущэу кыгээтлысэклыгэмэ ащыщ ахыгэмэ алуи загоши, ежыагэх, лэгэ-блэгум шылыхонэу зыми ыгу кэжыгэп.

Темтэчы шы илагэп. Шитлоу яунагыоклэ клэшлэрэм нэмыклэу, ышнахыжэ рышэсэу джыри зы ячагу дэтыг. Лыхуакло ежыагэмэ ышнахыжэ ахэхыагэ, ежэ Темтэч зэхихыгэр кыгурылон ымылэклэу, кырикыухыаклэу шагум дэтыг. Тыдэ хуон ылэклына Дэханэ? Дэханэ тыдэ хуон ылэклына?.. Чылэр псау, мары шэф остыгэхэр кыхагэнагэх. Ошбогум кыизэрэхыгэ ошлопшэ онтэгумэ жьогэо зырызхэр кыхэлэдыкы хыугэ. Чэухэри чыгхэри джыри олэгух. «Марыба сэ, зыми сыхыгэп, сыкладыгэп, адэ тыдэ хуон ылэклына Дэханэ?»

Темтэч Дэханэ янэжэ ыдэжэ клуагэ. Нью гыугэ цыклур джэныкыо машлоу клэсэжыгэм нэку-нэпсэу клэрысыг. «Ары, ары, сиклал, — ылуаг, — пхэжые тлэку кышыпынэу клэгагэ». «Адэ, тян, кышфуфэсцэгагэр шыухыгэмэ, сыд пае кэшхумылуаг?» «Кло, неп нылэп зытыухыгэр, кьэтонэуи игэо тифагэп...» «Умыг, тян, зи ар зыдэхыгэ шылэп. Мары сэ сыолэгуба, зыми сыхыгэп ныла, адэ Дэханэ тыдэ хуон? Умыг, сэ моу джыдэдэм кэсэжышт».

Темтэч ошхэу кыригэжыагэм хэтэу Дэханэ пхэжыты шыпы зыдакIo ихэбзагэм ылэныкьокIэ ыучIынэтIыгъ. Жыбгээр кьежыагэшъ, бэрэ кьешхынэп, ошъуапшхэр ты-рифынхэшъ, изэфэшIу ихъажын.

Дэханэ чыггэе бырэбэшхоу зычIэлъыгэм зы ошхыци кыпхырымыкIыгэм фэдагъ. Загьорэ жыбгэм зэридзэрэ кьутамэм гьоткIo инхэу чыг тхьапэм кьатенэхэрэр кьыу-тхыпкIыштыгъэ, ау ахэри пшъашгэм кьылыIэсыштыгъэхэп. Дэханэ Темтэч ылэгъуштыгъэ, ынэхэр зэтэхыгъэу, ыIэхэр псэнчъэу гоушхуагэхэу, ынэIу дэгъэзыагъэу шылыгъ. ШункIыбз, ау Темтэч елэгъу, аш зэреплгырэр ары нэмыкI гори езымгэлэгъурэр. ЫшъхьагъыкIэ дэплъыагъэми, ыбгъухэмкIэ реплэкIыгъэми, Темтэч шыт. «Дунаир сэгбгэлэгъурэп, Темтэч... Джы кьызгурыIуагъэн фае... О сэгбгэлэгъугъэр сыухыгъэ, аш нэмыкI дунай кьэнагъэмэ, ар кьыс-фэгъотырэп, о сэгбгэлэгъугъэм нэмыкI шымыIэмэ, тыдэ кьысфэкIыгъ мы хьазабыр? УиIахьмаф, осэтыжы зэкIэ. УигушыIэхэр жыбгэм ерэлъэсых, умакъэ ошхым чIыгум херэуб... Сашъхьагъы икI, Темтэч, сабгъухэмкIи укьэмыуцу. Хьадэгъуиш спэкIэки, спсэ хэмыкIэу сыкьэнэжыгъ. Сыда сэ аш джы есшIэштыр? Зыми сышышъыжэп, тыди зышы-слэгъужырэп, сэри сыкьалэгъурэп... Сыгу кьыуабгээрэп, губжи кьыпфысиIэп. СэгбгэгъэшIагъэр згъэшIагъэ, арынкIи хъун сигъашIэ икIыхьэгъэнэу сфыхахыгъагъэр».

Ошхыр теужыгъэу, жыбгъэри бзэхыжыгъэу, мазэр изыбзэу ошъогум кьышылэгъуагъ. Темтэч чыггэе бырэ-бэшхом ычIэгъ чIэтыгъ. Дэханэ ынэхэр зэтэхыгъэхэу, ыIэхэр гоушхуагэхэу ыпашъхэ илгыгъ. Иджанэ цIышIыгъэ, джэ-набгъэр зэлэхыгъ, тыжыныпс егъэшъогъэ бгырыпх псы-гъор ызыбгъукIэ шылыгъ. Ицуакъэхэр шызыгъэх, ылэкIапIэ-хэм лъыр ателъ. Джауштэу зэрэщылэу чIышъхьашгэм хэкIыхьэ. ЫIэлджанэмэ уцымэ закьырашкIы, ылъакъомэ чыг лъэпсэ псыгъохэр кьадэкIоягъэх, ышъхьацхэр уцым кIуапIэ кьышцагъотынэу мэхьых.

«Мэз гъэшIэгъон мыр, — егупшысагъ Темтэч, — мазэри гъэшIэгъоны. Мыш фэдэ мэзи, мыш фэдэ мази слэгъугъэп». Зэрымыр хъугъэ фэдэу зиплгыхьэзэ, Темтэч лъэбэкъу зытIоу кьызэкIэкIуагъ.

— Темтэч, — мэкъэ чыжъэ, мэкъэ дэгукIэ кьыIуагъ Дэ-ханэ. — Джы мы плэгъурэр арын фае дунай шъыпкьэр. Ау

сэ сыгу кьыуабгээрэп. Сэгбгэлэгъугъэр сыгу имыкIыжы-пзэ, о укьэнэнэу, спсэ кьурмэны кьыпфэсэшIы.

Джар кьыIуи, Дэханэ ыIэ джабгъу псынкIэу кьыIэтыгъ. Аш кьэмэкоу кьышылыдыгъэм игъогу кIэкI ымыухызэ, Тем-тэчы ыпэкIэ зидзыгъ. Зидзызэ, ыIэхэри ышцэгъэх, ау Дэханэ ыIэ кьыIэкIэфагъэп, кьэмацэр ежъ ыбгъэгу сэмэгу кьыхэлугъ.

* * *

Зэныбджэгъухэр зышэсыжыгъэхэм ыуж бащэ темы-шIэу ошхыр шигъэтыжыгъ, ау ар ежъхэм кьашIагъэп. Ежъ-хэм кьатешхэштыгъэ. Чыг кьутамэмэ Iужьоу кьапытэкъу-рэр арэп ауштэу кьашызгъэхъуштыгъэр, кьашыхъуштыгъэп ыкIи, ежъхэм яошх зэпымыугъэу, чыгхэми ар амыгъэохъоу кьатечъабзэштыгъэ. Жыбгъэми чыг тхьапэхэр зэридзэш-тыгъэ. Ашыш горэ ошъогум зыдэплъыем, мазэр зэпэшIэты-жъэу, зы ошъуапши имытэу ылэгъугъ. Ошъогу кьабзэмрэ ошхымрэ зэрэзэдимыштэрэм егупшысагъ, ау псынкIэу шы-гъупшэжыгъ. Джауштэу зэкIэужхэу, зы гушыи кьязэрэмы-гъаIоу сыхьат зытIушырэ кIуагъэх. Мэзыр зышыIужьум хэкIуакIэштыгъэх, зышыпIуакIэм псэм кьыбгынэгъэ шыу ныбжыкьэу сурэтхэу кьыпшыхъуштыгъэх.

Гъэхъунэ горэм кьызэсхэм, зэготхэу кьэуцугъэх. Гъэхъу-нэр мэзыми ошхыми ашымышыхэм фэдэу, ошхи шъхьары-мытэу, зэпэнэфыжыштыгъэ. Шыухэр ошъогум дэплъыехи, гъэхъунэм янэплэгъу фагъэзэжыгъ: ары, ежъхэм, гъэхъу-нэм кIэрыт чыгхэм ачIэтхэу ошхыр кьатешхэ, гъэхъунэм зы ошхыци шыфэхрэп.

— Мыш сыкьыхьэгъагъэба? — кьэупчIагъ ашыш горэ, ошх гъэшIэгъонэу кьатешхэрэм егупшысэштыгъэми, аш игугъу кьымышIэу.

— СыкьыхьэгъэнкIи мэхъу, — джэуап кьытыгъ нэмы-кIым. — ЗэрэсшIэжын фэдэ еслэгъулэрэп, ау сыкьыхьэ-гъэн фае.

— Сид есшIэшт, сыпшыгъ сэ?

— Сэ сыпшыгъ.

— Мы ошхым сыгу риутыгъ... Ау гъэхъунэм щешхы-рэп.

— ГъэшIэгъоны мы слэгъурэр. Гъэхъунэри сыгу ри-хьырэп.

— Сыгу рихьырэп гъэхъунэр. Чэщы, ежъ зэпэнэфыжбы.
— Адэ оцхым сыхэсэу чэщыр мэзым щисхыщта, мы-
хъуштми модрэм шыгъушъ.

— Сшлэрэп сшлэщтыри.

Ащымыш горэ мыхэм ядэлугъэмэ, ыгъэшлагъо икъун арильэгъулэни: куп псау мыхъухэрэм фэдэу, шъхьадж ышъ-
хъэ егупшысэжъы, упчлэжъэгъу зэрэшыхэрэп, упчлэрэр джэ-
уапым ежэрэп. Адыгэ клэлэ зишлугъох, ныбжъ дэгъу ял, анахъ
лэш дэгъоу адыгэмэ зэрахъэрэмклэ улэшыгъэх, ежъхэм анахъ
лбыланэ лумыклагъэхэу алъытэ, ауштэу щытынкли мэхъу.
Адыгэ лы шъыпкэхэуи зэплъыжъых, сыда плэмэ яцлык-
гъом кыщегъэжъагъэу адыгэ хабзэм ианыхъ унэшъо
пытэхэмклэ аплугъэх, агъэсагъэх. Яхэгъэгу пае «мардж!» ало-
мэ, уиныбджэгъу, учылэ, уилъэпкъ апаемэ, апсэ шъхьасын-
хэп. Ащ фэдэ чыпли ладжыри ифагъэх, къэщынагъэхэп,
кыизэкклэуагъэхэп. Ау хъунклэ, къонтхъ пшыныри а хэбзэ
дэдэхэм адиштэу къагурылауагъ. Мэфэ ошлурэ, ошъу-уаери
язэфэдагъ, гъомлэпхъэ къабзэу ашхырэм, псыхэр зэрэкло-
члашлэхэм, жьыр зэрэгулэтыгъом, гуфит-шъхьафитэу кыизэ-
рэтэджыгъэхэм псауныгъэ пытэрэ къарыу хъопсагъорэ
аригъэшлыгъ. Нэгугъхэу, жэкклэ-пэкклэ упхъугъэхэу, апкыхэр
ищыгъэхэу, пллэубгъо пчэнэ псыгъохэу, уяплъэклын умылгъэ-
клэу уагъэгугъохыщтыгъэ, уагъэгугъэщтыгъэ, цыфыр шлум
кыизэрэфэхъурэр угу къагъэклыжыщтыгъэ.

Джащ фэдагъэх ахэр, гъэхъунэ мыныщэм зэпэзырызэу
итыгъэ нэбгырищыр. Зыгорэ къащышлыгъэу къащыхъуш-
тыгъэп, нэмыкл гор кызыщышлыгъэр, ежъхэр арэп. Ежъ-
хэм сыда къащышлын ылъэклыщтыр? Джы нэс щытхъоу
афалауагъэм клэнэклэлъэ зы гущыли, мыскъарэ уишлэу е уигъэ-
мысэу зыхидэжыщтэп. Непэ щегъэжъагъэу бзэджагъэ щэхъу
амышлагъэми, ядауш ыкылушът, ар ордэмэ зэрахъэ, тхыдэ
фэдэ хъужыгъэ къэбармэ къащалауатэ.

Ау зыгорэ хъугъэ.

Зэмыжагъэхэ горэ хъугъэ. «Зыгорэм щыхъугъ, зыгорэм
къехъуллагъ...» Къаушъхьаклугъэх. Джы нэс зыргъозагъэ-
хэр, хэбзэ пытэ шъыпкэу зэрэпсэугъэхэр кыизэлагъэхьагъ.
Нэмыкл дунай е нэмыкл шылэкклэ-псэукклэ шылэ фэдэу
къагурагъэлауагъ. Ар зэрэмытэрэзыр къаушыхъатын фаеу
хъугъэ. Сыда мытэрэзыр? Мытэрэзын фаер — зэрэзеклауагъэ-
хэм бжыгъэшхо къатыринагъэу, кыушлэиуагъэхэу кыизэра-

щыхъурэр ары. Гурагъало ашлэиуагъ, ау гурылауагъэп. Адэ
сыда джыри ашлэн фэагъэр? Нэмыкырэ шлэклэпшлэ шыла-
гъэп. Ауклыгъэп, ашагъэп. Ари дунаим тефэн, чыпшлэ горэ
щигъотын, ау тэ тызэсэгъэ дунаим ар щыщы хъун ылъэ-
кышътэп.

Ащ фэдэ гупшысэмэ акъыл кыбклэ шыухэр агъэгумэ-
кышътыгъэнхэ фае. Нэбгырэ пэпчэ Дэханэ ыпашъхъэ итыгъ.
Шъхьаджи ыпашъхъэ итэу, зырызэу ыгъошхэу азыфагу дэ-
тыгъ... Гъыгъэп, пыхъагъэп, къябэныжыгъэп, кууагъэп.
Тыкыридзэгъахэпи мош!.. Адэ дэхагъэш!.. Шъхъэгъусэ-
гъукли кытфэагъэп. Тэ тфэдэр лум-пэмы зышлырэр... Хэта
зигугъу кышлыщтыгъэри? Чэмэхъожъ горэнщтын. Тыкы-
гъэцкылугъ. Джары тыгу зыкыщымышлур.

Шыумэ ячатэхэр зэпэзырызэу члыгум члауи, яклакloxэр
атырагъэклагъэх. Ащ учлэтысхъэмэ, гупсэфыплэ хъушът, хэты
ышлэра, мы гъэхъунэми оцхыр кынынэсынкли мэхъу.

Гъэхъунэм кыщещхыщтыгъэ. Мэзым кыизэрэщещхы-
рэм фэдэкъабзэу, кызежъагъэм кыщыублагъэу кыщещ-
хыщтыгъэ. Шыухэр сыдынэклэ плъэщтыгъэха — ар къэшлэ-
гъуай. Зэхамышлэу, зэхамышлыкырэ оцхыр къатещхэщ-
тыгъэ, ау ежъхэр гъушъагъэх.

Къамэу кылэтыгъэм игъогу клэкл зэреухэу, Дэханэ къэ-
щэлугъ, фэмыщылэуи кыжжэдэзыгъ: «Сыдэу узыра, синанэ-
гуш!» Темтэчи а узыр зэхышлагъ: мэузы, лъэшэу мэузы!..

— Хэтхыжъ къамэр, Темтэч... Хэтхыжъыба! Сэ слэ
кысфлэтыжыкырэп.

— Зэ мары... мары мою...

Темтэчы зыдэлэбэщтыр ышлэщтыгъэп.

— Зэ мары умыгул, тлэклэ зыщыл... Тауджа? Сэри лаеу
мэузы... сэ кысхэплугъэмэ нахышлугъ.— Ар къелэфэ, Дэ-
ханэ, лэ джабгъур зэкыхъажызэ, къамэри дыхихыжыгъ,
джыри зэ кыхэкууклыгъ: «Мэузы гушл!..»

Къамэр хыхыжызэ, фэкъошашъоу Дэханэ ыкъудыигъэ-
ти, джыри нахъ лъэшыжъэу лыузыр Темтэч зэхышлагъ,
пшъашъэм фэгумэклэу ышъхъэ, ытамэмэ ателэбагъ, ылэхэр
кызэкыхъажыхъэзэ, кылауагъ:

— Убгъэу ары кызхэлугъэщтыр, Дэхан, сэмэгумклэ
арын фае, джарыба узырэр? Тыдэ шыла къамэр? Джыри зы-
горэ плэклэшлакxомэ...

Дэханэ ыІэ джабгъу кыгъоти, Темтэчы кьамэр кызыІэ-кІигъэхьагъ. Къэмэку псыгъор зэичъу мазэм инэфы кы-щылыдыгъ.

— Тыдэ къэкІыгъа мыр?

Ар кыІогъэ къодыеуи кыгурыІуагъ: Дэханэ рыджэ-гугъэмэ ащыщ горэм кыпихыгъ, ау гухэлъэу иІагъэм игъо фифагъэп.

Дэханэ кьинэу кІэхэкІырэм, лыузэу ыщэчырэм ягупшы-сээз, Темтэчы джыри гу зылъимытэгъэ уІагъэу кытыра-щагъэм лыхъоу ыбгъэгу сэмэгу, блыгучІэм нахъ пэблагъэу тІэбэжыгъ. Лъым хэлэбагъэти, ар кыздэкІыгъэм лыхъузэ, уІагъэр лъэшэу ыфызыгъ.

— ЫІ!..— фэмыхъоу кыжэдэзыгъ.— Сэри... Сэри сыуІагъ!.. Зэ моу къэтэдэж, къэтІыс, Дэхан.

Фэсакъызэ Дэханэ кыгъэтІыси, тІэкІурэ ежи, кыгъэ-тэджыгъ. Мазэр зэпэнэфыжъэу чыгъ кутамэмэ къахэплъы-щтыгъэ.

— Моу чыгым кычІэкІ, Дэхан.

Дэханэ мазэм инэфынэ кыхищи, зэпиплтыхъагъ. Иджэ-набгъэ лъы гъоткІо зырызхэр тырилъэгъуагъэти, гумэкІэу еупчІыгъ:

— Зэ зытІэбэжъ, Дэхан, уІагъэ птелъымэ еплъ.

Дэханэ джыри зыкымышІэжыпагъэу, ыбгъэгу тІэбэ-жыгъ, ытамэхэми ыныбашъуи ыІэхэр аригъэчъагъэх.

— Сэ... уІагъэ стелъэп. Адэ сыда узырэр?.. Мы лъыри тыдэ къэкІыгъа?

Хъугъэ шыпкъэр джы Темтэчы кыгурыІуагъ: ежбыр уІагъэр, Тхэшхом ипсэпэшІагъэкІэ утыныр ежъ кытефи, Дэханэ псаоу къэнэжыгъ. Ежбыри иуІагъэ ащ фэдизэу къе-гуаорэп, пшъашъэм ыІэ хыбэй кьамэр куоу кыхиІушъу-гъэп. Сыда джы ышІэн фаер? Дэханэ чылэм фэкІожыщта? МыкІожынэу ыІомэ, сыда ашІэщтыр?

* * *

Анахъ чІыгу чыжъэу шыІэм тыкІощт, Дэхан. Жыбгъэ-ри ащ нэсырэп.

Цыфи теплбагъэп а чІыгум. ХъэкІэ-къуакІи, псэушъхъэ гори кыщылъэгъуагъэп. Бзыуи щыбыбыгъэп.

Нэплъэгъу зыщамыдзэу, лъэбэкъу зыщамышІэу, зыщы-мычъэхэу, зыщымыпшыхэрэ чІыгум усщэщт.

ЕтІанэ анахъ гъочІэгъ куоу, анахъ шІункІыр къэдгъотыщт. Джащ тычІэхъащт, Дэхан.

Хэты устырихын ылъэкІына? Сэри хэты сыптырихына? Мыщ макъэ горэ кыызэрэнэсэу, сапэ хъунышъ, къеутысэ-хыщт.

Бзыу гъощагъэ кыбыбэми, ащ лъыпытэу псэхалІэ хъушт.

ГъочІэгъ куум, гъочІэгъ шІункІым учІэсщэщт. Мыщ нахъ кууи, нахъ шІункІи щыІэп. Тыгъи, мази, жъуагъуи мыщ кы-чІэплъэщтэп.

Хэти терэмыльэгъу. Хэти тызэхерэмых. Зыми ерэмышІ тыздэщыІэри, тызэрэщыІэри.

ТишІулъэгъу нэмыкІ тищыкІагъэп. Ащ инэфыни, ифаби, ымакъи тфикъушт.

Тэщ нэмыкІи ар ищыкІагъэп.

* * *

Темтэчырэ Дэханэрэ гъочІэгъым чІэхъагъэх. Іэблъэбы-кІэ зы купрэ кІуагъэх, шІункІыбзагъ, кІым-сымыгъ. ТІэкІу тешІагъэу Темтэчы кыІуагъ: «Зэхэоха?.. Макъэ горэ къэІу сшІошІ!.. Псыхъые фэдэ гори сэлъэгъу. Джыри тылбыкІотэн фае».

Къэуцухи, дэІуагъэх. Ныбжыи зэхамыхыгъэ макъэ къэІу фэдэу къащыхъугъ. Ар кыыздиІукІырэри альэгъу фэд: тхы-озэ мзуальэ, къэпшІэ къодыеу, зэтэхъэ-зэтэчъэу, зэхэхъэ-зэхэкІэу, бгъу пстэумкІи гъэзагъэу мэтхыо. Загъорэ шІуцІа-гъэхэр кыхэхышъ, псэ апыт фэдэу, жыи къащэу, тІэкІу зызэблахъоу, зызэрахъокІэу кыпшІошыи.

— Мор сыд? — Дэханэ ыІэ зыдищэирэр гурышэкІэ шІункІым хишІыкІэу, Темтэчи а лъэныкъомкІэ плъагъэ.

— Сэри гу лъыстагъэ фэд ащ, зэ цыфым яхышчырэу олъэгъу, етІанэ псым щыщы мэхъужыи е мыжъомэ задеу-хъурэи.

— Ары шъхъае псэ пытэуи кыпшъэхъу... Ольэгъуа, ынэ-хэр кыызэтрихыгъэх. Псыр арымырэу ежъ-ежбырэуи загъо-рэ мэхъые, псым зыригъэкІу шІоигъоу арымэ сшІэрэп, ыІэ-лъакъохэри егъэсысах. Арыба?

— Тхъэшхом ышлэщтым шлагъо илэп. Тэ псыри, нэфынэри, а цыфым яхыщыри тищыклагъэп. Некло, тегъэбгъуклу.

Псы зэхэчъэу, чыплэ ит фэдэми, псэ зыпытэу хыештыгъэр ачлэгъылоу ебгъуклохэзэ, Дэханэ джыри кылуагъ:

— Ынэгу кълэгъуагъ... ныбжьыкл.

— Джы псым щыщы мэхъу. Еплъи, цыф пкъынэ илэжъэп, умылэгъужьырэми, зыгорэушты псым хэошыкы. Тэ тиакылы кымыхын гор тызэрихылагъэр. Некло, тылгыгъэкуат, тэ тищыклагъэм джыри тыкъэсыгъэп. Сызэгупшысагъэр ошл: клалэу кытпэшлэшыгъэр тэ тлэгъугъэп, тлэгъугъэр — псым игукъэкыжъ. А клалэр псым зэ ылэгъугъагъ, гъэшлэгъон горэклэ икъэшлэжъы кыхэнагъ, джы егупшысэжъы... Некло.

Тэклу клотагъэхэу, Дэханэ лушгашгъэзэ кылуагъ:

— Зи слэгъужьырэп. Макъи кълужьырэп.

— Ошъогур зыдэгъэзагъэр кълэошл?

— Ташъхагъыклэ шылэба.

— Джы мы тыздэщылэм шъхагъы-члэгъыр ышлэрэп, Дэхан.— Темтэчы теубытагъэ хэлъэу кылоштыгъэ.— Сымакъэ кълэдуи тэрэзэу... Сыдэуштыгъэ зэхашлэрэ?

Дэханэ тлэклурэ зилэжагъ.

— Тхъаклуклэ зэхэсымыхырэм фэд. Тимызэкъуагъэмэ, ар зымакъэр орыми кълэсшлэныеп.

— Ащыгъум джы тыкъэсыгъэн фае. лалл кълэсэщэкл. Мыщ шлункли шылэп, нэфыни шылэп. Охътапэ горэ шышлэжъымэ, тэ тымакъэхэри зэхэтхыжъыштытхэп. Джы зыми тызэшлуигъэклодыштытхэп, Дэхан.

— Тхъэшхом ешлэба тыздэщылэри, мыщ тыкълэзыхыгъэри?

— Нэфыни шлункли зыдэщымылэм Тхъэшхор сыда зылэплэщтытхэп?

Дэханэ джэуап кытыжъыгъэп.

А гушылэхэр ары аужырэу зэраложьыгъэри.

Етланэ клым-сым шыпкъэ хъугъэ. Шъхагъи члэгъи шылагъэп. Ежъхэми пкъынэ ялэжъыгъэп, клым-сым нэклым иклодагъэхэу, шапхы ямылэжъэу закълэщыхъужьыгъ. Уахъти хъоуи зыдэщымылэм зэриклуадэхэрэр, зыми кымылгъэгунхэу, кымышлэнхэу зэрэхэклаклэхэрэр зэхашлагъэ. Ар аужырэ зэхашлэу кьагурыложьыгъ. Етланэ цыклу хъугъэх,

цыклу дэдэ хъугъэх. Сыдыми фэмыдизыжъхэу, шапхэ ямылэжъэу хъугъэх. Язэкъуагъ... Ау сыдэуштыгъэ ари яплэжъышты Тхъэшхори зыдэмыплэжъырэм зызыхыжъхы, плэгъунхы, уателэбэни, зэхэшлэнхы умылгъэклэнэу кълэнагъэхэм?

...Дэхани Темтэчи зыфимытхэ горэ кълэхыягъ. Макъэ кълэуштыгъэ. Мыщ макъэ кълэщыхъунэу шытыгъэп, сыда плэмэ «мышыри» шылэжъыгъэп. Ары шъхае ар Макъэм ышлэщтыгъэп. Мэкъэ гумэклэ е гумэклэ макъ. Клырымэ, клуасэмэ зилэтыжъызэ тэмаоштыгъэ.

Дэханэ ышъхацы кълэхэпшыжъызэ, бжъэр тэмаоштыгъэ. Шъхацым пхырилэбыкли, Дэханэ ышъхашъо ецэ-кълэ, ау имэстапэ куоу клуагъэпти, шъхашъом кълэхэнагъэп. Темтэчы ышъхэ зытетлысхэм, ынэгу кылгъоти, хыбэй хъугъэу ащи имэстапэ хилугъ, щэнаутыр зэрытыгъэ ныбэчлэ цыклури зэрэклыгъоу, мастэр нэгущом кълыхинагъ.

Темтэчырэ Дэханэрэ зыкълэжъы фежъагъ. Апэрэу зэхашлагъэр — уз лэшлу. Етланэ макъэр зэхыхыгъ. Ау узыри Макъэри ежъхэм ямыпхыгъэу, джау пкълых фэдэу зэхашлагъ.

Бжъэм зилэти, заулэрэ тэмэуагъэ, ау зэцэкагъэмэ анэмыкл зэрэщымылэр кылгурылуагъ. Дэханэ ылупшлэ тетлысхы, хыбэй хъуэ, сагъэр зыпылэ копкъ цыклухэр щихъуагъэх. Джыри зилэти, Темтэч ылупшлэхэр кылгъотыгъэх, ыкопкъ цыклухэр зэцихъуагъэх. Зыфимытыжъэу быбатэзэ, ынэгъу илэ шъоури зэрызэ алушлэмэ анигъэсыгъ. Нэбгыритлуми умэхыгъэхэу алушлэхэр абзэхыгъэх. Бжъэм зилэтыгъ, бжъэ цыклум, быбатэзэ, орэд кыллоштыгъэ. А орэдым плышъуи нэфыни хэлъыгъ. Цыфмэ алуигъэфэгъэ лэшлугъаклэм дунай нэфым щызеклорэ мэхэри хэпшыкыштыгъэ. Орэдым гъогу илагъ. А гъогур дунай нэфым еклужьыштыгъэ, ыужы уимыхан плэкълэнэуи шытыгъэп.

Темтэчырэ Дэханэрэ гъочлэгъ члэхэплэм дэжъ щыт хэ-шъэе чыгым члэсыгъэх. Анэхэр нэфынэм зэсэжъхэм, Темтэч Дэханэ еплыгъ: ащ ынэгущо кытещэгъэ шъхац дэнэгъо лаллэм бжъэ цыклур хэсыгъ. Фэсакызэ Темтэч лаби, бжъэр кълыхыи, ылэгу рилъхагъ.

— Ыпсэ хэклыгъ, Дэхан.

— Тэ тыпсау, Темтэч.

Гъэхунэ мыныштыгъэ апашъхэ илгъым ыкълэбы дунай-шом зышиубгъуштыгъэ. Ау зыдагъэзэщтытхэми, кълэхуылэщтытхэми тлэмэ язи егупшысэщтыгъэп.

КІэух зимыІэ кІэухыр

*Хымэ чІыгур егъашІо, шІумрэ
бзаджэмрэ ичІыгу цызэхэкІокагъ*

— Темтэч,— ыІуагъ Дэханэ, чыыг чІэгъым чІэтэу, уц кІырым хэс кІалэм еплъызэ,— модэ плъэль зэ... Морары, гъэхъунэм пэблагъэу мэзым загъорэ кыщцэлабгъо.

Дэханэ Іэ зыдишІырэ лъэныкъомкІэ Темтэч плъагъэ, ау чыыгмэ анэмыкІ ылъэгъугъэп.

— Морары... Хъау, джы чІыпІэ шъхъафы кыщцэлабгъо. Гуфаплъэу еплъ.

Темтэч, ынэхэр ыуцІыргъухэзэ, джыри плъагъэ. Цыфым яхъыщыр горэ ылъэгъугъ, ау цыф гъэшІэгъон: нахъ тэрэ-зыІоу плъэгъоу кыыззэтеуцокІэ, джынэ пІонэу зызэблехъу-мэ пшІэрэп, зэ зэпэнэфыжбы, зэ мэуткІопкІышъ, чыыгы е дэе кошэ зэичы мэхъу. ЫзыбгъукІэ загъорэ зэпэшІэтыж горэ кІыхъэу, бэща, чата угу кыыгъэкІырэр, кыщцэлабгъо. Чыыги куанди агъэхъурэп. Зэ ынэгу къафигъэзагъ, кы-мыльэгъухъу, ежъ пфэмыхъоу узэригъэплъэу, мыжъо цІыутэхъу, гъэчыгъэу, шІункІышъоу къэцІыугъ, ышъхъац фыжыбзэхэр ышъхъэ тегъэчыхъагъэхэм фэд, сыххэрэп.

— Зыгорэм щытлъэгъугъэба мыр?

Пумэ язэу къэупчІагъэр ежъхэми къагурымыІозэ, алъэгъугъэр мэзым хэкІокІэжыгъ. ТІэкІу шІагъэу, ар ныбжы-къоу зыщыкІосагъэм пэчыжъэу, сэмэгубгъумкІэ мэзышъ-хъэр кыщытхыуагъэу Темтэчы кыщытхыугъ. Дэханэ зи римиІоу а лъэныкъомкІэ нахъ гуфаплъэу плъагъэ. Мэзыр къэзгъэгумэкІырэр ымыльэгъупэзи, ынэ кыызэрэпэшІуафэу ышІэжыгъ: хъэм фигъэдэгъэгъэ шыр ары. ЫгъэшІэгъогъэ закъор — псынкІэ дэдэу зэрэчъэрэр ары. Дэханэ зи риІуагъэп, ау цыфэу алъэгъугъэмрэ шымрэ зыгорэушцэу зэпхыгъэнхэ фаеу егупшысагъ.

ЛъыкІуатэ цІыфым зыфигъэдэжыштыгъэп, нахъ тэрэ-зэу къэпІоштмэ, зэрэцІыфзэ, цІыфмэ зэрафэмыдэжъ дэдэри, ахэмэ афэмыукІочІын горэ зэшІуихын зэрэфаери ышІошъ хъугъагъэ, ау ащ еуцолІэпэни ымылэкІэу, Осмэз иосыети уахътэ тешІэ къэси нахъ гурыІогъуае кыщытхыуштыгъэ. А осыетыр бгъэцэкІэштмэ, цІыфэу щыІэр зэкІэ бгъэкІодынэу

ара ащ кыкІырэр? Сыд бзаджа сичІыгу щыбэгъуагъэр? Тыдэ щыІа сичІыгу? СимиыІыгу щыІа?

«Мы мэзыр гъэшІэгъоны,— егупшысэщтыгъэ Лъы-кІуатэ.— Сэ сызшыпсэурэм фэдэп. Хъаумэ джы чІыпІэу сы-зэрытым ауштэу кысщегъэхъуа? Зыфимытыжыым фэдэх чыыгхэр... Енэгугъо сызгъэгумэкІырэм иджэуап къэблагъэ-кІэ, ау сыдэушцэу къэсшІэшт ар?»

— Зыми гу лъыптэрэба, Дэхан? — къэупчІагъ Темтэч.— ГъэшІэгъон фэдэу зи кыпщыхъурэба?

— СшІэрэп, ау... мэзыр къэчэфынчъагъ, арыба? Гъо-чІэгъым тыкыызчІэкІыжыым, дунаир зэпэжыуужыштыгъэ. Морары, хэшъе благъэмэ яплъ, нэгу ушІункІыгъэх, тэ тыз-дэщыт закъор тыгъэуапІэм фэд.

— Моу джа чыыгаемэ зэ тягъэкІуалІэри...

Дэханэ ыблыпкъ ыІыгъэу Темтэчы хэшъе зэхэтмэ афиуэнкІыгъ. Нэфынэр адэкІуатэрэм фэдэу, нэбгыриІур зынэсырэ чІыпІэр нахъ къэнэфызэ, чыыгмэ якІолІагъэх.

— Джы тыздэщытыгъэ чІыпІэм плъэ,— ыІуагъ Тем-тэчы.

Дэханэ плъагъэ.

— Джы а лъэныкъор чэфынчъ,— ежъыри ынэгу къэчэ-фынчъэзэ, кыІуагъ Дэханэ.

* * *

Хъэш гумэкІыгъошхо хэфагъ: мэзым зыгорэ къехъулІэ. Ар кыызхэкІырэр джыри кыгурыІуагъэу щытыгъэп, ау ежъ кыыригъэуцолІагъэу кышІошІыштыгъэ мэзым зызэрихъо-кІэу кыублагъ, макъэхэри кыхэлукІых, нэфынэри модыкІэ-мыдыкІэ кыщыдэуае, чыыг тхъэпэ пчъагъэхэри, чые кІы-хъэм кытІупшыжыыгъэхъу, псэ ашІыжъэу, зэпэжыуужъэу мэтхыох. Хъэш анахъэу къехъылъэкІыштыгъэр джы къэзгъэ-гумэкІыгъэм фыримыкъунэу кыызэрэщыхъугъэр ары. Джа-ры джы къезыфыжыагъэри. Зылтыхъурэри ымышІэу, ау ар ылъэгъумэ, кыгурыІонышъ, ышІэн фаери нафэ кыфэхъу-нэу кышІошІэу, мэзыр кызэпичыыхъэщтыгъэ, шІогъэшІэ-гъонэуи егупшысэщтыгъэ: зэрэщымытыгъэу, джы мэзым щычъэгъуае хъугъэ, къутэмэ зырызхэри ыныбашъо, ынэкІу-

шъо къагъэуззэ, къеох, игъогужьхэри икIэрыкIэу егъэунэ-фыжъхэу загъорэ къыщэхъу.

Хъэшы цIыфхэр ылъэгъугъэх: тыгъужьхэр зыщиукIыгъэ гъэхъунэм якIакIохэр щагъэуцугъэхэу, ахэмэ зи амылоу ачIэсых. Мыхэм зэ агъэсакъыгъэми, ащыщынэщтыгъэп: мэ-зым щыщы хъуштхэп, ежъхэри ащ фаехэп, ядунай ящыIакIи шъхъафы, ау а ушъхъафыгъэ щыIакIэу яIэми кIэрычыгъэ хъугъэхэу, дунайтIу-щыIэкIитIу азыфагу ифагъэх. Джащ фэдэ горэу къэпложьын плъэкIышт Хъэш зэгупшысэщтыгъэр. Гъэ-щынэгъуае хъуштых, щынэ амышIахэрэнкIи мэхъу, ау ыгу рихьыхэрэп, зыгорэ япэсыгъэн фае.

Джауштэу, губжи афыримыIэу, арипэсышт шъыпкъэри ымышIэу, ау зыгорэуштэу зэрадзекIон фаер зэрэзыхишIэрэм ымыгъэзагъэу, Хъэш гъэхъунэм ихъагъ. КIэкIо гъэлагъэмэ ягуаплъэу уцуи, зиутхыпкIызэ зырищыгъ. Джэдагъэ Хъэш. Къупшъхъэшхоу, цы Iужъу кIыхъэр къешIэкIыгъэу, ыпкы-нэ-лынэхэр шэпхъэнчъэ-хэбзэнчъэу зэбгырихыгъэхэу, дунай шъхъаф къыхэуцукIыгъ пIонэу, нэбгырищымэ апэчIынатIэу тIэкIурэ щытыгъ. ЕтIанэ хъураеу къыкIухъэхэу фежъагъ. Мары уцым джыри фыжъыбзэу къыхэщых тыгъужъэу ыукIыгъагъэхэр. Ашъхъэ къупшъхъэмэ цIыф нэгу теплъэ къатыриштагъэ фэд... Нэбгырищыр кIэкIо чIэгъымэ къачIэ-кIыгъэх, губжи щынагъуи анэгу кIэмылъэу къэплъэх. Нэб-гырищы мэхъухэми, нэбгырэ зырызэу къаплъэщтыгъэх. Хъайуаным ежъ зызэрилъэгъужьырэм фэдэу альэгъуштыгъэ. ПкIыхъым хэтхэу ар альэгъоу къащыхъуштыгъэнкIи мэхъу. Ащыщ горэм къылуагъ:

— Хысап горэ къысфыримыIэмэ, мыр сапашъхъэ къи-хъащтыгъэп. Ау сыда зыфаер?

— ТIэкIу тешIэжымэ, къэхъакъоу къыублэшт мыщ.

— Теубытагъэ имыIэми, губжым зэлыштэгъах. Мары къежъагъ...

Хъэш икIо ригъэхъуштыгъэ, ыпэрэ лъакъохэр лъагэу къыIэтхэмэ, кIыхъэу ыпэкIэ ыдзыхэзэ, чъэным хэхъагъ, ащ ыужы хъапкIым зызэрэритыштыр нэфагъэ.

— Гъэхъунэр ыгъэушъорэкIышт мы слъэгъурэм, хъап-кIым зыритыгъ.

— Сиш тыдэ хъугъа?

Шыхэр къэлгагъоштыгъэхэп. Хъэш къызэрэблагъэрэр къызэрашIэу, зэбгырычъхи, шъхъаджи изэфэшIу лъыхъоу къопэ зырызэу кIатхъугъ.

Хъэш, хъапкIэным къызэкIигъэплъыхъагъэу, нэбгыри-щымэ афэбгъунджэу къэуцугъ. Ышъхъэ къыукъоши къяп-лъыгъ, къыкIырыуи, хъэм фэдэу зытыриуфанэзэ зыкыIэ-тыжъи, закъыфигъэзэжъызэ зыкыдзыгъ.

Нэбгырищымэ азыфагу дэтыгъэр ары Хъэшы зыкыиз-фидзыгъэр. Ащ ылъэгъурэр ыгъэшлагъоштыгъэми, шышъ-хъэр пэблагъэ къызэхъум, щынагъо гори зэхимышIэу, хъай-уаным ытхъакIумитIу азыфагу цы IэпIэ кIыхъэу къыдэщы-рэм лъыдэпкIайи, ащ итIумкIи хэгъэнагъэу жъым зыщигъэ-чэрэгъугъ, шым ытхыцIэ зэрифэу, ылэхэр зэкIихъэхи, ежъ къыпэблагъэу сэкур ыубытыгъ.

Хъэш ытхы зыкыизыдзагъэм пылъыжъыгъэп, зэкIэ ышIэн фаер къыридзэгъахэу, нэпIэгъу закъокIэ мыдрэ нэб-гыритIур риутыгъ: зым ыпэрэ лъакъохэмкIэ еуагъ, ятIуанэ-рэр, кIэкIэу ыпхэкIышхо къыдидзыезэ, ыужыр лъакъохэмкIэ риутыгъ. ЕтIанэ кIитхъу фэдэу зиши, ытхы исым зызэри-гъэпытэрэр къызешIэм, псынкIэу зыкыIэти, ытхыцIэкIэ зычIидзыгъ, «гъыркъ» макъэу цIыфым къыжэдэзыгъэри зэ-хихыгъ, ащ игуапэу кIэдэлукIызэ, зытыридзыгъэм ыкIыIу зэ-тIо зыщигъэукIорэижъыгъ.

Джащыгъур ары, бырсыр макъэр зэхахыгъэу, Дэханэрэ Темтэчырэ гъэхъунэм къызиыхъагъэхэр. ТIуми альэгъугъ шым зызэрэидзыягъэри, ытхы исыгъэм ришIагъэри. Хъурэр ышIошъы мыхъоу, Дэханэ шым зыфидзыгъ, ау Темтэч ащ ыпэ ишъыгъ: «Зэгу зэ!» — джары къыIонэу зигъо фифэжъы-гъэри. Хъэш къэтэджыжыгъахэти, Темтэчы зыкыфигъэ-загъ, иджэнабгъэ ыцэхэмкIэ ыубыти, кIэрэуарэу зышъхъа-пыридзыгъ.

Дэханэ зэрымыр хъугъэу щытыгъ. Тыдэ щыI Темтэч? Шым ышIагъэр ылъэгъугъ, ау ар ышIошъы хъуштыр хэгъэ-кIыри, ымылъэгъугъахэу, нэпIэгъу горэкIэ инэплъэгъу икIо-дыкIыгъэу къыщыхъугъ. Темтэч тыдэ щыI? Сыда мы гъэхъу-нэм щыхъурэр? Темтэч!..

Хъэш зыпкъ къызеуцожъым, лъэбэкъу ныкъо горэкIэ ичIыпIэ зэблихъугъэти, Дэханэ ылъэгъугъ Темтэч. Псэушъ-хъэ джадэу, губжым зэщифыгъэу къыпыштыр ежъыркIэ щымыIахэм фэдагъ. Джары, ежъ зицэимэ, мор кощыштым

фэдэу зыклежъагъэри. Хъэш кылтынэу кыкырыугъ, ау чыплэ икын ылъэкыгъэп. Зыфырикъугъэмэ афэмыдэ горэм зэрэулкагъэр лыкылоцI чыжъэкIэ зэхишлагъэу, чыплэ икын ылъэкыгъэп. Мо цыфэу ыпашъхъэ итым узгъэгубжын гори рилъэгъулIэщтыгъэп. Акъыл зэгъэкIугъэ, цыфмэ ягъэпсыкIэ шъыпкъэ кыбгуригъэлонэу, имылагъэми, зыгорэуштэу зэхишлагъ: мор зэгупшысэжъырэп, ежъ зилъэгъужъырэп, ыпсэ нэмыкIхэм зэрахъэу, е ар нэмыкIырэ пстэуми ахэгощагъэу, зэкIэхэми адыщылэу-адэкIодыжъынэу, арымырмэ узфэщынэни щымылэу зельэгъужы.

Джащ фэдэкъабзэу ары, зыгъэгумэкIырэри ымышлэу, гъэхъунэ цыпэм кышчыльэгъогъэ ЛыкIуатэ зэрилъэгъуштыгъэр Дэханэ. Щыщы зыпшыным укIигъэхъопсэу, джарэу дэхагъэ пшъашгъэр. АпэрэмкIэ пшъашгъэу, бзылъфыгъэ фэдэу уеплъыштыгъэп, ау тIэкIу зэрэтешлэу дэхагъэу хэлтыр зэкIэ зэрэбзылъфыгъэм зэрэпхыгъэр кыбгурылоштыгъэ. Ар кыбгурылоштыгъэ, ау хъульфыгъэ хъопсакIэр ыкIылу къэмыхъоу, ащ нэрымыльэгъу лъапсэкIэ кыуекIочIэу, дунай гоIугъэр зэрихъэщтыгъэ. Сыда мор къэзгъэдахэрэр, узэрэ-теплэу, нэмыкI гори умыльэгъужъэу сыда узышлырэр? Пшэ кыхъаныр арэп узфигъэблырэр, укыльэгъумэ пшлоигъу, узхидэныр, мыкIодыжъэу зэхэпшIэзэпытыныр арын фае узкIигъэхъопсырэр. КъемыхъыльэкIэу, гугъэтхъэ лъэши зэхишлэу, а пстэури зэпэзыщэчырэ ЛыкIуатэ зэкIэм гукIэ зэхишлагъ: **псэ зыпыт, псэ зышлырэ шыIэныгъэ шъыпкъэм ынэгу, итеплэ ары ылъэгъурэр. ЕтIани ар лъэккъым ынапэ ишъыпкъаплэкIэ зыщыпшIэжъырэ сурэт.**

ПкIыхъаплэ чыжъэ кыхъэужъэу кышчыхъоу, Дэханэ игуаплгъэу щыт хъайуан джадэр ЛыкIуатэ ылъэгъугъ. Ыгу кыгъэIэлэуи егупшысагъ: мор ылъэгъун фаеу щытыгъ, IукIэн фэягъ, ау сыда зэрэпхыгъэр? Шы. Шы хъалэмэт. Пшъашгъэм зытыридзэщт. Мор сыдэу щыхъун!.. Адэ сыда жажэрэр?

Ежъ Хъэшы Дэханэ ылъэгъужъыштыгъэп. ХъапкIэгъу заулэкIэ пэчыжъэу зэтеуткIопкIыкIэу зыгорэ гъэхъунэм итыгъ. Зы чыплэ зэритэу ащ псынклэу зызэблихъуштыгъэ: зэ Хъэшы ыукIыгъэу шыль хъадэмэ афэдэу, зэ Темтэчы е Дэханэ яхъыщыры хъуштыгъэ. Мары ежъ Хъэш, иныбжъыкыу кIэрычыгъэу, а цыфым ичIыплэ охътэ мэкIэ дэдэкIэ шIуцлагъэ горэу зырилъэгъуагъ. ЗызэзымхъокIырэ закъоу

цыфым рилъэгъулIэщтыгъэр — бэщ кIыхъэм яхъыщырэу, зэпэжъыужъэу ылыгыгъэр ары. Ар зылIэужыгъор ышIэщтыгъэ — цыфмэ Iэшэ щынагъоу кыздырахъабыштыгъэ.

Хъэш къэтIыгурыугъ. Дунай чыжъэмэ апхырыплтыгъэу кышчыхъугъ, жъыбгъэ псынклэхэр, гъогунчъэ шъоф зэхэкIы-хъагъэхэр къеуцокIыгъэх, зэпэджэжъ макъэхэр, гырзыр, щIэур, шы щыщ гуелэжъ-гуиэхэр кышъхъарыуцагъэх. Ежъ игъашIэ ахэр щышхъуи, нэмыкI горэм игъашIэ дигощэуи кышчыхъугъ. Лъэу кIэтыр къэбыжъутагъэу, ыкIышъо зэфдэкIэ къэтхыуагъ, цы кIыхъэ Iужъоу тетыр зэхэпIыкIэу, ынэхэр къикIотхэу, къэхъакъущта мыр уигъалоу, ыжэ кызэкIыкыгъ. Ау губжIэжэгъуаеу кыкIэкIэхъагъэр а цыфым джыри рипхын ымыльэкIэу, зыфихъыштыри кыгу-рымылоу, Дэханэ еплыгъ. Ащ лъыпытэу зэхишлагъ: мыры мэзыр къэзгъэгумэкIыгъэр. Модрэхэр зэкIэ ащ кыыхахъэхэми, хэкIыжъхэми хъушт, яфэмэ-бжъымэ мэзым кыытырихъанкIи мэхъу, ау зи зэблахъун, зэщагъэкъон алъэкIыштэп, **ахэр зырызэу олъэгъух, псаоу ыпашъхъэ итыр ахэмэ афэдэп, уеплъы зыхъукIэ, ежъ имызакъоу, зэрэдунаеу, ори ащ узэрэщыщэр олъэгъу.** Ары анахъэу узэзыфэкIырэр: хэта лажъэ зиIэр, сыда илажъэри? Мыр мэзым хэпфымэ... Хэпфыгъэми, мы ыпашъхъэ итыр зэрэщылэр мэзым ешIэ, ешIэ къодыеуи арэп, ар зэрэщылэр ары мэзыри щызгъалэрэр. Мары, джы кызэрэнэфагъэмкIэ, мэзым фырикъушъугъэп, кыыригъэшIугъэу кышIлошIыштыгъэми, джы зэкIэ шъхъафэу кычIэкIын ылъэкIышт. Къышчышынэрэп, арышъ мэзыри фэгъэщынагъэп, кызэригъэкIугъэу ылытагъэми, ипIалъэ горэм шъэфэу ежэщтыгъэу кычIэкIын.

Хъэш джыри зэ Дэханэ фильгъ, ау адрэр кыпылтыгъахэп, кыпхырыкIырэм фэдэу кызэринэкIи, Темтэчы екIолагъ, ыпашъхъэ щетIысэхь, ылэ ыубытыгъ, фэбагъэу ащ кIэтыр зэхишIэзэ, шъабэу кыIуагъ: «Темтэч... а Темтэч».

Хъэш къэгырзыгъ, зимышIэжъэу зыкыутиIэрэбгъуи, джыри Дэханэ фильгъ, ау шъхъарыпкIыгъ нахъ, тепкIэн ылъэкIыгъэп.

Ухэтми узгъэщынэн теплэ Хъэш илагъ, ау ежъ ыгукIэ цIыкIу дэдэу зилъэгъужъыштыгъэ. Ынэхэр бырылгъэу зыкызеутIэрэбгъужъым, уткIопкIырэ цыфыр джыри ичIыплэ зэритэу ылъэгъугъ. Джащыгъум икIэрыкIэу къэтIыгурыугъ. Мэкъэ чыжъэу зэхихыгъагъэхэр кыфыдэоежъыгъэх,

ипкІэнтІэпс шэхэпсым ымэ гоІуджэу зэхышІагъ, къышъхьа-мысэу, ежъ зыфыримыкъун Іэ пхъашэр ыпэбзыджынмэ кІочІаекІэ къарэлабэу къышчыхугъ. Джауштэу уткІопкІырэ цІыфым фиузэнкІыгъ, кІэрэлъэдэфэ зэ-тІо Дэханэ яхышчы-рэу къэлъэгъуагъэми, ечъэллагъ. «Модрэмэ афэдэп,— егупшысагъ,— псэ хэмылъэу шыт, ау мыры зыгорэ зышІэн зы-лъэкІыштыр. Мыры зылыхъуштыгъэр, ежъыри къылъэ-хъун фае. Мары пэблэгъэ шыпкъэ зэхъум, ныбжыи зызери-мылгъэгъужыгъэу, шъхьафитэу, къальэгъоуи, къехъуапсэ-хэуи, ау а пстэуми ахагъэны ашІоигъоу зильэгъужыи, игъашІэкІэ апэрэуи зыгорэм фэІорышІэ шІоигъоу хъугъэ. Ар мары, ыпашъхъэ ит, ащ къыкІэрыт чэтэ зепэжыужыири зэ-горэм ыльэгъуштыгъэн фае. Адэ сыда мыр зажэрэр?

ЛъыкІуатэ къышІагъ непэ, джыдэдэм, джынэс зыгъэгъу-мэкІыштыгъэр, фэдиз къиныр, фитми фимытми, зыфилгъэ-гъугъэр къэнэфэн зэрэфаер. Ау пый ыльэгъуштыгъэп. Ча-тэр къыІэти, Хъэшы ыпшъэ еуагъ, пэрыохъу гори къыззехи-мышІэу, зэуагъэр Іашэм зэпибзыкІыгъ, ау егоуагъэп. Ащы-гъум мырэп чатэр зэон фаер. Хъульфыгъэхэр укІыгъэх, къэ-нагъэр шымрэ пшъашъэмрэ.

Хъэш къыкІэрыхъэпагъэу кІэрытыгъ, кІэрытыгъэп, ятІэр къыритхъэу, зымышІэжъэу хъураеу ЛъыкІуатэ къычъыхъэш-тыгъэ, къызтыригъэтІысхъэ шІоигъоу, ыпашъхъэ зыкъыши-уфэщтыгъэ.

Темтэчы шъхъарыс пшъашъэм ыльэныкъокІэ ЛъыкІуатэ плъагъэ. Зэрэдунаеу Дэханэ дэшъыгъошт къыпшІошІэу, ты-дэкІи кІым-сымыгъ, къэхъуштым, псэ зышІыжыштым зэкІэ ежэрэм фэдагъ. Осмэз иосыет зэригъэцкІэн фаер, ащ ипІалъэ джы зэриуцуагъэр зэхышІэщтыгъэ, ар Дэханэ зэрэпхыгъэри къыгурыІогъах, ары мы хъайуанышхори къезыфэкІырэр, ау ежъ зытыриубытагъэр шъхъафыгъ: **зэзэон ыльэгъурэп, уз-фэдэон шыІэнкІи мэхъу, ау ар сыд?**

ЗэкІэм мэзышъхъэ благъэр къэтхыуи, ЛъыкІуатэ ыкІыбкІэ шІуцІэгъэ утІэрэхъыгъэ къышчыльэгъуагъ, ар гъэ-хъунэм къызесыхъэм, зызэкІиугъуайи, зэхэкІотмэ зэрэугъо-ижъэу, лЫшхо ныбжыкъур ыпашъхъэ къиуцуагъ. Ар зыго-рэуштэу Осмэзы яхышчырыгъ. Ащ еплъызэ, ЛъыкІуатэ зэ-хихыгъ:

— Дунаишхом фэшІоу къытехъуагъэу къыззыхъуш-тыгъэ делэжъыр джы мыжъо гъочІэгъ зэжъум чІэшъухъэ.

Хъа-хъа!.. Хымэ чІыгум шылІыхъужыгъэм ичІыгужыи ныбжыкъоу къыринэгъагъэр сэры. СыкъапшІэрэба? Сызэ-зымпэсыжыгъэр, сэ сылтыхъоу, ежъ бгыбзэр Іульэу, дуна-им ехыжыгъ. Ежъ нахы ищэхэпс нахъ бэгъашІэ хъугъэ, сэ, ныбжыкъум, тІуми анахыбэ згъэшІэшт. Ихъэдэ шъумэ нахъ лъэшэу къычІэкІыгъ ищэхэпси хэкІыгъэ орыжъым ымэ, ащ сырыгъуазэзэ мыщ сыкъэсыгъ. Сызэхэоха? Пэлъэнчъэ сы-хъуным пае къэнэжыгъэр зы. Осмэз делэм иосыет дгъэцкІэн фае, сыда пІомэ сыныбжыкъуми, ащ сыриныбжыкъу, ащ итыркъо сэри стель. Мо пшъашъэр умыукІымэ, зэкІэ плъэ-гъугъэри, зэхэпшІагъэри, къыбгурыІуагъэри пкІэнчъэ, ащ ыпсэ химыхыштымэ, учатэ цІырбыжъ щэпкъ гъугъэм зыкІи нахышІоп! Джа зыр ары ащ зыпсэ хихынэу къызфэгъэ-шыгъэр. КІо! Шым тетІысхъ! КІоба!..

Гъомэ дыджыр къыІуоу Осмэзы иныбжыкъу ЛъыкІуатэ къыІухъэпшагъ, зыкъыриутІэрэхъэкІэу къыухъурэигъ, ау ЛъыкІуатэ зигъэсысыгъэп. Ныбжыкъум ЛъыкІуатэ зыкъы-тыриубгъуи, зэкІиуІапИи, ежъыри зэрэкІыгъоу шыбгым зы-дыридзагъ.

Дэханэ емыплъыжыи зэхъум, ЛъыкІуатэ зыкъышІэ-жыгъ. Ичатэ ныбжыкъумкІи шымыкІи ыгъэфедэн зэримы-лъэкІыштыр къыгурыІуагъэу егупшысагъ: ежъ зэшІуимых-рэр мыхэм афэукІочІыштэп, ау къызэрэщыгугъыхэрэр ымыгъэцакІэуи ыужы икІыштхэп. Ежъ цІыфмэ ахэзэгъэжыи-нэу, цІыфышъхъэ шъхъафэу, агурыІоу, афэдэу зэрадэмыхъу-жыштыр нафэ. Бгыбзэр, осыетыр арэп зэрыгъозэн фаер; машІом, псым, мыжъом къырагъэшІэгъэ шыпкъэр джы къыгурыІуагъ: ежъ чатэмкІэ зэожын зэримылъэкІыштым фэд — ар ыпкъышъолы къыхэхъаштэп — пшъашъэми еон ыльэкІыштэп, ыльэкІыштгъагъэкІи — егоон фитэп.

Ахэмэ ягупшысэзэ, шыбгым исхэу езэрэхыжъагъэхэу, ЛъыкІуатэ орыжъыр ыльэгъугъ. Ащ лъыпытэу чатэр ытІу-пщи, ар пІыгъыми умыІыгъыми зыдэхъун шыІэп, Іэ джаб-гъумкІэ Хъэшы ыпэбзыджын иІэбагъ, кІуачІэу хэлъыр зэкІэ рихъылИи, пэбзыджыныр ыфызызэ, шышъхъэр зэрэфэ-лъэкІэу къыІонтІагъ. Хъэш уз бзаджэм ынэхэр къыгъэуткІо-пкІыгъэхэу, зыдапкІэрэри ымылгъэгъужэу, нэпкъ зэндэ хъа-зырым Іульэдагъэх, ащ къыкІэлъыкІогъэ хъапкІэгъум шыри ащ ефэхы, щэхэпс гъомэ дыджыр зышъхъашыт орыжъым

хэфагъэх. Чэтэ зэпэнэфыжыыр зы тІэкІурэ псыуальэм ышъ-
хьагы итыжьи, ыпакІэ егъэзыхыгъэу, зэрэучыІыжыирэм
ишыхъатэу пэхъэ макІэр кыкІэлъыкІозэ, псым чІэбыгъ.

* * *

Темтэч псаугъ. Ащ ынапІэхэр кызызэтыреххэм, зэбгы-
рыдзыгъэу шыль хъульфыгъэмэ Дэханэ яплъыгъ: апэу зэри-
лъэгъухэу ышІэжыгъагъэх, ау гукІэгъоу зэхишІэрэм нэмыкІ
ыгу кьафихъагъэп, ателабэмэ, псэ агъотыжыынэуи кышы-
хъугъ. Къэтэджи, Темтэчы зыфигъэзагъ: ащ сыда ылоштыр?..
Хъайуан джадэу, шым фэдэу Іаеу кыфилтыштыгъэри ынэ-
гу кыкІэуцожыгъ, ащ кызэримыгъээзжыштытми, кІэухэу
фэхъугъэштм уткІопкІырэ лЫр зэрехыгъэштмми ягупшы-
сагъ. Мы мэзым шъэф горэ хэлъ. Бгыбзэ бзаджэ горэ телъа,
хъаумэ аушхъухъагъа? Дунайри фырикъурэп, ежыри зыфы-
рикъужыирэп. Джар кызыгурыІон... Темтэчырэ сэрырэ
кыдгурыІон фает.

Тызфитыр — кытфитым кытфигъэгъурэ тІэкІур ары

Чъыгхэр кызызэтеуцохэкІэ,
псыхэр зычъыехэкІэ,
къэгъэгъэ напІэхэр кызыионтэгъухэкІэ;
дунай псаур бзэмыІу хъугъэу, чэщыгум гуихэу хаджэрэ
бзыум зыигъэбзэхыкІэ;
нэджагъохэр, гу нэцІэфафэхэр, гүхэлъ бзаджэхэр, нэла-
тыр зиІус гушыІэхэу, мэфэ реным зызыушъэфыгъэхэр Іуп-
шІэкІэ цІынэхэу кызыпІэжыгъэхэкІэ;
ошъогу кьатмэ зыгорэ къашэтхыо;
бэдж Іэпэ пырэцэхомэ яхышчырхэр къопэ пстэуми
къакъолэбыкІы, иныхэу, гъумыхэу, ятеплэ закъуи гуихми,
макъэ гори зэрамыгъэлурэм гур егъэушкъои, куцІыр егъэу-
табжэ, лъыр кІоцІым кьэбжыбжыэу кызэтырегъэуцо, нэп-
лъэгъум кыхыэу, гум зэхишІэрэ дунаир дыджырымэр кыз-
пихырэ Іэпэ ушхъорэцыгъэмэ зэльаупІыцІэ;
джащыгъум ар къэлыагъо:

цІэнлъэ-кІонлъэшхоу, нэ шІоркъ миныбэу кызэрэплъэ-
рэр зэблэу-зэблэчъхэу, загъорэ зы нэшхо нэджэу заутоижыэу;
хъапцэхэу, ІушкІашкІэу, Іупсыбэу, бэгимэ зиупІышкІу-
жыэу;

чІыгур зэфэдэкІэ кьелэбы-лъэбыхъэ, ежэ имурад горэм
рыгъуаззэ, зрегъэзафэ;

етІанэ зэрмыры зышІыхэрэ мэ гуаор кІыгъоу пэхъэ
уцышъор кьетІупшы;

етІанэ ежэ зэрэщытэу зы жэшхо мэхъужы, кІоцІ гъэб-
лэ ІушкІэшкІэ макъэхэр кьетІупшы;

пэхъэ-пщэгъо утІэрэхъым джыри нахъ иныжыэу жэм
зыщызэкІешышъ, чІыгур зэрэпсаоу зыІуелъашъо;

джыри мэлүшкІашкІэ, «лъып-сып», «кІампІ-сампІ» ма-
къэхэр кьегъэлүх, зыгорэмэ акІэшъу, зыгорэхэр егъэунэ-
шкІүх, егъэшхы, егъэтакъо, рэзэныгъэшхо зэхишІэу мэ-
гъумтІымы;

чІыгур ышхыхы, ыбзэхы, кІэтыр кІишъуи, пщэгъо
цІынэ дыджыр кытырини, пщэхыжыгъэ, зы купрэ Іэпэ пы-
рэцэ гъумхэр зэкІэкІожьхэзэ къэлъэгъожыгъэх.

Тхъэшхом осэпс кыерерэгъэх, уаер кьерэІофит...

ШЫМЭ ЯЛЫЕУ БЭЧКЪАН

Шыклэр, янэу абэкъушым фэдэу, зэкIужь. Ыпшэ шъы-хъапшээм яхышчырэу, ыбгэ шъуамбгъоу, ыбг пкые онэ-гушэо зырегъэшIы. ЫпхэкI инышэп, ыльэтхмэ анэс-анэмы-сэу ыкIи дахэ, занкIэу къеутысэхы. Ыльэбжэ хъурэе цIы-кIухэу пхэIунэм фэдэхэр чIыгум пытэу теуцох, ыпкэ зэрэп-саоу зы нэплээгъукIэ къэуубытмэ, псынклагъэу хэлъым нэ-гъэупIэпIэгъум зэрипхъотэщтыр къэошIэ.

Бэчкъанэ зыдишIэжыштыгъэ зэрэдахэр. Апэрэу ащ гу-зылытагъэри ильэсишым ыпкэ зеуцор ары.

Гъэмэфэ ошхыр къызежъэм, Бэчкъанэ янэ къэгумэкIыгъ, къыфыреплээкIи, хэпырхыкIыгъ, джабгъумкIэ зэныбжэу етэкъохрэ сэку Iужьум кIыругъ, ошхыцэ фабэхэр ыгъэу-тысэхы, гъэхъунэ уц зэхакIэм етхъохзэ, мытхытхъэу чы-гэе бырабэмэ афиузенкIыгъ. Бэчкъанэ ышIэщтыгъэ ащ къи-кIырэр, янэ ыуж ихъан фэягъ.

Жъыбгъэу къэолъагъэм мэзым къычIипхъотыгъэ шына-мэр, псыхъо благъэм иныдж стырымэ Бэчкъанэ къыIуилъэ-сагъэх. Мэ зэфэшхъафыбэу къыIууагъэм, жъыбгъэу къэлъэ-шырэм, мэзыгоу къэгуремыгъэм ымэкъэ зэхэшIыкIыгъуае ыпэбзыджын шIуцIашхъохэр къагъэлыджыгъэх, ытхъакIумэ пэчэчанмэ заригъэпхъуати, ыныбэ чэпэ лыпцэхэр къагъэт-хыуагъэх. Ышъхъэ гъэкIыгъэу, уц зэхэкIэ кIырэу уалъэрэм янэ кIэлтыплъэу Бэчкъанэ хэтыгъ. Абэкъур къызетеуцуи, макIэу къэщышыгъ. Щынагъуи гумэкIи хэлъыгъэп ымакъэ, ищытыкIи ащ фэдэ хэпшыкIыштыгъэп, къеджэщтыгъэ ныIэп исабий, зэресагъэу къечъэлIэжынышъ, янэ зырифы-зылIэу гоуцонэу.

Ау Бэчкъанэ чIыпIэ икIыгъэп, ошхым къызыретIупшым, мэхэри макъэхэри кIосагъэх, жъыбгъэри мэз блыгум щыкIо-

дыжыыгъ. Ошх фабэм ижъгъыутэх чэф макъэ нэмыкI къэIу-жъыштыгъэп.

Апэрэу ыпкэ зэхышIагъ Бэчкъанэ. Ошх шъабэу къечъэ-бзэхрэм, жъы макIэу загъорэ къеокIырэм, къызэпэжъыужы-гъэ уцыхэм ащыщ, ахэт, ельэгъух, зэхехых, ежъыри захеу-шъхъафыкIы. Ысэку къызэIигъахъэу, ытх онэгушэо къыры-чъэу, ычапэ зыщухъурэйзэ, ыко жэгъумэ жъыр защычъа-къокIэ, ыльэкIэн нэсэу ыпкыинэ-лынэ ельэгъужы.

Мэкъабэу, зэмышъогъубэу зэхэт дунаим ежъыри зэу-щыщ Бэчкъанэ. Ыпшэ кIырымэ, ышъхъэ ыгъэсысэу ушъы-зыхъукIэ, уц кIырхэр ыкIыбкIэ цэуалъэх. Мэз Iапчъэм зычIэ-лъадэкIэ, тыгъэнэбзыеу чыг шъхъапэмэ закъыхэзытэкъу-хэрэр ысэку щэутысэх, ытхы щэлъатэх, куамэу зынэххэрэм атхъапэхэр зэпэджэжыых, ичъэ дэуалъэу, амакъэ къеохы-дэ-оежы. КъызыгуцукIэ, тыгъэри къыдэуцу, уцхэри мэрэхъа-тых, чыг чIэгъмэ жъаур ащэчъабзэ. Бэчкъанэ мэдаIо, мап-лъэ, мэпамэ, жъы макIэр къемыокIызэ, мэ зэфэшхъафэу ащ ыпэ ишъыгъэхэр къыльэIэсых. Гъэхъунэм, мэзым амакъэ-хэр ыгу реубытэх, зэкIэри къешIэжы. Зыхэт дунаим енэгъуе-рэп, чъэ зыхъукIи, макъэ зишъыкIи, жъым щыщ мэхъу ымакъэ; ижъыкъашэ, инэплээгъу нэфынэм хэткIухъэх. Учъэ-мэ, тыгъэри къыбдачъэ, жъыбгъэм удачъэ пшIоигъомэ, мэ-зым унэсыфэ упэчъэщт, куамэмэ, пкIашъэмэ укъалэжэфэ.

ХэшыщыкIи, шыкIэхъур гъэхъунэм илъэдагъ. Ыпэрэ-лъэкъо псыгъуитIумэ уцымэ къапаутхырэ ошхыпсыр ыбгъэ-гупэ, ыпшэ, ыжэгъу сэпэ фыжъэу ачIэтакъо. Шъэоажые-джэгулэм фэдэу, зытIо-зыщэ гъэхъунэр къычъыхъагъ, янэу зэбгъучъагъэри ымылээгъухэрэм фэд. Ошхыр къэлъэшыгъ. Шыблэу зэтэчэу къэуагъэм зэ шъхъам шыкIэхъур исагъэу-къыгъэуцугъ, ылыпцэ пэпчэ зэхышIэу, ыпэбзыджынхэр уалъэ-хэу зыритIи, ытхъакIумэхэр зэблихыхэу, ынэхэр иныхэу къэу-хъурэйгъэх. Гурымэу, чыжъэу IукIотэ, тэкъожыгъэ макъэм-щышхэр ежъ ылыи зэрэхэткIухъэхэрэр зэхышIагъэ.

Псынэпкэ зандэм кIэлтырытыгъ Бэчкъанэ. ТIэкIу тешIи, огур къызэкъоужыгъ. Псыхъор зэрэкъэбзагъ. ПцэшIуамэ зы-тырихыштыгъэ псышъхъашъор къэжъыужыи, тыжъын тхъа-пэхэр хэтэкъуагъэхэм фэдэу, ижъгъыу макъи зыкышIтэ-жыгъ. КъызэмыплээкIэу янэ къызэрэкIуалIэрэр къышIагъ. Абэкъур ишыкIэхъурэ нэпкъымрэ азыфагоу къэуцуи, ыпэб-гыкIэ ыжэгъу зыкышхыагъ, тIэкIуи къелункIэу. Янэрэ ыкIо-

рә эфәдизыгъэх пѳоми хъушт. Тыгъэу къэжъыужъыгъэр ашъо къызеІэм, цэу атечъэпхъыхъэрэм теплъэджэ хъазырэу зыкыІэтыгъ. Ощх ужым дахэп шы лъэпкъышлор.

Янэрэ ыкъорэ нэпкъым къызылѳокыжъхэм, апэрэу къэ-зылъфыгъэм ыпэ итэу Бэчкъанэ мэз гъэхъунэу мафэ къэс къызэрыхъэхэрэр зэпчыжъыштыгъэ...

* * *

Псым уегъэрэхъаты, мэзым уегъэгумэкІы. Псым уигупшысэхэр лъегъэкІуатэх, ежъыри зэрэкІуатэрэм фэдэу, ымакыи уегупсэфылІэ. О уимыІэ шъхъафит-шъхъарытІупшыгъэ горэу гупшысэ чыжъэкІэ хэплъагъорэм узІепещэ, ори, зыдэмышІэжъэу, ащ ихъопсагъо ухелъасэ. Мэзыр ащ фэдэп. ГумэкІ горэ уашъхъагъы ренэу ит, гур цапэкІэ зыдэпІыгъ. Мэзым ымакъэ, ижъыкъащэ, ижъы Іужъу къекІокІ, итыгъэ зехъакІэ зыпкъ итырэп, узэригъасэрэп. Мафэ къэс, сыхъат пэпчъ зызэблехъу. Дунай псау мэхъу мэзыр, къыщэхъух, щэ-чэфых, щэгырзых. Щыпсэурэ пэпчъ ежъ игъэпсыкІэ горэ хелъхъэ, мэзыми ащ елъытыгъэу зызэблехъу, ау етІани ежъ мэзыр ары, ичъыгхэр, иуцхэр, ипсхэр арых идунай шъхъаф зыхэхшІыкІыгъэр. Мэзым хэсым мэзым зырегъасэ, икІуакІи, иплъакІи, ижъыкъащи, игупшыси зэблехъух, сыда пѳомэ ар дунай шъхъаф, чІыпІэ итэу игъашІэ къэхъми, имафэхэр гъу-нэнчъэх, чІыгум ыпсэ хэтІагъэу, ащ иІэшІуи, идыджи кыІихзэ, ышъо пстэури кыыгъэнафэзэ, чІышъхъашъом жъэу кыышекІокІи, фаби, чыІи, тыгъэм кыырищажъэрэ е кІэух зыфишІырэ псы лъэкъуаби зыхещэшъ, чІыгум фехъыжъых. МэзхэмкІэ чІыгум жъы къещэ, зефапэ, зеухъумэ, мэзхэмкІэ огур зэхешІэ, ахэр арых ынэхэр, ыІэхэр, ахэр арых ижабзэр.

Шъалихъэ джахэмэ ягупшысэштыгъэ. Илъэс тІокІиплІэу кыыгъэшІагъэм щыщэу тІокІищ фэдизыр мэзым кыыщи-хъыгъ. ЗышІэхэрэр зэхырамыгъэхэу мэз цІыфкІэ къеджэщ-тыгъэх, ежъ фэду мэзыр кыызгурыІо Іэгъо-блэгъум зэримы-сыр ежъыри ышІэштыгъэ, ау ежъ кыыгурыІорэ пстэури зэхэзышІыкІын зэрэщымыІэр ышІошъ хъугъэу, рыгушыІэ-жъыштыгъэп. Сане закъу зыдэгущыІэн ылъэкІыштыгъэр, етІанэ Лъэкур.

Джы аужырэу мэзым хэтэу Шъалихъэ къыщэхъу. Чыы-гы пэпчъ пѳоми хъунэу ыцІэ афиусыгъагъэм фэдэу ешІэжъых.

Имышэбзагъэу, гукІэгъу чІэнагъэ горэ азыфагу кыиуцагъэу егупшысагъ. Ары шъхъам, мэзым чІэнагъэ ешІа? Къэзгъэхъу-гъэр ары фитыр — щигъэІэштми ыукІыштми. Тэ сыда тыз-фитыр? Мэзым тыкъельфы, тепІу, телэжъы, ежъ фаемэ — гъогу-лъэгъуапэ горэу тещэи, таужкІэ кыыльфыхэрэм акуа-мэхэр тыращэенэу, альапсэхэр щыльыхъонхэу. Мэзыри чІыпІэ ит зэпытэп ныІа, ащи дунаир еушэты.

Ау Шъалихъэ мэзым ыгу къебгъагъэп, ежъыри гукъао фыриІэп, джауштэу къыщэхъу. Зыфибгынэрэр нэмыкІ, пэу-цужъэу арэп, ежъ джы зыгъэгумэкІырэри ащ зэгорэм фэбэ-мэ цІыкІоу ыгу кыышигъэушыгъэанкІи хъун.

Шъалихъэ чыІэ къэлІагъ, чыхІэн шынэр зытыридзы шІоигъуагъ, ау зигъэсысызэ, фэбэ тІэкІоу кыыхэнэжъыгъэр хэутысыкІыжъыпэнкІэ щынагъэ. «Зыгорэ шІэгъэн фает — егупшысагъ, — кІогъэн фает. Псым узэпырыкІмэ, боу дунаир ины, зыфэшІу тыхъуни къэхъун».

Мэзым, гурымызэ, хылыгъэу зиухъэщтыгъэ, зиутхыпкІы-рэм фэдэу. Чыыгышъхъэм кыызыгъэ бзыушыр горэу, къулай-цызэу, тІыгурыгоу щысыгъ Шъалихъэ...

I. Абэжъушыр

Мэз гъэхъунэм шыбзыр ритІупшхъагъэу, Шъалихъэ псыхъо Іушъом кыырекІокІыжъыштыгъэ. Абэжъум ашыгъум шыкІэхъур ышъо хэлъыгъ. Пхъэшъабэхэр, яныбжъыкъухэр псым зэпырагъэІыгъэу, тыгъэр зыкъуахъэкІэ, кІэим жъы лъэкъо чыІэтагъэу кыыщежъэщтым паплъэщтыгъэх. Шъа-лихъэ мы чІыпІэр ыгу рихъыштыгъэ. Псыхъор щырэхъат, куу, псынэкІэчъыри, ежъ ыІитІукІэ нэпкъычІэм кыычІиупхъукІы-гъэр, пцел куашэм ычІэгъ шыкъэбзэ зэпыт, цэр ыгъэдыеу чыІэ, мэзыри нэпкъым благъэу къекІуалІэ. Чысэр иджыбэ кыырихи, пхъэшъабэм Шъалихъэ чІэтІысхъагъ. Натрыфышъ-хъэ шъомпІэ гъожъышэу упхырыплъыным фэдэу пІуакІэм тутын упкІэтагъэр кІоцІищыхъагъ, штэІукІэмкІэ мыжъом еозэ, бзыуцыф ушІуцІыгъэ такъырым Іугъо псыгъор кыы-зештэм, епщэзэ тутыныр хигъэнагъ. Іужъоу, фыжъыбзэу зэбгырыкІызэ, Іугъом нэпкъычІэм зыфищэигъ.

ЧыпIэ дэгъугъэп мыр. «Пшээшэ тхэлапIэр» аIоти еджэщтыгъэх. Шъалихэ къешIэжы, къуашъом атакъэ рэгъэтысхы, хъадэм зэрэлъыхъугъагъэхэр. Атакъэр къызыщыкIыйрэ чыпIэм хъадэр къыщагъотыжыынэу ары лыжыымэ къызэрауагъэр. Ау атакъэм зэ нэмыIэми макъэ къышъыгъэп, пхэ къорэгъэхэми яшIуагъэ къэкIуагъэп. Шъалихэ зэрэфэпагъэу псым хэхъагъ, бэрэ зычIигъэуагъ, хэпIыкIыхъагъ. Къуашъори текIыжыгъ, ау ежъ къыхэкIыжыщтыгъэп. Мары пшээшэжыер къызэфэхыгъэ мые чыгыр, пшээшэжыитIу игъусэу мыяхъэ къэкIогъагъэх. Чылэм пэчыжъэ хъазырыгъ мы чыпIэр, ау мыкIэ IэшIур зэкIэми ашIэщтыгъэ, мэзысхоми ащ фэдэу зы-тIу нахъыбэ къыхакIэу хабзэп, шхэонтIабзэзэ ашхы, цэри ымыгъэщэу, гъэшIэгъонэу IэшIу... Шъалихэ къэщынагъэп, зычIигъауи, куоу жъы къыщи, зыригъэчъэхыжыгъ. Псыр ащ фэдэу куугъэп, хъадэм ыблыгухэр къыубыти къыIэтыжыгъ, псым тIэкIу зыдырыигъэхъыхызэ къыхихыжыгъ. ГомыIугъэ гори зэхышIагъэп, псынэпкъ уц къашхъом шигъэтылIэ, ышъхъацхэр ынэгугъэх. Псэ пытым фэдагъ пшээшэжыем, гумэкIыгъуи кIэлыгъэп ынэгугъ, ыпсэ ихэкIыгъом готэжыгъэуи хэпшIыкIыщтыгъэп, ыпкъ ищыгъэ цыкIу зэрэпсэнчъэр къызэрэпшIэщтыгъэр — фитгъоджагъэ горэ ышъхэ зэрэдырыигъэзэкIыгъэм хэлыгъ, псычIэ уц щэпкъ цыинэ заулэ ылэ джабгъу Iэхъомбэ тIуакIэмэ къадэщыщтыгъэ.

ЯтIонэрэ мафэм мые чыгым дэжъ къэкIожы, бэрэ щысыгъ, пшээшэжыер ынэгугъ кIэтыгъ, ышъхэ укъошчыгъи, Iэхъуамбэмэ адэлъыгъэ псычIэ уцхэри. ЕтIанэ нэпкъ лъапсэм нэпсыцэм фэдэу къыхэткIурэ псыгъоткIо чыIэр ылгъэгъугъ. Псы лъэкъо цыкIур шIокIодмэ, етIани къыгъотыжъзэ, псынэкIэчъыр ытхъугъ, окъэбзэфэ ежагъ, етIанэ хэшъуагъ. Джы къызнэсыгъэми ежъ нэмыкI емышъорэнкIи хъун ащ.

ЧыпIэ дэгъоп аIо мы чыпIэр, ау ежъ Шъалихэ ыгугъэх...

Абэкъум ищыщ макъэ Шъалихэ ытхъакIумэ къыри-дзагъ. КIоцI макъэ чыжъэ горэ хэтыгъ, къызщыдэоеным шы пэбзиджынхэр ыгъэтхыохэу. Шыр зэрилъэхъагъэр ыгугъэ къэмыкIыжъзэ, хъайуанэу зышъхэ фитыр аушътэу зэрэмыгумэ-кIырэм егупшысагъ. Шъалихэ зипхъотагъ. Абэкъур лъэр-мышъ, лыеу гумэкIы хъушътэп... Гъэхъунэм зынэсым, ылгъэгъу-

гъэм ыгугъэ рыхыгъ, ышIошъ мыхъоу, зэрмырым фэдэу ыгъэ-кыгъ. ЛитIу шы лгъэхъагъэр къырафэкIыщтыгъэ. «Тхээм семыукIи, сьд агу хэлъ мыхэмэ, зэрэлъэрымыхъэри алгъэгъу-рэба!» Зыр пхэ гъугъэ къоцэшхомкIэ пэкIэрыозэ, адырэр винтовкэ лгъэбымкIэ шыбзым еоштыгъэ. Хъайуаныр амалы-чъагъ, исабый фэсакъырэм фэдэу, литIумэ ренэу ышъхэ къафигъазэщтыгъэ, ынэхэр къыкIотэу, ыужырэ лгъэкъуитIур чыпIэ имызагъэу лгъэшэу хэпырхъыкIыщтыгъэ.

— Ыужы шъуикI!.. Арэп, шъузэкIокIыгъа сэлэ! — зыкъишIэжы, ажэхэкIуатэзэ къыIуагъ Шъалихэ.

— Ы?.. — винтовкэр зыIыгъым щтагъэу зыкыгъэгъэ-рэгъуи, Iашэр къытырищэягъ.

— ШъузэкIокIыгъа, сэлэ? Хъайуаным сьд пай шъушчы-хъагъ, ы? — Шъалихэ шыбзым екIоллагъ, ылгъэхэр заулэрэ ыпшгъэ ригъэгъагъэх, теупIэпIыхъагъ, цыфыбзэми умышIэнэу макъэ горэхэр къыIушIыкIыгъэх... — Сьд мыщ фышъуихысап? — ТIэкIу рэхъатыжыгъэу, литIумэ гуфалгъэу яплыгъ. — Хъаджмос, ора сэлэ? — Къоцэ гъугъэр зыIыгъыр ышIэжыгъ, чылэ гъунэгъум щыщыгъ, шыкужъ горэм исэу загъорэ Шъалихэ зыщыщ чылэм къыдахэщтыгъэ. Ишы-хэри оды зэпытхэу, икужъ ренэу скъыскъэу, ку лгъэкъо лгъэ-ужхэр зэфэмышIухэу, — чыепхэ нэгугъ ренэу илагъ. ЯтIонэрэ ышIэщтыгъэп. — Хъаджмос, пшIэрэ гъэшIэгъоны сэлэ!.. Ала-хъэм семыукIи, шыхэри пIыгъыгъэхэба...

— Тыдэ сыщыпшIэрэ, лыжъ? — теплгъэджагъ Хъадж-мосэ, ищазымэжъхэр цунтхъагъэхэу, икепкэ цэдэжыгъэу, шъуи имыIэжъэу ышъхэпхэтыку тесыгъ, иджани игъончэ-джи ныбжыи амыгыкIыгъэхэм фэдагъэх.

— УсэшIэ, — ыIуагъ Шъалихэ.

— СьошIэмэ, ащыгъум нахъ дэгъужъ. Тыпартизан тэ. Мы шыжъым о епшIэн щыIэп, тэрымырми, зыгорэм IэкIэ-кIодэжыщт. Къэтыубытынышъ, шIотыбзын тыгугъ хэлъ. О уишыбза мы джынэузыр?.. Сьда епшIэрэр ащ?

Шъалихэ гуцэфэ Iаехэр ышIыгъэхэу, ышIэрэми емыгуп-шысэжъэу, шым ыпэрэ лгъэкъуитIоу ыпхыгъагъэхэр къытIэ-тэнхэу зиуфагъ. ЛгъэтIэныр ныкъозэрых ышIыгъ.

— Ыуж икI, сIуагъэ! ШIуабзыщтыр апхы нахъ, атIатэрэп. Ыужы икI!

ЛитIур Шъалихэ къэкIоллагъ.

— Моу къаштэ шхомлакIэр. Хъызыр, къыфэсакъ мы делэм!

Хъызыр зыфиIуагъэм ивинтовкэ къытырищэгъ.

— Самбыр, лъыжъ,— ыIуагъ, ыцэ гъожьхэр къыIуигъэщызэ.— Къыуалорэр шIэ.

Хъаджмосэ ыжэкIэ зэхэкIыхъагъэ хэпIастхъэу, ыжэпкъ KIыхъэ къычIигъэпIыикIэу тIэкIурэ шытыгъ. Шъалихъэ къымылгъэурэм фэдагъ, зыгорэм егупшысэ пIонти, гупшысэ ынэмэ къакIэщыщтыгъэп. ЕтIанэ къыIуагъ:

— Тутын пIыгъа?

— Сыд пIуи? — къыгурыIуагъэп Шъалихъэ.

— Хъызыр,— ыIуагъ емыплгъэу игъусэ,— моу епхыгу мы шыр... Тутын тегъашъу сэлэ,— зыкъыфигъэзэжыгъ Шъалихъэ.

Шъалихъэ гуIэзэ иджыбэ иIэбэжыгъ. Тутыным игугъу къызэришIыгъэм тIэкIу гу къызIэпыригъэшIыхъэжыгъ. «Алахъэм семыукIи,— ыгукIэ ыIуагъ,— сагъэцтэжьи ма, тыадыгэба джыри...» Ежъ тутыныр къештэфэ, Хъызыры шыбызм ишхомлакIэ пхъэшгъэбэ комэ гъугъэм щызэкъуидзэгъ, чысэр ышти, тутыныр гъумэу ыщыхъагъ, зыхегъанэм, штэIукIэри, мыжъори, бзыуцыф такъырыри рилъхъажьи, чысэр иджыбэ ритIупщыхъагъ. ГъэшIэгъонэу тутын ешъоштыгъэ, лъэшэу ыкъудыити, Iугъор ыжэ ныкъокъыдэкIэу, зэкIилгъэшъожьмэ ыдырызэ.

Хъаджмосэ жъаум чIэтIысхъагъ, Хъызыр винтовкэр ыбэкъу дэтэу шыбызм дэжъ щетIысэхыгъ.

— Мэзихы хъугъэу сиябэкъу лъэрмыхъ,— ыIуагъ Шъалихъэ, ежъыри тутыным ешъо шIоигъоу, ау ичысэ зэрэкIэлъэIужыщтыр ымышIэу.— Олахъэ сыжъугъэцтэжыгъагъэм. Мыр, ошIа, абэкъу шыбз, бэчкъан хакIомрэ абэкъу шыбызмрэ атекIыгъ. Мыщ фэдэ шы лъэпкъ къабзэ щылэжъэп... ЗыщыплI горэ колхозым хэтыгъ, ау хэт арыгушылэжъырэ ахэмэ, кум кIэпшIагъэм лъэпкъы пIоу игугъу умышIыжъ. Мыщ ышъо хэлъыр ары, алахъэм шыкIэхъу цыкIоу къычIегъэкI, джары гугъаплэу щылэжъыр...

Шъалихъэ гушылэгъуай, ау джащ фэдизыр къыIуагъ, шыбызм фыреплгъэкIызэ, екIуалIэ шIоигъоу, ау зэришIын ымышIэу.

— Шыбызм уиIоф хэлъыжъэп, тят,— ыIуагъ Хъызыры, тутын Iугъор ыжэ дизэу, ыцэ гъожъ зэпэхъмэ Iужоу къа-

пхыритIупщызэ.— Шыбыжъыр тэ тшхышт, къыбгурыIуагъа?

Хъаджмосэ зи ымыIоу, щысыгъ, тутынэу зашъорэм щэ-хъурэ Iоф имыIэм фэдагъ.

— А кIал, шы къызэрыкIоп мыр, къыосIуагъи... ИжъыкIэ адыгэмэ ахъуштыгъэ шы лъэпкъымэ ащыщ, бгъэкIоды хъуш-тэп, лъэпкъыр дэкIоды, къыбгурыIорэба сэлэ!..— Шъалихъэ зиплъыхъагъ. Джыры ныIэп псыхъом ымакьи ытхъакIумэ къызыридзэжыгъэр, бзыухъу чэщым зыфэзгъэхъазырыхэрэри зэхихыгъэх, мэзым изакъоу хэтэу зыкъышыхъужыгъ, зыгорэхэр къешэхэу, ежъ ымылгъэухъу къешэхэрэр. ЛитIумэ анэгъу кIэплгъагъ, ежъ къыIорэр зэрэзэхамыхырэри зэкIэм къыгурыIуагъ, иджыбэ иIэбэжыгъ.— Алахъэм семыукIи, сичысэ...

— КIо кIожъ,— къыIуагъ тIумэ язырэм.

— СыкIожьын... сыкIожьын, сиш къысэшъутыжъмэ.

— НекIо, Хъызыр, шыбыр къашэ о. Тигъусэхэр къытажэх, лъыжъ, гъаблэм егъалIэх. Хэгъэгум пае тэ тэзао, тпсэ тышхъасыжъырэп, о шы оIо. УзэкIокIыгъэмэ сшIэрэп... Заор макIо, цыфхэр зэрэукIыжых, хэгъэгухэр зэрэгъэстыжых, о шыбзы-къабзэ оIошъ... делэ ухъугъэмэ сшIэрэп... КIо, хъугъэ!.. Зэгуи зэ!..

Гушылэ макъэхэр къэлугъэх. Гъэхъунэ цыпэм лIы хэ-кIотагъэ горэм шъэожьые Iэтахъо игъусэу къышылгъэуагъэх. Шъалихъэ къэгугъуагъ. ЛIыр ышIэжыгъ, псым зэпы-рыдзыгъэ къуаджэм щыщ, чэмахъу, шы къэпчыжъ горэм ренэу тесыгъ. «Бэчыр лъаш» ралощтыгъэ, граждан заом ылгъэкъо лъэныкъо кыхинагъ. Бэчырэ къызелгъэгухэм, къызэ-теуцуагъ, шъэожьыем зыфикъудыигъ, ау Шъалихъэ къызешIэжъым, къекIоллагъ.

Шъалихъэ ыIапэ къыубыти, пхъэ лъакъомкIэ хэтIыркы-кIызэ, Хъызыры екIоллагъ, ащи ыIапэ ыубытынэу, ау ады-рэм зыкыигъэсысыгъэп, IэхъомбитIукIэ тутыншъуафэм кIырыуи, чыжъэу Iуидзыгъ. Бэчырэ Хъаджмосэ къыфызэ-плгъэкIыгъ, ащ зи ымылгъэгугъэм фэдагъ, ау ынэгъу шхъа-хынэ зезгъэшIырэ пхъэтэпэмыхыгъэр кIэмылгыжъэу, къэп-кыыгъэу, ынэхэр ыуцIыргъугъэх.

— Сыд узезыфэрэр,— къыIуагъ Хъаджмосэ,— зыуж уитыр сыд, сэлэ?

— Ашгыу тишкIэхъужь цыкIу кIодыгъэ, тумы хъуныр, чэщищым кыдэхъажьыгъэп, Сани сигъус... шъо... сыд?..

— А Бэчыр, сишыжъ сабий ышъо хэлъ,— Шъалихъэ кыришэжъагъ, Хъаджмосэ зыфигъази, кыпигъэхъожьыгъ: — Мыр Бэчыр лъащ, шъошIэнкIи мэхъу, чэмахъу, тигъунэгъу къуаджэм щыщ... мы цыкIури зэуапIэм кыращыгъэ сабий ибэмэ ащыщ сшIошI, иунэ кыригъэнагъ, ежъ хэкIыгъэп сабий...

— Ужэ зэтелъхъ, лIыжъ! — Хъызыр къэтэджыгъ, ыцэ гъожьхэр кылушыгъэх.— УишкIэхъужь мыры зыдэщылэр,— ыныбэ од теожьы, хъакъурэм фэдэу щыгъэ.— Тэ тыпартизан, арышъ уибылыми къабыл хъугъэ. ОшIэба, сэлэ, тызэрэпартизаныр?

Хъаджмосэ къэтэджыгъ, ыжэпкъ кычIигъэпкIи, жэкIэ зэхэкIыхъагъэм хэпIэстхъэжыгъ, шъэожьыем ынэ тыримыхэу еплъыштыгъэ.

— Шъалихъ,— ылуагъ,— о уиIоф Iулыжъэп мыщ. Моу къахъ винтовкэр, Хъызыр. Зегъахъ, сэлэ, лIыжъ!

Шъалихъэ кыгурылуагъ жъалымыгъэ горэ мы чIыпIэм кыызэрэщыхъуштыр. Щынэщтыгъэп — емыкIугъэ горэм рихъылIэным зыщидзыеу, имыщыкIагъэ укIытэм кыгурымыIорэ гумэхагъэкIэ зэкIиIулагъэу щытыгъ.

— ТыкъишIэжыгъ мыщ,— ылуагъ Хъаджмосэ. Хъызыры зыфигъази, модрэмэ кызэхаримыгъэхы шIоигъоу.— Колхоз чэмыр кызетэфыжъэм, псым тыкъикIыжъэзэ мыры кытлъыуагъэр.

— ОшIа, сэлэ,— зыкыфигъэзэжыгъ Бэчыры,— тызыщыщыр?

— Сыд фэсшIэн сэ шъузыщыщыр,— ылуагъ Бэчыр, кыызэрэгумэкIыгъэр ымакIи ынэгуй къахэщэу, пхъэ лъакъом кIырыузэ шъэожьыем къекIолIэжыгъ.— Шъупартизанэу шъоIо...

— Пойдем,— кылуагъ шъэожьыеми, Бэчыр игумэкI ежъыри зэхышIагъэу.

— Ащыгъум тэ... тигъогу тытехъажьын. ХъяркIэ, Шъалихъ,— ыкIо ылэпэ цыкIу ыубытыжыгъ Бэчыр.

— Зэгъу зэ! — Хъаджмосэ ычый къэгъупагъэу, зэхэпх къодыеу кылушIыкIыгъ.— Зи уздэкIон щыIэп!..

— Арэп, Шъалихъ, сыд шъыу мыхэр зыфаехэр, ы?.. Саня, а сишъау, ты, иди, иди, я потом... мы тут еще поговорим... Иди же! КIоба шъыу!..

Бэчыр ымакъэ, мэхагъэ горэ кыкIэхъагъэу, къэкIэзэзыгъ. Шъэожьые шъхъащыф цыкIум ынэгъу псыгъо кIыфы кэхъугъэу, Бэчыры иитIукIэ зыхигъэнагъ.

— УтыукIышты,— кылуагъ Хъаджмосэ. Игъусэ гъырэм фэдэу кыыхэщыкIыгъ, ынэ дыигъэу Бэчырэ къеплъызэ, ынэгъу, къэупсыгъугъэу, хъэкIэ-къокIагъэу кыкIэщыгъэм умышIэжынынэу кыызэблихъугъ. Шъалихъэ зи кыгурыIоштыгъэп. Шыбзым зэрэфэгумэкIырэмрэ зэмысэгъэ шъхъаихыгъэ жъалымыгъэмрэ икIэрыкIэу аумэхъыжыгъэм фэдагъ. Зыгорэ кыIонэу кыришэжъэ шIоигъуагъ, къеIоуи кышIошIыгъ, ау Бэчыр лъащэ ымакъэ зызэхехым, зыкышIэжыгъ.

Бэчыр джыры ныIэп кызгурыIогапэр: мыхэр сэмэркъэухэрэп. Мары модрэри иджыбэ иIэбэжьи, шъэжъые зэдэ-ллышхо кырихыгъ, ынэ кытыримыхэу, ылэхэр тхыохэзэ, шъэжъыацэр кыгупцIэныгъ.

— СышъуукIышты, ара? — ылуагъ Бэчырэ, ымакъэ етIысэхыгъэу, тутын лыхъурэм фэдэу иджыбэмэ ылэхэр аригъэчъагъэх.— ШъукъэсшIэжыгъ, къумалыжъых...

Бэчырэ кыIорэр ерагъэу зэхэпхыштыгъэ.

— ШъуцIыфэп шъо, шъуадыгэп ыкIи!.. Сыдэу сшIына, сыамалынчъ... Шъэожьыем ешъумыгъэлъэгъу шъуихъэкIэ-къокIагъэ. ШъутIупщыжъ. КIо, иди, Саня!.. Домой иди!..

Шъэожьыер къэгъыгъ, ынэпсыхэр къетэкъохыгъэх, нахъ лъэшэу зыпигъэнагъ Бэчырэ.

— Жалко? — къэщхыпцIы фэдэу зишIыгъ Хъаджмосэ, шъэожьыем зыфигъази,— а твой Бэчыр...— урысыбзэкIэ кыфэмыIоу, кыпидзэжыгъ: — твой Бэчыр, зянэ хъэмэ ашхын, станицэм кIуи, мэзым тызэрэхэсыр энкэвэдэм зарелом, тыжалкагъэба тэ, ы? Будем убивай и Бэчыр, и поросенок потом. Хъызыр, убыт шъэожьыер.

Теубытагъэ зрашIыгъэм Хъызыри кызэкIигъэкIыжыгъ, щхыпэ тIэкIу гори ынэгъу кыкIэхъагъ.

— Хорош мальчик, ходи сюда, хъыр-хъыр, поросенок, да? — шъэожьыеу гъырэр Бэчырэ кыкIэритхьи, уцым хидзагъ.— Смотри, батя сейчас убивай будем.

— ШъуцIыфэп шъо, шъухъэкIэ-къуакI!..— ошIэ-дэмышIэу зыкIидзыгъ Бэчыр лъащэ. Омакъэр кызэлум, ащ лъыпытэу зэхэфагъэ. Бзыоу зызыпхъотагъэмэ амэкъэ псынIэ кIэим зэпырылъэтыгъ. Винтовкэм ыпэ римыщэхыжъэу, Хъызыр шъэожьыеу, дыкыгъэм фэдэу щытым, тыримы-

гъэпсыхъэу еуагъ. Ылъэпсэ шыпкъэ кыфэгъэ цыф такыр цыкIум Шъалихъэ зэрымырым фэдэу еплъыгъ. «Арэп, цыф лъэпкъ шъухэкIыгъэба!» — мэкъуоу кышIошыгъ, ау Iаеу хэгырзыкIыгъ ныIэп. Iаеу хэгырзыкIыгъ Шъалихъэ, зэфэдэкIэ къэкIэзэзыгъ, ежъ игырз макъэрэ шэу кыкIыгъэ-штагъэм ищышрэ кызэкIэлъыкIуагъэх. ОмэкъитIум ыуж кIым-сым гомыIоу къэзыуцухагъэхэр зэщыугъэ. Абэкъум пхъэшъэбэ комэ гъугъэр кыпикIыкIыгъ, кызыдэпкIаем, лъэхъэ ныкъотIатэри зэпиутыгъ. Хъызыры зиуфэнэу игъо ифэгъэ къодый, шыбзыр ытх зепкIэм, гъыркъ макъэ нэмыкI кыжжэдэзыжыгъэп. Шыбзым идэпкIаегъу тефэу Шъалихъэ зидзыгъ. Хъаджмосэ ащ фэдэ ежагъэпти, хъурэр кыгурымыIоу, штэгъуи имыфагъэу, кыпэкIэрыIрэм фэдэу винтовкэр кыIэтыгъ, ау Шъалихъэ зэкIокIыгъэм фэдагъ. Ышъхъэ кыызIэкIафэм, Хъаджмосэ ытыкъын ыубытыгъ... Зыкымыгъэсысыжъ зэхъур ары зэритхъэлагъэр кызышIагъэр.

Шъэожъыем ыпсэ хэтыгъ. Иунэжъ цыкIу кыхыгъ, шыбзэу, ыуж итыр загъорэ ыIупэ фабэкIэ ытамэ кытеIабэ-щтыгъэ.

ЯтIонэрэ мафэм хъадэхэр мэзым щигъэтиIылыгъэх Шъалихъэ. Бэчырэ лъащэ бэн шъхъаф фишыгъ.

Сане ыблыпкъ щэр пхырыкIыгъ, къупшъхъэм ащ фэди-зэу емыгуаоу.

* * *

Шыбзыр а чэщым чыыагъэп. Илъэс пшыкIухэу кыгъэшIагъэм Iаджи ылъэгъугъ. Iаджыми арихъылIагъ, ау непэрэм фэдэ кышIэжърэп. КъыгурыIохэн ымылэкIыштыгъэр лIитIур кызыфеуагъэр ары. Джы зэрыт зекIуакIэу цыфмэ агу рихъырэм зырегъэсэфэ, зыфэмыем е зэримпэ-сырэ шыкIэмэ яуцолIэфэ, кIин ылъэгъугъ, ау нэужыкIэ кы-зэрэнэфэжыштыгъэу, зэуцолIагъэхэр къегуаощтыгъэхэп. Шыпкъэ, зэкIэ дэдэри ыгукIэ ыштагъэп. Хъайуаным игъэ-псыкIэгъэн фаер, ежъ дунаим кызтехъом, пкъынэ-лынэу иIэр диштэшт-димыштэштыр, изэхэшIыкI кыхышты-кымыхыштыр хъазырэу хэлъхэу къэхъоу ары зэрилъытэщтыгъэр. Ауштми ежъ къемыкIушт кышIошIэу зэрагъэсагъэхэр ыукIочыгъэх, егъашIэм хэлъыгъэхэм фэдэу джы кыыз-дырехъакIых, цыфхэм ар зэрящыкIагъэу, ежъыри джы

ищыкIагъэхэу елътэ. Ау зыфэмыехэри ащ кыфыхыгъэх, джауштэу елътэ ежъ. Iэсащэ хъугъэ. Цыфмэ зэраIо къо-дыеу ушыIэмэ, зэщыгъо, ежъхэм ашIоигъо закъор хъайуанхэмкIэ икъуна? Шэхъогъумэ ябгъукIозэ, хъайуан шыкIэу хэзыгъэхэр нэмыкI шымэ захилъагъокIэ, ыгу зыгорэуштэу хъуштыгъэ. Къыгъэлэлэу, ылыпцэхэр кыгъэтхыоу, ыпэбзыджын шIуцIэхэр кыгъэхъублаблэхэу зыгорэ зэхи-шIэщтыгъэ. ЯнэцIыштыгъэ пIомэ, хэукъоныгъэ хъун, хъау, янэцIыштыгъэп, ау дагъокIэ зыфилъэгъужъэу кыхэкIы-щтыгъэ.

Абэкъур а чэщым чыыагъэп, лIитIумэ зэрадэзекIуагъэ-хэмкIэ зигъэмысэжыштыгъэ. Зытх тепкIагъэр зэриукIыгъэр ышIэщтыгъэ, ау ежъ зыфэагъэр — Шъалихъэ ыгу римыхы-рэ горэ кызэрехъулIэрэр ешIэти, деIэнэу ары. Шъалихъэ кызэгырзым, ар кыгурыIуагъ. Ащ фэдэ макъэ ныбжыи ыжэ кыдэкIыгъэп, ар щынэгъуагъэ, зышъэ икIыгъэм ымакъэ фэдагъ ар.

КъыгурымыIо горэм зырихыылIэкIэ, кызыхигъэщыпэу ихэбзагъэп, егушшысэщтыгъэ кызгуригъаIо шIоигъоу, ысэку Iужъу зэхитакъоу, е ыпэрэ лъэкъуитIур зэблихэу зы чыпIэ иуцощтыгъэ. Шъалихъэ зыIэкIэфагъэм щегъэжъагъэу ащ фэдэ къехъулIэу бэрэ кыхэкIыгъэп, ар кызэрэфыштытм, кызэрэдэпсэурэм елътыгъэу ары нэмыкI цыфхэри кы-зэрэгурыIощтыгъэхэр, ежъ къекIушт-къемыкIуштыр зэрэзэ-хифыштыгъэри. Жъыр, псыр, гъэхъунэ уцыр зэрэзэхышIэ-рэм фэдагъ Шъалихъэ зэрэфыштыгъэр. Зэныбджэгъугъэх, нэшIошыгъэ зэфэгущIо-зэрэгъэшIожъ хэмылъэу зэгурыIо-щтыгъэх. Шъалихъэ ежъ зызэрэфыштыжъэу дзекIощтыгъэ шыбзыми, зэхишыкIэу зыфаери къемыкIуштыри; а зы гу-хэлъэу ренэу зыдиIыгъым ригъэсэжыгъэу, ежъ зыфэгумэ-кIыжыным ыпэкIэ, шыбзыр ыгу къэкIыжыштыгъэ. Ащ фэдэ фыштыкIэм, хэо-хапкIэу щымытэу, тыгъэр игъом зэ-рэплъэгъоу, жъыр ренэу дунаим зэрэтетэу, ежъ хъайуаныр дунаим зэрэтетым зэремынэгъужъэу, Шъалихъэ зэригъусэм, зэригъусэ зэпытым, ауштэу щытын фаеу щымытми, джа тыгъэу зэсагъэм фэдэу шыкIэштэу кышыхъуштыгъэ. Ау непэ Шъалихъэ кыжжэдэзыгъэ макъэм фэдэ ащ ыпэкIэ ри-лъэгъулагъэп. Джары зыкъезгъэпхъотагъэр, кыкIэштагъэп, а макъэм ежъ бэшIагъэу зыщысэхъукIыжыгъэ щынэгъо чыIамэ горэ, шъхъасынчъэ-гъэжъалымагъэ горэ мыцIыф

хабзэу хэлъыгъ. Зыфимыт, зыфэмые горэ фэмышъоу зэри-
шлэрэр кыхэщыти, ащ угу ригъэгъуштыгъэ. Ары тлэкIу къэз-
гъэцтагъэр абэкъур. Мэхъэджагъэу макъэм хишIыкIыгъэмрэ
амалынчъэ гукIодыгъоу кыхэщыгъэмрэ. ТIумэ язи Шъали-
хъэ кыхэфэнэу ежэщтыгъэп. Ежъыри бэшIагъэу
хэкIосыкIыгъэу кышIошIыштыгъэ кIоцI шъхасынчъагъэу,
ошIэ-дэмышIэу нахъыпэкIэ кышIудэуаештыгъэм джы, зы
нэгъэупIэпIэгъу нахъ орэмышъу фаеми, кыфигъэзэжыгъ.
Джашъ ыгу ыуцIыкIугъэу, итыгъ шыбзыр къакъырыжъым.
Хъугъэр зэкIэ зэхифын ылъэкIынэу шытыгъэп, ежъ изэхэ-
шIыкIы, ихъайуан шэн-гъэпсыкIэ кыубытыгъэр ары зэгуп-
шысэщтыгъэр. Шъалихъэ ыдэжъ кызырэкIоштыр ышIэ-
щтыгъэ, ежэщтыгъэ, ау IукIэным фэхъазырыгъэп.

Шъалихъы а чэщым чъыагъэп. Зы сыхъат горэм, Сане
иуIагъэ пэлъыфэ, нэмыкI егупшысагъэп, ау уахътэ теши,
кIэлэцIыкIур зыхэчъыем, ыгукIэ ренэу нэмыкI горэми
зэригъэгумэкIыштыгъэр кышIагъ. Шыбзыр ары. Ау
игупшысэхэмкIэ ащ зыримытыжъыпзэ, лIитIури Бэчырэ
лъащи ыгу къэкIыжыгъэх. ЗыгъэгумэкIыштыгъэр — джы
нэс кызырэгуремыIуагъэр ары лIитIумэ язекIуакIэ.
Къыгурылон фай. Ар зэхимыфмэ, шыбзым кьинэу пилъагъо-
рэми зыкIыпилъагъорэми хэчыгъэ горэ афэхъушт. Шыбзым,
хъайуан зыфатIорэм, мытэрэз горэ зэрэхъурэм гу лъытагъ.
Адэ хъайуаныр зэмышъырэхъышэжъыгъэм сыд узэгупшысэ-
жъынэу хэлъ? Хэлъ узэгупшысэжъын, зэриложыштыгъэ
Шъалихъэ. Хъайуаным ылъэныкъокIэ хъугъэр тэрэз. Ау мыд-
рэхэми лъэныкъо яIэба? Шыбзыр ежъ зыфэгумэкIыжыгъэп,
сэ сызельэгъум, сэ сызегъотыжъым, ежъ зи мыхъун къемы-
хъулэжъынэу ышIошъ хъугъэ. Сэри кыистешыныхъагъэп,
Бэчырэ лъащ кызылохъэм, сэ сашIолофыжыгъэп мыдрэхэм.
Ауштми ежъ ихъайуан зэхэшIыкIыкIэ мытэрэзыр кышIагъ.
Адэ мыдрэхэр? Бэчырэ зэраукIыгъэр, ыкъо цIыкIуи аукIы
зэрашIоигъуагъэр, жъалым укIыкIэу къаугупшысыгъэр,
зызэрашIыштыгъэр, лъэу акIэтым чыжъэкIэ кышъидоегъэ
хъэкIэ-къокIагъэм ыгъатхэхэуи, зыдамышIэжъэу ыгъэщы-
нэхэуи арилъэгъулагъэр ыгукIэ зэпишъэчы зыхъукIэ, хъэкIэ-
къокIэ шъыпкъэхэр нахъ кыгурылохэу кышIошIыштыгъэ.
ХъэкIэ-къуакIэр зыгорэ ымыукIэу шыIэн ылъэкIыштэп, ащ
тегъэпсыхъагъ идунай, ыпкъ, иамал. Адэ цIыфыр? Хъадэ-
гъур Iоф пстэуми язэшIохыпIа? Е цIыфым ар фэмыукIошIырэ

закъоу хэлъа? Шалъэ горэ кыфэкIошъ, ащ кышъэнафа
ицIыфыгъэ кIуачIэ? Хъаумэ арэу пыута цIыфым игъашIэ, ащ
нахъ хэмылъэу дунаим Iахъынчъэ щыпшIынэу? Зэ нахъ
щымыIэщтым игъашIэ зэрэлъапIэм фэдизэуи пыутба, ащ
нахъырэ амал кырамытыгъэмэ?..

Шъэожъые уIагъэр кыхэгырызкIыгъ. Ышъхъэ сырыф,
къуанчэу шIоIонтIыкIыгъэу шъхъантэм къефэхыгъэти, ыгъэ-
тэрэзыжыгъ. Шъалихъэ ылэхэр сакъыгъэх, шымэ апылты-
зэ, ынэмэ альэгъурэм фэдиз ылэхъуамбэхэмкIэ зэхышIэу
есагъ. Ыгу къэкIыжыгъ шъэожъыем иуIагъэ кыпллтыхъэ-
зэ, ытамэ зефызым, кызырэхэкуукIыгъэр, ынапIэхэр кIэззэу,
ыпкъ од цIыкIу зэкIиугъуайи, зиIуантIэзэ, зызэпикIыштым
фэдэу зызэрэзэкIишъыжыгъэр. ЫнэпIэ зэтелъмэ нэпсыр
къадэчъыгъ, цэ къэбыкIэ цIыкIоу ыжэ кызытэтези, иакъыл
щыуагъ...

«ГъашIэм теушэты. Къытшъхъапэжъа шъуIуа? Хэбзэ гъэ-
нэфагъэ горэ ахэлъа зэкIэлъыкIоу кьинэу тлэгъурэмэ, ду-
наим ыкIочIэ зекIомэ къапкъырыкIэу, яолIэжъэу? Чыгып-
къым куамэу готым фэдизэу лъапси едзы аIо. Кьинэу тлэгъ-
урэмэ тагъаса, тапIуа, тагъэпыта? Сыд фэдиз кьин плэгъу-
гъэми, уапэкIэ джыри къэкIоштым ар IахъкIэ хэмышъан
ылъэкIышт. Уапэ илъыр умышIэрэмэ, кызызунэкIыгъэм фэдэ
е щыщ зи кыхэмыфэжъыштымэ, бгъэшIэгъахэм сыда узфи-
гъасэрэр? Дунаир зышъыIэм кышъыгублагъэу жъалымыгъэри
къыдекIокIы, зэфагъэм зиузэфыным пай, къончагъэр ипкIын
фае ыпэ рапшIэу. Хъаумэ къончагъэу уузэфыгъэр ара зафэ
хъурэр? Зэгу зэ, сызхэхъагъэр ешIэрэп джы. Лы жъалымы-
тIум яIоф кыкIыгъэу IукIыжыгъэхэмэ, зэфагъэхэу къекIыба
ащыгъум, тинасып темыкIуагъэмэ?! Ары шъхъам тауштэу
зэфагъэ хъушт шыбзыри аукIэу — алахъэм семыукIи, ащ
фэдэ цIыф ешIа! — Бэчыр лъащи шъэожъыери агъэкIодхэу
ежъэжъхэмэ? Ау кызыгурымыIорэр — ахэмэ альэныкъокIэ
зи шъыпкъэгъэ-зэфагъэ шыIэба сэлэ? Ахэр огъэкIодыхэкIэ —
хэт гушъэ ахэмэ афэдэ пстэури фэгъэкIодын! — жъалымы-
гъэр лъэпсэкIод мэхъуа? ЦIыфыгъэм, цIыф зэхэтыкIэ-зэдэп-
сэу хэбзэ шIагъохэм анахъ ядэхэгъу, къэгъагъ штэгъум жъа-
лымыгъэм, пцIэпIагъэм яжъыбгъэ стыр къепщэ. Джыри чъы-
гыр къэгъагъэ хъужъын, ау илъэс псау уежэн фаеба, ипсау-
ныгъи кышъыкIагъэба, лъапсэу ыдзыштым, дэчъэх цIыкIу
фэхъуштым ар егоощтба?

Шыбыр кызэрекупшысэрэр Шъалихъ ыгуклэ зэхишлэ-щтыгъэ. Зэрымолжыпэу, гуцапэклэ ар зыдиыгъыгъ ыкли щыуклэщтыгъэ, зыкыщыуклэщтыгъэри мээ гъэхъунэм щыхъугъэм шыбыр шыхъаты зэрэфэхъугъэр ары. Хъайуанымэ язэхэшлыкI тэ тшIомаклэми, ягулытэ кыххэрэр гъунэм нэсэу зэхашлыкI, дэхыпIэ кыфамыгъанэу. ЕмыкIу шыппкъэри тухыеу, ушъхъагъу пчъагъэ тэ къэтэгъоты, лъэныкъо пчъагъэкIэ тыкъекIуалIэ, емыкIум хабзэ пшIын плъэкIын ухыикIэ кыфэдгъоты тшIоигъу. Ар IушыгъэкIи тэлъытэ, зэфагъэм ишапхъэу тэгъэлъагъо.

Ау хъайуанымкIэ емыкIур — емыкIу, тыдэкIэ укыикIэу укъеплгыгъэми. Ар ыгу етIысхъэ, уимыгъэпщынэжъыми шъхъаихыгъэу, ишэн зэщегъакъо, игукъэбзагъэ нэцIэкI горэ хэхъо, кызырэрэфыщытым ежъыри фэмыхъоу кыкIечы.

Тэрэзы хъугтэп, тэ кытхэфэрэ жъалымыгъэм римыхылаIагъэмэ нахъышIугъ шыбыр. Сабыйри ышъо хэлъ. Сыд сIоны сылгэхэхъашт джы? Шъыпкъэ, тыкъэсыжъыфэ зи кызыхигъэщыгъэп. Ыгу кысэгъугъа, кысфигъэгъугъа сыкызызэхышлыкIэу?..

Чыиф къакъырым Шъалихъэ зычIэхъэм, абэкъум зи гуцафэ фишIыгъэп. Шыбым ичъыегъугъ, ау ищытыкIэкIэ кышIагъ зэрэмычъыерэр. Шым еубзэу, едэхашIэу, ыгъашIоу ихэбзагъэп. Хъайуан Iаджми ар къякIоу алъытэми, ежъ зэрипэсыжъыщтыгъэп. Цыфым игъашIо IэшIу, ау хъайуанымэ яшэн ащ зэщегъакъо, шыр арымэ, ащ къекIухэрэп, ыштэштэп ыкли. Уегугъумэ, илыягъэ хэмылгъэу, ищыкIагъэр игъом фэогъэцакIэмэ, анахъэу умыгъапцIэу, хэо-хапкIэу щымытэу ренэу уфэшъыпкъэмэ, цыхъэ кыпфишIышт, ылъ ущыщым фэдэу кыпфэныкъошт.

Зи риIуагъэп шыбым Шъалихъэ. Ытхышъо зытеIабэм, плъырыIоу кышыхъугъ, ко жэгъухэр пкIэнтIагъэхъэу кышIошIыгъэти, хъэдэн гъушгъэкIэ ателгъэкIыхъагъ. Сабыир къехъылгъэкIын фае, зэриIожыгъэ. Хъэдэн Iужъу шъуамбгъор шыбым ытх кыприубгъохыгъ: нэфшъагъомэ адэжъ чъыIэтагъэ къэхъумэ, хэт ышIэра, сабыир ышъо хэлъ, усакъымэ нахъышIу.

Чэщыр екIыфэ джауштэу шъэожъыемрэ шыбымрэ азыфагу итыгъ Шъалихъэ. Зэзакъу зэрэхэпэзагъэр, шъэожъыем ыпашгъхъэ исэу.

* * *

...Хъаджмосэ шыбым тесэу мые чъыгым ылъэныкъокIэ мащэ. Зышгъхъэ ныкъошIотхъ нысхъапэм фэдэу, ышгъхъэ шIоулэлыхъэ. Алахъэм семыукIи, хъурэр сыдэу гъэшIэгъоны? Стхъэлагъэба мыр? Винтовкэу уцым хэлъыр кыпхъуати, лъежъагъ. Куон ылъэкIырэрэп, ылъакъуи кIэкIырэрэп. «КъэтIупщ шыбыр, къэтIупщ, сэлэ, сыкъао!» Шъалихъэ уагъэ, шыбыр чъэм хэтэу, зыгорэм елъэпэуагъэм фэдэу, ыпэкIэ фээ ебэджыгъ. Хъаджмосэ къефэхыгъ, ау щэлумэ гырзызэ, псы нэпкъым епшыли, зыригъэукIорэхыгъ. Шъалихъэ зыкыиIэти, абэкъум фиуээнкIыгъ, ау шыбыр кIодыгъэ, ар зыщегъэджыгъэм ынэкухэр фыжъэу Хъызыр щыт, ылаблэхэр сысыхъэу, чысэр кыфешIэи: «штэжъ, Шъалихъ, тутын дэгъу... Ау сшгъхъэ кыгъэунэзагъ, чэщ-мэфши хъугъэ фыгукIэ зысIумыфагъэр... Уишыбзи дахэ, шыкIэхъу цыкIу тхъэм уегъэгъот...» «Хъызыр!» — зыщиIоным, плъэмэ, Бэчырэ лъащ ары ыпашгъхъэ итыр, ынэкумэ нэпсыр къячъагъ, ымакъэ макIэу, кIэзэзэу къелэ: «Къысфэгъэгъу, Саня, сишъау»... ЗэкIэм хъэкIэ-къуакIэм фэдэу, мэкъэ Iае кIэм кышчыдэоягъ. Нэпкъым зекIуалIэм, ылъэгъугъ: «Тыдэ хъугъэ псынэкIэчъыр?» — куозэ, Iэбжъэ-лъабжъэкIэ Хъаджмосэ мыжъуакIэр етхъу. «УипсынэкIэчъы сегъашъу, Шъалихъ, сегъашъу!.. СыкызыIохъэм, кыкIэчъыщтыгъэ, джы тэдэ щыл?» — ыIозэ, ыIэхъуамбэмэ лъыр къапычъэу, ыIэхэр кыфешIэх.

«Сыд пай уукIыгъэ Бэчырэ лъащэ, ы?» — еупчIы Шъалихъэ. — «СымыукIыгъэмэ, тилотэщтыгъэ!» — «Сыд илэжъагъ ары шъхъам, ы?» — «АукIырэ пстэумэ лажъэ яIа, Шъалихъ? Зэошхор макIо, цыф минхэр щаукIых! Хэта яупчIырэр, лажъэ уиIа, уимыIа ылоу? Къэхъурэм лажъэр кыдэхъу, укызырэхъугъэ закъори лажъэ, кыбгурыIуагъа? Заом сышчыIагъ сэ. СфэукIочIыгъэп, зыкъэзгъэбылIы сыкъэкIожыгъ. УкIа-кIо сыхъугъ, ау саукIынэу сыфаеп. Зы нэбгырэ уукIы къэс, зы хъадэгъуцэ пшъхъарэкIы, кыбгурыIуагъа? ЗэкIэ укIа-кIохэш ары. О шыбым пай сыд кысэпшIагъэр?» — «Бэчыр лъащ, шъэожъыер ары!» — Хъау, шыбыр ары, хъайуан, сызкIэптхъэлагъэр!.. Моу къаштэ сивинтовкэ!..»

ХъальэкъуиплIыкIэ Хъаджмосэ нэпкъым кыдэпшыеу фежъагъ, ыцэхэр кыиIопсы, Iупсыр тхъурбэу кыиIокIы. «Ори усыукIышт, уишыбзи ары, лIыжъ дел! УсыукIышт!..»

ЗэкIэм псынэкIэчъыр быжъутэу къэуагъ, пшахъор, мыжъокIэ жъгъэхэр ыгъэутысэу, Хъаджмосэ къышъхъарыуи, пIэтIэраоу рихъыжи, псым хилъэсагъ, къычIэу къэс кIэир зэпигъаджэу винтовкэмкIэ дэуаезэ, къэгъэзэгъум щыкIодыжъыгъ...

Шъалихъэ къызэлъатэм, хъэм ичъыегъу уахът зыфаIорэм фэдагъ. Дунаим зи макъэ щыIуштыгъэп. Мэзым ижъы къащэ зэхапшIэу, къэушынагъ. Мыщ фэдэ уахътэм, Шъалихъэ ар ышIэштыгъэ, зи зэхэпхыштэп, сыда пIомэ ежъ дунаир мэдаIо. Иуци дыиэгъу, ипси бзэхыгъэу, ныбжыкъухэри чIыпIэ иуцуагъэхэу, дунаир зыкIэдэIукIыжъы. Мазэр ыку чыжъэ истыкIырэм фэдэу нэфын, ау инэфынэ шэлIагъэу, псэ хэмытэу огум ит, чIыгум ныбжыкъу нэгъыф къехъухыгъэу къыпшэхъу. Сыхъатыпэ горэ тешIэнышъ, къызщежъэрэри зэрэхъурэри умышIэу, ныбжыкъу нэгъыфэу чIым къехъухыгъэр жъым хэткIухъащт, нэфынэм, къэхъыенышъ, ынэIу къызэрихыжъышт, чыгхэми, уцхэми, пкъыгъо зэфэшъхъафхэми захигощэжъышт, шъхъадж ишIыкIэ-теплэ къыригъэгъотыжъэу, икIэрыкIэу псэ къыпигъэкIэжъэу. Мэкъэ чыжъэхэр къыхэушыкIыжъыштых: псыхъом пцэжъые горэ къыхэушт, комэ гъугъэ, осэпсэу къехырэр къехъыльэкIэу, е ыгъэулэбыгъэу, къефэхышт, чыг тхъапэхэр зычIыпIэ къышъхъыештых, мэз кIыбы шъофым зиутхыпкIырэм фэдэу, пкъышъолкIэ зэхапшIэрэ жъырычъэ гумэкI гур-гур горэ къыоутэкIышт. ЧыIалIэ горэм къыIэпызыжъыгъэхэу, дунаим ипкъыгъо, итеплэгъу пэпчъ зыкъагъотыжъынышъ, зыкъашIэжъышт.

2. Саня

Абэкъум шыкIэхъу цIыкIур къызшыфэхъугъэ мафэм Сане къэтэджыжъыгъ. Цэджагъом джыри пэчыжъ, тыгъэпсэу, гъэхъунэ мынышъэу унэм пэIулъэшъуагъэр зэпэжъыу-жъы. Чэщым оцхэу къешхыгъэр зыхицагъэу чIыгум рэзагъэу, ошъогу фабэм зырегъэу. Сане лъэгущым къытехъагъ, нэфынэу, жъы къабзэу шагум щызэрихъэрэм, фэбамэу ошъогу лъагэм къырихырэм зэрымыры ашIыгъэу къызэтырагъэу-цуагъ, кIэсэн къонщэ псыгъор ыубытыгъ, ебэджынкIэ щы-

нэу, кIэсэныр зэриIыгъэу етIэ лъэгущым тетIысхъагъ. Ытэ-мэкъупшъхъэхэр джанэм къыхэпIыикIыхэу, ышъхъац фыжъ-рэ ынэгурэ зэшъогу хъужыгъэхэу одыгъэ. Пшъэ псыгъо кIыхъэм ышъхъэ тIэкIу пиукъошыкIыгъэу, зэпэжъыужырэ гъэхъунэм ынэхэр ригъэуцIыргъоу щысызэ, Сане абэкъум ымакъэ зэхихыгъ. Шыбзыр щыщыштыгъэп, ипырхъэр чый кIоцI мэкъэ кIэкIэу къыIузыхэрэмрэ ары зэхихыгъэхэр. Чыг-гэишмэ акъогу къот къакъырым ылъэныкъокIэ къыкIэу Шъалихъэ къэлъэгъуагъ, ыпсэ ыIитIукIэ зэрихъэрэм фэдэу, шыкIэхъу цIыкIур ыбгъэгу ефызыллагъэу ыIыгыгъ. ШыкIэхъур хъыбэигъ, ышъхъэ къыфэлэтыштыгъэп. Янэу ауж итым ипырхъ макъэ зызэхихыкIэ, ылъэкъо псыгъохэр ыгъэ-пIэтIэраохэти, ыпшъэ кIырыуштыгъэ, ау зандэу фэмыIыгъэу ышъхъэ къышIозыжъыштыгъэ. ШыкIэхъур уцым хигъэтIысхъанэу Шъалихъэ къызэтеуцуагъ, ау шъэожъыер къы-зельэгъум пэблагъэу къекIуалIи, лъэбэкъу зытIуш нахъ пэ-мычыжъэу уцым хигъэуцуагъ. Iэ сэмэгумкIэ ыбгъапэ къы-кIалIэзэ, Iэ джабгъумкIэ ыужырэ лъэкъуитIур къыдиIыгъэу тIэкIурэ фэсакъи, ытIупшыгъ. ШыкIэхъум уепллынкIэ щхэ-ныгъэ. Ежъ имыехэм фэдэу ылъакъохэр кIэзэзыштыгъэх, ыпэрэхэр къышIоуфэхэу, ышъхъэ къыфэмыIэтэу заулэрэ щыти, унэзагъэм фэдэу, ошIэ-дэмышIэу кIырыуи етхыуагъ, лъэбэкъу заулэ ышIыжъи, мылым техъагъэм фэдэу, ыпэрэ лъэкъуитIур шIузэбгырыкIи, ыужыхэрэр къэуфэхи зэхэфагъ, зэ-тIо джыри кIырыужыгъ, ау зыкъыIэтыжъынэу амал фэ-хъугъэп, ынэшхохэр къыкIотхэу ышъхъэ риуфэхи рэхъатыгъэ. Сане къэщхыгъ. Шыбзыр шыкIэхъум гумэкIэу къышъхъа-рыхъи, тебзэхъэу фежъагъ.

Тыгъэпсэу мэфэ шIагъу. Шъалихъэ Сане къекIуалIи, тIэ-кIурэ къеплэу щытыгъ, кIэлъырытIысхъагъ. Чыгмэ ашъ-хъарыплъызэ, ошъогу лъагэм дэплъыагъ. Сани ынэхэр ыуцIыргъуэ дэплъыагъ. Лъагэу-лъагэу бгъэжъыр, ытамэхэр ымыгъэхъыехэу, огучIэм щесыштыгъэ.

— Саня, — ыIуагъ Шъалихъэ, — бгъэжъым нахъ лъагэу зиIэты къэс, ошъогури нахъ лъагэ мэхъу. Мы шыкIэхъу цIыкIум хахъо къэс, дунаим хэхъошт. Ыныбжъи хахъозэ, ичъэрыгъи дыхэхъошт. Нахъ псынкIэу чъэ къэс, чIыгури нахъ чъэры хъушт, нахъ псынкIэу, нахъ Iэжъ-лъэжъэу. Алахъэм семыукIи, ежъ пае чъэшт пшIошIа адэ мыр?..

Бгъэжъыр, хэпшыкI кьодыеу хьарзэзэ, джыри нахь лъагъ хьугъэу, шIуцIэгъэ нэгъыф цIыкIоу къэлыагъо. Сыда ригъотагъэри, мощ нэс егъэзыгъэ фэдэу дзыщаерэри? Сыда ригъотагъэри, оIуа? Е, е, Саня, ар зыми ышIэрэп, ежъ бзыури зэрэхэтэу. Тамэ зиIэм зелэты. Ольэгъуа ошъогуз зэрэлыагэр, бгъэжъым зиIэты къэс, ежъыри зелэты, тэри тинэплэгъу зелэты. Марыба мы шыкIэхъу цIыкIури, тIэкIу шIэнышъ, кычыыхъэу плэгъушт. Мэджэгу аIо... Адэ еплъ ащыгъум моу зыкызиIэткIэ... МэджэгункIи хъун, джэгурэм ежъ зигъэтхъэжъырэ кьодыеп, дунаири датхъэ. ШыкIэхъум кычыыхъэ зыхъукIэ, уцхэми кыдачыыхъэ, жьыми кыдечыыхъэ, чыгхэри ары, ошъогури ары. О джыри плэгъугъэп ар, ау шIэхэу плэгъушт. Псынклагъэ зыхэлъым псынклагъэр еушэты. Сид пай, оIуа? Псынклагъэ хэлъышъ арыба!.. Адэ сид пэен пIорэ о? Модэ яплъ чыгмэ: чIыгум зэрэхэтIагъэхэзи, бзыухэп ныIа, залэты. ЗамыIэтыжы зэрэхъоу, жьы хъунхэу рагъажъэ. Еплъ псыхъом: зэрэчъэрэм щегъаIэ, къэуцумэ — кIодышт, игъукIышт е орыжы хъушт. СшIэрэп ныIа... Сэри кызыгурыIорэп ахэр. Ау егъашIэм шымэ сахэт. СызэкIалэм, шым сытесэу сычъэ зэхъукIэ, сэщ нахь псынклэу чIышъхъашъом зи щымыхъыеу кысщыхъуштыгъэ. ЕтIани нахь псынклэ ухъу пшIоигъу, зыми уемыгупшысэжъэу, угу Iэлы хъугъэм фэдэу, уапэкIэ зыощэи. ТIырыпI-тIырыпI мэкъэ зэтчэу уачIэгъкIэ кысщидэуаерэм уипсынклагъэ зыдыуегъэ-шIэжы, шыпкъагъэ кыпхелъхъэ, пшIошъ ыгъэхъоу, кыпкIэлъыджэу, кыпкIаIэзэ кыпкIэлъычъэрэм фэдэу. Сыда узыгъачъэрэр? Тхъэм семыукIи, ар сыдэуштыгъэ къэпIощт... Псынклэгъэ-лъэшыгъэ горэ зэгорэм цIыфым чIинэгъэнкIи хъун. Е цIыфым ыгу иушэтыпIэ горэу щытыштын. СшIэрэп сэлэ, тауштыгъэу къэпIощт ар?..

Сане ышъхъэ фыжъ Шъалихъэ кыыригъэкъугъэу мэчъые, ыпкъ од псыгъо цIыкIу хъыбэеу, лантIэу псэнчъэ фэдэу зэхъуагъэ. ПкIэнтIэмэ макIэ Шъалихъэ кыIууагъ: «ГъэпкIыгъэн фае шъэожъыер,— ыгу кыильэдагъ.— Псызгъэстырынышъ згъэпкIын е хъэдэнкIэ слотын, сабыныпс сшIынышъ». Шъэожъыер кымыгъэуштыгъэу кыIэти, ыбгъэ чIиубыти, унэм рихъажыгъ.

Абэкъур исабий шъхъарыт. Тыгъэр ошъогу гузэгум энэцIы. Псым ымакIи нахь макI, чыгхэри нахь лъхъанчэх. Мафэр джащ фэдэ уахът зэрыуцагъэр: тыгъэм чIыгур ыгъэ-шIожъырэп, ифаби инэфынэпси япсэпэ шIагъэ рыкIэгъожъыгъэу, ыкIуачIэ еушэтыжы пIонэу, гомыIу плъырыгъэ-стырыгъэр кыпехы. Ошъогум узэригъэплъырэп, ышъоу ирэхъатыгъо-шъэбэгъум цIыфым инэплэгъу гуапэ горэ зыхигъуатэрэм нэрымылэгъу мэшIо сэнэ утысэр хэтэкъуагъэм фэд. Макъэхэри онтэгъух, шъхъахынэх, чыг тхъапэхэр зэнэхэрэп, заупэцIыгъэу дыигъэх. МакIи, дунаим ышъо зэфэшъхъафхэри, жьыри псынэпкъмэ, жъау чIэгъмэ якIужыгъэу кыппшэхъу. «Гъэмэфэ щэджагъор чIыгуанэм къеплъы»,— еIо Шъалихъэ. Мыщ фэдэ уахътэм пшIэрэр кыппшъхъапэштэп. Сыда пIомэ, псым ухэлэбэн пIомэ — илэшIугъэ умэхъыгъэ, пхъэм уелэн пIомэ — илэнтIагъэ, изэфэшIу ылъапсэмэ якIужыгъ, псэнчъэм фэдэу мэкъэнчъ, чIыгуми пIэ ыштыштэп, тыгъэм инэстырыгъом джэуап кызырэрэфэхъун кIочIагъэ гори хэбгъотэштэп.

Мафэр джащ фэдэ уахътэм итыгъ. Иунэжъ цIыкIу джыдэдэм уихъэмэ, Шъалихъэ Сане зытелъ пхъэ пIэклорым кIэрысэу, чыем хильэшъуагъ, шъэожъыер лъыжъым къеплъы, зи ымыIоу, инэплэгъу кыкIырэр къэшIэгъуаеу. Плъызэу кыпшIошIынкIи хъун, ау инэплэгъу пкъыягъэ кыхэщы, ынэпцэ сырыфхэри, нэтIэшъо пIуакIэр тIоу агоштыгъэу, гупшысэ хъылъэм зэфикъудыигъэх.

Сане Шъалихъэ егупшысэштыгъэ. Уимынэлосэ Iофыгъо е пкъыгъо горэм урихъылIэмэ, джыри фыщытыкIэу уилэщтыр зэхэмыфыгъэу, ау уигъашIэ щыщ горэ, е зэрэпсаоу ащ зэрэпхыгъэщтыр чыжъэкIэ угу зэхышIэмэ, уналэ зэрэтырыу-игъадзэрэм фэдагъ ар. Бэчырэ зэрэшIокIодыгъэм ыгу, ыл фэузыным иIоф джыри тетыгъэп. ОшIэ-дэмышIэу къехъулIэгъэ тхъамыклагъом ыгуи изэхэшIыкIи ыумэхъыгъэхэм фэдагъ, дунаир зэрэзэхышIэщтыгъэ пстэури ыпкъышъол щыупэбжъагъэхэу, джы икIэрыкIэу кыхэушыкIыжыныхъу щытыгъ. ИкIэрыкIэу лъапсэ ыдзыжынынэу, кошэжынынэу, икIэрыкIэу тхъапэхэр кыдэпшыкIыныхъу. Ау икIэрыкIэу дунаим хэуцожъышт кIэлэцIыкIум иакъылы джыри шIогъэбылгыгъэ гузэхашIэ горэкIэ кылылIэсыштыгъэ ыпашъхъэ

исым епхыгъэ зэрэхугъэр. Хэти ригъапшэщтыгъэп, хэти фигдадэщтыгъэп, тыгъэм уемыгупшысэу укъызэригъэфабэу, жьы къызэрэпщэу, къыкIэрыс цIыфыр игъашIэ хэчыгъэ хъугъэм ычIыпIэ иуцоштыгъэ.

* * *

Заор къызэрэблэгъагъэр апэу чIыгум къышIагъ. Шъалихъэ гу лъитагъ мэзыми губгъоми къолэбзыур бэ зэрашчы хъугъэм. Заор зыщыкIорэ чIыгумэ къарыбыбыкIыгъэхэр чIыпIакIэмэ джыри ямысагъэхэу, зэрэгъэштэжхъэзэ мэбыбатэх. Набгъо зышIырэ ахэплъагъорэп. Загъорэ ошIэ-дэмышIэу запхъуатэмэ, зэмысагъэхэу, бырысырышхо къалэтызэ, мэзыгум къыхэзэрэхых. Мэзгунэ чыгмэ, губгъом, псынэпкъ пхъэшъабэмэ захатакъо. ЕтIанэ тхъакIумэм къымыубытэу, зэрэзэхапшIэрэри къэшIэгъуаеу, макъа, хъаумэ чIыгумрэ жьымрэ язэдэхъыегъу гора — уигъэсакъэу зыгорэ кыплъэлэсы. Шыбзым ытхъакIумэхэр къепхъуатэхэшь, зэблехых, шыкIэху цыкIум фыреплъэкIышь, мэщыщы, къызэрешалIэ.

Губгъохэр бгынагъэхэм фэдэх, лэжыгъэр икъоу арахыжыгъэп. Чылэгунэ шыпкъэм тыгъужъмэ шкIэ горэ щашхыгъ. Къэгужъогъэ чэм горэми къетхъуагъэх. Мэз Iушъомэ аIулъ натрыфыпкъхэр мэзыкъомэ аулъэгух.

Шъалихъэ ишхончыжъ къыштагъ, патронхэри ыушъагъэх, чэщырэ тэджызэ, ежъ ипщыпIэ, чылэ хъэнэ-гъунэхэм берданкэр ащегъао. Ау хъэкIэ-къуакIэр Iужъу хъугъэ, чылэм иамалынчъагъэ зэхашIэу, урам цыпэмэ, аужыпкъэм чылэгум тыгъужьыхэр къащылъагъохэ хъугъэ. «ХъэкIэ-къуакIэр игъолъыпIэ, ишэкIуапIэ къизыфыгъэр хъэкIэ-къуакIэм нахъ Iэежъ», — егупшысагъ Шъалихъэ. Ышыпхъу нахъыкIэу чылэм дэсым Сане фицагъ. «УнаIэ тегъэт мыш, — рилуагъ Гошъэмидэ, — сэри сыкълъыплъэшт. Ыблыпкъ хъужыгъэ, ау дунаим гу тыришIыхъажыгъэп джыри»... Гошъэмидэ шъэо-жъыем зеплъым ышнахъыжъ кыфэмыухыгъэр кыгу-рылуагъ. Зыдэщытыр зэхимышIэу, зыдаплъэрэр ымылъэгъурэм фэдагъ Сане, Шъалихъэ тIэкIу шIэ къэс фычIэплъыштыгъэ. «Сыда пцIэр, нэшхъонтIэжъ цыкIу?» — унэм щыIэбэлъабэзэ кылуагъ Гошъэмидэ. «Саня...» — «Адэ дэгъуба. Зы шъхъэпае тилэшь, къэкIожъмэ шъуджэгун. Къэлыст, шэпIэстэ фабэ озгъэшхышт сэ...»

Шъалихъэ кыкIыжыгъ. Къэлэпчъэжъыем дэкли, сэмэ-гумкIэ кызегъазэм, Сане шъхъангъупчъэм зэрэкIэрытыр ылъэгъугъ. «Дэзэгъэна шъуIо?» — зэриIожыгъ ыгукIэ, ащ лъыпытэуи щыгъупшэжыгъ. Абэкъушымрэ шыкIэху цыкIумрэ ыгу кыльэдэжыгъэх — къакъырым чIэтых, къакъырыпчъэм IункIыбзэ къэбышхуи Iулъ, ау хэт ышIэра...

Ежъ иунэжъ чылэм дэхэкIаеу пэIудзыгъ, ау Шъалихъэ ыгу рэхъатрэп. Мэзыгум къакъыр щышIынэу ригъэжъагъ, шыбзымрэ ащ исабырэ чIэтынхэу. Заор къэблэгъагъ. Чылэм кыдэтэджэрэ хъэдагъэри нахъыбэ мэху, ау Шъалихъэ чылэ гумэкIхэр шIолIофыжхэп.

3. Лъэкур

Лъэкурэ пцел куашэм ыкъогъу ицокъэзэкIадэхэр зыщы-шихыгъэх, зылъэгунджэхэр дыжыгъэ гъончэдджыжъым ылъапэхэр дигъэчэрэзэягъэх. ХъампIэлоу щысэу, ылъэ-кIапIэмэ япIэстхъыжыгъ, ыгу рыхыгъэу, бытэу зыкыIэти, зэригъатхъэрэр кыхэщэу хигъэтIысхъэу джыри япIэст-хыгъ. ЕтIанэ пцел жъаум чIэтIысхъагъ, ылъакъохэр псым хильхъагъэх. Пцэжъые цыкIухэр, зэфэдэкъабзэхэу, атыххэр шIуцIашъохэу, зызаутIэрэбгъукIэ, аныбэбгъухэр тыжы-нышъоу кыхэлыдыкIэхэу, ылъэхъуамбэмэ Iупэ шъэбэ цы-кIухэмкIэ къятIыркъэуагъэх. Пчыхъэм риублэгъугъэу, къу-ладжэм фэбамэр щызэрэугъои, жьы макIэр загъори кыкIэ-пщышь, пцел тхъэпэ бгъузэхэм, пцэжъые цыкIумэ афэдэ-хэу, заутIэрэбгъузэ ахэми аныбэшхъо фыжышэхэр къагъэ-лъагъо. Лъэкурэ ылэ зэдэдзагъэхэр ышъхъапхэтыку чIильхъа-гъэх, пцел лъэкъо пцIанэмэ ышъхъэ ахэгъэкIагъэу гъолъыгъэ. «Сыиныжъ сэ, слъапэ псым хэлъ, псыхъор зэпыригъэлэу ныджышхор сыбг ыупIыцIагъэу, сплIэлэу мэзышхом егъэкъу-гъэу, сшъхъэ чыгъ шъхъапэмэ ахэгъэкIагъэу сыщылъ. Мары къуалэхэр спкъышъол къытетIысхъэх, бгъэжъмэ зышалэты, жьыбгъэхэр цзэкIох. Зызгъэсысымэ, псыуагъэр нэпкъыш-хомэ адэкIышт, ныджым телъ мыжъожъхэр згъэтакъохэу, мэзым хэт чыгхэр згъэгырзэу, жьыбгъэхэр къэсIэтхэу с-жъэшт...»

Лъэкурэ «ылъэкъошхохэр» зегъэсысхэм — хъау, ылъа-
къохэр арэп, ахэр ыгъэсысыгъэмэ, ащыгъум тхъэм еш! хъушт-
гъагъэр, хыоешхор нэпкъхэр зэщидзэу тэджынк!и хъуни —
ылъакъоп, сэлэ, джау ылъэкъо сэмэгъу анахь лъэхъомбэ
ц!ык!оу пытыр зегъэсысым, пэгъошхохэр, джаехэр, нэгъуе
ш!уц!эжъхэу, апак!эхэр къорэгъыжъмэ афэдэхэу къалэтэу
псым къыч!эугъэх, псыч!эр зэщык!ук!ыгъэ, бгыч!э мыжъуа-
к!эхэр кощыгъэх... Тинасыпти, ащ нахь ыгъэсысыгъэп, ти-
насыпти, цокъэзэк!адэу фэмыш!у дэдэм бэрэ ыфызыгъэ
лъэхъомбэшхор узыштыгъэ. Тинасыпти...

— Лъэкур!..

— Лъэбыш!..

— А емынэ-лъэк!эп!эщэжъ!

Бзылъфыгъэ шхы макъэхэр бзыу мэкъэ такъом фэдэу
зэтежъгъыук!хэзэ к!эим къылыгъэсыгъэх. Ыпшъэ зэш!онон-
тык!ыгъэу, бадзэхэр ынэгъу щыхъарзэхэу, ы!упш!э !ужъуит!у
!угъэдумык!ыгъэу щылыгъэ Лъэкурэ зэрэиныхъым уенэ-
гъежъынэу щытыгъэп, ау тутыныш!э бзылъфыгъэхэр колхо-
зым хэтыгъэх, ахэр иныхъми шъхъапырыплъхэзэ гуш!э-
щтыгъэх. «Тумы шъохъу», — ы!уагъ Лъэкурэ, щтагъэу къыз-
щыт!ысык!зэ, псыблэ ш!уц!э псыгъоу ыпэшъхъэ шъыпкъэ
къышчыч!эугъэм нэбэ-набэу еплъыгъ, ылъакъохэр псым къы-
хипхъотхи, !эо-лъэуагъэ, «ы!-сы!» ы!уагъ, ет!анэ зыкъиш!э-
жъыгъэу, «щыу-щыу» ы!уи, зэ-т!о ищыгъынмэ ятхъожъи, зэ-
рэфэпагъэу псым зыхидзагъ.

— Лъэкур!.. Сэрэджэжъ!.. — Ащ гуш!э гъэш!эгъонхэр
къык!элъык!уагъэх, зэрэныбэшъури, зэрэлъэкъо к!ак!ори,
к!эко зак!эу узэхэлъмэ зэрэмыхъуштри... Тутыныш!эмэ къало-
гъэ пстэури тэ къэт!ожъын тыфитэп. Лъэкурэ адырэ нэп-
къым нэсыгъэу, псыр къыпычъэу щытыгъ, емыпэсыгъэу, ау
ош!э-дэмыш!эк!э, !оф горэк!э джау ошхым хиубытагъэу,
атэкъэ псэсэ губжыгъэу к!эим къызэпырыплъыштыгъэ.

— Ы, ы, ы!.. — ыгу къыде!эу, губжи гугъэуз гори хэлъэу,
т!эк!уи зыдиш!ызэ къы!уагъ Лъэкурэ.

— Цип-цип, кур-кур!.. Щыумын!.. — къызэхыхынэу
къы!уагъэп, ыгу е!эжъыгъэу, ау губгъэн афимылъэгъоу, гук!э-
гъуи хэлъба п!онэу къы!уагъ. Ет!анэ къыпигъэхъожъыгъ:

— Боу къышъос!он, боу шъузгъэгъуш!он!..

Лъэкурэ иджыбэ и!эбэжъи, тхылыш!э уп!энк!агъэ горэ
уц!ыныгъэу къырихыгъ, фэсакъзэ ыгъэпл!агъ. Нахъыш!ухэу

къыхэщы хъугъэ, зэри!ожъыгъэ ыгук!э, зэуц!ыным, хими-
ческэ къэлэмым ытхыгъэр нахь къэнэфагъ.

— Шъубыаугъа? Шъукъедэ!у ащыгъум! Хъак!эл! Го-
щэхъан!..

— Зэ шъурэхъат! — зэтекуожъыгъэх мыдырэ псы нэп-
къым тетхэр. Зыхэр уцым хэт!ысхъагъэх, адырэхэр щытых,
ш!уанэхэр атамэ телъых, атегъэкъуагъэх.

— Хъак!эл!, с!уагъэ, Гошэхъан! Мэфитфым трудоденит!у
къэбгъэхъагъ. Джары.

— Ы?! Тхъапш п!уагъи, синэнэ гуш! Алахъэр ары тру-
додень къыпфэмыгъэхъэжъы узыш!ыныр. Алахъэр ары!..

— Гъук!эл! Кокон, трудоденрэ сотихитфырэ!.. Адэ щэ-
джагъом укъыдэк!эу о...

— Сид щэджагъу зигугъу пш!ырэр, нэпэтэх! Адэ к!э-
либлыр сзбгъэгъэшхэщтыба?

— Ерэгъашхэх джа чъыапхэу уиунэ исым.

— Ар чъыапхэмэ, о трудоденк!э къысыбгъэтыгъа к!эли-
блыр, !эежъ? Сид язгъэшхыш!т, ащыслъэш!т, ук!ытэ уи!эмэ?

— Заурымэ Кулсом! Трудоденрэ сотихишрэ, — е!о Лъэ-
курэ.

— Алахъэм уянэ ибидзыш!э къып!уегъэчъыжъ, арышъ!

— Хэт узыфышъхъасырэр уитрудодень, Лъэкур? Тхъэ-
матэм ебгъэшхыжъыш!т, ара?

— Ауш!тми икъуш!т ащ ышхырэр!

— Пэнэшъу Хъазаб...

— Шъузабэу щы!эр зэк!э алахъэм !ыгъын къыпфеш!
Сыфаеп къэп!онк!и. Мо уигъончэдъ фырзыжъи ащ нахъы-
ш!у, е шъузабэ горэм едгъэфырзын, моу къысык!ыжъ!

— Ы, ы, ы!.. — къягынгъ Лъэкурэ, — шъуадыгэ бзылъ-
фыгъэба, шъуук!ытэрэба, ы?

— Зэгъу зэ, зэ шъубыау, — пшъыгъэу зыкъи!этыгъ Забыт-
хъан, анахь ны!уалоу ахэтыгъэм. — А Лъэкур, а нынэ, сид пай
къэдгъахъэрэр тэрэзэу умытхырэ? Гъэрэк!о мы тутыныпкъ
дэдэр зытэпк!эм, тфэптхыгъагъэм ызыныкъу ны!эп джы
птхыгъэр. Сид ауш!тэу узыфэпсэурэр, нынэ, тэрыба зич!ы-
гури, тэрыба зилэжъыгъэри?

— Арэп, сидуш!тэу шъугъэпсыгъ, сэлэ, ы? — губжыгъэу
ымакъэ къы!этыгъ Лъэкурэ, ащ лыпытэуи къэушъэбы-
жъыгъ. — А Забытхъан, о къыос!он: сэ сыфита мыш? О
къыбгуры!он фаеба?

— Адэ сыд узфитыр, Лъэкур? Узфимытым сыд пай упылъ?

— Модэ мор! Ара сэ зыфаслорэр? Сыфитэп сэлэ, сызфитыр кысапорэм фэдиз стхынэу ары, кыбгурылуагъэба джы?

Бзылъфыгъэхэр нахъ лэежъэу къэзэрэгъэбырсырыгъэх, ащыцмэ шлуанэхэр къапхъотагъэх.

— Моу кыкфыжъ зэ о ащ!..

— Уетцэллэшт тэ а тхьаматэм, узыфитыр зэдгъэшлэшт!

— Сэ кышъуфисыщт ар! — ылуи, Хьазабэ иклэпхын къопитлу ылэти, ынэгу лыцлагъэ зыкли фэмыдэу, ыкошъо фыжхэр кыуипцлэнхи, псым хэхьагъ.

— Дела сэлэ, мыр! — Лъэкурэ ынитлу кыклотэу бзылъфыгъэ ябгэм къепллыгъ. Лъэклэплэ шхьомчышъохэр лъэгуанджэм тлэку зэрэшлэлэбыклэу, фыжыбзэу ечъажьэщтыгъэх, пкыехэми, уфэупцлагъи, гупцлэнэгъэ хьыбэинчъагъи ахэлъэу, псэ шхъаф ежъхэми ялэм фэдэу, клочлэ шъэф горэми ыушъхъафхэу псым кыыхэклуатэщтыгъэх. Лъэкурэ гопэгъур шхъарытыгъ, лэшлу бзаджэ горэ ылъ щытклу-щтыгъэ, лэпэ залэклэ узнэсы пшлэогъор ынэгу клэтыгъ, ащ щэхуу ыльэгъуштыгъэп.

— Лъэку-у-ур! Сыкъакло, сэлэ!..

— Ы-ы? — зэрымырым фэдэу кыжэдэзыгъ Лъэкурэ, зыкыишлэжыгъ, ынэхэр ыупыцлагъэх, лэо-лъэуагъ, етлэнэ, игъончэджыжъ ыпхэклэ епкыжыгъэу, ыпллэлэу бзылъфыгъэ шыклэу хьурэешъо заклоу, зэфэмышлоу, плэтлэраозэ нэпкъым дэчъэенэу ежъагъ, лъэпэуагъ, кызыщыпкыжыгъ, кондэ къогъу зэхъум, лэутлэхэр ышлыхэзэ къэкууагъ:

— Ухъайнап, Хьазаб, клэлибл къэплъфыгъэу, уцлэлужъ!..

Бзылъфыгъэ щхы мэкъэ чэфыр клэим дзэрэмыгъафэу, псы чэрым ыпхъотагъ. «Лъэкур, зэ къэуцу шъуу, зэ къеджэжъ джыри а уитхыль тхыгъэ мыгъо!» — куоштыгъэх бзылъфыгъэхэр, джэнэклэко плонэклы зашлызэ, загъэпсклы-нэу... Забытхъан зитлэкыгъэп, зэрэчэфынчъэу, ылитлу псым хигъаозэ, нэмаз ышлыщтым фэдэу, ынэгу ыгъэуцлыныщтыгъэ.

Лъэкурэ урыс къутырым инатрыф хъэсэ маклэу псым лулъэшъуагъэм реклоклэжыщтыгъэ. Ко фыжхэр ынэгу клэтыгъэх. Лъэклэплэ шхьомчышъохэр, нэгу лыцлагъэр, кошъо чэсэйхэр, псы шхьонтлэ дахэр ынэгу клэкыштыгъэхэп. Губ-

жыгъаеу клоштыгъэ, псы къэгъээзэгъум нэсмэ, кысыккыжынышъ, ядэжъ клэжынынэу. Янэжъ закъо иунэжъ исыгъ. Янэжъ закъорэ зы чэрэз чыгырэ Лъэкурэ илагъэр.

Тыгъэр тлысыжыгъэ къодыеу Лъэкурэ ядэжъ къэсыжыгъ. Щыгынхэр хъазырэу щыгъушъыхъажыгъагъэх, ау тлэку чылэ ыгъаллэщтыгъэ. Чэрэз чыг хъураер ары апэу ынэ кыпэшлофагъэр. Ылэкъо зэикл пкыеу, ищыгъэу дэчъаеу, комэ псынклэмэ лэпэ зырызэу ыпкъ ахэгощагъэу, хыехъеу щытыгъ ичэрэз чыг закъо. Тыгъэу къохъажыгъаклэм кыгъэнэфыгъэ ошъо чапэм сурэт шыгъэм фэдэу ущыккырыпллыщтыгъэ чыгым.

Лъэкурэ чэфынчъагъ. Блынклым дэлъ плэблэжыым тэтысхъагъ, дэпкъым ышъхъэ ригъэкли, шъуипцлызэ орэд кыхидзагъ. Адэ дахэу шъуиштыгъэшъ! Ылупшлэ лужъушхохэр кызэрэклэуштыгъэхэр къэшлэгъуай, ау пщынэм кызэри-мылонэу мэкъамэр зэтешыккытлэу ыгъэдахэзэ, шъуиштыгъэ. Ыжэ клоцлы гъонэ цыккыхэр илэу, одыджын макъэхэр кытэкъоу сырынэ дэсыгъэм фэд. Ыбзэгъу ыгъэдджэгъуэ, мэкъэ зэпыуплэ чэрэгъухэр фишлыхэзэ, егъашлэм пщынэм кырагъалорэ ислъамыер ныбжыи зэхэмыхыгъэм фэдэу уедэлунэу кылоштыгъэ.

Шъуе орэдым Лъэкурэ ыгъэрэхъатыгъэп. Шуаблэм члэлаби, тетрадь тхъэпэ заулэ кычлэхыгъ. Зэклэми шы сурэтхэр атетыгъэх, къэлэмклэ дахэу тхыхъагъэхэу. Хэщэй-нэщэй имылэу, анахъ сурэтышлэ лэзэми зэримышлынэу, шы сурэтхэр шыгъагъэх. А зы шыр ары зэклэ тхъапэмэ атетыгъэр.

Ау нэгъушло къашлыгъэп сурэтми. Шыхэр быбыным фэдагъэх, алъакъохэр гъучылынэм фэдэу псыгъохэу, абгыхэр ищыгъэхэу, ашъхъэ гъурхэр лушхэу, сакъыхэу, клуачлэмрэ псынклэгэмрэ апкыинэ-лынэмэ ащызэккыжъэу. Пкыинэ-лынэхэр къэгъэтхыхыгъэ къодыгъэх нахъ, уфэплэ ныбжыкыу чыплэхэр къагъэлъагъоштыгъэхэп.

Шыр зыгъэсагъэу, шытесыклэ зымышлэрэм фэдэу зыкыишъуажыгъ Лъэкурэ — лыпцэхэр, шъо техъэ-теклэу псэ зыпыт шым ыпкъ тыгъэр зэрэщыджэгурэр зэрэфэмыгъэтхыхэрэм пае. Шыхэр зыбгъуклэ зэклэ щытыгъэх, ынэлэу е ыпхэклэ къэгъэзагъэу, е чъэу фэгъэхъуштыгъэп, ауштэу ышлынэу зэрэфежъэу, хъайуан дахэр къощэ-нащэу, зэшлэонтлы-кыгъэу хъуштыгъэ.

Лъэкурэ ынэгу джыри нахь мэзахэ хьугъэ. «Хьайуан,— ылуагъ,— ухьайуан, умышьайуанмэ, сьд пай узытетым тегъу сурэты зысэмыгъэшырэ?..»

Джауштэу кIиуыгъыгъэ Лъэкурэ, утыгъугъэу къэумэ-зэхырэ пчыхьэм хэсэу, ыкIыбыкIэ чэрэз чыг хьураем тхьэ-пэ дышъашьохэр ыгъэжыгъутэхыхэзэ, лъэкIо псынкIэ закIо-кIэ чIым енэс-енэмысэу зигъэчэрэгъуштыгъэ, зытес пIуаблэм ычIэгъы абэкIур, зыфэдэ къэмышьугъэ хьайуан дахэр, шхон-чъэу, шьончъэу, псэнчъэу, ауштми зыфэдэ амылгъэугъэ хьайуан дахэр пIоблэ чIэгъым щыхьуштыгъэ. Лъэкурэ шьуипцIы зыхьукIэ, ысэку шIуцIэхэр утысэххэу шым зыри-чыштыгъэ, чэужь ныкIоебэм зэхимышIэхэу елътэ, чэрэз чыг хьураер зыдырищажьэштыгъэ. Джыри джа дэдэр кы-щышIыгъ Лъэкурэ. ЫлгъонджитIу ащызэблэдзыгъэ ылэмэ ышъхьэ ателъэу, плызызэ шьуипцIэу зыфежьэм, дышъэ чэт-хэр, акIэхэр кызатIупщыкIэ, лэгъупкъопс минэу зэпэшIэтхэу, чэужьжэм кытетIысхьагъэх, абэкIушыр ет-хыуи, пIуаблэм кычIэбыбыкIыгъ, джэнэт бзыу пчъагъэ Iэгум кышщыхьэрзагъ, мэшIо нэф цIыкIухэр, къакъыр-чэтэщ къогъумэ къашьжыухи, хьэрэнэ ешIэхэрэм фэдэу, уалгъэ-хэу-уалгъэхэу Iэгум дзы къэхьугъэх; абэкIур мэбыбы, лъабжъэкIэ чIым нэсмэ, тыжын тэкIуафэр егъэустхьэ, ысэ-курэ ыкIэрэ жьыор шъабэу щагум кышщекIокIых, огум кы-щэщышы, пцэсмэ тэмэфэу къахэлыдыкIы, чэрэз чыг хьу-раер, орэд чыг цIыкIур, сэлэ, ари Iэгум дэфэжьырэп, зэпэ-нэфыжы, уцым зыфиубгъоу, гъогумэ зафырищэу, ежъ-ежы-рэу пщыни зыфеожьы, ежъ-ежырэу къешIэ, мэээ ныкIор ышъхьапэ хэшIагъ, жьогъо жьгъэхэр ылэгумэ арыз...

— Лъэкур, а Лъэкур!.. Дэгъу ухьугъа, сэлэ!.. Тхьачэты-жьымрэ чэтхэмрэ чэум къефыххэба! Пчыхьэ къэс осэлэ мыр, баджэм ебгъэхьыжышты къэнэжыгъэ къуишчыри. Лъэкур!..

Лъэкурэ ышъхьэ кыIэтыгъ. Янэжъ чэтэщ пчъэлум пэ-мычыжъэу щытыгъ, чэрэз чыгыр шIуцIэгъэ макIэу мэза-хэм кыыхэщыштыгъэ. Зи ылгъэгъугъэп Лъэкурэ. Джары-ренэу къехьулгъэштыгъэр. Зи ылгъэгъуштыгъэп. «Щыу!..» Неушы Шъалихьэ дэжъ кIогъэн фае... «Курэщ!» Делэжъ тхьамыкI... ЕлIылгъэжышты а шыжьым ар. «Курэщ, щенаут зылуфэн!..»

* * *

Шъалихьэ бэрэ яплъыгъ Лъэкурэ ышIыгъэ шы сурэтмэ. Сурэтым еплъыти, Лъэкурэ къеплъыжыштыгъэ. Бэрэ езы-гъеплъыгъэр иабэкIу зэришIэжыгъэр арын фае. Гукъао горэ ыгу кытетджагъэу, ар зэхифын ылгъэкIыштыгъэп, зыгорэ Лъэ-курэ рIонэу къежэу кышщэхьути, ежъ игукъао кыгуры-мылоу, дэгъушыIэн зэримылгъэкIыштыри зэхышIэу, ари къе-хьылгъэкIыштыгъэ. Ежъ Лъэкурэ Iоф имыIахэм фэдагъ, су-рэтхэри имыхэу, джау пшъыгъэти, апэу кыпэкIэфэгъэ чIыпIэм щетIысэхыгъэу кыпщыхьуштыгъэ. Шыр зыдэ-щылэмкIэ зэ-тIо Шъалихьэ еупчIыгъ, ау адрэм зэхимыхыгъэ фэдагъ.

— Сыда мыхэр? — тIэкIу шIагъэу къеупчIыгъ Шъали-хьэ, ицокъэзэкIадэхэр зыщыххи, цы лгъэпэд дыжыгъэхэр зэ-рэшыгъэхэу, лгъэуцым ылгъакохэр кыыригъэуцохыгъэх. Цы лгъэпэдхэри зыщыххэ шIоигъуагъ, ау Лъэкурэ ыпашъхьэ кы-ыригъэкIугъэп. ЕтIанэ сурэтмэ ащыщ горэ кыштэжыгъ, тIэ-кIурэ еплъи, ыпашъхьэ рилъхьагъ.

— Сыда мыхэр? Сьд фыуихьысапэу ара мыш?..

— Ашъыу, кIо, сьдми... сурэтэу сшIыгъэшъ ары. КIо, сьдми, джау...

— Сыда зыкIэпшIыгъэр?

— СшIэрэп, сэлэу...

— УмышIы ащ нахьэу. Ыужы икI ащ...

— Сыда?

— Сыда пIуи? Къегооштышъ ары.

Шъалихьэ джы кыгурылуагъ ыгу къеуагъэр. Иш зешIэ-жыым, ишгъэф горэм ежъ фэмыеу ыкIи ошIэ-дэмышIэу ышъ-хьэ кырахыгъэу кышщыхьугъ. Ау къодыери арэп, ежъ иза-къоу ыгъэлъапIэштыгъэ дэхагъэр, ежъ ауштэу емыгупшы-сэштыгъэми, нэмыкI горэми, кыни химылгъагъоу, Шъали-хьэ икIын ызышъани кIэхэмыкIэу, а дэхагъэр ылгъэгъугъ, кыIэкIэхьагъ. Ащ ШъалихьэкIэ щынагъо горэ хэлъыгъ. Ауштэу IэшIэхэу пIэ кыихьэрэм осэ икIу иIа? Ащыгъум джащ фэдэкIабзэу IэшIэхэу зэщыбгъэкIони плгъэкIыштыгъа а дэхагъэр, е уебгъукIон, е пщыгъупшэжын. Тэрэзэп ар. «Къе-гоошт» зелом, сурэтэу ылгъэгъугъэхэр ежъ кызырегуаорэр ары Шъалихьэ кыIо шIоигъуагъэр. ЕтIанэ кыпигъэхьагъ:

— Тэрээу пшырэн.

— Адэ тэрээпыш арыба,— зыкыпхьотагъ Лъэкурэ.— Пкыи ил мыш, ау... Кюцл илэп, клорэп, чьэрэп... ыкыуачлэ зэхапшлэрэп, ыц, ышъо зэрэджэгухэрэр плъэгъурэн. Тэрээп адэ... Арыба зыкыозгъэлъэгъурэр.

— Тауцтэу пшырэ мыр? — сурэтмэ ямыплъэу къэупчлагъ Шъалихъэ.

Лъэкурэ гулээ иджыбэ илэбжыи, къэлэм ныкъо цыкыу горэ кырихыгъ, сурэтмэ ащыц горэ зэпыригъази, мыгулэу, ау псынклэу абэкъур кытыришыхъагъ. Шъалихъэ нэбгъунджыклэ Лъэкурэ ылъхъомбэ пэко гъумхэр тхъапэм зэрэщыклохэрэм гомылоу лыплъэщтыгъэ. Сурэтыр кызеухым, Шъалихъэ ышъхъэ ыгъэсысыгъ, ыгу кьеоштыгъэр нафэу джы кыгурыуагъ. Цуакъэхэр зыщильэжъхи, хэщэлукызэ къэтэджыгъ.

«Лэпэ закъоклэ дунаим хэлабэ,— егупшысагъ Шъалихъэ. Мэр, шъор, пкыинэ-лынэр зэхишлэрэн. Псэушъхыи, чыгы пэпчъи мэ шъхъаф пэу, ашъохэр зэрээфэмыдэм фэдэу. Ары адэ... Акышъуи ары — зыр пхъашэ, зыр шъуанткло. Лъэу аклэтым елытыгъ. Ылапсэ кьинэу ылъэгъурэр ыкышъо, ыкуамэмэ къауатэ. Из шысэгъафи, сынэ упыцлагъэми къэсымышлэн чыг мы мэзым хэтэп, ыныбжыи кыослон. Ары сэлэ... Адэ ащ нахъ умышлэу дунаим утета? Изъомбэ закъоклэ ущэпсэу. Хы... Шыцуем уеплъымэ, шым ышхыгъэр къапшлэрэба, ыныбжэ е сымаджэмэ? Сызэклалэм яцуеклэ шыхэр сшлэжыштыгъэх, зиэхэри, шыгъэчъэшыри, жьонакло щылагъэри. О нэклэ уеплъышъ, Изъуамбэклэ къэолотэжы... Гуклэ плъэгъун фае, ифэбагъэ, ипытагъэ, ыпкъ изекыуаклэ Изгушъоклэ зэхэпшлэн фае, ымэ, ипклантлэ зэхэпхын фае, куашъохэмклэ, лъэклантлэ ылыпцэхэр къэуубытынхэ фае... О нэрыплъэклэ уеплърэм фэд... Уемыхъуапсэу е уимыгъэгубжэу, е уфэмыгумэклэу, е угу фэмыплъэу... Ыужы икл ащ. Умышы мыхъуштыгъэ, чэмы, мэлы ло, макла щылэр. Абэкъушым ыужы икл, зышыгъэгъупш ар, сэлэ».

Джахэмэ ягупшысагъ Шъалихъэ, дэгущылэрэм фэдэу Лъэкурэ. Етланэ иунэжъ фиузэнкыжыгъ.

— Кло клэжъ, лэфхэр селэх сэ. Абэкъужым ыуж икл.

— Шъалихъ,— ыуагъ Лъэкурэ,— абэкъушыр сэгъэлъэгъуба... Сыздащ.

Шъалихъэ псынклэу зыкызэригъээзкыгъ.

— Сыд пйагъи, клал? Тыдэ уздэсщэщтыр?

— Абэкъум дэжъ. Сэшлэ зыдэщылэр.

— Ухэлоржъорыхъа, клал? Пшлэрэ щылэмэ, зышыгъэгъупшэжъ. Шы селэжэп сэ, аукыгъ... Тобэ, тобэ! Тумы охъу, клал! Щылэп сйагъэ шы, ястыгъ... партизанмэ.

— Щымылэу мэхъуа, сэ слъэгъугъэмэ!.. Зэепцлэ мээ хэт, хэслэгъуагъ. Ашъу, сыкыбделэн сэлэ нахъ... къакъыр хъуна а хэпшыхъагъэр, мэкъуи фэсыупклэн, мэкъу лэшлу дэгъухэр сэшлэх.

— Клалэ, кыосйагъэр кыбгурыуагъэба, сэлэ? Сищыклагэп уикъакъыри уимэкъуи. Шыхъаф лэфэн шыр плыгыныр. Мэкъу!.. Мэкъу щэхъу ищыклагэба шым? Кложыри, уитхылышлэ клалэ!

Шъалихъэ унэм ихъажыгъ.

Щэджэгъонэ фэбэу, тыгъэпэзэз зыфалорэм фэдагъ. Жыбгъэ маклэу клэпщырэм фэбэр огъу-огъоу тырифыштыгъэ. Чыгум джыри фэбэр зыхищэщтыгъэ, ар кылулыжыи зыхъуклэ ары гопэгъум зиублэщтыр. Мээ лушъор зыщухыным чыг заулэу пэлудзыгъэмэ Лъэкурэ къаклалэ. Къужъай, мые, хъамышхунтлэ. Хъамышхунтлэм зи макъэ кыпылулыштыгъэп. Джэфышъоу, шъхъээзкъо гомылоу щытыгъ. Мыер макъэ хыбэй шъабэклэ клэпщыштыгъэ. Къужъаер лушъашъэщтыгъэ, ищыгъэу, зэклэупклэгуэу, лы зэклужгорэм фэдэу. «Гъэшлэгъоны,— ыуагъ Лъэкурэ,— мыер шъузабэм фэд, голэнэбгъэжъэу, удыкли-мыдыкли икуамэхэмклэ мэлэтхъо-лъатхъо, ыпкъи зэичъэп, зыбгъуклэ рещэкыгъ, зыбгъуклэ укьоштыгъ, мары ышъхъапэ хэгъукы, ыпкъ шлуцлэ шъуастхъэ дэчъэх цыкылухэр илэх. Джэнчыдз нюм зэрилоу, дунаим ежъ зэрэфакъоу тет».

Шъуипцылэ Лъэкурэ чылэм кыфиузенкыжыгъ.

4. Заор чылэм кыинэсыгъ

Илъэс тешлагъ. Шыклэхъу цыкылум апэрэ мазэхэм «мыцлышъу» ышлэу, Шъалихъэ зэригъэкуалэщтыгъэп. Ежъ Шъалихыи зыфигъашлоу, блэгъэшхо зыфишлыным пылты-

гъэп. Хъайуаныр хъайуаным ыпIун фае, шым сыд пае цIыф шэнхэр кыыхэфэнха, цIыфым ишыкIэ пстэуми ахэбгъэны- ныр арэп, ау ахэм ащыщэу ищыкIэгъэщтыр ежыыр кыыхэ- зыхын фаер. О узэрэфаеу е угу зэрэрихъэу хъайуаным зебгъэшIынэу щытэп, ащыгъум ежъ ишэн шыкIэ шыпккъэ- хэм шыкIагъэ афэхъушт.

Шъалихъэ шыкIэхъу цIыкIум ипIун-илэжыын джырэкIэ зэрэхэлажъэщтыгъэ закъор — абэкъум деIэщтыгъэ. Сыд Io фаеми, шыбзыр шъофым кыихъухъагъэп, ялэпккъIэ шыкIэ гъэнэфагъэм тетэу алыгъыгъэх, шIуагъэу ахэлъмэ анахъэу анаIэ атетэу апIуштыгъэхэми, ашъхъэ зэрэфитхэр ренэу зыдашIэжыштыгъэ, ежъхэр зэрэпIужыштыгъэх, ары ана- хъэуи ялэпккъ тамыгъэ чIамынэу кыызэтезгъэнагъэхэри. Шы заулэ лэпккъым щыщэу къэнэгъагъэти, колхоз Ioфмэ ахагъэ- зыхъагъэх. Ахэр шы кIодыгъэх, ыIуагъ Шъалихъэ, къэбарыр зэрэзэхихэу, лы къабзэу акIэтыгъэр пкIантIэ хъужынышъ, зэкIэкIэпIыиKхэу, епэгъогъоххэу къэнэщтых. Лэпккъым щыщыжъхэп ахэр. Кум е пхъэлэшэм кIапшIэрэм дэхагъэкIэ, чъэрыгъэкIэ, лэпккъ шэнхэр зэрихъажыынхэу ушымыгугъ. Абэкъур дэхэнэу, кIочIэшIунэу, къарыу ин иIэнэу къэхугъ, цIыфмэ алэжыгъ. Идэхагъэрэ иамал инхэмрэ япэсыгъэу щыIэн фае. Ау ыкIуачIэ урыджэгунэу щытэп. Лэпккъыр кIодымэ, ежъ сыд Шъалихъэ дунаим зыфитетыштыр?

Лы сэкъатэу колхоз тхъаматэ ашIыгъэм ошIэ-дэмышIэ фэдэу зыIуигъаKи, шымэ афэсакъынэу риIокIыгъ. Лы зэхэ- уагъэр, ынэгухэр илэшъуагъэхэу, ынэхэр узыгъэл шIор- къэхэу, къелэгъуми умышIэнэу къеплгыгъ. Ыни кытыримы- хэу, зи кымыIо зэхъум, Шъалихъэ пымылгыхэ фэдэу кы- пидзэжыгъ:

— Ашъыу, шыхэр ары зыфасIохэрэр, псэкIодхэба?.. — «Тхъэм семыукIи, сыдэу иIoфхэр дэих», — зэриIожыгъ ыгукIэ, иджыбэ иIэбэжыи, чысэр фишцигъ. — Ы, Мэтау? Ту- тыныбжэ горэ щахы.

Мэтау зи ымыIоу ежъэжыгъ, дунай хъазабыр ыплIэIу илгъым фэдагъ. ЕтIанэ кыызэтеуцуи, емыпэсыгъахэу, ыгъэ- жыызэ кытырипчъагъ:

— СыпсэкIодба сэ?! Сэ сысыд тхъамат?! Сэщ фэдэ тхъа- матэ плъэгъугъа, сэIo?.. Шъалихъ, улIыжъ делэп, ау узэрэгъэ- псыгъэр къасшIэрэп. ЧIыгур мэсты, мажъэ, цIыфхэр мэ-

кIодых, о узпылгыр сшIэрэп! Шыжъмэ яшIуагъэ горэ къа- гъакIомэ, гушIоба, ярэби.

Тхъаматэр IукIыжыгъ.

«ТитIу яхазэу зэкIокIыгъэр сшIэрэп нахъ, зыгорэ зэкIо- кIыгъэ,— ыIуагъ Шъалихъэ.— Дунаир мэсты-мажъэмэ шыхэр сыда ащ зыкIыхэстыхъанхэ фаер? Хэтщыжъхэмэ хъуштыгъа? Заомэ — зао, егъашIэм заозэ кыырэкIо. Шъо шъузэрэукIы- жыштыгъэми, сэ сишхэр хэсщыжыштыгъэ. Сэри сылIэшт е саукуштыгъэ, ори ары, адрэри ары, ау мы чIыгурэ шыхэмрэ егъашIэм щыIэщтых. Джары, Мэтау, сэ кыиосIонэу сшIэрэр. Уятэ хъэм егъачъ, арышъ!»

Колхоз тхъаматэм зэрэIукIэгъагъэр фэмыахэу загъорэ Шъалихъэ ыгу къэкIыжыштыгъэ. КъыриIуагъэмэ ыгукIэ ямыуцолIахэщтыгъэми, шъэфэу зыгъэгумэкIырэ горэ ащ хэлгыгъ. ЗыкIи зэзэгъын ымылэкIыштыгъэр, Мэтау ыгу кызыдэчъаекIэ, мысагъэ горэ къольым фэдэу загъорэ кыи- зэрэщыхъуштыгъэр ары. «Уятэ хъэм егъачъ арышъ,— ыIо- штыгъэ Шъалихъэ,— ащ фэдэ пхъэлэшэм кIамышIэрэмэ, ар хэмыгтмэ заор афэухыштыгъа?» Ауштыгъэ гупсэфыштыгъэп, икъоу дэмыгушIагъэу кыишIошIэу, гухъэ-гужъ горэ тыри- къутэ шIоигъуагъ.

ШыкIэхъу цIыкIум дэгъоу зэрэахъорэм игукъаохэр щы- гъэгъупшэщтыгъэх. Ежъ кыыгъэшIагъэм Шъалихъэ шыхэм- кIэ Iэзагъэ. ИIэзагъэ кыиридэхъащхыжыыхэуи кыыхэкIы- штыгъэ. Шым ынэхэм акIаплэмэ, е ыцукIэ сым- джэр, е узыр кыиштыгъаKи кыишIэщтыгъэ, ар зариIокIэ, нахыбэрэмэ агу хэкIыштыгъэ, сыда пIомэ хэти иш рыпа- гэщтыгъэ. Шыхэр афигъэпсхэуи кыыхэкIыгъ, ау ащи даушэу кыихихыгъэм нахыбэ губгъэн кыидэкIуагъ. Зиш атекIуагъэр гушIоштыгъэ, Шъалихъэ зыгорэхэри кыифилъэгъуштыгъэ, ежъ шыр зэрафигъэпсыгъэм пай зыми кIэмыдэуштыгъэми. Адрэхэм агу хэкIыштыгъэ. Шымэ ахашIыкI щымыIэу, кыи- нэу апылгыри къагурымыIоу сыдэуштыгъэ атекIонхэ закъор ары зыкIэхъопсыштыгъэхэр. Ау шыхэр зэфэдэхэп ныIа, ахэр IэрышIэхэп, дэгъур къахэбгъэщынышъ, бгъэпсыштыгъэ. Зэлэп- къэгъу закъохэр кыизэдагъачъэу щытыгъэмэ, хэткIи нахъ пынкIэщтыгъэ. Ау шы лээш пчъагъэмэ уахэлгыхъухъа- нышъ, дэгъур къахэпхын фае: зыр чъэры, ау чыжъэу чъэ- рэп, зым мэкIэ-макIэу чъэным ретIупшты, анахыбэ ыгъы

къэс, нахъ къызэкIэнэ, ау ащи ыкIуачIэ ыгъунэ пшIэн фае, ящанэрэр зыпкъ итэу чъэшт, ишэн умышIэмэ, шыгъэчъэ быр-сырышхом ыгъэплъэхъунышъ, рихъыжьэшт, шIэхэу къызэIуихъашт; чъэрыми, апэ ишъыныр къызэмыкIури щыI, ари бгъэсэн фае. Шы гъэсагъэри тэрэзэу къэмыгъачъэмэ пкIэ иIэп. Шъалихъэ пчъагъэрэ ылъэгъугъ шэу къатечъын фаеу ылъытэщтыгъэр, ышIапэщтыгъэр ауж къинэу, нэужкIэ шыгъа-чъэмэ ахэлэжьэжъыни ымылъэкIэу. Шыр — хъайуан Iуш, цыхъэшхо цIыфым къыфешIы, ыIэ зыкъырилъхъэзэ, бэкIэ къыщэгугъу, джащ ипэгъокIэу тэрэзэу удэмызекIомэ, ыгу зэпыпкIышт, фэпшIагъэми пкIэ иIэжьэп, учIидзыжъына хъай-уаным, тинасыпти ащ фэдэ зэхэшIыкI иIэу къэхъугъэп, ау хахъо фэпшIыныр хэгъэкIыри, хэплъхъэгъэ шIуагъэхэри къышхъапэжьыштхэп, сыда пIомэ бгъэпцIагъэ, зыщыбгъэ-гугъыгъэр фэплъэгъужыгъэп.

ШыкIэхъу цIыкIум пылъзэ, Шъалихъэ шыгъачъэ ар хигъэлэжьэным егупшысэщтыгъэп. Шъалихъэ зыфэягъэр шы лъэпкъэу кIодыжьрэр къыгъэнэжъынэу ары. Къэбэртэе чы-жьэм щыхъурэр ышIэщтыгъэп, ау а лъэныкъом шIукIэ гугъэ-щтыгъэп, щэрджэхэми ицыхъэ ателыгъэп, мыхэмэ анахы-шIухэп ахэри, ыIощтыгъэ ыгукIэ. Ежъ ишыкIэхъу абэкъуш-мэ, бэчкъанэ шылъэпкъмэ шIуагъэу ахэлъын фаер экIэ хи-лъагъоштыгъэ, мафэ къэс зэхъокIыныгъэу фэхъурэмэ ыналэ атетэу, щэхъурэ гугъуи гумэкIи имыIэу Iоф дишIэщтыгъэ.

* * *

Адыгэ чылэ цIыкIур ошIэ-дэмышIэу ззошхом игупчэ ифагъ. Краснэхэр зыдэкIыжхэ уж цIыфэу къыдэнэгъагъэ-хэр бэп — бзылфыгъэхэр, нэжъ-Iужъ зэе-тIуай, ахэри яунэ-мэ къарымыкIыжхэрэм фэдагъ, ау нэмыцмэ зэрымыхъагъэ-хэ, къамылхъыгъэ унэ е Iэгу чылэм къыданагъэп. Сыхъат заулэ зытешIэм, чылэм щырэхъатыгъ, ежъ фашизмэ амакъэ нэмыкI дэIукIыжыщтыгъэп.

Природэми зэхешIэны фае шынагъор. Мэзы благъэм зиу-дэгугъэу къыпщэхъу, унашхъэми Iугъо ашхъарихырэп. Мары хъэ горэ, зиутIыIузэ урам нэкIым зэпырычъи, къакъыр кIыбым дэт цIыраум хэпшыхъагъ, зыгорэ лъыуагъэм фэдэу, хэпцIэукIи, рэхъатыгъэ. Чэт закъо горэ къэтэмауи, чэтэщ ебэгъэ цIыкIум дэбыбэягъ. ЦIыраухэу хэтэ IыгъэкIмэ адэт-

хэр, дэкIыжыгъэ цIыфмэ къыщанэгъэ хъап-щып зырызхэр нэм къыкIедзэх.

Нэмыцмэ, шынагъо ямыIэжыхэ фэдэу, чылэ гузэгу за-шIыгъ. Ау унэмэ арыхъагъэхэп, щэтыр ин заулэ агъэIагъ. Колхозым иконторэ закъо офицер кIыхъэу ахэтыгъэм пай аукъэбзыгъ, егугъухэзэ атхъакIыгъ, алъэкIыгъ. Бэрэ дэсын-хэ зэрямыхъысапыри къахэщыщтыгъэ.

Шъалихъэ ипщыпIэ ыхъожыгъэп. Мэз гузэгум хишIы-хъэгъэ чэлым щыпсэуштыгъэ, абэкъумрэ шыкIэхъумрэ къакъырым чIэтыгъэх. Шъыпкъэр пIощтмэ, оелэ чэщхэр ары ныIэп къакъырым зычIигъэуцожыщтыгъэхэр, адрэмкIэ мэзым хэтыгъэх, абэкъур ылъахъэщтыгъэ чыжьэу Iумы-кIынэу, ежъыри шитIумэ афэсакъэу ыIозэ, макIэ зэрэчъыеш-тыгъэр. «Къыдэхъагъэхэмэ, егъашIэм дэсынхэу арэп ныла,— ыIощтыгъэ ыгукIэ,— дэкIыжыных. Ахэмэ яIоф непэ-неуш, сэ егъэшIэрэ Iоф сызыпылтыр.»

Ау Шъалихъэ зэриIоу Iофхэр хъугъэхэп. Зыгорэм лъы-хъуштыгъэха, хъауми щынэщтыгъэха, хэты ышIэра, хъэхэр ягъусэхэу нэмыцхэр мэзым къыхэхъагъэх. Мэзыр ащ фэди-зэу иныгъэп, зы сыхъат горэкIэ зэпэкIэбгъэкIын плъэкIы-щтыгъэ. ЫзыбгъукIэ псым Iулъэшъуагъэу, къыблэ лъэны-къомкIэ зиупсыгъузэ чылэм къеуалIэщтыгъэ, къэнэрэ бгъуи-тIумкIи лэжьэкIупIэхэр щылъыгъэх. Щэджэгъоуж тыгъэр пшъыгъэу, жъоркъым ыгъэбэлэрэгыгъэ фэдэу, мэкIуашъэ. Огум узэригъэплъырэп, узыдэплъыекIэ, мэстэпэ плъыгъэ-хэр итэкъухъагъэу унэхэр уегъэуцIыргъух. Мыщ фэдэ зыхъукIэ, абэкъур къакъыр жъаум чIигъэуцо ихабз Шъали-хъэ. Мафэ къэс мэкъу цIынэ кIэутэу афишIыщтыгъэ яни иса-бий, шыбзыр къакъырым мары джыри чIэт, шыкIэхъур гъэхъунэ кIыхъэ цIыкIум ит, жъоркъыри зэхимышIэрэм фэ-дэу, загъорэ хэчыкIы, хэтIырэикIы. Гъэхъунэ лъапэм къыз-щигъазэрэм, дэжъые кошэ къичыгъакIэм ыкъогъу мары джы къот, зэбэдзэожы зыхъукIэ, тхъэпэ шэлIагъэмэ зэрячэ-паорэр Шъалихъэ ытхъакIумэ къыредзэ.

Джа уахътэр ары хъэ хъакъу макъэхэр Шъалихъэ зызэ-хихыгъэхэр. ЗилIэужыгъор къыгурыIуагъэп, ау тIэкIу къэ-гумэкIыгъ, къакъырыпчъэм екIолIагъ. Бэрэ пэмытэу макъэ-хэр къэблэгъагъэх. «Зыгорэ къырафэкIы хъэмэ,— зэриIо-жыгъэ ыгукIэ,— Iаеу мэхъакъух, ащ фэдэ хъэ хъакъу макъэ ныбжыи зэхэсхыгъэп.»

Тэклу шлагъэу ынэлу зыдэгъээзгъэ гъэхъунэ цыпэм хъэ горэ кыильэдагъ, ащ шэо класэу ыпшгъэ ишлагъэр ылыгъэу нэмыц солдатыри кълэпэгъуагъ. Хъэм зешыхъабжы. Шъалихъэ анахъэу ыгъэшлэгъуагъэр хъэм ынэхэр арых: зэтхъон фэдэ зэримылэгъузэ, анахъ ыгъэпыйрэ хъэкIэ-кыокIэжъ горэм Iууплагъэм фэдагъ, ыпшгъашэо цы Iужыоу тетыр гъэпIыигъэу, ынэмэ лъы къателъэдагъэу мэхъакъу. Шъалихъэ ыгу кыыридагъ: моу чыгым етхъу пIуагъэми етхъошт нахъ, зэхэдз иIэу щытэп. Ежъ зылыгъ шъыпкъэми «кыысатхъу» ыломэ, етхъожьышт. Сыдэу хъалэмэт, хъэ аIуагъэ пай!.. Шъалихъэ кызылэгъум, нэмыцым иавтомат кыыфиучIынэтIыгъ, чы-чыч ылоу кыыгъэуагъ. Шъалихъэ ыблэбгъу зыгорэ псын-кIэу кызырэкIырыугъэр кыышлагъ, ащ лъыпытэуи зэхэфагъ.

А мэфэ дэдэм, а сыхъат дэдэм Лъэкурэ шгъэфэу, зигъэбылгъэ, шыхэми Шъалихъэи кълалыплъэщтыгъэ. Шыхэмэ зэрарамыгъэкIолIэщтыр Лъэкурэ кыыгурыIуагъэу щытыгъ, ау акъыл шгъаф ежъ ащ фырилагъ. Ихъайуан дахэмэ Шъалихъэ ынэ атыримыхъу кыышIошIыщтыгъэми, нэIуасэ ышIынхэ ылгъэкIыгъ. Абэкъушыр ныбджэгъу кызырэфэмыхъуштыр шIэхъу кыыгурыIуагъ, ау кыымыгъэпыинэу ыкIи кыымыгъэхъунэу цыхъэ тIэкIу кыызфыригъэшIыгъ. Цыхъэу кыыфишIыгъэр зынэсыщтыгъэри — шыкIэхъу цIыкIум екIолIэн зэрилгъэкIыщтыгъэр ары. Анахъэу ащкIэ зишIуагъэ кълэIуагъэу ылытэщтыгъэри зэрэшъуирэр ары. Шъыпкъэн-кIи хъун. Шымэ яхъэнэ-гъунэ зишIыти, Шъалихъэ зэхимы-хынэу, макIэу шъуипцIыщтыгъэ, кълэшэ ордэхэри, гъыбзэхэри, шIулгъэу мэкъамэхэри — ыIупшIэрэ ыбзэгурэ къламыхъ щылагъэп. АпэрэмкIэ абэкъушым ытхъакIумэхэр ыгъэцацэхъу, ышгъхъэ кыпхъуатэу ихэбзагъ, ау тIэкIу-тIэкIузэ есэжыгъ. Уемысэ хъуна — пчэдыжы, щэджагъуи, пчыхы, чэщныкъуи илагъэп Лъэкурэ, уахътэ кызырэфыхэкIэу, шымэ адэжъ кълэщтыгъэ, апэчыжъуи апэблагъэуи ишгъуй макъэ зэхаригъэхыщтыгъэ. Ауштзэ шыхэри кълэсэжыгъэх, етIанэ шыкIэхъум екIуалIэу ыублагъ. Шъалихъэ шгъэбэгъэ икыоу кълэхэмыфэрэр, шгъхъартIупшыгъэ-шгъхъафитныгъэ тIэкIоу, кIэлэцIыкIу нэшанэу хъайуан сабыир зыщыкIэщтыгъэр Лъэкурэ кълыхигъуатэщтыгъэх. Лъэкурэ насыпышIуагъ, исурэтхэри щыгъупшэжыгъэхъу, шыкIэхъур ыгъэныбджэгъуштыгъэ, мафэ кълэс ыпкъи ишэнхэми зызэрэзблахъурэм шIо-

гъэшIэгъонэу лъыплъэщтыгъэ. КълыгурымыIоштыгъэ закълор ыкIи ыгу зэрэбгъэщтыгъэр — зыныбжъ джыри имыкъугъэ сабыим шэн уцугъахэхэр кълызэрэхафэщтыгъэр ары, ежъ илгъэс щэкIым итыгъэми, шыкIэхъум дэджэгъу шIоигъоу, ыгъэбзэджен ылоу зыфежъэрэм, мыдрэм ар кълыгурымыIуахэрэм фэдэу зишIыщтыгъэ, бгъунджышэоу кълэуцугъэ, хэтIыры-кIызэ кълыбгынэщтыгъэ.

Лъэкурэ мыхъун ыгу илгъыгъэп, теубытагъэ гори ыгу илгъэу зыдишIэгъыщтыгъэп, хъайуанхэр шIодэхагъэх, яхъуапсэщтыгъэ, кълыгурымыIорэ закIэу зэхэлгъыгъэх, пчэдыжы-пэ уц шынэр кIакъ-кIакъ ылоу рачы зыхъукIэ, яплгъызэ ежъ ыIупшIэхэри адигъэхъублаблэщтыгъэ, апкъынэ-лынэхэр зэрэзэфэшIухэр ыгъэшлагъоу, ялыпцэхъу чгъэхэ зыхъукIэ е япкъыегъум шэо чIэгъым чIэджэгъухахэрэр IэгъушэокIэ анэсырэм фэдэу зэхышIэщтыгъэх. Зэрэрэхъатхэр анахъэу игонэсыгъ, мэхъухэми, псы ешгъохэми, загъэпсэфыми, зыпкъ итхъу, гумэкI лые ямыIэу, зэкIэ кълэхъурэри кълэхъуштыри ашIэу, яхъыегъу-Iэбэгъу пэпчэ ушэпхыгъэу, хэбзэ зэщымыкълэхэн горэм рыпсэгъухэрэм фэдагъ. Дунаим щыщых нахъ, зыхаушгъхъафыкIырэп, зэ егупшысагъ Лъэкурэ, зыфэшIухэм — фэшIу зашIы, зыфэмышIухэр кълаигъэ ашIырэп. «Шъалихъэ — делэжъ, — ыIуагъ етIанэ, — делэ адэ...» Ауштэу ыIуагъ, ау зыкIиIуагъэм егупшысэжыгъэп. Ау ежъ зыдымышIэгъыщтыгъэми, ащ кълыкIыщтыгъэр — Шъалихъэи ехъуапсэщтыгъэ, ехъуапсэзэ ыгу ебгъэщтыгъэ. Ежъ ыпэ шымэ ядэхагъэ кълызэрэгъурыIуагъэм пай, ежъ фэмыукIочIырэ ыкIи икыоу кълыгурымыIорэ Iоф ин горэ шыхэмкIэ зэрэзэшIуихырэм пай, а Iофыр Лъэкурэ кълызэрэрымпэсырэм пай, Iаджми апай, ежъ Лъэкури икыоу ыгукIэ зэхимыфышгъугъэр тауштэу кълыпIотыкIына.

...Нэмыц солдатхэр мэзым зыхахъэхэм, Лъэкурэ икIэкIыпIэкIэ Шъалихъэ ипщыпIэ кълэкугъ. Кълэхъушт пстэури сыд фишIэныя, ау шIу зэрэщымыIэр ыгукIэ кълышлагъ. Ауштми кълэкълырым занкIэу екIолIэшгъугъэп, лъыжымыи зи фелуагъэп. Сурэтхэр зыригъэлгъэгъугъэм ыуж екIолIэгъыгъэп, шыхэр ныбджэгъу зэришIыгъэхэри ригъэшIэнэу фэгъгъэп.

ЗэIуихагъэу, шыкIэхъур зыщыхъуштыгъэ гъэхъунэ лъапэм Лъэкурэ зыхиушгъэфагъэу щысыгъ. Зэхэпх кълэдыеу зэшъуипцIым, шыкIэхъум кълышIэгъыгъ, тIэкIу кълэклотагъ, етIанэ пэмычыжъэу щыт дэе куашэм щегъолгъэхыгъ. Лъэ-

бэкъу зытлу нылэп зэрэпэчыжагыэр, тыгъэм ыгъэбэлэрэгъыгъэу ара, хъаумэ янэ зэрымилъэгъурэм пая, ау ащ фэдэу благъэу джынэс зэригъэкълуалэу кыыхэкълэгъэп. Лъэкурэ хъалъэкъуиплълэклэ цыкълу-цыкълужыеу, ыгоу ыцапэкълэ ылыгъыр лэпызыщтым фэдэу, макъи-лъакъи ымыгъэлэу, зэрэшъуипцълэзэ шыкълэхъум екълэшыллэщтыгъэ. Ышлэпэщтыми икъоу егупшысэгъу афимыфэу, икълэкожъ зыщитхыгъ, лэмклэ хъалыгъу тэбэрыдзэ ныкъор фищэйзэ мыдрэ лэмклэ клакор ылыгъэу, лабэмэ нэсынэу екълэлагъ, етланэ хъэ хъакъу макъэхэр ошлэ-дэмышлэу благъэу кыыздэуаехэм, шыкълэхъур зыщыльэтыгъо имыфэзэ зыжэхидзи, клакор шъхъариубгъуи, пытэу зэкълуубытагъ. Джауштэу щыльэу ылъэгъугъ Шъалихъэ зэрэуагъэхэр, зэрэбэджыгъэр, нэмыц нэбгырипллэ фэдиз гъэхъунэм кыизэрэтакъохи, абэкъури, лыжъэу тлэкълэ зэшлэм къэнхъэжыгъэри зэращэгъэхэр. Гъэхъунэр абгынэгъэ къодыеу нэбгыритлу къагъэзэжы, къакъырым машлор кладзи, ягъусэмэ альежъэжыгъэх. Джащ фэдизым Лъэкурэ шыкълэхъур ылыгъыгъ. Етланэ ышлэщтымклэ егупшысагъ: чылэм бгъэзэжы зэрэмышъуштыр гъэнэфагъэ, нэмыцхэр дэклэжыфэхэ мэзым хэсын фае, чэщ зыхъукълэ, янэжы дэжъ рекълэын, мыгумэкълэнэу, ау шыкълэхъур сыдэу хъушт? Шъалихъэ ичэл ынэ кызыпэшлуафэм, гушлуагъэ. Агъэстыгъэп! Шыкълэхъум ышъхъэ икълэкожъ кытырымыхъу, кын мыгъуае пилъагъозэ чэлым нигъэсыгъ. Ритлупщыхи, ихы, чэлыпчээр кыфишлыжыгъ.

* * *

Шъалихъэ иулагъэ хъылъагъэп. Ау улагъэри ежъ шлолофыжыгъэп, абэкъушымрэ шыкълэхъу цыкълумрэ арых зэгупшысэщтыгъэр. Абэкъушыр ылъэгъугъ нэмыцмэ зэращэгъэр, ау шыкълэхъу цыкълур ынэ кыпэшлофагъэпти, алэклэ-клэодагъэмэ ылоты, ыгу фэузыщтыгъэ. Амыубытыгъэми, мэзым изакъоу кыыханэ хъуштэп, тыгъужъмэ ашхыжын, цыфмэ алэклафэми, хэта мощ пылтыштыр, зэрэшыльэпкъы дэгъур къэзышлэщтыр, фэдэ дунаишхом зэрэтемытыжыр...

Шъалихъэ дунаим хэмытыжым фэдагъ. Ылэхэр апхыгъэх, конторэр кызэрэшлыхъэгъэ чэу лъапсэм зэрэрадзагъэу щыс. Тыгъэм пэчлынэтлэ шыпкъэу, кыижъэжыкълэу ынэгу кыкледзэ, ау ари зэхышлэрэп. «Гъэшлэгъонэу гъэпсыгъэ мы

дунаир,— егупшысэ Шъалихъэ, нэмыцэу щагум дэтмэ зи илоф ахэмылтыхэ фэдэу ахэплыхъэзэ.— Шъхъадж илоф пылтынм ычыллэклэ, имылофым егъэгумэкълэ. Сэ силоф колхоз тхъаматэм кыгурымылозэ, мыхэр хэта зыгурылоштхэр, сыда зыфаехэри.— Язекълуакълэ, ягъэпсыкълэ, ялоклэ-шлыкълэ ежъ зэсагъэ гори, ыгу рыхыхыщтми, кыгурылон, зэзгъын зи ахылъагъоштыгъэп.— Морары зы цлэплыхышхо горэм чэужым кьонцлэу зыригъэкълугъ, зэхецыллэ, ежъ ышлыхъагъэу шытыгъэмэ, ауштэу ышлыштыгъа? Чыгъ гъэтлысхъэгъэклэ цыкълухъу конторэ кълэбым дэтыгъэмэ анахыбэрэр раутыгъ. Зыдэплыхыжыхэрэп. Чыгыр бгъэтлысхъэмэ, къэкълэжышты, ау къэкълэгыахэми псэ илэба».

Тегупшысыкълэ ылозэ, зи илоф зыхэмылтыхъэу ылытэщтыгъэ абэкъумрэ шыкълэхъумрэ Шъалихъэ ыгу къэкълэжыгъэх. Пклэнчэклэ ылытэрэ гумэкълыр кызэрэшъа-рыожыгъэр ыгу кыыхэпыджагъ, иулагъи кыгъэплэжыгъэигъ. Пыир — пыи, ащ узэхышлэщтэп, зэриложыгъэ ыгукълэ, бгъэпцлэшъухэмэ — уинасып. Сыдэуштэу кълэысхыжышты шыбыр, шыкълэхъуми икъэбар тауштэу зэзгъэшлэшта? Мылкъу си лэп ястынэу, лашэ си лэп сязэонэу. Краснэмэ ястыгъэхэмэ — нахышлугъэнклэ хъун. Ары шъхъаеу сыдклэ былымыжыгъэх етланэ, заом кыыхэкълэжыгъэхэкълэ, сэ сызыфаем фэдэ шы хъужыныхъэ?

Зыгорэм иныбжыкълэу кышъхъарыхъагъэти, Шъалихъэ ынаплэ кыылэтыгъ. Нэмыц офицерыр лъэбэкълэу зытлушыкълэ къэуцугъэу къеплыштыгъэ. Шъо дэгъу хэшлыкълэгъэщтых ищазымэхэр, ау сыдэу ыгъэцлыгъэх, хъалэч хъуным, клэлэ-цыкълэу джэгъуалъэх плонэу мэжыутэхых. Ынэгу зечъэу зыгорэ игъус, ыкълэбылохъу солдатитлу щыт, автоматхэр алыгъэху, ынэ кытырамышу. Офицерым кыгытым зыгорэхэр дыремыпллэклэу рилуагъэх — Шъалихъэ занклэу къеплъэу, щхыпцлы гъэбылгыгъэ горэ ылупшлэ къуапэмэ зыдалыгъэу, иштыпкъэми исэмэркъэуми умышлэнэу. Адырэр къэгъулагъ, ынэгукълэ кыыричыхъакълэу, ау Шъалихъэ зыкызыфегъазэм, чэмцуе цынэм ошлэ-дэмышлэу хэуцуагъэм фэдэу зишлыгъ.

— Ухэт, упартизана?

Шъалихъэ ылон ышлагъэп. Алахъэми ышлэрэп ар, «хто оныр». «Тхъэм семыукълэ, альэгъурэба зэрэмыпартизаныр,

Иашэп, шъуашэп зэраюу, мэзым хэсыр зэкIэ партизана, тыгъужъи баджи хэс».

— Зэхэпхырэба, хъэйуан?

Зынэгу къэзычъыхэрэм ащ щэхурэ еплъыжьыгъэп Шъалихъэ, офицерым еплъыщтыгъэ, зыфаер кыгурылонымылтэкIэу. Шъалихъэ зыпылтыр гъэнэфагъэба, къыльтэгъурэба ар мо лъышхом? Ынэгуи кыкIэщрэба, ылэхэми къаIуатэрэба, ылъакъохэми, ищыгъыни?

ОшIэ-дэмышIэу шылъэмакъэу къэIугъэм Шъалихъэ къызшигъэтэджыкIыгъ. Мэкъэ минми ахишIыкIыни ар. Шылъэмакъэм нахъи нахъ лъэшэу кужъэу абэкъур зыкIэшIагъэм ымакъэ къэIуштыгъэ, ау Шъалихъэ шылъэмакъэр ары зэхихыгъэр. Шыбзыр шызэкъоку шIыгъэу къакIощтыгъэ, кужъым псыр зэрыз шъондырыр итыгъ. Джауштэу конторэ Iэгум къыдэхъагъ. Шъондырым тес нэмыщыр пцелы чы гъумышхокIэ шым еоштыгъэ, ныбжьи ку IамышIагъэу, ныбжьи чыкIэ еоштхэр хэгъэкIыри, утекуомэ къыпфэзымьдэштыгъэр кум кIэшIагъэу, чыр ытхыцIэу къакIощтыгъэ. Шъалихъэ зэрымыры хъугъэм фэдагъ. Апэу ыгу къилъэдэгъэр — ишыбз ыгу зэрэбгъэрэр ары: сыдэуштэу зыкIаригъэшIагъ, сыдэуштэу мыукIытэу аIорэр афишIэрэ! Арара мош фэдиз къиныр зыфытырилъэгъуагъэр, цIыф тыримыгъаплъэу, римыгъэкIуалэу? Гукъаом ышхэу Шъалихъэ ыкIыб фигъэзагъ абэкъушым. Тхъэм семыукIи, зи тэрэз тетыхъба мы дунаим! ПкIэнчъэба ащыгъум сызфыщылагъэр, къинэу слъэгъугъэр!

Нэмыщ офицерыр абэкъум еплъыштыгъэ ынэхэр тыригъэдыкъагъэхэу. ЕтIанэ Шъалихъэ гуфаплъэу къеплъи, тэлмашэм зыгорэ риIуагъ.

— О уиша мыр?

— Шы хъуштэп ар, — ошIэ-дэмышIэу кыIуагъ. — Тумы тхъа ешI.

— Сыд пIуи? — къэгъуагъ тэлмашэр.

— «Тумы тхъа ешI!» сIуагъэ, — Шъалихъэ иIоф ыухыгъэр кыригъэкIэу, къежъэжъынэу зыкыIэтэгъ.

— Зэгу зэ! — кытекуагъ зынэгу къэзычъыхэрэр.

Офицерыр шыбзым екIоллагъ, хъураеу кыкIухъэзэ къыплъыхъагъ. КIаригъэгIупщи, ожыр даIыгъэу етIани къыплъыхъагъ. Шъалихъэ абэкъур зэраплъыхэрэр къышIагъэти, гуфаплъэу ежъыри пыплъыхъагъ. ЗэкIэм кыгъэгъушIоу гу лъи-

тагъ: гукъэошхо горэм ыцIыщIыгъэм фэдэу, абэкъур зэхэуагъэу кышыхъугъ. Ащ фэдэу зыкIи ар ылъэгъугъэп. Хэлъыжьыгъэп пкъыягъэ, ащ идэхагъэ хэпшIыкIэу кыыкIыригъэчыштыгъэ, ыпшъи ланлэу, ыбги нахъ иуагъэу, ытхъакIумэхэр къефэхыгъэхэу, Iофынчъэ-гугъунчъэ теплъэ иIагъ. «Уныбэ тэдэ кIорэ, уныбэ, сэлэ!» — ыгукIэ екууагъ Шъалихъэ, амалынчъэ тхъамыкIагъор зырелъэгъулIэм, зэрэгъушIуагъэр щыгъупшэжьыгъэу. ЕтIани егупшысэжьыгъ, игупшысэмэ шIэхэу зызэблахоу, зыдимышIэжьэу стырыгъэ-псынкIагъэ горэм ыпкъынэ-лынэхэр кыгъэфэбэжьыгъэхэу: дэгъу, дэгъу, умыгуI, тIэкIу зыщыI, сэ угу кысэбгъэнкIи хъун, арын фае узыукIырэри, кIо, тIэкIу зыщыIи, тэ тызэгъуриIожьын... Зэ ыгу фэгъоу, зэ ыгу ебгъэу, зэ кыгъэгъужъэу, теубытагъэ гори ышIын ымылтэкIэу, джауштэу абэкъушым лъыплъэштыгъэ Шъалихъэ.

Абэкъур сымэджагъ, ыпкъынэ-лынэкIэ зи хэузыкIэу щытыгъэп, ари зэхышIэштыгъэ, ау сымэджагъ. Кыгурылоштыгъэп мы цIыфхэм язекIуакIэ: зэкIэ зыфагъэсагъэр, зэсагъэр зэщыкъуагъэ. Коу зыкIашIагъэр шIохылтэкIэ арэп, кIо-чIэшхуагъэ, зэхимышIахэу нэпкъ зандэм псыр къыдиштыгъэ, ау кыгурылоштыгъэп мы цIыфхэр зэрэгъэпсыгъэхэр. Ежъ кыгъэшIагъэм зы нэбгырэ едэлIузэ кыыхыгъ, ащ ишIоигъоныгъэмэ ялъытыгъэу зэкI пIоми хъунэу хэлъ шэнхэр ыгъотыгъэх, къемыкIуи къехылтэкIи кыыхэкIыгъ, ахэми тIэкIу-тIэкIузэ ясагъ, ищыIэныгъэ хэч горэ зэрэфэхъурэр зыдишIэжьзэ. ИгъашIэ зы мэхъэнэ ин горэ иIэу, зы Iофышхо горэ епхыгъэу ышIошъ хъугъэ, сыда пIомэ джауштэу кыфыштыгъэх, сыда пIомэ сыд чIэнагъэ ежъ зыкыызэрэгъуриIожьы-рэм фэхъугъэми, дунаим зэрэхэмынырэр, ар хэгъэкIыри, ыкIуачIэкIэ, изэхэшIыкIыкIэ Шъалихъэ ихъатыркIэ Iаджми зэралъыIэсыгъэр зэхышIэштыгъэ, мафэ къэс ыпкъышъолэу атхъакIэу аукъэбзырэм жъыр къэмыхъыезэ ифэбагъэ е ичъыIэтагъэ зэрэзэокIыштыр кыубытыштыгъэ, куашэр мысысызэ, ытхъакIумэхэм запхъуатэштыгъэ, мафэм изэблэкIыгъомэ ялъытыгъэу уц зэфэшъхъафмэ яшхыгъо-IэшIугъэ зэхифыштыгъэ, псым ышъокIэ икууагъэ е ычIэ изытет къышIэштыгъэ, куамэмэ амакъэкIэ, мэз чIэгъым щыпсэурэ хъэцIэ-пIацIэхэм язекIуакIэкIэ уаеу къэблагъэрэр ылъэгъуштыгъэ, ыпкъынэ-лынэ зы залэ хэлъыгъэп зыдимышIэжьэу, ымылтэгъоу, зэхимыхэу. А пстэуми язгъэсагъэр зы нэб-

гыр, зы цыфыр ары, ыкIуачIэ, иамалмэ къахыщтыр къыгурызгъэIуагъэр а зыр ары. Зигъэпагъэу арыгъэп, лыагъэу зыгорэ зыфыхыжъэу арыгъэп, ышIошъ агъэхъугъэ пстэури нэпцIэу къыщыхъун фаеу джы зыкIэхъугъэр къыгурылоштыгъэп. Къыгурылоштыгъэп мы цыфхэм язекIуакIэ, къыгурылоштыгъэп Шъалихъэ иIоф хэмылгъэу мы къехъулIэрэ пстэури кIэхэкIэу. Шъалихъэ ежъыркIэ цыхъэшIэгъугъ сыдрэмкIи. Ощхым «сыд пай укъещхыр?» зэрэрамыIоу, тыгъэр къызкIепсырэм зэрэкIэмыупчIэхэу, ащ ышIэрэ пстэури ыштэщтыгъэ — джауштэу есагъ, джауштэу рагъэсагъ ыкIи агъэсагъ. Джы зызблхъужьыным къыкIыщтыгъэр — ущымыIэжъыхэныр е уапэкIэ къыорыкIоштыри, зыфэдэ ухъужьыщтыри умышIэу, икIэрыкIэ шыпккъэу, узилIэужыгъори, уидунэе чIыпIи зэхэмышIыкIэу, гъашIэ ебгъэжъэжъыныр ары.

Абэкъум зишIыщтыгъэп, пкъыагъэ гори зыкIыхэмылгыжъыгъэр, ыгу зпыкIыгъэу, зыми фэежъыгъэпышъ ары. Исабий шыгугъыжъыщтыгъэп, ари Шъалихъэ рипхыщтыгъэ, хъурэ пстэури къызэрэгурымылоштыр зыдешIэжъымы, ар тэрэз-мытэрэзми зыримыгъэгъапэу, Шъалихъэ ыгъэмысэщтыгъэ. Игъэмысэщтыгъэ пIоми тэрэзэп, ищылэныгъэу еж ымылгытэжърэм Шъалихъэ хэзыгъапэу еплъыщтыгъэ.

— Эй!.. Эй!..

Шъалихъэ ыгу Iэагъэ. Абэкъум еплъызэ, зэкIэм къыгурыIуагъ хъайуаным ыгу ихъыкIырэр, ышъхъэ риуфэхыгъ, гугъапIэ горэ зэхышIагъ. Ушы дэгъу, аферым! Уишэн зэблэмыхъугъэмэ, пкIэнчъэу успIугъэп, ошхымы чIыгур псынжъы ешIы, чъыIэми чъыгхэр еуджэшъух, ау ятIэр ятIэу, чъыгыри чъыгъэу къэнэжъы. Сэрымэ бгъэмысэрэр — тэрэз, ау къыздеI, мы хъайуан шыпккъэмэ... хъайуанына, мы хъэкIэ-къуакIэмэ апашъхъэ зыщытэмыгъэгъэцIыкIу!

— Эй!

Шъалихъэ ныбжъыкър пэблагъэу къэуцугъ. Офицерым чы псыгъо цыкIоу, уфэ-упцIэу ищазмэ тхъакIумэ ариутэ-кIыщтыгъэр Шъалихъэ ыжэпкъ къычIигъэуцуагъ. Тэлмашэр ынэгугу зыдигъэчъэщтыр ымышIэу къыголгъэдагъ.

— Ора мыр зишыр?

— Сэры... Шы пIо хъушtmэ.

Офицерым апэрэу ынэгугу занкIэу кIэплъагъ, зэримышIэрэр шIогъэшIэгъон хъугъэ, ащ къыгъэгугушIожъыгъэу, нахъ

рэхъати къышIыгъэу джыри еплъыгъ. Хэт-ма мыр зыфэдэр? Ынэгугу кIэлъэныкъо, ытхъакIумэ пакIэмэ къащегъэжъагъэу, зы хъайуан горэм — алахъэм семыукIи, тэд зыщыслъэгъугъэр?.. зы хъайуан горэм ехыщырэу плIэмыашъоу шъуамбгъо, зыпкъ ит зэпыт, мыжъом хэгъэчъыкIыгъэм фэдэу шъончъэ, пагэ, зэмыгугъэфэжъэу зегъэины. Ышъхъагъырэр — шъхъафы шыпккъ: ышъо зэрэзэокIырэм, зэокIы зыхъукIэ цы шъэбэ гъожъышъо цыкIоу ымыупсырэ чIыпIэмэ атетхэр нахъ хэпшыкIэу нэгугушъор нахъ пкъые е лантIэ зэрэхъурэм, анахъэу ынэ хъурэе цыкIухъэу, ычIэгъырэ нэгугу ныкъошхом димыштэхэрэм зэкIэ ыгу ихъыкIырэр фэмыхъоу къаIуатэщтыгъэ. Зы нэгугу ауштэу тIоу гошыгъэу зэрэзэнэкъокъужърэм, ыгу шышIэрэр, зэгупшысэрэр зы кIэлъэныкъом ауштэу шъхъаихыгъэу къызэриIуатэрэм иакъылы кIэлъэшъугъэ горэ къыхилъхъэщтыгъэ, зыдэгугушIэрэри, ежъ къыIорэ шыпккъэри пхъэтэпэмыхъ къашIыщтыгъэ.

— Э-эй! — офицерым ымакъэ джыри къэIугъ.

— Ора мыр зишыр? — къэупчIагъ тэлмашэр.

— Сэры, сIуагъи. СыдкIэ былым, шы пIоу.

— Моу шым къекIуалI, лыжъ!

Шъалихъэ абэкъушым екIолIагъ. ГушыIэ IумышIыкIэу, зыгорэ риIуагъ. Абэкъушым хэпшыкI къодыеу ызытхъакIумэ къыгъэхъыагъ, ыплIэIушъо къэтхыагъ.

— Къэтэгъэлъэгъу уиш зыфэдэр.

Шъалихъэ абэкъум екIолIагъ, ожыр къаIихи, шхор тырихыгъ.

— Ожыр зытралъхъэрэр кIашIэрэр ары... Мыщ фэдэ шыр кIашIэрэп.

— Сыда зэхэпIухъэхэрэр?

Абэкъум еплъышъ шыт Шъалихъэ. Дахэ. Лъэкурэ тхъамыкIэ хилъагъорэ дэхагъэр арэп, Лъэкурэ шым иныбжъыкъу ыльэгъурэр, ари ежъ къызэрэшIошI нахъ, ныбжъыкъу тэрэзэп. А тхъамыкIэми ыльэгъурэм зыгорэ хэлъ, ар шыпккъэ, ау тIури зы, ныбжъыкъу... Мыр зыгъэдахэрэр хэушъэфэгъэ кIуачIэр ары, ежъ зыфэамалыр къыгурыбгъаIоу, тхъэм къыхилъхъагъэр зэрэщытэу къебгъэгъэлъэгъон плъэкIымэ ары...

— Сыд узпэтыр?

Офицерым зеплъым, Шъалихъэ джыри ыгъэшIэгъуагъ зэримынэIуасэр, ар ыгу къео фэдэуи къыщыхъугъ. Цыфыр уинэIосэн фаеба? ЫшIэщтыгъэмэ, нахъ къыгурылонхэу къы-

шлшлыгъэнклл хъун. Еплъызэ етлани ыгу къилъэдагъ: мы клалэр ынэгу клэлъэныкъоклэ къызэрыкълъгъэ хэгъэгум джыри ит, къызэрыкълъгъэ чыгум итамыгъэу къыздырехъакълъ, адырэ клэлъэныкъом зэрыт чыгур къызэрэщыхъурэр къычлэщы.

Джыри зыгорэ лумышлыклэу рилуагъ Шъалихъэ абэкъум. Мыдырэм апэрэмклэ зэхимыхыгъахэ фэдагъ, ау гу лъи-тагъ зэрэгурылорэм. Телэбагъэп, макъи къапшлэу ришъыгъэп, ау зыкъызэблихъугъ, ылъакъохэр нахъ псыгъо къэхъугъэх, ышъхъэ гъугъэ къыпхъотагъ, ыклэ утысэу псээнчъэу гъонлэгъагъэр къэпкъыягъ, ытхъакълумэхэр сакъэу къылэ-тыгъэх. Ухъупхъ, ухъупхъ, ылуагъ Шъалихъэ. Абэкъуми къыгурылуагъ, ылъакъохэри къызэблихыгъэх, ыныбэ клкъузагъ.

— Гъэшлэгъоны,— ылуагъ офицерым нэмыщыбзэклэ,— гъэшлэгъоны, сэлэ.— Тэлмащэм емыплъэу дэгущылэщтыгъэ.— Сэ сятэ шыхэмклэ лазэ, шылэхъогъушхуи ил. Сятэжъи къыгъэшлагъэм шымэ апылтыгъ. Сэри хэшлыкл афысил... шы лъэпкъышлэу щылэхэри дэгъоу сэшлэх. Сятэ тхылъ горэ ил, урыс пщы горэм ытхыгъэу... ары, Урусов ылъэкъуацлэр. Джащ ит мы шы лъэпкъыри, ары, къэбэртэешы лъэпкъ елэ; къызгурылорэп, мы шы лъэпкъыр щымылэжъэу сятэ ылъы-тэщтыгъэ. Советмэ яхабзэ мыщ фэдэ шы лъэпкъ шлагъор къызэрэхэнагъэр гъэшлэгъоны. Сятэ боу гушлэ, мыр фяз-гъащэм!.. Къегъэчъыхъ шым!

Абэкъушым зыкыгъэлъэгъонэу ищыклэгъагъэп, щыт къодыеми, уеплтымэ, олъэгъу ишлыклэшлуагъэ. Сыда гъэмэфэ чыгыр гум зыкълърихъырэр, псыхъо къабзэр, мэфэ ошлур? Гум рихъынхэу зэхэлъых, нэплэгъур агъашлэу, гур агъэрэхъатэу, пкълуачлэ зыдыуагъэшлэжъэу, ори дунаим зыпкъыгъоу узэрэщыщыр, лэпэ-цыпэ горэклэ узэрахэщэягъэр; плээгъурэ пстэуми ори ущыщ, ежъыри о пщыщ, зызэ-клэрыпчымэ, дунаим хэчыгъэ фэхъу. Абэкъум уеплты зыхъу-клэ, ар умылгъэгъугъэмэ зыдэмышлэжъыштгъагъэ горэ ори зыхэготэжъы, учыгу, уиогу фэдэ псэушъхъэ шлагъор зэ-рилэрышлэм уегъэгущо, уегъэхъуапсэ. Абэкъушыр дунаим епэсыгъэ шъыпкъэу, ащ ипкъыгъо пстэуми афэшлугъ. Ишлы-клэшлуагъэ нэиутыгъэу хэлъым гуапэу гур къеглэгъэ, уигъэ-гушлэ, ори къэбзагъэ горэм уфегъэхъуапсэ, угукли уиакъыл-клл шъхъаихыгъэ зекълуакълэм уфегъэблы.

Шъалихъэ ымакъэ зырешъым, абэкъур чыллэ икълъгъ. Ыгуклэ дунаим зыхихыжъыгъэу ылъытэщтыгъэми, ыкълуачлэ изыгъ, емыгупшысэу къыфашлыгъэ унашъор ыгъэцаклэщты-гъэми, хэлъ хъугъэ дэхэгъэ шлыклэр фэгъэбылтыгъэп. Адэ дахэу маклэш! Клонэу къэхъугъэм фэд. Гур зэрэтеорэм, жъы-къэщэгъум афэд. Ылгъапсэ клэнклэ щыбгъэтлысыгъэми — ымыкътэу, машлэ игъогу тепшыхъагъэми — дэмышэу, къу-шъхъэр пэбгъэуцугъэми — зызэблимыхъунэу клонэу къып-щэхъу. Конторэ лэгу иубыкълъгъэм сапэ дэмылтъ плонэу, гъу-чыллунэу зыхилузэ маклэ. Лыпцэ лые мыхъыеу, ыпкъ зэрэп-саоу зыщэкъу икълъгъэу маклэ. Зыпарэуи зишлырэр, ари олгъэ-гъу. Олгъэгъу джауштэу мэфэ пчъагъэрэ клон зэрилгъэклъ-щтыр, пшъын плэу къапшлэрэр, къэпшлэн плгъэкълэрэр пшъы-гъэ хъумэ теплэу илэщтыр.

«Сятэ сыд къырилэклэни шъулуа,— егупшысэщтыгъэ офицерым, ынэгу зызэблимыхъоу.— Боу гушлэзэ ишы лэхъогъу хигъэхъани».

Ошлэ-дэмышлэу ыгу къэкълъжъыгъ офицерым: ятэ ыгу хэкълэу игугъу ышлыщтыгъэ шы лъэпкъ зытлущэу анахъэу ыгъэлгъаплэхэрэр «лты дэгъу» шыклэхэ хъугъэу. «Лты стыр, лты пытэ» ящыклэгъ, ылощтыгъэ.

— Къегъэчъыхъ шым!

Нэмыщ офицерым шым хэшлыкл зэрэфырилэр Шъали-хъэ къыгурылуагъ ар игуапи хъугъэ, ыгуи къеуагъ. Абэкъу-шыр зилэужыгъор къыгурылощт, ары гуапэ шыхъугъэри, ау сыд ыгу къыфэкълъщтыр? Хъайуаныр ыгъэгубжын, имышэн-имыхабзэ горэ къыхигъэфэнэу зэ ыгу къытелгъэдагъ, ау шым ыгу егъугъ, гукъао къыфишлыными тещыныхъагъ.

Зэхэпхынэу Шъалихъэ зи къылуагъэу гу лъатагъэп, еплгъэгуллэнэуи зэуи зишлыгъэп, ау шыбзым тлэкълу-тлэкълузэ икълэ ригъэхъугъ, чъэм хэхъагъ. Хэта шыр чъэу зымылгъэгъу-гъэр? Былымыр, хъэр, тхъакълумкълыхъэр — хэта ахэмэ ащыщ горэ чъэу зымылгъэгъугъэр? Ащ фэдэ щылэпщтын. Адэ сыд пай шым ичъаклэ анахъэу тыгу рихъырэ? Зыр щтагъэу мачъэ, зыр хъунклэнэу мачъэ, зыр егъэзыгъэ лэфклэ ечъэжъагъ, ып-къынэ-лынэхэр чъэным тегъэпсыхъагъэхэп, адырэр чъэ зыхъуклэ жъалымыгъэ горэ къыхэхъы, ыпкъи ащ фэшл шлы-гъэм фэд. Шыр ащ фэдэп. Шыр щытми дахэ, изакъоми, зы-дэщытыр ежъ пай ашлыгъэм фэдэу къекълу, мэзым хэтми — зыклэрытыр ыбгынэмэ, а чыллэм зыгорэ щэкклэ фэдэу къып-

щэху, тЫсми — идэхагъэ чІэнагъэ ышІырэп, емылэ-
гьулІэгъагъэ горэ, къекІоу, ыпкъ ухъурэигъэ шызэпэшыгъэу
хэолъагъо. Сыд шыр зыгъэдахэрэр? Шъалихъэ ар ышІэрэп,
егупшысагъэп ыкІи. Егупшысагъэу шытми, къызэриІощтыр
— шыр дунаим фэшІу, жьыбгъэри фэшІоу къеокІы, ошхыри
фэшІоу къечъэбзэхы, тыгъэнэбзыйхэми, фэшІу зашІызэ,
ыпкъ зэкІужьы зытрагуащэ, мафэми щэлыды, пчыхъэми
шъабэу хэкІуакІэ; чІыгуми фэшІоу теуцо, емыхьылъэкІэу,
емыгуаоу.

Абэкъур зэрэдахэр, зэрэшэнышІор, зэрэІушыр къызгуры-
мыІуагъэ зи шытыгъэпщтын. ЗэкІэ ыумэхьыгъэхэм фэдагъ.
ЗишІыштыгъэп зыпарэуи, дунаим къызэригъэхъугъэу,
цІыфмэ зэрагурыІуагъэу зигъазэщтыгъэ. Уемыхъопсэн
плъэкІынэу шытыгъэп. Шъалихъэ ылъэгъугъ шым зэрэплъы-
хэрэр, гумэкІыр ыгу къыдэежыгъ.

— Мыщ фэдэу шы уиІа джыри?

— Хъау! — къэгуІагъ Шъалихъэ. «Арыба, зилІэуж унэ-
хъун, Іофышхор, а зыр ары къэнагъэр, лъэпкъыр дэкІоды!..»

— ЕІу мыщ, — тэлмащэм зыфигъэзагъ офицерым, —
Германием шыр язгъэщэшт, сятэ дэжъ.

— Ябгъащэ хъуштэп!

— Сыда? Мыщ фэмыдэу щегугъуштых ащ.

— ИшыкІагъэп ащ щегугъунхэу. Мыщ нахъ дэгъоу зыми
щыпІыгъын плъэкІыштытэп, тэ тичІыгу лъэпкъы зышІыгъэр.

— ЕІу мыщ, шы лъэпкъ пстэуми анахъ дэгъоп мыр. Ау
тэ тиш лъэпкъмэ акІыдгъэгъумэ, ишІуагъэ къэкІощт. ТІури
зы мыщ икІодэшт. ЩыІэкІэ тэрэз мыщ шытэгъэпсыфэ, илгъэ-
пкъышІуагъэ шІокІодышт. О уттІупщыжыштыт.

Шъалихъэ къыгурыІуагъ. ЫІушъхъэ гъукІагъэ къэузыгъ,
ыгу къэмэкІагъ. Шъалихъэ къыгурыІуагъ ренэу зышшы-
нэщтыгъэ кІэух Іае игъашІэ зэрэфэхъурэр. Хъунэп мыр,
ыІуагъ. Зыгорэ шІэгъэн фае. Абэкъушым лъыплгъэзэ, конто-
рэ Іэгур нэплгъэу гъэбылгыгъэкІэ къычыхъагъ. Унэ натІэм
мэзыр метришъэ нахьыбэкІэ пэчыжэп. Ау мощ нагъэсына
тхэамыкІэр? ПсынкІэу чъэными тегъэпсыхъажыгъэп, сабий
къызфэхъугъэм щегъэжыагъэу. Сэри сыкъыдинэн сІоу сшІэ-
рэп.

ЗэкІэм мэзэу зыдэплъагъэм ылъэныкъокІэ шыкІэхъум
ищыщ макъэ къышшыІугъ — гуІэу, ыпсэ ихъафэу, ыгу кІо-
дыгъэу ыкІи аужырэ гугъапІэкІэ къэлъэІоужэу. Шыбзым

зыритІагъ, зы нэгъэупІэпІэгъу закъокІэ шылычым хэгъэчъы-
кІыгъэм фэдэу зыриши, ытхъакІумэхэр цацэу ыгъэІагъэхэу,
ынэхэр къэлыдыгъэх, гур ыгъэтхытхэу, ыпэбзиджынхэр
зэрэкІэзэхэрэр шытмэ алъэкІапІэхэм къанэсэу къэщыши,
зэичэу зыричи дэпкІэягъ. Шъалихъэ къыкІэрылгъади, ыІупэ-
кІэ шъабэу къетІыргугъ. Шъалихъэ ышІэщтым емыгупшы-
сэзэ, нэмыщ офицерыр ишхонкІэкІ зэрэлыгъагъэр къылтэ-
гъугъ, ащ лъыпытэу шыкІэхъур джыри зэ зэтхъожьызэ къы-
зэрэщышыгъэр зэхихыгъэти, абэкъум ыбгъашъо етІыр-
къэуагъ, имышыкІэгъахэуи пигъэхъожьыгъ:

— КІо!

Абэкъур лъэшэу къэхъэпщагъ, зы хъэпкІэгъукІэ офице-
рыр бгъэкІэ риутыгъ, мэзым занкІэу фимыуэнкІэу, конторэ
кІыбы зишІи, джабгъу натІэмкІэ къыкъочъыжьи, гырзэу зэ
джыри Шъалихъэ дэжъкІэ къаджи, мэзым фиуэнкІыгъ.

Шыбзыр щэ темыфэу мэзым нэсыгъ.

Нэмыщ офицерыр псаугъ. Ылгъакъо зэрыуагъэти, ягъусэ
Іазэм зыгорэхэр ришІэфынхэу конторэм чІахъагъ.

Шъалихъэ мээ чапэм релъэшъокІыгъэ орыжъ цІыкІум
ащагъ. Іэ сэмэгумкІэ къэпразыр ышхызэ, нэмыщ солдатым
орыжъым Іэ фишІыгъ, «хахъ» къыригъэкІэу. Шъалихъэ хэ-
хъагъ. Псынжъыпсыр ыбг къэсэу, псыуцхэр къызэкІэкІыгъэ
псыгутахэмэ занэсым, нэмыщым къэпраз ныкъор чІидзы-
жьи, иавтоматкІэ къеуагъ. «Лъып» ыІоу щэр ыгу дэжъыкІэ
зэрэпхырыкІыгъэр, ащ лъыпытэуи жьы чыІэмэ тІэкІу щэ
папцІэм зэрэлыпщагъэр къызэхышІагъ.

* * *

ДжэнапцІэу, шъхъапцІэу, лъапцІэу, ылъэкІапІэхэр тыгъэ-
рыжъэ дышъашъохэу пшъэшъэжъыер псынэпкъ уц къаш-
хъом рекІокІы. Уцыр шъабэ, осэпс Іужьоу къытехъагъэр зэ-
мышъогъу тэкъуафэу зэпэжъыужьы. Мычыжъашэу осэпс
гъоткІуитІу, зыр гъожьышэ-плъыжъэу, адырэр шхъонтІабзэу,
тІэкІу дэдэ пшъхъэ уукъощмэ — уцышъо лыдэу инэплъэгъу
къыпэшІофагъэхэти, пшъэшъэжъыер къэуцугъ, зиуфэу, зи-
укъощэу, лъэпэпцІыеу зигъэхъыеу, осэпсыщэмэ акІэры-
плъыгъ, етІанэ чэтыу шырыр джэгугъ зэрэшакІорэм фэдэу,
ылэхэр щэигъэу, сакъэу ежъагъ, ау зы лъэбэкъу зэридзэу къы-
зэтеуцожьыгъ. Осэпсыцэхэр шІокІодыжыгъэх, къызэкІэ-

кЮжыи, апэрэм фэдэу зишызэ бэрэ плъагъэ, ау ыгъотыжыгъэхэп. Гукъаом ынэгү кыгъэчэфынчъагъ, ау ащ лъыпытэу къэчэфыжыгъ. Осэпсыр хъоигъэ, гуфалпъэу зиплгыхъэмэ, бгъу псэури зэпэшлэтыжыщтыгъэ. ИджэнакIэ быбатэу, ышъхъац тIупщыгъэ утысэу ечъэжъагъ. Нэпкъым ечъэхи, псынэкIэчъым екIуалIи етIысылIагъ. Осэпсыцэ зэмшъогъухэр ычIэ шъыпкэ псэ апытым фэдэу кыщыдихыештыгъэх. Пшъэшъэжыем псынэкIэчъым зыхиуIубагъ, ау щтагъэу къэкууи кызыщылъэтыгъ: псым ынэку къабзэ кыщыщтыгъэ ыжэкIэ-пакIэхэр зэхэкIыхъагъэхэу, тутыныбжъэр Iугъэнагъэу, зыцэ гъожыхэр Iаеу кыIупсырэ лIы нэгүе горэ. «Умыщын! — кууагъэ Шъалихъэ. — Умыщын! Сэ сыукIыгъэ ар!» ЛIым ылэхэр чIэожыгъэх, ау пшъэшъэжыем ыкIыб кыгъэази ежъэжыгъ. «УукIыгъэ, ара?» — кыIуагъ кызэмыплъэкIэу, егъашIэм Шъалихъэ фэмыпщыныжыын горэкIэ кыгъэмысэу ыкIи ыгъэшIагъоу. «УукIыгъэ, ара?» — джэрпэджэжыр, хэцэтыкIэ кIэй ныбэм ечъэхыгъ. «Зэ къэуцу!.. Сыда пчэдыжъэу псынэкIэчъым укыызфэкIуагъэр?» «ПсыфалIэ сэлIэти ары». «ПсыфалIэ улIэна мырэу жъэу?» «ПсыфалIэ сэлIэ зэпыт сэ... УипсынэкIэчъы сешъо ренэу сшIои-гъу.» «Адэ ешъоба! Ешъу!» «Хъау, сыфэежъэп, хъадэ хэлъ.» «Зэ къэуцу, къэуцуба!» Пшъэшъэжыер къэуцуи кызэплъэкIыгъ, зэкIэм кыпэблэгъэ шъыпкэ къэхъугъ. Шъалихъэ ыгучIэ изыгъ, щтагъэу кызэкIэкIуагъ: ынэхэр гъэплIагъэхэу, ыпшъэ тIэкIу шIоIонтIыкIыгъэу, пшъэшъэжыер псэнчъэу ыпашъхъэ итыгъ, ылэхъуамбэмэ псычIэ уц кIыхъэр афызыщтыгъэ...

* * *

Лъэкурэрэ Санерэ абгъапэ псынжыпсыр къэсэу Шъалихъэ къекIолIагъэх. Шъалихъэ ынэIу жъогъуабэ зэрыпхъэгъэ огум иплъэщтыгъэ, ытхыцIэкIэ псыгутахъэм телъэу, ыбг нэсэу псым хэлъыгъ. НэбгыритIур къеуцокIи, Шъалихъэ ышъхъэрэ ыбгъэрэ псыр анамыгъэсэу рахыжъагъ.

* * *

...Батырхэр зэкIэужхэу къебгъукIощтыгъэх. Алахъэм семыукIи, сьдэу зэфэдэ закIэха. Тыдэ щыслъэгъугъэха мы-

хэр?.. Хэта мыхэр зыфэдэхэр? Ашъохэр ащыгъых, IашэкIэ тегъэпсыхъагъэх, макъи-лъакъи ахэмыIукIэу, тыгъэнэ стырыми хэтхэу, алъакъохэр пшъыгъэу зэблахы. Пчъагъэ мэхъух, ыпэкIи ыужкIи цыпитIумэ яхази плъэгъурэп.

«Тыдэ шъукIорэ?» — яупчIы Шъалихъэ. — «ТэкIожы.» — «Тыдэ шъуздэкIожырэр?» — «Плъэгъурэба?» — зыми мыплъэу, IэутIи ымышIэу зыгорэм къеIо, макъэр джэрпэджэжъ фэдэу батыр сатырым рэчъэ. Макъэм ыуж итэу маплъэшъ, абэкъур елъэгъу: ыкIэ утысэ ыпхэкI хэкIуадэу, пшъыгъэу хэолъыкIэз, шыбзыр жъым хэтэу макIо, шыкIэхъур ыужы ит.

— Тыдэ шъукIорэ? Тыдэ шъукIорэ? — мэкуо Шъалихъэ. — Адэ сэры? Сэры... Сэры... Сэры, — арэчъэ батырмэ ашъхъагъкIэ макъэр. Абэкъур кызэплъэкIрэп. Шъалихъэ ыгу кIодыгъэу зеплгыхъэ, зэкIэ ылъэгъурэр кощырэм фэд, къебгъукIохэу, кыблэсыкIэхэу кыщэхъу, чъыги, уци, ошъуапщэхэри, ежъ чIыпIэ зэритэу лъагъори ылъэгү чIэсыкIы, мыкощэу, къанэрэр шъончъэу, псэнчъэу мэсысы, мэкъэ гухэкI гори псыгъуабзэу акIэужы ит.

— Тыдэ шъукIорэ? — мэкуо Шъалихъэ, батырмэ анэгүмэ акIэпллэ: Лъэкур! ЗэкIэ Лъэкурэ фэдэкъабзэх, ау гу ригъэшIыгъэу, джыри нахъ лъэшэу къеIо.

«Тыдэ шъукIорэ, шъхъаубатэх, делэ тхъамыкIэжых?»

«ТэкIожы, Шъалихъ, гугъэ зимыIэжыр зыдэкIожырэм тэкIожы.» — «Шыр адэ, шыр, сэлэ, шъхъэнэкIых, ащ сьд шъуиIоф хэлъэу ешъуфыжъагъ?»

«Тэрэп ар езыфыжъагъэр, Шъалихъ, ежъ-ежырэу мэкIожы, тэ сьд, абэкъум тыриныбжыкъу. Ма мыхэр...» Лъэкурэ зыхэлэбэжышъ, ыгужъуакIэ тхылъыпIэ тхъэпэ заулэ кыдехы. Шъалихъэ тхъапэмэ яплъы: шыбзыр дахэу гъэтхыхъагъэу тхъапэмэ атет, гъэтхыхъэгъэ къодый, лыпци, ци, ныбжыкъуи теплъагъорэп, пшъыгъа, чъылэ малIа — зи хэпшIыкIырэп, ныбжыкъу къодый.

* * *

Лъэкурэрэ Санерэ Шъалихъэ мэзым нагъэсыгъ. Сане кыпигъэтIысхыи, Лъэкурэ ядэжъ кIожыгъэ: «хъэдэн къабзэхэр къэсхыщтых» ыIуагъ. Ау сыхъат горэ нахъ мышIагъэу, псы стыри хъэдэнхэри ыIыгъэу, янэжъ закъуи игъусэу къэ-

сыжыгы. «ЛыгыэкIэ кысшIокIуагы мыр,— кыриIуагы Сане,— ерагыу ылкакIо зэблехы, етIани даIорэп, уцхэр зэрэпшыцхэр кысапIомэ, сэр-сэрэу селээшт сIуагыээ...»

Шъалихъ нyo цIыкIур бэрэ IэпIэжъагыу ышъхагы исыгы, кызыщIэур ары ныIэп ышъхъ кызиIэтыгыр. Нэ-фылгъа жыагыр кызыщылгъоным Лъэкурэ янэжъ ышъ-жыгы, Сане кызыдыргыIээ, чэл цIыкIу мээ цунэм хи-шIыхагы, ащ мэфищъ чIэлгыгы Шъалихъ, нэмыцхэр чы-лэм дэкIыжыфэхъ. ЕтIанэ курэжыекIэ ядэжъ ышъагы, янэжъ еIээнэу. Ащ ыуж ныIэп шымэ апэу зягупшысагыр. Игуп-шысэ ежъапIэу фэхъугъэри шыкIэхъу цIыкIур чэлым зэрэ-ришIыхъагыагыр ары...

Чэлым зычIэфэм, шыкIэхъум апэрэмкIэ зэуи зишIыгыт. Кызыричыгыт цIыкIоу, ыпкъ зэрэпсаоу щэбзэпкъ гъэпсы-гъэм фэдэу ышъо хэтхыукIэу, ынэхэр цIыухэу шытыгы. Джау-щтэу зэрыфэгъэ чIыпIэмерэ шIункIымерэ ясэфэ мэкъэнчъу рэхъатыгы. ЕтIанэ гумэкI горэ зэхышIэу, мылгъаш дэдэу зэ-тIо шышыгыт, янэ зэреджэрэр, нэмыкI гугъапIи гумэкIи зэрымIэр ымакъэ кыхэхъыщтыгыт. Зи кыпэджжыгыт. Ащ ыуж кызыгумэкIыгыапэр, чэлыр фимыкъужыу, хэшъутырыкIэу ыублагъ. Лъэкури шыкIэхъум ыгу ихъы-кIырэр кышIагы, икIэкожъэу кышъхъарихыжыгыр гъопитIур ылыгыу ыгъэчэрэгъуи, хъуштыр орэхъу ылуи, хъайуан Iэл цIыкIум зыжэхидзагы. Сыдэу зишIымы, кIакIор ыпшъэ ришIэжыгыт, гъуапэхэр пытэу зэкъуидзэжыгыт. Джаущтэу мээ гъунэм кыгытэсыгы, ебэджимэ ылгъаганджэ-хэр тыриутхэу, нэкъэ-пэкъэ хъазыри хъугъэу. Абэкъур нэмыц-мэ кызаIэкIэкIыжым, шыкIэхъур фэIыгыжыгыт, ыубы-тынэу ыIуагыэм, янэ ар кыфидэщтыгыт, ар Лъэкурэ кыгурыIуагы, шыбыр машIор кыIуихэу къагыт зэхъум. ШитIур зэкIыгыоу мэзым зыхэхъажхэм, Лъэкурэ ичIыпIэ ыбгынагыт, Шъалихъэ орыжым кызырашагыр, рашIагыр ылгъагыт, шIункIы ыгъэхъуи, «ы-ы, делэжъ, делэжъ!» ыIозэ, чылэм кIуи, Сане гъусэ кышIыгы. Сане лгъэшэу игопагы. Шъалихъэ ауIыгыапэу Лъэкурэ кышIо-шIыщтыгыт, ау ауштэу зэрэрымIуагыэзи, Шъалихъэ ишIуагыт ригъэкIын ылгъэкIынэу зэрэхъугъэм ынэпсхэр кыгытIуагыт, орыжым къэсыфэхэ зэгоутыгы, ыIаблэхэр сысхэу, ыIупшIэхэр хъублаблэхэу, гъын фалIэу зищыIээ кыдэкIуагы.

МэзитIу фэдизрэ Шъалихъэ шылыгыт. Нэмыцхэр чылэм кыдымыхъажхэу зэкIэкIуагыт. ЦIыфхэми къагытэжыгыт, тхъаматэри ныбжыкыум фэдэу уджэшъугъапэми, ынэгъу къа-игъэ Iаеу, шымыIэ жыбгъэм пхыритхъузэ зекIоу ураммэ къа-щылгъагыт, хашъомэ ымакъэ къащыIугъ. Шъалихъэ зымы пылыгыт. Зэрэхъужыу, ишымэ аужы ихъажыгыт. МэзитIум кыкIоцI Лъэкурэрэ Санерэ зылыхъугъэхэр сыхъатыпэкIэ кыгытэжыгыт. Абэкъумрэ илгыгытэ псым зэпыры-дзыгыт мээ Iужым хэтыгыт. Гъэхъунэм итхэу зельэгъухэм, бэрэ яплыгыт зыкъаримыгыашIэу. Хъау, зи угу зэмыIун зэхъокIыныгыт афэхъугъэп. Ар хэгъэкIыри, зыгъэгъушIони ахылгъагыт, ящытыкIэ, апкъ изэнкIагыт шъхафитыныгыт горэ кыхэхэу кышIошIыгыт, зымы емынэгъухэу, шымыщы-нэхэу, лыящэу мысакъхэу, ежхэм акIуачIэу зыдашIэжърэм щизэу дунаим хэтхэу. А шъхафит зекIуакIэу ахылгъагорэр ежъ зэракIымыгыт илгъужэу кышIошIыгыт. Хъау, хъайуаныр бгъасэ зыхъукIэ, ишъхафитныгыт уегъао хъуш-тэп, шIуагыт хэлъыр лыбгъэкIуатэзэ, ишэн-гъэпсыкIэ зы-тетым тетэу къэнэжын фае.

ШыкIэхъум зырищыгыт. Яни яти дэгъоу ахэлъыр зэкIэ кызыдиштагыт. КIуачIэри псынкIагыр джыдэдэми ыпкы-нэ-лынэ хылгъагыт. «Тхъэм укъегъэхъу, нынэ!.. Уанэ фэдэу шэнышIоу, уятэ фэдэу лгъэрыхъу тхъэм укъегъэхъу.»

Абэкъум Шъалихъэ кылыгъагыт, ышъхъэ кыгытэзи, зауэрэ кыплыгыт, зи кызыхыгъыгыт, ишыкIэхъу мэкъэ тынч ришыгыт, адырэри къаплъи, янэ къекIолIагыт. Джау-щтэу зэготхэу Шъалихъэ кыкIэрыхъагыт. Шъалихъэ шыкIэ-хъум янэ ыныбашъо Iэ щифагыт, зэпиплъыхагыт, шыкIэхъуми гу кызылгыримыгытэу гуфалъэу еплыгыт,— еубзэу, едэ-хашIэу гуцафэ ригъэшIынэу фэагыт. ГъэшIэ кын кыпы-щылэу елытэти, шэн пытэ, шэн пкые иIэу къэтэджы шIоигъагыт.

Шъалихъэ кызыгъэжым, шитIури ыуж кыхы кы-дэкIожыгыт.

5. ГумэкIыгъо кыинхэр

Зеоужым илъэсищ тешIагъ.

Шъалихъэ ыбзэ ыубытыгъ. Загъорэ дэд кызыгушIэ-щтыгъэр. Ау аужырэ илъэсищым, ауIи зыхъужыгъагъэм кышыублагъэу, Сане чылэм кIожыгъэп. Ащ фэгъэхьыгъэу зи зэраIуагъэп, тIуми къагурыIуагъ зым адырэр зэрищы-кIагъэр. Сане адыгабзэр дэгъоу ышIэ хъугъэ. Шъалихъэ, зэ-рихабзэу, къэгущыIэ пэтзэ ыбзэ зиубытыкIэ, гу зылъимытэ-жъэу, ымакъэ мэлIу шIошIэу, гушыIэ-гупшысэм зэрэхэтэу ыIупшIэхэр ыгъэхъублаблэщтыгъэ, ау Сане, лIыжъым ыIуп-шIэмэ яплъызэ, зэкIэ кыгурыIоштыгъэ.

Лъэкурэ бригадир IэнатIэр аритыжыгъ, шы заулэу чы-лэм кыдэнагъэмрэ, зыщыплIэу заом кыхъэзыгъэхэу колхо-зым кыратыгъэхэмрэ чэщырэ ыгъэхъуштыгъэх, мафэрэ Шъалихъэрэ Санерэ акIыгуштыгъэ. Чылэм дахъэщтыгъэп пIоми хъушт Шъалихъэ, ышыпхъу щыIэжыгъэп.

Абэкъум джыри сабий хэкIын ылъэкIыштыгъэ, ар ышIэ-щтыгъэ Шъалихъэ, ау зылуигъэкIэн хакIо, лъэкъ тэрэз кы-кIэлъыкIонэу, тидэ къэпхышта? ЕтIани, ежъыри икIоу кы-гурымыIоу, ыгу шIункIымэ къипщагъэм фэдэу, гумэкI зэ-хишIэжыштыгъэп нахъыбэрэмкIэ. Шыбзым фэрэзагъ, зэрэщыгугъыгъэмкIэ кыгъэпцIагъэп. ШыкIэхъум ежъ джы-нэс кыльэгъугъэ шы лъэкъ дэгъумэ шIуагъэу ахишIы-кIыштыгъэр зэкIэ хэлъэу кышIошIыштыгъэ. Ащ зегупшы-сэкIэ, зэмысэгъэ рэхъатыгъом гугъуемылIыныгъэр кытеош-тыгъэ, шыкIэхъум кырыкIоштыми ымыгъэгумэкIыжърэм фэдагъ.

Шъалихъэ ыгукIэ пшъыгъэгъэнкIи хъун. Джащ фэдэкъэ-бзагъ шыбзыри, лIыжыр игъусэ зыхъукIэ ары ныIэп нахъ Iэжъ-лъэжъы, нахъ чэфы фэдэу кызыхъуштыгъэр. Шъали-хъэ къехъулэрэр зэкIэ дищэчэу, ыгукIи ыпкъынэ-лынэхэмкIи зыдызэблихъуштыгъэ. КыхэкIыштыгъэ чэщ реным мэзым зэдыхэтхэу, Шъалихъэ етIысэхмэ, шыр ышъхъагъ итэу чы-ем зэдыхэпазэхэу, тIумэ яз къэхъыемэ, адырэм ащ лъыпытэу кышIэу. Зэдырахыштыгъэ мэфэ псаухэри зэкIыгъухэу, зэ-гупшысэжъхэу е зыр адырэм егупшысэу. Шъалихъэ загъо-рэ, зыхэт рэхъатыгъом кыхъэгъэу, ошIэ-дэмышIэу кыхъэу-

щыкIыгъ пIонэу, шыбзым ынэхэр зэрэкIуасэхэрэр, ысэку пIуакIэ, ыкIышъоц шъорыогушъо зэрэхъухэрэр, ыжэкъ къупшъхъэхэр амалынчъашъоу кызэрэхэпIыиIхэрэр зильэгъухэкIэ, ыгу кыгъэгъузыштыгъэ ыкIи ыгу нахъ егъоу, джыри нахъ пэблагъэ хъуштыгъэ. Зи ымыIоу Iэ зыщифэкIэ, шыбзыми лажъэ горэ иIэм фэдэу ыпшъэ ыгуфэщтыгъэ. Ыгу зэрегъурэм, ежъ ыгуи зэригъэгъузырэм апаештын, загъорэ Лъэ-курэ ишы Iэхъогъу чэщырэ хитIупщхъэу кыублагъ.

Лъэкури игушIогъошхуагъ абэкъур иIэхъогъу кызы-хафэкIэ. Шахъо зыхъугъэм кыщегъэжъагъэу сурэтми апы-лъыжыгъэп, абэкъушыр мафэ къэс джы ылъэгъун фитыгъ. Ау шъхъахынэгъэ гугъуемылIыгъэу кыхафэрэр кыгурыIо-щтыгъэп, зэригъэкIуалIэ хъугъэти, ащи кIэгущIуштыгъэп, кыфэгущIоштыгъэп, кыфэгубжыштыгъэп, ышъхъэ гъугъэ е ыпшъэ дахэ Iэ щифэн зиIокIэ, ынэхэр зэрэкIосагъэхэу, шъхъахынашъоу ышъхъэ кыIэтыштыгъэ, е ыпхэкI кыгъа-зэти, мытхытхъэу IукIотыштыгъэ. Ау а тIэкIуми езэгъыш-тыгъэ ежъ. Цыфым фэдэу еплъыштыгъэ, шIолушэу, шIо-шэнышIоу, зэкIэ кыгурыIоу, ежъ Лъэкурэ кIэлэгъэ-делэгъэ шIыкIэу загъорэ кыхафэхэрэри зэхишIыкIыхъэ, кыфегъэ-гъухэу кышIошIыштыгъэ.

Лъэкурэ насыпышIуагъ. КыгурыIоштыгъэп Сане «пио-нер Iофхэр» ыIозэ школым бэрэ кызыкIэтыштыгъэр, е губ-гъом тыщыIагъ, колхозым тыдеIагъ еIо, тхылъхэми апыгъэ-нэгъащ. Хъау, ерэдж, ащ хэт рыгушыIэрэ, ау уеджэ зэпытыш-та, зиунагъу. Ежъ фитыгъэмэ, шэхъо гъусэу ыштэжыш-тыгъэ. Плээгъурэба дунаир зэрэшIагъор! Чэщ реным уиза-къоу шъофым уит, мэзым ухэт, псыхъом уIус, мэшIо тIэкIу пшынышъ, картошкэр бгъэжъэшт е къэбныкъо горэ, ыф-сыф пIомэ, укъистызэ пшхышт. Шыпкъэр пIоштмэ, мэзым щыщынэщтыгъэ, шым темысэуи хахъэщтыгъэп. Ау шым те-сыми, мэзым зэрэхахъэу, дунаим зыкъызэблехъу, ош нахъ лъэшэу, уфимытэу, укъызэхимышIыкIэу ыкIи угурыIон умыльэкIынэу зыгорэ уашъхъагъ къеуцо. Уашъхъагъ къо-дыеп, бгъу пстэумкIи укъеуцухъэ, кыюмынэсырэмэ, унэ уупIыцIэмэ, ппкъынэ-лынэхэмкIэ зэхэошIэ, уижыкыащи зызэблехъу, зыдэмышIэжъэу узфэсакъыжынынэу уфежъэ, шы-нэхэ зыхъукIэ зырызхэмэ зэрэшIэу, ушъхъагъунчъэу зыоп-лъыхъэ. Ауштми узIэпешэ, узфекъудыи. Лъэкурэ кыгуры-мыIоу, мыгъэунэфыгъэ кIуачIэ хэлъ мэзым, кыгурыIорэп,

ау псэ зэрэпытыр, жьы кызырищэрэр, зэрэгурымырэр, гукIэ зехапшIэрэ жьы орхэр, чIычIэгъ, мэзблыгу мэкъэ зэхэфыгъуаехэр зэрэщызекIохэрэр зэхешIэ, загъорэ зыщыгъупшэжыгъэу, зиутIыIугъэу чIыпIэ едыихъэ, ежыри мэзым кыльфыгъэ фэдэу, чыгъэе е псэушъхъэу мэласэ. Джауштэу щэты шэу зытесым ылякъо зэблехуфэ е кыххэпырхыкIыфэ.

Лъэкурэ насыпышIуагъ, джы дунаим фэшIоу тетыгъ. Загъорэ ыгу кыдэуаештыгъэх тутынышIэ бзыльфыгъэхэр. Ыгу ягъуштыгъэ, фэльэкIыгъэмэ, зэкIэ шахъо ышIыни, ау ащ фэдиз шы тыдэ къэпхын?

* * *

Нэфылъыр кызэкIичыгъэу, Лъэкурэ шыхэр кьефыжых. Псымрэ орыжъ благъэмрэ къатырихыгъэ пшагъор Iужьоу лъэгуанэм шъхъарыт. Лъэбэкъу зытфыхкIэ ыпэ ит шымэ апхэкIхэр ерагъэу елъэгъух, абэкъушыр фэдэ уахътэр арын фае батырмэ шыхэр затыгъуштыгъэхэр, зериIожыгъэ ыгукIэ. Сэры Iэхъогъум ыуж итыр, арышъ, тауж къэзыфрэр сэ кысэбгъукIонышъ, шымэ апэ итым езэошт. Ары шъхам сэ сизакъоба! Адэ сэрыба ащыгъум езэоштыр! Лъэкурэ бзыльфыгъэ плIэIушъо шыгъэ тамэхэр кыIэтыгъэх, уанэми нахъ зыригъэпытыхъагъ!..

Шыщыщ мэкъэ гуихэу къэIугъэм Лъэкурэ кыкIигъэщтагъ, иши кыкIигъэпкIыгъ. Къэхъугъэр кыгурымыIоу, ау зы тхамыкIагъо горэм енэгъуеу, иш фэмыгъэIорышIэжъэу, онэгум зыкыридзи, шымэ адэжъкIэ ечъэжъагъ. Шыхэр зэбгырычъыштыгъэх, гъогум коляскэр зыгот мотоциклэр укIорэигъэу телъ, шитIу гъогубгъум щэпIэтIэрао, къэтэджихэмэ ашIоигъоу мэгуIэх. Лъэкурэ ыгучIэ изыгъ. Абэкъушыр ыужрэ лъакъомэ акIырыоу, ышъхъэ кыIэтмэ, шIуефэхыжъэу, хыльэу хэпырхыкIэу щыльыгъ. Ыпошти ышIэшти ымышIэу, зэрымыр хъугъэу Лъэкурэ шыбзым зытыриуфагъ, кызелъэгъум, шыри нахъ Iэсагъэ, ау ынэхэр кыкIотхэу, зыфэмышIэу хэгырзыкIы. Лъэкурэ къэгъыным фэдагъ. «Зэ, зэ, дах, зэ, сыпсэм фэд... А-енасын!» Ыпэрэ лъэкъуитIумэ зателабэр ары кызишIагъэр шыбзым къехъулагъэр. Ылгъэдый зэпыутыгъэмэ лъыр къячъэхыштыгъэ. «Зэгу зэ, нынэ, зэгу зэ, дах... а-енасын, сэрмыгъо!..» — Iэбэ-ляабэзэ къэIу-

пчъэпчъагъ Лъэкурэ, ынэхэм къатырихъуагъэм фэдэу зиплыхъагъ, елъэщаомэ ылъэгуанджэ етхъожъзэ, фэбытышъо шыгъэу къекIолIэрэ лIыр ылъэгъугъ.

— Ора ар, хъэюнэжъ, лъэкIэпIэщэжъ!.. Ы-ы, джэго-лъэжъ!.. СебгъэукIыгъэмэ, хъэныбэм кызыгъ!..

Лъэкурэ тхамэтэ гуадзэр ышIэжыгъ. ШIогъэшIэгъонэу лъыплъэщтыгъ елъэщаозэ мотоциклэжъым зэрекIуалIэрэм. Мотоциклэжъыри ышIэжыгъ, кыздихыгъэри цIыф ышIэрэп, нэмыщмэ кычIанагъэу зымэ аIощтыгъэ, лъэшэу рыпагэщтыгъэ ащ тхамэтэ гуадзэр, чэщи мафи пылIыхъэу, шIокъутэ зэпытэу. Ау ахэмэ ягупшысэщтыгъэп джыдэдэм Лъэкурэ, зы такыиыкIэ ахэр ышъхъэ кыыридзагъэх.

— Сид узпэтыр, хъэрылъф? Сид узпэтыр, сэIо, ы? КъеIэба мыщ! Уинасыпмэ ащ зыгорэ къехъулагъэу кычIэкIы-нэп!.. Сид узпэтыр, сэIо?

Сыда мыщ зэхIухъэхэрэр? Арэп, зэкIокIыгъа сэIо? Лъэкурэ тхамэтэ гуадзэм екIолIагъ, ылэхэр кIэззэхэу, ыIупшIэхэр хъублаблэхэу кIэлъырыхъагъ.

— Сид пIуагъи? — адырэм зиуфагъэу мотоциклэр еплыхъэти, къамыщыпэмкIэ ытхы телэбагъ. — Сид пIуагъи, сэIо?

— Пыу-алаурсын, фарэр къутагъэ, мыдэ мыри зэришIыгъэр!

Лъэкурэ хъурэр кыгурыIощтыгъэп. Абэкъушыр модыкIэ мэгырзышъ щыль, мыдрэм мотоциклыр къеплыхъэ.

— Ей! — ымакъэ кIэззэхэу кыIуагъ Лъэкурэ. ЕтIанэ текуагъ: — Ей! — ЕтIанэ етхъуи, мо лышхор цы Iэуадэм фэдэу кыпхъотагъ, IэкIэзмэ кыIэтыжъзэ, шыбзым кыырилъэшъулагъ. — Еплъ мыщ епшIагъэм!.. Еплъ мыщ епшIагъэм!.. Мыр сид?! — ЕтIанэ къамыщымкIэ еоныр диублагъ. ЗытIо-зыщэ кызыщылъэтыгъ тхамэтэ гуадзэр, зыгорэхэр кыIощтыгъэх загъорэ, ау Лъэкурэ зэкIокIыгъэм фэдагъ, зыкIэмыIэжъы ышIыгъ тхамэтэ гуадзэр, ныбжьи цIыф езуагъэу кышIэжырэп, цIыфыр хэгъэкIыри, хъайуанми яощтыгъэп, ау мызэгъэгум зыфэщыIагъэп. Тхамэтэ гуадзэр пцIымамэу ыпашъхъэ ильыгъ, цуахъощтыгъэ, хъэлъэкъуиплIыкIэ пшыщтыгъэ, зыригъэтIупщыжъы шIоигъоу гъыштыгъэ.

...Хъау, езуагъэп Лъэкурэ тхамэтэ гуадзэм, Лъэкурэ гъэу абэкъум ышъхъагъ исыгъ, адрэм зыгорэхэр кыIощты-

гъэх, хъуанэщтыгъэ, мотоциклым екIолIэжыти, етIани зыгорэхэр куозэ кыIоштыгъэ. Лъэкурэ зи зэхышIэщтыгъэп. Шылъэмэкъэ псынкIэ зэхыгъэти, нэпсыр ынэмэ къакIэтэкъоу ышъхъэ кызеIэтым, шыкIэхъур къачъэу ылъэгъугъ. Лъэкурэ кызыщыхъушъутыгъ. Щынэгъуагъэ итеплъэ шыкIэхъум. Пщагъор зэкъуиутзэ, ысэку жьым шызэрыхъу, ыпэбзиджынмэ мэшIо тхъуабзэр къарихъу, ылъабжъэмэ мэшIуачэхэр къачIэустхъукIэу къачъэщтыгъэ. Дунаир кIымсымы къэхъугъ, шыхэр гъогубгъум пэмычыжъэу къэуцугъэхъу, хэщыщыкIэхэзэ, сатыритIу зашIыгъэу, шыкIэхъур къакIоцIырычъыштыгъэ, кызыщыщкIэ, лъэгуанэм къурэу ит пэпчъ ыгъэтхыоу къачъэщтыгъэ шыкIэхъур. «Мары! — ыIуагъ Лъэкурэ, къамыщэу кIээзырэр тхъамэтэ гуадзэм ылъэныкъокIэ ыщэйтэ. — Мары зилажъэр!» — ыIуагъ Лъэкурэ, абэкъум ыкIыбы зишIытэ. «Т-р-р, т-р-р!» — ылэхэр зэблэхъу, чэтхэр ыгъаштэхэрэм фэдэу къэкууагъ тхъамэтэ гуадзэр. Ау шыкIэхъур кызырэмьуцурэр зельэгъум, мотоциклэр гуIээ зэхигъани, зыридзи, кIитхъугъ. Ау шыкIэхъум уIэкIэкIына! Зэ хъапкIэгъукIэ кIахы елъагъ, ыпэ зыкъишIи, бгъэкIэ къеуи, мотоциклэри, тесыри кызызпригъэзагъэх. Тхъамэтэ гуадзэр кызыщылъэтыжыгъэу мацъэ, шыкIэхъур ащ ыуж илъэдагъ, псынэпкъ лъагэм Iуегъэзыхъэ. «УукIыпэнышъ, сыхъатмыгъо зэошIэжы!» — кууагъэ Лъэкурэ, ау шыкIэхъур фэлэжагъэп...

...Хъау, шыкIэхъури къачъэу ылъэгъугъэп Лъэкурэ, абэкъум гъэу шъхъарысыгъ. Тхъамэтэ гуадзэм мотоциклэр зэхигъэнэжыгъ, тетIысхъажыи, губжыгъаеу зыгорэхэр кыIохэзэ IукIыжыгъ. Абэкъушымы, ащ дэфыкъогъэ шы пцIэгъоплъыми альэкъо псаухэр шъо кIапсэкIэ ыпхыгъэх Лъэкурэ. Альэкъо зэпыутыгъэхэм, иджанэрэ ичIэгъчIэлъырэ зэIитхъыхи, къарищэкIыгъэх. Чылэм псынкIэу нэси, Сане шы фыкъуагъэмэ афэсакъынэу кыгъэкIуагъ, ежъ хъульфыгъэ зытфыхи, шыкури кыгъэсыхи, абэкъури пцIэгъоплъыри Шъалихъэ дэжъ ыщагъэх.

Iофыр ащ шыухыгъэу хъун ылъэкIыни, ау тхъамэтэ гуадзэр агъэпщынэнэу правлением рихъухъагъэти, адрэр зэкIокIыгъапэ. «Сэ симотоциклэ мин пчъагъэ ыуас, ар зэрагъэфыкъуагъэмкIэ сядомэ, ахэр хэкIыжыштытхэп, сэ язгъэ-лъэгъуштыт ахэмэ!» — ыIуи правлением бырсырышхо чIишIыхъагъ, судым ритынхъу макъэ ыгъэлугъ. Iофыр кызызIэз-

гъахъэщтыгъэр — абэкъур колхозым хэтхагъэу шытыгъэп, зыми тетхэгъагъэп, Шъалихъэ ежъ ыпIугъэ хъайуан, кызыдырихыгъэри цIыф ышIэщтыгъэп, пылIи, Iофы зезгъэшIи щыIагъэп, бгъоджым, шъофым гъэхъунэ горэм ралъагъомэ, зэрэ шы шIагъом гу лъызыти щыIагъ, пымылъэу адырэр ебгъукIоштыгъэ; ыгу рихъыми-римыхъыми емыгупшысэу, лъыжъ хъыбэим, ар ежъ кызырэгъурыIоу, «зызкIигъэлIэжърэр», «фэмыгъотырэр», «сыда зыпылъыри» зыIори кы-хэкIыштыгъэ. ПцIэгъоплъыр колхозым иягъ, джащ Iо кыкIын ылъэкIыштыгъэ, ау абэкъушыри тхъамэтэ гуадзэм Iофым хигъэхъан фитыгъ, зыми имыеу колхоз чIыгум итын ылъэкIыныя? Мотоциклым тыригъэкIуадэрэр кылыгытагъ, ащ темысмэ, колхозым иIофхэр бэкIэ нахъ дэи хъуштыхъуи ыIуагъ. ШъыпкъэнкIи хъуныеба, бэрэ кычычыхъэщтыгъэ, чылэгур зэпигъэджджъэу, сапэр ыкIэ ишIагъэу тыдэкIи щыплъэгъуштыгъэ, узгъэл хъугъэ тхъаматэм ычIыпIэ шIэхъу рагъэхъанэуи, районым нэIосэ дэгъухэр щыриIэхъуи ыIоштыгъэ. Сыдэуштыи Iофыр зэхэлъэшъогъэ хъазыр хъугъэ.

Ау Шъалихъэ зыгу фэгъунхэри къэхъугъэх. Iофым хъхъэгъапэ щыIагъэп, ау чылэм Iо кызыдахъэкIэ, кIочIэ лые щыIэ мэхъу. Тхъамэтэ гуадзэм ар шIэхъу кыгурыIуагъ, Iофыр къалэм нигъэсыгъ. Ау къалэм цIыф къекIыфэ, джыри мазэм къехъу тешIагъ.

ШитIуми Шъалихъэ зэдIазэщтыгъэ, аныбэмэ шъо шъуамбгъохэр ачIэщыгъэу, альахъохэр чIыгум нэмысхъу къакъыр бгыкъумэ апышIэгъагъэх. Санэрэ Лъэкурэрэ делэщтыгъэх, а нэбгыритIум нэмыкI альэгъугъэп уцэу ащифэрэри, шы лъахъохэр зэрипхырэ шIыкIэри, зэриIотхэри. МэфипшI фэдиз зытешIэм, шъо кIапсэхэр тIэкIу нахъ кIыхъэ ышIыгъэх, шымэ яонтэгъугъэ щыщ альахъохэмкIэ алэтыжынынэу. Джауштыгъэу тIэкIу шIэ къэс кIапсэхэр къыритIупщэхэзэ, мазэ зытешIэм, шитIури альахъомэ атеуцожыгъэх, ау шъо кIапсэхэр ащ лыпытэу атрихыжыгъэхэп. ТIэкIу-тIэкIузэ Iэгум къырашыхъу къаублагъ.

А уахътэр ары къалэм кыкIыгъэ лIы хэкIотагъэр тхъамэтэ гуадзэр игъусэу Шъалихъэ дэжъ кызыкIуагъэр. ЛIы зэхэогъэ хъазырым игалифе шъуантIэ шъо щазымэ дахэхэр пылIыгъэх. Шъалихъэ лIым тIэкIурэ пыплIыхъагъэ зымыIоу, ыкуашъомэ къащегъэжъагъэу ылъахъохэр ыбгъуи-

тIукIэ зэрэклэщикIыгъэхэм гу лытагъ. Заом Iухъэрэм фэдэу тхъамэтэ гуадзэм ынэгу пхъэшагъэ.

— А лIыжъ,— кыригъэжъагъ тхъамэтэ гуадзэм теубытагъэр ымакъэ хэлъэу, ау пхъэтэпэмыхы зыригъэшIэу,— тхъаматэм дэжъ тыщылагъ. ЯпшIэ пшIоигъор яшI, ыIуагъ. Джы мы лIым кызэриIу. Колхозышыр, сыд, жъы хъугъэ, кызэрэпшъхъапэжъын щылагъэп, оуер арымэ — зыери цIыф ышIэрэп, колхоз губгъом щыогъашхэ, зыми фэфедэп, зэрап кымыхъырэмэ. КъыфэсIотагъ зэкIэ сэ мыш, узгъэпщынэни слъэкIышт, ау сыд о, уахъщэп-убахъщэп зэраIоу. Къалэм ерэщэхи, нэкуль ерэшI, сэ зэраштэрэ уасэмкIэ симотоциклэ язгъэшIыжъышт. Джары.

Тхъамэтэ гуадзэм кыIуагъэм зи пиIухъагъэп Шъалихъэ. УрысылIыр лъэгущым тетIысхъагъэти, ежъыри етIысэхыгъ. ЛIым зи ымыIоу, ынэгу пшъыгъэу, чысэр кышти тутыныр ыщыхъагъ, тIумэ язи къемыплъэу, бзэгупэмкIэ есэжъыгъэу тутыныбжъэ тхылъыпIэ къуапэм зэ-тIо рыкIуи, ыщыпэ тутыныр кIимытэкъунэу пиIонтIыкIи хигъэнагъ. ЗытIо-зыщэ зекъудым, кымылъэгъу фэдэу Шъалихъэ къеплъыгъ, шагури нэ пшъыгъэхэмкIэ къыплъыхъагъ. Санэ къыдэхъажъи, тхылъхэр зэриIыгъхэу Шъалихъэ къекIоллагъ. УрысылIыр ащи ынитIукIэ зэ рычъагъ.

— Тыдэ щыIэх шыхэр? — зыми емыплъэу къэупчIагъ урысылIыр.

— Тыдэ щыIэх, еIо, зэхэпхырэба? — къэгуIагъ тхъамэтэ гуадзэр.

Санэ Шъалихъэ еплъыгъ. ЕтIанэ урысыбзэкIэ кыIуагъ:

— Къакъырым чIэтых.

— Къакъырым, пIуи? КъычIэщых. Хъужыгъэхэба?

Санэ Шъалихъэ еплъи, къакъырым кIуи, колхоз шы пцIэ-гъоплъыр къычIищыгъ. Къыхэщэу фэсакъыщтыгъэми, шыр пытэу ылъакъомэ атетыгъ.

— ЯтIуанэрэр?

— ЯтIуанэрэр, еIо, кIал, зэхэпхырэба, сэлэ?

— Ащ шъуиIоф хэлъэп,— тIэкIу тыригъашIи кыIуагъ Санэ.

Тхъамэтэ гуадзэр гъумытIымызэ къакъырым чIэхъагъ, ау ащ лъыпытэу къакъыр пчъэлум укIорэеу кыIуфэжъыгъ. Хъуанэмэ-щэлэузэ кызыщыпшыжъи, урысылым игубж тырипхъэнкIагъ.

— Бзэджэ-наджи, къэцакъэ, шъхъэкIэ къао!.. УукIын фае ар, нахъ...

— ШъхъэкIэ къао, пIуи? — ыгъэшIагъо фэдэу кыыхэщыгъ урысылым. ЕтIанэ къеплъыгъ Шъалихъэ.— КъычIэщ, лIыжъ, шыр... Адэ ылъакъо мэузмэ, сыдкIэ кыоон.— Шъалихъэ зи ымыIоу тэджи, абэкъур къычIищыгъ. Шыбзыр чэ-фынчъагъ, ау имынэлэуасэхэр кызелъэгъум, нахъ зигъэпкыы-ягъ, зызэкIиугъуайи зырищыгъ.

— УукIын фае, сэлэ! — кыыхидзагъ джыри тхъамэтэ гуадзэм.

— Зэ, умыхъыжъы-пIыжъ,— кыIэпыуагъ урысылыр. ХэпшыкIэу ежъыри зыкызэблихъугъэу, ынэгу пшъыгъи къэпкыыгъэу шым фиузэнкIыгъ, ау Санэ лъыджагъ:

— Благъэу уемыкIуалI, дядя Салих нэмыкI зэригъэкIуалIэрэп.

— КъызгурыIуагъ, сишъау,— кыIуагъ урысылым, кы-зэтеуцозэ,— Никифор Савельич Iо, дядя Никифор. Iхы... тыдэ къэкIыгъа мы гоцэ ямышIыкIэр, ы? Уятэжъы зи кыIо-щтба?

— Дядя Салих иш мыр.

— Ар сэшIэ,— урысылым зыфигъэзагъ Шъалихъэ.— Тыдэ къипхыгъ мы шыр?

— Дядя Салих гушыIэрэп,— джэуап кытыжъыгъ Санэ.— Нэмыцхэр тIогъогогъо къеуагъэх... Шыбзыр ежъ ыпIугъ.

— ПцIы къэоусмэ шIэ, кIэлэхъу? Мыщ фэдэ шыбз улэ-жъыным пае, илъэс тхъапш бгъэшIэн фае, ы?... Адэ дахэшъ, адэ зэкIужышъ! УипаIо зыщыпхын фае мыш фэдэ шым ыпашъхъэ узихъэкIэ, ылъакъомэ уябэун фае.— А-я-я! Адэ сурэтышъ! — ыIомэ кыкIухъэзэ шыр зэпиплъыхъэщтыгъэ Никифор Савельичым. ЕтIанэ Шъалихъэ зыкыфигъэзагъ.

— КъысаIу, тэтэжъ, уишъао пцIы ыусырэба, ора мыр зылэжъыгъэр?

— Саня, еупчI мыш, шымэ сыд ахишIыкIырэ, тыдэ щи-шIагъэх? — Мэкъэнчъэу ыIупшIэхэмкIэ кыIуагъ Шъалихъэ.

— Шыудзэм сыхэтыгъ сэ, гражданскэри, Отечественнэ заори шым сытесэу исхыгъ... Шыбэ сэ слъэгъугъэ, тэтэжъ, ау мыш фэдэ дэдэ сапэ къифагъэп. СыбгъэгущIуагъ, тэтэжъ, сшIэрэп ар кызэрэсIощтыр.

— Сания, лы дэгъун фае мыр, ишлуагъэ кытитгъэкIынкIи хъун, еIу шыкIэхъуи зэрэтиIэр.

Сане риIуагъ.

— ШыкIэхъу, пIуи? Хэт ятэр, тэди щыIа?

Шъалихъэ Iэгум дэкIи, псылушъом пэлIульэшъогъэ мэ-зым фиуээнкIыгъ.

ШыкIэхъур гъэхъунэ бгъузэм итыгъ, ышъо тыгъэм пэ-джэгоу, жъау чIэгъ зимышIэу тыгъэм хэтыгъ. Никифор Са-вельичыр шыкIэр зэрилъэгъоу къэлэсэгъап. «Ну и ну!» — джа зыр ары зэхэпхэу кыIуагъэр. Тхъамэтэ гуадзэр чыгъ жъаум чIэтIысхъагъ. Шъалихъэрэ Санерэ зэкIэрытыгъэх.

— КъыосIоштыр ары, лыжъ. Сэ сшIэрэп о узилIэужыгъо цIыфри, шыхэр къыздэпхыгъэхэри, ау къыосIоштыр ары: делэ уитхъаматэ, мыдрэр,— тхъамэтэ гуадзэм фэгъэхъы-гъэу,— ащ сырыгушыIэнэуи сыфаеп... Я ситхъ, адэ дахэшъ, адэ зэкIужышъ!.. Сыд адэ пшIэщтыр, тэтэжъ? Хэгъэгу мыльку мыр, кыбгурэIуа? Мыщ щыпIыгъыжы хъуштэп. ЕIу джауштэу, кIэлэхъу.

— Сыда есIоштыр, зэкIэ кыгурэIо дядя Салих,— ыIуагъ Сане.

— КыгурэIо, ара?! КъыбгурыIуагъа, тэтэжъ, мы шыр зыуасэр? Адэ ащыгъум моуштэу тэгъэшIы: шыкIэхъур къы-сэоты, ащ ычIыпIэкIэ сэ колхозым къышъхъапэнэу шитIу къышъосэты.

— Хъау,— кыIуагъ Сане, Шъалихъэ еплъызэ.— Шы-хэр зыми естыштхэп. Ащ нахъышIу колхозыр сэ къыздерэIэри. ШыкIэхъум пае ащ илъэпкъэгъу шыбз къэгъо-тыгъэн фае.

— Хэт къыбдэлэщтыр, мыра къыбдэлэщтыр? — Iэ фи-шыгъ тхъамэтэ гуадзэм, етIанэ губжыгъэу зыфигъэзагъ: — Мы шыкIэхъур зыуасэр ошIа зыгорэкIэ? Миллион! Милли-он, сэлIо! О мотоцикл, оIо, умыукIытэу. Тфыу!.. Къысэт, тэ-тэжъ, шыр, тхъэм ыцIэкIэ сыольэIу!

Шъалихъэ кыгурыIуагъ зи Iофым къызэримыкIыштыр. Къыгъази къежъэжыгъ. Никифори кыгурыIуагъ пкIэнчъу зэрэгущыIагъэр, тIэкIурэ къыкIэлъыплъагъ, шыкIэхъум еп-лъыжыгъ, ошIэ-дэмышIэу ынэгу къызэхэожыгъэм зэрэп-шъыгъэр къыкIэшъыжыгъ. Чыпэ горэ къыпикIыкIи, ыуджэ-рэпси, тIэкIурэ ыгъэчэрэгъоу ылыгъи, чIидзыжыгъ. ЕтIанэ

зыми ныбжыи иIоф хэмылтыгъэ фэдэу Шъалихъэ ыуж къы-хъажыгъ.

Тхъамэтэ гуадзэм чылэм фиуээнкIыжыгъ.

* * *

ШъаIыхъ. Сания, хэты фэд мо чыгыр?

Сане чыгаем бэрэ еплъы, кыгурыIорэп упчIэр: сыда чыгаер зыгорэм зыкIыфэдэн фаер, ежъ чыгаеба.

Лъэкурэ мэхъупшIапшIэ щыс, тIэкIурэ зещыIэ, ау къы-щечутэ.

ЛъэкIур. Гъэмэфэ пчыхъэм фэд, кыбгурыIуагъэба, Сания? Чэщ хэкIотагъэу чыгаем узычIэтIысхъэкIэ, гъэмэфэ пчыхъэм фэдэу зэлъагъэ, гъэмэфэ пчыхъэм огур зэрэхъоу ышъхъапэ, ытхъэпэ Iужъумэ фэбамэ къахехы...

Лъэкурэ едэлүзэ, Сане чэщэу чыгаем чIэсэу къыщы-хъугъ. Гъэмэфэ пчыхъэм ымэкъэ чыжъэхэр чыгъ шъхъапэм чIэсэу зыхиубытагъэхэм фэдэу, джы загъорэ, кIосэжърэ джэр-пэджэжъэу къыплъэлэсых, рэзэгъэ-тынчыгъэ горэ зэхэошIэ, пкъынэ-лынэмэ загъэпсэфы ашIоигъу, гум рэхъатыгъор къекIу.

«Делэу къэхъугъ мы Лъэкурэ,— ыIуагъ ыгукIэ Шъалихъэ, зыдимышIэжъэу нэшIукIэ еплъи.— ЫгукIэ щыI, лъапцIэу па-нэм хэхъагъэзэ, пшэхъо шъабэм щэкIоу кьеIуатэ. Къин плъэ-гъузэ ущыIэшт, делэжъ, ау тхъэр кыыотагъэшъ, къин олъэ-гъуми зыдэпшIэжъырэп».

ШъаIыхъ. ГукъэкIыжым фэд...

ЛъэкIур. Сыдым, пIуи?

ШъаIыхъ. ГукъэкIыжым фэд, гукъэкIыжъ дэгъум, узгъэгущIожъырэм. Гопэгъум жъау пфэхъужы, кIуачIэу хэ-лтым уегъэрэхъаты, бгъэшIагъэм лъапсэ зэриIэр зыдыуегъэ-шIэжы. ГукъэкIыжыр ренэу гъогу тет, къызыпкIэхъажъкIэ, бгъэшIагъэр зэрэмыутысагъэр, жъыми, мэзыми, псыми, чIы-гуми зэрахэлъыр къэошIэ. Уахъти, макъи, нэфыни гъогоу бгъэшIагъэм зэриIэр кырыошIэ гукъэкIыжым.

6. Бэчкѡнэрэ хэкѡжѡмрэ

Абэкѡур шыѡхѡгѡу макѡм кѡгѡу зыхѡурѡми, Шѡа-
лихѡ Бэчкѡнэ ытѡпщыщтыгѡп. Мафэрэ кумэ акѡтхѡу
шихэр лажѡхѡ зыхѡукѡ, мэз гѡхѡунѡмэ арытыгѡ, чѡщырэ
ѡхѡгѡур шѡофмэ зарыхѡэкѡ, лѡхѡэр телѡыщтыгѡ е кѡа-
кѡырым чѡтыгѡ.

Ау мафэ горѡм Бэчкѡнэ, псы нѡпкѡ чѡыг чѡгѡмэ ачѡтѡу,
адырабгѡукѡ уцышхѡ зѡрыт лѡгонѡ кѡыхѡм шы ѡтѡр екѡу
ылѡгѡугѡ. Хэкѡшхѡу, ылѡапшѡхѡр фѡжѡхѡу, ысѡку ѡужѡу,
нѡпкѡ-пѡпкѡышхѡу апѡ итым гу зѡрѡлѡетѡу, ыпѡбзыджын-
хѡр кѡхѡыягѡхѡ, ытѡхѡкѡумѡхѡр зѡблихѡыгѡхѡ. Лѡгуанѡм
ычѡ ехѡфѡ ѡхѡгѡум лѡыплѡагѡ, ащ ыужѡ хѡкѡр тѡкурѡ
ылѡгѡужѡыгѡ. Ышѡхѡ ыгѡэкѡымѡ, ысѡку кѡырыѡу, жѡым
хѡпамѡрѡм фѡдѡу ыпѡ ыкѡудѡеу, шы гѡожѡышхѡр мытѡхѡыт-
хѡу ѡхѡгѡум кѡыдырекѡкѡыщтыгѡ.

Кѡызхэкѡырѡри ымышѡѡу, Бэчкѡнэ гѡѡуджагѡ зыхѡлѡ
кѡаигѡагѡ горѡ хэкѡшхѡм фѡриѡ хѡугѡ. Хѡгѡбылѡхѡа-
гѡу ылѡы хѡлѡ хѡайуан шѡн кѡыхѡтѡджагѡа, джѡ нѡс зѡдимѡы-
шѡжѡыщтыгѡу, шѡхѡафѡитѡгѡджагѡ ищѡѡакѡ зѡрѡкѡы-
гѡум гуѡафѡ фишѡыгѡа, ау шы шѡхѡарѡтѡпщышѡхѡми, зигѡ-
псыкѡ шѡѡомѡѡу хѡкѡоми хѡопсѡгѡо шѡфѡу ахѡлѡ-
гѡуагѡм ыгу кѡыгѡѡбырсырыгѡ. Джѡ нѡс ежѡ ѡхѡгѡу
кѡыгѡу кѡыхѡкѡыгѡп, янѡ закѡу ышѡѡщтыгѡэр, ян, Шѡа-
лихѡ, Санѡя, Лѡѡур, мѡзыр, жѡыр, тыгѡэр, ѡщхѡр, уцхѡр —
джѡры идунаѡ зѡпхѡыгѡагѡэр, ахѡр фикѡущтыгѡхѡ, а пѡтѡу-
мѡ анѡмыкѡ ищѡкѡагѡѡи кѡыщышѡущтыгѡп. Шѡыпкѡѡ,
ыныбжѡ зѡрѡхѡхѡрѡм дакѡу, мѡ зѡфѡшѡхѡафхѡр нахѡ
зѡхишѡхѡу, агѡѡгумѡкѡу хѡущтыгѡ. Зѡцѡыкѡум янѡ ыпкѡи,
ымакѡи, ышѡо фаби зѡу кѡыгурыѡщтыгѡ, ежѡ щыщым
фѡдѡу кѡышѡшѡыщтыгѡ, аужѡпкѡѡм янѡ ыныбѡшѡо фабѡ
зѡгѡлѡылѡкѡ ары ежѡ ыпкѡи, ифѡбѡгѡ-ѡшѡугѡи зѡдишѡ-
жѡы зыхѡущтыгѡэр. Джѡ ащ фѡдѡжѡыгѡп. Янѡ благѡѡу
кѡѡрыты зыхѡукѡ, ымышѡѡрѡ мѡхѡр кѡыѡуѡщтыгѡхѡ, ыпѡрѡм
фѡдѡу фѡзыщѡѡи, пѡчыжѡ зышѡи ахѡмѡ ахишѡыкѡыщтыгѡ.
Кѡехѡылѡэкѡыщтыгѡэр — пѡчыжѡ зышѡырѡм егушѡысѡ
зыхѡукѡ, нахѡыбѡрѡмкѡ ежѡ ащ зѡрѡфаѡр, пѡчыжѡмѡ
зѡрѡшѡоигѡор зѡдишѡжѡыщтыгѡ. Ащ ыгѡѡгумѡкѡыпѡ
зыхѡукѡ, зигѡѡпкѡыѡети, янѡ кѡѡрыкѡыщтыгѡ, тѡыраѡзѡ

тѡкѡурѡ кѡычѡыхѡѡти, зѡрисѡщтыгѡ, янѡ дѡжѡкѡ зыкѡи-
мыгѡазѡу, гѡхѡунѡр зѡпигѡаджѡу щыщыщтыгѡ.

Абѡкѡум кѡыгурыѡщтыгѡн фаѡ ыкѡо кѡехѡулѡрѡр,
ежѡ изѡхѡшѡыкѡ кѡызѡрихѡѡу, ежѡ зѡресѡагѡѡу ащѡкѡ
ишѡуагѡ ригѡэкѡыщтыгѡ. Ыпкѡы зѡриуѡуагѡэр, ыныбжѡ
зѡрикѡугѡэр кѡыгурыѡуагѡѡу, изѡкѡуакѡѡи, хѡупѡхѡр кѡы-
зѡригѡотѡхѡрѡмкѡи, псым, ѡщхѡм, мѡзым зѡряхѡулѡрѡмкѡи,
мафѡм иѡхѡтѡ зѡкѡо зызѡрѡдишѡырѡмкѡи гѡозѡ-ѡпыѡѡгѡу зѡ-
рѡфѡхѡун зѡрѡщымыѡѡжѡыр ышѡѡщтыгѡ. Шѡхѡафѡит шѡып-
кѡѡ ышѡыгѡѡу е ежѡ зышѡыжѡыгѡѡу кѡыфѡнѡгѡѡ дунаим те-
тыгѡ. Ежѡ кѡыгурымыѡхѡэрѡр, е ыгукѡ зыфѡмыѡжѡхѡр ыкѡо
кѡыхѡафѡщтыгѡхѡми, ахѡмѡ ащ фѡдѡу заригѡѡгѡпѡжѡыщ-
тыгѡп.

Бэчкѡнѡ идунаѡ зѡрѡмѡкѡѡѡр, ыкѡуачѡѡу, иѡмѡлѡу зѡди-
шѡжѡыщтыгѡхѡм шѡхѡафхѡри зѡрящѡкѡагѡм гу лѡитѡу
ригѡѡжѡѡагѡ, ау ар чѡжѡэкѡ зѡхишѡѡщтыгѡ нахѡ, кѡаигѡа-
гѡ горѡ е теуѡытагѡ хѡлѡхѡанѡу зѡхиугѡуфѡкѡыщтыгѡп.
Псырыкѡым щышѡурѡ ѡхѡгѡур арынкѡи хѡун ащ пѡублѡ фѡ-
хѡугѡэр.

ѡхѡгѡум лѡыплѡѡу фежѡагѡ Бэчкѡнѡ. Мафѡ горѡм
хѡкѡо гѡожѡыр апѡ итѡу шыхѡр джѡри лѡѡуанѡм кѡыщылѡѡ-
гѡуагѡхѡ. Гумѡкѡ-гѡпѡгѡур шыкѡѡм ылѡы кѡыщыдѡѡягѡ,
кѡехѡулѡрѡр зѡхѡфын ымылѡэкѡѡу, джѡырѡкѡ зѡхимышѡѡгѡ
плѡыр-стырыгѡор ыпкѡынѡ-лынѡ кѡыщыѡлѡагѡ, ыкѡуачѡи
нахѡ зѡдишѡѡжѡѡу, псынкѡагѡм зѡлѡиштагѡ. Ылѡакѡохѡр
зѡблихѡхѡу, ыпѡбзыджынхѡр тѡхѡхѡу, кѡѡзѡзхѡу тѡкѡурѡ
чѡыпѡѡ итыгѡ. Ыбг лантѡѡу ыуфѡзѡ нѡпкѡым ехѡи, псым хѡ-
хѡагѡ, ышѡхѡ псыгѡо лѡагѡу хѡщѡикѡыгѡѡу, ытѡхѡцѡ псыр
кѡынѡс-кѡынѡмысѡу псынкѡѡу исыкѡи, кѡызѡтемыуѡу ады-
рѡ нѡпкѡым дѡчѡѡягѡ, ысѡкухѡр ыгѡѡутѡысѡхѡу зиутѡхѡпкѡи,
зѡндѡрыкѡѡу ѡхѡгѡум ынѡѡу фѡгѡзѡагѡѡу уцугѡ.

Шыхѡр чѡжѡагѡхѡп. Ахѡмѡ алѡѡныкѡѡкѡѡ жѡы тѡкѡу
кѡыкѡѡпщырѡм хѡпырѡыкѡ макѡхѡр кѡыгѡѡсыщтыгѡ, мѡ
зѡфѡшѡхѡфѡу кѡутыр благѡѡмкѡѡ кѡырихѡу кѡыѡуѡщтыгѡ-
мѡ нафѡу ахишѡыкѡыщтыгѡ, ыпѡбзыджынхѡр кѡыгѡѡлы-
джхѡу, гѡпѡгѡу-стырыгѡо горѡ ылѡы кѡыщыдигѡѡуаѡу, уц
ѡужѡур рѡхѡатѡу пызѡтѡхѡурѡ шымѡ зѡмысѡгѡ мѡ ѡужѡу гуѡ-
кѡу ар кѡапишѡыщтыгѡ.

тѡкѡурѡ щытыгѡѡу, ыпкѡы мѡхѡгѡ-лѡнтѡагѡэр кѡызѡ-
рѡкѡѡхѡагѡэр кѡышѡагѡ, пкѡыегѡ-пѡхѡшагѡи хѡмылѡыжѡѡу,

ау зыфыримыкѹужьѹ, Іѹхѹогѹум фиуэнкІыгѹ, апѹблѹгѹѹ хѹазыр хѹугѹѹ, уц зѹхѹкІѹ Іужѹум заулѹрѹ етхѹохыгѹ, ау шымѹ кѹапихырѹ мѹу ыгу кѹѹзгѹѹІѹлырѹм нѹмыкІ зѹхифыжыщтыгѹѹп. Апѹу кѹѹзышлагѹѹр хѹкІѹ гѹожьыр ары, ащ макѹѹ кѹызешѹым, шыбзхѹари кѹѹгумѹкІыгѹѹх. ХакІѹм зыкѹипхѹотагѹ, ышѹхѹѹ гѹѹкІыгѹѹу зѹ кѹилѹи, Іѹхѹогѹур кѹычѹыхѹагѹ, ахѹмѹ агурыІуагѹѹу ылѹыти, Бѹчкѹанѹ зыкѹыфи-гѹѹзагѹ.

Бѹчкѹанѹ теубытагѹѹ гори ыгукІѹ ышІыгѹѹу щытыгѹѹп, ащыкІѹ зыгѹѹохѹущтыгѹѹр, кѹызхѹѹкІырѹри ымышІѹу мысагѹѹу зыдишІѹжыщтыгѹѹр ары. Зыфимыт горѹм зѹренѹцІы-рѹр кѹыгурыІѹѹ фѹдѹу, ащ кѹыгѹѹмахѹщтыгѹѹ. Ышѹхѹѹ псыгѹѹ риуфѹхѹу шыбзымѹ акѹогѹу зишІыгѹ, ау шыбзыхѹр щтѹІугѹѹхѹу ІукІѹтхи, нахѹ зѹхѹгукІагѹѹхѹу уцугѹѹх. ХѹкІѹшхом сѹмѹгумкІѹ зыкѹишІи, кѹилѹыгѹ, Іаѹу кѹѹщыщыгѹ, Бѹчкѹанѹ шыбзымѹ захищѹягѹ, ау хакІѹр зѹрѹгубжыгѹа-пѹр кѹашлагѹѹу, щтагѹѹхѹу мыдрѹхѹари кѹѹзѹрѹгѹѹгулагѹѹх, зѹтІыргужѹхѹѹ кѹѹпырхѹыгѹѹх, щыщы мѹкѹѹ кІѹкІѹхѹр кѹа-хѹлѹѹтыгѹѹх. Бѹчкѹанѹ хѹтІыгурыгукІѹу кІѹѹзѹщтыгѹѹ, ышѹхѹѹ зыдихѹыжыын ышлагѹѹмѹ, нѹмыкІ фѹежыгѹѹп, ау шыбзыхѹр кѹызѹремыгуаохѹѹр ылѹѹгѹѹу, губж гори хѹкІѹ-шхом ыгу кѹыфихѹѹщтыгѹѹ. Шымѹ ахахѹѹ шІѹиугѹагѹ, зѹкѹѹныгѹѹр джы арѹу нафѹу зѹхишлагѹѹр щызгѹѹзынкІѹрѹ чІыпІѹу зѹрыфагѹѹкІѹ ылѹытѹрѹр ыбгыненѹу фѹягѹѹп. Апѹ-рѹу шы Іѹхѹогѹу хѹфагѹѹу, ар ишѹхѹѹегѹѹзыпІѹу ыкІѹ икѹѹ-тѹгѹѹу, зыфѹмынѹІуасѹхѹу, ау гуапѹкІѹ кѹѹзгѹѹгумѹкІырѹ зѹхашІѹхѹр кѹызыщыфыкѹѹкІыгѹѹ чІыпІѹр ыбгыненѹу фѹ-ягѹѹп. Іѹхѹогѹум мыштѹ кѹышІѹу егуцафѹщтыгѹѹп, зыха-мыгѹахѹѹрѹми, нѹмыплѹ кѹырахкІѹ арыгѹѹп, щтагѹѹхѹу, хѹкІѹшхом фѹлѹрышІѹхѹу, мыдрѹм щынагѹѹ горѹ зѹрѹпы-лѹым зыщаригѹѹдзыѹщтыгѹѹ.

ХѹкІѹшхѹр кѹѹкІыиѹ, шымѹ закѹыхидзагѹ, бгѹѹкІѹ зѹІуи-кѹѹхѹѹѹ Бѹчкѹанѹ кѹыфиучІынѹтІыгѹ. Шыхѹр зызѹбгырѹчѹ-хѹм, Бѹчкѹанѹ изакѹѹу зыпашѹхѹѹ кѹинѹгѹѹ хѹкІѹшхѹр щы-нѹгѹагѹѹ, машІѹр кѹыІуихырѹм фѹдагѹ, ынѹхѹр кѹыкІѹтхѹу, ыбгѹѹ шѹѹмбгѹѹшхѹу мыжѹѹшхѹ такѹыр-такѹырѹу зѹхѹсыр кѹыфиучІынѹтІыгѹѹу, ышѹхѹѹ гѹѹлагѹѹу, дыджѹу хѹушѹыкІѹѹ кѹѹкІѹштыгѹѹ.

Ау Бѹчкѹанѹ щынѹштыгѹѹп, щынѹ зыфалѹрѹр джыри ышІѹщтыгѹѹп. Щѹджѹгѹѹужѹу нѹстырыгѹ, тыгѹѹр зѹрѹиныр,

жыыр зѹрѹмакІѹр, пкѹынѹ-лынѹхѹр кѹыгѹѹѹнѹтѹгѹѹхѹу, кѹы-гѹѹмахѹхѹу зѹрѹгѹпѹгѹур, уцхѹр джѹфышѹѹ хѹугѹѹхѹу, бзѹ-гум щымыпкѹыѹхѹу, ялѹшІугѹѹ кѹѹмышІѹу, гомыІу лѹнтіагѹѹ кѹызѹракІѹхѹагѹѹр кѹышІѹштыгѹѹ, ау щтѹр зѹхишІѹштыгѹѹп. Щтѹнѹу, ежѹ фѹдѹ хѹайуаным щыщынѹнѹу джыри игѹѹ ифа-гѹѹп, абѹкѹуш закѹѹр ары ышІѹштыгѹѹр, ян, ау ар кѹѹлѹѹшѹ-кІѹу кѹызхѹѹкІырѹми, ащ гушѹѹѹбѹгѹѹ-сакѹыгѹѹ хѹлѹыгѹ. Мыдрѹ хѹкІѹшхом зызѹришІырѹр кѹыгурыІѹн ылѹѹкІыщты-гѹѹп. Шѹыпкѹѹ, зыфимыт горѹм зѹрѹхѹхѹагѹѹр зыдишІѹжыщ-тыгѹѹ, ау игукѹѹѹбзагѹѹкІѹ ащ зи ежыыркІѹ ІѹхѹогѹумкІѹи емыкІу хилѹагѹѹрѹпти, мысагѹи зыфилѹѹгѹѹужыщтыгѹѹп.

ХѹкІѹ гѹѹожышхѹр кѹѹѹѹ-бжѹѹѹшхѹу ыпѹшѹхѹѹ шѹып-кѹѹ кѹызеуѹѹми, гырзѹу, хѹапщѹу, ыпкѹынѹ-лынѹхѹр зѹбли-хыхѹу кѹызыжѹхѹѹатѹми кѹѹщынагѹѹп, жыы стырыр кѹы-зыІѹѹм, хымѹ мѹ гомыІу кѹызылѹѹІѹсым, зѹмысѹгѹѹ кІѹчІѹ жѹалымыр зызѹхѹешІѹм, кѹѹпкѹыягѹ, бгѹѹгу мѹкѹѹ чыжѹѹкІѹ кѹѹхѹапши, хѹщыщыкІыгѹ, ынѹхѹр кѹѹухѹурѹигѹѹх. Ау хѹкІѹшхѹр кѹилѹи, зѹрѹин-инѹу кѹытелѹади, лѹѹпѹрапѹу кѹыриутыгѹ, кѹѹтѹджыжыгѹѹ имыфѹу, ыпѹрѹ лѹѹкѹуитІѹм-кІѹ кѹыкІѹѹцІыпкІѹу фѹежѹагѹ. Бѹчкѹанѹ зѹкІѹупкІѹгѹѹ шІѹцІѹ цІыкІѹу, гуІѹн хѹмылѹѹу, ылѹѹкѹѹ псыгѹѹхѹр пкѹыѹу ыщѹй-хѹмѹ, гѹучІыІунѹм фѹдѹу чІым хигѹанѹхѹѹѹ кѹышІѹтѹджыгѹ. ХѹкІѹшхом джыри зѹ кѹыриутыгѹ, джынѹузым фѹдѹу зыІѹѹти, ыпѹѹбзыджын зѹричѹу хѹджыкІѹи кѹѹфѹхыжыгѹ. Ау тепкІѹнѹу игѹѹ ифагѹѹп, Бѹчкѹанѹ зызѹкІѹиуапІѹи кѹызыщылѹѹѹтыжыи, хѹкІѹшхом исѹмѹгубгѹу зыкѹишІыгѹ, янѹ зѹригѹѹсагѹѹу, ышѹхѹѹ гѹугѹѹ цІыкІу лѹагѹу ыІѹѹти, хакІѹм ытх ыщѹхѹмкІѹ кѹѹѹагѹ. Мыдрѹм Іѹтѹшхѹу зыкѹызѹпригѹѹѹзагѹ, ау Бѹчкѹанѹ джабгѹумкІѹ щытыгѹ, ышѹхѹѹ псыгѹѹ джыри кѹыхиІугѹ, зѹ, тІѹ, щѹ кѹѹѹнѹу игѹѹ ифагѹ. ХѹкІѹ гѹѹожышхом ыкІѹуачІѹ зы-дихѹын ымышІѹу, кІыиѹѹ, чІыпІѹ итѹу зызѹридзѹщтыгѹѹ. Бѹчкѹанѹ кѹашѹѹрѹм фѹдѹу, мѹѹѹѹми, кѹын хѹтми умышІѹнѹу, мѹшІѹуачѹм фѹдѹу лѹѹатѹщтыгѹѹ, пчыкІѹм фѹдѹу зигѹѹѹѹщ-тыгѹѹ, хѹкІѹшхѹр огѹу римыгѹафѹу зѹхишхыхѹѹщтыгѹѹ.

Шыбзыхѹр Іѹгѹѹ-блѹгѹум итыжыгѹѹхѹп, хѹкІѹожыым, ыгу еІѹжыгѹѹу кѹызѹшѹутырѹкІѹѹ, гѹѹгури ымылѹѹѹгѹѹужѹѹу шѹхѹѹхыжы-псѹхыжыѹу зыкІѹетхѹужыым.

Бѹчкѹанѹ лѹычѹагѹѹп, зѹуапІѹр плѹыр-стырым зѹрѹхѹ-тѹу зѹ-тІѹ кѹычѹыхыи, кІѹзытхѹужыгѹѹѹм лѹыплѹагѹ, щы-щыгѹѹ. ХѹкІѹ гѹѹожыым, шыбзымѹ ямыкІѹуалІѹу апѹчыжѹѹ

кIаеу зишIызэ, лъэгуанэр ыбгынагъ, Бэчкъани ыпшгъэ ыуфэмэ, ышгъхэ кIырыоу, ысэкухэр ритэкъухъзэ, ыкIэ пкыеу зыдихыжьи, псы нэпкъым фиузэнкIыжьи.

Псым зесыкIыжьи, ылыпцэхэр мыIэсагъэху тхыощтыгъэх, ау ыгукIэ рэхъатыгъ, щынагъоу шгъхъарытыгъэр джыри икъоу кыгурымыIуагъэу, ыкIуачIи зэризэу, щэбзэпкъым фэдэу гъэпсыгъэу нэпкъым дэчъэежьи, кIорыкIокIэ мэзым хэхъажьи. Зэгупшысэн Iаджи кышгъхъарыожьынэу къэтыгъ, ау джырекIэ зи къехыльэкIыщтыгъэп, текIоныгъэ кыдихыгъэуи гушIощтыгъэп, зыгорэ зэшIуихыгъэуи кышхыуштыгъэп, къехъулагъэм мырээзныгъэ горэ, гукъэо зэхэмыф зэрэкIэлъыр гуцапэкIэ зыдиIыгъыгъ. АрынкIи хъун Бэчкъанэ, имыхабзэу, жъэу Шъалихъэ иунэжъ кыиз-кIэкIожьи. Шъалихъэ онэ ныкъошIым пэсыгъ, илъэсым онэ зытIущ, кулъэкъо заулэ, гъучIэу ахэлъыштхэр хэмытэу, е кушгъохэр ышIыхэмэ, ахэм къакIэкIорэ коцыр, семчык дагъэр, ахъщэ тIэкIухэр кышгъхъапэщтыгъэх. ШыкIэхур Iэщым дэмыхъажъэу, ышгъхэ загъорэ ыгъэсысмэ хэпырхъыкIзэ, ыдэжъ къаплъэу къэуцугъ. Шъалихъэ тэджыгъэ, екIуалIи гуфалъэу еплъыгъ. Ышгъо загъорэ зэрэхэтхыу-кIырэмкIэ, ынэ хъурээшохэм стырыгъэу къакIихырэмкIэ зыгорэ кызэрэщышIыгъэр кышIагъ.

Дэхагъэ шыкIэхур. «ЧIыгоу зытетым фэшIу, тыгъэми екIу, жъыми дештэ,— ыIуагъ Шъалихъэ.— ЗыкIуачIэ иуцогъэ машIом фэд, гъэтхэгу ошх ныбжыкIэм фэд, ошхыми щышхъуантIэу, жъыбгъэми щылантIэу тыгъэми пэжыурэ зыпкъ иуцогъэ чыгым фэд».

ЕтIани фэд псы къарыушIом, ау ыкIуачIэ гъээзэгъу шъыпкъэу фэхъуштыр джыри ышIэрэп, инэпкъхэр кыгъотыгъэхэп.

Дахэ шыкIэхур, ау ошгъогуми джыри щытыгъэп, чIыгуми щыпсыхъоп.

«Сэ сыд пфэсшIэн слъэкIын? Укъээзгъэхугъ, усылэжьи, джы сыд? Хэты уеспэсышт? Узщыштхэр дунай бырысырым ыхыгъэх. УякIущта укъызхэнагъэхэм, чылэпхъэшIу ухъушта, хъауми лъэпсэнчъэу, сэщ фэдэу, ныбжпIалгъэм уихыжьищта? Ошгъогумрэ чIыгумрэ яамалмэ тэ тафитэп, ау ошгъогуми чIыгуми къащыкIэштба, шIоу яIэр къыпхалхъэу, лъэпсэнчъэ ухъумэ? Сэрыба лажъэр зытефэжьищтыри?»

Лъэкурэрэ ежырырэ зымафэ зэраIогъэ гушыIэр ыгу къэкIыжьи. Лъэкурэ игъончэдж лъапэхэр дэгъэчэрээзэгъэху лъэгуцым пэлъуэшгъогъэ уц къашхъом хэсыгъ, тыгъэнэстырми пылтыгъэп. Зэ-тIо риIуагъ гъончэдж лъапэр ауштэу ымышIынэу, ау мыдырэм щыгъупшэщтыгъэ, «тхыамыкIэ шэн» ыIуи, Шъалихъи ыуж икIыжьи.

— Шы дахэ хъугъэ,— ыIуагъ Лъэкурэ. Бэчкъанэ мэз блэгъэ Iушгъом щыхъуштыгъэ.

Шъалихъэ ылгъэкIапIэмэ Iэ ащифагъ, цы лъэпэд шъабэхэр кыкъудыгъэх.

— Загъорэ мэгумэкIы фэд... Яни пылгыжъэп. Арэп, Шъалихъэ, е шыгъэчъэшэп, е кум кIашIэрэ шэп, сыда мыщ... етшIэштыр?

«О сыд кыютшIэштыр?» — ыIорэм фэдэу Шъалихъэ къеплгыгъ, етIанэ шыкIэхум ылгъэныкъокIэ пIагъэ.

— ЗыкIасIорэр, загъорэ мэгумэкIы, укъымышIэжырэм фэдэу зешIы. КъехъулIэрэри сшIэрэп...

Сане еджапIэм кыкIыжьи кыIухъажьи, тхылгъхэр лъэгуцым тырилхъэхэи, Шъалихъэ ылгъапсэ итIысхъагъ, тIэкIурэ ынэгу кIэплъагъ. ЕтIанэ къэтэджыжьи, псы шалгъэ псынэм кырихыгъ, лэджэныр Шъалихъэ ыпашгъхэ кыригъэуцуи, псы чыIэр фыригъэхъагъ. Шъалихъэ гъончэдж лъапэхэр дищаехи, ылгъакъохэр ыупцIэнхи, псым хигъэуцуагъэх. Сане ылгъапсэ итIысхъажьи.

ОшIэ-дэмышIэу Лъэкурэ губжыгъэ макъэкIэ кыIуагъ:

— Угу егъурэп Бэчкъанэ! Ары адэ!.. Адэ моуштэу изэкъощта? Абэкъур делэ хъугъэм фэдэу хэт, изакъозэ зэкIокIыгъэ.

Шъалихъэ хэпчэуIукIыгъ. Сане Шъалихъэ ыIупшIэхэр зэригъэхъулаблэрэм еплъыгъ.

— Абэкъум сэ сыригъус, нэбгыритIу хъурэмэ язакъуа? — кыIуагъ Сане.

— Хъэйуаным хъэйуан гъусэ иIэн фае, тэрэзба? Хэт Бэчкъанэ игъусэщтыр?

Шъалихъэ зи ыIуагъэп.

— О зыр ары зэхышIыкIырэр, зэригъэкIуалIэрэр. Яни джащ фэд. Ары шгъхъае ащ пая зыкIэпхъугъэхэр? Абэкъум сыд пкIэ иIэжъ, ныбжыкъум фэдэу хъугъэ... — Лъэкурэ сурэтэу ышIыштыгъэхэр ыгу кыльэдагъэх, псэ зыпымыт шы сурэтмэ афигъэдагъ шыкIэхум янэ.

Шъалихъэ ыгу кыыхъуагъэх а гушыIэхэр. Шъыпкъэп ар, сьдэуштэу ныбжьыкыуна шыкIэхур къэзылъфыгъэр.

— Илъэс пшыкIутф гор ныIэп ыныбжьыр шыкIэхум янэ, ныожьым фэдэу хъугъэ. Джы нэс Iэхъогъу хэтыгъэмэ, ауштэу хъуштыгъа? КыиолIылагъ...— кыифэмыIоштыгъэ гушыIэр ошIэ-дэмышIэу ыжэ кыидэлъэтыгъ Лъэкурэ, ежь-ежьырэу кыиIэштэжьыгъэу къэтэджи, ынэIу ригъэзэкIыгъ. Ау Шъалихъэ къэгубжыгъэп.

— Сьд адэ ятшIэщтыр? — Шъалихъэ апэрэу, ежь иза-къоу шитIумэ зафимыхыжьэу, нэмыкI горэхэри кыдыри-гъэубытхэу кыиIуагъ.

— Сьд адэ ятшIэщтыр? Колхозышмэ ахэттIупщхъан-хэшъ, шыхэр хъэионэ шъыпкъэ тшыжьыштыхъа?

Лъэкурэ гу кыизIэпишыхъажьыгъ, Шъалихъэ зыкыи-фигъэзагъ, шы Iэлым фэдэу ежьыри чIыпIэ имызэгъэшъоу ылъакъохэр зблиххэу, щхэнэу IэутIэхэр ышыххэзэ кыихи-дзагъ:

— Ежь фэдэ ыгъотынба шыкIэхум, зи тетыжьба мы дунаим ежь фэдэ хъун? Ы?

«Абэкъум игугъу кыишырэп,— ыгукIэ ыIуагъ Шъали-хъэ,— ар дунаим темытыжьыхэкIэ елъытэ».

— Къэбэртаемэ яIэнба? Щэрджэсхэми, ы?

...Шъалихъэ шыкIэхум гуфэплъэу еплъыгъ. Зэрэгумэ-кIырэр щигъэгъупшэ шIоигъом фэдэу, ылъакъохэр кыири-гъэIэтыххэзэ ыплыхъагъэх. ИлъэсиплIым шъхъадэкIыгъ, лъэ-гуцуабжьэхэр пытэ хъугъэх, лъабжьэхэр дэгъоу укъэбзыгъэ-хэу, лъэгуцуабжьэмэ лыеу аготхэр агоупкIыгъэнхэ фае. Лъэ-гучIэхэр пытэ хъунхэм пае, псыми хэгъэхъагъэзэ шIыгъэн фае, псым пэшIуекIомэ ылъабжьэхэр ригъанэххэзэ, атэтэу пкъые хъуштых. КIоцIашIу, ау егъашIэм адыгэмэ зэрэхэб-загъэу, Iэхъогъу хэтэу къэхъугъэпышъ, мэхапIэу иIэштхэри къэшIэгъуае, кIо, ар ишэн нахъ фэгъэхъыгъэнкIи хъун, ау ыпкъынэ-лынэхэми уафэсакъын фае. Апэрэ тхъаумэфэ зау-лэм Сане терэс, Лъэкури ынаIэ кыитетэу. Армырмэ, къехыи-лъэкIыкъомэ, ыблэбгъу къуапэхэр пикIыкIынхэ ылъэкIышты, ытхи иуфэнэгъащэу, ыпшъи IонтIагъэу, лъэкIыхъу хъункIи пшIэштэп.

Мафэ къэс пIоми хъунэу зэришIы хабзэу, ышъхъэ кыи-ригъэIэти, ылэхэмкIэ ынитIу ыупIыцIи, псынкIэу кыиIэри-хыжьыгъэх. ЫнитIуи шыкIэхум псынкIэу зедиуцIыргъугъ.

Зи къязурэп. Ынэкумэ акIэплъагъ: шIуцIэгъэ цыкIуи ямыIэу, мэлынэмэ афэдэу рэхъатхэу къабзэх.

«Сьд шымэ сызкIапылгыр, хэты ищыкIагъ ар?» — ыIоу, нахыпэмкIэ ныбжьи зэупчIыжьыгъэп Шъалихъэ. Ау джы гомыIоу а упчIэр ыгу кыидэчъаеу хъуштыгъэ. ШыкIэхур зыфигъэхъазырышты Iофыр джыри ышIэщтыгъэп. Шы дэгъу-хэр текIынхэу ылъэкIынэу зэрэщытыр ыныбжьэ зэрэмакIэзи къэшIэгъоягъэп: икъупшъхъэ шIыкIэ, лыпцэхэм япытагъэ, ахэмэ акIуачIэ пкъым зэрищыкIагъэу зэрэхэгошагъэр, икIуа-кIэ, иуцукIэ, игъэзакIэ зэрэзэкIужьрэр, ипсынкIагъэ, къарыоу, плъырыгъэу хэлъхэр — а пстэуми ялыягъэу зэрэшы шIагъор къаушыхъатыштыгъэ. Ау зыгъэлъэшыгъэ лъэпкъыр лъыкIо-тэным фэшI, ежь фэдэу илъэпкъ щыщэу шы дэгъу е ежь епэ-сыгъэ шы лъэпкъ ищыкIагъ. Ар тыдэ къэпхышты? Нэмыц офицерыр ыгу къэкIыжьыгъ. Ащ ешIэ, хъэм фэдэм, Шъали-хъэ ишы шIуагъэу хэлъыр, яшы лъэпкъэу зимашIо кIосэ-жьырэм кIэгъэстэны фишын ихъисапыгъ. Ау ащ паеп ежь зыфэлэжьагъэр. Шъалихъэ дэе куашэхэмкIэ ыгъази, псы-хъом фиуэзнкIыгъ. КъызэмыплъэкIэу, шыкIэхур ыужы зэ-ритыр кыишIагъ. ПсынэкIэчъым зынэсым, нэпкъым ехыгъ, пцел куашэм ылъэпсэ шъыпкъэ щигъэбылгыгъэ псы чъыIэм хэшъуагъ, сакъэу хэлэбзэ, ынэгущомэ, ышъхъашъо псынэ-кIэчъыпсыр ащифагъ. Ныбжьыкыоу кыиридзыхыгъэм ышъ-хъэ кыиригъэIэтыгъ: шыкIэхур ышъхъэ гъэкIыгъэу, щэбзэп-къым фэдэу ыпкъ гъэпсыгъэу, адырабгъу зэпырыплъыш-тыгъэ.

Шъалихъэ IэплъэкIыжьыер иджьыбэ кыирихи, псынэкIэ-чъымкIэ ыгъэуцIыныгъ, нэпкъым кыидэкIоежьыгъ. Лъэку-рэрэ Санерэ яIогъэн фае сипсынэкIэчъ, егупшысагъ. Iэплъэ-кIыжьыемкIэ шыкIэхум ыIупэ, ынэпэпкъыхэр ылъэкIыгъэх, ыпшъашъо рицагъ. ШыкIэхум зигъэсысыгъэп. Ынэгу зыдэгъэзагъэмкIэ плъагъэ Шъалихыи: адырабгъу пхъэшъэ-бэ жъаум хэкIо гъожьышхор зэндэрыкъэу чIэтыгъ, ащ пэ-мычыжьэу лъэгуанэм Iэхъогъу макIэ щыхъуштыгъэ.

КIоцI макъэ чыжьэ горэ шыкIэхум кыиIушIыкIыгъ. Шъалихъэ зэнэгугъэр шъыпкъэу кыиIэхэтыгъ. ШыкIэхур къутыр шыбзымэ аIукагъ, хэкIошхоми еолIэгъэшт. ШыкIэ-хур гуфэплъэу джыри зэпиплыхъагъ, джабгъурэ ныба-шъом, комэ гъугъэ пакIэм рищыгъэм фэдэу, цыхэр щымы-плIэжьыгъэхэу лъэуж иIагъ. Ыпэбзыджын шъуамбгъохэр

зэишхэзэ, ынэхэр къэухьурэйгэхэу, Іэхьогъум ылъэныкъокІэ плъэщтыгъэ, хэкІошхом зэрэпымылтымкІэ зэрэтекІуагъэр Шъалихъэ къышІагъ, ау Іэхьогъум зэремыкІугъэри къыгурыІуагъ. «Мафэри лъэхъэгъэн фае,— ыІуагъ,— армырмэ джыри икІышт. ХэкІошхори къеуцолІэштэп, къыфыримыкъуштми, сэкъат къышІын ылъэкІышт».

ШыкІэхъур ІупэкІэ Шъалихъэ ытамэ къытеІэбагъ, зыгорэкІэ къеупчІыжъэу е къыщыгугъы фэдэу, шъабэу хэщыщыкІыгъ. «Хъау,— ыгукІэ ыІуагъ Шъалихъэ,— хъау, ахэмэ уязэгъыштэп, ори къыозэгъыштхэп, о уиІоф шъхъафы. НекІожъ».

Къызежъжым, шыкІэхъур тІэкІурэ джыри нэкъым тетыхъыгъ. Шъалихъэ къыфызеплъэкІи, етІанэ ыуж къыхъажыгъ.

Гъолыжъыгъом Сане къеупчІыгъ:

— Дядя Салих, Бэчкъанэ... МэгумэкІы Бэчкъанэ, чэщыри рэхъатыжърэп. Зыгорэ епэсыгъэн фае. Сыда угу хэлъыр?

— Абэкъум укыкІэупчІэрэп адэ? — Шъалихъэ ыгъэшІэгъуагъ, Лъэкүрэ фэдэу, Сани абэкъум къызэрэкІэмыупчІэрэр.

— Абэкүр Іэхьогъум хэт, сыщыІагъ сэ ащ ыдэжъ.

— СэшІэ узэрэщыІагъэр, узэрэтетІысхъагъэри ары. Уигъончэдъ шыцыхэр къытенагъэх. Тэрэзэу бгъэкІырэпщтын, пцІэнтхърэп зэрэозгъэлъэгъугъэу, игъоп ыц икІынэу.

— Хъау,— къэгүІагъ Сане,— ежъ-ежъырэу къэгъолысызытригъэтІысхъагъ. Бэри сытесыгъэп. Зиушэтыжъы шІоигъоу къыщыхъугъэти ары. Сыкъызехыжъыми, ежъ етІани тІэкІурэ къычыхъэ фэдэу зишыгъ, тІэкІу джыри елъэцао джабгъу лъакъомкІэ.

Шъалихъэ Сане къеплтыгъ, зи ыІуагъэп, ау игопагъэх къыІуагъэхэр. «Хъайуаныр дэгъоу зэхешІыкІы,— зэриІо-жъыгъ,— ыгу илтым кІэдэлукІы, ежъ ышъхъэ зэрегупшысэжъэу, адырэм фэгумэкІы.

— Чъыежъ, неушы тхъаматэм дэжъ тыкІошт.

Тхъаматэр лы тІурысэ хъазырыгъ, заом игъом тетыхъэр арэп. Бэчмыз ыцІагъэр. Чылэм дэсыр зэкІэ Шъалихъэ дэгъоу ышІэщтыгъэ. Тхъаматэм ицІыф гъэпсыкІи шыгъозагъ, гурыІонэуи къыщыхъуштыгъэ.

— Шъалихъа, сэІо? — къэтэдджызэ къыІуагъ Бэчмызэ.— КъакІо, къакІо, Шъалихъ. Шъэожъые шІагъо хъугъэ мыри. Сыд пцІэр, пІуагъа? Ары шъыу, Саня!.. Бригадирыр зыдэхъу-

гъэр сшІэрэп, тутыныр екІуадэ, кІэзычын шыІэп, цІыфыр, цур, шыр икърэп. КъэтІыс, Шъалихъ.

Шъалихъэ етІысэхыгъ, ащ ынэгү занкІэу кІэплъэн ылъэкІынэу Сани уцугъэ.

Шъалихъэ кІыхъэ-лыхъэ зыригъэшІынэу фэягъэп.

— Шымэ апай тыкызыфэкІуагъэр,— къыІуагъ Сане, Шъалихъэ ыІупшІэмэ яплъызэ.

— Арыба? — ыгу илть горэ къызхимыгъэщы шІоигъоу, ау тІэкІу къызэрэгүІагъэр хэпшыкІэу къэупчІагъ тхъаматэр.

— Абэкъум уфэмыгумэкІ, ар сэ сиунагъо кыхъухъагъ, унагъом щыщ, къытэхъулІэрэр къехъулІэн. ШыкІэхъур... Ар изэгъэщтэп унагъом, сэ сиунагъо.

— От-от,— къэгүІагъ Бэчмызэ.

— Хъау,— къэтхъуагъ Шъалихъэ,— къэсэгъаІу. Зыгорэ епэсыгъэн фае. Орырэ сэрырэ къыддэкІодынэу щытэп ныІа лъэпкъыр? Адэ ащыгъум тегъэгупшыс — сыд къырыкІо-щтыр шыкІэхъум? О чылэм урипаш, чылэм ыцІэкІэ опсэушъ, къаІо.

— А Шъалихъ, сэшІэ сэ кыинэу плъэгъурэр, адэ шыр улэжъыгъэу, угу пытхыгъуай... ШыкІэу иІэр: къалэм ягъаш шыкІэхъур, дэсых ащ цІыф гъэсагъэхэр, къыуиІогъагъэба къэкІогъагъэм, къытэт, ыІуагъ, тыфэсакышт, тынаІэ тетышт, ыІуагъ...

— Ахэр фэсакыных, ау сисабый сфатынэп. Сэ зэрэсшІэу ар зыми ышІэрэп. ИщыкІэгъэщтыри ашІэрэп.

— О-уиу, амышІэ хъуна гъэсагъэхэмэ!.. Шъалихъ, чылэу узщыщми егупшысэба! ШитІу къышъоттышт ыІуагъи къалэм кыкІыгъэм. ШитІу! ШитІур кІапшІэмэ, непэ тутынэу къыхахыштыр ошІа?

— Бэчмыз, шитІоп сэ сызэрыгушыІэрэр, лъэпкъ псау. ШишъэкІи атырэп шыкІэхъум фэдэр. Адыгэ шы лъэпкъ шыкІэхъур, яни, яти ары, ылъ лъыкІотэн фае нахъ, зыгорэм кІэгъахъо фэпшынэу арэп. Ар о уиакъыл къымыхырэмэ, чылэм еупчІыжъ.

— Адэ сыд, Шъалихъ, етІэщтыр уишыкІэхъу, ы? Шъу-забэрэ лъэщэ-Іащэрэ щэхъу зыдэмыс чылэм сыд о уиш фи-шІэщтыр, ы?

— Дядя Салих ишэп ар, зэкІэмэ яш,— къахъуагъ Сане.

— Адэ зэкІэмэ яемэ, кІэлэхъу, пхъи къерэщ, губгъори ерэжъу, тутыныри къыхерэщ! — къэгубжы фежъагъ Бэчмы-

зэ.— Дунаир кюдыжышта зы шыр яттэу, шитлу кьалыт-хымэ? Сэ чылэр сэю, шьо шыкхэу шьою.

— Бэчмыз, зэ умыхыжъ,— кьэрэхьатыжъзэ кьылуагъ Шъалихъ.— Сэ сызыфаер, Къэбэртае зыгорэ гъэклогъэн фæе, е щэрджэсхэмэ адэжъ. Абэкуш итмэ зэгъшлэгъэн фæе, кыс-фащэнэу шыбз горэ, нэмык шлыкэ сэ сшлэрэп. Джахэмэ атекырэр ары лъэпкыр кызэтезгъэнэщтыр.

— Ащыгъум сэ ащыкхэ укысщымыгугъ, Шъалихъ, сэ тутын кыхэзыштын згъотырэп, о къэбэртае, черкес ою. Чылэм ышхын ыгъотырэп, гъаблэм егъалэх цыфхэр, гъэшлэгъонба, шыбзы, шыкхэ ою, Шъалихъ...

Тхьаматэм тлэклу кырыкхыгъ, нахэ Исэагъэ фэдэу кьеплы, кыпидзэжыгъ:

— Чылэр ары, колхозыр ары сэ сшхъэ илыр, о лъэпкэу узпылыр арэп. Ятэгъэт, Шъалихъ, шыкхэур, шитлу кытатышти, зиунагъо, псапба чылэмкхэ, ы, Шъалихъ?

Шъалихъ кьэтэджыжыгъ, Сане ыуж итэу кьэжъжыгъ. Тхьаматэр тлэкхурэ кыкхэлъыплъи, кьэджагъ:

— А кхэлэху, бригадирыр пхэлэлагъомэ, моу псынхлэу садэжъ кычхэуанэу елу, псынхлэу, ю.

Сане зи ылуагъэп. Шъалихъ ыгу ихыкхырэм егупшысэщтыгъэ. Ежъ Шъалихъэ зэгупшысэщтыгъэр — арэу дэгъоу, шлотэрэзэу, емыхырэхышэу ежъ кыгурылорэр нэмыкхэмэ зэрэзэхамышлыкхырэр ары. Загъорэ щэч ыгу кыхъэуи ыублагъ. Ежъ ышлэщтыгъэ шыкхэур хэмытмэ, чылэ, колхоз зыфалохэрэр зэрымыхуэрэр, ахэмэ язакъуа — мы чыгуми, мы огуми, гъэшлэ псаум хэч горэ фэху. Ар сыд пай кьагурымылорэ нэмыкхэмэ? Сыда кызкхлагурымылорэр? Сэ сыда сизакъоу сызкхигъапэрэр мыш, чылэр фэмыемэ, адэ хэта зищыкхэуэр? Лъэкхурэ кыгуэрэю фэд, мыакхылышхоми, ыгукхэ лушы. Сани ары. Шъыпкхэ, ныбжыкхэх, гугъунчъэхэщтын джыркхэ. Ары шъхъае кьагуэрэюба. Адэ тхьаматэр ащыгъум чылэм иакхыл хъун ыльэкхыштэп. Ау чылэм сеупхыжы оюкхэ, сыда кыпфашлэщтри? Чылэр арэп ныла шыбзыри Бэчкхэни зылэжыгъэхэр, зерамылэжыгъэм паенхы хъун ядэхагъэ кызкхлагурымылорэр, яшлуагъэ зыкхамышлэрэр. Зэрэдахэхэр альэгъу, агукхэ зэхашлэ, ау ар кюдын зэрилъэкхыштым егупшысэхэрэп: шыкхэум ыльэкхэомэ япсынхлагъэ гум изылэтыгъом ежъхэм япсынхлагъ, ллэшлэгъу пчъагъэ тешлагъ ауштэу хъуным кыпэкхэ, дунаим щыгъэкхэ-

дыжыгъуай ар, ау ежъхэм ахэкхэдыкхын ыльэкхышт, агу истыкхышт, алгы хэкхэсыкхышт. Альакхэохэр чышхъашъом фэшлх, ипытагъи, игъугъи, ишъаби, ипсынжъи, ичхыох е ибгыпи аушэтыгъэхэу, кызэдэхъугъэхэм фэд. Шыкхэум ынэхэмкхэ ежъхэми дунаир альэгъу, рэхъатэу, нэку кьабзэу хэплэх, альэгъурэ пэпчъ тхэем кызэригъэхъугъэу, зэ апэ дэдэ кызэрэкхыгъэхэу, зэрэуцугъэхэу яплыхнэ альэкхы. Шыкхэум ыльэгъун ельэкхы зэплырэм изэрэщыт шъыпкхэ, ыгукхэ маплэ, акхыл закхор кхочлэшхэ ымышлэу. Сэщ пае кьэкхы, сэщ пае кыкхлэчъи, сэщ пае кьещхы ымышлэу, кьэкхрэми, кыкхлэчъырэми, кьещхырэми ежъыри е чъэу, е щытэу ахэт, ежъ зэрилэгъухэу, кызэрэшлэшхэу, ежъ нэмыкхрэ пстэуми кьалэгъоу, кьалытэу, ежъыри зэу ахэтэу зельэгъужы. Захиушхъафыкхырэр, ежъ-ежъырэу, дунаим зэриушхъафыгъэм нэмыкхыкхэ зэплыжырэп, ау ежъ зэрэшхъафыри адрэ пстэумэ зэрадиштэрэр ары нылэп.

Шыкхэур лушы, шэнышлу. Ыкхочлэ пстэуми иамалхэри анахэ шлыкхэ дэгъум тетэу ыпкхы хэгощагъэх, ар ежъыркхэ лэрыфэгъур арэп, хэтыми зэрихыллэщтымкхэ ар дэгъу, сыда плэмэ ежъыри нэмыкхэмкхэ язэфыщытыкхлэщтыр шлэх дэдэу нафэ кьешы, кьегъэпсынхлэ. Шэнышлэш, ежъ фэшлур, ищыкхлэгъэщтыр зыми тыримыхэу зыщыпсэурэм хегъуатэ, ар зыми кьегуаорэп, сыда плэмэ ыкхуачи иакхыли гъашлэм ешхъапэх.

Цыфхэмкхэ хэта шыкхэур зигуаор? Ишэнышлуагъэкхэ, гу шхъафитэу зэрихэрэмкхэ, дунаим зэрэапллэрэмкхэ, цыфхэр зыгъэхъопсэн, зыгъэбаин шлыкхэ-амалэу хэлъхэмкхэ, чыгум ичхыплэ егъашлэрэу щыгъэнэфагъэба?..

Ежъ-ежъырэуи зыфэбэнэжыын ыльэкхышт шыкхэур. Ыльэкхынба? Ыльэкхынэу кышлэшлы Шъалихъ, ау ащ ишэни иакхыли зэблихуных, дэхагъэу хэлъым пхээшэ-нэшагъэр кыздистэн, ипсынхлагъи гугъуем печэу, илэнтлагъи шылыч бзыхъафым фэдэу дысэу кызэкхэрыожъэу, шхъэхъыжъ-псэхъыжыым хэтэ, иакхыли зэкхэогъэ шхъэ фэлушыжыым ригъэсэн. Ащ фэдэ насыпэп Шъалихъэ зыфэ-ягъэр шыкхэумкхэ.

Шъалихъэ анахэу шлогъэшлэгъоныгъэр гугъуемыллыгъэу ишыхэмкхэ кьахафэрэр ары. Непэ ашхышт, ащыгышт, алоштыр зэкхэми апэ ашлэу, неущырэ мафэм зэрэкхэмыдэу-хэрэр кыгурылон ыльэкхыштыгъэп. Къин зэпытыштэп ныла,

зэгорэм зыпкэ иуцожьынба ящылакIэ, япIасти ящыгъыни икъоу. Адэ джы непэ кыным чIэнагъэу щашIырэр нахь макIэ къэс нахьышIуба, чIэунэ мыхъухэщтыр шыкIэхъур ары.

Шъалихэ Сане игъусэу иунэжы кызысыжым, плъыр-стыр горэ кыкIэхьагъэ фэдэу кыщыхъуи, Сане Бэчкъанэ фэсакъынэу рилуи, ежъ пхэ пIэклорыжъ цыкIум зытыригъэ-кIагъ. ТIэклурэ щылъыгъэу рэхъатыжыгъэ. Иунэжъ кIым-сымыгъ. Джырэ фэдэу зыкIи зэхышIагъэп иуни ежъыри язакъоу. Адыгэ хъакужъ цыкIур, пхэнтIэклуйтIу, хъакъу-шыкъу заулуэ духовкашъхъэм тетхэр, зыкъопс цэф тас пышIэгъэ шальэр. Адрэ унэм шъошIэ Iэмэ-псымэхэр, онэ ныкъошIыр, ошы, шIуанэ, къазгыр зыфэпIощтхэр илтых. КIым-сымэу кышъхъарыуагъэм зы пкыгъуи кыщыхъыештыгъэп, макъэ горэ кыпыIукIынэу, къэкощынышъ, ыгу ошIэ-дэмышIэу къэзыфызыгъэ зэкъогъэ-зэщыгъор зэщигъэкъонэу. Ежъ къемыпхыгъэу, шъхъаджи шъхъафэу псэурэм фэдагъ. Иунэ чылэм зэрэдэмытыри зэкIэм ыгу кылъэдагъ. Мэзым хэгъэ-пIынэгъэ цыкIоу хэт. Джы нэс ахэмэ ягупшысэнэу зэрэмы-хъугъэр гъэшIэгъоны.

Шъалихэ чылэм дэгъоу щашIэщтыгъэ, чылэ Iофхэми ахэлажъэуи бэрэ кыхэкIыщтыгъэ, ыкIуачIэ къехьыфэ цуку-кIи шыкукIи колхозым фэлэжъагъ, ау сыдэу Iо фаеми чылэм удэмысмэ, цIыфмэ яIоф Iаджыми уахэны, якъынми ягу-шIуагъоми къэмышIэуи, ори агу укъэмыкIэу бэрэ мэхъу, зыгорэкIи ежъхэм Iахынчъэу уяхъулIэ. Уизэкъоныр зэщы-гъоп, уизэкъоныр мыгъуагъэ.

Шъалихэ ренэу изэкъуагъэм фэдэу джы зыкыщыхъу-жыгъ. Абэкъу закъор ары игъусэ зэпытыгъэр. Мэзыр, псы-хъор, шъофхэр... Абэкъур ежъ пая зыкIипIугъэр? Лъэкурэ джы къегъэмысэ, о зэрэуизакъом фэдэу, шыкIэхъури къэб-гъэнэщт еIо, Iахыли иIэжъэп, шым пай Iахылыхэри имыIа-хылыхэм фэдэу шыIагъ, ышыпхъу закъуи мазэм зэ-тIо ныIэп зэрилэгъуштыгъэр.

Шъалихэ зыкыиIэти, пIэгум къытIысхъагъ, унэм рилгъ-гъорэ пкыгъомэ загъэхъыен, зыгорэуштэу зызэблахъун, кIым-сым гомыIур зэщагъэун кышIошIыгъ, ау зи зэхъокIы-гъэп, пIэклорыжым кыпыIукIыгъэ макъэри ежъ зыкIи емыпхыгъэ фэдэу, чыIамэ горэу кыщыхъугъ. Чыжъэу ыгу къыридзэжыгъ шы лъэмакъэхэр икIэлэгъум щегъэжъагъэу

зэрэзэтырифыштыгъэхэр. Шы купым ымэкъэ псынклэ сты-рэу кыщыхъуштыгъэ. Бгъэнышъхъэ унэр гуIэзэ зэрэстырэм ехъыщырэу, узэрымыгъэкIуалIэу, ау узфикъудыеу. Шыу закъоу чъэрэр мэшIо чыжъэм фэд, фэбагъэ зэрэкIэлтым уегупшысэ, зэхапшIэрэп. Ушъырэ шым хъаку мэшIо гуапэр угу къегъэкIы. ФэбагъэкIэ кыльымыIэсыштыгъэр кызыз-пэчъэрэ шыгумэ ялъэмэкъэ гуIэрий. НахьыбэрэмкIэ зи дэ-хагъэ ахылъагъоштыгъэп, сыда укъэзгъэфабэщтыгъэр. Зэ-пытхыштхэм фэдэу, зафэмыукIочIыжъэу, ямыIэ амалым шъхъадафымэ ашIоигъоу, яохэзэ зэрэфых, зэнэкъокъоп ар, зэрэукI нахь. Зэнэкъокъум пкIуачIэ ыушъхъакIунэу щытэп, уигъэгумахэу, уигъэхъопсэщтми, о уиамал улъыIэсынэу ары нахь, пфэмышIэщтым зебгъэкIунэу арэп... Пхъэлүш зэкIэлъ машIоу мыплъыкъожьынэу, жъокур нахьыбэ ышIызэ стырэм фэд шыкIэхъум ичъакIэ. Бэчкъанэ шыгъэчъэшэп, зэилъы-гъокIэ зиушэтынышъ Iэсэжьынэу, кызтехъогъэ чIыгур къэ-мыуцоу, кыкIыримыгъэчэу ычъын ылъэкIышт, гъэшIэ кIыхъэ кыпышъыль, ичIыгу ипсымэ ахэшъун фае, зэкIэ иуц-мэ къапичын; зэкIэ имэзхэр кыкIлүхъан, иощхмэ ахэтын, имафэмэ къагъэфэбэн, ичэщмэ кIуачIэ рагъэшIын фае.

Шъалихэ плъыр-стырыр кыкIэхъажыгъ, гъолъыгъэ. ЧъыIэ кызыэрэллагъэр зэхышIэу, ау Iабэу чыхIэныр кызыты-рилъашъомэ, зигъэсысмэ, икъэшIэжъхэр къэзыухъумэрэ фэ-бэгъэ тIэклэу ыбгъэгу, ылъэкъо уфапIэмэ, ыблыгучIэмэ къа-хэнагъэр Iэклэлын кышIошIэу, нахьыри зиутIыIуштыгъэ. ИкъэшIэжъ чаныгъ, гъэшIэгъонэу нэфынэу игъашIэ ылъэгъу-штыгъэ, джы нэс имыхэбзагъэу, къехъулIэгъэ псэуэри зы гъогу тырищэжы, зы Iоф закъо горэкIэ зэрипхыжы шIоигъоу егупшысэщтыгъэ.

* * *

...МыжъуакIэмэ ащыжъгыурэ псыхъожъыем ехъыщыр щхы макъэр уц къашхъом кышъытэкъуагъ. Шъалихэ кы-зэплъэкIыгъ. Пшъэшъэжъые лъапцIэм джэнэ гъопэкэ пкIы-жыгъэ цыкIур быбэтэхэу мэлитIур къоджэгум шаугъойрэ Iэхъогъум кыфыштыгъэ. Тыгъэр кыкыокIы тет. Ощхыр теужыгъэу, чIышъхъашъор зэпэлыдыжы. Огур къабзэ, джыри жъыми, фэбамэр кырихэу ыублагъ. Псы лъэбанэ-хэм арыпкIэмэ щхызэ, пшъэшъэжъыем мэлхэр кыфышты-

гъэх. Шъалихъэ шлогъэшлэгъонэу еплъыштыгъэ пшъэшъэ-
жъыем. Ежъ мэлэхъуагъ, мэлхэр нахъыбэрэмклэ нэжъ-
лужъхэр арых къыдэзыфыштыгъэхэр, шъэожъые лэахъо го-
рэм къырифылэхэу къыхэкълми, чъые нэхъо-нажъоу ылъэ-
гъуштыгъэ. Мыдрэр мычъыегъахэм фэдэу, гушлон цэхъурэ
лоф имылэу къэхугъ плонэу, лъэшэу мышхырэми, гуапэу зэ-
хэпхэу, ори пфэмышъоу уигъэгушлоу щхыштыгъэ. Ежъ Шъа-
лихъэ зэресагъэу, чъылэ мылэнэу фэпагъэштыгъэми, жъэу
къэкълуагъэти, ытхыцлашъо иучъылыкългъэу шытыгъ, мыд-
рэр щэджэгъо фабэу къэтэджыжыгъэм фэд, лъапцлэу, джэ-
нэкълпцлэу, псы лъэбанэмэ арыпклэзэ къэчъэ. Ылэгъурэ
пстэуми агъэгушлорэм фэд, лъыжъ заулэу тутын зыгъэстэу
щытхэмэ адэжъклэ плъэми, мэгушло, къыпэкълэфэрэ мэл зэе-
тлуаеми къякуозэ мэгушло, псыр ылъэкълэплэ пцланэмэ атеут-
хэми мэгушло, цлэнлъагъошъ, дунаир фикъужърэп. Мэлхэр
лэхъогъум хигъэлъадэхи, «мары къэсфыгъэх!» ылуагъ, члплэ
изагъэрэп, мэгушло, мэщхы. Шъалихъэ ылон ымышлэу еп-
лъы пшъэшъэжъыем. «Къэсфыгъэх, сэлэ, плъэгъурэба, модэ
мо мэл дэхитлумрэ шъынэ фыжъыбзэ цыклумрэ!» Шъали-
хъэ зи ылорэпти, пшъэшъэжъыер тлэкълурэ къеплъи, ечъэжъэ-
жыгъ.

Джащ щегъэжъагъэу Шъалихъэ а щхы макъэр щыгъуп-
шагъэп. Мэлхэми, уц къашхъоми, псы лъэбанэхэми, гъэмэ-
фэ пчэдыжъ фабэми ылъэгъужыгъаклэхэм фэдэу яплъыш-
тыгъэ, одыджын жъгъыутэхым фэдэу, пшъэшъэжъыем
ымакъэ къытепшыпыкължыын плъэкълнэу къышыхъуш-
тыгъэ. Джащ щегъэжъагъэу пшъэшъэжъыер Шъалихъэ щы-
мыгъупшэжыгъэу ыгу къынагъ. Пшъэшъэжъыеу мые чъы-
гым къефэхэи псым ытхъэлагъэр. Зилъэгъуклэ, гушлощтыгъэ,
фэмышъоу щхыпцлштыгъэ, насыпыгъэ горэ ышлэпэу къе-
жэрэм фэдэу, ыгу фэбэгъэ лэшлур къечъэштыгъэ.

А пшъэшъэжъыер клодыклае зэрэхъугъэр Шъалихъэ
аныхъ цыхъэ зыфишлэрэ ныбджэгъум къыгъэпцлагъэм фэ-
дэу къышыхъугъ. Ыгъэмысэн ышлагъэп, ары игукъао нахъ
ины къэзышлштыгъэр. Гъэнэфагъэу зыгорэ бгъэмысэным,
уфыримыкъуштыгъэ, ар бэкклэ нахъ къыныгъ, сыда плэмэ ауш-
тэу зыклэхъугъэри, зыклэхъун фаери къэпшлэн плъэкълшты-
гъэп. Зыдимышлэжъэу ежъ дунаим итетылэ ащ рипхэу еса-
гъэти, ежъыри зи лъапсэ имылэжъэу, ылъэгъуи, ышлэи, зыхэ-
ти зэкклэ нэлэхъым фэдэу, шъыпкъагъи теубытагъи хэмылэу

ышлэшъ хъугъэ. Ащ ыужым къыгъэшлагъэр зэкклэ щылэны-
гъэм щымышц дэдэ гъогу горэмклэ къыклугъэу, зэ нэмылэми,
зы мафэкклэ ащ ыгукклэ, ышъокклэ, изэхэшлкъыкълэ хэт шъып-
къэу зилъытэжъыгъэн фаеп...

Мэзыр, псыхъор, шыхэр... Сыдрэ лъэхъани Шъалихъэ
мэзи, псыхъуи, ошхи зашидзыештыгъэп, ащышынэшты-
гъэп. Ахэмэ ясагъ, ежъхэри къесагъэхэу, зэгурылохэу ылъы-
тэштыгъэ. Зэфыштыкълэу зэфырялэр къэмыугупшысыгъэу,
шъхъадж ежъ игъэпсыкълэклэ зэрэзэкълунхэ е зэрэмыштэнхэ
зэрилъэкълштыр гъэнэфагъэ хъугъэ. Ащ бырсери къаигъа-
гъи хэт ылъэныкъокклэ хэлъыгъэп, зэкълугъаеу къыхафэхэ-
рэри гурылогъошлугъэх. Ау цыфхэм нахъ агурылогъоягъ.
Жъыбгъэм зэшидзырэ унашъхъэм пай хэт бгъэмысэнэ, уб-
гъэжышц, ащ гукъао зыми фыуигъэшлэрэп, джэгъогъуи
улъыгъэхурэп. Ау цыфым мыхъунэу ышлэрэр гум хэпклэ,
цыфыр зыфаер къэшлэгъуай, ащ гъунэ илэуи щытэпштын.
Ышхыштымрэ, щыгъыштымрэ, ыгурэ иакъылрэ яхахъо
чылгум щыгъотыгъошлэу фэд, нэбгырэ пэпчъи шлэу цэхъу ыгу
имылы фэд, ау гъэшлэгъонба, купэу зэрэзэхыхъэхэу, ялуи
ашлоигъори зетеклы, зэрэзэфэмыдэхэр ыкълэу къыдехъые.
Алахъэм симыукклэ, сыд пае зэкклэ зэфэдэн фая, яамалхэри
зэфэмыдэхэмэ? Янасып зэфэдэмэ дэгъу, шъхъадж иамал
зыдишлэжъэу, ащ елъытыгъэ насыпым еуцуаллэу. Шъуаеу
игъуанэ нахъ инэу зыклитхурэр, цыгъор ыушъхъакълунклэ
арэп, ежъ фэшлоу ешлшъ ары нахъ. Цыфыр ащ сыдэуштыгъэ
ебгъэуцоллэшт? Ущыбырысырын, ущыхъакъужъокълунэу
арэп ныла дунаир зыфыхахыгъэр, уекълунэу ары иошхи, иоси,
ипсыхъуи, ичъыги, ежъхэри къызбгъэкълунхэу.

Шъалихъэ дунаим гурэлоу къышыхъуштыгъэ цыф жъу-
гъэмэ ахэхъэфэ; цыфмэ зэрахыхъэу, зэсэгъэ пстэуми шъхъа-
фэу яплэу фежъэштыгъэ, арынкклэ хъун акълэрычыгъэ зышлэ-
гъэри.

Хъунэп моуштыгъэ сышылэу Сане сыкълылэгъумэ, егуп-
шысагъ Шъалихъэ. Ерагъэу зышпышпыгъ, чъылалэм ыгъэкклэ-
зэзызэ, чыхлэныр ышти, къыкълыгъ. Тыгъэр къохъагъ, гумэ-
кългъо горэм зыфигъэхъазырэу, огур нэшхъэй, чылгури
дымылу, жъэу джыри къемыжъагъэгом ыкълуацлэу къылъыш-
тым зыфигъэхъазырырэм фэд мэзыр. Ошхышхо зэрэщылэ-
штыр Шъалихъэ къышлагъ, ау мэзым фиуэзэнкългъ, чъыгае-
хэр зышылужъум нэси, чыхлэныр къызэришцклэ, чъыгъэе-

жъым кІэлъырытІысхъагъ. Ащ лъыпытэу зызыудэгугъэ чІышъхъашъом жъыр кытеуагъ, шыблэ мэкъэ чыжъэр огум кышчымыІузэ, чІы кІоцІым шытхыуагъ, ащ кІэлъыкІоу жъыр зэІичэу, огур кыгъэкІэпІэу къэуагъ. Шъалихъэ нахъ рэхъа-тыгъ, жъэу зыкІуачІэ хахъорэм ошхыр кыутхыпкІэу зыре-гъажъэм, чыые ІэшІум хилъэшъуагъ.

Къызэлъэтэжъым, жъыр нахъ Іэсагъэу, ау Іужъоу упхы-рыплъын умылъэкІэу, къещхыщтыгъэ. Унэ кыкІэІабэрэр умылъэгъунэу шІункІыгъ. Мазэрэ псы емышъуагъэм фэдэу псыфалІэ къэІагъ. Мыщ пэчыжъагъэп ипсынэкІэчъ. Ащ емышъомэ мышъокІын кышІошІэу, псыхъом фиуэнкІыгъ. ЧыхІэныр къехыллъэкІы хъугъэти, зытырихи, ышчыи, чыг лъапсэ горэм щигъэтІылыгъ. Нэпкъым зыІохъэм, ымакъэ зэрэблагъэмкІэ псыр лъэшэу къызэрэкІорэр кышІагъ, ащ фэдэу мэкъэ Іужъу, мэкъэ губжыгъэ иІагъэу кышІэжъырэп, къушъхъэм лъэшэу щещхыгъэн фае, къушъхъэпсыр ары зы-макъэ кыхэбыжъутыкІырэр.

ІэблэбкІэ нэпкъым ехыгъ, ау псынэкІэчъым кытеогъэ-хагъ, пцел куашэм ышъхъапэ загъорэ псэу быжъутэзэ бли-хырэм кычІэуштыгъэ. «Къыпшъхъапэжъыщтэп,— егупшы-сагъ Шъалихъэ,— къэгъээзэгъу хъазырышъ нэпкъычІэри чІихышът».

ПсыфалІэр щыгъупшагъ Шъалихъэ, фэмыегъахэм фэ-дэуи джы кышчыхъужыгъ. Ау плъыр-стырыр кытео-жыгъ. АІуфагъа шъуІо сипсынэкІэчъ щыщ Санерэ Лъэку-рэрэ? АІумыфагъэмэ — аІуфагъэп. Сэ сикъиныгъ нахъ, сигу-шІогъуагъэп ар. Адыгэ кІалэхэри ытхъэлагъэх. Сыда зыфит-хъэлагъэхэри? Топыщэм ымыхыгъэхэр...

Шъалихъэ иунэжъ кыфиуэнкІыжыгъ. ЫшІэщтым емыгупшысэу, ау нафэу рихъухъэгъахэм фэдэу, къызэсы-жъым, щыгъхэр зыщиххи, щыгъын фабэ зыщилъагъ, чІэгъ-чІэлъ къабзэхэр ачІэгъы ышІыгъэх. Къакъырым абэкъушы-ри шыкІэхъури чІэтыгъэх. Шыбзым ышъхъэ кыгъэзагъ, зы-кышчыгъ. Шхор тырилъхы абэкъур кызычІещым, шыкІэ-хъури кычІэкІыгъ.

Нэпкъым зынэсхэм, Шъалихъэ шыбзым ысэку Іэ сэмэ-гумкІэ ыубыти, къыздыригъаІэзэ псым ехыгъэх. ШыкІэхъум кыфызэплъэкІыгъэп.

Санерэ Лъэкурэрэ мэкъупІэм кІуагъэхэу, ошхым кыу-бытыгъэх. Шъугъэхэу, пІыкІагъэхэу кыызэкІожъхэм, Лъэку-рэрэ дэжъ дахъэхи, загъэчъэпхъыжыгъ, шагъэх. Ащ ыуж ныІэп, Сане къегъэкІотэжъэу ыІуи, Шъалихъэ иунэжъ кыызекІолэжыгъэхэр. Унэр нэкІэу залъэгъум, къакъырым кІуагъэх, ау ари нэкІыгъэ. Ошхэу е жъыбгъэ голуджэу шы-хэр Шъалихъэ ытІупшыщтыгъэхэп, ащ тІэкІу кыгъэгумэ-кІыгъэх. АшІэн амышІэу Іэгум кышчыуцугъэхэу, ошІэ-дэмышІэу ошхэу щигъэтыжыгъэм псыхъом ымэкъэ жъот кышчыІугъ, шы щыщ макъэри кыхэщыгъ. ТІури зэплъыжъ-хи, зи зэрамыІоу макъэр кыздэІугъэмкІэ кІатхъугъ. Огум зиукъэбыжыштыгъэ, мазэр зэпэшІэтыжъэу къэлъэгъуагъ, мастэр пІэпызмэ къэпштэжъын фэдэу, зэкІэм нэфынэ къэ-хъугъ. Бэчкъанэ псы нэпкъым зандэу тетыгъ, псым зыхи-дзэжыштым фэдэу зищэиштыгъэ. ЕтІанэ псым дакІоу речъэ-кІэу алъэгъугъ. «ПсынкІэ!» — хъапщэзэ, кыхэкуукІыгъ Лъэкурэ.

Мэзэгъо чэщым псы шІоркъым ышъхъашъоу шылыд-рэм Шъалихъэ ипэІо шІуцІэ кытещыштыгъэ, абэкъур ера-гъэу зэхэпшІыкІыштыгъэ. Псы къиугъэм фырикъун ылъэ-кІыштыгъэп абэкъур, ыгузэгу зынэскІэ зэрэрихыжъэщтым щэч хэлъыгъэп. Санерэ Лъэкурэрэ зыІолъадэхэм, Бэчкъанэ ишчыщ макъэ Шъалихъэ кызэригъэплъэкІыгъ, ыІэ кыди-гъэоягъ, Бэчкъанэ зэралъыхэмыхъагъэр зелъэгъум, шыр ытІупшыгъ, хэкІыпІэ зимыІэжъ хъайуаныр зэрэгырзынэу Іаеу къэджагъ, ычый кыыритхъэу, гуІэжъэу, етІанэ чІэуагъ. Лъэ-курэ зэрымырым фэдэу куозэ, хэфагъэм фэдэу псым зыхи-дзагъ. Сане Бэчкъанэ ыпшъэ ишІагъэу, кышчыутагъэу гы-зэ, гъэшІуабзэхэр риІоштыгъэх. Шъалихъэ абэкъум ысэку зетІупшыщым, шыр къэгумэкІи, хъапщэзэ зыкъиутІэрэбгъугъ, зэрэфэлъэкІыжъэу псэу джынэуз хъугъэу быжъутэрэм пэкІырэи, тІэкІу зиІэжагъ зыримыгъэхэу. Шъалихъэ Іэо-лъаозэ шыбзым жэхихъагъ, зи ылъэгъужыштыгъэп, зыми фэежыгъэп, ынэгу кІэтыгъ Бэчкъанэ исурэтэу нэпкъым ты-рилъэгъожыгъэр. Ащ ыужы абэкъум ысэку зэрэхэгъэнагъэу, тІури псым чІэуагъ, псыхъоу зынэ къиуІрэм икъэгъээзэгъу шъыпкъ зышчычІэуагъэхэр. Лъэкури Іэо-лъаозэ ащ нэсы-гъагъ, ау псычэрэгъум икъэгъээзэгъу шъыпкъэ нэпкъычІэм

чИдзагъ. Лъэкурэ гъыщтыгъэ, ымакъэ Iоу гъыщтыгъэ, хъуа-
нэщтыгъэ, зыми фэежъыгъэп. Ыпэбжъанэхэр нэпкъым хэ-
гъэнагъэхэу, ынэгу етIэ цIынэм егулIыгъэу гъыщтыгъэ. Сане
гъыжъыщтыгъэп, ыгу зэIупкIагъэу, ышIэрэр ымышIэжъ фэ-
дэу, Лъэкурэ зыхигъэнагъэу етIэ ныдж тешъом телъыгъ.
Псым кыыхахъоштыгъэ, кыычIэжъутыкIызэ кыытеоштыгъэ.
ЗэкIэм ашъхагъ шъыпкъэ ошхыпсыр зыутхэрэ шылъэмэкъэ
псынкIэр кыыщыIугъ, щыщ мэкъэ жъынчым чэщыр кыызэ-
пигъэджэжъыгъ.

Ышъхъэ лъагэу Iэтыгъэу Бэчкъанэ исурэт дахэ мэээгъо
чэщым инэпкъ лъагэ шъхъарытыгъ.

1982-рэ илъэс

Рассказхэр

ХЪАНАХЪУ

Хъанахъо иунагъо Iужьугъэ. Чэм зыщыплI, мэл пшIы-кIутф-тIокIы фэдиз ищагу дэтыщтыгъэ. Къазэрэхахъорэри зэрахэкIырэри къэшIэгъоягъэ. Чэтыу зырыз-тIурытIуи унэ пэпчъ арысыгъ.

Хъэ заули, зэмышьогъухэу, зэмыльэпкъэгъухэу, ренэу ищагу дэлъыгъ. Ахэми загъорэ къахахъоштыгъэ, загъорэ ахэ-кIыштыгъэ, ыщэщтыгъэп, ытыщтыгъэп, ежъ-ежъырэу ихъэ-мэ къадакIоу, къахэнэжъри къыхэкIыштыгъэ, ядэкIыжъыкIи джащ фэдагъ. ЦIыфи хъайуани ашхын ренэу агъотыщтыгъэ. Угу зэмыIун бырсыри ищагу дэлъыгъэп, цIыфи, былыми, хъи, чэт-тхъачэтхэри хъалэ-балыкъ къапымыкIэу зэхэзагъэ-щтыгъэх.

Купэу зыхахъэрэм хэкIуакIэщтыгъэ Хъанахъо, ежъ гущыIапэр ымыубытэу, рэхъатэу даIоштыгъэ. КъэгущыIэрэм псынкIэу зэ жэхаплъэти, шыгъупшэжъыгъэм фэдэу щысыщтыгъэ. Ау Хъанахъо зыдэщысым къэбарэу щаIорэри шъхъа-фэу къыпщыхъуштыгъэ, сэмэркъэу телъэшъуагъэ хэмылэу, гупшысэр рэхъатэу кIэзыщырэ гущыIакIэм тезэрэгъахъэщтыгъэх. Лыеу алъытэщтыгъэкIэ арэп, Хъанахъо мыр къы-Iуагъ-ыIожъыгъ аIоуи, игугъу ашIэуи зэхэпхыштыгъэп, ежъ къыдэхъугъэ шэн-гъэпсыкIэ горэм ифэмэ-бжъымэ гу зыIта-мытэжъэу атырихъэщтыгъэ. Ыгу рихъырэм-римыхъырэм емыгупшысэ фэдэу ыкIи рымыгущыIэу, зэрэкIоу дунаим зыригъэкIуштыгъэ, ипсэукIэ къаигъагъэ зэрэхэмылъым, зи зэримыгъэохъурэм ипэгъокIэу, ежъыри зыми къыгъэохъуштыгъэп. Хъанахъо чыгыгъэмэ, жъау уимыщыкIагъэми, ычIэгъ учIэсынкIэ хъарзынэщтыгъэ — дунаим узэрэщыщыр нахъ зэхапшIэу, цIыф уимыгъусэми, узакъоу зыкъыпщыхъу-жъыныеп: къыбдырегъашта, къыбдыремыгъашта — нэ-

рыгы укымышлу, зыгорэ уигъусэ зэпыт, цыф гъусэ уилэ-ным нахышлункли хъун ар, пшлэрэп ныла гъусэм узэреху-лэщтыр е узщибгынэщтыр.

Ежъ Хъанахъо нахыбэрэмклэ изакъоштыгъэ — мэкъуао е пхъэ кышлынэу макломи, шакло дэклыми, нэкъокъон зы-хэлъ гушылэр ыгу рихыштыгъэп, угу кызэрилоу, къаигъа-гъэ хэмылэу дунаим зебгъэкълумэ, зэклэ зэфэшлу хъуштыгъэ, зэфэшлу дэдэр арымырми, зэмыклу е нэкъокъон пклэнчъэ хэ-мылэу ушылэн плъэклыштыгъэ кышыхуштыгъэн фае. Сыд фэдизрэ узэнэкъокъугъэми, мары пчыхъэ къэхуи, тыгъэр етлысэхыжыгъ, неущи мафэ кэкълощт; ошъопщакъ, жыб-гъагъэ, оягъэ, ау зи зэщыкыуагъэп, кыкыокли, илоф ышли, ошъогур ыклухы ехыжыгъ.

Ощхъ закъор ары гумэклэ лые кыфэзыхыштыгъэр Хъа-нахъо, гомылоу, зищыклагъэри умышлу мэфэ зытлушым зэ-пымыужыу къешхырэ ошхыр ары зэсэгъэ псэуклэр зэщы-зыгъакъоштыгъэр.

Сыдэуштыгъэ зебгъэзэгъыштыгъэ бжыхъэ ошхым? Ар кы-зыригъажыкълэ, хульфыгъэмэ анахыбэр унэм арысыхъ, къэ-бар кылуатэ, латыу ешлэх, картэ ешлэныри кыахъхъэ, аркы-ми пыщакъэ мэхъух. Ежъ Хъанахъо фэшлу цыфмэ защи-мыдзыерэми, куп лыхыштыгъэп, шъхъангъупчъэм зиплгы-клэ, ыгу кызэрилоу дунаим зэрэфимытыжыр, зэсэгъэ шъхъафитыгъэ горэм зэрэхэнырэр зэхишлэщтыгъэ.

Джащ фэдэ бжыхъэ ошхъ кыхъэу, мэфэ дыджыгъ Хъа-нахъо заулым.

Неущ краснэхэр чылэм кызэрэсыштыгъэр Хъанахъо пчы-хъэм зэхихыгъ. Зэхэдз ямылу хульфыгъэу кыпэкълэфэрэр ауклы, шылаклар шъхъаф шыпкъэ ашлышт, шъхъафитынчъэу, хэбзэнчъэу ушакъэлэшт — джары ахэмэ арауаллэщтыгъэр. «Сыда ялофэу кытхэлъыр, пачыхъэр тырадзыгъэмэ, ар ежъхэм ялоф, зэрэфаехуэ щэрэлэх, тэ пщи пачыхы тиэлп. Тэ сыд ялоф кытхэлъ? Тырадзыгъэмэ — тэ кытпхыотагъэп ныла, тэ ташлуанэрэп, ежъхэр сыд пай кытшлуанэхэрэ? Иахылхэп, хыаклэхэп... Сэ сызфитым ежъхэр сыд пае хэбзэш-унэшшошлу шыуштыгъэ?»

Краснэмэ апэуцужынынэу, апэгъоклынышъ язэонэу чылэм зы нэбгыри кыдэклыгъэп.

Бзылфыгъэмэ ащышхэр, ясабийхэр ягъусэхуэ, чэщым кыдэлъынхуэ къэхалъэм клужыгъэх, нахыбэр яунэмэ кы-

рынагъ, хъэблэ зырызэу зы унэ зызышыгъэхэри кыахэклы-гъэх. Къэбар гомылоу зеклорэмэ дахыхыгъэх нахъ, краснэ зылгъэгъугъи дэсыгъэпщтын. Джы нэс нэмыкълэди кыдэ-хыгъэу шытыгъэп, зэхахыштыгъэ хэбзаклар кыдэзыхыгъэ большевикхэр белэмэ зэрызохэрэр, хульфыгъэ зытлушэу а заом лутыгъэхуэ сэкъат хуыгъэхуэ кызэгъэзэжыгъэхэм гу-шылэ тэрэз акларынхынэу шытыгъэп. Бырсырышху ало-штыгъэ, непэ узэзаорэр неущы уигъусэу кычлэклыжы, зэ мыдыклэ задзы, зэ модыклэ задзы, губзыгъаехэр кыахы-хэшъ, гъэшлэгъонхэр кылуатэ, зым кылуагъэр пшлэшъ бгъэхуыгъэ кыодыу, нэмыклыми дебгъэштэнэу ипсалъэ кы-зэрегъэклу. Тэ тилоф ахэлэп ахэмэ, тикъогъу цыклу тыкыуа-гъэсмэ, кытэмынэхэу, шъугушлу. Джащ фэдэ горэх заом кыкыжыгъэмэ кылуатэщтыгъэр. Ау краснэхуэ чылэ цы-клум кысынхуэ зыфалохэрэм зи шлу агу имылэу ары кы-бар зэралупшыгъэр, ауштыгъэ апэу зылуагъэри зыми ышлэ-штыгъэп, ау ащ фэдэ зыхуыклэ зэрэхабзэу, логъэ пытэ шылэ-пти, апэу зэхахыгъэр агу раубытагъ.

Хъанахъо зыгорэм дэгушылагъэу, лофы зыригъэшлуэ клэупчлагъэу, теубытагъэ гори ышлыгъэу шытыгъэп. Чылэ-мэ зэхахыгъэр ары ежыри зэхихыгъэр. Чылэ гупчэм зэ-тло ихыагъ, тучаными члэхыагъ, ау зытешыныхыажыхэрэм е цы-хыэшлэгъуджэ зыгорэм зэфышыгъэхэ фэдэу, хульфыгъитлу зэгъусэу плэгъуштыгъэп.

Зыпылгы зэгупшысы шымылуэ щэджагъо нэс Хъанахъо хэтыгъ, зыгорэм пэплэ фэдагъ, кыралон горэ шылуэ ау за-жэрэри, кыралощтыри, кызылощтыри ышлэщтыгъэп.

Щэдджэгъоужым, унэм ихыажыгъэу, ошхыр кыублагъ. Къешхыми, кысыми, жыбгъэр кылгыгъэми, Хъанахъо гумэклэ горэ кытеоштыгъэ. Ошхым унэм зыриубытэклэ, чэ-тэн лужъум хэшлыкыгъэ плащыр зыщылэти, урамым те-хыаштыгъэ, мэз пырыпыцу мычыжъэм нэсыти, джащ хэтэу псыхъом лухыштыгъэ.

Бжыхъэ ошхъ чылэм урегъэлъэклоны, зыуегъэплыхы, зыщыуухъумэ пшлоигъоу ухегъэчыкы, ау ежъ ядэжъ кы-гъэзэжынынэуи, бгъагъэ е хъандзо горэм лыхынынэу ыгу кы-кырэп, ежъ ошхым ухъумаплэ шылэхъужы плонэу, елзэ-клены. Ошхыцэ инхэр ичэтэн техъон кызэрэхаохэрэр зэ-хишлуэ, загъорэ кыуцумэ, псэу кычэхэрэр ыгъэшлагъорэм фэдэу зиплгыхыуэ, моуштыгъэ кыешхымэ, зыгорэ дунаим щэ-

хъушъ е нэмык горэ кыкIэлъыкIоштышъ, ар ыльэгъу шIои-
гъо фэдэу мэгузажъо. Джауштэу мэзым нэсы, хъупIэу
пэIулъэшъагъэр зэпичызэ. Ащи кышщхы. Къэуцушъ,
дунай шъхъаф кыхэфагъэу, чъыг чIэгъи зымышIэу, мэзыр
къеплъыхъэ. Мыщ мэкъэ шъхъафхэр щэзекIох, псынжъ ма-
къэр шызэхэпхырэп Iоми хъушт, мэз чIэгъ ятIэр шъабэ, чъы-
ги, пкIашъи, къутэмэ гъугъэхэри цIынэх, улэбыгъэх, Iэмэкъэ-
лъэмакъэхэр зыхащэх. ТьдэкIи шыплъэгъурэр зэкIэ ошхым
ихабзэ горэм ит, ежъ ышъо, ымэкъэ макIэ, ихъыегъу-
зэтечыкIэ зэкIэри къезэгъыгъэ фэд. Псэ зыпыт гори плъэгъу-
рэп, ари Хъанахъо шIогъэшIэгъон, ащи дунаир бгынагъэу
кыпщегъэхъу: тэрэз-мытэрэзыр арэп, ау гурыIогъуай,
цIыфым изэрэщыт димыштэу, моуштэу ежъ зэрэфаеу ошхыр
зэрэпсэурэр.

Мары псыIушъом къэсыгъ, ау зи зэблэхъугъэп, мыщи
кышщхы, псыхъор зэхэпшыкIыжырэп, ошхым ыудэ-
гугъэу, ушхъорэцыгъэу, теплъи имыIэжъэу, гомыIу.

Ошхым нэгъу иIэп, узэригъэплъырэп, зыуигъашIэрэп.
Хъанахъо тIэкIурэ псы нэккым рекIокIы, чъыгыжъ ебагъэ-
мэ агъэохъу зыхъукIэ, мэзым кыхэхъажы, кызэпечышъ,
хъупIэм ктэхъажы. Ошхыр зэкъоугъэшъ, чылэ гъунэр къэ-
лъэгъожы, къэсыжыфэ ошъогури пIуакIэ къэхъужы, мары
уцмэ ашъо къаштэжъэу аублагъ, ежъыри зыгорэ зэрэтеурэр
зэхишIэзэ, иунэжы феузэнкIыжы.

* * *

А мафэри бжыхъэпэ мэфагъ, шэджэгъоужым ошхыр
къыритIупщыгъ, жыбыгъэ макIи кIэтыгъ. Хъанахъо шъхъан-
гъупчъэм иплъэу тIэкIурэ шыти, ишэкIо шхонч кыштагъ,
чэтэн плащыр кызтыриубгъуи, унэм кыкIыгъ. Зыгорэм
егупшысагъэу, теубытагъэ ышIыгъэу шытыгъэп, зэресагъэу
ошхым кыхэхъагъэ фэдагъ. СыхъатныкIо горэкIэ ягъунэгъу
чылэмрэ ежъхэмрэ ячIыгъхэр зыгощрэ псылъэкIо щэнджым
къэсыгъ. Мыщ мэзыр шыIужъу хъазырыгъ, пхъи чи мыры
кызщашIыштыгъэр, ымышIэрэ чIыпIи иIагъэп. Джабгъум-
кIэ орыжъ-къамыл торэщ, сэмэгумкIэ, псылъакъор зыхэлъэ-
дэжырэ Пшыщэ кыдиухъэу, мэзым зеубгъу.

Хъанахъо чъыг гъугъэу шылым тетIысхъи, тутын ышъы-
хъагъ. Ошхэу теужырэп пхырыплъызэ, гъунэгъу къуаджэм

ыльэныкIоIэ ошъогум зызэриукъэбзыжырэп ыльэгъущ-
тыгъэ.

ЧыжъэкIэ макъэхэр кызэIухэм, зытыришIыхъэрэри
ымышIэу, Хъанахъо псынкIэу къэтэджи, кондэ къогъу зи-
шIыгъ. Ащ лъыпытэуи ыгу кыридзэжыгъ чылэр зыхэт
бырсырыр, краснэхэр кызэрэкIохэрэр, зыдимышIэжъэу
ежъыри ащ ыгъэгумэкIэу, гомыIоу зэрегупшысэщтыгъэр.
Чылэм ыльэныкIоIэ кызэплъэкIыгъ, зыфэмые горэ
кызэрехъулIэрэм егупшысагъ, ошъогуми дэплъыгъ, ош-
хыр кыригъэжъэжымэ, теубытагъэ ригъэшIыжынуу
кышIошIыгъ.

Макъэхэр чыжъагъэх, джыри зи ыльэгъущтыгъэп, ау
шыхэр, кухэр, цIыфхэр кызэрэблагъэхэрэр къапшIэщтыгъэ.
ТIэкIу нахъ хэлэтыкIыгъэу, Iужъоу зэхэкIыхъэгъэ чIыпIэу
мэзым иIэм екIунэу рихъухъагъ. Чыгъэежъмэ защыбгъэбы-
лтын плъэкIышт, куандэхэр акIэпхъагъэх, гъогури дэгъоу
плъэгъушт.

Макъэхэр хъазырэу къэблэгъагъэх, бгыпэм апэрэ шыу-
хэр кышщыльэгъуагъэх. Ахэр шыу шъитIу фэдиз хъушты-
гъэх, шыку заули аужы итыгъэх. Апэ ит шыуищыр мэз
Iушъом кышщыуцугъэх, зыгорэхэр зэралохэу тIэкIурэ шыты-
хи, тIур ыпалоу, ящэнэрэр якIэужэу кIорыкIо сакъыкIэ мэ-
зым кыхэхъагъэх. Шыудзэр лъэгъуанэм кышщыуцугъ. Нэб-
гырищыр мэзым кIоцIырыкIи, къагъэзэжыгъ, ыгузэгъу кы-
зэхъужхэм, ащыщ горэ дзэм ыльэныкIоIэ чъагъэ, къэнэ-
гъитIур яжэхэу уцугъэх.

АIофтагъэр дзэм нэси, кыырищэжъагъэх, мэзым кыха-
хъэхи, шыуитIумэ адэжъ кызэсхэм, къэуцухи, загъэпсэфы-
нуу рахъухъагъэщтын, гъогум ызыбгъукIэ гъэхъунэ кIыхъэу
голтым шыухэр щепсыхыгъэх. Бэрэ шытынхэу гухэлъ
яIэгъэн фаеп, шыхэр альэхъагъэхэп, уанэхэри зэрателъых,
кумэ арысхэр арымэ, зыкъагъэсысыгъэп. ЯшъуашэкIэ нахъ
къахэхъэу нэбгырэ заулэ зэхэуцагъэу зэдэгущыIэх, дзэпа-
щэхэр арынхэ фае, егупшысагъ Хъанахъо.

Урыс ымыльэгъугъэу шытыгъэп Хъанахъо (дзэр зэрэп-
саоу урыс закIэу зэхэтэу кышIошIыштыгъэ), чыжъэ дэдэ
мыкIуагъэми, псым зэпырыдзыгъэу къутыритIу шысыгъ,
бэрэ зэхэмышъэщтыгъэхэми, нэлосэ благъэхэр зиIэхэр ахэ-
тыгъэх, ежъыри нэбгырэ зэе-тIуае ышIэщтыгъэ. Мыр сыгу
рихъырэп, мыдрэм есIолIэн сшIэрэп ыIонышъ, зэхифынэуи

зи арилъэгъулэрэм кыыхигъэкълыщтыгъэп, ахахъэми къахэкълыжъыми, унашъуи пымылъэу, хэлъ гъэнэфагъи имылау, ежъ-ежырэу зэрэзпыфэу хъуцтыгъэ. Язэгъыгъошлоу, цыф кызырэыклохэу яплъыщтыгъэ, ау ащ егупшысэщтыгъэп, игъашлэ ахэр зыгорэклэ хилъытэхэу е рипхыхэу щытыгъэп, къазэрэхэкълыжъэуи щыгъупшэжъыщтыгъэх. Краснэхэу джы зыпэгъоклыгъэхэр къутырмэ адэсмэ афигъэдэнхэу, ахэмэ арипхынхэу ыгу къэкълыщтыгъэп, емыжагъэу, ищылэныгъэ щымыщхэу, зрафыщытыщтыри ымышлэу, ау агъэгумэклау, оцхым е жъыбгъэм унэм кызырэрэащэу, мэзым къэкълуагъ. Зыщыщ къуаджэм къэбарэу щызэрэутлэрэхэрэм ялофтабгэ хъугъэ фэдэу, джы мары мэзым изакъоу хэс. Теубытагъи илэп, къыгурылоу къышлэшлэрэ закъор — мыхэр чылэм зыдахъэхэлэ, — джауштэу, ежъ чылэм щымыщыжъ фэдэу егупшысагъ — зыгорэ зэцагъэкъошт. Анахэу зэуцоллэни зэхифыни ымылъэклырэр — сыда зыпылъхэр, лашэ алыгъэу сыда кызыклэтыклугъэхэр, шлу угу илъымэ, узаозэ укъэклонэу щыта, тэ тязэуагъэп ныла, тэ тьяклугъэп, къытэкълужынынхэу. Мары урыс станицэм пэблагъэу щыс адыгэ чылэм хульфыгъэ шъитлэм къехъу дащи, аукыгъэхэу ало. Ахэмэ ышлэу бэ ахэтыгъэр, ныбжыи зауи бани хэхъагъэхэп. Шъыпкъэ, зымэ краснэхэр арэп, белэхэр арых зыукыгъэхэр ало, ау хэта ар зэхэзыфыщтыр, зэхэофыжъыкли, тлури зыба джы аукыгъэмклэ, лажыи хъакъи имылагъэмэ?

Хъанахъо ибын лужъу ыгу къыридзагъ, шъэуипллырэ пшгъэшъищырэ ил. Щтагъэхэу, куохэзэ лэчъэ-лъачъэхэу, краснэхэр ауж итхэу къалъачъыхъэу къыщыхъугъ... Зэрязэошт шлыкълэми, афырикъушт-афыримыкъуштми, джы нэс цыфи емыагъэуи, егупшысагъэп, ари ошлэ-дэмышлэу, иамалынчъагъэ ригъэуцуаллэу къышхъарыагъ. Тхъапшырэ къэкълуагъ мы мэзым, клэшъуиклызэ, ымыгъэпшъэуи, сыхъатищ горэклэ пхъэ кухъэ кыхищыщтыгъэ. Фэмышлэн, ыгу пиутэу зыгъэпшъын лоф рихъыллагъэп, ыкълуачлэ изэу, ипсауныгъэкклэ уехъопсэнэу лыи зышлугъуагъ, зыфежъэрэр, клэшъуиклызэ е ордэ клылуклызэ, ыгъатхъэу зэшлуиыхыщтыгъэ.

Джы бжыхъэ мэзым изакъоу хэс, ныбжыи мэзыр гомылуи ылъэкълыщтыми ышлагъэп. Чыгаемэ оцхыпсэу къапытклурэр жъыбгъэ маклау загъорэ къилъырэм къыжэхетакъо, пклэшъэ гъожъэу къапызырэр шынэ-шынэу ищыгъын къепкыла. Къанджыр ышхъагъ ит чыгым къытетлысхыи, комэ

зытлуклэ къепкълэхи кызелъэгъум, щтагъэу, чачэзэ зилэтыжъыгъ.

Хъанахъо дзэкълолмэ гуфалъэу ахэплъыхъагъ, инэлуасэ къахэкълыгъэмэ, ежъ зыфае горэ, зыхэт кыным иджэуап хъунэу, ынэгу кылъэгъошт фэдэу зэеплъыхъэх. Мэзым зэрэхэтхэзи, зэонхэу къахлохэми, ащ фэдизэу мэсакъых лонэу щытэп. Сыда зыгъэсакъыщтхэри, чылэр цыкълу, хульфыгъишъэ, цыклуми иными, къыдэкълыми ары, шхончыр арымэ, нэбгырипшыи ямылэнкли мэхъу. Чылэр бырсыр хэт, тауклыщт, тагъэклодыщт ало, ежъхэр, пхъэшлы къэкълуагъэх лонэу, мэлоржъорых, тутын ешъох, мэгъуашхэх, шыхэмэ ателъэкълыхъэх.

Зэкълэм пхъэ зэпыкыклэ макъэ къэлугъ, урысыбзэкклэ зыгорэ къэхъонагъ. Хъанахъо щтэгъу ифагъэп, макъэр кызыдиуклыгъэмклэ зэплъэм, ежъ илэгъу хъазырэу лыи горэ ылъэгъугъ. Лъэбэкъу зыбгъупшлэ нахъыбэ азыфагу илъыгъэп. Лыи ынэгущыи ылотызэ — зэупэрэхъуджэм, чыпэр къенэпэшъоогъэн фае — пхъэшъэбэ псыгъо заулу лъэпэпцыиу зызылэтыгъэмэ якллолагъ. Тлэкълурэ яплыи, ивинтовкэ ащыщ горэм риусэигъ. Пхъэфых сшлэшлыгъ, зэриложыгъэ, пхъэшъабэх, пхъэфыхэп... Пхъэшъабэм тхыцлэкклэ зыригъэкъуи, чысэр иджыбэ кырихыгъ. Урыс нэгу шъыпкъэ, егупшысагъ Хъанахъо. Нэгугъ хъазыр, ыпаклэхэр сырыфых, пэкклэ члэгъхэр тутыным гъожъышэ ышлыгъэх.

Хъанахъо «краснэр» мырэуштэу благъэу апэрэу ылъэгъугъ. Джы нэс ылъэгъугъэ урысмэ зэрэтеклэ щылэп. Лыи зэхэушъэгъэ шлагъу, пшъыгъашъо тео, зыхэт мэзыр ымылъэгъоу, инэплъэгъу чыжъэу щыл. Ылэхэр онтэгъоу гоушхуагъэх. Ехъопсагъ Хъанахъо, тутын ешъо шлоигъоу хъугъэ, ау ежъ амалынчъ, модрэр «паф» регъалошъ щыт. Ынэгу клэплъэ, язэонэу зэрэрихъухъагъэм телъхъаплэ фэхъун горэ кылъагъо шлоигъу, ау сыда мощ еплъэгъулэщтыр? Шакло къэкълуагъэу, хэпшыхъагъэу мэзым хэт фэд.

Емынэм укысфихыгъа, егупшысагъ Хъанахъо. Сыд джы сшлэщтыр? Зытыриубытэщтыри ымышлэу, зэкълэм кызылуипхъотыгъ:

— Эй!

— Сыд? — гупшысэм зэрэхэтэу, игъусэ къеджагъ кышлэшлэу, лым кылуагъ.

— Зымыгъэсыс!..— адыгабзэкIэ рилуагъ Хъанахъо, етIанэ, зыкышIэжьи:—Емынэр кыпIохъ!— ылуагъ джыри адыгабзэкIэ.— Щыт рэхъатэу!...— кыпигъэхъожьыгъ урысыбзэкIэ.

ЛIым зыкыгъэзагъ, кымылыгъоу — Хъанахъо чыггэ къогъум къоплыщтыгъэ — зиплтыхъагъ, ивинтовкэ зылъэIабэм:

— Щыт! — ылуагъ, чыгым къоплти, инэплъэгъу ынэгъу тыримыхъу.

Джэгъогъу теплъэ зэримыIэм Хъанахъо кыгъэгумэкIыщтыгъэ. ЛIыр къэсакыгъ, ынэгъуи ыпкынэ-лыни пкыыгъэ горэ къакIэхъагъ, ау нэмыплъ еозыгъэхын, узыгъэгубжын фэдэ зи рилъэгъулагъэп. Арыщтын ежъ хъыбэигъэ горэ кыхэзылтыхъагъэр, зыми фэмыежъэу, изэкъо дэдэуи джыри зыкышыхъужьыгъ, лIым ынаIэ зэрэтетэу зиплтыхъагъ, ошхыр теугъап, егупшысагъ, сьд лIэужыгъо ошха мыр, къешхэу къешхырэп, е уцупэрэп... Пхъэшагъэр ымакъэ кыхигъэщы шIоигъоу, зы лъэбэкъукIэ лъыкIуати, урысы лIым рилуагъ:

— Сыда о ... тыдэ шъукIора? Сыда шъузфаер?

— Ар гъэнэфагъэба,— ылэшхохэр еушхохыгъэхъу, тугъыныр ыжэ зэрэдэлъэу джэуап кытыжыгъ,— чылэм тэкIо, Совет хабзэр...

— Украсна о?

— Сыкрасн, ори олъэгъуба сызэрэкраснэр.

— Сыда шъузезыфэрэр?..

— КъыосэIоба, сикъош, Совет хабзэр дгъэуцунэу ары.

— А зыфапIорэр сшIэрэп сэ. О узфаер сэщ пае бгъэуцунэу ара? Сэ укысэупчIыгъа?

— ТяупчIынба — чылэм тынэсымэ.

— Унэсымэ... Джы сэ кысэупчI, сэры орыкIэ чылэр.

— Зэхэпхыгъа Совет хабз зыфаIорэр, ошIа?

— СшIэрэпышъ арыба. СымышIэрэр сфэбгъэуцунэу ары.

— Ар кыбгурагъэIошт, сэщ нахъ дэгъоу ар тикомиссары кышгъуфIотэшт. Ош фэдэмэ, сэщ фэдэмэ апай а хабзэр. УтхъамыкIэба о?

— Сыда сызкIэтхъамыкIэр? Сысэкъата, Iэ спыт, лъакъо спыт.

— Ош нахъ бай чылэм дэсыба?

— Бай дэсэу сшIэрэп, ау сэщ нахъыбэ иIэу дэс.

— Адэ джарыба!

— Сыда джарыр? Къылэжыгъэшъ, сэщ нахъыбэ иI.

— Егъэпщылыхъэба?

— Пщы тимиIэжъэу пщылI тыдэ къэкIышха? Лажъэ, шхэжъ.

— СшIэрэп кызэрэосIон, сикъош. ЩыIэкIэ дэгъу уиIэу сыпхаплъэрэп. Цыфхэр зэфэдэу шыIэнхэ фае.

— Зэфэдэу къэмыхъухэрэр сьдэушхэу зэфэдэ пшIышхэ?

— ХабзэкIэ пшIышт, зэфэдэ шыIакIэр хабзэ афэпшIын фае... Комиссарым дэгъоу кьелуатэ ар.

— О кьэпIотэн плъэкIырэп, етIани винтовкэр плыгъэу укъежъагъ. КьэпIотэни пшIэрэп.

Цыф гъэшIэгъон мыр, егупшысэщтыгъэ Хъанахъо, джы нэс ыгу кымыхъэгъэ гушыIэхэр кыздыххэрэри ымышIэу. Сыда иIофэу кысхэлъыр? Сэщ нахъ шыIакIэ зиIи чылэм дэс, ау сэ стырихыгъэп ныIа. КъызшысшIэжырэм зыр нахъ бай, зыр нахъ тхъамыкI, ау улажъэмэ, шыIакIэ уиIэщтыба. Зэфэдэ шыIакI еIо... Ар сьдэушхэу пшIышт, хэта ишIыкIэ къазылуагъэри, зэкIэми къякIунэу, зэдаштэнэу? Сьд емына мыр кысфэзыхыгъэр, яунэ изымыгъэсырэр? Ежъ насыпыр кьелыекIы хъугъэу, сэри насыпышIо сишIынэу кьежъагъ. Зэфэдэмэ ышIэшт, сеоу зыхэзгъафэкIэ. Еслорэри кысиIожьырэри сыда зилIэужыгъор?

— Цыфхэр шъоукIых... Сыда хъакъэу яIэр? — джы гушыIэ цыпэ тэрэз техъагъэу кышIошIыгъ.

— Пыйхэр арых тыукIыхэрэр, революцием ипыйхэр.

— Хэта революционер?

— Зэфэдэ шыIакIэ шыIэнэу, тхъамыкIэхэм янасып Iахъ агъотынэу ары тызфэзаорэр. Джары революционер. Джащ дэзымгъаштэрэр — пыи.

ГъэшIэгъоны мыщ кыIорэр, тхъэми фэмышIэрэр е римыкурэр ежъ ышIэнэу ары. Адэ укI хэмытэу арэшIыба ашIышхы, зэкIэми апаеу, тхъэми нахъ бэлахъхэмэ, сыда пый зыкIылыхъухэрэр? Къыбдезымыгъаштэрэр пыя? Ащи ышIошъ арэгъэхъуба. Узэфэмыдэмэ, унасыпышIон плъэкIышхы? Шъхъадж зыфаем фэдиз ыгъотымэ? Тигъунэгъур зыфаем фэдиз сэ сыфэмыенкIи мэхъуба: е нахъыб, е нахъ макI, сэ сишыкIагъэм фэдиз. Къыбдезымыгъаштэрэми гурыгъаIо-

ба. Зэдырамыгъаштэ къэс чылэм щызэаоштыгъэхэмэ, бэшлагъэу зэкIэри зэрэукIыжьынхи.

— Мо чылэу къэшубгынагъэм шьо шьуапаIокIэ хьульфыгъэ нэбгыришъэм къехъу дащи аукIыгъ, шьорыми сшIэрэп зыукIыгъэхэр. Сыда ялэжьагъэр?

— Сикъош, уишхончипэ икъунба сызэрэпIутыгъэр, укъэоштымэ, къао. Ау къыосэIо: ори чыжьэу уагъэкIожьыштэп, омакъэр зэхахымэ...

— Сыд ялэжьагъ, сэIо, ахэмэ?

— КъыосIуагъ ялэжьагъэр: революцием ипых.

— ПцIы къэоусы! А зыфапIорэр зилIэужыгъор ахэмэ ашIэрэп! ШьуиIоф зафэмэ, зи зыгурымыIон щыIэп. Хьаумэ зышъоукIхэм, нахь дэгъоу агурыIуагъа? Цыфыр зыукIырэр зафэп. Шьыпкъэр шхончипэм пылъэу къырахъакIырэп. ТызэгурыIоштэп.

— ТызэгурыIоштэп,— амалынчъэу IэутIэ ышIыгъ урысылми.— Сэ сыгукIэ къызгурыIуагъ, сыбзэ къымыхьрэми, джары революцием сызкIыгоуцагъэр. УишIэн шIэри, Iофыр джащ щытэгъэх. Ори упый, революционер къыбгурымыIорэмэ, угукIэ умыштэрэмэ. Тэ тыкъаукIырэп пшIошIа, мафэ къэс нэбгырэ пчъагъэ къаукIы. Ори е упый, е удел.

Сыделэп, егупшысагъ Хьанахъо. Сэ сыделэмэ, ащыгъум ори унахъышIоп, мыхъуми сэ тиунэ сис, сиделагъэ шьыпкъэкIэ язгъаштэ сшIоигъоу зао ясшIылIэрэп.

Ощхыр фэе-фэмыяшъоу къыригъэжьэжьыгъ. Урысылым ынэгу гуфэплъэу кIэплъагъ. Мощ насыпышIо сишIышт. Джыры ныIэп гу зылъитагъэр: мыжъобгъоу шьофым илъым ошхыбэмэ ужыхэр, цэкъэпIэ цыкIумэ афэдэхэу, зэрэтырашъэу, лым ынэгу пшъыгъэ зэхэупIэскIухъагъэ. Ынэлъ дэгъэ-зыягъэу щылъэу илъэсыбэрэ ошх къытешхагъэм фэд. Ара революцием ынэгу зыфэдэр? Адэ дзэр? Ащ сыд фэд ынэгу? Ошхым ынэгу узэрэклимыгъаплъэрэм фэд, ащ ынэгуйи укIэплъэн плIэкIырэп. Мыдрэр сыд — пшъыгъэ нэгу, хьамашъо тепштэрэп, ау мазэр къыщылъагъорэп. Мары ошхыр къыригъэжьэжьыгъ... Хьанахъо дзэм ылъэныкъокIэ плъагъэ, рэхъатых, щытых.

— Сыделэп,— ыгу хэкIыгъэп Хьанахъо.— Оры делэр. ЗыфэуукIхэрэр умышIэу озаомэ, ош нахь делэ щыIэп. ОIорэр къабылкIэ зымыштэрэр уукIынэу... РеволюцIуи къэу-

угупшысыгъэшъ, сыфаеп зыIорэм уезао. Ош нахь зафи щыIэп. Зи сшIошъ хъун къэпIуагъэп. Уходи!

— Что?

— Иди отсюда, сIуагъэ. Уивинтовки зыдэштэжь. Зэгү зэ! Уигъусэмэ яложь агъэзэжьынэу. Ошхыр уцужьмэ — сэри згъэзэжьышт. «КъызкIешхырэр ошхым зэримышIэрэм фэдэнкIи хъун мо дзэр къызэрежьагъэри. Ошъогушхом къыIэпызыгъэ ошх лъэкъо гъошагъ».

— ЯсIон, ау... агъэзэнэп.

— Амыгъазэмэ — сыкъышъоошт. «УапIэ иIагъэмэ, ошхымы сеони. Уцужыштэп мыр».

— Дзэ псаум уфырикъунэп, браток.

— Ар сэ сиIоф. Сицэ зытефэрэм сыфырикъугъ.

— Гъэзэжьы, чылэм кIожь, сэ зыми есIоштэп... УсIотэ-штэп.

— Къыригъэжьэжьыгъ,— ыIуагъ Хьанахъо, дзэм ылъэныкъокIэ плъэзэ. Нэрымылгъэу Iэпэ-цыпэ горэкIэ ошхым епхыгъэ фэдэу, дзэри къэгумэкIыгъ, цыфхэр къэхъыагъэх, Iэмэкъэ-лъэмэкъэ зырызхэр къэлугъэх.— Ошхыр къыригъэжьэжьыгъ, емынэм ыхъыныр... Зыфаери алахъэм ешI. Нэгү иIэп — укIэплъэнэу, пкъынэ-лынэ иIэуи уекIолIэнэп. Къешхыфэ — ошхы, къешхыхэмэ — щыIэжьэп. Иди, чего стоишь?

Цыхъэ къыфишIыгъэн фае, къызэмыплъэкIэу лIыр мэ-зым хэкIыжьыгъ. Мары дзэм екIолIэжьыгъ, шьоцIыу зыщыгъ горэм дэгущыIэ.

Дзэу къэзэрэгъэжьотыжьыгъэм Хьанахъуи игумэкI къыригъэштэжьыгъ. ЛIыр зыIокIыжьым, дзэр нэгунчъэ-пкъынчъэ горэу, хэбзэнчъэу зызезыхъажьырэ кIочIэ шъхъарытIу-пщэу икIэрыкIэу къыщыхъугъ. «Сыгу рихъыхэрэп мыхэр, сыда сшIэщтыри?»

Зыгорэм зыригъэкъу шIоигъоу, зицэигъахэу Хьанахъо зэплъэкIыгъ, къыпэблэгъэ чыг уджэшъугъэр, ыкIышъо уцIыныгъэу, пIыкIагъэу, тхыорэм фэд. Зыригъэкъугъэп, зыздищэищтыри ымышIэу, ау чIыпIэ имызэгъэжьэу, зыгорэу-щтэу зызэрэзэблихъун фаер зэхишIэу щыт. Ныбжьы ыгу къымыхъэщтыгъэ гупшысэхэр къышъхъарыуагъэх, джэуапыкIэ къедаох, джы нэс ыгурэ ышъхъэрэ къалэжьыгъэу, къабыл ышIыгъэу къышIошIыщтыгъэр зэкIэ цыхъэшIэгъуджэ хъугъэ.

Джы мары мэзыри ымышлэжырэм фэдэу зэпеплтыхьэ. Чыламер кыхехы, голуджагэр щэзекло, плъакьо зыдэбгъэуцштыми, узтелэбэщтыми, узтеуцштыми уеплтын фæе гуфаллъэу, узынэсырэ куамэм макъэу кыпылуклыштыми уегупшысэн фæе.

Дзэм ылъэныкъоклэ джыри плъагъэ. Мэшэсыжыхь. Зыщэжэжыштыхэм нэбгырищ къахэклыгъэу ылъэгъугъ, ытлупщыжыгъэри ахэт, ежъ ыдэжыклэ къежыагъэх. Къысэдэлугъэхэп, егупшысагъ Хъанахъо. Мэзым кыхахьэхэ зэхъум, нэбгыриштымэ загощыгъ. «Сыкъаухъурэи. Дзэр кынэмысызэ сиоф алонэу ары. Синэлуасэр зэнклабзэу садэжыкклэ къакло. Адритлүмэ сыкъауахынышъ, сызэкклэжыын сымылъяккынэу сашлышт. Ахэр зыгорэу хъуных, ау стлупщыжыгъэм сыда ихысапыр, насыпышло сызышлыштым? Дзэми сыда еспэсыштыр?» Нэбгыритлүм ягъогуштыр гурышэкклэ кыридзи, инэлуасэм апэу лүклэнэу, макъэ ымыгъэлэу ежыри пэгъоклыгъ. Лъэбэкъу тлокл горэ ыдзыгъэу, къужъэшхом ыкъогъу зышлыгъ.

Винтовкэр лэ джабгъумклэ ылыгъэу, гумэклышхуи сакъыныгъи ынэгу пшъыгъэ клэмылъягъоу, инэлуасэ дэе куашэмэ къахэккли, лъэбэкъуипшы горэклэ пэблагъэу къэуцугъ. Хъанахъо чыгым кыкъоккли, ишхонч тырищэягъ.

— Стой, знаком!

Къэщтагъэ фэдэу лыыр къэплъагъ, ау псынклэу гу кыилэпишлыхъажыгъ.

— Зэгу зэ!.. Къыослоштыр ары: псынклэу зыгъэбылэри, пшъхъэ лухыжъ.

— Ар о уилофэп. Къыослуагъэр яплэжыгъа?

— Ясложыгъ, кыккыгъэр олзэгъу, укъэтыубытынэу е утыуккынэу тыкъагъэклугагъ. Сыфимытэу къыосэлэ: зыгъэбылэри клэжъ, бэрэ тыдэсыштэп шъуичылэ, мыхъуни щытшлэштэп.

— Усымыуклэу устлупщыжыгъэзэ, о сыуубытынэу укысылыклуагъ. Тэрэза ар?

— Къыослуагъи уадэжъ сыкыызфэклугагъэр: макъэ къыозгъэлүнэу ары. Зыкытэмытмэ, уауклышт. Е гъусэ кыитфэхъу, е зыгъэбылэ.

— Сымышлэрэм сыдэуштэу гъусэ сыфэхъушта?

— Сьюшлэба сэ?

— Ори усшлэрэп, уиреволюци сшлэрэп. Адэ сымышлэрэм сыдэуштэу сыдэззонэу сыгоуцшты?

— О уадыгъба, учеркес, арыба? Шъуашыщ горэ кыитхэт, ари зы гъусэ илэу мэзым кыхэхъагъ, пхъэшэ-нэшай, зэкклэ черкесмэ революционер агу рехъэу, ош фэдэ зырызмэ лъэпкъым ынапэ тырахъу ело. Улэклафэмэ, улэклэуклэнкли пшлэнэп.

Урысмэ ахэтэу адыгэм сиуккыжына, егупшысагъ Хъанахъо. Сыдытхъэми ахихъагъа, тыда революционер зыщишлагъэри?.. Ярэби, мыщ сыд есшлэшт? Сеошъунэп, ежыри кысышышынэрэп.

— Кло зегъахъ! — ежыри емынэгугагъэу, — ошлэ-дэмышлэу техъупклагъ Хъанахъо. — Дзэм ыпэ зыкъэсшлынышъ, сфашлэрэр сшлэн. Сыд узпэтыр! — ишхонч тырищай, гъэтырэр кышцагъ. Ащ лыпытэуи омакъэр къэлугъ.

Хъанахъо лыы пытагъ, щэр ыккыбклэ кыитефи, ыбгъэгугу кыизэрэпхырилыгъэр зэхиллагъэ, ыклоккыкклэ зыгорэ дысэу къетлыргугъэу кышыхъугъ, ау ебэджыгъэп, зэрэщытэу кыизэплъэккыгъ, къеуагъэм ынэгугу клэплъэжынынэу игъо ифагъ. «Тхъэм симыуккли, адыгэр ара, хъаумэ сэпцла? Сыда кыизфысэоштыр?» — джыри узыр кылткымылэсыгъэу егупшысагъ. Етланэ зыкыгъэзэжыи, лэу ыпашъхъэ итым ынэгугу клэплъагъ, ащ ынэгугу килъэгъуагъэмклэ кышлагъ тхъамыклагъо горэ кыизэрехъуллагъэр. Урысылыр лъэшэу ыгу къегъоу къеплтыштыгъэ. Джащ щтэ горэ Хъанахъо ригъэшлыгъ, ежъ къехъуллагъэм, кыизэрэуагъэхэм пымылтыжыэу, емыккышхо ышлагъэу, ышлэщтыр ымышлэу джы нэс зыгъапэщтыгъэм хъайнапэ хихыгъэу кышыхъугъ. Къехъуллагъэм зэрэфэмыхъазырыгъэм: къауккыныр зэ нэмылэми ыгу кыизэримыхъагъэм къахэкклэу уккыфауу къеогъэнхэр ышъхъэ кыхыагъэп. Емыккы горэ къэсхыгъ, тэрэзыджэу сызеклуагъ, сыда сшлэн фэягъэр? — джауштэу егупшысагъ Хъанахъо, ебэджызэ. Жыы ымыгъотыжыэу, ыжэ лъэшэу зэккыхыгъэу, шхончыри лэпызыгъэу, ылитлукклэ жым хатхъозэ, лъэбэкъу зытлугу урысыллым ылъэныкъокклэ ыдзыжыгъ. Емыккыу ышлагъэмклэ, хъакъэу илэмклэ еупчлы шлоигъом фэдэу, инэплъэгъу ллым тырихыштыгъэп, ежъ къехъуллагъэр зэкклэ ащ ынитлугу аккылагъоштыгъэ. Урысылыр къэгулагъ, зыкыидзыгъ, ау къэсыгъо имыфэзэ, Хъанахъо зэхэфагъ.

Хъанахъо къеуагъэр кылткыккыуати, къаккырымыхъапэу къэджагъ:

— Некло, так! хъажын фае.

Ящэнэрэри, омакъэм ыгъэсакъыгъэу, ивинтовкэ къыу-хъазырыгъэу, сэмэгубгъумк!э къыхэк!ыгъ, хъугъэр зельэгъум, рэхъатэу ащи къы!уагъ:

— Сыда узпэтыр? Некло.

— Сыкъышъук!эхъажышт сэ,— ы!уагъ Хъанахъо инэ!уасэм.

— Хъаумэ цокъэ тэрэз шыгъэу уенэц!ыгъа? Некло!

Лит!ум гъогум фаузенк!ыгъ.

Хъанахъо инэ!уасэ зимыгъэсысэу заулэрэ шытыгъ. !аджыри хъадэгъум ынэгу клэплъагъ, ишъзогъу !аджи къау-к!ыгъ, ынэпси къафак!оу зэп къызэрэхэк!ыгъэр, хъадэгъум уегупшысэным пк!э зэрым!эри бэш!агъэу къыгуры!уагъ. Ау непэ зэрихьыл!эгъэ ц!ыфым фэдэ джы нэс !ук!агъэп. Пыеу пыеп, ныбджэгъоп, шъзогъоп, гъусэп... Делэми — делэ тхъа-мык! зыфалорэм фэд. Сыда зыфэягъэри? Мэзаохэмэ, лъэ-ныкъо гъэнэфагъэ ущылэн фае, зымк!э упый, зымк!э угъус. Нэмык!эу мэхъа? Сыда къыбгурымы!онэуи ащ хэлъыр, на-сыным пае мэзаохэмэ?

Урысылыр Хъанахъо ек!ол!агъ: ыпсэ хэк!ыгъ, зэри!о-жъыгъ. Ынэгу клэплъэн ымылэк!эу ынаплэхэр ыгъэпллэ-жъыхи, ащ лъыпытэу !ук!ыжъыгъ. Чылэм зэрэнэсэу, шъэфэу клэупч!энышъ, хъадэр ащэжынэу ари!онэу тыриу-бытагъ.

Хъанахъо ыпсэ хэтыгъ, т!эк!у ш!агъэу ынэхэр къызэты-рихыжъыгъэх. Ынэ!у дэгъэзыагъэу, ошхыцэ чы!э инхэр ынэгу занк!эу тешхэщтыгъэхэми, ынэхэр ыуп!ыц!эщтыгъэ-хэп. Ыпкынэ-лыни зэхимыш!эу, лыузи ымыгъэгумэк!эу, хъа-дэгъуми емыгупшысэу щылыгъ. Нэбгырит!у хъугъэм фэ-дэу загъорэ зэгупшысэжыщтыгъэ, ау т!умэ язи гъэунэфы-гъапэу ылъэгъуштыгъэп. Зэхимыш!эщтыгъэ закъор — ошх гомы!у чы!эр, ошхыцэ чы!эхэу ынэгу зыулы!уштыгъэхэр, илажъэр ымыш!эу фитыгъуаджэ зэрэхъугъэр ары. Аужырэ гумэк!эу джары къеол!эжыгъэр: ошхыр къешхы, ащ ухэ-хъан фае, армырмэ фитыгъуаджэ уехъул!э. Ынэгу ук!игъа-плъэрэп, пкынэ-лынэ и!эу узгуигъэуцорэп, ау утэджнынышъ, ухэхъан фае, къызк!ешхырэр умыш!эрэми, узк!игъэгумэк!ы-рэр зэхэфыгъаеми, узыхахэк!э, гумэк!ыр пшъхъарэу, ош!ум зэрэдебгъэштагъэу, мыдрэми, зыгорэк!э уригъусэ фэд.

Сыхъат фэдизрэ Хъанахъо дунаир къылъэгъужыгъ. Джы зи зэхимыш!эжыщтыгъэп, сыда п!омэ зэк!э ылъэгъуштыгъэр — пэблэгъэ чыгъ шъхъапэхэр, огур, ошъуапщэхэр. Ежъ зык!и ащымышъэу ыгу къэк!ыжъырэ зырызхэр пэк!эк!ыштыгъэх — и!оф зи ахэмылэу, клэрычыгъэ шъыпкъэхэу гу чыжъэк!э къа-хаплъэщтыгъэ. Пк!ыхъым фэдагъэп ар, пк!ыхъым гукъауи, гумэк!и, щыни уегъэш!ы. Къинк!э, гуш!уагъок!э, пк!энт!эпс е лъыпсык!э изэхэш!ык!ы щыщы хъугъэ гъаш!эр зи и!оф хэ-мылтыжъэу хэк!осык!ыжыщтыгъэ. Ишъузи, исабий, зэ-сэгъэ ч!ып!э зырызхэри зык!и зэмыпхыгъэхэу, благъэу елъэ-гъухэ фэдэми, клэрычыгъэхэу, пшын умылэк!ын чыжъагъэ горэ азыфагоу, ош!э-дэмыш!эу пщагъом къышцэлъагъохэшъ, мэк!одыжъых. Хъадэгъур къызэрэблагъэрэр зэхимыш!агъэу, и!оф зытетыр къыгурымы!уагъэу, ыгук!э пэк!эк!ыжъхэрэр дунай шъхъаф шъыпкъэ щыпсэухэрэм фэд. Мары чэрэгъузэ !ук!отрэ огъушъо к!оц!ыр елъэгъу. Ыгузэгу ч!ыпц!ашъу, куоу-куоу, ш!уц!эгъэ тамыгъэ закъоу чыжъэу зеубырыу. Ащ ыбгъу пстэури, заубгъузэ, чэрэгъухэзэ, !эк!ыб к!уач!э горэм къыгъэбыжъутэхэу, къаухъурэу, къыдэк!уаех. Гъэш!эгъо-ныр, ыч!э куу, зэфэк!оужызэ !ок!отыми, уиплъэн умылэк!эу чыжъэ мэхъуми, ет!ани ар зызыгъушъомбгъурэ ы!ухэу, чэрэгъу-хэзэ, зэхэк!хэзэ къыдэк!уаехэрэм ежъыри закъыдыдихъыеу къыш!ош!ы. А зы к!уач!эм зэп!ук!отрэ цыпит!умк!и, зэпы-щыт лъэныкъуит!умк!и зегъазэ. Джа зэхифын ымылэк!ырэ к!уач!эу, ч!э куум рилъасэзэ, икууп!э шъыпкъэ римыгъэлъэ-гъоу, къыдэбыжъутэежъызэ, шъабэу къезыхъак!ыштыгъэр ары аужырэу зэхимыш!эжыгъэр. Ыпсэ зэрэхэк!ырэр къыш!а-гъэп, дунаир ехъожъэу егупшысагъэп, ынэхэр зэк!эхыгъэхэу щылыгъ.

ХЬАКІЭ

Зизакъом орэд кылон фае... Хьамплэлоу зыпашъхэ ис псынэкӀэчъым ылэхэр чӀигъэбыхи, гъогурыкӀом зэ-тӀо псы чыӀэр ынэгугу кӀикӀагъ. Мафэу кӀосэжырэм ифэбамэ ыумэхъыгъэ жьы макӀэр ынэтӀашъо псынклэу шычъэпхьырэ гъоткӀо лъэужхэмкӀэ зэхилӀагъ. Псышъхъашъор зэчъэбзэжъым, исурэтэу кыридзагъэм еплъыгъ. Шъуагъо хъугъэ. Къэлэ шыӀакӀэм нахъ диштэщтыгъэ шъэбэгъэ-лэнтӀагъэр кӀэкӀыжыгъэу, къушъхъэжымырэ гъогуонэ хьылъэхэмрэ бэрэ зышэтэгъэхэ нэгур, ӀупкӀэу гъэтхыхъагъэу, лыгъэ-пхъэшагъэр, теубытагъэ зыхэлъ гупшысэр кыкӀэщыхэу ылъэгъугъ.

Бжъэдыгъу шъофхэр мыщ шызэбгырэкӀотых, къушъхъэбгымэ ямысэгъэ жьы лъакъомэ яӀэкӀэпэ лъэшхэр кыщыонэсых. Джыри чыжъэ хъазырыми, Пшызэ кытекӀырэ шынамэри шызэхэошӀэ. Шъофым пкъынэ-лынэр шызэкӀэкӀы, сакъыныгъэ лые горэм уибгынагъэу, дунаим узэрэщыщыр, Ӏэпэ-цыпабэкӀэ ащ узэрэпхыгъэр нахъ кыбгурэӀо. ЧыжъэкӀэ чӀыгум еолӀэжырэ ошъо чапэм дунай пчэгум уит фэдэу зыуегъэлъэгъужы, огури лъэгэ къодыеп, ащи шыхъоо-пщау. ЛъэгъупӀэ узэритым гур ыгъэцӀыкӀурэп, бэу зэрэплъэгъурэм бэмэ ащыщ уешы.

Орэдыр зэкъоныгъэм иджэуап. Орэд къэзыӀорэр маджэ. Зимызакъо шыӀэп. Ауштэу шытымэ, сыда узыушъхъафыщтыр, дунаир пкъыгъо-пкъыгъоу зыгощыщтыр? Орэд къэоломэ, дунаим ижыкӀекӀокӀмэ, ишъогъу, ихъыегъу, ипкъыгъомэ ащыщ горэ кыплъыӀэсыгъ. Ущыщышъ ары дунаим, зэрэуизакъоу, узэрэшъхъафызи. Ори уинэплъэгъу, уигушыӀэ, уихъыегъу зыгорэмэ альтӀэсы, о кызэрэпшӀомышӀэу ахэткӀухъэ, е макъэу, е гъуаткӀоу, е умылъэгъурэ ныбжыкӀоу зегощы. Орэдыр жьым епхъуатэ, хэты ышӀэрэ ащ кызэригъэзэжыщтыри — оезехъэ ошъуапща, псыхъожъыя, гукъэкӀыжъа...

ЫжэкӀэпэкъ пызыгъэ гъуаткӀом псышъхъэр ыгъэтхыуагъ, гъогурыкӀом ынэгугу къэуалъи, зилуантӀэмэ ззбгырычъы-зэ, псынэкӀэчъым хъураеу кӀэрыт уцмэ альапсэмэ ачӀэкӀо-шъагъ. Псым икӀэшӀэжы тыкӀыхэнэ, тэра зи къэзымышӀэ-жыщтыр, пӀалъэр къэсэу, дунаим техыжъымэ? ЫӀэгухэр ыгъэуцӀынхи, ышъхъэ упсыгъакӀэ ыӀотыгъ. Тыгъэр къо-хъапӀэм енэцӀы. Бжъэдыгъу къуаджэр чыжъэжъэп, пчыхъэ-дакӀоу нэсышт. Зы уц тхъапи лъемыӀэбэхыгъэу ышъхъагъ итыгъэ бырулэм тетӀысхъажыгъ. Сыхъатитф нахъыбэ хъу-гъэнэп гъогу зытетыр, Псэкъупсэ кызынэсым, шыр псы ешъогъагъ, ежъ пхъэшъэбэ чӀэгъ жъаум зыщегъэпсэфыфэ, уц кӀырым шыхъунэуи игъо ифагъ.

Бырулэм кышӀӀэгъэн фае къуаджэр зэрэблагъэр. ИкӀо ригъэхъугъэп, ытх исым ищысыкӀэкӀэ, шхомлакӀэр зэриӀы-гъымкӀэ кышӀӀэу есагъ псынклэу е шъырытэу кӀощтымэ. Ау ышъхъэ загъорэ кӀиукъощыкӀэу, ыпӀэбзиджынхэр ыгъэтхы-охэу, ытхъакӀумэхэр кызэрипхъуатэхэрэмкӀэ гъогурыкӀом гу лъытагъ: къуаджэр зэрэмычыжъэжыр ишы ыгъэунэфы-гъах. Мары мэзым пхъэ къэшӀыпӀэхэр кыыхэфэх, сэмэгуб-гъумкӀэ, мэз зэкъоупӀэм лэжъэкӀупӀэхэр кышчылъэгъуагъэх.

* * *

Алэдж ефэндэу гъогурыкӀом бысымы ышӀыгъэр илъэс 80 итыгъ, ышӀошъ хъугъапэу диныр ыгъэӀаплӀэщтыгъэ. Цыфхэм мышъо-мылыгъэкӀэ «тхъэр щыӀа щымыӀа» зыфӀэпӀощтым зы-зэрэрагъэхыжырэм зи акъылыгъэ хэмылъэу еплъыштыгъэ, зытет шыпкӀэр пӀощтымэ, ауштэу ащ зэрэрыгушыӀэхэрэри диныр зезыхъэрэмэ дагъокӀэ афильгъуштыгъэ. СыщыӀа сыщымыӀа — джары узгъэгумэкӀын фаер. УщӀӀэфэ пшӀошъ хъугъэр кыбдыщыӀ, арынкӀи хъун ущызгъалэрэр.

КъыӀорэр зэхэзышӀыкӀын зэригъотыгъэр игопагъ ефэндым.

— Зи шӀошъхъуныгъэ зимыӀэр щымыӀахэм фэд,— къа-игъагъэ химылъхъэу къыӀуагъ хъакӀэм.

— ШӀошъхъуныгъэ зилэр макӀэ. Ауштэу щымытыгъэмэ, диныри ящыкӀэгъэжыщтыгъэп.

— Диныр шӀошъхъуныгъа? — фэсакъызэ ар хъакӀэм къыӀуагъ. Алэджым игулыгъэ чыжъэу зэрэплъэрэр кыгу-рыӀуагъ.

Тхъэр пшӀошъ хъунымыр тхъэ Ӏофыр — диныр зепхъа-нымыр къыныгъоу апылъхэр зэпэчыжъэх. ШӀошъхъуныгъэ

уйлэн плэкышт уфэмыулэу, гушылэклэ бгъэбыракъэу, гу-
пшысклэ чыжъэу площэу, ау цыфмэ ящылэклэ пэчыжъэу,
щымыпсэуалъэу.

— Диныр — шыпкъэ, — ымакъэ зэблихъугъэп ефэн-
дым. — Пшлэшъы зэ хъугъэр зэблэпхъун плэкышт. Ным
исабый члэдзыжы, яти аукыжы, ныбджэгъуми гум уренэ.
Пачъыхъэмэ хабзэхэр зэблахъух, ежъ пачъыхъэу тхъэ зыфе-
лэуштыгъэхэри шъхъэшлэхыплэм ращаллэуи кыыхэкы.
Диныр — шыпкъэ.

— Динхэр зэфэшъхъафых, шыпкъэри зэп ныла
ашыгъум.

— Сышыгъуаз ауштэу кыызэрашлэшърэм, сыефэнд сэ.
Ау о тэрзэу кыбгурымылорэмэ шлэ, бэхэр зэрэхукъохэу?
Диныр — зы, шыпкъэр — зы, зэфэшъхъафхэр — тхэхэр
арых. Тхэхэр зэфэшъхъафых, ау зэклэми зы шыпкъэ къары-
кырэр, ар — тхъэ зэрэщылэр ары. Адрэ пстэури тэры, цыф-
хэр арых зылорэри къэзыгупшысырэри.

Лушы, егупшысагъ хъаклэр, ащ фэдэ адыгэ ефэнд къэгъо-
тыгъуай, быслымэн динэу ежъ зрагъэджагъэм ихабзэхэм
ашъхъарыплъызэ мэгущылэ. Хэты итхъа анахъ шыпкъалор? —
ылорэп, нэкъокъонымр зэпхыллэ мыхъуштыри, дин лорфыр
арымэ, ащ узфызэнэкъокъуни хэмылэу кыуегъашлэ.

— Цыфхэр къэхъух, дунаим теклыжых, динхэри зэб-
лахъух, ефэнд.

— Хъау, еплъыклэу диным фырялэр ары зэблахъурэр, ежъ
диныр, ар зэрэшъыпкъэр ренэу къэнэжы.

— Диныр цыфхэм къадэхъугъэба? — хъаклэм кыло
шлоригъуагъэр: цыфхэр арыба къэзыгупшысыгъэр? —
ау ефэндым кыгурыуагъ.

— Къадэхъугъэп. Сабыеу тыкэхъу, сабыим сыдэушты
диныр кыдэхъуна? Тхъэм ишъыпкъэ ренэу щыл. Тиакъыл
къакломэ, тыгурэ тиакъылрэ зэфэшлэу зыхъухэклэ, ар кыд-
гурэлэ. Зырызмэ къагурэлэ.

— Къызгурымылорэр?

— Къызгурымылорэмэ тхъэм ищынагъо зэрахъэ.

— Шыпкъэр — нэрылэгъу, нэфалэ, зэклэми альэгъун,
къагурылон фаеба?

— Шыпкъэм нахъ гъэбылтыгъэ щылэп. Лэжыгъацэу
члым хэлым фэд. Тэ тлэгъурэр члым кычлэкырэр ары.
Члым кыитещырэр тэлэгъушъ, тилахъ пытэчы. Шъхэлэз-

щта, хэта зышхыштыр кыпыклэмэ: цыфа, бзыуа, хъэклэ-
къуакла, зыми лумыфэу шъужышты, хэта зышлэрэр? Кы-
члэмыкыхэни ылэкышт, ау щылэ зэпыт. Сэ сышыгъуаз, о
уеджагъ, акъылыбэ тхылымэ арыбгъотэгъэшт. Алорэрэр зэ-
фэшъхъафых, зэфэгъадэхэрэр — агу илъыр, зэхэшылкэу
ялэр, ашлэшъ хъугъэр къамылон зэрамылэкырэр ары.

Ежъ-ежырэу зызылэжыжыгъэ акъылым, егупшысагъ
хъаклэр, теубытэгъэ ин зыдылгыгъы хабзэ, ышлэшъ хъугъэм
тебгъэклын плэкышттэп. Плэшлэгъоу зыхэтым динымклэ зэ-
рихъэрэ шлэныгъэмэ хъаклэр дэгъоу ащыгъозагъ, ау ефэн-
дыр кыонэкъокъуштытэп. Ежыри нэкъокъонэу фэягъэп,
лыжыр кыгурыло шлоригъуагъ; къоджэ джэныкъом пэмыс
фэдэу, диным илэжыэкло инымэ ахэс плонэу мэпсалъэ.
Зыдишлэжырэр, ау ежыри кылорэр шыпкъэр арэп,
ышлэшъ хъугъэр ары нахъ. О пшлэшъ хъугъэ закъом шып-
къэр зэрехъа? Ащ нахъ лэнэтлэ ин зылыгъ щылэу сэ сшлэрэп,
ау ежъ ефэндым шлэшъхъуныгъэу ышлыгъэм а лэнатлэр ри-
тыгъэу, ащ ычлэклэ къэгущылэ.

Алэджым лъытэшхо зэрилэр хъаклэм ышлэштыгъэ, Бжъэ-
дыгъу исыгъэп ащ ычлэ зэхимыхыгъэу, игушылэ горэ лъы-
мылэсыгъэу. Ежъ хъаклэм рихъыжыгъэ лорфэу игъашлэ еухы-
фэ зыпылтынэу рихъухъагъэмклэ ар къотэгъу кыфэхъунэу
щыгугъыштыгъэп, ау ыкыбы бэ зэрэдэтыр ешлэти, кы-
гурыло шлоригъуагъ изытет шыпкъэ.

— Къыгъэшлагъэм цыфыр шыпкъэм ебэны...

— Шыпкъэр елэжы, — ефэндым игушылэ зэрэхъуа-
гъэмклэ хъаклэр клэгъожыгъ, ау ынэгу зыклэплэм, кызэ-
регъурылорэри мэхъанэ ащ зэрэрымытырэри кыригъэшлагъ.

— Ащ тырыгушылэгъах. Шыпкъэр цыфым ылэжы-
рэр, шыпкъэм ебэны, зыфэдэри ымышлэзэ. Ежъ зэбэныжы.
Джары диныри тхъэ пчъагъэу зыклагоштыгъэр. Цлэхэри афау-
сыгъэх. Ауштымэ, шыпкъэр гоштыгъэу, цлэхэри афэшлы-
хэмэ, нахъ нэрылэгъу хъун, нахъ ебэныгъошлэу хъун къашло-
шыгъ. Диным ебэнырэр ежъ зэбэныжы, къэзылфыгъэм
лэутлэ фэзышлыжырэр фэд.

— Алэдж ефэнд, — кылуагъ хъаклэм, — шыпкъэм ты-
фимытмэ, сыдым тызэрипхын? Сыд гурэ шъхэмрэ апай
тылэжырэр — тигъашлэ лыклотэнэу, таужы къэкырэр ры-
гъозэнэу? Шыпкъэм тыфимытмэ, тшъхъэ тыфитыжэп,
тыгъогунчъ, тылэужынчъ. Титеплэклэ, тыбзэклэ, тиорэдклэ

тызыушъхьафыгъэм дунаим тыхичыгъэп ныла, псы зэрэщылэри, бзыу зэрэбыбрэри, мээ кызыэрэкырэри кытитыгъэ амалхэмкIэ тигъэшлагъэ, кьинэу тызхидзагъэхэмкIэ акъыл тигъэшлыгъ, къушъхьэхэми затетшыкIынэу, ошъогуми тыдэплъыенэу тигъэсагъ, жьэу къатщэрэми оред хытигъэшлыкIыгъ. Уахътэ теши, тэщ нэмыкI лъэпкъхэри зэрэщылэхэр тигъэльэгъугъ.

— Лъэпкъымэ зызэщадзыезэ гъэшIэным къахъы,— ымакъэ зэрэшъабэу кыылауагъ ефэндым.— ЗэрэшIэхэмэ — зэшэжых. Нахъыбэрэ зэхэхэхэ къэс, янэпцI, ядагъо нахъ мэбагъо. Тхъэм зыкIиушъхьафыгъэхэр зэхэханхэу арэп, ащыгъум зэфэдэ ышIыныхэба. ЗыкIиушъхьафыгъэхэр — шъхъаджы изэфэшIу кыгыотынэу ары. Пшысэп дунаир. О... пшысэхэр, оредхэр оугъоих,— ефэндым ымакъэ пхъэшагъэ горэ къыкIэхьагъэу хьакIэм кыщыхъугъ.— Оредыр ныбджэгъур ары кыызфаIорэр, о хэт, тыхьакIэ, тиорэдхэр кыызфэпIощтхэр?

— СыорэдыIоп сэ, зыфэсыугъойхэрэр — мыкIодынхэу ары.

— КIодышт-мыкIодыштыр о пIэ илъя? КIодырэм ычIыпIэкIэ оредыкIэ аусы. КъамыIожьырэм псэ пытыжъэп. Къэхалъэу джыри хъадэ зыщычIамылъхьагъэм олыхъошъ удэт. ЩымыIэжъым чIым телъыжъэп иIоф. Узиджагъор угу кымыгъаплъ, уихъади кIэмыгъэуцу, уиорэди фэмыIопщ.

— Ныбджэгъу пфэхъуштыр къэшIэгъуай, оредыри Iофтабгэ пшы хъушт.

— ХьакIэр къэмысызэ, чэм закъоу уилэр шIомыбзыжъ...

Алэдж ефэндыр сиIофмэ дэгъоу ащыгъуаз, зэриIожьыгъ хьакIэм. Ауштэу зэрэщытыр нахъышIункIи хъун.

— Зизакъом оред кыIон фае,— ыгукIэ зэреложьы кышIошIызэ, ошIэ-дэмышIэу кыжжэдэзыгъ хьакIэм.

— Зизакъор изэкъуагъэ шъхъапырыплъы хъуштэп, кIал,— бэщыпэр етIэ джэхашъом риутэкIызэ, игушъылэ Iэпыхыгъ ефэндым.— Джауштэмэ тхъэм укыухъумэшт, арышъ уичIыпIэ пфэзыгъэнэфагъэр.

ХьакIэм кыгурыIоу фежъагъ цIыфхэр зыфимыт шъыпкъэу ефэндыр зыкIэдэурэр. ЩыIэныгъэм зызэрэзэблихурэри, тхъэхэр зэрахъожьыхэрэри Алэджым ешIэ, ау а шъыпкъэ чыжъэр къеухъумэ, тызфимыт горэ ренэу щылэнэу фашъ. А гупшысэр ежъ игъашIэ зыгорэуштэу епхыгъа, хъау-

мэ гурыгъуазэкIэ лъылэсыгъэу, нэпцIым тхъэ хишIыкIыгъа? Iушышъ, цIэрыIошъ, бэ ыгъэплъэхъун ылъэкIыштыр, тхъапша ыгъэплъэхъугъахэри...

— Адыгэр зыфэшIу щылэп,— кызыэрэхэгубжыкIыгъагъэр шыгъушпэжъыгъэу, ефэндыр ежъ зыдэгущылэжъырэм фэдагъ.— Зымэ яакъыл алэжъы, адырэмэ — агу. Адыгэхэр ежъхэм анэмыкI дунаим темыт фэдэу щылагъэх. Сыда алэжъыгъэр? ЯмыIэр къялыкIырэм фэдэу псэугъэх. Ясабий афэмылэжъызэ, лIэшIэгъукIэ уIабэмэ — джашыгъум къэхъуштыр агъасэ... Тэщ фэдэм ныбджэгъу ыгыотырэп. ГукIэгъу тищыкIагъэр, ау джырэ дунаим хэт ар зэбгыотылIэштыр? Тиорэд къалоштэп о зыфэуугъоирэмэ. ЗэрагъэшIэшт, ау къаломи, тикъашъхъ кыызшаложъыштыр. Умакъэ илъэшыгъэ зэрагъэшIэшт, угу имэхапIэхэр ауплъэкIущтых, уиорэд ялъэгъо гъуазэу кыыошэштых... кыыошэкIощтых. Зыми тыфэшIоп.

Черкес КарамзинкIэ урыс пачыхъэр къысэджэ,— егупшысэштыгъэ хьакIэр, ефэндым ымэкъэ жъажъэ кIэдэIукIызэ.— Адыгэ лъэпкъым зыгорэ фэпшIэным пае, пачыхъэр зыгорэкIэ бгъэрэзэн фае. Сыд сильэпкъ фэсшIэн слъэкIыштыр? Миллион пчъагъэ хъурэ лъэпкъхэри чIыгум ехыжъыгъэх, алэпылэшъуни къэхъугъэп. Тызфимыт хабзэхэри чIыгум щэзекIох. Узфит закъор — пфэлъэкIыштыр пшIэн фае. Адыгэ шъолъырыр къэскIухъэзэ, слъэгъугъэ лъэпкъым цIыфыгъэу, шыкIэшIуагъэу хэлъыр, хэбзэ-зекIокIэ гъэшIэгъонмэ икIэ-рыкIэу сягупшысэжъыгъ. Иорэдхэр чыжъэу къэкIых, чыжъэу маплъэх, ау инепэрэ гъашIэ шъхъарэбыбыкIых. ЦIыфыгъэр зэкIэклошъ, бзэджашIэр чIыгум шъхъарытIупщэу кыщекIокIэу бэрэ кыыхэкIы. Ау ар къамышIэу е зи рашIылIэн амылъэ-кIэу лIэшIэгъу псауи блэкIы. Шъыпкъэр нэужыкIэ огъэунэфыжъыкIи, сыда зэрэпшъхъапэжъыр, лIэуж шъхъафэу къэхъугъэм икъини шъхъафы, кызэплъэкIыжъ зэпытыгъэми, къэзылфыгъэмэ ягъашIэрэ яакъылрэ зэрищыкIагъэу арыгъозэшъурэп. Арыгъуазэми, егъэсакъэу еIоми, игъогуи шъхъафы, идагъуи игукъауи зыми темышIыкIыгъэм фэд.

Урысмэ язгъэльэгъу сшIоигъу сильэпкъ изытет шъыпкъэ. Ар сэ сизакъоу сфызэшIохыштэп, пэублэ сыфэхъуми — сезэгъы. ЗэуакIоп, зэраIоу, къазэрэшIошIэу, шхъуашIэп. Лъэпкъ инхэу дунай шъхъаф зыгъэпсыгъэхэм ялбытыгъэмэ, сабыим фэд. Ыгу ылэжъыгъ... джар тэрэзэу ылаугъэнкIи хъун

ефэндым. Хэти зы зэман горэм ар зэпичыгъэн фае, гум ида-хэ ылуатэу. Гур акъылым нахъ чъэр, нахъ гуклэгъушI, нахъ чыжъэрыплъ; къапэщылъ тхьамыклагъохэр гурышэкIэ, гу-рыгъуазэкIэ, лъызэхашIэкIэ аугъозхэу, тхыдэ инхэр аусы-гъэх. КъэшIэгъуай ахэмэ тыкъаухъумэмэ. Гугъэр мыкIосэнэу ара ахэр зыфызэхалъхьагъэхэр? Хъаумэ зыми щымыгугъхэу, къэхъушт-къэшIэщтыр къэуугуфын зэрэмылэкIыщтыри аушэтыгъэу, гум, акъылым, цIыф гъэшIабэмэ якIэнэу къы-щана — коцыр мышъхъэлъэн, тыгъэр къыкIомыкIын, машIом зимыдзын зэрэфимыгъэу?

Лъэпкъыбэмэ а зэманыр зэпачи, къушъхъэ тIокIэ зэжъур абгыни, агу имызакъоу, нэхэмкIи заплъыхъи, дунай зэрэ-хъоо-пщар, зэфэмыдабэу зэрэзэхэтыр къагурылуагъ; уаехэр зэблэкIыхэу, жьыбгъэмэ зызэблахъоу, шъохэр зэтекIыхэу, макъэхэр лъэужынчъэхэу, пхырыуутыгъэ гъогум къымыгъэ-зэжыни, гъунэ имыIэни зэрилэкIыщтыр ашIошъ зэхъум, язэхэшыкI гум ыпэ ишъыгъ, акъылыр лэжъакIо хъугъэ, цIыфмэ янэплэгъу зыригъэушхугъ, язэшIокI ыгъэлъэшыгъ, ягулътэ ыгъэчаныгъ, гъэшIэгъоныр, къыпшъхъапэщтыр зэлэпахызэ, хымэ нэплэгъукIэ зэплъыжынхэм ригъэса-гъэх... Огуми цIыфыр къещы, мыжъобгыми ымакъэ къыре-тыжы, чыгхэми, псэушъхъэхэми защешIэжы. Ау лъэпкъ пстэуми ар янэшан. Дунаим ипкъыгъомэ зызэрацишIэжы-рэр — ар дунай хабз, цIыфым емыпхыгъэу. ЦIыфымкIэ, иакъыл, игулытэкIэ нахъ шIагъор — зы лъэпкъыр нэмы-кIым зэрехъулIэрэр, къызэрэгощырэр, зэрэфэмыдэр ары. Дунаим ипсымэ, ичыгмэ, иогу узфагъасэрэр нэмыкI лъэп-къмэ ямыщыкIэгъэни ылъэкIышт, щыIакIэм, псэукIэм шIыкIэ горэкIэ ар хэмыуцомэ, гум ичылэпхъэ къодыуе къэнэжымы. Сыда адыгэм нэмыкI цIыф лъэпкъмэ афилэжыгъэр? Ыгу иIэпэщысэ гъэшIэгъон дэдэхэр альэгъунхэм пае, изытет шъыпкъэр къагурыIоным пае, ахэхъан фае — заригъэпшэнэу, зафигъэдэнэу, захишыкIынэу, инэплэгъу зиушхунэу, иакъыл уахътэм фэлэжэнэу. Ежъ зилэжыжынын закъор арымырэу. ЦIыфым, цIыф лъэпкъым непэ ищыIакIэ хэзэгъэрэ, уцогъу шIагъокIэ хэхэрэ нэшанэхэр ыгъотынхэ фае.

Урысхэр лъэпкъ къочIэшху, яжъау бэ чIэфэщтыр, ялIы-шъхъэмэ узэхашIыкIымэ. Пачъыхъэм, ащ къешIэкIыгъэмэ зэрахъэрэ политикэм дэгъоу щыгъозэн ылъэкIынэу ежъ Iаджыри чIыпIэ ифагъ, гъэсэнныгъэу иIэмкIи бэмэ альэлэсы. Нэбгырэ мин пчъагъэхэр хэгъэкIыри, лъэпкъ псаухэр, кIэнхэр

зэрагъэкощыхэу, джащ щэхъоу къырамыдзэхэу Iаджыри ылъэгъугъ.

ТызэхашIыкIын сшIошIы, тэ зэхэтшIыкIыщтхэмэ сшIэ-рэп нахъ. Тидахэ шIэхэу нэм къыкIедзэ, тидагъуи гъэбылты-гъэп. Адыгэм идэхагъэ язгъэлъэгъу сшIоигъу, бэнакIоу, теха-кIоу къыхъыгъэп, зыми ичIыгу кIэнэцIыгъэп, шъхъэшIоным ыцIэ къытезгъэнагъэхэм а гущылэр хъакIэщмэ ащатIупщыгъ ныIэп. Густырыгъэ къыхафэми, зэу къилъэтыгъэ губж ныIэп ар, тигубжыгъо хымэу екIодыллагъэм фэдэ пчъагъэ лъэ-пкъым щыщэу текIодэжыгъ. ЛIыхъужыгъэм игъогогъу гу-стырыгъэри, лIыгъэ шъыпкъэу лъэпкъ нэшанэр зезыхъэрэм ар икIэгъэстэн. Мыжъом хэушъэфэгъэ мэшIуачэм фэд, егуаоу ештаорэм ишэн къырегъэпхъуатэ.

Зизакъом ордэ къыIон фае... Тыгу тахымыщэмэ, сыда дунэе цIыфмэ тызэрахэхъащтыр?

— КъежъапIэ зиIэм кIэухи иI. Чыгур зымыхъожьын къэхъугъэп. Арэу зыхъукIэ тхъэм укъызэригъэхъугъэу иуду-нэе гъашIэ уухымэ нахъышIу... О узыфаер... тыгъужьымэ шыкIэхъу цIыкIур ахэптIупщыхъащт. Уизытет зэблэмыхъоу тхъэм ыпашъхъэ уихъажьымэ, хэты ышIэра, хъаdryхэкIи ынэшIу къыпщыфэн. Ау зыгорэм гъогу гъомылэ зыфэпшIы-мэ... КъыоIункIырэм уфыримыкIуштымэ — лъыкIуат, уиу-кIышт, удидзыхынышъ уипщыпIи ыубытышт. ХэлIэжъым нахъ лъапIэ щылэп, ауштэу пIон фае, учIыпIэ уесыфэ, тэрэз ыкIи ар... Чыгур ины. УкIодыпэщтыкIи, зыми гъомылэ зыфэмышI, джауштэмэ тхъэм уфэшъыпкъагъ.

— Дунаер ины, ау хъэкIэ нэгъуаджэу тыкытэнэн. Зы-лъапсэ изычыжъырэр тэтэрконэу жьыбгъэмэ зэрафэу къэнэн.

— Шъхъэрэ гурэ зиIэу лъы къабзэ зыкIэтым, тыдэ кIуа-гъэми, лъапсэ ыдзыжъын ылъэкIышт. Ауштэу зымыхъукIэ, тынэтIэгу джауштэу къыратхагъэшъ, уеуцолэн фае, тхъэр гукIэгъушI, иIорэ ишIэрэ зэтекIырэп.

— УчIыналгъэ ущыпсэоу, уитхыдэ бгъэлъапIэу, уигугъэ улъыкIоу узэрэщылэщтыр ары узгъэпэн фаер. Джары лъэп-къым итхыдэмэ къаIорэр.

— КъаIуагъэу жъы мыхъугъэ щылэп. Непэ псэурэм не-пэрэ акъыл ищыкIагъэр. Куохэзэ къэхъух, гырзыхэзэ мэлIэ-жыых. Къыпшъхъапэн акъыл къышанэрэп, гугъур акIэлъэбгэ чIыгур къэзыбгынэрэмэ. Орэдыр — акъылэп, гум икыдэ-чъэгъу, ау гур делэ.

Алэдж ефэнды иаужырэ гуцылэхэр хьаклэм зыфихьын-хэ ышлагъэп, гупшысабэмэ агъэпшъыгъэу, ежъ кыыригъэкълун хэклъплэ зымыгъотыгъэр губж лые хэлъэу зэрэгущылэу, зэрэмызафэр зэрэзыдишлэжырэми нахъ кыызэкълугъанэу, кызылуипхъотыгъэх а гуцылэхэр. Мызафэми, еплъыклэ шъхьаф ежыри кыыхимыхышъоу, ежъ зэуцоллагъэр нэмы-клэхэми аригъэштэным пылъышт. Зэклэ лъэкълэу илэр, изэшлэкл ащ рихьыллэшт, сыда плэмэ лушы, зэрэгумэкълугъор зэхешлэ, иамалынчъагъэ-жъалымыгъи ригъэшлэн ылъэкълышт. Шылэх акъыл бзаджэхэр, цыф гумэкл кыызэрыклэм ателэтыкълугъэхэу гупшысэхэу, бэхэр альэгъукълэ алъыгъэу, бэхэр рахъухъэхэу, зэмызэгъыныгъэхэр цыфхэм къахалъхъэу, зэрэгукълэ-гъунчэхэри, лэфышхо горэм пылъ фэдэхэшъ, ащыклэ агъэбылъэу, янэ ишъхъэузы илэзэгъу къафэмыгъотэу, зэрэкъуаджэу хэщыжыплэ фэхъуштым егъэгумэкълыхэ фэдэу къашлуагъэшлэу. Ахэмэ афэдэ дэдэп ефэндыр, зэратехьэрэр — ащи иакъыл бзаджэ хъугъэ, ышъхьи фэгумэкълыжырэп, шлошъхъуныгъи илэжъэп, хэклъплэ зыщимылъэгъужырэп нэшъу бэщыр гъуазэ ышлыжы шлоигъу. Ащ нэмыкълэ цыхъэ фишлыжырэп.

Хьаклэщыр нэкл шъыпкъэм фэдэу хьаклэм кышыхъугъ. Унэм узэрисэу шлунклыр кыызэрегъолъэхыгъэр, ошъогур онтэгъу зэрэхъугъэр зэхэошлэ. Къушъхъэ чэшхэр ыгу къэкълыжыгъэх. Ошъуапшэмэ огур зауплъцлэклэ, нэм кыкълэлабэрэр умылъэгъоу, къушъхъэмэ шлунклы ащэхъу. Сыдэу къулайцызы хъура цыфыр: нэшъу, дэгъу... Клым-сым, шлунклым зеутлэрэхъы. Гум зеутлыу, лъыр мэупабжэ. Зы жъогъо закъу нэмылэми плъэгъумэ, гу уигъэшлыжынклы хъун, ау тыдэ шылэха жъуагъохэр? Зи зыдэщымылэм, зы пкъыгъуи зыщызэхэмышлэрэм ори уцэкълэды, цыхъэмышлыныр угу къесыхъэ. Ауштэу гъэшлэным упсэунэу хъугъагъэмэ, хьэкълэ-къокълэ шынагъо ухъужыны е акъылым икълулайцызыгъэ делэ шъыпкъэ уехъулэни.

— Тихьаклэ уиплэ ашлыжыгъ... О неущы гъогу утехьажынуу плуагъэ, тызэрэмылъэгъужынклы мэхъу. Тыдэ бгъэ-зэщтыми, гъогумаф. Сэри нэфшъагъом гъогу сытехашт.

Алэдж ефэндэу тэджыжыгъэм хьаклэр клэлъыплъагъ. Унэм иуцогъэ шлунклыр, шъы-шъышъ мэкъэ гомылуры пылу-клэзэ, клэлъыкложырэп фэдэу кышыхъугъ. Сыда кыкълэ-ныштыр, дунаим ехыжымэ, Алэджым? Ащ фэдэ упчлэ горэ

зэримытыжырэп шлошъхъугъуай. Шапсыгъэ лыжъ тхы-дэлотэ лэзэ горэм кыырилогъагъэр ыгу къэкълыжыгъ. Зэхэ-шлыкл тэрэз зилэр хьадэгъум ебэнырэп, ылуагъ лыжыым. Гужыыгъэ хэмытэу уегупшысэмэ, гъашлэм иуцогъу горэу ари пшлошъ хъушт. Ощ нэмыклы кыызэрэхъурэм, кыызэрэхъу-щтыми орыклэ зи кыызэрэмыжыагъэри, о клэухы узэрэмыхъу-щтыри кыуегъашлэ. Адэ ауштэу зыщытыклэ, дунаим ижы-къэкълэкл ин горэм ущыщ нахъ, о шъхьафэу хэбзэ унашъо ппылъэу, уиуз, уигукъао зэкълэмэ ахэхыгъэу кызышло-мыгъэшл. Лэхъуамбэр мэузымэ, пкъынэ-лынэм макъэ кыы-решъы, джары кыызклатшлэрэр иуз, пагъэчъыгъэми, пкъынэ-лынэр къэнэным пай зыкълуагъэчъыгъэр. Сыдэу плорэ о?..

Тхыдэлуатэм игушылэмэ узэгупшысэн ахэлъыгъ, ежъ ышъхъэ фихьыжырэп арымырэу, цыф гъашлэм ар зэрэрип-хыштым хьаклэр егупшысэщтыгъэ. Лыхъужхэр, апсэ ашло-мылофэу хьадэгъум пэгъокълых, пшысэхэми орэдыжъхэми щысэ пчъагъэ ахэбгъотэшт, непи ащ фэдэхэр мэхъух. Сыда ахэр зэгупшысэхэрэр, зэхашлэрэр, анахъ лъаплэу ялэр — апсэ чэтацэм пагъохы зыхъукълэ? Егупшысэх умылоштым, сыд ауштэу зыгъэпсэхэрэр? Лыжыым игушылэ урыгъозэщты-мэ, пкъынэ-лынэр ары. Мэлур чэтацэм пэгъохырэм, ылэ па-гъэзыштыми, ыпсэ къеухъумэжы — ышъхъэ, ыбгъэ кыы-ригъаохэрэп. О ухэзыштыми, уилъэпкъ кыызтэнэ, джары уипкъынэ-лынэр. Джар зэхэошлэмэ, о пшъхъэ закъо тхьа-мыклагъор кытеуагъэу кыпшыхъуштэп. Нэбгырэ закъом изэхэшлыклэп ар, лъэпкъ псаум изэхэшлыкл.

Хьаклэр къэтэджыгъ, ефэндыр зыдэщысыгъэм шлуцлэгъэ маклэ кылунагъэ фэдагъ. Иплэ зышашлыжыгъэ унэм члэкълы-жыи, пхъэнтлэклу шъхъэко закъоу итыр плэклорым ригъэуцо-лагъ, тхылыплэхэр кыштагъэх. Нычхьапэ зэгупшысагъэ-хэр ытхынхэшъ, елланэ гъолъыжыын. Урыс пачыхъэм сияу-жырэ тхылъ кыдаригъэгъэкълыгъэп. Сыкъэзылъфыгъэмэ са-фэлэжъэн зэрэфаер кыызызгурэлом, сиямалхэр кыызкълэхэм, сызшыгугъхэрэр спэлэпчэ хъугъэх. Сызпылър кыызгу-рылорэр маклэ. Ащи сесэжыгъ. Сызшышмэ ялофтабгэ го-рру сыхъумэ сшлоигъуагъ. Зыгорэхэри кыыздэхъухэ фэд. Урысыбзэкълэ кыыхэсыутыгъэхэм Россием ицлыф гъэсагъэ-мэ, анахъэу писательмэ, аналэ атырадзагъ, ахэмэ амакъэ тфалэтыгъэмэ, къытпэщылъ кыиныбэхэр нахъ маклэ хъу-ныненхэкли пшлэнэп. Урыс лъэпкъым изэхэшлыкл лъэшэу

зыкыИэтыгъ, дунэе пчэгум еуцо, иИофхэр иных, шъхьафитыным, гъэшIэ зафэ иIэным кыфэушыгъ, ащ ипIалъэ сьдэу-щтэу тэ зедгъэкIушта, тауштэуи техъулIэшт?

Орэдыжъхэу мэфэ заулэкIэ узэкIэIэбэжмэ Шапсыгъэ кыщитхыгъэмэ хьакIэр ахэплъэжыгъ... Мыщ фэдиз мылкъу зылэжыгъэм сьд кыырыкIощтыр?

Цые ежъэшIо пкIыжыгъэ щыгъэу, ыныбжъ къэшIэгъаеу лIы псыгъо горэ унэм кыхьагъ, сэлам кыырихи, щэ-лэмэ заулэ зэрылъ лагъэмрэ къамылыбжъэ Iубгъоу къунды-сыу зэрытымрэ кыфигъэуцугъэх.

— Ефэндым «тихьакIэ шысынкIи хъуштышъ, фахьых», ыIуагъ.

IIэу кыхьагъэр хьакIэм ынэгум занкIэу кыкIаплъэ-щтыгъэ. ИплъакIэ агум рыхьышт-римыхьыштым пымылIы-хэ фэдэу, сьдэуштэу къашIошIыштыми, ежыркIэ тIури зэу ынэхэр кыытыригъэдыкъагъэх.

— Тхъауегъэпсэу, — ыIуагъ хьакIэм. — Сышысын симу-рад, ар шъыпкъэ. — IIыр, икIыжыын ымыIоу шытыти, къэ-тIысынэу риIуагъ, адырэри къетIысэхыгъ, ынэ кыытыримы-хэу кыызэрэплъызэ. ХьакIэм Иоф ышIэ шIоигъуагъ, ау лIыр щысэу дэмыгушыIэныр кыыригъэкIугъэп.

— Къундысыу дэгъуа? — апэу ыжэ къыдэхьагъэр риIуагъ, къамылыбжъэми лыIэбагъ.

ТIэкIу тыригъашIи, джы занкIэу, шIогъэшIэгъон фэдэу, ау кыырымьдзашъоу, кыыредзэми, шIагъо горэ релъэгъулэкIэ арымырэу, хьап-щып къолэныр апэрэу нэм кыызэрэкIидзэу, ащ лыпытэуи зэрашъыгъупшэжъэу, джа иплъакIэ зэбли-мышъоу, иИоф хэмылIыхэ фэдэу кыIушIыкIыгъ:

— Ефэндым икIас.

ХьакIэм къамылыбжъэм итым ызыныкъо фэдиз ришъугъ.

— Къундысыу дэгъу.

— Джыри кыыпфэсхьын, ушъхьамысэу ешъу, — лIы псы-гъом ынэхэр тIэкIу къэжъыугъэхэ фэдэу кыышыхъугъ, ригъэкIыжы шIоигъоу къундысыур зэкIэ ришъугъ.

— Къэмыхьыми хъун. Тхъауегъэпсэу.

— ТIэкIу тешIэмэ, кыыпфэсхьын. — IIыр икIыжыгъ, хьакIэм тхылыпIэхэр кыыштэжыгъэх. Сыхьатныкъо нахьы-бэ тешIэгъэнэп, заджэрэм зэрэтегупшысыкIырэм гу лъытагъ. Сыпшъыгъэн фае, зэриложыгъ, мэфэ зэкIэлъыкIохэм бэ

къэскIухьагъэр, чэщ мычъыхэри кыысэкIугъэх. Шагум икIы шIоигъоу зыкыИэтыгъ, ау ышъхьэ къэунази, тIысыжыгъэ.

Аужырэ илъэс зытIушым ипсауныгъэ кыызэрэхэIагъэр зыдишIэжыштыгъэ, ау джы фэдэу хьыбэй къэхъоу зыкIи къэкIугъэп. Ыпкъынэ-лынэ къэутабыжъэу, жьы кыыщэныр къехьылъэкIы зэхъум, хьакIэм пIэм зыхигъэкIагъ, ау лIы псыгъор къамылыбжъэр ыIыгъэу кыхьажыгъэти, кыызэшIо-тIысхьажыгъ. Кыхьагъэр, зыгорэкIэ къежэщтыгъэм фэдэу зэ къеплIы, къамылыбжъэр ыпашъхьэ кыыригъэуцуагъ.

— Ефэндым сырицIыф сэ, — зи емыгупчIыгъэми, кыы-Iуагъ лIы псыгъом. — Тыркуем сыкыыришыжыгъ, бай го-рэм ишъузмэ къэрэгъулэу сыряIагъ. Къины ар... ЗысыукIы-жыны, сфэлъэкIыгъэмэ. Ау ефэндым гъашIэ кыыситы-жыгъ... Ефэндым ыгу урихьыгъэп, ар дэи. ОрыкIэ дэи. Ефэндыр чыештэп, о ... ухэчъыефэ.

ХьакIэм загъорэ ижъ еубытыпэу кыышыхъуштыгъэ.

— Сьд ыгу римыхьыгъэр ефэндым?

— СшIэрэп, ау ыгу урихьыгъэп.

— ТIэкIу тыгушыIагъ ныIэп, тIорэр зэтефагъэп, ар ащ фэдиэи екъуа?

— Ефэндым мытэрэз ыIорэп.

— ЫIорэр зэкIэ тэрэзэу зи шыIэп.

— ЩыI, ефэндым зэкIэ ыIорэр тэрэз.

ХьакIэм ышъхьэ къэунэзагъэти, зи ымыIоу тIэкIурэ щысыгъ.

— Сысымадж сэ, емыкIу кыысфэмышI, загъорэ дэи сыкъэхъу.

— Къундысыур... кыыогоуагъэмэ шIэ?

— Хъау.

— О укъэлэ цIыф, урыс шхьымэ уясагъ, кыыомыкIу-гъэнкIи хъун... IэнэтIэ ини уиIэу аIо.

— Хэта зыIорэр?

— ЗыIорэр ефэндыр арыба.

— IэнатIэ сиIэжъэп. Ястыжыгъ сиIэнатIэ.

IIы псыгъор тIэкIурэ егупшысагъ.

— Ор-орэу яптыжыгъ, ара?

— Ары.

ХьакIэм ышъхьэ лъэу кыгъолъхьагъэр тIэкIу шъхьа-рыугъ. КыызхэкIырэри ымышIэу, узым кыызэритIупшыгъэ-гом паинкIи хъун, зыгорэхэр риIуатэхэ шIоигъоу хъугъэ.

— ПцІэ сшІэрэп...— Лым зи кыІуагъэп.— ІэнэтІэшхо сиІагъ, адыгэмэ ащ фэдэ ІэнатІэ бэрэ кьанэсырэп урыс пачы-хьэми сыринэІуас. Урысмэ бэ дахэу кьысаІуагъэр.

— Урысмэ дахэ аІуа?

— Зэгү зэ... Сыгу зыфябгъэн зи сшІэрэп. Ахэр арых тэ кьыткІэІэнхэ зылъэкІыштхэр. ТиІофхэр хьатэхэп,— плъыр-стырыр икІэрыкІэу кьытеожьыгъэти, хьакІэм игушыІэ кьы-гъэжыгъ, ынатІэ пкІэнтІэ чьыІэр кьытырикІагъэу, ынэгү хьурэе гохъ кІыфыбзэ къэхьугъ.— Пшы фэдэу сылбыт.

— Сыд пІуи? — ыгъэшІагъоу ыкІи ымыдэу кьэгүІагъ лІы псыгъор.

— Пшы фэдэу сылбыт.

— Хьау!..

— Ар зэсІон зи сиІэп. Дунаем джыдэдэм сеыхьжыгъэ-ми сышъхьэзакъу.. Хьадэгъум сыщэщынэкІэ арэп, сызэха-мышІыкІыным сенэгүе. Адыгэмэ сафэгүмэкІы. Зизакъом оред кьыІон фае, шьофышхом ихьанышъ... СфэлъэкІыгъэмэ, сэ зэпымыоу адыгэ оред кьэсІощтгъагъэ. Тыкыызэхахымэ...

— Тыгъужьым фэдэу кьыттебэнэных.

— Цыфыр тыгъужьэп, сикъош.

— Сыуикъошэп!.. Ауштэу кьысэмыІу.

— Сикъош... Оред кьэзыІорэр аукІырэп... Сенэгүе сиІофхэр мыхьатэхэкІэ.— ХьакІэм ышъхьэ кьэунэзагъ, зы-кьыІэты шІоигъоу кьызкІырыугъ.— Зэгү зэ... Іофэу есхы-жьагъэр сыухыгъэп, игъуаджэу хьугъэ. О сыкыпщэгугъы...

— СыдыкІэ? Зи укыызэрэсщыгугъын щыІэп!

— Сыпщэгугъы, сикъош. Стхыгъэхэр умыгъэкІодых. Ефэндым емытыхэу, еджакІэ зышІэрэ горэм ІэкІэгъахьэхи, дунаекІи ахьырэтыкІи сыпфэрэзэн. Сиалъмэкъы ахьщэ дэхэ-кІае илъ, зэкІэ осэты... Унасыпынчъэу ущыІэгъэн фае. ШІу кьыбдэхьумэ сшІоигъу. Сикъами мары,— дышъэпс егъэшъо-гъэ кьамэр хьакІэм кьызпихыгъ.— Мары, штэ, сыолъэІу.

— Кьамэ сІыгъырэп сэ.

— Нэпэеплъэу кьыосэты, штэ.

— Кьысэпэсыгъэп. Сэ... сиягъэ окІыгъэми пшІэрэп.

— Хьау!.. Скъошым иягъэ кьысигъэкІын ылъэкІыштэп.

ХьакІэр дэи къэхьугъ. Лы псыгъом апэрэу ынэгү гумэкІ-гукІэгъу горэ кьыкІэщыгъ, лъэбэкъу зыІу кьыдзыгъ.

— Ахьщэр штэри, ефэндым иунэ икІыжъ. Унагъуи рыпшІэнэу, тІэкІури урыщыІэнэуи икьушт ар.

— Унагъо сшІэн слъэкІыштэп сэ... Ау шыпхъу сиІ, шъу-зэбэ тхьамыкІ, кІэлих иІ.

— ЕпшІэн зыфапІорэм уфит.

— Сиягъэ окІыгъ... Сэры...

— Ащ фэдэхэр умыІох! СыолъэІу ащ фэдэ ныбжьи умыІожьынэу! Ари кьысфашІ. Орырэ сэрырэ тызэш!

Хьадэгъур кьызэрэблагъэрэр хьакІэм кьызэхишІэ-щтыгъэ.

— КьысэдэІу, сикъош, бэрэ сегупшысагъ, ау джырэ фэ-дэу нафэу зыкІи зэхэсшІагъэп... стхынэу игъо сифэжьиш-тэп... Зизакъом оред кьыІон фае, нэмыкІ иІэп, джащ гъогум тырищэшт... оредыр чыжъэу маплъэ. Джы нэс адыгэм ежъ зэплъыжьи зэ кьыхьыгъ, сьдэуштэу мыжъобгымэ уашъхьа-пырыплъынышъ, оц нэмыкІ горэ плъэгъушт?... Иорэди, илІыхъужъи, итхыди, инамыси ежъ зыхишІыкІыжьи. КьыбгүрэІуа ар? Ежъ зытыришІыкІыжьи... Джы игъо хьу-гъэ нэмыкІхэм акІырыплъынэу, нэмыкІхэми затыришІыкІы-нэу, мыжъом нэмыкІи дунаем тет...

Джыри ымышІагъэ горэ е кьыІожьын фае горэ кьызэ-рэнэрэм хьакІэр ыгъапэщтыгъэ.

— Ары... сиуз Іае, цыфым ихьадашъхьэ ащ гоІуджэ дэдэ ехьулІэ, хьазабкІи дунаер ебгынэ... Мэхагъэу кьысфэмыльэ-гъу, сэ зэолІэу илъэсыбэрэ кьэсхьыгъ, сырихьылІэуи хьугъэ хьадэгъущэр зытефагъэм, кьин лые пкІэнчъэу ымыльэгъу шІоигъоу, зиукІыжъэу. Мэхагъэп ар, сикъош... Мары...— ХьакІэм уц горэ иІалъмэкъ кьыдихи, ыжэ дидзагъ, кьунды-сыуми лъыІэбагъ.

— Уемышъу! — лы псыгъор псынклэу кьэІаби, кьамы-лыбжъэр ІэкІихыгъ.

— КІо, тІури зы ныІэп...— зиушхуи, пэкІорыгум хьакІэр игъольхьагъ.

Лы псыгъом ылъэгъугъ хьадэгъур цыфым зэрэшъха-рыхьэрэр, хьазабэу хьакІэм зытезгъэкІагъэр ыгукІи ыпкы-кІи зэхишІагъэ, ау ащ фэдиз щэІагъэ кьахафэу ныбжьи ылъэ-гъугъэп. Зыпсэ хэкІырэм ынэхэр кьышІуикІыштхэм фэда-гъэх, хьадэгъум Іае емышъулІэным пае, ыпсэ ихьафэу зы-зэрищыІэрэр кьыхьыщтыгъэ. Ылгъакъохэр зэкІищыгъэхэу, ылъхьуамбэхэр пІэкІорыбгъумэ ахэгъэнагъэхэу, ыбгъэ зэІэ-чыщтым фэдэу, уальээз, ыпсэ ихэкІыгъом зыфэщІэжьишъэп, Іаеу кьэгырзи, кІочІае горэ кьыкІаи, пІэкІорым кьефэхыгъ. Ащ лъыпытэуи ыпсэ хэкІыгъ.

КЫМ-СЫМЭУ УНЭМ КЪИУЦУАГЪЭР ШЭЛЭГЪОЯГЪ.

ЛЫ псыгъом щымылэжъым ынэхэр ыгъэпллэжъыгъэх, хьадэр плэкларыгум рильхьажъыгъ, илалъмэкъи итхыльтыплэхэри зэригъэкълужъхи, пхъэнтлэкълум тырильхьагъэх. Ыпашъхъэ итлысхьи, апэрэ атакъэхэр къэлэфэхэ щысыгъ. Ынэ тыримыхэу ыпашъхъэ илхьадэм ынэгу клэплъагъ, нэфшгагъом зыкъештэфэ. ЛЫ дэхагъ хьаклэр. Хьадэгъуми зи ришлэн ылъэкълыгъэп итеплъэ. Жэклэ-пэклэ лужъоу клэко хьазырэу упхъухьагъэм сурэт тхыгъэм фэдэу нэгу хьураер къыкълухьэщтыгъэ. Нэбыц лужъухэр, ачлэгъымэ шлунклымэр ачлэклэшъэнэу игъо ифагъэми, псэ апытэу, джыдэдэм къэхъыештхэм фэдагъэх. Ыпллэлъу шъуамбгъоу, ытамэхэр хьураехэу, ыпчанэ псыгъоу — ныбжыклагъ, лы дэхагъ хьаклэр...

Хэты ышлэра лы псыгъор зэгупшысэщтыгъэр хьадэм клэрысэу. Ныбжыи еупчылгъэхэп, сыд уфай? — алоу. Унагъо илагъэп, бзыльфыгъэм илэшлугъэ ымышлэнэу, шъэожъыезэ сэкъаты ашлыгъ. Зэклэми апэу къэтэджэу, зэклэми аужэу гъолъыжъэу, зыфэчырэрэм иныбжыкълэу игъашлэ къыхыгъ. Непэ апэрэу цыф фагъэдагъ, «сикъош» къырафлауагъ, цыхъэ къыфашлыгъ. Непэ апэрэу джы нэс ымылэгъугъэ, къыгурымылорэ цыфыгъэ рихьылагъ. Къэрарынчъагъэ, къумалыгъэ ащ зыхидэрэп. Жъалымыгъэ ылъэгъугъэба? Хьаумэ ыкълэшым, ежъ дунаир зэрибгынэрэр къышлагъэти, ыкълэшэу щылэнэу къанэрэм жъалымыгъэм игукълэжъ къыфышинэнэу фэмыагъэ? Ащыгъум сыд гухэлъа илагъэр, ащ фэдэ гуклэгъу — гуклэгъуа ар? — ащ фэдэ гупсагъэ жъалымыгъэм пэзгъохырэм? Сыда мо лып зыфэягъэр, ежъыри шъхъэ-закълэу шылагъ, къыклэныгъэри тхыльтыпл? Сыда ефэндыр зыкълэщыщынагъэр? Зыми сыгу ебгъэрэп, ылауагъ хьаклэм, зэклэри къышлагъэ пэтызэ, сыда ыгу илгыгъэ шъыпкъэр? Сыд пае сиякълыл клэко пшлыгъэ, силэлахъ, сыд емыкълу сшлагъэ, сыд пае сыбгъэпщынэрэ?..

Ныбжыи гъэу амылэгъугъэ лы псыгъор — хэта лъыплъагъэри, мэгъа, мэщха ылоу? — зэклэм къэгурыми, ыпллэлъухэр къэклэзэххи, ыгурэ иакълыл маклэрэ къинэу атегъэуагъэм ыцлыцлыгъэу къэтэджыгъ. Ятлонэрэу къыхыгъэ къундысыур къызлуимыхэу ришъугъ. Хьаклэр зытель плэкларым еклэлэжъи, хьадэм ышъхъэ зыдэгъэзагъэм ежъыри ышъхъэ гъэзагъэу джэхашъом тегъолъхьагъ.

ЛЪЭПШЪ

Гугъэнчъэу Лъэпшъ пэгъоклыгъ ихьадэгъу. Хьадэгъур зыфэдэр ышлэщтыгъэп, ар ежъ къызэрэгъурылощтыгъэр — цыф цыклумэ афэдэу, къымыгъэзэжъынэу клэдыпэщтэп, ау зыфимыт зигъо горэ къэсыгъэу, идунэететыклэ зызэблэхъу.

Тхъэм гухэклэ е гъебгъэ, гууз е гушлуагъо ышлырэп. Охъ-тэнчъэ-плэлэнчъэшъ, игупшысэ псыхъомэ ягъашлэ нахъ клыхъ, жьыбгъэмэ къадежъэрэп, пчыхъашъхъэмэ адэклосэ-жъырэп.

Тхъэм нэмыкл ылъэгъурэп къушъхъэхэр зэрэзеклохэрэр, жъуагъохэр зэрэкощыхэрэр, пцэжъыем икълыхъуагъо нахъ мыкълыхъэу, къэлагъагъэхъ, хыгъэхъунэхэр зэрэклэдыжъэхэрэр.

Лъэпшъ ышлэщтыгъэ ежъ зэрэплэлэнчъэр.

Ытхыцлэ стхьагъэу къушъхъэмэ атегъэклагъэр, ылэ шлу-цлэшхо пырацэхэу мэмэ ахэушхуагъэхэр члыгум зэрэха-клэхэрэр зэхишлэщтыгъэ. Ылъакълэу псыхъомэ ахэгъэлагъэ-хэм псынэклэчъхэр къащычлэущтыгъэх. Ыбгъэ зэхэклыхьагъэ мары хьэклэ-къуаклэмэ, лэуцэцлымэ лыхъуаплэ ашлы, къолэбзымэ набгъохэр щаухъыты, пщэхэр щэгъолыхъ, жьыуае-хэр щэтэджихъ, шэлэсэжъыхъ.

Къэхъуштыр Лъэпшъ ышлэщтыгъэп.

Хьурэр, джыдэдэм ынитлу алъэгъурэр, зэхишлэрэр, къыгурылорэр — джары зыщыгъозагъэр.

Хьурэм-шлэрэм уенэгъуенэу щытэп. Зэклэ зэфэшлэу, зэклэ тэрэз. Зигъо къэсрэм лъапсэ едзы, зегъазэ, мэкълэ, зелэты. Кълэдыжъэрэм — иплалъ. Ау кълэдыжъыпэни щылэп. Кълэдыжъыпэн дунаим къыгъэхъурэп ыкли зэрищэрэп. Зэхэдзи илэп. Зыр егъэкълуасэ, зыр егъэтакълэ, адрэр реуты... Етланэ мэзым хэкълэ, псым хэхъо, огур нахъ къабзэ мэхъу. Нэужымы

шъхъадж икъекIокI шъхъафэу къежъэ, шъхъафэу мэзекIо, тIэкIу тешIэмэ, джыри зэ зихъожьынэу.

НэгъэупIэпIэгъум къыдэфэрэ уахътэм ижъау чъагъо бла-нэмрэ шъыхъэмрэ шызэлукIагъэх, янэ ыбзэихъажьыгъэ блэ-нэ шырым зырищыгъ, хъэкIэ-къуакIэхэр къешэкIуагъэх, икьу-пшъхъэхэри тэкъожьыгъэх.

Лъэпшъ ынэIу дэгъэзыягъэу шыльыгъ, ау огум зи рилъа-гъоштыгъэп. Огури ежъ ынитIуи зэхэткилхъажьыгъэхэ фэ-дэу, зэпхырыплъхэу, зы нэкукIэ зэхэсыхъэщтыгъэх.

Узфимыт горэ шыIэу зыпшIэкIэ, узфитыми шъхъафэу уегупшысэ. Лъэпшъ пстэуми афитыгъ. Ау ар хэтыкIи гуао хъуштыгъэп. Идунай Iахъэу ежъ ыгукIэ зыфаер игъорыгъоу ыгъотыштыгъэ, адрэ пстэури, нэужым зигъошт горэм ичэ-зыу къэсыфэ, зэхышIэщтыгъэп.

Зизакъом хахъуи хэкIи иIэп. Лъэпшъ ренэу изэкъуагъ. Ежъ дунаим зыщиушъхъафыштыгъэп, ау изэкъуагъ. Сыд фэ-диза зыфэещтыр зизакъор? ЫIэгуйтIу арыз, ыгу щиз, ыльэгучитIу зыфэшIун, ыбгъэгъу жъэу къыщэщтыр, инеп-лъэгъу пэчIынэтIэщтыр.

Чыжъэу плъэрэп Лъэпшъ, ау кIыхъэ инеплъэгъу.

Мэфэ гъогу зычъырэ фарэм еплъыгъо ифэщтыгъэп, ащ нэс иуатэрэ исыджырэ азыфагу мэшIуачэр зэ ныIэп зэрэщы-лъатэщтыгъэр. Ау цIыф цIыкIухэу загъорэ гугъу факIокIэ къеуалIэщтыгъэм ар ашIэщтыгъэп. ЛIэужибылр, зы нэбгы-рэ лIыкIо къашIыгъ ашIошIэу ягъэшIэ зэкIэлъыкIокIэ къельэлущтыгъэ чэтэщыхъэ афишIынэу. Зы нэбгырэ ар зэ-рехъэ къашIошIызэ, лIэкъо псаум лъы чылапхъэу къызэ-хъум къыздишти, ынэгъу зыушъхъафыгъэр хэгъушъыкIышты-гъэ. ЛIакъохэр зетекIхэмэ, зэблэкIыхэзэ, апсэхэр чIым ипс-мэ ахэхъажьых, анэгъу сурэтхэр ошъогум еIэтыжьых, япкъы зехъакIэхэр жьым хэкIуасэх, атамэхэр, абгыхэр, алэ улэугъэ-хэр губгъомэ, мэзымэ ахэкIыхъэх.

Ежъ цIыф цIыкIухэм зыдашIэжъырэп нахъ, яIэбэгъу пэпчъ, яхъыегъу пэпчъ дунаим фэлорышIэ, ау ежъхэм яIахъ кIыхъэ ащ хэлъэп.

...Джы нэс зэхимыхыгъэ Макъэрэ ымылъэгъугъэ Нэфы-нэрэ чыжъэкIэ къыщыдэоягъэхэ фэдэу Лъэпшъ къыщы-хъугъ. Пкъыгъо шъхъафхэу, пкъыягъи яIэу зэхешIэхэу къы-шIошIыгъ, ау ащ лъыпытэу IэкIэгъупшыкIыхи, нэпIэхъ къэ-шIэжъ горэ къышъхъарыуагъ...

«...Псым бэрэ пIэ хэмыгъэлъ,— къыраIоштыгъэ Шъэо-жъыем. Ау ежъ ыгукIэ зэхышIэщтыгъэ: изекIуакIэ цIыфхэр егъэмэхъашэхэми ежъхэр арых ащ езыгъасэхэрэр, ежъхэри псы чъэрмэ акIэхъопсыштыгъэх, ежъхэми алэхэр къелункIэхэ-рэм фэдагъэх: псы чъэр орэдыIуалэмэ пIэ ахэмылъхъ, псым икIыхъагъэ пIэхэр къыгумэхъыштых, кIыхъэ хъунхэшь, псы-дэкIо-псыдачъэу закъудыишт, пкъыягъи ямыIэжъэу, нэшъоу Iабэхэу, зыгомылъхъажъ-зыгомыхыжъхэу...»

НэпIэхъ къэшIэжъым гу лъымытэу Лъэпшъ къыхэу-жъыгъ... ЦIыф цIыкIухэр арых ушъхъафыгъэхэр. Ауштэу къашIошIыми, дунаим фэфедэх нахъ, шъхъэ фэдэ ежъхэм яIэп.

Псым хэпшъурэ бжыбымкIэ псым, тыдэ укIуагъэми, укышIэжъышт, ащ игугъу, ишъо техъэ-текI, игубж-игуры-шIугъохэр, изэтэчъ-гуIакIэ е ошIэ-дэмышIэу ирэхъат-гугъеуемылыныгъэ, ичIэнчъэ-къэрарынчъагъэ лъым хэткил-хъащтых. Псым ешIэ игъашIэ зэрэкIыхъэр. Зэхэчъыгъэми — псы, зиугъоижъыгъэми — псы, зигощэу, нэрымылъэгъу зишIэу, пкъынэ-лынэ шъхъафкIэ нэужым къыгъээзэжъынэу ошъогум зырихъагъэми — псы. ЕтIанэ мэзым зыхигощэшт, губгъом щытэкъошт, мыжъом щыльэтэшт, пкъыгъо пчъагъэ-мэ ащыц зышIышт, зэкIэри ежъ фэдэ ышIынэу е ишIыкIэ Iахъ ахэлынэу, къызэригъэсэнхэу. Нэужым цIыфым а пстэ-ури ищыкIагъэу къыщыхъушт, псым игугъу ежъыри хэ-лъышъ — пхъэми лъыхъушт, губгъори ыжъошт, мыжъори ыгъэшъхъапэным пылъышт.

Лъэпшъ куоу жъы къыщагъ.

Жъэу къыIукIыгъэм икIыхъагъэ ошх пчъагъэмэ зэпа-чыгъ, ащ нэс гъатхэм гъатхэр IукIэжъыгъ. Ау ошхи жъыбгъи ежъ зэхышIагъэп. Джары ренэу зэрэщытыгъэри: къещхымэ — ежъыри ошхы, къепщэми — ежъыри жъыбгъэ. Гупшысэ теупIэу зыхэпазэм, къэушыжъыфэ ошъогум чыжъэкIэ жъо-гъуакIэ къыщыхэчъыгъ, гъэшIэ миныбэхэр къыщежъэх, кIодыжъыгъо ифагъэх. Охътэнчъэ-гъунэнчъэм ежъыри зэрэ-щыпIэлъэнчъэр зэхышIэу, гукъэкIэу ышIыгъэр — зи щыIэп зэкIэ зэпхылыIэжъын — гум къычъырэм, акъылым къыу-бытырэм, нэм ыльэгъурэм, тхъакIумэм зэхыхырэм, пкъы-нэ-лынэм зэхышIэрэм щыщэу. Бзэгупэм тефэрэр бзэгупэм къешIэ. Зыми зи фэпщынэрэп. ЦIыф цIыкIухэм яделагъэр — куп-купы зашIы, зéдашэх, умышIэмэ зы ныбэ яIэ фэдэу,

зэдэчыыежых, зы пкыхь альэгъушт фэдэу. Арыба ягъаши
зэфэдэ зыкхьурэр: абзи, яшыгыни, ягупшыси. Джащ фэд,
яхьадэгъуи зэфэдэу агъоты, бэдзэнэшьюу кьезэрэфыжых,
мэлэтхьо-лъатхьох, зэрэхь-зэрэшхым хэтых, джауштэзэ
мэлэжых, кьальфыхэрэми а гьогу дэдэр ракло.

...Нэфынэр ара, хяумэ Макъэр ара, хяумэ тlури зы хъужыгъэха — зэхэфыгуаеу джыри зыгорэ зэхилIагъ. Лъым кышшэдэуашъ, пкъынэ-лынэр зепекlухъэ, нэлIэхъ къэшIэжъ горэм фекъудыи...

«Жыым удэмычъ, кIал,— бэрэ кыралоштыгъэ Шъэожыем.— Джэгогъу умышIы жьыр, угу кымыгъаплъ, рэхатыгъо бгъотыжыыштэп.— Ау цIыф пстэуми альякxохэр ежъ ыгъотыгъэхэм фэдэу, жьым зыдигъазэ шлоигъоштыгъэ ренэу. Гъогу убагъэхэр жьым икIэсагъэхэп, сепэ нэгу ашыштыгъэ, лъэуж ныбжыкxумэ агъэхуштыгъэ, ахэмэ гушлогъо макIэу зэрэхэрэм бэкIэ нахыбэу гукъаохэр, гумэкI-дэогъухэр, гуебгъэ-гомылухэр ащызэхышIэщтыгъэ. Шъэожыем ышIэщтыгъэ, цIыфыгу пстэуми арыплъагъэ фэдэу: жьым ипсынклагъэ хэти ыгъоты шлоигъу. Ар кыпIэкIахэмэ, ушъхъафит, чыг тхъапэр бгъэлүшъашъэу, псышъхъашъор бгъэшхъэу, мэзыр бгъэгурымэу, ошъогур уфаемэ бгъэсэеу, уфаемэ уукъэбзыжъэу укъекIокIышт.— Жыым удэмычъ, кIал,— кыралоштыгъэ Шъэожыем.— Гъогунчъэ, гугъунчъэ!.. Иоф иIэп, Iах иIэп.— Ау хэти ехъуапсэщтыгъэ: зэрэшъхъафитым пае, зэрэджэгулэм пае, зэрэпсынклэм, зэрэлъашым апае. ТьдэкIи игъогу, фаемэ — лъагэ, фаемэ — лъхъанчэ...— Жыым удэмычъ, кIал...»

Жыкыэщэгъум кыдакЮу, жы дэкЫжыгъом дэкЮ-
жырэм фэдагъ зехимыгугуфыкЫрэ къэшІэжыр. КъэшІэ-
жа?.. Ари ышІэщтыгъэп. Мары ыІтІу. Ныбжы яплтыгъэп,
зехишагъэхэп. Псым дакЮщтыгъэх, жьым десыщтыгъэх.

Джы мары елъэгъух, шьо яІ... пкъыегъэ-лэнтІагъэ горэ
акІэлъынкіи хъун — армырмэ зэхышІэнха?..

Тхэмэ къекжапэ яла? Ялэмэ, ашыггум ежыри гунэн-чэ хбоум изыхыегу ныла — ижыкыащэ нах кыхыу, инэплэггу нах чыжыу. Зы ошхыцэм дэккыдыжыгги, ишхэггуитгу азыфагу кыушхыхэр жы зэрэхыхэрэр зыльэггуи сыда зэрэзетекыхэрэр — дунаим хэлчынхэ умыльэкыхнху шымытхэм? Пччаггэрэ ыльэггуг хадэггуклэ эдджаггэхэ жылуем псэ зыпыт пстэури зэрэзерифэрэр. Джырэ япкыинэ-лынэ шыклэ, ячышхыэшэ тетыклэ ыпэклэ зыфэдаггэхэр амышлээ, цыф шыклэ зэралэр яшылэклэ амал закьюо алытэу, еггызыггэклэ хыадэггум пэггюкых. Яшыклэггэпсыклэ пстэуми анах дэггюо алытэшэ ара, псэ зыпытэу шылэр зэклэри ащ фэда, хыаумэ ауштэу шымытмэ, аггашлэрэр, маклэми, ари ямылэхэнэу ара?

Цыф цыкIум нэмыкIмэ зэкIмэ дунаим кытехьо-те-кIырэ пстэуми захашхэ, защагъэбагъо, псым егъэшIэрэ шэн зэрэзерифэрэм фэдэу. Цыфыр ащ фэдэп. ИпсэукIэ зэфэшIу-жъу зэрихъаным пае, имылъэпкъэгъу Iаджи уцогъу ешIы, егъэшхъапэ, ау зи щыхъагъу ышIырэп. Анахь гъэшIэгъо-ныри — ежъ зыфигтэдэнхэм пылтэп. Къыгурылонхэр ары къин зыпилъагъорэр. Дзогъу ешIыми, ежъ фэдэр, цыфыр ары идзогъур. Дунэе пкъыгъомэ ащэлъыхьо — ымакъэ зыгъэшшошлон, игупшысэ зыукIыхъан, игутеуакIэ зыфигтэ-дэн, икIокIэ-уцукIэ, ижыкIэщэ зехъакIэ инэплъэгъу зекIо-зэтэкIхэр, игурышэ псэлъакIэ къапэджэжьан лъэхъу. Пкъыгъо пэпчэ зыгорэуштэу захишIэжыы шIоигъу, иныхкIэ е итыхкIэ къахинагъэм фэд.

Хяумэ ицгыфшыгхэ закьоклэ ипсэуклэ зехыггъуае хъунэу кыщцэхъуа? Хяумэ еж нэмыкл горэми ымышлэу, бгъэунэфын джыркэлэ умылгэкын гурышэ чыжэ горэкэлэ зэхешлэ зэрэдунаеу зггорэм зы куашэ тесыггъуе, зы быдзышэ ешгъуаггъуе, дунэе жылыуемэ зкклэрачхи, клочлэ бзаджэ ыушхуыаггъэх плонэу, теплэе шгхыафхэр ялэхэу, ллэкьо-ллэуж зэкьорыпсэхуэху кьэнаггъэх?

Зы ны, зы ты хэ!ыгъэхэр зэдэпсэх зэрэмыш!эжъхэу,
зэрэгъэпыйхэу...

Зэрэгъотыжхэмэ, зэрэшлэжхэмэ, хэта «сэры ушхъухьа-кlor» зылоштыр?

Зым ылапэ пэнапцлэ ышлыгъ, адырэм тамэ ыгъотыгъ, ящэнэрэр хычлэ куум еклужыгъ... Зызэклэрачы, заушъ-хьафы.

Сыда ежъ цыфыр зыушъхьафырэр? Зылъэхъужьа, шлагъо горэм кыфэхъугъэу, ыклуачлэ ыугъоижьын фаеу, дунаир кызыгурылоклэ, ар кыдэхъунэу?

Лъэпшъ ыпкыинэ-лынэ жьыр шычъэкъожьыштыгъэ. Жьыорхэр зэрэхэклосыкыхэрэм даклоу, ыпкыи лэнтлагъэ-пкыягъи зэригъотырэр къешлэ... Мары джыри Макъэр къэлэу, Нэфынэр джи шъхьафэу ащ ыуж ит фэд. Ахэр пщэгъопсым хилъасэхэзэ, ежъ мэкъэ чыжъэхэр кышъхьарэох...

«Огум бэрэ уимыплъ,— а псалъэр бэрэ зэхихыгъ Шъэо-жъыем.— Ащ иинагъэ уикъогъупэ маклэ пщигъэгъупшэшт, илъэагъэ пкlorлэ хыбэй уигъэуджэгъушт. Огур члэнчъэ, плэзэнчъэ, уигъэшлэ loфхэр плэклэзынхэшъ, жъуагъомэ апсэ кыхьэ зыфэбгъэдэшт. Чъыг щагъэтлысхэрэп, фышхъэ щалэ-жьырэп огум, гугъунчъэу, гухэлъынчъэу ущылэшъушта? — Шъэожъыем ышлэштыгъэп шылаклэу илэштыр. Ылъэгъу-штыгъэ цыфыбэмэ анэгухэр огум зэрэфагъазэрэр, зэхихыш-тыгъэ Iэжэгъоё гушылэхэу агухэм къащыхьыхэрэр. Фэягъэх лъэгэнхэу, гъуни нэзи зимыIэр зэхашлэнэу. Хэты ышлэра цы-фыгур кызфэхъурэр — ылъэгъурэм нахъ дахи шылэу кы-щыхъумэ, зэхихрэм нахъ шлагъокли мэгугъэмэ, klorэ меп-шъыми, ыкIурэр шломаклэмэ, дунаим идэхэгъэ-IэшIугъэ кызыщыгурыlorэм, ылэжыгъэ, зыкIэхъопсыгъэ пстэури Iэклэзынхэу къэхъумэ?.. Хэта гум фитыр? Гум нахъ ина, нахъ лъага огур? Арыба цыфмэ кыралорэр?.. Чъыг жъаухэр сыгу щэлущашъгъэх, псыхъохэр слэгумэ арэчъых, огум сыниту исэ-лъагъо... Чыгу... мыжъохэр, уцхэр... чъыгхэр... Пщэсхэр мо-дыклэ шъхьафэу кыщеклокых. Шъхьаджи теплэ шъхьаф иI, зэщымышхэу, зэхэмышъэхэу, зэдэплъэгъунхи, зэдызэ-хэшлэнхи плъэкIырэр. Ащыгъум сыда сызэрпхыгъэри — шъхьафэу сэри зысэлъэгъужьымэ, сашыщ пэтызэ, зэклэри зы фэдэзэ?..»

Мары машлори... Ар псым фэдэп, дунаим зэрэпсаоу ари кIэнэцIми, псым зэрихабзэу, ежъ фэдэ зэклэри ышлынэм пы-лъэп. Зырымэ захигъэбылхъан ылъэкIыгъэми, къесэхэрэп,

зыхагъэткIухъэрэп, гуштэгъуаджэу кызхадзы. Ежъыри кыгурылуагъ ипэрыштэ klorлэ кьодыеклэ ригъэуцолIэнхэ зэримылгъэкыштыр. А шэныр ныбжьи хэзыштэп, зэблихъу-штэп ыкли. Ащ фитыр зыми ышлэрэп, ежъ Лъэпшъи ары. Зызэблэпхъуным кыкIырэр — шыкIэ шъхьаф горэклэ ду-нэе kлуачлэхэр къеклокIынхэр ары. Ащ фэди шылэнкли мэхъу, арымырмэ ащ сегупшысэна?.. Хъаумэ ар сэ схэушъэфагъэ горэмэ япхыгъэу, зэгорэм дунэе шыкIэ пстэури сэ схэлхэу сшлошъ хъунышъ, апэрэу гушхъэ рэзэныгъэ шъыпкъэр ащ щегъэжъагъэу згъотышта?

Зэрэгъунэнчъэр, дунэе пкыгъо пстэуми зэрафэшIур Лъэпшъ джыри зэхилэштыгъэ. Ипэурэм фэдэу нэлэ Iэтыгъоклэ гъэшлэ пчъагъэхэр ылъэгъуштыгъэх, ижъылуки-гъо ишынагъэ ошхэуи хышхомэ ашъхьарыоштыгъэ, пщэс псынклэ къеклокIэуи чIынэлъабэ зэпичыштыгъэ. Ау зэхилэш-штыгъэ зыгорэм кызэрибгынэрэр. Жъажъэ, псынклэ — ащ фэдэ зэхашлэ илагъэп, ышлэрэр зишлэрэм игъуагъ, зыфимыт шылэпти, кыдэмыхъурэ рихъыллагъэпти, IэшIур — дыджыр, дахэр — Iаер, гъунапкъэр — гъунэнчъэр зыфэпIоштхэр игъа-шлэ хэтыгъэхэп. Джы апэрэу зыгорэм енэгъе фэдэу кышчы-хъугъ. Ежъ фэгъэхыгъэу ныбжьи зэупчIыжыгъэп, зэгугъэ-фэжыгъэп, зэгупшысэжыгъэп; сыдэуштэу, сыд пае зэупчIыжыын, зэклэ изэфэдэмэ, зэклэ изэфэшIумэ? ГъэшIэгъо-нэу, кыгурымылоу, цыф цыкIум зыгорэклэ зыфигъадэ фэ-дэу зэгугъэфэжыгъ, гъэшIэным уз зэхэзымышлагъэм ыпкыи-нэ-лынэ апэрэу зыдишIэжыгъ, ищылыпIэ имызагъэу зигъэ-хъыагъ.

Цыфыр зыфэмырэзэжъэ мэпсэу, непэ ышIырэм нахъ шлагъо горэ неущ ышIы шлоигъу. Ащ гъунэ фэпшIын плъэ-кIышта? ГъэшIэгъонба, цыфыр зынэсрэр зэклэ, ежъ шыщы хъумэ шлоигъом фэдэу, кыхэпклэ... Сэ зи кыисэпкIыгъэп. Цыфым пстэури къепкIы, ау ежъ фэдэ ахэр ышIынхэм пымылгъэу, шъхьаджи ишIыкIэ хабзэ зэригъэшIоштым пылъ... Ау ащ сегупшысэгъахэба... Ежъ зытешыныхъажьы-рэр. ИпсэупIэ мэзым хешIыкIыми, пхъэ машлокIэ зегъэфа-бэми, чъыг закъом зыфегъадэ, мэз псаури кыгурыло шлоигъу... Лъэпшъ бэрэ ылъэгъугъ цыфым ипкIыхъмэ чъыг-хэр къазэрэхэтаджэхэрэр; зытетхэм нахъ дахэхэу, зэмышъо-гъухэми, цыфым игурышIугъо закъокIэ ятеплэ гъэшIуагъэу олгъэгъух.

Сыда зыгорэм узфехъопсэщтыр? Ощ нэмыклым уехъуапсэмэ, зыоушъхаклужьыба... Теплэ-шыклэ пстэури зым хэлтынхэу щытэп. Шъхадж ежъ ишыклэ гъэунэфыгъэ зэрехэ, джары нэмыклымэ къахэзыгъэщэу, щызыгъалэрэри. О укъызэрахэщтырэр ары нэмыклымэ ащыщ узышырэр, ащыклэ зэрадебгъаштэрэр ары уишлагъэ къэзгъэлыгъорэр.

Адэ сыда цыфыр зыпылтыр? Риупклымгъэм фэзэщыжы, зыпсэ хихыгъэм нэпс фелюфтэжы. Нэмык шыклэ горэ, нэмык шылакэ горэ шыла? Жъэу зыпупщэрэри шъхыф шыпкъэ мэху, кыпуклыжымэ. Ау ар жым идунэе тетык. О зи зэблэпхугъэп. Цыфыри ежъ къеклурэмрэ къемыклурэмрэ затыригъэпсыклымэ мэпсэу, ау ежыр закъу гугъу мыухмэ зызытырэр. Жыр кызыщыхурэм щэтэджы, зыфэшлум макло, модыклэ сыд пай сымыклора, ылорэп, ылошгунэу щытыгъэмэ, зыдыгъэзэщтыр ымышлэу шылэни е къэхухэныеп.

Сыд фэдиз кыбгурылагъэми, ащ егъэжапли клэухи илэп. Гъашлэм ренэу зехъожы, гъунэрэ нэзырэ илагъэмэ, зэгорэм зыгорэм унэсынэу уклэхъопсыни. Егъэжапли клэухи зимылэ гъогум тетых... Зызфэбгъэдэн къэбгъотымэ, укъегъэбая, клуачлэ кыуета ащ? Ныбджэгъури — нэкъокъогъу, нэкъокъогъур — дзогъу, ащ уедаозэ клуачлэ бгъотыным пае, узэдаорэм ыклуачлэ хэклын фае. Тлумэ язы иамал нахъ маклэ мэху. Псым ипшурэр хэклы, ау дунаимклэ ар тлури зы — а псы лахыр о пхэтыныри, псым дэчъэныри. Зэрэхурэмклэ, о кыпшъхыпэщт закъор шылэклэ шапхэ ошлы. Шыпкъагъэ горэклэ мыщ ущылъыхонэу шыта — зым хэмыклымэ, адрэм хэхъощтэп, ауштэу мыхъумэ, дунэе хабзэр укъуагъэу мэху, ау ар зыукъон шылэп, сыда пломэ укъэзгъэхурэм зыуигъэуклыжыщтэп. Зи зыфимыт хабз ар. Лъэныкхорыгъа-зэ зишлымэ, шыпкъэр къэбзэжъэп, арышъ шыпкъэжъэп. Шыпкъэр — о пхэлъ шыклэр зэрэзепхыашурэр ары, джаш зи къемыгъэпклэу зепхыашгумэ, дунэишхом узэрэщыщ тлэклэ къэбгъэгъунэшгумэ — уишыпкъагъэ гъэшлэ лыапсэ ил.

Дзогъу зилэр шыпкъэм фэбанэрэп, ащ ебэны нахъ. Ар цыфмэ къагурылорэп. Нахыбэу зэрэугъоихэ къэс, аклуачлэ хэхъуагъэу къашлошлы, ау хэукъох. Зэпкых, зэрэгъзохужьых. Анахъ куп ины зыпшлэу, анахъ шыпкъэ иныр зэбгъэшлагъэми, зэбгъэшлагъэр — зы, джа купышхом ишыклэ-псэуклэ къеклун гор нылэп ар. Ар зэклэмэ атебгощэн плъэклыщтэп, гъэшлэ шъхыф пэпчъ ежъ ишыклэ шыпкъагъэ хэлъ.

Шыпкъэр зы пшыни плъэклыщтэп, бгощыни плъэклыщтэп джаш пае.

Сэ сикъуапэ горэм, силэпэ-цыпэ горэм шыщынхэкли хъуных цыфхэр. Сидунай тетыклэ изыамалыхщтын. Сижыкыащэ кызырэклоклырэм иушэтыгъох. Нэпэлэтыгъо горэклэ кысшъхыпэщтым е симыщыклэгъэщтым илгыхуаклох. Кысэпклымхэу рагъажэ — мары сягупшысэ. Кысэгупшысэхэмэ шлэ ежъхэри? Ары шъхыае амышлэрэм, амылэгъурэм сыдэуштэу егупшысэнха?

Кызырагъэпклымрэм еуклыжыых. Алэгъурэба огур зэрэлагэр? Зи дэклуаерэп, къехых нахъ, жы шыхурэр кызыхедзыжы, члыгур къэхалъэ ышыгъэу. Огум ихэкл сэпалъэ адрэ пстэури кышэху, щэхыртэх, хуупшлэпшлэху, щэлэгъых. Къэхалъэми дунай къеклокл шъхыф ил. Ар цыфым зэхишлэу ара, гумэкл лыемэ, зызфаригъэхурэр? Ежыри огум ихэкл-иклэн итэкъугъэу зэрэщытыр зыдишлэжыгъэу, шъхэлэгъынышъ, зэ зилэтыжыныу, плэлъэнчъэм шыщы хужьыныу ара зышыгугъырэр? Ау хэклым кыхаклэрэм ащ ихабз, инэшан, ыклуачлэ зыдылыгъыр. Ащ плэлъэнчъэ уишыжыныа? Чылапхэп цыфыр, чылапхэм иутхыдзаф нахъ.

Кыгурымылорэ гумэклыр джыри Лъэпшъ зэхишлагъ. Кыздэклэрэр ымышлэрэ макъэр къэклуатэщтыгъэ, нэфынэми фэбагъэ горэ клэлты фэдэу кышыхугъ. Ар зызэхишлагъэм кышыхублагъэу къушъхэ пчъагъэ джыри гырзызэ тэкъуагъэ, псыхъохэр игъуклыгъэх, мэмэ яхаплэхэр ахъожыгъэх, цыфмэ япсалы зызэблихугъ. Зэрэшлэжъ макъаклэхэр къаугупшысыгъэх. Ар цыф цыклумэ ягъэшлэ хабз. Ау цлэ зыфэпшырэм макъэм ибжыгъэ кытенэ, егъэшлэрэу утхыабзыгъэу, зэклэми зы шыклэ, зы теплэ зыхалэгъорэ пкыгъо горэ мэху. Зэклэ зэфэдэу зэплырэм сыд шлагъоу хэлъыжыр? Зэклэми ашъхэпэн шэн закъо горэ кыхагъэщыгъэу, а закъомклэ ащ игъэшлэхэхэ нэшанэ рашыкыгъэу алыгъэ. Мэкъэ Нэфынэр, Нэфынэу Макъэ зыгъотыгъэр къэклуатэ. Лъэпшы апэрэу зэхишлагъ узыр. Ытэмэ лыагъэ, къушъхэтхыр мыжъуаклэм фэдизы зэхуулэщтыгъэм блэгъожъ горэ тесэу, ылэгъэжъэ чанхэр кыхигъэзыхыагъэхэу ылъ клишущтыгъэ. Тхыуагъэ нахъ, нэмыклэу узым зызэрэдишлын ышлагъэп. Къэблэгъэрэ Мэкъэ Нэфыр, — хъаумэ Нэфынэ Макъа? — джары зэгупшысэщтыгъэр. Ылъ шыпкъэ ар кызырэщэжъэрэр зэхишлэу, зэмысэгъэ плыр-стырыгъэ кыккыльхэщтыгъэ. Мары мэ зэфэшъхыафхэри зэхэфых. Нахыпэми ахэр

кылылЫсыштыгъэхэми, икъэшІэжъ кыхэнэнхэу ыгъэу-
нэфыштыгъэхэп. Джы ягупшысэ, фимытэу зэрегъапшэх,
гуштэгъуаджэхэри къахегъэшых. А пстэури Нэфынэ Ма-
къэм къэшІэкІыгъэу, зы жьыор кІэщыгъэу ылъ шезекІо.
Мары къэсыгъ Макъэр... Хъаумэ нэфынэ къодыя? Зэ
зэхэкІосыкІы, зэ тыгъэм фэдэу зыкъещэи, зегошы...»

Псым ыумэхыгъэм ылэмэ пкъыягъэр ахэлъыжырэп.
Жьым дечъэжъагъэм ылъакъохэр зэхышІэжыхэрэп. Огум
ехъопсагъэм, зыгу пщэсмэ ахэзыхъагъэм шъхъагъырэ чІэ-
гъырэ иІэжъэп.

ПкІантІэ кышщыхэрэп ошъогум. Ощхым мыжъо плъыр-
хэр еумзэхых, пкІэнтІамэхэр чІыгум хелъэсэжыых — ар
чІыгур ары зыщыхурэр.

Шъэожъыр тыдэ шыІ?

Псым дэкІо, жьым дэчъэ, гъунэнчъэр ипсэупІ. Цыфэу
чІыгум шыпсэурэ пэпчъ игугъэ Шъэожъием лыдэкІуае —
тыгъэ нэфэу, икъин шэкІосэжыы — мзэ нэгъыфэу...

Ау Макъэмрэ Нэфынэмрэ Лъэпшъ ышъхъагъ кыиуцау-
гъэх.

* * *

— Итыгъэ хэкІосыкІыжыы, жьы къабзэмэ лъэу кІэтыр
абгынэ, ыпсэ игъукІышт, — ыІуагъ Сэтэнае. — ЫІэхэр псы-
дэкІожджэхэп, гугъунчъэ жьыорхэр игъогъужъхэп, сэпацэм
фэдэу огум кыІэпызыжыыгъ. Лъэпкъым икІэн горэм плэ-
лъэнчъэр, гъунэнчъэр, шъхъафитыр зэхышІэхэзэ кырихъа-
кІынхэ фае. Сыд зэхэпшІагъэр, Іадыиф?

— Тыгъэшхом сыкыдекІокІыгъ, жъуагъомэ сакъыдэ-
нэфыгъ, садэкІосэжыыгъ... Ори, нартмэ ян, упшъэшъэ ІэпцІэ-
лъэпцІэ цыкІоу, бэшІагъэу кІодыжыгъэ псыхъомэ защы-
бгъэпкІэу услъэгъугъ.

— Скуашъомэ къяубзэгъэ псыхъуабэ игъукІыжыыгъ,
Іадыиф, жъогъо такъомэ амакъэхэр чІычІэгъ хъужыгъэ къу-
ладжэмэ къадэнагъэх. Ижырэ чыгмэ яжъаухэри утысагъэ-
хэп, гопэ дэгъэкІыгъом зэрэхъапщэхэу, хэщэтыкІ шъэфхэу,
тІокІэ зэжъумэ къащычІэужъхэу загъорэ зэхэсэхы.

— СыкышІагъэп, Сэтэнай, — нэфынэр ыпкъы щызэ-
бгырыкІырэм фэдагъ Іадыиф. — Зы тыхъугъэ фэдэу, зы хъоу
чІэнчъэ титыгъэми...

— Ащыгъум лІыхъу копкъ хэтхыгъ. Лъэпкъыр лъэпсэн-
чъэп, — Сэтэнае ымакъэ нэфынэм хэткІухъэштыгъэ.

— ...зы пкъынэ-лынэ тыхъугъэм фэдагъэми... ынитІуи
сакъырышщыгъэп, илбы къекІокІи зэблихъугъэп.

— Тхэмэ лІакъо атекІырэп, Іадыиф. Жьым, псым, ошъо-
гум ахэшІыкІыгъэх тхъэхэр, ахэмэ пкІантІи къяхырэп, ти-
гугъэ нэмыкІ кырахъакІырэпышъ. ЕгъашІэми джауштэу
щытышт. Ори пщыгъупшэшт кыюхъулагъэр. Пщыгъуп-
шэшт къэшІэжыыр лІыхъу копкъэу хэтхыгъэм ылбы хэ-
хъашт. Идунэе текІыжыгъо къэсымэ, сэ сымакъэрэ о уинэ-
фырэ лыІэсыжыштых. ГъашІэм пщэсы уешІы, хъадэгъум
укъырегъэхы.

— Сэ сыбылфыгъ, Сэтэнай, нарт лъэпкъым ианыхъ
лІыхъужыхэр гырзыхэзэ сиунэ екІыжыых, мыдрэм сыкы-
шІагъэп.

— Лъэпшъ ыдэжъ ушъІэфэ, ылэмэ куамэхэр къагокІа-
гъэх, ылъакъомэ лъапсэхэр адзыгъэх, ынэхэр хыгъэхъунэ ин-
хэу зэбгырычыгъэх, ыбгъэгупэ къушъхъэтхы дысэу тэ-
джыгъэ. Джары зэхышІэщтыгъэр. Жьым ытамэ уиІыгыгъ,
псым ыІапэхэр кыодэхэшІагъэх, тыгъэм инэбзыхэр плы
хэткІухъагъэх. Ныбжыи къомыхъэрэ тыгъэр плъэгъугъэ, ари
пщыгъупшэшт, ау уишъао лъэу кІэтыштым ыкІуачІэ бзэмыІу
къэшІэжъэу ар кырихъакІышт.

— УнитІу сагъэтхыо, Сэтэнай... КІосэжъхэу слъэгъугъэ
жъуагъомэ афэдэх.

— Жъогъуабэмэ ягъашІэ сынэмэ ащыкІосагъ, Іадыиф,
ау яжъэу къапытэкъугъэр сынэпсмэ алъэсыжыыгъ. Умышын,
ощ нахъ лъэрыхъ джы зи дунаим тетэп.

— СыкІыгъугъ Лъэпшъ, — зэхэпхэуи зэхэмыхэуи
кыІуагъ Іадыифы. Ежъ зэхихыжыыгъэп, ыгукІэ кыІуагъэти,
Сэтэнае зэхихыгъэ, агукІэ къаІорэри кышІэщтыгъэти.

— УкІыгъугъэп Лъэпшъ, Іадыиф, ыдэжъ ушылагъ. Къу-
шъхъэшхом сэпацэр зэрэпкІэу, ытэмашъхъэ укІэрытыгъ. Лъэ-
пкъым ижыкышъэ къекІокІи ухэфэгъагъ. Лъэпшъ ижъау
кыптыридзагъ.

— Тыгъэр сыгу щытІыргъорэм фэд, Сэтэнай... Тыгъэр
сшъо хэлъ.

— Шъао къэхъушт, Шъэожъе. Лъэпшъ ижыкышъэ
дунаир зэ кыкІухыи, кыгъэзэжыыгъ. Тэ гушщытІу зэтІофэ,

сабым ишлункI гъашIэ ыухыгъ. Лъэпшъ ыпашъхъэ титышъ ары, ижыкъащэ тыхэт.

— Шъофышхомэ сыгу зыщаубгъу...

— ЗэкIэ пщыгъупшэжыщт, Iадыиф. Тхъэмэ ячъыгмэ апыс къуалэмэ щэнаут гъопсыкIэ жъаухэр агъэшъокIых. Щэнаут Iэзэгъу: лъэпкъым ижыкъащэ къеухъумэ, инэплъэгъу чыжъаплъэ ыгъэпшъырэп, игугъэ кIыхъэ ыгъэплъэхъурэп. КъыуасIо тетзэ пщыгъупшэжыщт, аушгъу щытын фæе, ау узкIыгъугъэр хульфыгъ. Еплъ упашъхъэ илым: ылъа-къохэр лъы закIэх, ытхыцIэ тет ягъэмэ бадзэхэр япкIыгъэх.

— Зи слъэгъужырэп...къэсшIэжырэп...ШпункIыр къысэкIурэм фэд...

— Ытамэ аргъоир тес, олъэгъуа, шакIомэ япхъэ машIо къырифыжъэгъэ аргъой. Чъые зыхъукIэ зыначIэ блэгъожъмэ тIысыпIэ ашIыщтыгъэр емынэ узыр зезыхъэрэ аргъоим ищэнауты илIыкIыгъ. ЗгъэплIэжыын. ШпункIыр зэрехъэфэ, нэфынэм тыхэтыгъ. Тыгъэм ыIапэ тэгъэубыт, Iадыиф, Шъэожъыер нэфынэм къыхэплъагъ. ШпункIым ытамэ тыгъэр щытэджыгъ. Ащ нахъыбэрэ мыщ ущытыжы хъушгъэп.

* * *

Нэбгырищ зэрэIукIыжырэп Лъэпшъ ылъэгъугъ. Джыри ыпсэ хэтыгъ. Азыфагу итыр тыгъэм фэдагъ, ежыри апэрэу зыгорэм зыфигъэдагъ — джа азыфагу дэтым. Мыжъо лъапсэм кIэрыт уц куашэм хэлъэу, щэпкъ гъугъэ зырызмэ къызэрагъэгуэмэкIырэр къышIэщтыгъэ. «Зысэхъожъы,— егупшысагъ Лъэпшъ,— джары цIыфхэм агъэшъхъэпэрэ пкъыгъомэ язгъапшэу сызкIэхъугъэр. Зысэхъожъы... Зэрэ-дунаеу зэхэсэшIэшъ, сыкIодыпэн слъэкIышгъэп. Тхъэу ущылэным кIыкIырэр — учылэпхъэ зэпытэу, укъэкIы зэпытыныр ары. Зыми къыфэмыгъэзэжъэу, гъогу сырэкIо умылоу, сыдрэ лъэныкъуи уфэшIоу, зыдэбгъазэрэр уигъогоу ущылэщт. Тхъэр бгъу псэумкIи гъэзагъэ. ЦIыфхэр арых гъогу тетхэр...

...Сэтэнае къызэплъэкIыгъ. Лъэпшъ ышъхъагъ бадзэхэр Iужъоу щызэрэуэгъоишгъэх. Iадыифрэ Шъэожъыерэ къызэригъэплъэкIыгъэхэп. Iадыиф гъэтхэ ошъо чапэм фэдагъ. Шъэожъыер тыгъэ нэгущIоу ошъогум исыхъэщтыгъэ. ЦIыфхэр ымылэгъухэзэ, ягугъэ-гушылэхэр зэхихышгъэ, цIыфхэм япкIэнтIамэ къыкIэмыозэ, жъым, псым, ошъогум

узыушхъухъэрэ амакъэхэр къылъыIэсышгъэ. Сэтэнае нэмыкI ар къышIэщтэп.

«ЦIыфыгур дунаим фэдиз,— ыгукIэ зэриIожъыгъ Сэтэнае,— цIыфыгу псэуми яхъопсэ дахэ зы пкъынэ-лынэ щызэбгъэкIумэ». Шъэожъыем гъашIэу къыпэщылъыр ежъыгукIэ Сэтэнае ыкIушгъыгъэ.

...Лъэпшъ аужырэу зэгупшысэщтыгъэр — нэбгырищэу IукIотырэр ежъ пхырыкIхэрэм фэдагъэх. Жъызехъэ-нэфдэкIо гъогоу зыпхырыплъырэр чыжъэ хъузэ IукIотышгъэми, нэбгырищмэ ежъ ыпкъынэ-лынэкIи, нэмыкI горэхэу джыри къыгурымыIуагъэхэмкIи зэрягъэпшагъэр къызэхышIагъ. Мыжъом мыжъо хахъозэ, къушъхъэр мэтэджы. Ар зытэкъожъыкIэ, икIэрыкIэу мыжъо зырыз, зыхэкIыгъэм фэдэу, мэхъужъы. «Зызыщысхъожъыерэм цIыфмэ сафэдишгъэу зыкъысшэхъужъымэ, ащыгъум сид... мохэмэ сашыщыгъэу ара? Сафэдагъэмэ, ащыгъум ежъхэри сэш фэдагъэхэба?.. Адэ ежъхэм дунаир ахъожъы зыхъукIэ сэш фэдэ хъушгъэ? Сэ сызтетыгъэм фэдэ? Сидунэе хъожъыгъо пIалъэ къызыскIэ, ар къызгурылонэу щытыгъ... Джы нэс сигъэпсыкIагъэм а зэхэшIыкIыр къыхэфэн ылъэкIышгъэп. Мо бзылфыгъытIум азыфагу зыщызыIэтрэ тыгъэжъыем сидэу сыкъыстыра!..»

Емынэ узыр зезыхъэрэ аргъоир, блэгъожъым фэдэу зигъэшъокIыгъэу, Лъэпшъ ытэмашъхъэ къеукIорэхыгъ.

АБДЗАХЭМЭ ЯН

Бэшлагъэ ар зыхъугъэр.

Нэфшъагъом ззон зылъэкIын хульфыгъэу чылэм дэсыр зэкIэ дэкIыгъ. ЯтIонэрэ мафэм ахэмэ ащыщэу зы нэбгырэ кыгъээзжыгъ. Сыд адрэхэм якъэбар ылоу, зи кIэупчIагъэп. Заор аухыгъэпти, гыи макъэми чылэм зыкышциIэтыгъэп.

Зы лыжъ, ыпакIэ къечъэгъакIэу, зы кIэлэхъу гъусэ ышIы-хи, зэуапIэм кыкIыгъэм чылэр кыкIухъагъ. Унэу зыIухъэ-хэрэ пэпчъ лыжъыр арыми, кIэлэхъур арыми илэгъоу исыр кыкIыгъ, Iашэ зиIэм кыизпилъхъагъ, шы зиIэм шыу зыкы-шыгъ, ши Iаши зымыIэр, куахъо е пчэгъу кышшти, лъэсэу къадежъагъ.

Амдэхъан илIи икIэлихи апэрэмэ адыдэкIыгъагъэх. Яб-ланэрэу илъэс пшIыкIухым ихъагъэр ежъ унэм кыдинэ-гъагъ.

— Уичэзыу къэсыгъ, сишъау,— риIуагъ Амдэхъан ана-хыкIэм, купыр икъэлапчъэ кызылохъэм. Ышъхъашъо те-Iабэ шлоигъоу зищэий, ыIэ кыизэкIихъажыгъ.— ЗэуапIэм кышшыуажэхэмэ, лIы ухъугъ. Шэщыри нэкIы, дэпкыми кыпысхынышъ кыиостын пылъэгъэжъэп.

Янэ зи кыыриIожыгъэп анахыкIэм. Анахъ пчэгъу иныр ыгъэсыси, чэум кыхильэшъуи, зэуапIэм ежъагъэмэ аху-цуагъ.

Джыри чэщ-зымафэрэ чылэр зэолIмэ яжагъ. Ящэнэрэ ма-фэм, пчыхъэдакIоу, псаоу къэнагъэмэ къагъээзжыгъ. ТекIо-ныгъэр кыдзэыхыгъэмэ зэрэчылэу апэгъокIыгъ. Хъадэмэ акIэтхэу хульфыгъэхэр занкIэу къэхалъэм кIуагъэх.

Амдэхъан унэм исыгъ. «Лыжъым кыIопшчыгъэхэп, анахыкIэр гушIоу садэжъ къэчъэжыгъэп. Сикъин къэ-

сыгъ. Сэ чэзыур кыисэнэсыгъ, зызгъэхъабырын...» Джау-щтэу зэриIожыгъ.

ТIэкIу тешIагъэу нэбгырищ Амдэхъан икъэлапчъэ кыи-лухъагъ.

— Хульфыгъэ ищагу дэмыкIыгъэу, мы чылэм унагъо дэсэп, Амдэхъан,— кыиIуагъ кыиIухъагъэмэ анахыжъым.— МакIэ псаоу къэзгъээзжыгъэр.

Амдэхъан нэбгырий дигъэкIыгъагъ — илIырэ икIэли-блырэ. Ау зи ыIуагъэп. «ДэкIыгъэ пэпчъ ичылэ пай дэкIыгъ. ИчIыгу пай. Къэзылфыгъэмэ апай, кылылфыгъэмэ апай». Джаущтэу егупшысагъ Амдэхъан..

— Къэбар гухэкI кыпфэтхыгъэр, Амдэхъан,— игу-щыIэ кыпидзэжыгъ анахыжъым.— Заом щыфэхырэр атIэкIыжъырэп. Е зэуапIэм амалынчъагъэкIэ, е ичылэ къэ-халъэ занкIэу рахъылIэжы.

— Сыбылфыгъэми, апашъхъэ сижъугъэхъажъ, а зыр кыисфашъушI,— ялъэIугъ Амдэхъан.

Хульфыгъищмэ ауж итэу къэхалъэм кIуагъэ Амдэхъан. Шъхъатехъом кычIэщырэ шъхъац Iужъур шIуцIэу, бзыл-фыгъэ ищыгъэу, ыныбжъ илъэс тIокIищым итыгъ. Джауш-тэу иIэгу дэкIыгъ, ышъхъац фыжыбзэ хъугъэу къэхалъэм нэсыгъ.

ЯкIакIохэр атеубгъуагъэхэу зэолIмэ яхъадэхэр сатыр кIыхъэу къэхалъэм ыпашъхъэ илтыгъэх, анэгухэри плъэгъу-щтыгъэхэп, ау Амдэхъан илIыжърэ кылылфыгъэхэмрэ зэнкIа-бзэу якIоллагъ. Апашъхъэ иуцуи, зи ымылоу тIэкIурэ щытыгъ.

Хульфыгъэ нэмыкI къэхалъэм Iутыгъэп.

— ЕмыкIу кыисфэшъумышI, абдзахэхэр, тимыхабзэу непэ сызэрэзекIорэр,— кыиIуагъ Амдэхъан.— Изын кыи-сэшъути, анэгумэ сакIэжъугъэплъэжъ.

Зыми зи кыиIуагъэп.

Амдэхъан илIыжъ кIэрыхъи, кIакIор ынэгу кыытири-хыгъ. Зэпсаум зэрэдэгущыIэщтыгъэу, еупчIыгъ:

— Хэты кыисилон, лыжъ, уикIодыкIэ хъугъэр?

Ежъ зэриIожырэм фэдэу, IупшIыкI къодыеу еупчIыгъ, ау кыизэхыхыгъ.

Джэуапи кыыратыгъ:

— Пыидзэм ыгузэгъу итэу зэуагъэ, Амдэхъан. Инэплъэ-гъу зытефагъэр IэкIэкIыгъэп. Тэри ыужы титэу тызэуагъ. Хъадэгъущэр кызытефэм, зэуапIэм зыкыыригъэхыгъэп.

Аужырэ пым ыпсэ агъэгъугъэу зельэгъум, ынаплэхэр зэтырилъхажьыгъэх.

— Пкъуибли кызыраукыгъэр плъэгъугъэба, лыжъ, ащыгъум...

Лыжъым клаклор тырихъожьы, ыкьо анахыжъэу ащ исэмэгуклэ кыголтым ынэгу кырихыгъ.

— Уишъхъагъусэрэ уисабыищырэ кыщыунагъэх, сишъау,— кылуагъ Амдэхъан.— Сыд ясложьымэ, узгъэрэзэн?

Ыкьо анахыжъым илэгъу горэм ымакъэ ээолмэ ясатыр кыххэлукыгъ:

— Ятэ исэмэгубгъуклэ щытэу зэуагъэ, тян. Ичатэ анахъ лъэагъ, ылэ анахъ пкъыягъ. Хъадэгъущэр ятэ кызытефэм, ычлплэ иуцуагъ. Ятэ ылъ ышлэжыгъ. Ышихмэ апэ итэу заозэ фэхыгъэ.

— Чылэм пай фэхыгъэ. Ичлыгу пай.— Ымакъэ зыпкъ зэритэу кылуагъ Амдэхъан, ыкьо нахыжъым ынэгу учылыжыгъэ аужырэу телэбэжызэ.

Анахыжъым кыкълэлъыклорэм ынэгу кызырехым, ыпшъэу кычлэщыгъэр зэрэзэпыупкыгъэр ылъэгъугъ. Ыи къэтхыуагъэп, ымакыи къэкълэззыгъэп.

— Ятлонэрэ сабыир уишъхъагъусэ ышъо хэль... Шъао кыпфэхъунэу тхъэм сыпфельэун, сиклал.

— Хэт кыфэхъугъэми, ятэ ыцлэ дэйклэ раюу гъэшлэным зэхихынэп,— Амдэхъан ыкыбклэ макъэр кыщылуагъ.— Ышнахыжъ зэфэхым хъадэр ятэ исэмэгубгъуклэ ыгъэтлылы, ышмэ апэ итэу зэуагъэ.

Ящанэрэми, япланэрэми, ятфанэрэми ашъхъарыхъажыгъ Амдэхъан, анэгумэ аклэплэжызэ. Хъадэгъум лумыплъагъэхэм фэдагъэх щыри: хъазаб амыщэчыгъэу, гуклодыгъор, гугъэплэнчъэ-амалынчъагъэр агу кымыплъагъэу, пшъыгъэхэу, пкыхыми ымыгъэгумэклхэу, гуфит-шъхъафитэу мэчыехэу кыпщыхъущтыгъэ.

— Шыхэмклэ убзэджагъ,— рилуагъ зым.

— Джащ фэд онэгу пцлашху зыфалуагъэр, тян,— ныбжыклэ макъэр зэхихыгъ Амдэхъан.— Бгъашхъом фэдэу атебыбэмэ, бгъэжъым фэдэу атекыезэ зэуагъэ.

— Орэд къэплоныр о уиклэсагъ...

— Онэгум есыфэ, ымэкъэ чан абдзэхэ лыхъужъмэ ашъхъагъ икыгъэп, тян.

— Пхъэшлэ лэзэ ухъунэу уятэ о кыпщыгугъыщтыгъэ...

— Зичатэ анахъ лэзэу зыгъабзэрэмэ къахэлыдыкыщтыгъэ, тян. Нахыжъыр зыфэхклэ, кыкълэлъыклорэр ащ ычлплэ иуцозэ, абдзэхэ ээолмэ апэ итхэу зэуагъэх.

Ыкьомэ ащыщэу яханэрэм зеклуалэм, ээолмэ анахыжъыр кыкълэрыхыи, ылэ ытамэ кытырилъхъагъ.

— Амдэхъан...

Амдэхъан клаклор кызефэтым, ыкьо ынэгу ихъогъэ лэплээкыр плыжыбзэу лтым кырилагъэу ылъэгъугъ.

— Амдэхъан,— кылуагъ ээолым,— заом бгъэклуатэ зэхъум узклэплэжыгъэр угу кьерэнэжъ. Пыибэ ригъэпсыхыгъ уиклалэ, ежхэри бэрэ къешэклуагъэх. Кышъхъасыгъэхэп залэклафэм, тыраунэклагъ ягубж.

— Уичэфыгъом тыгъэм фэдагъ унэгу, сиклал. Узщынэшхъэм — мазэу зэрызым унахъ лэагъэп.— Ымакъэ къэкълэззыгъэп, ынэпс къэклуагъэу альэгъугъэп Амдэхъан. Ыпкъ занклэу зэрилыгъэу, ыкьо анахыклэ еклолагъ. Шъыгъо нэгухэу абдзэхэ ээолхэр ыкыб дэтыгъэх.

— Салъпэгъу уикии, чылэм илыхъужъымэ уадыдкыгъ, сишъау. Лыпкъ иуцонэу игъо уифагъэп, ау уилыгъэ кыпщиахыгъэп. Лэшэнчъэу удэкыгъ, ууэнддыгъэу укъэкложыгъ.— Зыми зэхимыхэу етланэ кыпигъэхъожыгъ.— Зы тлэклурэ пшъхъэ скокыи изгъэлъыжынынэу сыфитыгъэмэ, си-нэфын...

Ыкыбклэ макъэ кыщылуагъа, хъаумэ гуклэгъу-гурышэ чыжъэклэ ным ылъэгъугъа: илъэс пшыклухым иуцогъэ шъэожъыер лэжэгъаеу, «Сянэ пай, сятэ пай, сшымэ апай!» ылэзэ, пыидзэм ыгузэгъу шъыпкъэ итэу, мэхъэшэгъоу мэзао. Щэми ыхырэп, сэшхори ытамэ щызэпэуты, чатэри итандж щэджае. Гырз макъэмэ зыгорэ къахэкуукыгъ: «Къэшъуухъурэй! Анахъ лыхъужъэу тхэтхэр зэклодылэхэрэм ыпсэ хэтэжъугъэх!» Пыидзэр зэрэпсаоу шъэожъыем къеуцокыгъэм фэд... Тлэклу тешлагъэу пчыпыджынмэ ашлэхъагъэу лыхъужъыр пый купым ышъхъагъ кыщылъэгъуагъ. Къэкууагъэп: уз щэчыгъуаеу ыгу зэлыубытыгъэми, ынэгукыи кызыхыгъэщыгъэп.

— Сыкъэолъэгъуа, тят? — зэклэми зэхыхыгъэ ымэкъэ чан.— Сыдэу даха тичлыгу! Мырэу лъагэу ныбжыи ащ сытеплъагъэп.

Къэгъушлуагъэх пыйхэр, мэкъэ чэфклэ къэзэрэгъэкууагъэх, ау дзэ сатыр зашлыжынынэу игъо ифагъэхэп. Шъэожъыем

зэрицэллагъэхэти, зэхэжыжыгъо имыфэхээ, абдзэхэ зэолмэ кьаухурэйгъэх. Зы нэбгыри алэкэкжыжыгъэп.

— Уикын чылэм зэхешыкы,— кылуагъ кыгот зэолым.— Угу жьы дэгъэк, унэпси кьэтипц.

— Кьямышуэлэрэ кысэхулаагъэп, кызэхулаагъэмэ ащыц сыхугъ нахъ,— ышъхъэ кылэти, зэолмэ занкэу кьяплтызэ кылуагъ Амдэхъан.

Амдэхъан ихьадэмэ закэлтырэкжыжым, кьушъхъэмэ атх кыхъэ тыгъэу кьохъажырэм зэринэкжыжыщтыгъэ. Ежыри, абдзэхэ зэолхэр мэкьэнчъэу клэлпылпэхээ, тыгъэр зэхыжырэ лэныкъомкэ кложыгъэ.

Чэщныкъом чылэм ихьаклэщ горэм оред макъэм зыкыщилэтыгъ:

Абдзахэмэ янэ тыгъэу кьохъажырэм дэкуатэ,

Ыгъэклотэжыгъэхэр нэпэ зэтемыхэу клэлэплэх.

Кытхэмыплэжырэмэ лыхъужь оредыр кьафашулу.

Хэты ыцлэ кьешуломи, абдзахэмэ янэ кылыфыгъ.

...Амдэхъан а оредыр зэхихыжыгъэп.

Дэтхэр

Лъэпкъым идунай. <i>(Гуцылан). Хъуажь Нуриет</i>	5
Цымылэжхэм ясэнабжъ. Къэбар заулэу зэхэт роман	25

Повестхэр

Кьушъхъэ Ябг	271
Зэкьомэз	354
Шымэ ялыеу Бэчкъан	462

Рассказхэр

Хъанахъу	543
Хьаклэ	558
Лъэпшъ	573
Абдзахэмэ ян	586

Нальбий Юнусович Куёк

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ВОСЬМИ ТОМАХ

Том пятый

На адыгском языке

Редактор **С. М. Хабаху**
Художественный редактор **Н. Г. Федотова**
Технический редактор **М. А. Кипова**
Корректоры **М. Р. Чамокова, С. А. Шхафижева**
Компьютерная верстка **Т. А. Косяк**

ИБ № 14

Сдано в набор 20.03.2012. Подписано в печать 06.06.2012. Формат 84х108/32. Бумага офсетная. Гарнитура шрифта «TimesNewRomanCyr». Печать офсетная. Усл. п. л. 31,08. Уч.-изд. л. 31,38. Тираж 500 экз. Заказ 0.

Государственное бюджетное учреждение Республики Адыгея «Адыгейское республиканское книжное издательство». 385000, г. Майкоп, ул. Гоголя, 8.

Отпечатано с готового оригинал-макета в ОАО «Можайский полиграфический комбинат». 143200, Московская область, г. Можайск, ул. Мира, д. 93.